

Impact Factor – SJIF 6.293

ISSN-2349-638x

**Aayushi
International Interdisciplinary
Research Journal (AIIRJ)**

PEER REVIEWED & INDEXED JOURNAL

**Smt. Savitabai Uttamrao Deshmukh
Mahavidyalay, Digras**

**Organize
One Day Interdisciplinary National Level
Conference**

on

**Emerging Trends in Higher education: Arts and
Humanities**

Editor

Dr. Dipak Ulemale

Chief Editor

Pramod P. Tandale

No part of this Special Issue shall be copied, reproduced or transmitted in any form or any means, such as Printed material, CD – DVD / Audio / Video Cassettes or Electronic / Mechanical, including photo, copying, recording or by any information storage and retrieval system, at any portal, website etc; Without prior permission.

Aayushi International Interdisciplinary Research Journal

ISSN 2349-638x

Special Issue No.74

Chief Editor : Pramod P. Tandale

Disclaimer

Research papers published in this Special Issue are the intellectual contribution done by the authors. Authors are solely responsible for their published work in this special Issue and the Editor of this special Issue are not responsible in any form.

Message

I am pleased to know that Smt. Savitabai Uttamrao Deshmukh Mahavidyalay, Digras is organizing One Day Interdisciplinary National Level Conference on Emerging Trends in Higher education: Arts and Humanities on Wednesday, 11th March, 2020. To improve the quality of higher education is the need of the time. It has to be more inclusive to the last segment of the society. The institution has to pay valuable contribution to the entire development of the rural and urban students; I hope through this conference the scholars will throw light on this aspect. Information and Technology (IT) based education helps them to learn and gain more. For the faculties, Higher Education should not only to promote Research and innovation but also be an agent of change. I am sure that the conference will gain much attention on the emerging trends of development and modernization of Higher Education.

On this occasion I extend my warm greetings to the organizers and participants of the conference.

Hon'ble Sanjay U. Deshmukh
Ex. State Minister of Sports (MS)

Message

I am happy to learn that Smt. Savitabai Uttamrao Deshmukh Mahavidyalaya, Digras is organising One Day Interdisciplinary National Level Conference on Emerging Trends in Higher Education: Arts and Humanities on 11th March, 2020. An education is a basic requirement in creation of an ideal, inclusive, equitable and versatile knowledgeable society. In this context educational institutions have a major responsibility for building the nation through the higher education. They provide students skills and expertise and knowledge through their multiple disciplinary mechanisms. In this direction faculties perform their responsibilities considering the bright future of pupils. We are living in the world of Information and Technology, we have effectively to march ahead with this IT based education system. So the role of Higher Education becomes more important in 21st century. I am sure Savitabai Uttamrao Deshmukh Mahavidyalay will strive for excellence by offering useful and employable learning skills to students.

I extend my greetings and felicitation to the organizers and participants and wish a huge success for the Conference.

Dr.Keshv Tupe
Joint Director,
Higher Education Amravati Division,
Amravati

Message

I am extremely happy to know that the Internal Quality Assurance Cell (IQAC) of Smt. Savitabai Uttamrao Deshmukh Mahavidyalay, Digra organized One Day Interdisciplinary National Conference on Emerging Trends in Higher Education on 11th March 2020. To commemorate this event the organizing committee is publishing Souvenir; at the very outset let me congratulate the organizing committee for providing such a platform to the academic fraternity to come together and put their efforts together. To come out with definite solution to attend excellence in higher education we need some skills and excellence. We are living in the globalized world with full of opportunities but there are some challenges. In order to overcome the challenges we have to work hard. Today in every field there is cut throat competition and we have to face it by finding a proper way. We have to strive for attaining quality in our education system by sharing innovative thoughts. The conference is excellent platform for it.

I extend my best wishes and greetings to all the participants and organizers with great success for the conference.

Dr. Madhusudan Sarnaik

Principal, Shri Muktanand College

Gangapur Dist. Aurangabad

Message

I am happy to learn that Smt. Savitabai Uttamrao Deshmukh Mahavidyalay, Digra Dist Yavatmal Organizing one day Interdisciplinary National Level Conference on Emerging Trends in Higher Education, Social Science and Humanities on 11th March 2020

With reference to new trends in literature and Language current issues in politics, human rights, globalization and culture social development women and child development sports management are issues of 21st century leaping forward educates masses of India.

I congratulate principal and organizing committees to the success for organization of National Conference as on important academic event.

Dr. Shrikant S. Patil

Director/ Head

Dept. of Lifelong Learning and Extension
Sant. Gadge Baba Amravati University, Amravati.

Principal's Message

I am very much happy that our IQAC, Smt. Savitabai Uttamrao Deshmukh Mahavidyalay is going to organize One Day National Level Conference on Emerging Trends in Higher Education: Arts and Humanities. This National Conference is a type of platform to generate new, innovative, sustainable and strategic ideas on the field of Higher Education. I am very much glad with the theme chosen for the conference which is more relevant and suitable in the present scenario of Higher Education. Today's world is the world of Information and Technology and every corner of the world is touched by its effects. And the higher education is not an exception to it. Inculcation of innovative ideas is indispensable need of Higher Education; which will definitely fulfill by such conference. The present event will play the role of catalyst in this process of innovation and research. I extend my warm wishes and grand success for the conference.

Dr. Vijay Gawande
Offi. Principal,
Smt. Savitabai Uttamrao Deshmukh Mahavidyalay,
Digras, Dist. Yavatmal

Editorial

It is with utmost pride and pleasure we place the special issue of One Day Interdisciplinary National level Conference on Emerging Trends in Higher Education, Social Science and Humanities held on Wednesday 11th March 2020. It was a venture organised by IQAC, Smt. Savitabai Uttamrao Deshmukh Mahavidyalay, Digras, Dist.Yavatmal run by Sri Durga Mata Bahuuddeshiya Krida va Shaikshanik Sanstha, Chincholi No.2, Tq.Digras, Dist. Yavatmal. Special invitees were the founder of the institution Shri. Sanjayrao Deshmukh (Ex State Minister of Sports, Maharashtra); Dr. Keshav Tupe (Joint Director Higher Education Amravati Division, Amravati); Dr. Madhusudan Sarnaik (Principal, Shri Muktanand College, Gangapur, Aurangabad), Dr Shrikant Patil (Director/Head Dept of lifelong learning and extension, Sant Gadge Baba Amravati University, Amaravati.)

The objective of this conference to give access to academicians, facilities and research scholars to share their genuine thoughts and innovative ideas. For the proceeding of the conference 117 faculties and research scholars contributed by their scholarly, genuine, informative and knowledgeable research papers. An Editorial board comprises of Dr Dipak Ulemale, Dr Damodar Dudhe, Dr. Vijay Gawande, Dr. Avinash Jadhav, Dr. Priti Gawande, Asst.Prof. Tukaram Kamble, Asst.Prof. Goldie Jambhulkar and Asst.Prof. Syeed Anisoddin. All these members have been imbibed by the spirit of Higher Education in the context of interdisciplinary nature of their respective teaching subjects and are committed to the cause.

The present volume contains the literature related to emerging trends in Higher Education, Arts and Humanities,. It is the specialty of this volume that it tries to bring the knowledge from all branches of higher education. The editorial board members have faith in the scholarly articles of the present volume will bring change in the higher education through its multidimensional streams and disciplines. The participants discussed various topics of human values, gender issues, environment, indian polity, economy, history, art, culture, literature and criticism.

Warm Regards!

Dr. Dipak Ulemale

(NAAC Coordinator;

Smt. Savitabai Uttamrao Deshmukh Mahavidyalaya, Digras, Dist.Yavatmal)

Editors of Special Issue No.74

Chief Editor

Pramod P. Tandale

Editor Team

Dr. Vijay Gawande

Dr. Dipak Ulemale

Dr. Damodar Dudhe

Asst. Prof. Tukaram Kamble

Asst. Prof Ku. Goldie Jambhulkar

Dr. Priti Gawande

Asst. Prof. Syed Anisoddin

Dr. Avinash Jadhao

Sr.No.	Name Of Author	Title Of Paper	Page No.
1.	Dr.R.M.Kadam	A study of outcome of speed, agility and quickness drills training plan on chosen physiological variables on College judo club players	1
2.	Prof. Dr. Anil P.Jain	Mob Lynching A Social Issue	7
3.	Prof.Syed Anisoddin Syed Gyasoddin	Sports Management in India	10
4.	Dr.Anup V. Gumble	Anita Nair's Views on Discordant Marriages	14
5.	Dr.Anuradha Satish Deshmukh	Enhancing Entrepreneurship Through Training Programme For Self Help Group Women	17
6	Ashok Shenu Katkar	Globalization's Impact on Indian Culture	23
7	Dr. Manoj Namdeorao Bhagat, Capt. Vinod L. Khalatkar	Suppression of A Woman in Daswani's Everything Happens for A Reason	27
8	P.H. Bhagwat	New Trends in Teaching and Learning of Chemistry	30
9	Ku. Priyamvada Dinesh Bhat	Literary Theories : An Overview	33
10	Dr.Deepak Vasant Rao Dhok	Stress and Women Health	35
11	Dr. Dattatray R.Dhumale	Mobile Technology in Library Services	39
12	Dr. Dinesh G. Rathod	RFID New Trend in Library and Information Science	41
13	Ms. Dipali Mankar	Human Rights and Domestic Violence in India	45
14	Dr.Rajani W. Bhoyar	Stress Management and Wellness	49
15	Dr. Avinash Uttamrao Jadhao	Current Trends in Library and Information Science	53
16	Dr. Dipak U. Ulemale	Emerging Trends in Feminism	56
17	Prof.Dr. K. B. Ingle	Stress and Women Health	59
18	Dr. Rahul Dhuldhule	Current Trend: Role of Librarians in the Virtual Library	62

Sr.No.	Name Of Author	Title Of Paper	Page No.
19	Prof. Dr. Ravi Prakash Chapke	Globalisation: It's Impact on Indian Culture	65
20	Dr. Shubhangi Bhagwan Misal	Nutrition of Women During Lactation	68
21	Dr. Vijay Muralidhar Gawande	Social Structure of Political System	71
22	Prof. S.J. Zod	Information Communication Technology in Academic Libraries	74
23	Dr. Ganesh Pundlikrao Khandare	Blended Learning Approach in English Language Teaching	77
24	Dr. Shitalbabu A. Tayade	Technoogy and Paradigm Shift in Learning English Language	79
25	Ku. Goldie Kishor Jambhulkar	Effects of E-learning on Language Learning	82
26	Dr. Manjusha M Jagtap (Dive)	Effect of Stress on Women's Health, Causes and Prevention	84
27	Smt. Chhaya B. Jatkari	Use And Importance Of Barcode Technology in Libraries	88
28	Prof. Dr. K. B. Ingle	Social Development and Challenges	90
29	Prof. Avinash Vittalrao Kharat	Stress Management in Sports	92
30	Arjun Namdevrao Khobragade	Activities for Enhancing Writing Skills	94
31	Dr. Kalpana P. Korde	Stress And Women's Health	97
32	Prof. Sima Hari Kothalkar	Literary Theory & Various Types of Literary Analysis	101
33	Prof Lt. Shweta P Mendhe	Sports Management	104
34	Mr. Nishigandh Satav	New Trends in Teaching and Learning English Language	107
35	Dr. Priti P. Gawande	Role Of Women In Child Development	111
36	Dr. Pankaj R. Sharma	Washim District College students in Performance Ability of Jumpers and Runner Relation to Selected Motor Fitness Components	114
37	Dr Pankaja Ingle	Stress and Women Health	117

Sr.No.	Name Of Author	Title Of Paper	Page No.
38	Dr. A. T. Pawar	Status of Farmers in Drought Prone Regions of Maharashtra	121
39	Mr. Prafull A. Kose	New Trends in Teaching and Learning of English Language	124
40	Ku. Priyamvada Dinesh Bhat	Literary Theories : An Overview	127
41	Prof. Sarita Uttamrao Chandankar (Chapke)	Violation of Human Rights of Women in India	129
42	Pundlik Nalinde	Teaching and Learning English in Rural Area: Some Issues	132
43	Dr. Ravidra P. Jagtap	Physical Activity and Nutrition Status in the College Students	135
44	Prof. Rupesh S. Wankhade	New Trends in English Language and Literature	139
45	Prof. Sanjay Shamrao Waghmare	Digital Library & E- Learning	142
46	Prof. Dr. Sarla Nimbhorkar	Library Information Services in the Digital Age	145
47	Shital M. Jadhav Dr. Manish D. Jadhav	Sustainable Development on The Vehicle of Well Collaborated Education System For The Betterment of Humanity: A Study	148
48	Sunil A. Dambhare	Sport Management	151
49	Dr. Sanjay S. Tamgadge	Post - Colonialism and Dalit Literature	154
50	Dr. Ujwala Tikhe kandalkar	Working Women Stress	157
51	Dr. Ujwala P. Lande	Impact of Malnutrition on Women During Pregnancy	161
52	Dr. Vishwas M. Damodhar	Myth Criticism: A Critical Appreciation	165
53	Dr. A. P. Wadwale	Emerging Challenges in Social Sciences and Humanities in India	167
54	डॉ. ए. डी. जाधव	दहशतवाद आणि भारत — पाक संबंध	171
55	डॉ अल्फा प्रशांत जैन	आदिवासी खेडी व त्यापुढील आव्हाने: एक अभ्यास	175

Sr.No.	Name Of Author	Title Of Paper	Page No.
56	डॉ.अश्रु जाधव	सामाजिक विकास आणि आव्हाने	179
57	श्री. बालकृष्ण गोविंद राठोड	मराठी साहित्याचे सामाजिक योगदान	184
58	भवना मनोज तायडे	मराठी साहित्याचे सामाजिक योगदान	187
59	डॉ. नितीन रमेशराव भिंगारे	महात्मा गांधी व ग्रामीण भारत	195
60	शोभा राजेंद्र भिकाणे	भारतीय सुरक्षा व्यवस्थेसमोरील प्रमुख आव्हान : वाढता दहशतवाद	199
61	डॉ.डी.बी.पवार	दहशतवाद	203
62	डॉ. दिपक चौर पगार	भारतीय समाजव्यवस्था व जागतिकीकरण	208
63	डॉ.वसंत डोंगरे	डॉ.बाबासाहेब आंबेडकर व अस्पृश्यता निवारण परिषदा-एक ऐतिहासिक विवेचन	211
64	डॉ. सुनिल भाऊराव चकवे	मानवी हक्क संकल्पना उगम व विकास	219
65	डॉ. पुनम राम देशमुख	तारुण्य अवस्थेतील विकासात आहाराचे महत्व	222
66	डॉ. लता वाघेला	ताण-तणाव आणि महिला आरोग्य	225
67	डॉ.भालचंद्र रूपराव देशमुख	भारतीय समाजव्यवस्थेत स्त्रियांचे मानवी हक्क: अत्याचाराची स्थिती व संरक्षणार्थ कायदे	230
68	डॉ.शांतरक्षित गावंडे	आंबेडकरवादी कवितेतील सामाजिक आशय	234
69	कु.गोदावरी विठ्ठल बन	सामाजिक विकास आणि आव्हाने	240
70	प्रा.कल्पना एस.गोडघाटे	मानवी हक्क आणि महिलांची सुरक्षितता	245
71	प्रा.सौ.सुषमा सु. जाजु	बाल विकास मे महिलाओं की भूमिका	250
72	डॉ. भारती ताठे	मराठी साहित्याचे सामाजिक योगदान	253
73	डॉ. रंजना जिवने	आजच्या बालकांना जंकफुडच्या विळख्या पासून वाचविणे आई व आहार शास्त्रापुढील आव्हान	256
74	प्रा. ज्योती काळबांडे	मानव अधिकार आणि कौटुंबिक हिंसाचार	260

Sr.No.	Name Of Author	Title Of Paper	Page No.
75	प्रा. तुकाराम वि.कांबळे	ग्रामीण कादंबरी : झोपडपट्टी व अर्धविराम मधील सामाजिकता	264
76	डॉ.रुपेश नरहरी कऱ्हाडे	मराठी विज्ञान साहित्याचे सामाजिक योगदान : एक संशोधनात्मक दृष्टिक्षेप	267
77	डॉ. सारिका विष्णु केदार	तथागत बुद्धाचे स्त्री विषयक विचार: एक अभ्यास	271
78	डॉ. अर्चना भी. खंडागळे	नक्षलवाद चळवळी हिंसात्मक कारवाया आणि आदिवासी	275
79	डॉ.सिंधू परसराम खंदारे	स्त्रियांचे आरोग्य	279
80	मंजुषा ज. देशमुख	महाविद्यालयातील विद्यार्थ्यांचे शारीरिक क्षमता व त्यांच्या आहाराचे महत्त्व	284
81	आनंद गो. मनवर	जगतीकीकरणाचा आदिवासी संस्कृतिवर पडलेला प्रभाव	287
82	डॉ.सौ.मेधा देशपांडे	बालकाच्या विकासात मातेची भूमिका	290
83	नरेंद्रकुमार शिवाजीराव कदम डॉ. केशव सखाराम देशमुख	महाकवी : वामनदादा कर्डक यांच्या गीतांतील सर्वस्पर्शी सामाजिक – स्त्री जाणिवा	295
84	डॉ. गजानन व्ही . निचत	मराठी साहित्य आणि सामाज	301
85	प्रा. नीता पाठक	लोकशाही आणि नक्षलवाद	304
86	डॉ. महेंद्र अजाबराव पखाले	मानवाधिकार आणि महिलांवर होणारा कौटुंबिक हिंसाचार	308
87	डॉ. अपर्णा पाटील	मराठी भाषा व संत साहित्याच सामाजिक योगदान	312
88	प्रा. अशोक सवाईराम राठोड	मानवाधिकार व स्त्रियांवरील कौटुंबिक हिंसाचार	317
89	प्रा. मजितखॉन अमिनखॉन पठाण	मानवाधिकार आणि कौटुंबिक हिंसाचार	320
90	प्रा. प्रतिभा कृष्णराव आवंडकर	मराठी साहित्याचे सामाजिक योगदान व आजच्या साहित्याचे दायित्व	323
91	डॉ. स्वप्ना एस. देशमुख	स्वच्छ भारत अभियानात माता बालकांची भूमिका	326
92	प्रा. प्रितम वसंतराव गावंडे	प्राचीन भारतावरील कुषाण आक्रमणाचा धार्मिक प्रभाव	329
93	डॉ. राजेश जानराव काळे	मानवी हक्क आणि कौटुंबिक हिंसाचार	335
94	डॉ. रमेश विष्णु मोरे	जागतिकीकरणाचा भारतीय संस्कृतीवरील प्रभाव	340
95	प्रा.रंजना अ.नक्षिणे	बाल विकासात स्त्रिची भुमिका	344

Sr.No.	Name Of Author	Title Of Paper	Page No.
96	डॉ. संजय जे. भगत	मानवाधिकार आणि कौटुंबिक हिंसाचार	348
97	प्रा. संतोष लोभासिंग जाधव	स्त्रियांची स्थिती आणि मानवाधिकार	351
98	प्रा. मुकेश भाउराव सरदार	मराठी साहित्याचे सामाजिक योगदान	356
99	डॉ. श्याम मु. जाधव	संत तुकाराम महाराजांच्या अभंगातील सामाजिक योगदान	359
100	डॉ. दिपक शृंगारे	जागतिकीकरणाचे भारतीय अर्थव्यवस्थेवरील आर्थिक परिणाम	362
101	डॉ. विवेक जी. सिरस्कार	स्त्रियांचे मानवी हक्क व स्त्रियांवरील कौटुंबिक हिंसाचार	366
102	दिपाली प्रकाश तोटे	मानवाधिकार और घरेलू हिंसा	370
103	डॉ. वंदना दामोदर आरक	स्त्री आरोग्य आणि तणाव व्यवस्थापन	374
104	प्रा. वनिता किसनराव बोदडे	बालकांच्या विकासात आईची भूमिका	377
105	डॉ. एन.आर. वर्मा	नक्षलवाद — भारतीय लोकशाही, संसदीय शासन प्रणाली आणि विकासाला मारक एक अभ्यास	383
106	डॉ. विद्या भैसारे	ताणाचा महिलांच्या आरोग्यावर होणारा परिणाम	386
107	प्रा. विक्रान्त कृष्णराव मेश्राम	मराठी साहित्य आणि आंबेडकरी सहित्य सामाजिक, सांस्कृतिक चळवळ	391
108	कु. प्रज्ञा बाळकृष्ण पंडित	मानवी हक्क आणि घरगुती हिंसा	394
109	प्रा. कु. प्रतिभा सुभाषराव काटकर	महाविद्यालयीन विद्यार्थ्यांच्या शारीरिक विकासामध्ये आहाराचे महत्व	398
110	प्रा. सुधीर मा. गोटे	मानवी अधिकार आणि कौटुंबिक हिंसाचार	402
111	प्रा. डॉ. रावसाहेब पिराजी इंगळे	भारताचा सामाजिक प्रगती निर्देशांक : एक दृष्टीक्षेप	404
112	प्रा. डॉ. सौ. सिमा बा. अढाऊ	बालकांच्या विकासातील आहाराचे महत्व	407
113	डॉ. उज्ज्वला वंजारी	मराठी साहित्याचे सामाजिक योगदान	410
114	डॉ. दामोदर चंद्रभान दुधे	सामाजिक विकास आणि आव्हाने	413
115	प्रा. डॉ. चंद्रकिरण घाटे	संगीत ललित कला पर वैश्वीकरण का प्रभाव	417
116	Dr. Rajesh G. Maske	Evils of Patriarchy in Chinua Achebe's Things Fall Apart	421
117	Dr. Sarita Dinkarrao Deshmukh	Child Growth and Development Stages	423

A Study of Outcome of Speed, Agility and Quickness Drills Training Plan on Chosen Physiological Variables on College Judo Club Players

Dr. R. M. Kadam

B.B.Arts, N.B.Commerce & B.P.Science College,
Digras District Yavatmal.

Abstract

Extraordinary change in from local mats to manufacture international level mats requests thorough physical preparing. Subsequently, Speed, nimbleness, and speed (S.A.Q.) preparing has become a famous method to prepare competitors. This strategy is well known from quite a long while; however it isn't utilized by all competitors basically because of an absence of training and methods. Study was led to discover the impact of 12 weeks of speed, agility and quickness drills preparing program on chosen physiological factors of players. The example of 200 junior male players from college judo club Digras Yavatmal area partaking in junior Inter District, junior state level and school state level title whose age ran between 17 to 19 years. The information was investigated by apply Analysis of Co-Variance (ANCOVA) it was obviously discovered that the impact of SAQ drills preparing help to improve the chose physiological factors of players. It was seen that there is dynamic development in physiological factors of test gathering of player following twelve weeks of preparing program. In the wake of giving the SAQ drills preparing we observed that there is a noteworthy impact on the chose physiological factors.

Keywords: Speed, agility and quickness, training, physiological variables.

Introduction:

Preparing can be an extreme work out particularly on the off chance that it been some time since you last did any physical exercise. Despite the fact that it doesn't depend on the utilization of solidarity to perform systems more than once tossing somebody is a genuinely decent work out. SAQ is an arrangement of preparing went for the advancement of engine capacities and the control of body development through the improvement of the neuromuscular framework. SAQ preparing is an abbreviation for Speed Agility and Quickness training.

SAQ Training is Speed, Agility and Quickness Training., It additionally hopes to improve the quickening of your legs and arms just as having the option to back it off., Traditionally this sort of preparing is explicit to top level competitors as it requires a ton of solidarity and molding to play out this kind of system.

Consequently, (S.A.Q.) preparing has become a well-known approach to prepare competitors. Regardless of whether they are younger students on a soccer field or expert in a preparation camp, they would be able to profit by speed, spryness, and speed preparing. This strategy has been around for quite a long while, yet it isn't utilized by all competitors fundamentally because of an absence of instruction with respect to the drills. Speed, dexterity, and speed preparing might be utilized to speed up or quality, or the capacity to apply maximal power during fast developments. A few advantages of speed, spryness, and speed preparing remember increments for solid power in all multilane developments; mind signal productivity; sensation or body spatial mindfulness; engine abilities; and response time. Speed, dexterity, and speed preparing can cover the total range of preparing force, from low to high power. Each individual will come into a preparation program at an alternate level; in this way preparing force must concur with the person's capacities. Low power speed, nimbleness, and speed drills can be utilized by everybody for various applications.

SAQ drills can likewise survive utilized to show development, warm-up, or to state a competitor. No huge planning is expected to partake at this degree of speed, deftness, & briskness preparing. Higher force drills need a huge degree of readiness. A straightforward way to deal with safe support and expanded viability is to begin a simultaneous quality preparing program when beginning rate, nimbleness, and speed preparing. Speed has for some time been considered as only one single substance: how quick an article goes from indicate A point B. lately has speed been contemplated and separated into stages, for example, increasing speed, the arranging out stage, deceleration, and so forth. Quite a bit of this exploration has been done by sports mentors associated with straight-line running, so the bouncing, turning and crisscrossing speed essential in volleyball have been to some degree ignored. Those engaged with the advancement of SAQ programs have tried to fill this void in order to build up a wide range of speed, especially for group activities, for example, judo.

SAQ programs separate speed into three primary territories of expertise: speed, dexterity and briskness. In spite of the fact that these may give off an impression of being very comparative, they are in certainty altogether different as far as how they are prepared, formed and incorporated into a player's presentation. At the point when these aptitudes are effectively consolidated and master SAQ hardware is used, they give the mentor the instruments to make great player keen on an exceptional one. It is exceptional that players can achieve with a Speed Agility & Quickness program.

According to Dr. Gurvir Singh, Dr. Baljeet Singh(2017)The effect of speed, agility and quickness drills training program on chosen physiological variables on hockey playersradical change in game of hockey from grassy surface to synthetic turf demands exact physical training. Hence, Speed, agility, and quickness (S.A.Q.) training has become aaccepted way to coach athletes. This technique is popular from numerous years, but it is not used by all athleteschiefly due to a require of education and techniques. Aim: study was conducted to discover out the result of 12 weeks of speed, agility and quickness drills training program on chosen physiological variables of hockey players. Methodology: The sample of 200 junior hockey male players from Amritsar district participate in junior Inter District, junior national and school national championship whose age ranged between 17 to 19 years. The data was analyzed by applying Analysis of Co-Variance (ANCOVA) Findings and Conclusions: It was clearly found that the effect of SAQ drills training help to improve the chosen physiological variables of hockey players. It was seen that there is progressive development in physiological variables of experiment group of hockey player after twelve weeks of training programme. After giving the SAQ drills training we establish that there is a significant effect on the chosen physiological variables (vital capacity, resting pulse rate, pulmonary ventilation rate).

As per Sanjay &MandeepThour (2018) in his research paper on Effects of SAQ training on selected physiological variables among basketball players the present study explores the impact of 12 weeks SAQ training on the various physiological variables among basketball players. Twenty basketball players were randomly selected from The New Public School, Sec-18, and Sri Guru Harkrishan Model School, Sec-38 of Union Territory Chandigarh. The age of the students ranged from 16-19 years. The players were randomly divided into two groups, SAQ training group (N=10) and control group (N=10).Random group design has been used in the study. The training programme was scheduled for one and a half hour, i.e., 4:00-5:30pm per day for twice a week (Monday and Thursday) for SAQ training group. The control group was prohibited to contribute in any of the exerciseprogrammes except for their daily routine practice. The selected physiological variables for the study were resting pulse rate, systolic blood pressure, diastolic blood pressure, resting respiratory rate and peak expiratory flow rate. To compare the mean difference between pre-test and post-test, 't' test was computed with the help of SPSS software and level of significance chosen was 0.05. Significant differences were found with pre-test and post-test results with respect to pulse rate, systolic blood pressure, diastolic blood pressure, resting respiratory rate, etc. it can be therefore inferred that SAQ training indeed affects the physiological variables and rather improves them. No significant was found between pre-test and post-test of control group on physiological variables. Therefore, this training must be an essential part of the general training programmes for athletes.

According to Mario Jovanovic, Darijaomercen et.al, (2011) Effects of Speed, Agility, and Quickness Training Method on Power Performance in Elite Soccer PlayersThe meaning of this study was to assess the effects of the speed, agility, quickness (SAQ) training method on power performance in soccer players. Soccer players were assigned randomly to 2 groups: experimental group (EG; n = 50) and control group (n = 50). Power performance was assess by a test of quickness--the 5-m sprint, a test of acceleration--the 10-m sprint, tests of maximal speed--the 20- and the 30-m sprint along with Bosco jump tests--squat jump, countermovement jump (CMJ), maximal CMJ, and incessant jumps performed with legs extended. The first testing process took place at the beginning of the in-season period. The 8-week specific SAQ training program was implemented after which final testing took place. The results of the 2-way analysis of variance indicated that the EG improved significantly ($p < 0.05$) in 5-m (1.43 vs. 1.39 seconds) and in 10-m (2.15 vs. 2.07 seconds) sprints, and they also improved their jumping performance in countermovement (44.04 vs. 4.48 cm) and continuous jumps (41.08 vs. 41.39 cm) performed with legs extended ($p < 0.05$). The SAQ training program appears to be an effective way of improving some segments of power performance in young soccer

players during the in-season period. Soccer coaches could use this information in the process of planning in-season training. Without proper planning of the SAQ training, soccer players will most likely be confronted with decrease in power performance during in-season period.

Statement of the Problem

The reason for this investigation is to discover "The Effect of 12 Weeks of S.A.Q Drills Training Program on Selected Physiological Variables on judo Players"

Objective of the Study

1. To measure the impact of 12 weeks S.A.Q. drills preparing on Vital Capacity of male state and national level judo players of Digras in Yavatmal.
2. To check the impact of multi week S.A.Q. drills preparing on Resting Pulse pace of male state and national level judo players of Digras area in Yavatmal.
3. To determine the impact 12 weeks S.A.Q. drills preparing on aspiratory ventilation pace of male state and national level judo players of Digras locale in Yavatmal.

Methodology:

A 200 junior male judoka from Digras District Yavatmal taking part in sub junior ,junior& junior cadet state level, school state level Championships led by the Maharashtra Association , school National were chosen as subjects. The arbitrary examining strategy was utilized to gather the ideal example for the present examination. The investigation was pre-test and post-test randomized gathering plan which comprised of control gathering and exploratory gathering for each level was utilized to discover impact of S.A.Q. drills preparing on abilities execution of players. Equivalent numbers (hundred) of subjects was doled out arbitrarily to both the gatherings. The trial treatment was likewise allotted arbitrarily to both level gatherings' for example test gathering of 100 junior male players and the other benchmark group is additionally comprise of 100 junior male players. Trial bunch was presented to preparing with a lot of drills chose for explicit reason. The exploratory gathering was prepared with speed, spryness, and speed drills for a time of twelve weeks (84 days). Instructional courses were led three days per week for example (Monday, Wednesday, and Friday). Estimation of aptitudes execution capacity was taken for both the gatherings when the exploratory time of twelve weeks.) The information was examined by applyscrutiny of Co Variance (ANCOVA) Technique to determine the blow of S.A.Q. bores on aptitudes of players. The degree of essentialness be set at 0.05.

Results:

Table No. 1 have indicated the 'F' estimation of 45.91 for fundamental limit, which was recorded to be exceptionally huge at 0.05 levels with 1/197 df as the organized estimation of 3.84 required to be huge at 0.05 level. This table additionally demonstrated that there was noteworthy contrast in balanced methods for crucial limit trial of players between test gathering and control gathering. Since the distinctions were seen as huge in this way, the least huge contrast post hoc test when applied so as to decide the noteworthy of contrast between matched methods. Further, the L.S.D. examination used for combined methods on imperative limit have been introduced in table No.2, which was likewise recorded noteworthy mean contrasts (0.377*) connecting balanced methods for the two gatherings at 5% levels. Means estimations of fundamental limit trial of control and test gatherings (pre, post and balanced)

Table 1: ANCOVA between Experimental Group and Control Group on Vital Capacity of Players for Pre and Post Test.

Source	Type III Sum of Squares	Df	Mean Square	F	Sig.	Partial Eta Squared
Corrected Model	34.223a	2	17.111	110.436	.00	.529
Intercept	.038	1	.038	.244	.63	.001
Pre	27.110	1	27.110	174.964	.00	.470
Groups	7.113	1	7.113	45.908	.00	.189

Error	30.524	197	.155			
Total	3565.784	200				
Corrected Total	64.747	199				

R Squared = .529 (Adjusted R Squared = .524) *Significant at 0.05 level. df: 1/197 =3.84.

Table 2: Paired Means among Experimental Group and Control Group on Vital Capacity of judo Players for Pre and Post Test.

Groups	N	PRE Mean	POST Mean	Adjusted Means	Mean Differences	S. Error	Sig.	95% Confidence interval for Difference	
								L. Bound	U. Bound
Control	10	3.526	3.995	3.995	-.377*	.056	.000	-.487	-.267
Experimental	100	3.526	4.373	4.373	.377*	.056	.000	.267	.487
General Mean	200	3.526	4.184						

* Significant at 0.05 level.

Resting Pulse Rate

Table No. 3. Have demonstrated the 'F' estimation of 380.90 for beat rate, which was recorded to be profoundly critical at 0.05 levels with 1/197 df as the organized estimation of 3.84 necessary to be noteworthy at 0.05 level. This table likewise demonstrated to there is noteworthy distinction in balanced methods for beat rate trial of players between exploratory gathering and control gathering. Since the distinctions were seen as noteworthy along these lines, the least critical contrast post hoc test when useful so as to decide the huge of distinction between matched methods. Additional, the L.S.D. examination for matched methods on beat rate have been introduced in table No.4, which was likewise recorded critical mean contrasts (13.169*) between balanced methods for the two gatherings at 5% levels. Means estimations of heartbeat rate trial of control and trial gatherings (pre, post and balanced)

Table 4: ANCOVA between Experimental Group and Control Group on Pulse Rate for Players Pre and Post Test

Source	Type III Sum of Squares	Df	Mean Square	F	Sig.	Partial Eta Squared
Corrected Model	19165.513a	2	9582.757	421.265	.000	.810
Intercept	19165.513a	1	594.503	26.135	.000	.117
Pre	10999.093	1	10999.093	483.529	.000	.711
Groups	8664.530	1	8664.530	380.900	.000	.659
Error	4481.267	197	22.748			
Total	1596830.000	200				
Corrected Total	23646.780	199				

R Squared = .810 (Adjusted R Squared = .809);* Significant at 0.05 level. df: 1/197 =3.84.

Table 4: Paired Means between Experimental Group and Control Group on Pulse Rate of Players for Pre and Post Test.

Groups	N	PRE Mean	POST Mean	Adjusted Means	Mean Differences	S. Error	Sig.	95% Confidence interval for Differences	
								L. Bound	U. Bound
Control	100	95.96	95.34	95.274	13.169*	.675	.000		
Experimental	100	96.48	82.3	82.106	-13.169*	.675.	.000		
General Mean	200	96.22	88.82				.000		

* Significant at 0.05 level.

Pulmonary Ventilation Rate (resting breathing rate) Table No. 5 have shown the 'F' value of 627.39* for pulmonary ventilation rate, which was recorded to be highly significant at 0.05 levels by 1/197 df as the calculated value of 3.84 necessary to be significant at 0.05 level. This table also indicates that there was significant variation in adjusted means of pulmonary ventilation rate test for judo players among experimental group & control group. Since differences were found to be significant therefore, the minimum significant difference post hoc test when useful in order to determine the significant of difference between corresponding means. Additional, the L.S.D. study for corresponding means on pulmonary ventilation rate has been presented in table No.6, which was also recorded significant mean differences (3.52*) between adjusted means of both groups at 5% levels. Means values of pulmonary ventilation rate test of control and experimental groups (pre, post and adjusted)

Table 5: ANCOVA among Experimental Group and Control Group on Pulmonary Ventilation Rate of Players for Pre and Post Test.

Source	Type III Sum of Squares	Df	Mean Square	Mean Square	F	Sig.	Partial Squared	Eta
Corrected Model	1054.26	2	527.13	527.13	533.82	.000	.844	
Intercept	1.35	1	1.35	1.35	1.37	.244	.007	
Pre	434.74	1	434.74	434.731	440.26	.000	.691	
Groups	619.52	1	619.53	619.521	627.39	.000	.761	
Error	194.53	197	.987	.987				
Total	36044.000	200						
Corrected Total	1248.79	199						

R Squared = .844 (Adjusted R Squared = .843);* Significant at 0.05 level. df: 1/197 =3.84.

Table 6: Paired Means among Experimental Group and Control Group on Pulmonary Ventilation Rate of Players for Pre and Post Test.

Groups	N	Pre Mean	POST Mean	Adjusted Means	Mean Differences	S. Error	Sig.	95% Confidence interval for Differences	
								L. Bound	U. Bound
Control	100	15.74	14.95	14.950	3.520 *	.141	.000	3.243	3.797
Experimental	200	15.73	11.43	11.430	-3.520*	.141	.000	-3.797	-3.243
General Mean	100	15.735	13.19						

* Significant at 0.05 level.

Table 6: Paired Means among Experimental Group & Control Group on Pulmonary Ventilation Rate of Players for Pre and Post Test.

Conclusion:

The outcomes contain indicated that twelve weeks S.A.Q. drills preparing progress the chose physiological factors (crucial limit, resting beat rate & aspiratory ventilation rate). In light of the discoveries and inside the impediment of the investigation it is seen that training of chose S.A.Q. Drills improved chosen physiological factors and aptitudes of players. It was seen that there is dynamic improvement in every one of the parameters. In the wake of giving the S.A.Q drill preparing we initiate that there is noteworthy impact on chose physiological factors (fundamental limit, resting beat rate, pneumonic ventilation) and abilities execution. Comparable discoveries have been before referenced by different scientists that S.A.Q preparing positively affects different physiological factors, along these lines results generally execution of the players. S.A.Q drill should be advanced and educator ought to be given appropriate preparing with the goal that it must be acquainted with players during their underlying years. With the goal that they can contend in that specific games at different national and global level games meet.

References:

1. Retrieved December 15, 2019 <http://www.gentintograppling.com>
2. Retrieved December 15, 2019 <http://www.professional-soccercoaching.com>
3. Dr. Gurvir Singh, Dr. Baljeet (2017) Singh, The effect of speed, agility and quickness drills training program on selected physiological variables on hockey players, International Journal of Yoga, Physiotherapy and Physical Education, Volume 2; Issue 6; Page No. 46-50.
4. Retrieved December 16, 2019 <http://www.sportsjournal.com>
5. Sanjay1 & Mandeep Thour, Effects of SAQ training on selected physiological variables among basketball players, E ISSN 2348 –1269, PRINT ISSN 2349-5138, VOLUME 5 I ISSUE 4 I.
6. Retrieved December 18, 2019 <http://www.researchgate.com>
7. Mario jovanovic, Darija omercen et.al, Effects of Speed, Agility, Quickness Training Method on Power Performance in Elite Soccer Players, The journal of strength and conditioning 25(5):1285-92, May 2011

Mob Lynching A Social Issue

Prof. Dr. Anil P.Jain

Head of the Department of Sociology
Shri P.D.Jain Arts College, Ansing Dist.Washim

Abstract

Mob lynching is related to grouped human behavior it create tension and terror in society. In India last some year incidents of mob lynching is increases in the form of cow slaughtering, child lifting rumors, transporting of beef specially in northern state, like UP, Bihar, Jharkhand, Rajasthan. In several incidents lot of people injured and more than 100 have been killed. This matter becomes serious discussing for government as well as Indian people.

Introduction

Mob lynching is worldwide problem its origin in America about 200 anti lynching bills US senate till now lynching damage mental health of society and down image of our country A lynch mob is an angry and crowd of people who want kill someone without a trial because they believe that person has committed to crime and countable known you can refer to a group of people as a lynch mob they are angry with someone because they believe that person has done something bad or wrong.

Lynch mob definition: -

According to Collins English Dictionary

A lynch mob is angry crowd of people who want to kill someone without a trial because they believe that person has committed a crime.

- * Group of people as a lynch mob is they are very believe that person has done something bad or wrong.
- * A group of people who condemn and punish a person without a fair trial.
- * A group of people who criticize someone severely and try to bring about the person's downfall something approaching a lynch mob has been gathering against the chancellor for even daring to consider higher interest rates. It is in the public interest that sleaze is exposed but time to call off the lynch mob.

According to Cambridge Dictionary :-

A group of people who want to attack someone who they think has committed a serious crime a group of angry people who attack to try to destroy something or someone.

Lynching is a premeditated extra judicial killing by a group. It is most often used to characterize in formal public execution by a mob in order to punish an alleged transgressor convicted a group. It can also be an extreme form of informed group social control and it is often conducted with display of a public spectacle of maximum intimidation instances of lynching's and similar mob violence can be found in every society. Lynching is a premeditated extrajudicial killing by a group it is most often used to characterize informal public executions by a mob in order to punish an alleged transgressor or to intimidate a group.

Form of mob lynching in India :-

The following form of mob lynching usually seen in India

1. **Cow slaughtering** :- 'To kill cow usually for food'. Cow is sacred and deeply respected animal for hindus so cow slaughtering is apposite of Hindu values
2. **Skinning** :- 'A act is the skin remove'. This process done with cattle creating suspect ion for some group or person.
3. **Transporting and Eating of Beef** :- Beef means meat of cattle their transporting and eating create violence and tension.
4. **Child Lifting** :- Suspecting of kidnapping or stolen children on any person or any group.
5. **Accusing a victim of killing someone or been involved** :- Group of people think somebody has done something wrong.

6. **Rumours :-** News or information about cow slaughtered, transporting of beef child lifting that many people are taking about but that is possible not true.
7. **Others :-** caste conflict, suspecting of Magic and blind faith, love affairs, rules of khap panchayat etc.

Lynch Mob in India :-

Mob attack has been common in India in past few years. From the last 18 years India increase in crime release to mob violence in the name of religion kidnapping etc. Many attacks of man women and infants have taken place in various districts of India. With no proper laws placed to address this upcoming threat to democracy. In is heading to words a state where mobocracy and hooliganism are going to rule country. In India lynching may reflect internal tensions between ethnic communities. Communities lynch accused or suspicious convicts an examples the Kherlanji district, Bhandara, Maharashtra massacre where four members of a Dalit caste family were slaughtered by Kunbi caste members. Though the incident was reported an example of upper caste violence against lower cast. There have been numerous lynching in relation to cow vigilante violence in India since 2014 mainly involving mobs lynching Indian muslims and dalits same notable example of such attacks include the 2015 Dadari (U.P) 2016 Jharkhand 2017 Alwar (Rajasthan) mob lynching etc.

Some Incident of Lynch Mob in India :-

- * March 2015 – Dimapur Nagaland- broke The Jail and lynched accused of rapist by crowd.
- * 28 sep. 2015- Bisara village Dadari (U.P) 52 year old man lynched due to suspicion of slaughtering cow.
- * 29 Sep. 2006- Khailanji (Maharashtra) 4 member of Dalit killed reason revenge, castism.
- * 1 Apr. 2017- Alwar(Rajasthan) -55 year old person killed by mob reason Transporting of cows.
- * 1 July 2018- Dhule(Maharashtra) 5 person killed by crowd due to suspect of child lifting.
- * Sultanpur (Assam) Mentally disturbed women lynched due to suspecting of child lifter.
- * 28,29 June 2018 – Tripura – 3 lynch cases done due to suspicion of child lifter.
- * July 2018- Chennai – 2 Migrated labor lynched by crowd due to suspect of child lifter.
- * 26 June 2018- Ahmadabad- 40 year old women attacks by mob due to child lifter and in Surat 45 year women assaulted same reason.
- * 22 June 2018-Sargajadistt (C.G) one people killed.
- * 19 June 2018 –Hapur (U.P) one man lynched due to cow slaughter.
- * 13 June 2018- MaldaDistt (P.B) 1 killed suspicion of child lifter.
- * 08 June 2018 – KarbiAngolongDistt. Assam 2 Man killed by crowd.
- * 28 May 2018 – Haidrabad (A.P) lynched child lifter gang by mob.
- * 25 May 2018 – Bengaluru (K.T) killed 26 yeara man old due to suspicion of child lifter.
- * 24 May 2018-Yadadri(Telangana) one person lynched reason child kidnapper.
- * 7 Apri. 2019- Bishwanathehariali (Assam) killed 68 year old people by a mob for illegedlycarring beef
- * 10 Apr.2019- Jhumro Village (Jharkhand) a cow 1 person killed suspicion of cow slaughtered.
- * 3 Aug. 2019- Patna (Bihar) 3 killed including two women suspicion of child lifter.
- * 3 Aug. 2019- Patna (Bihar) Badlybeaten suspicion of child lifter.
- * 3 Aug. 2019- Chulhaichak (Bihar) 1 killed suspicion of child lifter.
- * 4 Aug. 2019- Kalichak (Bihar) 1 killed suspicion of child lifter.
- * 18 July 2019- Chhapra (Bihar) 3 killed by beaten by mob suspect of thievesof cattle

Incident of mob lynching continuously in India specially in northan states like U.P, M.P Bihar, Jharkhand, Rajasthan etc.

Patna officials admitted that more than one dozen incidents of mob violence in first week of August 2019. According to a Reuters report a total of 63 cow vigilante attacks had occurred in India between 2010 and mid 2017 in that attack 28 people killed including 24 Muslims FristJanuary 2017 to 5 July 2018 held 69 mob lynching incidents of related to child lifting. In this incident 33 people killed and 99 injured. According to unofficial estimate around 120 people killed through the country.

Steps Against lynch mob :-

The following steps taking by government and Supreme Court to prevent mob lynching –

- * Shree KTS Tulsi member of Rajyasabha Introduce an anti lynching bill in Rajyasabha in Dec. 2017 as “Protection from lynching bill 2017”
- * India does not have a specific law to deal with lynching Indian penal code does not mention the word lynching.
- * Central Government sets up 4 member committee to suggest to effective measures to prevent incidents of mob violence.
- * Supreme Court gives an 11 point prescription (direction for prevent mob lynching)
- * MamtaBanarjee govt. passes law against mob lynching in August 2019.

Conclusion :-

Lynching and mob lynch are words known word wide but only about violence not about taking legal action or trying to make a law which will be safety for human well being Mob lynching a issue like Grudges haos,hate castism Black and White Lower caste and Upper Caste Religiousmatter Hindu v/s Muslims. So, strong law and their implementations and public awareness are necessary to prevent this issue.

Reference :-

- 1) Samaj Shashtra Ke Siddhant – VidhyaBhushan and SahdeoDr.Kitabmahal New Delhi – 1999
- 2) Websites :- <https://www.collinsdictionary.com>
- 3) [En.wikipedia.org/wiki/Indian-whatsapp_lynching](https://en.wikipedia.org/wiki/Indian_whatsapp_lynching)
- 4) www.researchgate.net
- 5) [https:// medium.com](https://medium.com)
- 6) [https://en.m.wikipedi.org/wiki/eowvigilante](https://en.m.wikipedia.org/wiki/eowvigilante).
- 7) <https://www.click.in>

Sports Management in India

Prof.Syed Anisoddin Syed Gyasoddin

Smt. Savitabai Uttamrao Deshmukh Mahavidyalaya,
Digras, Dist-Yasvatmal

Abstract:

Management in sport organizations provide sports' development, general planning activities in the field of sports, organizes all relevant resources, processes and functions, exercised a policy of human resources development, organized sports and business functions, provide communication and coordination, deciding on the implementation of most appropriate solutions, processes and controls eliminate destructive conflict. Management and sports marketing are one of the most important, also the most complex activities, which ensure that sport and business functions carried out in the more rational, economical and efficient way.

Keys words: Management, sport, Development, Game, Industry, Economics Development.

Introduction:

Today's high level of sports achievements in India, and the application of sports science and technology, more attention is paid to human resource management in sport and business positions in sports organizations. Better sports results achieved in recent years in various sports, to a large extent changed the perception and character of the sport and set new requirements for solving the current task on an integral basis. Origin, development and rapid changes in sports-technology and business-control function of modern sports organizations are undoubtedly in the world today is one of the most important incentives change sports and business functions, and philosophy, and the turning of man to his knowledge and creative and creative potential, as the most significant production and development resources.

India's improving economic climate, rising disposable incomes, and changing outlook towards fitness is fueling the increase in demand for sports-related goods and services. Investment prospects in the sports industry are dispersed across the entire, Supply including the and retail of equipment and apparel as well as in advertising, talent management, and training.

Management in sport organizations provide sports development, general planning activities in the field of sports, organizes all relevant resources, processes and functions, exercised a policy of human resources development, organized sports and business functions, provide communication and coordination, deciding on the implementation of most appropriate solutions, processes and controls eliminate destructive conflict. Management and sports marketing are one of the most important, also the most complex activities, which ensure that sport and business functions carried out in the more rational, economical and efficient way. Marketing agencies in the sport today are not only involved in the negotiations, advertising and underwriting, but also provide many other services. Some of the key factors for success and competitive advantage both in management, marketing and sports, and in general are fine, owning and managing information, to detect and respond to changes in environment, application of new technological developments, development of old and acquisition of new knowledge. Sports management as a skill and unstructured experience of talented managers of individual athletes, teams and clubs emerged with the appearance of the first professional sports organization. The appearance of a systematic, scientific knowledge of sport management is linked to the growth of professionalization of sport and its submission to the laws of market economy and the emergence of management science, first in the profit sector, corporate business and then it's spreading to the sector of non-profit public and private sector.

Sport management is moving beyond the game of cricket towards a wide variety of sports, resulting in the growth of viewership, participation, and sports-related industries. It has opened up new business opportunities for investors looking at the Indian market – from brand building and infrastructure to niche entrepreneurial ventures, emerging technologies, and services.

Definition of sports:

There are many definitions of sport, often contradictory and paradoxical. In particular it contributes to an indefinite term "sports game" and claims that sport is played. One group of

researchers says that sport is a struggle of man with himself, another man and natural barriers (the forces of nature). Others point out that sport is a social institution imbued with an educational game aimed at a physical and spiritual development of personality. The third sport as rational activity, the totality of the achievements in a particular area of social life and so on. Marjanovic believes that sport in general does not exist, but there are just different kinds of sports, and given that each complex has a special social structure that is different from the structure of other sports.

Definitions of Management

Managers need to govern the special skills and knowledge. Manage, lead, coordinate, decide - it must know. Management, in addition to science, it is also art. The success of any organization, as business systems, and public sectors, culture, sports, art, depends on the skills of managers. Art of creating, governing, managing, organizing, forecasting, planning, designing, can be considered a kind of art. Management is, de facto, the Sciences and Arts. Science and art are complementary, as they work in synergy, not excluded. No art by science, or science with creation, the dose of art. Human resource management in sport is a new theoretical, scientific and pragmatic approach, which on the one hand, refers to the management of athletes by coaches, team of experts and sports scientists, on the other hand, the efficient and effective management of the entire sport organization by control in sport, sports managers, marketing managers and sports volunteers. Management of sports involves the study of disordered and proven knowledge of how a sports organization achieves its goals, procuring, distributing and the use of limited human, material, information and financial sources of its success. Sports Management as the art and craft-empirical, unstructured experience of talented managers of individual athletes, teams and clubs emerged with the appearance of the first professional sports organization. The appearance of a systematic, scientific-structured knowledge of sports management is connected with the growth of professionalization of sport and its rules determination -service market economy, and the emergence of management science, first in the profit sector, corporate business, and then, and it's spreading to the sector of non-profit public and private sector.

Important of sports management:

About 30% of our students are absorbed by commercial sports clubs, 40% are employed by grassroots initiatives such as academies and training programmers, and the rest generally start with their own entrepreneurial ventures in sports management. A few students also do the course just for the interest of it, and go back to whatever jobs they were working, with a title of a certified sports manager,” says ShailKapri, dean and founder of Skill nation, which gives specialized management training in c ..Opportunities in sponsorship marketing, high-quality operation management and performance analysis in sports like cricket, football tennis and badminton in India are what is driving this industry forward,” says Kapri.

ISL club Bangalore FC’s COO Mustafa Ghoush said with an increased scale of operation, the number of hires made by the club has also gone up since the club was incepted in 2013. “Currently, we have close to 30 staff employed through the year and beyond. The Indian government has turned its attention to developing the sports sector as a strategy to create jobs, generate revenue, and attract investment into the country, aside from nurturing sports talent. For 2018-20, the federal government set aside a US\$262 million (Rs 1,756 crore) budget for its ‘Khelo India’ (Play India) program.

Funding to 20 universities across the country to promote excellence in sports while pursuing education degrees.

National committee to study sports governance was set up recently. It consists of reputable sports persons, sports marketing professionals, and leading sports brands along with government representatives.

Private sector involvement in sports governance is limited to deals associated with Public Privet Partnership for specific task-related tenders, such as stadium management or overhaul of facilities.

India, sport is yet to be recognized as an economic sector, mainly due to the fact there has been little or no comprehensive study done on the industry’s size, potential, and on the available opportunities that are on offer.

The sports industry sector may include several different segments such as sports tourism, sporting goods (in manufacturing and retail), sporting garments, and the available opportunities in sporting management and sponsorship. It is seen across the globe that sports as a full-fledged industry can and may contribute about 1 to 5 percent of the country's GDP.

However, a lack of sporting culture has held back the growth of a similar industry in India in the past, despite the growing awareness and interest in various different sports besides cricket. Hence, due to a lack of industry status along with a lack of sporting culture, corporate investments in India's sports have traditionally been limited to only non-profit corporate social responsibility activities and initiatives, while the scope for exploring profit-related activities under the sports industry have not been explored in vast depth.

Sport is regarded as one of the largest industries worldwide in terms of generating employment and revenue. A sport is a multi-billion dollar global industry propelled by enormous consumer demand. , national director for sports and live events at Group ESP, in the past, sports was seen as loss-making affair. However, with the formation of newer leagues and successful franchises, "the sports industry has grown by up to 10 percent by the year 2014," Karnik says.

New initiatives such as the establishment of Indian Premier League (Cricket), Hockey India League, Indian Badminton League, Pro Kabaddi League, and Indian Super League (Football) are indeed changing the face and the identity of Indian sports. The sports industry has indeed grown extensively — from Rs. 43.7 billion in 2013 to Rs. 48 billion (\$713 million) in 2015 — mainly due to the emergence of new sporting, CEO of Group M South Asia. Srinivas further went on to state that India has moved forward from a single sport nation to a multi-sport country, and is witnessing a boom that will benefit the sports business in the years to come.

The establishment of a sports industry in India can reap rich dividends in different segments. Employment and the massive market opportunities which will open up within this industry will be enormous in the years to come. However, new sports initiatives require professional human capital to speed up growth, and the harsh reality is that there are very few quality professional sports managers available in the country. Government initiatives to make India a sporting superpower will not be realized without professional sports managers. Indian sports industry has an impressive growth prospect even though its fundamentals are not solid. This is where professional sports managers to India's sports industry. Moreover, buying TV and marketing rights for the large sporting events that now regularly take place in India provides ample business opportunities and huge revenue for many companies. With a high growth economy and an ever-growing middle class with disposable income and leisure time, together with rapid growth in TV-owning households and a strong passion for sports, there is high potential for growth. These conditions have fostered a rapid rise in advertising, as local and international companies target this lucrative underdeveloped market through sports .

The sporting goods and apparel industry in India has been in existence for more than a century and has managed to flourish due to a skilled workforce. For example, the towels produced every year for the prestigious Wimbledon Grand Slam tennis tournament are produced in a factory in Gujarat, while footballs used in many of the international football tournaments across the globe are manufactured in the city of Jalandhar. Being labor-intensive in nature, the industry ProvidesEmployment to more than 500,000 people. The nucleus of this industry in India is in and around the states of Punjab and Uttar Pradesh; however there is tremendous potential for developing a sporting goods industry just waiting to be explored in other cities like Mumbai, Kolkata, and Chennai.

Besides cricket, recent years have clearly made it evident that other sports such as Formula One racing and the Hockey India League have some serious business propositions that can be explored. Moreover, with the coming of the Indian Super League, football is starting to achieve real traction with TV audiences, which are tuning in in ever greater numbers for international leagues and competitions.

The sectors of sports tourism and sports medicine also have massive business potential in India. Mega sporting events in the past, such as the Hockey World Cup and the 19th Commonwealth Games (both held in New Delhi in 2010), along with the ICC Cricket World Cup held in 2011, brought a number of tourists and sports enthusiasts. Simultaneously, there has also been a marked rise

in the number of tour operators and agents servicing the requirement of this particular tourist segment. Even mainstream tour operators have set up separate divisions to tap the potential of sports tourism. An alien concept in India about a decade ago, sports tourism has evolved rapidly over the past five years, though it remains a niche segment. Sports tourism is a well-organized sector and major revenue churner in several nations around the world like the U.K., Germany, Singapore, South Africa, and Malaysia, while in India it is slowly picking up speed. the segment is expected to have a growth rate of 10-20 percent in the coming years.

In recent times, a lot of sporting activity – in the form professional hockey, kabaddi, badminton, tennis, football, and cricket leagues – has come up in India, which requires a proper medical support system. There is also the question of whether Indian sports medicine is prepared to handle such on and off the field incidents. Although the sports medicine segment in India remains in its infancy stage, it took a step forward with the recent development of the Sports Injury Center at Hospital, which not only boasts world-class facilities and doctors, it can even provide treatment to international athletes at a very competitive rate. This in turn is likely to increase and enhance the sports tourism sector of India.

All in all, the sports industry in India has tremendous business potential, especially in the fields of marketing, management/sponsorship, exporting of goods or apparel, and sports medicine and tourism. Therefore, the time is ripe to facilitate investment mobility so that corporate houses that are already engaging in sports can upgrade to for-profit sporting ventures, while business houses that are not involved in sports so far may consider this sector as an ideal avenue for CSR activities. It's time to find out whether the sports industry can in fact be the next big thing for India's economy.

Conclusion:

Sports Management in India have a tremendous potential for expansion in the existing huge market. With a high growth economy and an ever-growing middle class with disposable income and leisure time, together with rapid growth in TV-owning households and a strong passion for sports, there is high potential for growth. These conditions have fostered a rapid rise in advertising, as local and international companies target this lucrative underdeveloped market through sports

References:

- 1) <https://www.linkedin.com/pulse/sports-management-modern-india>
- 2) <https://en.wikipedia.org/wiki/sport-management>
- 3) <https://learn.org/articles/sports-management>
- 4) Research journal in sports managements.
- 5) Sports management in India-Times of India
- 6) Rachhpal sing Brar, Rosy Joshi, 'Sports Management ' Kalyani Publisher

Anita Nair's Views on Discordant Marriages

Dr.Anup V. Gumble,
Dept. of English,
Arts,Commerce and Science College,
Arvi, Distt- Wardha,

Abstract:

Anita Nair presents an ambivalent view of life. She never tries to write like the male authors. As a result, her true feminine sensitivity and honesty makes her works authentic and spontaneous. She is able to infuse life and vibrancy in her fictional characters, which makes her works a replica of the society. She has an androgynous mind and skills. So this unbiased author is neither excessively emotive regarding women nor has a hatred for male characters. The study of man-woman relationship in her novels becomes more interesting as, Nair is not against male or female elements. Her men and women patiently suffer the marital discord and tries to come out with harmonious satisfaction.

Key words: androgynous, patriarchy, servitude, etc.

The researcher attempts to study the equivalence amongst the binaries i.e. men and women in Anita Nair's three novels *Ladies Coupe*, *Mistress* and *Lessons in Forgetting*. Free from regionalism or feminism, she writes honestly and sensitively. Her women battle against patriarchy, yet wish to retain coherence and peace in their relationships with men. Though she rejects to be a feminist author, her concern for women protagonists and woman characters is evident. But she refrains from being a strident feminist. Through her three novels, she deals with the number of happy as well as sad couples. To avoid morbidity, she allows her men and women to behave instinctively. They are let free from the rigid morality or traditionalism. At the same time, they are aware that the basic instinct of biological attraction between man and woman is pacified in marriage. Thus, though they are assertive, educated, self-sufficient and confident, they do not reject or rule out their faith in it. The other reason is societal security provided by it. Moreover, the family is the surest anchor for human beings in the moments of crisis. They feel upliftment and fulfillment, both emotional and physical, provided my marriage. Such a group of characters easily catch our sight. Basically, the first generation characters belong to this group, who have strong faith in marriage. They are even ready to discard their individuality and freedom at the altar of marriage. To one's anticipation, obviously this sacrificing group is of submissive wives. These traditional, docile wives not only lionize their husbands but also are ready to defend even their wrongs if the situations demand. The resultant marital success or at least harmony makes them complacent, though they are not rewarded. Amongst the harmonious couples, the other type is of fragile wives, who allow their husbands to rule over them as well as provide for them. All the time, the wife adheres to the secondary position and leads a life like a queen.

Nair has a very balanced view of marriage institution. She portrays the wives and husbands cautiously. They are painted in such a way that it becomes impossible to put a total blemish on either of them. But being a female author, she writes about few husbands who fail to understand the psyche of wives. Her nonresponded emotional wants result in marital rift. Margaret-Ebe, Sharmila-Naresh from *Ladies Coupe*; Achuthan Nair-ParuKutty, Meenakshi-Balan, Sethu's parents from *Mistress*; Jack- Neena, Giri-Meera, Athimbair-Sarada, Kala Chithi-Ambi, Niraj-Tina, Shanta-Saravana from *Lessons in Forgetting* show the discard in marital relationship where the cause is husband's non-attachment and non-understanding of his wife. At other instances, she portrays unemotional wives who are tolerated by the husbands. Murthy-Padma, Chettiar-ChettiarAmma from *Ladies Coupe*; Shyam-Radha.Sethu-Saadiya, Gouri-Babu from *Mistress*; Manoj-Rani Oppol, Vinnie-Kishore from *Lessons in Forgetting* display the meek husbands who are ready to adjust with their wives at any cost.

A brief analysis of thirty-three marriages in three novels show that six couples are happy as a result of submissive wives who erase their identity in front of their husbands. The other three couples are comparatively happier because of mutual trust, love and companionship. They accept their traditional roles and positions in marriage and so no misunderstandings are perceived. Nair has a galaxy of unhappy or mismatched couples. Amongst them two groups are identified. The first group has eleven couples who are sad about relationship, because the non-sentimental husbands fail to acknowledge the emotional, intellectual or psychological needs of their wives. The second group has inharmonious bonds of compulsion, as the wives do not reciprocate the physical, emotional wants of their husbands. There are seven such marriages. Still the husbands accept their dominating wives for either reason. Few minor characters are deprived of marital bliss as death separates them and there are five such pairs. One couple Rajendra-Rani do not show their unhappiness or content either, but

lead a peaceful life. Out of all sad couples, only six couples seek divorce or emotional separation, the others retain marriage at any cost.

These are separate reasons behind the marital separations of these couples. They range from emotional difference to personal egos, from social bindings to financial outputs. A gross generalization is impossible as every human being is a separate entity. His/her mind set up varies according to social/emotional upbringing. But one common aspect of these marriages can be evaluated and that is an undercurrent of unhappiness which runs parallel through the parched souls.

Nair holds that it is good to seek dissolution of marital bonds if they fail to make the partners happy. But in doing so she is not willing to blast the very foundation of morality. Regarding man-woman relationships love is a weaker dimension of her novels. Love alone cannot hold her men and women together. On the other hand, it is need or sex, at other times it is mere adjustment. Though sex, needs are ephemeral, tempting and satisfy the human beings for a short duration only, Nair notices their significance in modern human life. She repeatedly demonstrates that this appetite for intercourse and sexual impulse becomes more powerful than social restrictions. Thus, few of her characters attain freedom from moral scruples and qualms of conscience. It is futile to halt this instinct by the outdated rules of so called morality. At times her characters seek wisdom and pleasure through sex-sport and at other winks at it. Those married and unmarried characters, who enjoy this with ease, demonstrate the fact that life is a physiological entity. The commencement of these men-women relationships is based on various other factors also. For them marriage is simply a formal relation and real sexual or emotional pleasure is the only touchstone for the happiness of man-woman relationship.

Nair's novel treatment while painting such immoral, illegal relationship frees them from the guilt consciousness or moral scruples. The hidden terrors or bad name never hinder the characters while pursuing their physical pleasures. At other instances, isolated, loveless men and women long for a new mate, in whom they also search for a companion. As far as premarital relations are concerned, the women's initiatives for it are the most shocking aspect. Eager to pacify their physical hunger, these young unmarried women are ready to risk everything for sex sport.

Majority of her characters who are engaged in free sexual relationships come from the affluent or upper middle class of society. They have attained the primary physiological needs like food, shelter, and safety. They move for higher ends like self-esteem, belongingness and self-actualization. Doing so, they slowly turn towards the much higher needs- the sexual gratification and reusability. Human life is driven by this hierarchy. Its proper assembling forms the base for their bliss. Whenever the appropriate external stimulus is present, they fall for it. The affluent class of characters has already got the set of lower needs of the pyramid of hierarchy and they progress smoothly for the top. The group of Jak-Rich Monique, Soman-Smriti, Giri-his girlfriend from *Lessons in Forgetting*; Radha-Chris, Koman-Maya, Koman-Angela from *Mistress* and Sridhar-Sujata and Sridhar-Marikolanthu, Chettiar-Seethalakshmi from *Ladies Coupe* belong to the rich class of society and they yearn for superior human needs-need for peace and gratification through sex.

Altogether twenty-seven couples are observed. Their relationships range from casual attraction to actual physical relations. The society does not allow human beings to have premarital sexual relationships as it is a threat to social sanctity and to the moral codes of conduct. But the demons of hunger cause unease in human body and it demands orgasmic experiences. In *Ladies Coupe* Akhila satisfy her hunger through Hari and Vinod. The relation between Rishi Soman and Smriti in *Lessons in Forgetting* is a fine example of modern day premarital promiscuity of this generation. This live-in sort of sexual relationship soon ends on the grounds of difference of maturity and age between the two.

Nair presents before us the world of glamour and riches in these three novels. Especially *Mistress* and *Lessons in Forgetting* uphold many aspects of high class society and characterization. But she also points the hollowness, artificiality, pain and fragmentation borne by these men and women. The bearers of riches too are the human beings of blood and flesh. Their outward manifestation is slowly unearthed by the author and one notices their weaknesses, desires and frustrations. Marital disharmony runs through their blood and marrow. As a result they search relief in extramarital affairs. Even at the existence of marriage and happy spouses, three men and two women are engaged in extra marital love and sexual relationships. Each one has a separate justifiable cause for it. In *Ladies Coupe*, the rich Chettari's wife turns insane and he seeks pleasure in a concubine Seethalakshmi

The study of their interpersonal relationships exhibit the impact of various factors. In this concluding chapter of the thesis, the researcher has attempted to draw few inferences. The changing perspective of this marriage institution has a tremendous impact on the happiness or sadness of the spouses. Differences between the traditional patriarchy, monetary problems, sex are the basic grounds which provide weapons to husbands or wives. Dogmatic behavior, contradicting the other's faith, stress in modern life, lack of communication are few more reasons that suspend their happiness. The most notable factor of the estrangement in married life is

women's emancipation from the traditional role of servitude to which the husband class is not ready to accept. The flooding media, feministic stances and the exaltation of womanhood give a novel courage to the woman. As a result, their hunger for emancipation which had been subsided for ages, gains a new vitality. Financial security, education and most importantly their quest for identity has been quenched and thus they stand firm.

Secondly, Anita Nair does not preach ethics passionately so her men as well as women have established their own faiths and new ethics suitable to their own. This too, creates a rift in marriages. Nair attempts to answer what men and women expect from marriage. Their petty requisites include emotional solace, sharing by the partner, adjustments and an understanding. No husband or wife in all these couples is hungry for wealth or other materialistic gains from marriage, except Giri. Neither do they doubt the other's loyalty. Though immune from wife beating, drunken husbands or slanging matches between the spouses, these couples are still unhappy and the reasons are petty communication gaps, misunderstandings or under estimating one another. These gaps widen and end into emotional or legal separation.

In their individuality, the characters do not think it fit to consider the pitiable situation of their children. The children too, inherit the same and the replay of marital separation is seen. Few other marriages end due to early deaths, suicide or because of one's walking out of marriage. Nair displays that maintaining the status-quo in marriage is becoming difficult for the individuals. Their new faiths, rejection of hierarchy and searching for the new opportunities bring about radical change in the institution of marriage.

Conclusion:

The erotic sexual utopia of these characters is a product of social reality. In cases of premarital sexual or emotional bonds between the characters three patterns are observed. The first is the physical hunger of men and women deprived of marriage. They give vent to their physiological hunger through promiscuity. Koman, Mani, Akhila and Marikolanthu satisfy their needs as they do not or could not marry. The second type is the product of monetary stint. Jaya is forced for prostitution and Marikolanthu sleeps with Sridhar to save her job and position. Her second agenda is to relish few moments of ecstasy in his company. The third type is the forced man-woman relationship. Marikolanthu and Smriti fall prey to the lusty Murugesan and three rogues respectively. Rishi Soman and Smriti's safe sexual and emotional relationship hints at the temperament of the modern generation of the twenty first century. Few inferences from their behavior are drawn.

A number of extramarital relationships have been observed. Few of them are due to the frigidity or madness of wives. Still others are just the opportunity availed. Some men and women develop sexual or emotional relationship with their mates as soon as they are divorced or separated. Their strong yearning for physical or emotional hunger is studied in this chapter. Apart from these, there are other minor evidences of man-woman relationships. The men's physical advances are sharply rejected by Smriti, PrabhaDevi and Meera.

The previous century Indian English literature has witnessed the strife between men and women for the power or rights. Novelists, male or female have projected the social ethos of their characters, a struggle leading to pain and pathos. At the end of century, Anita Nair comes with blazing colors to highlight the impatient folks attaining equivalence for survival as well as for bliss.

References:

- 1) Banerji, Jaya. "Six Women in a Box." Rev. of *Ladies Coupe*, by Anita Nair. *Indian Reviews of Books*. 16 July -15 Sept, 2001. Print.
- 2) Behal, Suchitra. "Writing for Oneself". Rev. of *Ladies Coupe*, by Anita Nair. *Literary Review. Hindu*. n.d., 2001. Web. 10/02/2001. Retrieved. 11/08/2010. <<http://www.hinduonnet.com>>
- 3) Devasseli, Ruby. "Woman and Family in Recent Indian Feminist Fiction in English: A Select Study". Diss. Pondicherry Uni. Pondicherry. May, 2011. Print.
- 4) Hindu Marriage Act 1955. New Delhi: Central Law Agency, 1955. Enacted by the Parliament in the Sixth year of Republic of India, 18th May, 1955. Print.
- 5) <http://www.anitanair.net>. Web. Retrieved. 14/06/2009.
- 6) Nair, Anita, *Ladies Coupe*, Penguin Books, (2001), pg. no.93.
- 7) ---, *Mistress*, Penguin Books, (2005).
- 8) ---, *Lessons in Forgetting*, HarperCollins, 2010.
- 9) ---. Interview by Swapan K. Banerjee. "I believe every human being has a destiny...." *Quest*. June, 2006. Print.
- 10) ---. Interview by Shrabonti Bagchi. "Mistress of her Craft." *Telgraph*. Oct. 15, 2005. Print.
- 11) ---. Interview by Sneha Subramanian Kanta. n.d. Web. Retrieved. 12/08/2012. <<http://www.anitanair.net>>

Enhancing Entrepreneurship Through Training Programme For Self Help Group Women

Dr.Anuradha Satish Deshmukh

Assistant Professor,
Department of Home Science, SGBAU, Amravati

Abstract

The SHG movement definitely proved to be a spark to spread the fire of empowerment of women through development of concept of group entrepreneurship. Self Help Promoting Institutions (SHPIs) provide the necessary assistance like financial, training and skill development, procurement of raw material, infrastructure, marketing and technological support, guidance to SHGs in various matters concerning micro-enterprises. Therefore this research was conducted with the specific objectives to study and analyze the profile of SHG entrepreneurs to study kind of enterprises/business activities taken up by SHGs, to know the kind of institutions supported to SHG entrepreneur in technology and financial assistance. Types of training acquired before set up of enterprises. The study was conducted in Amravati district of Maharashtra. Pretested structured interview schedule was administered for data collection. The findings of the study revealed that most of the SHG of region have received financial assistance in the form of government subsidies under different schemes and assistance support, technical training and skill development from respective institutions. More than ¾th of the members of SHGs did attend training programs before starting or upgrading the enterprise. Majority of SHGs (72) member attended the training program on entrepreneurship development. Majority SHGs member indicated that the training had positive impact on their confidence, decision making and awareness pertaining to linkages in the Banks and credit related aspects. However, there was marginal improvement in skill development, marketing linkages and managerial ability respectively as a function of training.

Keywords: Self Help Group, Training, Entrepreneurship, microenterprise

Introduction

“When women moves forward the family moves, the village and the nation moves.” These words of Pandit Jawaharlal Nehru are often repeated because it is an accepted fact. Women (especially rural women) are vital development agents who can play asignificantrole in the economic development of a nation, but they should have an equal access to productive resources, opportunities and public services. The development of the whole community cannot be separated or viewed in isolation from the development of women. The process of economic development would be incomplete and lopsided, unless women are fully involved in it. “Emancipation of women is an essential prerequisite for economic development and social progress of nation” (Gurumoorthy 2000). Micro enterprise is an effective instrument of social and economic development. The development of micro enterprises in general and particularly for woman would be the appropriate approach to fight against poverty at the grass root and generate income at the household level. This has necessitated the grouping of woman in Self Help Groups and development of entrepreneurship among them. This system has been functional in countries like Bangladesh, Malaysia, Korea, Philippines and Indonesia (Kuratko and Richard 2001).

In various national policies and development programmes, emphasis has been given on organizing woman in Self Help Groups and thus marks the beginning of a major process of empowering women. During the planning era, a number of institutions or agencies have been set up to render assistance to women entrepreneurs by giving them training and providing financial and marketing assistance. Both the governments as well as the NGOs are facilitating development of such enterprises at the grass root level. The success, stability and sustainability of such enterprises have a significant impact on the confidence of women belonging to same or different SHGs, as failed enterprises may act as deterrents to members who may have planned on starting micro ventures. Therefore this research was conducted with the specific objectives-

- To study and analyze the profile of SHG entrepreneurs.
- To study the kind of enterprises under taken by SHGs.
- To know the kind of institutions supported to SHG entrepreneur in technology and financial assistance.
- Impact of training to run enterprises before and after programme.

Methodology

The study was conducted in Amravati district of Maharashtra. Amravati district comprises 16 blocks. The women SHGs who are engaged into some income generating entrepreneurial activity from two or more years selected for study. The purposive random techniques were used to select SHG's. For this purpose the list of SHG's entrepreneurs of each block were collected from District Rural Development Agencies, Mahila Arthik Vikas Mahamandal, Commercial banks. Out of total number of SHGs started business activities, 150 SHGs, 10 SHG's of each block were chosen by lottery method for the study. A descriptive survey research design was used in the study to assess the key factors that affect the growth of SHG women in enterprises in Amravati district. Pretested structured interview schedule was administered for data collection. The study includes interaction with SHG's grass root level extension workers, government departments and other institutions that support the Self Help Group in various kinds. Both, average and percentage analyses were carried out to draw meaningful interpretations.

Results And Discussion

Activities Undertaken by SHGs

The type of enterprises started by SHG entrepreneurs in particular region reflects their potentiality, Interest and demand of the product in the market. Moreover, distribution of the SHGs according to the income generating activity undertaken by group is categorized as shown in table 1.

Activities Undertaken by SHGs

Enterprises Activity undertaken	Respondents	Per cent
Farming	14	9.3
Sale of Farm Produce	32	21.3
Forest Produce Business	13	8.7
Dairy	19	12.7
Goat and Poultry	10	6.7
Processed Food	25	16.7
Other (Grocery shop, cloth shop, bangles shop, stitching and tailoring, bag making, pottery, tea selling, mess, anganwadi, meal, kerosene)	37	24.7
Total	150	100.0

Fig. 1: Entrepreneurial Activities Undertaken by the SHG Members

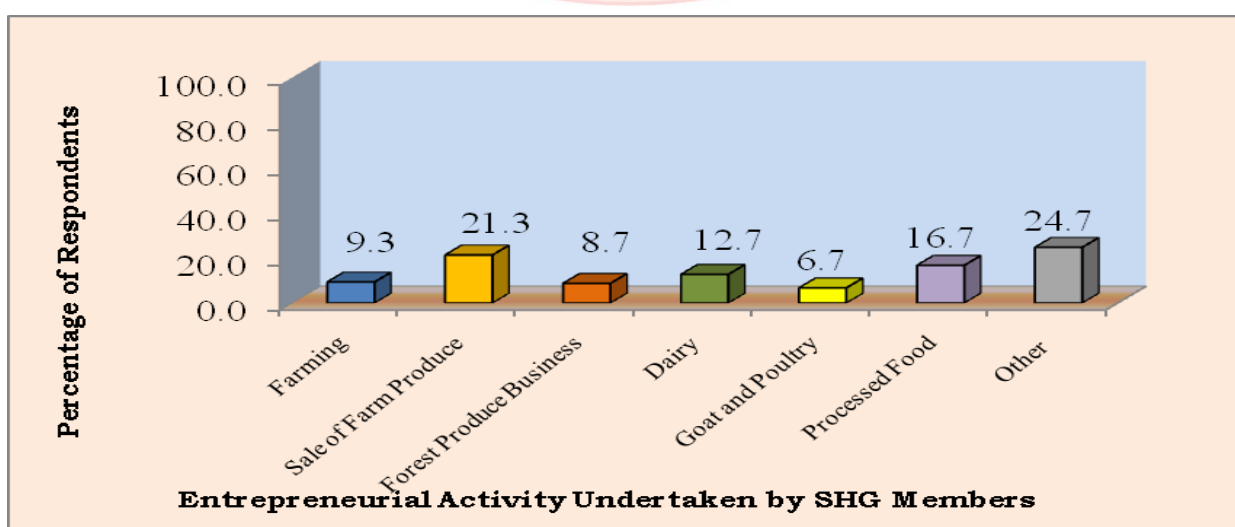

Table 1 presents data pertaining to the distribution of the SHGs with respect to the business activities undertaken by them. The results show that majority (24.7 per cent) of the SHG members are engaged in other types of enterprising activities like the grocery shop, cloth shop, bangles shop, stitching and tailoring, bags making, pottery, tea selling, operating mess service, anganwadi meal service and kerosene selling. However, those involved in the dairy and farming related business are relatively low (**Fig.1**). Hence, it is concluded that noticeably high number of SHG members from the study area are engaged in relatively unorganized kind of business activities (like, grocery shop, cloth shop, bangles shop, stitching and tailoring, bags making, pottery, tea selling, operating mess service, anganwadi meal service etc.).

Type of Assistance Received by SHG

Table 2 shows the types of support availed by SHGs from the Institutions, where the nature of assistance is like financial, training and skill development, procurement of raw material, infrastructure, marketing and technological assistance.

Table.2: Assistance Received by Self Help Group Entrepreneurs

	Yes		No		Total
	No.	Per.	No.	Per.	
Financial Assistance	94	77.0	28	23	122
Technical training & skill development	98	80.3	24	19.7	122
Procurement of raw material	40	32.8	82	67.2	122
Physical infrastructure	7	5.7	115	94.3	122
Marketing & technological assistance	43	35.2	79	64.8	122

Table 2 indicates that 80.3 per cent SHGs have received technical training & skill development assistance which is related to enterprise. Followed by 77 per cent SHG who received financial assistance in the form of government subsidies under different schemes for starting enterprises. Physical infrastructure assistance were received to negligible (5.7 per cent) of SHGs.(Fig.2) Thus, it is evident from the study results that most of the SHGs of study area have received financial and technical training and skill development related assistance.

Training

Training and support services are one of the primary focus of the supporting institutions. Training is process of learning the skills you needed to do a particular job or activity. Taking into consideration importance of training and its significance in entrepreneurship development investigator has surveyed selected samples (group) about the training attended by SHG, training period, type of training, impact of training, quality of training program presented in table below.

Table 3: Training Program Attended by SHG's Before Starting or Up - Grading the Enterprise

Training program attended	Respondents	Per cent
No	35	23.3
Yes	115	76.7
Total	150	100.0

The table 3 indicates that members of 76.7 per cent SHGs have attended training programs conducted by various supporting agencies before starting or upgrading the enterprise in the area. While members of 23.3per cent SHGs reported that they didn't attend any training program conducted for SHG. The reasons reported were that since, it was traditional business, and theywere either not interested in any type of training and they didn't get opportunity to attend the training programThus, it is concluded that more than ¾th of the members of SHGs did attend training programs before starting or upgrading the enterprise.

Duration of Training Programs

Duration of training programs depend upon the type of training organized by institutions for SHGs and aim oftraining program. Duration of training program attended by SHG in study area is presented in table 4.

Table 4.Duration of Training Program Attended by Members of the SHGs

Duration of training	Respondents	Per cent	Chi Square = 115.504 P=<0.05
Up to 5 Days	75	65.2	
5 to 10 days	31	27.0	
10 to 15 days	4	3.5	
Above 15 Days	5	4.3	
Total	115	100.0	

Table 4.data shows that members of 65.2 per cent SHGs attended trainings for up to 5 days before starting or upgrading the enterprise in the area, while, members of 27.0per cent SHGs attended training for the duration between 5 to 10 days. Also members of 4.3per cent and 3.5per cent SHGs attended training programs for the duration above15 days and 10 to15 days respectively. Thus, it is concluded that members of majority (P<0.05) of SHGs of the study area attended the trainings for a period up to 5 days.

Table 5.Type of Training Received by SHG Entrepreneur

Type of training	Respondents	Per cent
Entrepreneurship Development Program	72	62.62
Skill Development	14	12.17
Informative and Knowledge upgrading	29	25.21
Total	115	100.0

Type of Training Received

Type of training received by SHG members for starting or up- gradation of enterprise is presented in table5.

Entrepreneurship development, which includes the area of enterprises and administration of enterprise. This is followed by members of 25.21 per cent SHGs who received training on information

and knowledge up- gradation regarding newreceived training on information and knowledge up- gradation regarding new technologies, marketing, various schemes and credit facilities, certification of products

Quality of the Training

Quality of training received by the members of SHGs, and trainings which were conducted by various institutions gives the clear idea of utility and success of training program or any said project under which training is imparted to SHG's. Hence the samples were surveyed to know the level of satisfaction and the response is presented in table6.

Table 6: Quality of Training Received by the Members of SHGs

Quality of Training	Respon dents	Per cent	Chi Square 66.017 P=<0.05
Good	77	67.0	
Satisfactory	31	27.0	
Not Satisfactory	7	6.1	
Total	115	100.0	

by them was good, while according to members of 27.0 per cent SHGs it was satisfactory. And members of 6.1 per cent SHGs reported that the quality of training was not satisfactory. Thus, it is concluded that members of majority (P<0.05) of the SHGs from the study are feel that the quality of training received by them is good.

Impact of Training

The impact of training received by the members of SHGs was assessed in terms of developing confidence, acquiring skill, understanding marketing linkages and related information about markets. The information is presented in table7.

Table 7: Impact of Training

Impact of Training	Yes		No		Total
	No.	Per cent	No.	Per cent	
Confidence building	102	88.7	13	11.3	115
Skill Development	40	34.8	75	65.2	115
Marketing linkages, information about market	46	40	69	60	115
Managerial ability	36	31.3	79	68.7	115
Improving Bank linkages, information about credit	63	54.8	52	45.2	115
Decision making capacity	96	83.5	19	16.5	115

Table 7 indicates that members of 88.7 per cent SHGs agree that due to the trainings, their confidence has grown, while members of 83.5 per cent SHGs indicated that their decision making capacity has increased. Moreover, a noticeable percentage of members of SHGs i.e. 54.8 per cent revealed that their linkages in the Banks and awareness about the credit related aspects has improved post attending the trainings .However, 34.8, 40, 31.3 per cent SHGs saw marginal improvement in skill development, marketing linkages, managerial ability respectively as a training impact. Thus, from the results, it is concluded that the trainings had a mixed impact on the entrepreneurship related aspects of the SHG members. Specifically, it is evident that confidence and decision making ability of the SHG members has improved significantly, while other aspects, like skill development, managerial ability and awareness about the credit related aspects were improved marginally, indicating that there is a greater need for conducting focused training programs.

Conclusion

On the basis of research results, in view of investigator it can be concluded that, majority of enterprises undertaken by SHG women is based on service providing activities. It is found that most of the SHGs have received financial assistance in the form of government subsidies under different schemes and technical training and skill development from respective institutions. Training impact shows that entrepreneurship quality of SHG woman has improved to some extent and SHG women has moderate level of entrepreneurial behavioral profile; therefore there is wide scope of development of entrepreneurship in area. Though there is a positive growth of SHG entrepreneurship but it is observed that the development of women entrepreneurship is very low in rural areas. Hence, it is important that the duration of training should be decided in such a way that the necessary objectives can be fulfilled. To manage group enterprises more improvement is needed in development of managerial ability, administrative skills, good leadership, conflict management, marketing skills, account-keeping and information of legal aspects in SHG members by development of more focused and skill oriented training programs. As well long duration vocational training program needed to enhance the entrepreneurship among the SHG members. Author suggested that focused trainings are very important and should be conducted with higher frequency than they are currently organized.

References:

- 1) Badhe,D.A.(2012).“Entrepreneurship Development through SelfHelp Groups:
- 2) Bharathi, R. A. and Badiger,C. (2009). “Constraints and Suggestions of Self Help Group Under the Project Empowerment of Women in Agriculture” *Karnataka J. Agric. Sci.*, 3) Gurumoorthy, T.T(2000).“Self Help Groups Empower Rural Women”,
- 3) www.slefhelpgroup.org at 2;30pm on 23/2/2020
- 4) www.entrepreneurship.org at 3:00pm on 24/2/2020

Globalization's Impact on Indian Culture

Ashok ShenuKatkhar

(Research Scholar)

M.A.(Economics, Sociology), Bed, DSM, HRC.

(UMARKHED)

Abstract

India is known as a country of village. Around 70% people lives in village. Indian culture is famous around the world for spiritual, moral values and reach culture. Indian land is a mother of many valuable things, Golden trade systems, and ideal living systems. In the period of ancient history of India, our culture was well known for Golden period. India was the education hub for foreign students. Nalanda and Takshashila were the world famous educational university. Developed countries have been studying Indian culture. They are accepted a lot of things from our culture.

Our unity, our moral living life and many things are the subject of study for other countries. Indian social culture is depending on agriculture and village life. Before the rule of British, our culture was self-dependent. The basic needs of people had completed in rural level. Indian trade was spread all over the world. "Resham clothes" and "Malmal of Dhakas" was famous and popular in the European Nation. The British entered in year 1600s in India and till 1947s. They ruled upon us. After the freedom, our culture faced many changes. But there was a little impact of that changes in our culture.

Introduction.

The Indian economy was opened for foreign goods and services as well as for capital in 1990s. The government of prime minister P.V. Narasimha Rao and finance minister Dr. Manmohan Singh had accepted the policy of L.P.G. reforms. Liberalization, privatization, and globalization all the three factors have changed the culture of entire world. Every country is dependent upon each other. Trade between developed countries and undeveloped countries impact on the life of people.

Need of research

Research is a work, which find out the answer of questions and problems. Need of this research paper is as follows.

- 1) To explain the meaning of globalization
- 2) To explain the positive and negative views of globalization.
- 3) To study on Indian culture.
- 4) to know the impact of globalization on Indian culture.

Objective of Globalization

Objectives of respective research work are as follows.

- 1) To know the meaning of globalization.
- 2) To know the features and parameters of globalization.
- 3) To make and understand that how the globalization impact on country's development.
- 4) To know the globalization impact on Indian culture

Hypothesis:

It is an idea that is suggested as possible explanation for something but has not yet been found to be true or a correct.

Hypothesis of respective research are as follows....

- 1) Globalization helps to make modern the country from ancient era
- 2) Globalization makes effect on Indian culture.
- 3) Globalization deleted the distance between countries concerning with trade and development.
- 4) Traditional importance of Indian culture reduced due to globalization.

Research methodology

This research work is mainly depending on descriptive method .Researcher collected all the data with the help of books, newspaper, website etc. like this secondary data sources.

Explanation about Globalization.

• Definition

- (a) “The integration of world economic system is called globalization”
- (b) “Globalization is a process of interaction and integration among the people, companies and governments of different nations.”
- (c) Globalization is a process driven by international trade and investment and information technology.”
- (d) ‘The economic interdependence of goods and services, capital, technology and information between various Nations.’
- (e) Globalization is one of the broad economic process.
- (f) Globalization is thinking through without any government restriction.

Globalization has given permission to any company products, goods, services in minimum expenditure and sell it any place around the world. All the economic systems, process, trading has not restricted by the government Globalization has a wide role to play worldwide. It has left back it footprints at every sphere of human life. Globalization changes in major transformation of the lifestyle and living standard of the people.

• Sources of Globalization.

- (1) GATT Agreement (1948).
- (2) UNCTAD (1964).
- (3) URUGUAY Round and Dunkelproposal(1986).
- (4) W.T.O Agreement (1995).

• W.T.O. CONFERENCE ON MINISTERIAL LEVEL...

- (a) Singapore conference 1996.
- (b) Geneva conference 1998.
- (c) Cietal conference 1999.
- (d) Doha Agenda 1999.
- (e) kankun conference 2003.
- (f) Hong Kong conference 2005.
- (g) Geneva conference 2009.
- (h) Geneva conference 2011.
- (I) Bali (Indonesia) 2013.

• Features of Globalization.

- (1) Free trade all over the world.
- (2) The business expands throughout the world.
- (3) Free flow of economic thinking.
- (4) Free mobility.
- (5) Globalization of economic activity.
- (6) Liberalization of import- export systems.
- (7) Free flow of capital from one Nation to other Nation
- (8) privatization.
- (9) Increase collaboration
- (10) Free from geographical boundaries, areas.
- (11) Free flow of technology and information. and last.
- (12) To be developed the world a “Global Village”.

• Parameters of Globalization:

- (1) Free flow of goods and services.
- (2) Free flow of capital.

- (3) Free flow of technology.
- (4) Free flow of labor.

Among these parameters all developed country accepted only first three parameters but fourth parameters- free flow of labor has not accepted. According to all economist, the ultimate goal of globalization is whole world will become a “Global Village”.

Indian culture:

India has a great cultural background. From ancient life to still life, we have kept our cultural pride and richness. But globalization impact on cultural factors. Indian culture has many good qualities.

- (1) Self dependent village life.
- (2) Joint family system.
- (3) Organic farming.
- (4) Quality education systems.
- (5) Marriage values in social life.
- (6) “Old but gold” values
- (7) Provide employment in basic level.
- (8) Helping each other.

Impact of Globalization:

(1) Self dependent village life:

Before the globalization, villages were independent. The needs of people were completed by villagers at local level. But globalization has changed all the things. It destroyed the culture of self-dependent.

(2) Joint family systems:

The joint family system plays a vital role in family life. All people in the family old, young, child, woman live together and help each other. But the impact of globalization, the joint family system turned into flat culture. We have lost our patience and tolerance to imbibing the values of elders. Impact of globalization make people respect less

(3) Organic farming:

Organic farming is the gift of Indian agriculture to the world. But thinking of more and more production, start to use chemical fertilizers, hybrid seeds, use of pesticides and that's why we lost our organic farming skills

(4) Marriage values:

Our marriage system is rich and valuable in the world. Adoption of Western life, we have also lost our Marriage values. Arrange marriage system has changed into love Marriage, live in relationship system. We have faced the problem of loneliness in marriage life. Impact of Western life creates many problem, problem of divorce, no heart touch relationship between husband and wife. Marriages become a life professional bond. Increasing number of divorce cases is the production of globalization.

(5) Changes in traditional values:

From ancient period, we have been keeping our traditional values. The problem of older become more and more complicate. Live in relationship system increased cases of sexual abuse.

(6) Impact on Employment sector:

The early stage of Indian economy, all things and employment have provided by agriculture field, farming sector. The globalization increased uncertainty in economy and employment status. Now a day we see the major problem of unemployment. Unemployment rate in India average 7.34 percent from 2018 until 2020. record of low 6.70 percent in November 2018 and record off high 8.20 % in August 2019. It is also the least unemployment rate of last 45 years. Globalization mostly impact on farming sector and that's why the problem of unemployment become more serious.

(7) Impact on Education:

Nalanda” and “Takshashila ” Universities were the world famous in the period of ancient India .Free flow of educational trend disturb the old Indian education system .The aim and the goal of education has been changed by the impact of globalization.

8) W.T.O Impact on Indian culture:

World trade Organization, International Monetary Fund are the production of globalization. W.T.O ministerial level conference from 1995 to 2013 impact on world economy and it's also large impact on Indian economy and Indian culture.

(9) Impact on environment:

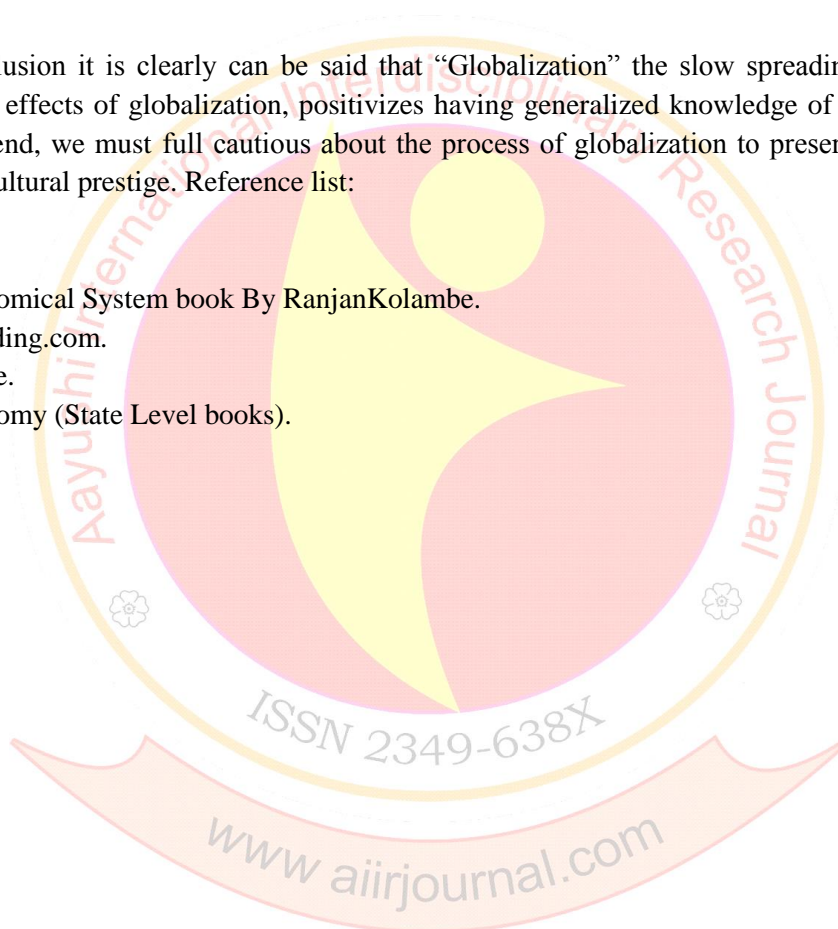
Air pollution, Water pollution, Sound pollution, Global warming, these are the main environment problem created by globalization

Conclusion:

As a conclusion it is clearly can be said that “Globalization” the slow spreading risk factor for our country. The good effects of globalization, positivizes having generalized knowledge of culture throughout the world. At the end, we must full cautious about the process of globalization to preserve our nation's pride and maintain our cultural prestige. Reference list:

Reference:

- (1) Indian Economical System book By RanjanKolambe.
- (2) [https://: Trading.com](https://trading.com).
- (3) I.M.F. article.
- (4) Indian Economy (State Level books).

Suppression of A Woman in Daswani's Everything Happens for A Reason

Dr. Manoj Namdeorao Bhagat,

Assistant Professor

Capt. Vinod L. Khalatkar, Associate Professor

Department of English,

B.B. Arts, N.B. Comm. & B.P. Sci. College, Digras,

Dist. Yavatmal (M.S.) 445203

Abstract:

Writers living abroad reflect the Diaspora experience and very often dwell between the 'mother' and the other country. The feeling of being an outsider leads them to create various spaces as well. They shed their feelings through the creation of characters and plots, and their characters are seemed striving for spaces. The feeling of being an 'outsider' or the feeling of being away from 'home' remains very much in the writers who migrate from their roots. Their children feel less nostalgic, but more effective in striving for spaces. The diasporic feeling remains in them through their parents and the heredity instincts of Indianans make them feel alienated from the new culture and bring them close to their parental roots. Diasporic writers reconstruct the immigrant-self and often succeed in projecting their 'selves' away from any internal or external pressures. They begin from a neutral position (in the foreign land) and, try to create a new identity, a new space for themselves. Their dislocations give them a new birth and this new beginning enhances the possibilities to make space explorations.

Key Words: diaspora, space, expatriate, immigrants, alienated etc.

Indian Diaspora is the very notion about the dispersion and displacement in a new culture. Geographical boundaries, cultural differences, the sense of rootlessness, desire for shelter, are some such experiences which the Indian expatriates feel. Indians abroad are also to a great extent Indians from heart. Though they mix freely with the new land and culture, yet they find ease, peace and solace in their own community. This results in their making up of small India as in the newly acquainted lands.

Kavita Daswani, belongs to the second generation diasporic writers, i.e. she is the daughter of the Indian immigrants and is born in a foreign land (Hong Kong), thus belonging to the second generation. Her journalistic instinct ends her schooling by abandoning her to take her A-levels, and makes her a reporter at the age of 17. Later she becomes the fashion editor of the South China Morning Post. She also becomes a fashion contributor to CNN International, CNBC Asia, and Women's Wear Daily. Her debut as a novelist is not too old as she enters in this literary panorama in the year 2003, with her novel For Matrimonial Purposes. Her next novel Everything Happens for a Reason has appeared in the year, 2004; and in the year 2006, Salaam Paris has got into print. All her novels bear the autobiographical element, projecting her characters striving for spaces.

Daswani's novel Everything Happens for a Reason, a British publication, is about the protagonist, Priya who moves from New Delhi to Los Angeles, after her marriage. She plays the role of a traditional daughter-in-law and eventually finds a job on her in-laws advice and choice. Soon, she becomes a journalist, opposing her in-laws decree. She finds herself with a secret life and finally finds her marriage life to the verge of a break. The resolution comes when her husband, Sanjay, gets reformed. Daswani's novels speak the issues that many women have to deal with. Her characters struggle with relationships, and are honest even about their hang ups and preferences.

Priya Sohni, in Everything Happens for a Reason is a traditional Hindu girl whose sole purpose is "to serve her father and brothers in early life, and her husband and sons later." Her marriage shifts her from Delhi (East) to Los Angeles (West), where she hopes to play the role of a traditional Hindu wife being part of a joint family, with "two generations under one roof". She is surprised when her mother-in-law asks her to work (to do a job). Though surprised, yet it opens the gates for her suppressed/hidden desires to be implemented into reality.

The western culture creates the first space for her. Even the new home, in which she enters as a bride, symbolically held the possibilities of making her enjoy enough space and also to create new spaces for her. As she enters, she finds there "plenty of space". She thinks to retrieve her former ambition of being a journalist.

The ambition has been her dream job which she has thought of right from her graduate years. But who's she to decide? To create a space for oneself is not as easy as it appears to be. One has to grapple with various forces of the society. No, room is given to her desires. Being provided an opportunity to create an 'economic' space, the 'emotional' and 'personal' spaces remain aloof. Even in the economic or financial space, her personal 'self' is not there to enjoy the freedom of earning. All she is to do the job is, for her in-laws.

Sanjay, Priya's husband, too has kept himself under the thumb of his parents. His promises and plans are often cut off, questioning his own identity and his personal space. Sanjay promises Priya of a grand reception in order to introduce her to all his friends in America. But his plans evaporate under the decree of his mother who says- "No need to do anything here". He struggles hard to create some 'spaces' for himself. The age old tradition of joint Hindu family also cuts off his spaces. "In many Hindu families, for a son to have his own home is somewhere between a scandal and a tragedy" (Everything Happens For a Reason). Sanjay's subordination makes the life of Priya more problematic in terms of space.

Priya searches for a space (vacancy) and finds it quite difficult to find a job for herself as she has 'no experience'. Hollywood Insider, a newcomer to the world of entertainment publishing, provides her the job of a receptionist (a job which satisfies the criteria of her in-laws). The desire of being a journalist still kindles in her heart. Desires cannot be killed, they remain forever even if unfulfilled. In her new geographical location, she tries to create a social space for herself, but the psychological pressures put on her by her in-laws drag her to a mental trauma.

She is not liberated enough to select her own dress code. Her mother-in-law gives her a western wardrobe, which she had purchased some twenty years back. But, this too is done sentimentally and also smartly in order to keep Priya away from the western robes. Her so-called new dress makes her look like a young girl sitting in an old 'vintage' (car). The 'western grabs' working and running all around her, and her traditional Indian and also the Vintagian outfit, make her feel alienated from that entertainment world (western culture). Her personal self struggles for her own identity, her own space, her own room, her own freedom and overall self growth. She strives to create a 'space' for herself, an identity, which can fill the space-types like psychological, human, emotional and mental.

She breaks the so called decree of her in-laws. She with Shanisee, her friend cum Entertainment Correspondent, goes to the nearest mall and buys jeans, jacket, shoes and all such things, which will be fit her in the western world. West demands westernization, East demands easternization. Being an 'easterner', but now a 'westerner', enables Priya to change her outlook and mentality. Her instinct of journalism and her humanly concerns, soon drags her feet to, get the official title of 'Entertainment Correspondent'. Her new job remains a secret to her in-laws. Her talent makes her the most in demand, and one of the most dynamic reporters in Hollywood.

Besides her job, she also plays the role of a good traditional daughter-in-law, doing all the cooking, brooming, cleaning, washing, etc., while her mother-in-law and her sister-in-law (Malvi) remain almost away from the domestic works. Even at ten O'clock at night, her mother-in-law finds various sorts of household works to be done by her. She never even cares about Priya's personal freedom, her private life, her feelings and even her health. Her personal space is ruined by the dictatorial attitude of her in-laws.

Not only she, but even Sanjay is under the control of his parents. His emotional attachment with his parents keeps him away from creating a personal space for himself and also a love space for him and his wife. Priya considers him to be a 'mamma's boy'. Sanjay's behaviour pushes Priya to a forlorn state. She, instead of making a personal space in her new home, looks for her own identity, an economic, mental, emotional, geographical, socio-cultural space in the outer world.

Very soon, Priya creates a space of her own in the world of entertainment publishing. Her humanitarian attitude enables others to create human space with emotions. It makes her the most sought after showbiz reporter of Hollywood. Whether its Rex Houses (a superstar), or Maia Mourtos (World's favorite Greek movie star), or Arabella Tomas (one of Hollywood's expensive film star), all see a reflection of human space in her temperament. Even Crispin Bailey, Editor-in-chief/Publisher, tells Priya about Rex House's observation about her. "He said the reason that he allowed himself to get somewhat inebriated and come out with whatever he

came out with was he felt comfortable with your. He said there was something in your manner that disarmed him. He felt comfortable” (Everything Happens for a Reason)

Envy prevails where prosperity promotion lives. Priya's sudden left from the job of a receptionist to a journalist makes Shanisse jealous of her talent. Priya understands that when she has been “hiding behind the front desk in a common space”. Shanisse used to feel very comfortable. Her shift from common space to an independent office symbolically reflects her success in creating for herself a space and a specific identity. This gives Priya a certain rise in her fortune, giving expansion to her economic space. She moves “from earning forty thousand a year, to fifty-five thousands” (Everything Happens for a Reason). Even Crispin Bailey, the man at the top of office-hierarchy, makes some sort of changes for Priya's independent position. Her independent new position juxtaposes against the official control of Lynette Dove, who brutally launches a verbal attack on her. But, Priya's social status absorbs the verbal shunning. Her religious faith always comes to support her whenever she faces such difficulties or problems.

During her job whosoever she meets, or interviews, she finds a mirror of sadness of her own life in them, all striving for ‘spaces’. Her human it concerns and her unique style of asking questions during the interviews, helps her in deriving information from the stars. Priya's concern is seen in the form of tears flowing out of her eyes. She finds the imperceptible sadness of her own life in Maia, struggling for ‘space’ in the world. The feeling of being alike creates human space and Priya's success lies in it. Her loveless marriage turns intolerable for her, but she hopes to make things settle down. At an emotional juncture, she tells Arabella Tomas:

“I didn't really know my husband when we got married, so we are still in the process of discovering each other. Some days, it is fine. Other days, I feel like I want to leave him. He is completely under the thumb of his parents, and I suffer the consequences of that And I know, somewhere in my heart, that Sanjay and I will make it. We will learn to fully love one another, and he will come to respect me, and we will make it” (Everything Happens for a Reason).

But, the love space, which she hopes for remains aloof. She returns to Delhi to seek mental peace. Even before her arrival in Delhi, rumours about her- being ‘a terrible daughter-in-law’, ‘a liar’, ‘a thief’, ‘a lazy’, and ‘a self centered lady’ arrive before. Her mental space is blown off in this rumour.

Sanjay later realizes his fault and feels sorry for his behaviour. He comes to Delhi to take Priya back with him. He is made to remember the seven vows taken around the holy fire- the vow, for ‘vigour’, ‘vitality’, ‘prosperity’, ‘happiness’, ‘cattle’, ‘the seasons’, and ‘friendship’. These vows have the essence of devotion for each other. Until now, Sanjay seems without devotion. He comes to Priya and prays for her return, and also shows his deep concern for her. He tells her:

“Look what I have ... a key ... I got us our own house. That's why it took me so long to come here for you. I wanted everything to be perfect. It will be just for you and me, no interference. Work, don't work, I don't care. Please, come home with me” (Everything Happens for a Reason).

To conclude, we may say, Daswani excellently delineated the reunion of Priya and Sanjay. It builds new opportunities for both of them to create new spaces for themselves, together as well as individually. In this novel, Daswaninarrated the realistic scenario of a contemporary woman in the form of Priya. She has portrayed that not a woman suppress in the hand of a man but a woman suppressed in the hand of the women also. Throughout her novel, we find the glimpses of various dimensions of ‘space’ mingled up with diaspora feelings.

References:

1. Bhabha, Homi K. *The Location of Culture*. Routledge: London and New York. 1994.
2. Daswani, Kavita. *For Matrimonial Purposes*. Harper Collins Publishers India: New Delhi. 2003.
3. Daswani, Kavita. *Everything Happens For a Reason*. Harper Collins Publishers India: New Delhi. 2004.
4. Daswani, Kavita. *Salaam Paris*. Penguin Books India Pvt. Ltd: New Delhi. 2006.
5. Hall, Stuart. *“The Question of Cultural Identity”*. Stuart Hall, D. Held and T. McGrew (Eds.). *Modernity and its Futures*. Cambridge: Polity Press. 1992.

New Trends in Teaching and Learning of Chemistry

P.H. Bhagwat

(Asstt. Prof. in Chemistry,
Mungasji Maharaj Mv. Darwha)

Abstract

Science instruction be recognized to be most significant foundation for the change of our nationwidewealth, and consequently should exist concurred sufficient consideration. Logical information is the regular bequest of mankind. It is the main this fortune of mankind that can give a potential solution for vanquish imbalance and to realize a worthy personal satisfaction and a reason, for a lion's share of the individuals of the humankind. A case should to be made for science and science instruction in the creating scene, a case for ideal help for science and training even in the most unfortunate and the least-created of the nation of the humankind. Each instructor needs to develop some new system to show his subject. It relies mostly upon the capacity of an educator how this information permeates to the cerebrums of the understudies. Obviously "old way" of instructing in particular the educator as "savvy on the stage", isn't powerful with Digital age. The instructor now daily must be inventive to improve the way toward educating and learning and Setting up of a science lab requires parcel of money related assets, sufficient space and great foundation to suit the synthetic substances. The internet educating or online substance permit his preferred understudy to peruse the subject from the article or writer he needs to peruse. Each theme is only a tick away from his mouse and his enter

Introduction

The teaching of thoughts, move of information, advancements to soak up an idea and a robotic way to deal with change the crude mind into an educated one is called instructing. On the off chance that it is a craftsmanship, it can likewise be named as a conduct science. Right strategy in the hands of just right instructors can help in the accomplishment of objectives. A strategy is an intelligible arrangement of such connections that there ought to be some hypothetical or philosophical similarity. seeing that these students of computerized century these timeimaginein addition totake on exclusively in contrast to those from past age. These understudies were obviouslyintroduce to world of information and innovation; they like to perform multiple tasks instead of spotlight on each thing in turn, and they can be more pulled in to the thoughts of a friend or a web video than their instructors bring to the table. The educators who simply follow the reading material are probably going to be seen as "old cap". Consequently, teacher's viability relies upon the capacity to adjust guidance to the necessities of today's students. Instructing to the advanced students isn't a joke since they need "edutainment" which alludes to instructive amusement or engaging training. The time of old homerooms is over, with the assistance of most recent innovation and gear now customary classes are changing into brilliant study halls. In current period, innovation can go about as a middle person for the better learning and showing procedures and increasing the expectations of learning inputs. Utilizing innovation as a device to help and connect with understudies for inventive learning requires difficult work for both educator and understudy. In addition, innovation helped study halls have boundless advantages, for example, vividness, equivalent learning openings, singular consideration, opportunity of articulation, openness, commitment, cooperation, accommodation and mechanical education. The subject of science is a propelled part of science and it has been utilizing ultramodern procedures in the field of innovative work. It has flourished significantly to help humankind in battling numerous an odd. The achievement of science can be found in the field of pharmaceuticals where we are exclusively reliant on the synthetic world for a wide range of meds to fix our maladies, it might be as minor as paracetamol for agonies and fevers or it might be some lifeline sparing us from deadly illnesses like disease. The nourishment preparing is another industry where science demonstrates its point that we can protect and convey the short-lived nourishment articles up to wanted goal after appropriately sparing and drawing out their life and can taste them in the piece of world where they are just heard and found in photos. The pickles and sticks going to our homes are the handled one. There are different innumerable models where our family units are controlled by science without our insight. However the instructing of science in schools and universities has been finished by old and out of date strategies. It is as yet limited to two dimensional chalk and board. The fast rivalry and blast in innovation has made it basic for the instructor and educated to leave the old shell and embrace new shape. Gone are the days when science was done in soiled and stinky pony sheds as done by venerated madam Currie and her significant other Pierre Currie. The speed with which the specialized world is moving has left no other option yet to embrace the new instruments for instructing science. Science till date is instructed in the conjured up universe where sheer creative mind of instructor just as showed conveys all the ideas. The two have not seen or felt the basic particles around which their conversation rotates. The opportunity has arrived when we need to make new plans to demonstrate science to understudies, to give them a live demonstration of science to mention to them what is really occurring in a flagon .the negligible change in shading isn't science however

Inadequate educator pay and professional development to pull in, plan and grasp top notch instructors, x Insufficient number of science in addition to improvement instructors' taking vibrant job in the arrangement of the project. The inadequate in-administration prepare of the science instructor in the progress condition of another program, x Compartmentalized subjects educated by educators secluded inside and across offices, Students for the on the whole part need inspiration and have low boldness in learning, Persistent achievement hole in science as well as math among numerous understudy subgroups, segment changes. The colossal quantities of the understudies in the class, The enlightening training situating understudies towards just test accomplishment. The messed up connect with different exercises, Insufficient physical states of schools (less research facility openings). The concentrated educational program however lacking time allocation for science instruction and x The guidance of exercise in a data level and understudies in latent position (just tuning in and composing), instructors in dynamic position (composing on the load up and cultivating in an old style way),

To work upon the improvement of educating of science and for better comprehension of the subject the accompanying instruments can be utilized. Models: The models can be helpful instruments in seeing some essential realities about the compound responses and concoction practices. The utilization of balls and sticks of various hues and various sizes is a simple apparatus to make mind picture for an understudy. We can clarify the straightforward realities like bond quality, bond enthalpy by these models. A ball associated with other ball with three sticks meaning a triple bond and contrasting it and another arrangement of balls associated through two sticks to show a twofold bond can clarify the previously mentioned realities. Correspondingly the dependability of cyclohexane and the shakiness of cyclopropane need no further defence if an educator sets up the structure of these mixes utilizing these balls and sticks. The kekule structure of benzene can likewise be shown and clarified inside couple of moments, when the model is before the understudy. The models can clarify the basic ideas of responses and give fractional plan to understudies why a few responses are possible and others are definitely not. The structure of iodoethane, as clarified by different labourers can be clarified through secluded exploratory set up. The stereochemistry or science of structures can't abandon models. The ideas of chirality, evenness, identical representation connections and numerous different thoughts relating to optical conduct of different mixes can be handily imparted to understudies. Microkits or Miniature labs: Setting up of a science lab requires part of money related assets, sufficient space and great framework to oblige the synthetic compounds. A large portion of the synthetic compounds used to perform tests are costly. Numerous a period the schools and universities don't have either thing, in this manner for the most part the functional piece of the educational plan stays under-trained or somewhat instructed. In any event, when there are synthetic compounds present in an establishment working with them at full scale consistently represents a threat of mishap because of interest or the carelessness of the understudies. The NCERT (National Council for Educational Research and Training) propelled a microkit for science practical's. This pack has numerous preferences. The remarkable element of this pack is its compactness, having all the necessary instruments and dish sets in a small structure, in this way diminishing the danger of mishap due to misusing of glass. The practical's done at small scale level give same outcomes as that of full scale levels, utilization of well plates maintain a strategic distance from wastage in enormous sums, both regarding cash and synthetic compounds. This additionally forestalls contamination, because of convey ability the understudies of remote, where huge and fragile instruments are hard to convey, would now be able to do the science at their doorstep in genuine practice. In these miniaturized scale packs little mechanical assemblies are additionally given like wet cells regularly known as „battery“ which understudies can cause with their own hands and to feel the utility of science which may touch off their psyches to move all the more genuinely towards a profession in science. Kitchen Chemistry: The science as a subject might be dry and exhausting to an understudy when it is instructed hypothetically without referring to models from everyday life. On the off chance that the basic family models are fused keenly by an educator it very well may be additionally fascinating e.g model of particle can without much of a stretch be connected with planetary movements, arrangements can be expounded with the instances of soda pops and custom made virus drinks, pressed juices and fluid prescriptions and so forth. Surface science can be handily examined when discussing white wash, torment

References

1. Avaa A., *Improving performance in the sciences*. A support paper presented at a workshop held at Federal Government Girls' College Zaria, 2007.
2. Adesoji F.A., Olatunbosun S., *Student, Teacher and School Environmental factors as Determinants of Achievement in Senior Secondary School Chemistry in Oyo State, Nigeria*. Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi. The Journal of International Social Research, 2008, 1/2.

3. Usman I.A., *Relationship between Students performance in practical Activities and their Academic Achievement in Integrated Science using NISTEP mode of teaching*, Unpublished and Ph.D Thesis Dept. of Education A.B.U. Zaria, 2000.
4. Usman I., *Strategies for conducting practical in Science, Technology and Mathematics*. A lead paper, presented at STAN workshop, at Federal Government Girls' College Malali, Kaduna, 2006.
5. Ojo M.O., *The differential Effectiveness cooperative competitive and individual's Goal structures on students' performance in chemistry*. Unpublished PhD Thesis, University of Ibadan, Ibadan, 1989.
6. Adesokan C.O., *Students Attitude and gender as Determinants of Performance in JSS Integrated Science*. Unpublished B.Ed Project Department of Chemistry, University of Nigeria, Nsukka, 2002.
7. Raimi S.M., *Problem-solving Techniques and Laboratory skills as supplements to Laboratory Teaching in Senior Secondary School Students' Learning of Volumetric Analysis*. Unpublished PhD Thesis University of Ibadan, Ibadan, 2002.
8. Farounbi M., *Resource concentration, utilization and management correlates of students' Learning outcomes: a study in school quality in Oyo State*. Unpublished PhD Thesis University of Ibadan, Ibadan, 1998.
9. Angyaye C.O., *Information and communication Technology. A platform for Credible Examination in Nigeria*. A paper presented at the Conference on Examination Security in Nigeria held in Abuja, 2007.
10. Onocha C. O., *Patterns of Relationships Between Home and School Factors and Pupils' Learning Outcome in Bendel Primary Science Project*. Ministry of Education, Bendel State, Nigeria, 1985.

Literary Theories : An Overview

Asstt. Prof. Ku. Priyamvada Dinesh Bhat,

M.A., M.Phil. (English),

B.B. Arts, N.B. Commerce & B.P. Science College, Digras.

445203 Dist Yavatmal

Abstract:

Literary theory in a strict sense is the systematic study of the nature of literature and of the methods for amazing literature. As a consequence, the word 'theory' has become an umbrella term for a variety of scholarly approaches to reading texts.

One of the fundamental questions of literary theory is 'what is literature?' although many contemporary theorists and literary scholars believe either that literature can not be defined or that it can refer to any use of language. Specific theories are distinguished not only by their methods and conclusions but even by how they create meaning in a text.

Since theorists of literature often draw on a very heterogeneous tradition of continental philosophy and the philosophy of language. There are many types of literary theory, which take different approaches to texts. Broad schools of theory that have historically been important include historical and biographical criticism, New criticism, formalism, Russian formalism, structuralism and post- structuralism, Marxism, feminism and French feminism, post- colonialism, new historicism, deconstruction, reader-response criticism and psycho-analytic criticism.

1. Biographical Criticism:

It is a form of literary criticism which analyses a writer's biography to show the relationship between the author's life and his works of literature. It is often associated with historical biographical criticism. Like any critical methodology, biographical criticism can be used with discretion and insight or employed as a superficial shortcut to understanding the literary work on its own terms through such strategies as Formalism.

2. New Criticism:

New criticism was a formalist movement in literary theory that dominated American literary criticism in the middle decades of the 20th century. It emphasized close reading, particularly of poetry to discover how a work of literature functioned as a self- contained, self- referential aesthetic object. The movement gets its name from John Crowe Ransom's 1941 book, 'The New Criticism'. The work of Cambridge scholar I.A. Richards, especially his 'Practical Criticism' and 'The Meaning of meaning' were important to the development of New Critical Methodology.

3. Formalism:

Formalism is a school of literary criticism and literary theory having mainly to do with structural purposes of a particular text. It is the study of a text without taking into account any outside influence. It rejects or sometimes simply "brackets" notions of culture or societal influences, authorship, and content and instead focuses on models, genres, discourse and form.

4. Structuralism:

Structuralism is a methodology that implies elements of human culture must be understood by way of their relationship to a broader, overarching system or structure. It works to uncover the structures that underlie all the things that humans do, think, perceive and feel. According to Simon Blackburn structuralism is, 'the belief that phenomena of human life are not intelligible except through their inter relations. These relations constitute a structure and behind local variations in the surface phenomena there are constant laws of abstract structure.

Structuralism in Europe developed in the early 1900s, mainly in France and Russian Empire, in the structural linguistics of Ferdinand de Saussure and Copenhagen schools of linguistics. They faced serious challenges from the likes of Noam Chomsky. The structuralist mode of reasoning has been applied in a diverse range of fields, including anthropology, sociology, psychology, literary criticism, economics and architecture.

The most prominent thinkers associated with structuralism include Levi-Strauss, linguist Roman Jakobson, philosopher and historian Michel Foucault, philosopher Jacques Derrida, Marxist philosopher Louis Althusser and the literary critic Roland Barthes.

5. Post Structuralism:

Post- Structuralism is either a continuation or a rejection of the intellectual project that preceded it structuralism. The post structuralists include- Roland Barthes, Jaques Derrida, Michel Foucault, Gilles Deleuze, Judith Butler, Jean Baudrid, Julia Kristeva and Jurgen Habermas and many theorists who have been called “post stucturalists” have rejected the label.

6. Marxism:

Marxism is a method of socioeconomic analysis that views class relations and social conflict using a materialist interpretation of historical development and takes a dialectical view of social transformation. It originates from the works 19th century German philosopher Karl Marx and Friedrich engels. Marxism has developed into many different branches and schools of thought, with the result that there is now no single definitive Marxist theory. It has had a profound impact on global academia.

7. Feminism:

Feminism is a range of social movements, political movements and ideologies that aim to define, establish and achieve the political, economic and social equality of the sexes. Feminism theory is the extension of feminism into theoretical or philosophical fields. It encompasses work in a variety of disciplines. It aims to understand gender inequality, and focuses on gender politic, power relations and sexuality, promotion of women’s rights and interests.

8. Deconstruction:

Deconstruction is an approach to understanding the relationship between text and meaning. It was originated by the philosopher Jacques Derrida who conducted readings of texts looking for things thatrun counter to theirintended meaning or structural unity. The purpose of deconstruction is to show that the usages of language in a given text, and language as a whole, is irreducibly complex, unstable or impossible.

9. Reader-response Criticism:

It is a school of literary theory that focuses on the reader and their experience of literary work, in contrast to other schools and theories that focus attention primarily on the author or the content and form of the work. Modern reader-response criticism began in 1960s and 70s particularly in US and Germany in work by Norman Holland, Stanley Fish.

Reader- response theory recognizes the reader as an active agent who imparts “real existence” to the work and completes its meaning through interpretation. It argues that literature should be viewed as a performing art in which each reader creates their own, possibly unique, text-related performance.

10. Psychoanalytic Literary Criticism:

It is a literary criticism or a theory which in method, concept or form is influenced by the tradition of psychoanalysis begun by Sigmund Freud. Psychoanalytic reading has been practiced since the early development of psychoanalysis itself. Its object is the psychoanalysis of the author or of a particularly interesting character in a given work.

References:

- 1) Peter Barry. Beginning Theory:An Introduction to Literary and Cultural Theory. ISBN 0-7190-62678-3
- 2) Modern Criticism and Theory:A Reader. Ed. David Lodge and Nigel Wood. 2nd Ed. ISBN 0-231-13-417-7

Stress and Women Health

Dr.Deepak Vasantrao Dhok

MA(EC. Soc.), SET, DSM, DEd, BEd, PhD(Soc.)

1.1 Introduction :

Stress is a feeling of enthusiasm or physical pressure. It can emerge out of any occasion or felt that causes frustration, anger or nervousness. Stress is body's response to challenge or demand. If stress goes on for quite a while it might harm health of human being.

Stress is a feeling of thought. Stress can be divided in two parts:

- **Acute stress**- it is a type of short-term stress that leaves rapidly. It helps to manage dangerous or perilous circumstances. If a person does something new at first time this stress can feel.
- **Chronic stress**- this type of stress sustains for a longer period of time. Indian women feel stress problems due to various reasons. It includes family disturbances, work problems and financial problems etc. If management of stress is not done by a person then it badly affects to his health. Body of a human being reacts to stress by releasing hormones. Hormones make brain more alert. These responses are good, because it is body's method for securing itself. Stress control is also necessary to perform daily routine works with full of energy.

1.2 Need of research:

The stress levels remain very high in India compared to other developed and emerging countries, like as the USA, UK, Germany, France and Australia. (according to the Cigna 360-wellbeing survey 2019). This report also tells that close 82% Indians are suffering from work related problems, health problems, family finance concerns.

In 2011, Nielsen revealed that Indian women are the most stressed in the world. Out of 100% women having 82% had no time to relax. The biggest stress is felt among women of age group 25 to 55 years. Mostly married women had risen and conflicts in behaviour. By studying reports, there is need of research that stress problems occur in the way of women. Therefore, they do not get that much time for hobby, luxury, health or wellbeing. These reasons cause increase in stress and affect the women health. Hence, the researcher decided to study and research stress and women health.

1.3 Objectives:

The main objectives of this research are as follows:

- To study the reasons of stress in women.
- To know the effects of stress in women.
- To observe health and sociological problems, which occur due to stress in women.
- To give effective measures to resolve the stress related problems in women.

1.4 Hypothesis:

It is a supposition or proposed explanation made on the basis of limited evidence as a starting point for further investigation.

Hypothesis of this research work are as follows:

- In Indian women, most of the stress related problems may be due to workload, health and family finance concerns.
- In women, many physical and emotional symptoms can be seen due to stress.

- Health related problems may be occurred due to stress in women.
- Sociological life may create stress in Indian women.

1.5 Research methodology:

A descriptive research framework has been chosen for the research. It involves the researcher performing a descriptive analysis based on factual information related to a problem. Likewise, emphasis has been placed on secondary input material for data collection. It mainly uses books, reports, newspapers, websites, etc. The research report concludes on the basis of analysis.

1.6 Women in Indian Society:

The role of women in India has been subject to many changes over the span recorded. Indian history many problems are also observed and seen in women from ancient time. There are major changes in our society like as industrialization, modernization, globalisation etc. The role of women in society is also changing. Some women have served senior official positions in the Indian government such as *the President of India, the Prime minister of India, the Speaker of loksabha* existence of women shown us by acquiring various official positions. But other side the role of malnutrition are high among adolescent girls, pregnant women and lactating women in India. Health problems in baby child, adolescent girls and women may be seen. Some sociological problems related with women like as dowry and widow remarriage can also be seen in the society. Violence against Indian women mainly sexual violence, which is a serious problem in the society. Now for protection of women rights our constitution of India mainly include equality, dignity and freedom from discrimination and India has various statutes governing the rights of women.

1.7 Women's health in India:

In health concept, mainly physical and mental health can be studied. Women in India are facing many health problems, which directly affects to working output of women. This working output may turn into economic output. The healthcare system is basic need of India's rural and urban life. But it is found that the healthcare system is highly concentrated in the urban areas. People have to come in urban areas for treatment. Government provide healthcare in rural, but rural health care centres are not that much sufficient to provide proper health treatment. Males perceived contribution to household productivity is greater than that of women which ultimately affects the bargaining power of women regarding with health care. In 2005, the National rural health mission (NRHM) established. The goals of NRHM were to reduce infant mortality and the maternal mortality ratio. There was improvement of public health services and balance the gender ratio through NRHM. Men's physical health is depending upon their standard of living and food that they eat.

Stress related symptoms like as physical, cognitive and behavioural are as follows:

Physical symptoms of stress include-

- Low energy.
- Upset stomach.
- Headache.
- Aches, pains and rapid heartbeat.
- Insomnia.
- Frequent cold and infections.
- Loss of sexual desire.
- Nervousness and shaking, ringing in the ear, cold or sweaty hands and feet.
- Dry mouth and difficulty swallowing.
- Clenched jaw and grinding teeth.

Cognitive symptoms of stress include-

- Constant worrying.
- Racing thoughts.
- Forgetfulness and disorganisation.
- Inability to focus.
- Poor judgement.
- Being pessimistic.

Behavioural symptoms of stress include-

- Changes in appetite.
- Procrastinate and avoid responsibilities.
- Increased use of alcohols, drugs, cigarettes.
- Exhibiting more nervous behaviour.

Consequences of long-term stress may be as follows-

- Mental health problems.
- Cardiovascular disease.
- Obesity and other eating disorders.
- Menstrual problems in women.
- Sexual dysfunction.
- Skin and hair problems and gastrointestinal problems.

1.8 Mental health:

Mental health is most important for any person. Physical health can be seen and observed but mental health cannot be guessed by observing. Therefore it is an ability to make social and emotional adjustments and adaptation to the environment. Working women have to adjust themselves to fulfil their responsibilities. Mental health is a significant factor for women because they have to deal with their family, friends, workplace, staff and whole society to become fully stable and calm. Behaviours, actions, happiness and physical well-being are the main aspects of mental health. If we see about married women, they have to face with family and workload too. This dual duty may make impact on their mental health. Indian culture, women is main leading part of family. They have to play various roles in family, have to take full responsibility of their family, corporate expectations are also very high for them. Mentally strong women can perform and play both roles very well.

Women can be master in the household and workplace too, only because of mental health. Society's view towards women is changing now. Women are coming out of their houses to perform their corporate job well. This is due to awareness through media, urbanization and increased in educational qualification. Women are also contributing their families with financial benefits. Women can give high output and performance at their working place due to good and healthy mental health. The employer can help them to maintain perfect balance between family life and working place.

1.9 Conclusion:

Stress is a part of life. Every woman is facing this problem due to imbalance of family work and corporate work load. Mostly employee women are facing more stressful situations from home to their workplace. Indian women are facing some problems like as work queries, family finance and health concerns. Due to these various challenge women reduce their working capacity that causes reduce in quality of life. Family responsibilities, social participation and corporate work problems may

impact on women's physical and mental health. This overburden and excessive expectations can cause imbalance in their behaviour.

At this multiple deed stage, they could not give proper order importance to their work. Sometimes family life may mix with work life or other social life. The identity of women may be lost. To increase more performance in work, women have to be relaxed, should do meditations like as *Rajyoga, Vipashayana* etc. The meditation will relax the mind; it increases the capacity of work. Women can balance their life. Women should keep proper behaviour in family, life corporate and social life so that they could make stable their life.

2.0 References:

- 1) 82% Indians bogged down by stress: Cigna 360 Well-being study retrieved from https://economictimes.indiatimes.com/wealth/personal-finance-news/82-indians-bogged-down-by-stress-cigna-360-well-beingstudy/articleshow/68615097.cms?utm_source=contentofinterest&utm_medium=text&utm_campaign=cppst Dated on Mar 28, 2019, 05.04 PM
- 2) Indian women most stressed in the world: Nielsen survey an overwhelming 87% of Indian women said they felt stressed most of the time, and 82% had no time to relax. By Malini Goyal, ET Bureau Retrieved from https://economictimes.indiatimes.com/indian-women-most-stressed-in-the-world-nielsen-survey/articleshow/9031890.cms?utm_source=contentofinterest&utm_medium=text&utm_campaign=cppst
- 3) Stress and your health retrieved from <https://medlineplus.gov/ency/article/003211.htm>
- 4) Women in India retrieved from https://en.wikipedia.org/wiki/Women_in_India
- 5) Women's health in India retrieved from https://en.wikipedia.org/wiki/Women%27s_health_in_India
- 6) Stress Symptoms retrieved from https://www.webmd.com/balance/stress-management/stress-symptoms-effects_of-stress-on-the-body#1
- 7) Body Image, Mental Health and Quality of Life of Married Working Women in India By Payal Kanwar Chandel, Jitendra Shekhawat retrieved from <https://www.ijitee.org/wp-content/uploads/papers/v8i7c/G10190587C19.pdf>

ISSN 2349-638X

www.aiirjournal.com

Mobile Technology in Library Services

Dr. Dattatray R.Dhumale
Librarian

Janata kala vanijya Mahavidyalaya Malkapur
Dist Buldhana.

Abstract: -

Libraries have always adopted new technology to assist in their objective of providing clients with effective and efficient services as well as timely access to needed information. Implementation of information and communication Technologies. Has changed the way people access to relevant Information. Users wants easy and instant access to relevant information putting pressure on library and information science professionals to think out of the box for meeting their information needs. Application of mobile phones to provide library and information services are a significant step in this direction. The development of mobile technology has result in shift the academic environment from traditional to mobile learning. This paper describes mobile Technology application in library & information services. Finally, it conceives the future of mobile library technology.

Introduction: -

Mobile Technology in general is any technology of mobile such technology as in cars industry, note books personal digitalAssistant sand ,cellular phones mobile technology devices are a combination of hard wave operating system networking and software mobile technology used in a specific as thecommunication technology using unguided media transmission such as radio wave infra-red and Bluetooth access so you can transfer any type of data with mobile technology such as voice video texts image .

Mobile Technology Libraries: -

Mobile technology has now come up with libraries in hand trends .our librarians are in move to determine these device are affecting information access and insure that they are affecting information access and ensure that they are affecting information access and ensure that they are communicating with patrons and providing web content in the most apron pirate and effective ways our librarians must be prepared to take this challenges to increase the market and demand for mobile access to personalized facts and information any time anywhere one one's own handheld device search histories and physical locations can be harnessed to produce more accurate individualized information and services .Users are doesn't want to wait for list of web result libraries today are covering most of the technologies given by mobile industry cell phones and mobile library contents in portable form suitable for small screen and delivering short services in the form of contents information which device multiple searching features librarians will need to become proficient in using these devices to enable users to access them anywhere from any place. Mobile device today can run increasingly complex software interact with cloud services. Play rich multimedia content and allow for advanced user interactivity new hardware and technology such as Bluetooth and multi touch screen as well as text messaging smart phone software application mobile websites global positioning system. Wi-Fi and media creation and capture tools are all part of the mobile environment many of today's mobile devices areincreasingly always on that is by default mint to be connected to a wireless network.

Mobile phone and library services: -

Foursome years now people have been creating applications which can be down loaded to mobile phone for some specific weeds. Exam, include mapping software games mobile email clients photo video uploading software. Until recently the take up for these applications wasrelatively low. But the advance phone and android devices users' shown load a great many more application users enquiries can be handled promptly telephone and email. SMS facility which is supported by almost all of the mobile phones can be used communicate to the new arrivals upcoming events etc. Library can send one information to all of its or selected users. Libraries in hand is latest trend because of advanced on mobile technology our libraries are in move todetermine how these devices are affecting information access. And ensure that they are communicating with patrons and providing web contents patterns and providing web contents in the most appropriate and effective ways. Our librarians must nr prepared to take these challenges and put his efforts to increase the market and demand increase the market and demand for mobile access to personalized facts and information any time.

- **Voice service-** voice service is the most basic and the first service supported by mobile phones this service is widely used service.
- **Multimedia Service:** -All most every mobile phones have the capability to store and send ring tones. Photos audio or video files, they have become small multimedia consoles. Multimedia message service is not as popular as SMS. On the one hand because all terminals have not available this service and on the other hand because they have a high price
- **Mobile OPAC:** - On line public access catalogue (OPAC) served as the binding wine between the user and the library collection with the advent of mobile service. New mobile based OPAC are being developed for mobile users in various libraries. Development of mobile optimized OPAC nicely cater for both the regular desktop OPAC users and mobile OPAC users.
- **Even in Data Service:** -Second generation mobile network support internet connectivity so this connection can be the base to others services. For exam. E-mail in a terminal and web browsing are now two of the main application of data service and it is expected to grow in the future.

Advantages of Mobile Technology Services: -

- 1) Time Saving
- 2) Personalized Service
- 3) User friendly service
- 4) User Participation
- 5) Ability to access information
- 6) Student campus information service

Conclusion: -

Mobile Technology has become a very important part of our lives nowadays. Mobile phones were developed primarily for communication purpose. Mobile phones have gained importance in both the developed and developing countries. The mobile phone is a device that enables users to communicate Cannot transact and innovate. Mobile device and mobile technology have potential to facilitate the teaching & learning process in a great way this increase use of mobile phones provides an untapped resource for delivering library resources to patrons. The mobile web is the next step for libraries in providing universal access to resource and information.

References: -

- 1) Barile, Lori. (2010) Mobile Technologies for libraries a list of mobile application and resources for development college & research libraries news. Vol. 72.
- 2) Joan Lippincott, (2010) A Mobile future for academic libraries reference service review, vol.38.
- 3) Kosturski, K. & Skorria, (2014) Using mobile technology in the academic library September 30.
- 4) Lever, K.M. & Kartz, J.E. (2007) Cell phone in campus libraries an analysis of policy response to an invasive mobile technology information processing & management vol 43
- 5) Nalluri, Srinivasa Rao. (2016) Mobile library service and technologies .A study international journal research paper in library Science vol. II.

RFID New Trend in Library and Information Science

Dr. Dinesh G. Rathod

Librarian

Shri V.N. Arts & Shri A.N. Commerce College
Mangrulpir Dist. Washim

Abstract

A Radio Frequency Identification (RFID) tag is an digital system that holds data. Typically these tags are connected to an object and incorporate a serial variety or different information related with that item. We will focal point on passive RFID technology, in which the tag includes no strength source, however is as an alternative powered by using a radio sign from a separate RFID reader. More recently, RFID structures have begun to locate larger use in automated identification applications. RFID structures consist of Radio Frequency (RF) tags, or transponders, and RF tag readers, or transceivers. The transponders themselves usually consist of built-in circuits linked to an antenna.

Keywords: RFID, RFID Technology, Usage of RFID in Library, User Studies

Introduction

RFID (Radio Frequency IDentification) was once invented in 1969, patented in 1973, first used in Harsh Industrial Environment in 1980s', and requirements introduced in 2001, is the latest addition of technological know-how to be used in the libraries for a aggregate of automation and protection things to do in the nicely preservation of files both inside the library or goes out-of library. RFID makes use of Wi-Fi radio communications to uniquely identify objects or people, and is one of the quickest developing automated records series (ADC) technologies, which is comprising one or extra reader/interrogators and RF transponders in which records switch is accomplished by means of ability of suitably modulated inductive or radiating electromagnetic carriers. In addition, it can be used as a facts carrier, within formation being written and up to date to the tag on the fly. RFID structures lift facts in suitable transponders, normally recognised as tags, and retrieve data, via machine-readable means, at a appropriate time and region to fulfill specific utility needs.

RFID

"Radio Frequency identification is a technological know-how that makes use of radio waves to switch information between a reader and an digital tag which is connected to a unique object. Typical makes use of are for object identification and tracking". According to Harrod's Librarians' Glossary and Reference Book, "Radio Frequency Identification, an choice to the Bar Code that makes use of tiny microchips in tags to preserve and transmit targeted statistics about the object tagged. RFID has blessings over bar codes such as the capability to maintain greater data, the capacity to alternate the saved information as processing occurs, it does now not require line-of-sight to switch facts and is very fantastic in harsh environments the place bar code labels may also now not work"¹. RFID, therefore is a standard time period for applied sciences that use radio waves to routinely become aware of humans or objects.

Components of RFID

RFID Tag

An RFID tag is a tiny radio gadget that is additionally referred to as transponder, clever tag, clever label, or radio barcode. There are two foremost factors existing in the RFID tag. Firstly, a small silicon chip or built-in circuit which consists of a special identification range (ID). Secondly, an antenna that sends and receives radio waves. The antenna consists of a flat, metal conductive coil and the chip which is much less than half of a millimeter.

Readers and Antenna

The 2d issue in a fundamental RFID gadget is the interrogator or reader. Technically, reader devices are transceivers (i.e., a aggregate of transmitter and receiver) and their normal position is to question a tag and obtain records from it. RFID reader converts radio waves from RFID tags into a shape that can be exceeded to middleware software. An RFID tag reader use antennas to speak with the RFID chip. It can study statistics

saved in the RFID tag and additionally replace RFID tag with the new information. Hence, RFID reader accomplishes two tasks: it receives instructions from the utility software program and communicates with tags.

Middleware

Both middleware and software program functions are required in an RFID environment. Middleware manages the drift of facts between the readers and the backend. In addition to extracting statistics from the RFID tags and managing statistics glide to the backend, middleware function features such as simple filtering and reader integration and control. RFID middleware help with retrieving information from readers, filtering records feeds to software software, producing stock motion notifications, monitoring tag and reader community performance, taking pictures records and examining tag-read activities for utility tuning and optimization.

Server

A server can also be configured with an RFID system. It is a verbal exchange gateway amongst the more than a few components. It receives the statistics from one or greater readers and assessments the facts towards its very own database or exchanges statistics with the circulation database of the library built-in administration system. The server generally consists of a transaction database so that the reviews can be produced.

RFID technological know-how in Library

The idea of RFID can be simplified to that of an digital barcode and can be used to identify, track, type or realize library holdings at the circulation desk and in the everyday inventory maintenance. This system, consist of clever RFID labels, hardware and software, affords libraries with greater superb way of managing their collections whilst offering increased patron carrier to their patrons. The technological know-how works thru flexible, paper-thin clever labels, about "2X2" in size, which permits it to be positioned inconspicuously on the internal cowl of every e book in a library's collection. The tag consists of an etched antenna and a tiny chip which shops fundamental bibliographic facts which include a special Accession variety to perceive every item. This contrasts with a barcode labels are utilized without delay on library books and can be examine with an RFID interrogator/scanner. Line of sight is now not imperative for analyzing the tags with the scanner, therefore, the books require a good deal much less human managing to be examine and processed. A middleware or Savant software program integrates the reader hardware with the current Library Automation Software for seamless functioning of circulation. The data contained on microchips in the tags affixed to library substances is study the use of radio frequency technological know-how regardless of object orientation or alignment. It offers a contact much less information link, except want for line of sight, for example, the files in the cabinets or cardboard packing containers can be checked barring putting off or opening.

Components of RFID System

Radio Frequency-Identification technological know-how (RFID) entails a tag affixed to a product which identifies and tracks the product by using radio waves. These tags can raise up to 2,000 bytes of data. This science has three parts: a scanning antenna, a transceiver with a decoder to interpret the statistics and a transponder (RFID tag) pre-set with information. The scanning antenna sends out a radio-frequency sign presenting a capacity of verbal exchange with the RFID tag. When the RFID tag passes thru the frequency subject of the scanning antenna; it detects the activation sign and can switch the data facts in holds to be picked up with the aid of the scanning antenna.

How RFID works in Library

The RFID science works thru flexible, paper-thin RFID tags, which can be positioned interior the cowl of every and each document. Complete statistics about every file is entered into the Library Management Software. Whenever a person brings a report for issue-return purpose, the RFID reader from the tag reads the data pertaining to that e book and transmits the facts into the software program and record is issued in a few seconds barring the help of the library staff. As the person takes the file backyard the library, the antenna positioned at the exit gate mechanically reads the data contained on the RFID tag to confirm whether or not the file is true issued or not. In case, it is no longer issued to the consumer as per library norms or it is being stolen from the library, the antenna senses it and offers an instantaneous alert. Thus, it consequences in profitable theft discount of documents. RFID technological know-how is now not solely being used for circulation cause in the libraries, it is additionally used for inventory taking purpose.

Advantages of RFID in Library

Due to the low fee of the barcode technology, most of the libraries round the world are the usage of it for circulation management. However, the most important constraints associated to barcode science are that it constantly requires a line-of-sight, does no longer grant protection of library collection, does no longer provide any gain for series management and is turning into very hard for the libraries to fulfill the growing needs of the users.⁹ Hence, a want used to be felt to have a higher technological know-how that can enhance the circulation management, stock and protection of library collections. Some of the blessings of RFID in libraries consist of issuing a couple of books at a time; simplified self-charging/discharging; discount in queue at circulation desk /counter; extra hours of circulation; saving time of the library workforce whilst issue/return of document; permit library group of workers to supply different users' centric service; discount of personnel at circulation desk; expanded issue/return of library documents; safety of library collection, etc.

Advantages

- RFID tags can study from a larger distance than barcodes.
- RFID tags don't want to be placed in a line of sight with the scanner.
- RFID tags can be study at a quicker price than barcodes; as about forty RFID tags can be study at the equal time.
- RFID tags can work inside a lot increased distances; statistics can be examining from a tag at up to 300 ft.
- RFID tags are read/write devices.
- RFID comprise excessive ranges of security; facts can be encrypted, password included or set to encompass a 'kill' function to get rid of records permanently.
- RFID tags raise giant facts competencies such as product maintenance, transport histories and expiry dates; which can all be programmed to the tag.
- Once these are set up; it can be run with minimal human participation.
- RFID tags are greater reusable and rugged as they are blanketed through a plastic cover.

Disadvantages:

- RFID includes assembling and inserting a computerized chip; which works out to be greater expensive.
- RFID readers warfare choosing up statistics when passing via steel or liquid.
- Reader collision can manifest the place two alerts from specific readers overlap and the tag is unable to reply to both.
- Tag collision can take place when severa tags in the identical location reply at the identical time.
- RFID nevertheless has two separate chips (read solely and readable/writable), which can't be examine by way of the equal machine.

Conclusion

Libraries are a speedy developing software of RFID; the technological know-how guarantees to relieve repetitive pressure injury, velocity customer self-checkout, and make viable complete inventory. Unlike supply-chain RFID, library RFID requires item-level tagging, thereby elevating on the spot buyer privateers issues.

References

- 1) Prytherch, R. (2005). Harrod's librarians' glossary and reference book: a directory of over 10,200 terms, organizations, projects and acronyms in the areas of information management, library science, publishing and archive management. Aldershot, Hants, England Burlington, VT: Ashgate.
- 2) Ward, M., Kranenburg, R.V., & Backhouse, G. (2006). RFID: Frequency, standards, adoption and innovation (JISC Technology and Standard Watch). Retrieved from www.jisc.ac.uk/media/documents/techwatch/tsw0602.doc

- 3) Kolarovszki, P & Dubravka, V. (2010). The simulation of production line and warehouse management based on RFID technology through 3d modelling and animation. Proceedings of the 10th International Conference "Reliability and Statistics in Transportation and Communication". Riga, Latvia, p. 426-432.
- 4) http://www.tsi.lv/sites/default/files/editor/science/Publikacii/RelStat_10/ss_9_kolarovsz_dubravka.pdf
- 5) Thornton, Frank (2006). RFID security. Rockland, MA, Syngress. Retrieved from <http://www.doko.vn/tai-lieu/rfid-security-1746299>.
- 6) Boss, R.W. (2011). RFID technology for libraries. Retrieved from <http://www.ala.org/pla/tools/technotes/rfidtechnology>
- 7) <https://www.google.co.in/search?q=components+of+rfid&biw=1242&bih=585&sou>

Human Rights and Domestic Violence in India

Ms. Dipali Mankar

Assistant Professor,

Post Graduate Teaching Department of Law,
RTMN, Nagpur University, Nagpur (M.S.), India

Abstract

Domestic violence is a global problem. It undermines the value of a woman as an individual and denies her the dignity of a human being. It, therefore, is a serious human rights violation. Domestic violence is a series of repeated abusive behaviour which affects women's participation in public and private spheres. It also harms a woman's physical, mental, psychological and sexual well-being. Though the world wide efforts at international and national level for formulating legislative solutions to curb the menace have been made still victimization of women in domestic violation is a serious challenge to the society.

Key words: Human Rights, Domestic violence

Introduction

Violence of any nature or form is inhuman. Violence against women is seen across the world. It has delimited the boundaries of culture, class, education, income, ethnicity and age. Domestic violence most of the times is with respect to physical abuse like beating, abusing and hurting with objects. Even though it is the most common and most visible variety of domestic violence, it is not given due attention. Other forms of domestic violence like psychological and sexual violence which are generally hidden from the society and have equal or more implications. Domestic violence refers to violence against women not only in matrimonial homes but also in live-in-relationship. When the violence occurs within home, the abuse is effectively accepted by the silence and the ignored by the instruments of the state and the law-enforcing machinery.

Women have inherent ability for compassionate understanding and many anthropologists argue that it were women who discovered the art of agriculture as well as culture. Women are hardworking, bold enough to take initiative on various fronts of life and she produce and nurture the progeny. In spite of multifarious qualities, the women have rarely been treated at par with the men in the patriarchal system. Women face discrimination, exploitation and violence. Violence against women and girls has spread into a global epidemic. This has attenuated effect over the performance of the women. She is harassed physically, psychologically, sexually and economically. It is one of the most pervasive of human rights violations, denying women and girls, equality, security, dignity, self-worth, and their right to enjoy fundamental freedoms at par with men.

This violence need to be given high priority as they deeply impact a women's psyche and linger on for a longer period of time than most physical scars and pain. It has also been observed that among educated couple's incidence of physical violence is comparatively low but, they tend to resort to psychological and sexual violence to overcome their frustrations and limitations. Domestic violence has gradually emerged as a global problem. Most of the time women are reluctant to say anything against the agony they face because of fear, ignorance of law and lack of confidence in these agencies. Therefore, most of the cases related to domestic violence go unreported.

Domestic violence is a global problem. It undermines the value of a woman as an individual and denies her the dignity of a human being. It, therefore, is a serious human rights violation. Domestic violence is a series of repeated abusive behaviour which affects women's participation in public and private spheres. It also harms a woman's physical, mental, psychological and sexual wellbeing.

Forms of domestic violence

Violence against women can be physical, sexual, psychological-emotional, economic and threat of physical or sexual violence.

Physical violence: As mentioned earlier it is the most visible form of domestic violence. It is an act wherein physical force is deliberately used by the inflictor with an intention of causing grave harm to the victim. Physical violence includes actions like pushing, throwing, hair-pulling, slapping, punching, hitting and use of a weapon.

Psychological and Emotional violence: It has a huge and deep impact on a women's psyche. As the impact of this violence cannot be quantified, it is difficult to recognize its presence and the extent of damage it causes. The Service de police de la Ville de Montréal (SPVM) explains that psychological violence has three aspects to it: Intimidation, Harassment and Threat. It also includes Humiliating, nagging and various controlling behaviors such as isolating a person from their family and friends, monitoring their movements, and restricting their access to information or assistance.

Sexual violence: It is one of the most invisible forms of domestic violence and can be equated to sexual harassment. Equal Employment Opportunity Commission (EEOC) defines sexual harassment as "Unwelcome sexual advances, requests for sexual favors, and other verbal or physical conduct of a sexual nature...". Sexual violence happens more frequently in marital relationship through marital rape and other forced sexual activities.

Factors That Perpetuate Domestic Violence

There is no one single factor to account for violence perpetrated against women. Various factors related to domestic violence will improve our understanding of the problem with different contexts.

Cultural: Sex roles Expectations of roles within relationships Belief in the inherent superiority of males Values that give men proprietary rights over women and girls Notion of the family as the private sphere and under male control Customs of marriage (bride price/ dowry).

Political: Under-representation of women in power, politics, the media and in the legal and medical professions. Notions of family being private and beyond control of the state, Risk of challenge to status quo/ religious laws, Limited organization of women as a political force, Limited participation of women in organized political system.

Economic: Women's economic dependence on men, Limited access to cash and credit, Discriminatory laws regarding inheritance, property rights, Use of Communal lands maintenance after divorce or widowhood, Limited access to employment in formal and informal sectors, Limited access to education and training for women.

Legal: Lesser legal status of women either by written law and/or by practice Laws regarding divorce, child custody, maintenance and inheritance. Domestic abuse, Low levels of legal literacy among women, insensitive treatment to women and girls by police and other administrative authorities.

Domestic violence: Violation of Human Rights

As domestic violence undermines the value of a woman as an individual, it is a serious human right violation. Freedom not only from violence but also from the threat of violence is the first indicator of rise in women's capacity for survival and empowerment. Violence against women is a violation of a woman's human rights. Some of human rights which are violated seriously are:

The right to life, The right not to be treated in an inhuman and degrading way, the right to respect for private and family life, the right to emotional and physical integrity. Domestic violence is a human rights abuse. Women have the right to live free from violence of all kinds – this includes physical, sexual and psychological harm. Women have the right to feel safe and be safe – in public and at home. Women also have human rights to: safe housing, access to social, health and legal services and social security payments etc.

Human rights are the basic rights and freedoms that all people in the world are entitled to have, regardless of their sex, religion, nationality, race, or language. Many international agreements such as the Universal Declaration of Human Rights contain the human rights standards and customs agreed to by the nations of the world. Various legislations and acts are being formulated to counter domestic violence.

The United Nations Declaration on the Elimination of Violence against Women (1993) defines violence against women as "any act of gender-based violence that results in, or is likely to result in, physical, sexual or psychological harm or suffering to women, including threats of such acts, coercion or arbitrary deprivation of liberty, whether occurring in public or in private life."

CEDAW supports the specific protection of women against violence.

Indian Protection Mechanism

Constitution

Part III of the Constitution protects fundamental rights, including the right to life, which has been interpreted to mean the right to live a life with dignity and free from violence. The Constitution also empowers the State to take affirmative measures to protect women under Article 15. The Indian Parliament has often invoked Article 15 to pass special legislative or executive measures to protect women, which have generally been upheld by the Courts.

Anti-dowry and Criminal Provisions

The first law directly relating to violence against women 1961, the Dowry Prohibition Act (DPA) came into effect and criminalized the acts of giving and taking dowry. However, the Act did not effectively curb the practice of dowry. In 1986, Section 304B was added to the IPC and created the new offense of "dowry death." This section holds a woman's husband and in-laws criminally responsible for death resulting from any burns or other injury she incurs under suspicious circumstances within seven years of marriage.

While Section 498A includes everyday domestic violence against women within its ambit, Section 304B can only be invoked when domestic violence or the death of a woman are linked with dowry issues. Moreover, only married women facing violence at the hands of the husband or their families can claim relief under both these provisions. Thus, violence in live-in relationships and other non-matrimonial relationships are not included. These provisions also fail to provide Indian women with civil remedies such as injunctions, protective orders, interim relief, and other support services such as shelter and monetary relief. Additionally, neither of these provisions holds perpetrators criminally liable for physical and mental abuse unrelated to dowry demands.

The women's rights movement in India has drawn from these sources to advocate for gender laws that meet international standards. For example, in the landmark *Vishaka v. Rajasthan* litigation, advocates urged the Supreme Court to draw on international law to fill gaps in the existing legal framework on sexual harassment. The Court's opinion relied on CEDAW and other international instruments to adopt guidelines on sexual harassment in the workplace. Other frameworks for protection of women's rights like Women's Human Rights Cell in National Human Rights Commission, National Commission for women are established in India.

The Protection of Women from Domestic Violence Act

In India, Domestic Violence Act came into being in 2005 (PWDVA-2005). It has been a landmark legislation as it made domestic violence a punishable offense. It covers violence against both women and children. The PWDVA provides female victims of domestic violence legal recourse, both civil and criminal. Specifically, it allows women to seek injunctions and protective orders, along with criminal provisions for imprisonment and fines, which come into play when a perpetrator breaches a civil order.

Conclusion

We can therefore conclude that domestic violence is indeed a serious human right issue and it can be eradicated from the society only when responsibility towards it is shared by all stakeholders, collectively. States should work towards strict implementation of legislations related to domestic violence and stringent punishment should be attached to any kind of violation. By doing so, women will be assured of effective and immediate remedy. Awareness about domestic violence is gradually increasing among people. Modification in the field of Education, Legal aid, Counselling, Rehabilitation and self-regulatory guidelines will help the cause in a big way. By addressing the problem in an efficient manner, it will help in restoring the lost self-esteem of women in the society. They can be assured of a more peaceful, successful and empowered life.

References

- 1) Misra Preeti, "Domestic Violence Against Women: Legal Control and Judicial Response", 2007, Deep and Deep Publishing Company
- 2) Physical Violence, <http://education.qld.gov.au/actsmartbesafe/violence/physical.html> accessed on March 2020

- 3) UN Special Report on Violence against Women, Its Causes and Consequences, <http://www.theadvocatesforhumanrights.org> (2010)
- 4) Universal Declaration of Human Rights, art. 1, note 6 above.
- 5) Women and Violence <http://www.un.org/rights/dpi1772e.htm> As Visited on 7th March 2020
"Domestic Violence in India" In Journal of Indian Research Vol No.2,146-152, April-June2013, ISSN NO.2321-4155 by Ms. Sudha Chaudhary
- 7) The United Nations Declaration on the Elimination of Violence against Women (1993)
- 8) The Protection of Women from Domestic Violence Act, 2005
- 9) Dr. Singh Jai S. and Dr Upadhaya V.P., "Law of Human Rights under constitution of India", 2016, Whytes& Co.
- 10) Dr. Kapoor S.K., 2017, "Human Rights", Central Law Agency
- 11) M.P. Jain ,2017, "Indian Constitutional Law", Lexis Nexis,

Stress Management and Wellness

Dr.Rajani W. Bhoyar

Smt.Vatsalabai Naik Mahila mv.Pusad

Dist: Yavatmal (Ms)

Introduction

Stress can be described as both an environmental Variable and an emotional response to a specific situation much like anxiety the effects of stress on performance is down to how the athlete perceives this stress. Selye in Horn highlighted that not all stress is negative eustress (good Stress) and distress (bad stress) Environmental Stresses often deemed as distresses are somewhat unavoidable, unpredictable therefore the sports psychologist has very little control over their effects on performance. Emotional stresses however, can be improved the athlete can be thought how to better 'cope' with stresses where they may perceive an imbalance between the demands of the situation and his or her response capabilities.

Definition of Stress

Stress is the body's reaction to a change that requires a physical mental or emotional adjustment or response.

Stress is that teeth gritting traffic Jam when you are late for work. It is you're in- laws arriving unexpectedly for a long holiday weekend. It is that short fall in your bank account this month. In sum stress is all the aggravations of modern life. But the word stress also describes the way your body reacts to these events when your heart races your palms sweat and your mouth goes dry that's the stress response. And it's not for nothing stress serves a biological purpose.

Top 10 Causes of Stress

The Situations and pressures that cause stress are known as stressors. We usually think of stressors as being negative, such as an exhausting work schedule or a rocky relationship. However, anything that puts high demands on you or forces you to adjust can be stressful.

1. Death of a spouse
2. Divorce
3. Marital Separation
4. Jail term
5. Death of a close family member
6. Personal injury or illness
7. Marriage
8. involuntary Job loss
9. Marital reconciliation
10. Retirement

How to Avoid Stress

➤ Aim to exercise regularly

Exercise dissipates the adrenaline that builds up in stressful situations and leaves us feeling with a sense of achievement and control.

➤ Eat Healthily

Ensure you are getting adequate Vitamins and Minerals in your diet one recommendation that Very few of us manage is to eat live servings of fruit and vegetables daily.

➤ Enough Sleep

Make sure you are getting enough sleep people need varying amounts ranging from five or six hours night By trial and error you will know how much sleep you need to perform at your best learn to think clearly and set yourself realistic goals and objectives. work through one problem at a time in a logical way

If you feel a panic or anxiety attack coming on think through the problem by breaking it down

Imagine the worst that can happen. Nine times out of ten it then appears less serious say no to tasks and projects you cannot take on. People will not think any less of you After all they haven't got Esp. Remember that you are human and mistakes are inevitable learn to view mistakes as learning opportunities and problems as challenges

Practice positive Visualization

Think about a time or a Place when you were relaxed and at peace. It could have been on a holiday or day off. Try to recreate the situation again in your mind, thinking about the sights, sounds and smells you experienced visualize yourself back into the scene you will find that after five to ten minutes you feel much more relaxed as your brain does not know the difference between imagining a situation and actually being there some people call it day dreaming but visualization is a very powerful tool in reducing stress and anxiety.

Take time out for yourself

Make sure you are doing some things in your Life because they are important to you rather than because you ought to or should do you deserve to take a break occasionally don't feel guilty enjoy it.

Accept your strengths and weakness and like yourself anyway

If you don't like yourself you can't expect anyone else to understand also that you can't change anybody else only yourself practice physical relaxation techniques progressive relaxation contracting and relaxing all the body parts is a very effective way of reducing tension.

Sports massage is an alternative method of helping to relieve tension and to relax you

Easy Solutions to stress

Lean on other people

Studies of both animals and humans show that social contact can help tone down the body's physical response to stress. It can even boost immunity. So cultivate a network of people you can turn to. Share what's bothering you with a friend and ask for some helpful advice Avoid people who always need something without giving back or who are constantly moody or depressed.

De-clutter your world

Stop hoarding old magazines and throw away those old receipts and tax returns you no longer need. clutter- Frees surroundings will help prevent the frustration of not being able to find something you need, and give you the reassuring knowledge that everything is in its place.

Eliminate last-

Eliminate last minute rushes leave the house 15 minutes early for appointments set up a system for paying your bills, refill your prescriptions a week ahead of time and stock up on birthday cards whenever you see ones you like A little advance planning can spare you a lot of headaches

Keep a Journal

Reflect on your day, your emotions and your personal goals include everything that stresses you so you can start to recognize patterns and take appropriate action writing is also a great way to relax and put things into perspective.

Get Organized

Set aside a place for bills, paper work, letters store items you use most often in accessible places spend five minutes straightening your office or main living area at the end of the day keep a long range calendar and a short- range to do list check off items as you finish them.

Get Massage

Massage not only relaxes tense muscles, it decreases the level of stress hormones in the bloodstream and stimulates the release of serotonin a brain chemical associated with relaxation and feeling of well being studies show that massage can even lower your heart rate and blood pressure.

Chop Your to do list in half

Most of us set the bar too high After you have written your to do list decide what's most important to you in the long run then cut the list in half. If you can't Eliminate certain task, try to have someone else do them for instance, hire a neighborhood teenager to do the you work, or skip cooking and order in

Carve time for yourself

Give higher priority to your relax and renewal “time include it in your schedule at least every other day if you have to cut out an activity to make time for your hobby or a warm bath- then do it or spend some time alone reading or listening to music you love

Avoid Crowds

Schedule your commute to avoid traffic go for lunch 15 minutes before the usual rush, make Thursday, not Saturday, your night out, shop for groceries on a weeknight, and order your clothes and prescription drugs through the mail.

Laugh a little

When you laugh, you send chemicals called endorphins to your brain that ease pain and enhance your feeling of well- being Laughter also stimulates the heart lungs and muscles and boosts your resistance to infection if you laugh for 20 seconds, your body gets the same amount of beneficial oxygen good for stress relief as it does in three minutes of aerobic exercise. Plus, it is nearly impossible to stay tense while you are laughing find cartoons videos, TV shows writers and comics that make you laugh share jokes with friends over email.

Stress and the Sexes

Who experiences more stress, men or women?

Even though men in their forties and fifties are more likely than women to have a heart. attack men don't seem to suffer from more stress- even though stress contributes to heart disease in fact a recent international survey of 30000 people found that women are much more likely than men to be stressed

The women in the survey reported symptoms including anxiety depression insomnia back pain and stomachaches. They also described such altered behaviors as a lack of appetite or eating too much exercising too much or not being able to get off the couch. and smoking more or drinking too much. One reason women experience more stress some experts believe is that they tend to have a greater total workload than men since many of them juggle jobs and the lion's share of family responsibilities. Another possibility according to Alice Domar, Ph.D. director of the mind /Body center for women's health at Harvard medical school, is that women feel more stress because they often play The role of nurturer and tend to take care of everyone else first and themselves last.

So why are women less prone to stress- linked heart disease? Researchers at Duke university found that women's blood vessels constricted less under stress than men's most likely due to the protective effects of estrogen once estrogen starts to decline during menopause a woman's risk of heart disease rises. women are also more likely than men to express their feelings and seek support, both of which have been shown to help shield of the body from the ill effects of stress

Stress Relieving Exercises

Get up and Stretch

Visualize the stress Flooding from your back, legs your shoulders and pour out of your fingertips and toes.

Take a short walk after Lunch or In lieu of a Coffee break.

A brisk ten or fifteen minute walk each day is not only physically beneficial but transfers your focus from your problems to the scenery along your route, whether it's the good looking person in the hallway or the trees in the neighborhood park.

Progressive Relaxation

is especially beneficial when stress keeps you from getting a good night's sleep start at your toes and tell them to relax when you feel them relaxing move to your feet, ankles, calf muscles knees, things and so on up your torso to your shoulders and finally to the top of your head or alternatively down through your arms to your finger tips

Dance

Join an aerobics class a tai-chi class or just turn on the tunes and dance. dancing has a double advantage in that along with exercise, music is a great stress reducer

Conclusion:

Stress is the body's reaction to a change that requires a physical mental or emotional adjustment or response stress can come from any situation or thought that makes you feel frustrated angry, nervous or anxious. Stress manage in changing times our life is full good and healthy avoid negative things , every day thing positive involve any culture activity and programs more time expend in your family, plan your time table, eat healthy thing healthy.

Reference:

- 1) <http://www.webmd.com/balance/guide/effects-of-stress-on-your-body> <http://www.stressmanagementtips.com/> <http://dyingabout.com/od/glossary/9/stress.htm>
- 2) <http://hindumommy.wordpress.com/2006/05/02/how-to-learn-stress-in-our-life-from-a-z>
- 3) www.stress-relief-choices.com
- 4) www.artistressandpain.com

Current Trends in Library and Information Science

Dr. Avinash Uttamrao Jadhao

Librarian,

Smt. Savitabai Uttamrao Deshmukh
Mahavidyalaya, Digras

Abstract

In the recent years impact of technology has been tremendous on library system. In academic environment, library is a place of intellectual stimulation and epicenter of knowledge. As per the technology and user demand librarian always trying to develop new technology and latest skills for the satisfy information need to the user. User is expecting fast and pinpointed exhaustive information within single click of keyboard.

Keywords: Academic libraries, new trends and techniques.

Introduction:

The invention of computer made historical changes in every sphere of life. Every walk of life, information technology is used with great speed. There is online business in every field of knowledge and commerce. Traditional libraries are becoming digital library. It is known as paperless library, virtual library, library without books, online library, E-library.

New trends and techniques used in Libraries:

The last few decades have created great deal of changes in the library services due to introduction of information communication. It created huge demands from users for scholarly information. The technology advancements have made significant impacts on the growth of knowledge and services rendered by the knowledge centers.

1. Library Automation:

Library automation can be defined as the use of computer and networking technologies in the library. Library automation involves creation of database of library holdings, information retrieval, establishing the computer network and telecommunication usage for information handling, needs careful and systematic planning. Automated library deals with library services with help of computer and related technologies.

- a) Acquisition
- b) Circulation
- c) Serial control
- d) Cataloging
- e) Online catalogue
- f) Stock verification
- g) Reports

2. Digitization:

The term digitization is often used when diverse forms of information, such as text, sounds, image or voice, are converted into a single binary code. Digital information exists as one of two digits either 0 or 1. These are known as bits and the sequences of 0s and 1s that constituent information is called bytes. Digital library contains reading materials in digital forms. It can also be defined as library which is available in digital format. The data stored in digitized format can be manipulated with help of computers and can make available digitally worldwide from 24x7 days.

3. Internet:

Internet is medium between information seeker and the information. It is also called as the information super highway. Internet is become the best media for researcher to explore their world of knowledge. It is the global information infrastructure which enables the professionals to access the information and communication to the users. The requirement for internet is Computer, Telephone line, Internet service provider, modem.

4. **E-Resources:**

E-Resource is learning resources which can be used anywhere and anything without internet. It is delivery of information, training of education programs via electronic media. E-Resources includes a wide range of electronic media like e-books, online periodicals, consortia, online user groups, interactive television, CD-ROM, DVD, audio and video tapes. Effective e-learning depends on the web usability, communications, relationship and knowledge management tools.

5. **Institutional Repositories:**

Institutional Repositories is the Digital Publication of an institution which can consist of institutional report, faculty Publication, course material etc. Institutional Repositories are digital achieves that capture, organized, preserve disseminated the intellectual Assets of Institution or a group of institution by forming a global system of distributed and inter operable digital libraries. The basic objective of institutional repositories is to promote wider use of intellectual output of particular institution or a group of institution. An institutional archive should follow International technical standard to ensure the open access to its contents. Several library consortia have been set up last few years to obtain licenses and enable desktop internet access to scholarly electronic resources like a e-journals and databases.

6. **Library consortia:**

Library consortia the explosion of information and inadequate library resources compelled the libraries to adopt a new philosophies and a Technologies for collection development and libraries to achieve mutually the common objective. The consortium is needed for library because of information explosion, diversity of users, financial crunch, impossibility of self-sufficiency

Various consortia are being Run successfully in different organizations in India. Some of them are CSIR consorit, UGC infonet, N-list, NDL.

7. **RFID**

Radio Frequency Identification Technique is an advanced nanotechnology which consists of a tag, made up of microchip with an antenna and reader. The Reader sends out electromagnetic waves. Tag antenna is tuned to receive these waves. A passive RFID tag draws a power from field created by the reader and uses it to power the microchips circuit. The chief then modulates the Waves that thetag sends back to the reader and reader converts the new waves into a digital data. This kind of technology is used in a library for book identification, for self-check out and for sorting and also theft detection. The aim of using RFID technology is to increase efficiency, reduce data errors and free up staff to perform more value added service.

Component of Library:

Wiki:

Wiki is the piece of server software that allows users to freely create and edit a web page content using any web browser Wiki supports the hyper-links and has a simple text Syntax for creating a new pages and cross-links between Internal pages on the fly. Wiki is unusual among group communication mechanism in that it allows the organization of a contributions to be edited in an additional to the content itself

Blogs:

Blogs weblogs or the blogs are the sites that capture a particular views, ideas or opinion overtime. These are the web applications, which contain periodic posts on a common webpage. These posts are often but not unnecessarily in reverse chronological order. Each blog tells a story, be it about a person, an organization, an event, or any other subject such as the environment, Healthcare, disaster, language literature etc.

The person who maintains a blog is called a blogger and the act of creating and maintaining a block is called as a blogging. In a blog, the entries are read, commented on and discussed by an even large community. Often for fostering active debate.

SMS/ MMS: SMS service service available on most of digital mobile phones and other mobile devices e.g. a pocket PC, or occasionally your desktop computer, that permits the sending of short messages between mobile phones and computers

MMS multimedia messaging system is a standard for telephony messaging systems that allow sending messages that includes multimedia objects, images, audio, video, rich text and not just SMSs

Social Networking (Facebook, Twitter etc.):

Social networking service uses software to build online social networks for communities of people who share an interest and activities or who are interested in exploring the interests and activity of others. Most services are primarily web-based and provide a collection of various ways for users to interact, such as chat, messaging, e-mail, video, voice chat, file sharing, blogging, discussion groups and so on.

WhatsApp:

Now a days the new Android phones contains application such as WhatsApp plays important role in day to day life but in libraries we can use as a messenger are creating a group of library user so we can provide all information needed to user in a short time anywhere anytime anyplace.

Conclusion:

Academic Libraries are facing the challenging tasks of satisfying the increasing complex and diversity information needs of the clientele. College libraries can use today a wide range variety of technology options that exists now. Library facing many problems main reason behind it only money or financial supply. Academic libraries have demonstrated their ability to lead and adapt their roles in responsible changing circumstances. There are needs to take initiative to develop the college development. Integrated action plan for print and digital collection. To provide quality and efficient service and to meet the challenges ahead of them they must maintain a positive attitude to learn and update think and work positively. Libraries are efficiently coping the changing technology and needs to user.

Reference:

1. Dhhiman, Anil Kumar, Heman(2008), Blogging and uses of Blogs in Libraries international CALIBER.
2. Darke, M(2003) Technological innovation and organizational change. Journal of library administration, 19 (3,4): 39-53.
3. Roybole, S.D (2013) Computer and Library Services, Garima Publications, Kanpur.
4. Kumar, P.G.S.(2002) A Students manual of library and information science, vol 2, New Delhi, B.R.Publishing Corporation.

Emerging Trends in Feminism

Dr. Dipak U. Ulemale

Smt. S.U.DeshmukhMahavidyalay, Digras

Abstract:

In search of feminism we go back to the French Philosopher Charles Fourier who coined the very word "feminisme" in 1837. The words "feminisme" (feminism) and "feministe" (feminist) first appeared in France and in Netherland in 1872 and in Great Britain in 1890s. The dawn of feminism appeared in United States came in 1910. The Oxford English Dictionary enlisted 1852 as the year of the first appearance of "feminist" and 1895 for "feminism". In deferent parts of the world feminists have had various causes and goals. Most of the western feminist historians saw that all movements working to achieve women's rights should be considered feminist movements, although they did not or have not apply the term for themselves. Other historians ascertain that the term should be limited to the modern feminist movement and its descendants. As some historian use the term "protofeminist" to describe earlier movements.

Keywords: Feminism, feminist movements, post feminism, post colonialism.

The western feminist movement is divided into four waves; as it has been considered as the history of western feminism in four parts. The first wave of its kind in terms of women's struggle in the nineteenth and in early twentieth century for promoting women's right to vote. The Second Wave or the Women's Liberation Movement initiated in the 1960s and it struggled for legal and social equality for women. A Third Wave came in 1992, its focus of agitation was individuality and diversity. In the Fourth Wave we see in 2012 a social media combating issues like sexual harassment, violence against women and rape culture; it can be defined in best way as the Me Too Movement.

Post feminism is the term used to show the view points as reactions to feminism from 1980s. post feminists believed that women have achieved second wave goals while being critical of third and fourth wave goals. Post feminism is a term stands against second wave feminism. It is now used in wide range of theories as take critical approaches to previous feminist dialogues and included challenges ahead of the second wave notions. According to the other postfeminists feminism is no longer suitable to the today's society. Amilia Jones stated that the postfeminist texts which emerged in 1980s and 90s depicted second wave feminism as a monolithic entity. Dorothy Chunn notes a "blaming narrative" under the postfeminist moniker, where feminists are undermined for continuing to make demands for gender equal rights in a post-feminist society, where gender equality has been achieved. As per Chunn, "Many feminists have voiced disquiet about the ways in which rights and equality discourses are now used against them."

Next to feminism comes feminist theory. As it is an umbrella term which includes variety of works and disciplines; such as anthropology, sociology, economics, women's studies, literary criticism, art history, psychoanalysis and philosophy, etc. feminist theory works to understand gender inequality and stresses on gender politics, power relations, and sexuality. As well as Feminist theory focuses on spreading women's rights and the things of their interests. The feminist theory include stereotype, especially sexual objectification, oppression, discrimination and patriarchy. In Literary criticism Elaine Showalter describes the development of feminist theory as in three phases. The first phase is called "Feminist Critique", in which the feminist reader examines the ideologies behind literary phenomena. The second is called "Gynocriticism", in which the woman is producer of textual meaning. The third one is called "Gender theory", in which the ideological inscription and literary effects of the sex or gender related issues are explored by the author.

The next term developed by the French Feminists related to this field of study is an 'Ecriture Feminism which means writing by female. Helene Cixous argues that writing and philosophy are phallogentric and with other French feminists such as Luce Irigaray emphasize "writing from the body" as trend writing exercise. The noted and well known feminist psychologist and philosopherwork of Julia Kristeva and the artist and psychologist BrachaEttinger, both of them influenced feminist theory in general and feminist literary criticism in particular. A renowned feminist critic and scholar Elizabeth Wright stated that none of these feminists align themselves with the feminist movement as it appeared in the Anglophone world.As one of the recent feminist theorists Lisa Lucile Woven observes that the feminism as a universal emancipatory movement.

Today we see a number of emerging trends in feminism. As Radical feminism takes the male controlled capitalist society as the main cause of women's oppression. Another type is Conservative feminism; it is conservative relative to the society in which it resides. In Libertarian feminism people are considered as self-owners and therefore as entitled to freedom from coercive interference. There is Separatist feminism which does not support heterosexual relationships. As Lesbian feminism is closely associated with separatist feminism. Some of these feminists criticize separatist feminism as sexist. In the Ecofeminists believes that there is men's control of land resources as responsible for the oppression of women and destruction of the natural environment. Ecofeminism is being criticized for focusing on a mystical connection between women and nature. So there is necessary to total uprooting and reconstruction of the society.

From the Western Marxist thought emerged the materialist forms of feminism, it is the observation by Rosemary Hennessy and Chrys Ingraham. As it has inspired a number of different movements. Most of which are involved in a critique of capitalism and are focused on ideology's relationship to women. Marxist feminism believes that capitalism is the root cause of women's oppression and so there is discrimination against women in domestic life. The employment is and effect of capitalist ideologies. There is difference in thought of Socialist Feminism by focusing that women's liberation can only be achieved by working to finish both the economic and cultural sources of women's subjugation. According to Anarcha Feminists the class struggle and anarchy against the state require fight against patriarchy which emerges from involuntary hierarchy.

As per Sara Ahmed, the Black and Postcolonial Feminism create a challenge to some of the organising premises of western feminist thought. The feminist movements and theoretical works led by the middle class white women from western Europe and North America. And the women of other races have proposed other kind of feminism. This was the rapid trend in the 1960s with the civil right movement in the United States and the collapse of European colonialism in Africa, the Caribbean, parts of Latin America, and Southeast Asia. From that time women in developing countries and old colonies proposed additional feminism of its kind. These were the women of different ethnicity and colour. The Post-Colonial Feminist believed that the colonial exploitation and western feminism marginalized the postcolonial women but they did not move them passive or voiceless. The Third-World feminism and the Indigenous feminism are closely associated to the Postcolonial Feminism.

The points of view on the Transgender people is different. Some of the feminists don't like to view trans women as women. They believe that such women have male privilege by their sex assignment at birth. Some feminists reject the concept of transgender identity due to their behavioural difference. Against this situation other feminists and transfeminisms believe that the liberation of trans women is necessary as a feminist goal. The Third-Wave Feminists are more supportive of trans rights. A pin point of transfeminism is of trans misogyny; as the irrational fear or discrimination against transgender women or feminine the gender nonconforming people.

Conclusion:

The roots of feminism goes deep across the world. Since the ancient time men have been dominated women and degraded her to the state of animal. In comparison to the other animal; men's world is self-centred and selfish. For the benefit of men's world, they have exploited all the worldly resources; even they have exploited women like slaves. The man-made religion of the world offered a secondary place to women in society. If we see the very meaning of the word slavery; almost all the women of the world are being treated like slaves. "Slavery is the condition, in which one human being is owned by another. A slave was considered by law as property or chattel. As the slave was deprived from the human rights; ordinarily held by free persons. Many social thinkers observed that Indian women remained slaves in the course of the male domination history. Today's condition for women in India is not satisfactory. "There is no chance for the world to prosper unless we tap into the talents of all its people, men and women. And when it comes to exclusion, women are more likely to be left out", it's an observation by KristalinaGeorgieva (CEO, World Bank) as more relevant in present scenario.

References:

- 1) Habib,M.A.R. “Modern Literary Criticism And Theory” New Delhi: Blackwell,2008.
- 2) Waugh, Patricia. “Literary Theory and Criticism” New Delhi: Oxford Uni.Press, 2012.
- 3) Mongia, Padmini. “Contemporary Postcolonial Theory” New Delhi: Oxford Uni.Press, 2012.
- 4) en.wikipedia.org/wiki/feminism
- 5) www.britannica.com/topic/slavery-sociology

Stress and Women Health

Prof.Dr. K. B. Ingle

Associate Professor

Head of department of commerce

Bhagwan Baba Arts And Commerce College Lonar ,

Dist. Buldhana ,Maharastra

Abstract:

Stress is consider to be an integral part of women's life. Stress can be any kind of worry, an anxiety, Hassle, Trauma, Tension, Pain, or pressure. Stress is sum times avoidable but sum times it is unavoidable. And one has to become aware of certain measures and ways about how to manage it in an appropriate manner. In this research paper involve meaning of stress, health care of women studies of positive stress and negative stress. And alsohighlights the sources, symptoms, types of source and management of stress. As well as stress of working women.

Keywords:Stress, symptoms, types, health care, health effects, stress manage.

Introduction:

Stress is a fact of life. Changes take place within women life and lead to stress. Health problems are kinds of situations that involve stress. Sometimes situations that cause stress also prove to be beneficial.And other hand stressseems to painful and pressure of mind. Women will continue to experience stress in their lives. Women can manage stress by practicing heady self-care strategies for coping with stress.

Objectives:

1. To study stress of women
2. To study health's problems of women
3. To study stress effects women's health
4. To studystress of health affects
5. To study how to manage stress

Methodology:

The study is based on secondary data collected from reputed articles of research journals,books, prominent sites, reports sets, relevant to Women Stress.And also Observation of working women, work in various fields.

What Is Stress

Stress is your body's response to the daily events that occur in your life. Everyone experiences stress. Stress can be positive and motivate women to achieve notable goals, but stress can also be negative and destructive, taking its toll in many life areas. When stress becomes chronic or excessive, it becomes harder to adapt and cope. Chronic stress builds up so that stress seems like a normal way of life for some women. A personal wellness plan with built in period of recovery and self-care can help women manage stress and empower themselves to make healthy life changes.

Symptoms of Stress

There are many symptoms of stress. Each woman reacts to stress in unique ways. Common symptoms of stress in women are following.

Physical

Headaches, Difficulty sleeping, Tiredness, Back and Neck Pain, Over eating or Under eating, Skeen Problems, Drug and Alcohol miss use, Lack of Energy, Upset Stomach, Less interest in Sex.

Emotional

Anxiety, Depression, Anger, Unhappiness, Irritability, Feeling of being out control mood swings, Frustration.

Social

Less intimacy, Family problems, Isolation, loneliness.

Spiritual

Apathy, Loss of meaning, Doubt, Guilt, Emptiness, Despair.

Mental

Forgetfulness worry, Can't make decision, Boredom, Lack of Focus, Negative thinking.

Occupational

Unfulfilling job, Tense Relations, Work Overload, Long Hours, Poor Concentration.

Types of Stress:

1. Acute Stress

Acute stress is the most common type of stress. It's your body's immediate reaction to a new challenge, event or demand, and it triggers your fight or flight response. As the pressures of a near-miss automobile accident, an argument with a family member, or a costly mistake at work sink in, your body turns on this biological response.

Acute stress isn't always negative. Severe acute stress such as stress suffered as the victim of a crime or life threatening situation can lead to mental health problems, such as post-traumatic stress disorder or acute stress disorder.

2. Episodic acute stress

When acute stress happens frequently, it's called episodic acute stress. People who always seem to be having a crisis tend to have episodic acute stress. They are often short-tempered, irritable and anxious. Negative health effects are persistent in people with episodic acute stress. It may be hard for people with this type of stress to change their lifestyle, as they accept stress as part of life.

3. Chronic stress

If acute stress isn't resolved and begins to increase or last for long periods of time, it becomes chronic stress. This stress is constant and doesn't go away. It can stem from such things as Poverty, A Dysfunctional family, an unhappy marriage and a bad job.

Chronic stress can be detrimental to your health, as it can contribute to several serious diseases or health risks, such as heart disease, cancer, lung diseases, accidents, cirrhosis of liver and suicide.

Health Effects of Stress:

Some of the health effects of stress are the same for men and women. For ex. Stress can cause trouble sleeping and weaker immune system. But there are other ways that stress affects women.

Headaches and migraines:

When you are stressed, your muscles tense up. Long term tension can lead to headache, migraine and general body aches and pains. Tension type headaches are common in women.

Depression and anxiety:

In the past years, women were almost twice as likely as men to have symptoms of depression. Women are more likely than men to have an anxiety disorder, including post-traumatic stress disorder, panic disorder or obsessive-compulsive disorder. Research suggests that women may feel the symptoms of stress more or get more of the symptoms of stress than men. This can raise their risk of depression and anxiety.

Heart problems:

High stress levels can raise your blood pressure and heart rate. Over time, high blood pressure can cause serious health problems, such as stroke and heart attacks. Younger women with a history of heart problems especially may be at risk of the negative effects of stress on the heart.

Upset stomach:

Short term stress can cause stomach issues such as diarrhea or vomiting. Long term stress can lead to irritable bowel syndrome, a condition that is twice as common in women as in men.

Obesity: The link between stress and weight gain is stronger for women than for men. Stress increases the amount of a hormone in your body called cortisol, which can lead to over eating and cause your body to store fat.

Problems getting pregnant :

Women with higher levels of stress are more likely to have problems getting pregnant than women with lower levels of stress. Also, not being able to get pregnant when you want to can be a source of stress.

Menstrual cycle problems:

Women who experience chronic or long term stress may have more severe premenstrual syndrome symptoms or irregular periods.

Decrease sex drive:

Women with long term stress may take longer to get aroused and may have less sex drive than women with lower levels of stress. While not surprising, at least one study found that women with higher stress levels wear more distracted during sex than other women.

Conclusion:

Stress is a fact of life. Stress can be short term period or long term period. But all stress is not negative. Stress is sometimes avoidable but sometimes it unavoidable. Women may feel the symptoms of stress more or get more of the symptoms of stress than men. Self-care can help women manage stress and empower themselves to make healthy life changes.

References:

1. Working mothers risk damaging their child's prospects – Steve Doughty, Daily Mail.
2. Women And Stress Research – James H. Humphrey
3. www.stresscours.tripod.com
4. <http://www.womeninworldhistory.com>

Current Trend: Role of Librarians in the Virtual Library

Dr. Rahul Dhuldhule

Librarian,
Milind Mahavidyalay, Mulava

Abstract:

Today is information technology age. The increasing role of information technology (ICT) in libraries has a significant impact on the changing roles of the librarians. Today's every movement's new technologies are dramatically increasing the accessible of information and librarians are full feeling the need of users that emerge from the adaption of these new technologies. Therefore the future librarianship in the academic environment is changing. This paper will further discussion the virtual library and their aspects.

Introduction:

A library is a collection of information resources and its disseminate the organized users and maintained by a institute or library. In the more traditional sence it is more a collection of books. However,with the collection of media other than books for storage information. Many libraries are now repositories and access points for map prints and non prints and other documents on various storage media such as Microfilm, microfiche audio tapes, CDs, DVDs and provide public facilities to access CD-ROM and subscription databases and internet. Thus modern libraries are increasingly being redefined as places to get unrestricted access to information in many sources.

The advent of virtual library will effect a major transition in delivering library services. We can no longer expect users to be present in the library to ask for assistance or for traditional libraries instructions. The delivery of services to a primarily remote group of users a network system will mandate a fresh look at how libraries are organized, staffed and funded deliver information services.

Definition:

A Virtual Library is a collection of resources available on one or more computer systems, where a single interface or entry point to the collections is provided

Virtual Libraries: Virtual libraries are libraries that consist only of resources available in a digital format which can be accessed locally storage on a hard disk or through computer networks public or private.

Basic Competencies:

The impact of ICT and New technologies is a cumulative process and requires acquisition of computer and information structuring competencies in order to manage new technology changes. Computer literacy is no longer a new topic, but has become a prerequisite for all special librarians. Required knowledge of databases has now surpassed knowing the retrieval language and database structure of server frequently used subject oriented online CD ROM databases to include new aspects such as special traits of individual retrieval components from different hosts for the same database, differences between online and CD-ROM databases or between various versions of the same CD-ROM database or basic knowledge of the institution OPAC required knowledge of database structure has expanded to includes various types of structures and formats required for downloading into the researchers own literature databases modifying the library OPAC or producing new databases for CD-ROM production. Furthermore with respect of the impact of currently greatest instrument of new technology, the internet knowledge of database structure extends for using. Telnet connection to access remote library catalogue using the wide variety of access and retrieval structures to the implementation of existing databases into internet compatible databases by using WAIS.Harvester Exlite and others front-end indexing and retrieval programs or similar database which can be search directly by internet users.

Advantages of Virtual Library

- It saves or reduces the physical space taken up by library materials.
- If often adds enhanced searching capabilities in a digital format.

- The library materials are available at the user's desktop, regardless of where the users is physically located.
- It allows for the inclusion of materials only available on the internet.
- It provides the user with the capability to download and manipulate text.
- It often allows for multiple concurrent users.
- It eliminates the problem of a book being missing or off the shelf.
- Anytime anywhere access- Reference material that traditionally could not be removed can now be used outside of the physical library student can access their school/ college library at home, at a friend's or relative's house or the public library.
- Students learn information & critical literacy skill in context.
- Materials are not lost.

Disadvantages of Virtual Library

- Every product has its own distinct user interface.
- Users needed to remember different password for the different products.
- The scope of coverage and available archives is often limited.
- There are often difficulties with downloading or printing.
- Often there is no cost saving especially when both the virtual and print products are maintained.
- Everything is not available in digital format.
- There are restrictions which vary from vendor to vendor on how the product can be used.
- The virtual library relies on power and computer networks in order to be available for use.
- Users can't spread everything out in front them and use it all at once.
- Users are most comfortable using books.

Emerging Challenge of the Librarian

- The librarian must fulfill many various roles and responsibilities. They are many challenges facing librarians as they strive to develop their multifaceted role.
- He should be familiar with the many emerging technologies.
- He should fully aware of the potential the emerging technologies have for institutions.
- He should provide the leadership necessary to take full advantage of the information programs.
- He should also aware of the new development in technologies, telecommunication, ICT, Information storage and retrieval etc.

Strategies

- To provide intellectual access to information in any format.
- To evaluate available sources of information.
- To organized and structure information.
- To ensure the prevention of information.
- To provide specialized staff to offer instructions and assistance in interpreting resources.

Conclusion

The advent of computers and library automation changed the practice of librarianship. The development of ICT, WWW, and internet has heralded further change. Librarians could be excused for wondering if there is a role for them in the virtual library environment. Therefore the role of the librarian is evolving to network specialist, information broker and system designer to mention only a few direction. In essence an overall intensification of specialization both in the technologies aspects of library and information retrieval work as well as stronger subject oriented competencies and evaluation abilities are being demanded of the information professionals and should be taken into consideration both in the training and education of librarians as well as in in-service continuing education to meet the changing technological demands.

References

1. Even such articles as Graham Jones's contribution to journal criticism have not alleviated this lack of information. Jones, Graham. —This Incredible Stream of Garbage: the Library Journals, 1876-1975.∥ The Indexer 10(April 1976):9-14.
2. Perit, B.C. —Research in Library Science as Reflected in the Core Journals of the Profession: A Quantitative Analysis (1950- 1975).∥ Ph.D. diss., University of California, Berkeley, 1977.
3. Bloomfield, Masse. —4 Quantitative Study of the Publishing characteristics of Librarians.∥ Drexel Library Quarterly 15(July 1979):25-49.
4. Olsgaard, and Olsgaard, —Authorship in Five Library Periodicals,“ pp. 49-53.
5. Damson, Martha C;., and Zaniora, Gloria J. —Publishing in Library Science Journals: A Test of the Olsgaard Profile.∥ College & Research Libraries 42(May 1981):235

Globalisation: It's Impact on Indian Culture

Prof. Dr. Ravi Prakash Chapke

Dept. of English, Smt.Vastalabai Naik Mahila Mahavidyalaya,
Pusad. Dist.Yavatmal 445204

Abstract

The factors like industrialization, modernization, urbanization and globalization have greatly influenced the culture throughout the world. Since the end of colonial era, globalization has brought progressive as well as undesired changes, especially in the third world or non-western countries. The economic reforms initiated in India in 1991 paved the way for liberalised trade and commerce; multinational companies began to invest huge money in infrastructure, research development etc that brought enormous changes. Those changes influenced the very quality of life as well as social norms. The very cultural values are changing due to liberalisation and globalisation. A new culture i. e. "global culture" has been emerging at high speed and this new culture has been affecting Indian culture both adversely and positively. The present paper briefly discusses the positive as well as negative impact of globalisation on Indian culture.

Keywords: Globalisation, Impact, Culture, Positive, Negative etc

Introduction

The term of 'Globalisation' is self-explanatory. It is the process that increases and spreads the interchange of worldly views, and exchange of commodities over enormous distances. It is an international dais that strives to maintain the evenness in the living mode of the people of the world. The crucial impacts of globalization are greatly localised. It really affects the way of life, fashion, preferences, food habits, dialects what we comprehensively term as 'culture'. Without doubt, like any other movement it has also the good as well as adverse effect on the lives of people. "Cultural globalization", "is a phenomenon by which the experience of everyday life is influenced by the diffusion of commodities and ideas, reflects a standardization of cultural expressions around the world" (Gogineni).

Indian culture is the confluence of multi religions, languages, communities, ways of life etc. Just as the culture any country does not only indicates the region and language of the region, it is largely understood with the mindset of the citizens residing there, India is a bouquet of flowers of varying religion, dialects, traditions, customs, art and architecture etc, housed into a single unit of patriotism and unity. Our culture is rich in respect to heritage and resources. Most of the aspects of Indian culture today are under great threats of forces of globalization. It will not be altogether wrong in saying that the Western colonialism emerged again and transformed itself into a glaring form i. e globalisation and proving harmful to every non-Western culture. For Indian culture, globalization is proving to be replica of colonialism of the days of British Raj. This new avatar of colonialism has put on new masks. It dexterously comes under the guise of various labels like democracy, humanitarian rights, gender equality, internationalism and so on. The analysis of Indian culture from globalisation point of view demonstrate the impact of westernisation, blending of other traits and cultures into Indian culture of ancient heritage

Indian cultural values cherished joint family structure but after the process of globalisation starts there has been considerable impact of Western values of family life. The joint family structure is now paving the way for nuclear families especially in urban and metropolitan set up. The grandparents which were supposed to be the pillars of the house are now looked upon as guest by grandchildren. The increasing number of old age homes in the nation is the telling instance of this. In the matter of marriage, the inter-caste, inter-religion marriages are in rise. The marriages have lost their essence. The increasing number of divorce cases and the extra- marital relations are reported now and then.

There were good many restrictions in observance of gender identity. It is with the emergence of globalisation the youths have started mixing among each other. This is proving detrimental in developing friendly approach. Yet the complete devoid of limitations have somehow adulterated the mindset. The birth of new relationship i.e. live-in relationship, the ever increasing cases of rape, sexual abuses etc are a result of the distorted mind and are the outcome of imported values. The guests were considered as God earlier and were treated with respect. The festivals were celebrated with all pomp and togetherness. Today, the guests are

burdensome, the gatherings and interactions are diplomatic depend on financial status. Valentine's Day is more welcome to the youth rather Holi or Diwali. Traditional forms of classical, folk, and tribal forms dance and music enjoyed niche and regional following. However, they are now slowly being edged out toward extinction. Even the West, which not so long ago revered traditional Indian arts and music, albeit for their perceived spirituality and exoticism, is now increasingly becoming a consumer of Bollywood music. "The impact is starkly evident in India today where most other forms of music find themselves marginalized and pushed either into regional corners or, worse still, abandoned." Evolved is "the emergence and success of rock and fusion bands who play rock music as it would be played anywhere Rock musicians donning turbans, jackets, kurtas, and vest is made of handloom cloth; skirts or lehengas and other items of ethnic clothing as costume; Kathakali face paint or kutchi ghodi, work hard for sounding as 'international' as possible" (Gogineni).

Almost every state in the nation differ the other in life style, food, clothing style, language, dialect etc. In most of the metropolitan cities we get multiethnic food like Italian, Chinese, French etc. have becoming popular. The fast food attracts the children as numerous advertisements are designed accordingly. The birthdays of children and youths are being celebrated after westernised ways, manners and foods. The venues like MacDonald's and KFC have become leading avenues for celebrating events. The adverse effects of junk foods on dietary are neglected in big cities; rather it gives a sense of empowerment to youths of the day. Like food, many Indians follow the Western style of clothing. The dressing fashions may be uncomfortable as the climate here differs greatly from the climate there in Western nations. For example, the suiting for the males is inappropriate match in many states here, yet it is followed. The essence of fabric of Indian societies has been multilingualism for centuries. Globalisation is greatly affecting the mother tongue education as no parent wants their ward to learn through it. Indians are losing touch with the charm and beauty of regional languages and dialects. The youth of the day prefer French, German, Spanish languages alongside English and somehow consider using national and regional language as inferior. During recent past it was said that "agriculture is our culture". But by now the agriculture has lost its prime value in India. The reasons might be more than one but even the youth having education in agriculture science does not consider farming as respectable profession to be pursued. There have been great changes in Indian cinema and television as far as the content and presentation of content is concerned. As many critics hail, that the nudity and objectification of women are taking place of the Indian art and sensuality, owing to western ways.

The positive aspects of globalization on Indian culture include the changing role of women, equal opportunities, removal of caste system, child labour etc. The age-old norms of patriarchy are being crumbling down. The present economy armed with the forces of globalization has opened up new avenues for women too. As employment opportunities have opened up, an increasing number of women migrating in order to take advantage of these prospects thus freeing themselves from the role of subordinate to male counterpart. Similarly the blot of untouchability has been greatly decreasing in Indian culture as a result of multiculturalism. "it has helped to bring down gender inequality and establish the concept of equal opportunities to everyone irrespective gender and caste. This has improved the position of women and Dalits in society." (Upadhyay). Globalisation has brought the world closer, spread humanitarian values, and brought awareness about rights and ill practices such as child labour. Education has opened the gates of prospects and the world for everyone. The rural-urban divide too is greatly diminishing. The agriculture produce advanced by science can meet the requirement of food and other essentials.

Conclusion

The question really puzzles if the globalisation is a boon or curse. Some areas of our culture have really been benefited while some other greatly affected by globalisation. This is a serious call for policy makers to put their utmost efforts to decrease the negative effects. The cultural identity is something that Indian people have cherished so long and the globalisation has brought rift and visible changes in Indian culture. The negative side apart, our culture is strong enough to sustain itself in this time of globalisation. It will not be blown away by Western values so easily but the issues it is equally important on our part to figure out a right and just course of action in times.

Reference

- 1) Encyclopaedia Britannica. <https://www.britannica.com/science/cultural-globalization>.
- 2) Deshpande, MS."History of the Indian Caste System and its Impact on India Today" .
<http://www.digitalcommons.calpoly.edu/socssp/44/2010>
- 3) Gogineni RR, Kallivayalil RA, Sharma S, Rataemane S, Akhtar S. "Globalization of culture: Impact on Indian psyche" *Indian J Soc Psychiatry*. 2018 <http://www.indjsp.org/text.asp?2018/34/4/303/245662>
- 4) Gunter, B. G., & Hoeven, R. v. (2004). The Social Dimension of Globalization: A Review of Literature. *International Labor Review*, Vol.143, No. 1-2, 7-43.
- 5) Mudgal S. "Globalization and India's performing arts". *The Hindu*.
<http://www.thehindu.com/opinion/op-ed/globalisation->
- 6) Tiwari P, Nair R, Ankinapalli P, Rao J, Hingorani P, Gulati M. *India's Reluctant Urbanization: Thinking Beyond*. Macmillan, 2015.
- 7) Upadhyay, Rajeev Kumar. "Socio- cultural impact of Globalisation in India"
- 8) www.ukessays.com

Nutrition of Women During Lactation

Dr. Shubhangi Bhagwan Misal

Assistant Professor

Department of Zoology

Shivaji College of Arts, Commerce & Science, Akola

Abstract

In this paper, presented by Adequate nutrition for the mother during lactation is also of vital importance as the infant is dependent on mother milk for its nutrition for the first few months of life. The process of milk production and secretion occurs in two distinct stages Prolactin Reflex & Let down Reflex. And then also studied the Composition of Breast Milk, Nutrition Needs During Lactation, Diet During Lactation, etc.

Introduction

Nutrition requirements increase tremendously during lactation owing to the physiological changes. Wholesome nourishment before pregnancy has a greater impact on long term health than at any other time. A woman has been well nourished before conception enters with a good reserve of nutrient so that the needs of the growing fetus can be met without affecting her health. A well-nourished fetus enters life with good physical and mental health. Moreover the reserve of nutrients laid before and during pregnancy help towards successful lactation after parturition.

Adequate nutrition for the mother during lactation is also of vital importance as the infant is dependent on mother milk for its nutrition for the first few months of life. As the mother has to nourish the fully developed and rapidly growing infant, she need extra nutrients to meet the baby's increasing needs in addition to her own requirements. A satisfactory diet during pregnancy will ensure a good store of nutrients for satisfactory breast feeding. Inadequate nutrition lactation is reflected on both the quality and quantity of milk secreted.

Physiology of lactation

Hormonal changes markedly increase breast areola and nipple size. During pregnancy estrogen secreted by the placenta bring about rapid development of glands in the breasts. Large quantities of progesterone change the glandular cells to actual secreting cells.

By the time baby is born breasts reach a degree of development capable of producing milk. Yet estrogen and progesterone, despite their developmental effect on breast inhibit the actual formation of milk until after the baby is born. Thus during pregnancy, the placental hormone inhibits the secretion of lactating hormone by the pituitary gland.

With the sudden expulsion of placenta during delivery the source of placental hormones is removed and secretion of lactogenic hormones is increased which bring about production and secretion of milk.

The process of milk production and secretion occurs in two distinct stages.

Prolactin Reflex

When the baby sucks the breast, nerve impulses are passed up the spinal cord to the hypothalamus which stimulates anterior pituitary leading to the secretion of prolactin. Prolactin is carried via the blood stream to the alveoli in the breasts where it stimulates milk production.

Let down Reflex

When the baby sucks, nerve impulses are passed to the posterior pituitary producing another hormone, oxytocin. Oxytocin contracts the muscle cells around the alveoli, squeezing out milk and propelling it down to the nipples.

The let down reflex is highly sensitive to emotional and psychological disturbances as well as physical contact. The mother's emotion, the baby's cry and the baby's thought might initiate this reflex. On the other hand, anxiety, fear and tension may inhibit this reflex. Hence the mother should be comfortable and relaxes while feeding the baby.

These two reflexes operate simultaneously and release milk. As long as pituitary produces these lactogenic hormone, it cannot produce sufficient Follicle Stimulating Hormone(FSH) and Luteinizing Hormone(LH) which bring about natural contraception.

Following table gives the summary of hormonal control of lactation

S.No.	Hormone	Source	Function
1	Estrogen	Ovary	Stimulate breast development
2	Progesterone	Placenta	Prepares breast for milk production by changing glandular cells to secreting cells
3	Prolactin	Anterior	Pituitary stimulate milk production
4	Oxytocin	Posterior	Pituitary facilitates release of milk from Alveolus

Composition of Breast Milk

Soon after delivery small quantities of thick, yellowish, viscous liquid called colostrum is secreted which is rich in antibodies and vitamin A. This should be given to the baby and not discarded. After a few days of lactation, the mother secretes larger amounts of less viscous and whitish milk known as "Mature milk" which is more or less a complete food nutritionally. A healthy mother secretes 850 ml of milk daily for which her nutritional needs are increased enormously.

Nutrition Needs During Lactation

ICMR nutritional recommendation for a lactating mother is based on the composition of breast milk and the fact that 850 ml of milk is produced daily. However, the milk secretion continues to increase in the early periods of up to six months and then gradually decreases. Therefore, the requirements are given for the two periods in lactation i.e. 0-6 months and 6-12 months.

Energy

The lactating mother requires additional energy for the production of milk which is calculated from the volume of milk secreted, its energy content and the efficiency of conversion of food energy. Based on the optional output of 850ml/day, energy content of 65k cal/ 100 ml of breast milk and conversion efficiency of 50 %, the additional allowance recommended during first six months of lactation is 550 k cal/ day. This is after taking into account the energy contribution from fat stores deposited during pregnancy.

Protein

For production of milk, protein requirement also increases, as the produced milk contains 1.15g of proteins/ 100ml. The recommended additional protein intake during lactation is 25g per day for 0-6 months and 18g per day for 6-12 months.

Fat

ICMR has suggested an intake of 45g of visible fat per day. Although the total fat in breast milk is not influenced by the mother's diet, the composition of milk fat does. The fat also provides energy requirement during lactation.

Calcium

Mothers milk contain 30-40 mg of calcium per 100 ml. Since about 850 ml of milk is produced, around 300 mg of calcium is secreted through milk per day. Therefore the additional intake of calcium is essential to enable the retention of 300mg of extra calcium daily. Since the dietary calcium retention in lactating women is 60 percent of calcium per day for a lactating mother.

Iron

Since most mothers have lactation amenorrhea, it results in saving of nearly 1mg iron per day otherwise would have been lost due to menstruation. This saving is more than sufficient to compensate for the negligible amount secreted in mother's milk and hence iron requirements during lactation is same as that of a normal adult woman i.e. 30 mg/day.

Vitamins

Vitamin A

The additional need of vitamin A during lactation is based on the amount secreted in mother's milk. On an average 300 mg of vitamin A is secreted per day. Hence ICMR has recommended an additional allowance of 350mg i.e. 950 mg per day.

Thiamine, riboflavin and Niacin

As the calorie and protein requirements increase during lactation, the requirements of these vitamin also increase correspondingly. The amount of these vitamins computed on the basis of increased energy allowance would be sufficient to cover the amount secreted in breast milk.

Pyridoxine

ICMR has recommended an additional intake of 0.3 mg i.e. total intake of 2.5 mg/day, same as that during pregnancy.

Vitamin C

Well nourished Indian mother secretes about 20 mg of vitamin C per day during lactation. Considering this and this cooking losses averaging to 50 %. ICMR has recommended an additional intake of 40 mg / day i.e. a total of 80 mg of ascorbic acid per day.

Diet During Lactation

- A lactating mother requires not only large quantities of body building and protective foods but also additional energy yielding foods to facilitate copies formation and secretion of breast milk. Besides adhering so the basic principles of meal planning the following guidelines need to be considered.
- Large amount of fluids are essential for milk production. Therefore adequate fluid such as milk fruit juice, milk based beverages and even water must be encouraged.
- The choice of food is wide during lactation. No food need to be restricted spicy and strong flavored foods which might impart flavor to milk that may be repulsive to the baby and gastric distress to the mother.
- Almost all medicines taken during lactation are absorbed into mother's blood and are secreted in the milk. Hence any medicine during lactation must be avoided or taken under strict medicinal supervision.
- Since the nutrient needs are enhanced, the meal pattern may be changed to 5-7 meals a day by introducing in between snack between the meals.

When a mother diet is inadequate, her milk yield is usually well maintained by drawing on her own reserve of nutrients and evidence of malnutrition is likely to appear in the mother before it does in her child. Many women in poor communities have a remarkable ability to breast feed their infants for long periods. This is probably due to repeated stimulation of the neurohumoral reflex by frequently putting the baby to the breast and letting it suckle at night.

References

- 1) Alicia C. Simpson, Boost your Breast Milk, p 78-80.
- 2) Barnes and Noble, The Nursing Mother's Companion- 7th Edition, p-67-69.
- 3) Gaia Herbs, Lactation Support, p 34-37.
- 4) HemaThapar, Food Nutrition Diet and Health , p.36-40.
- 5) Ina Mays, Breastfeeding, p. 34-37.
- 6) www. Wikipedia. com

Social Structure of Political System

Dr. Vijay Muralidhar Gawande

Assistant Professor

Smt. Savitabai Uttamrao Deshmukh Mahavidyalay;
Digras ,Dist- Yavatmal

Introduction

It was remarked that within the social system like political system, economic system , religious system, educational system, etc. Each of these systems offers a separate field of study. In sociology we are not concerned with all that the various disciplines have to each about the nature , forms, functions and mechanisms of the different systems. We are interested in them because these system regulate the social relationship of man.

Meaning of Political system

The system theory in social sciences was adopted from biology. It first made its appearance in the field of social anthropology from where it was adopted in sociology , a little later in psychology and still later in political science. David Easton and Gabriel Almond played a leading role in developing the system theory in the field of political science . According to Easton , a political system is “that system of interactions in any society through which binding or authoritative allocations are made and implemented.

Meaning of the state

- “State is a particular portion of mankind viewed as an organized unit.” -Burgess
“ State is a people organized for law within a definite territory.” -Wilson

Difference between State and Society

The father of Political Science , Aristotle and other early Greek thinkers did not make any distinction between state and society. This was due to the peculiar circumstances prevailing in the Greek city-states. The city-state being a small and compact body included the activities of the whole life of man. Today, however no such identification is possible because in the words of Maclver, “ to identify the social with the political is to be guilty of the grossest of all confusion which completely bars any understanding of either state or society. The state exists within the society. Interpreted strictly the state is a political organization. It is different from society both structurally and functionally.

- 1) In point of time ,society is prior to the state. The people lived in society much before the state emerged.
- 2) State is organized; society was unorganized, but the state is always organized or unorganized. The primitive society was unorganized, but the state is always organized.
- 3) Society exercises authority largely through customs and persuasion. The state exercises authority through laws and coercion. The state alone can legitimately use force. To use the language of Barker, “ The area of society is voluntary co-operation , its energy that of good will, its method that of elasticity; while the area of state is rather that of mechanical action , its energy force, its method rigidity.

The Origin of the State

The origin of state is shrouded in utter mystery. It is difficult to say when the first state came into being. The modern sciences of sociology , ethnology and anthropology are unable to gives us an insight into the primary origin of the state. The political writers have propounded various theories concerning the prehistoric origin of the state.

- 1) The Divine Origin Theory

According to the Divine origin theory, State is established and governed by God himself or by some superhuman power .The king on earth is the agent or vice regent of God.

- 2) The Social Contract Theory

State is a historical growth. The above theories of the origin of state are more or less speculative in character. Most of them are justification of forms of government actually in operation.

- 3) Kinship

Kinship is the earliest bond of unity. It knit together classes and tribes and gave them unity and cohesion. ‘Kinship’ says Maclver, creates society at length creates the state.

4) Religion

Religion was another important factor in the creation of social consciousness and in the development of the state. Religion is a mode of worship.

5) War

When ties of kinship and religion could no longer bind the people together, then war and conquest developed group consciousness , loyalty and discipline which are essential to the existence of the state.

6) Political consciousness

The state took more definite and democratic shape with growth of political Consciousness among men. This factor of political consciousness is a dominant one in the morden world.

The Development of State

The above factors helped the evolution of the state to a large extent. Historically speaking the Oriental Empire, City States, Feudal State and the Nation State have been the various stages in the development of the state.

- 1) The Original Empire : The Imperial State of the Orient was the types of the state which emerged from primitive patriarchal conditions.
- 2) City-States : The second important stages in the evolution of the state was reached in Greece. The Greeks developed a variety of political organizations in their self- sufficient city-states.
- 3) The Roman Empire : Rome began her political career as a city-state. Her early form of government was monarchic.
- 4) The Feudal states : Feudalism was the next stage in the history of development of State. In the anarchic state. In the anarchic state into which society had fallen after the of Rome, feudalism gave the people Europe peace and protection and preserved the machinery of the State.
- 5) The National State : The renaissance and the Reformation marked the beginning of modern national states. The development of money economy , the invention of gun powder , the improvement of modes of transportation led to the breakdown of the feudal system.

The Function of The State

There is incessant controversy about what the state shall do. Political thinkers have from time to time advanced many theories to define the sphere of state activity. On the one hand, there are thinkers like anarchists, communitiessyndicalists who question the very existence of the state and advocate a stateless society. The State is a limited agency.

Maintenance of order.Taking the first type of functions.i.e. which the state alone can perform, the primary function is the maintenance of order in society. Conservation and development. Considering the second type of functions for which the state is well adapted ,MacIver includes in this category “ the conservation and development of human capacities as well as it’s economic resources.”

Government

Its Meaning

Sometimes a confusion is made between state and Government and the two words are used interchangeably. Government is an instrument of the state through which it carries out it’s purposes. A state , as we have seen, is a politically organized and geographically limited body of people that possesses the right use to force. It is an abstract entity and so must have an instrument through which to operate. Government is such an instrument. All citizen of state are not part of a Government .A government includes only those officials and persons who are appointed or elected to determine, interpret and carry out the regulation of the state.

Its Form

Governments may take several forms. In history there have appeared many forms of government. Aristotle had given a six fold classification of government- three normal and three perverted forms of government. The three normal types of government are monarchy’ rule of one person ; aristocracy, rule by a few; polity rule by many. If this normal forms are perverted, monoarchy becomes tyranny, aristocracy becomes oligarchy polity becomes democracy.

Political Parties

Political parties have become necessary adjuncts of government in morden times. They are the instruments whereby candidates are dominated and elected. Though they not official organizations created by state., they are nevertheless, quasi-official in the sense that states sanctions., regulates and permit them to offer

candidates for public office. The ultimate aim of a political party is to capture political power and keep control of the government.

The election symbols (Reservation and Allotment) order, 1968 provides for recognition of political parties for purpose of specification, reservation, choice and allotment of symbol for elections in parliamentary and assembly constituencies. A political party shall be treated as a recognized political party in a state if, and only if, either the conditions specified in Clause-

A] Such party-

- a) has been engaged in political activity for a continuous period of five years; and
- b) has at general elections in that state to the House of People, or as the case may be, to the Legislative Assembly for the time being in existence and functioning.

B] That the total number of valid votes polled by all the contesting candidates set up by such party at the general election in the state to the House of people, or as the case may be, to the Legislative Assembly for the time being in existence and functioning is not less than four percent of the total number of valid votes polled by the contesting candidates at such general election in the state.

Voting : Election or voting is a distinctive feature of a modern democratic polity. One of the main functions of political parties is to contest elections. Their first function is to select suitable candidate for party ticket and assist such candidate to win the election.

Voting behavior: Voting behavior depend upon several factors and differs from place to place.

Voting behavior is affected by the following factors :

- i) Religion – India since ancient days has been predominantly a country inhabited by different religions.
- ii) Caste – Election in India are contested very much on the basis of casteism. The voters are asked to vote for their caste candidates and casteism is maintained by the elected leaders after the election are over, Political parties sponsor only that candidates from a particular constituency whose caste is the most numerous in that area.
- iii) Community- Community feeling is another factor influencing the voters. Community feelings had led the Telgu people to demand separate state of Andhra. ; likewise hilly in Uttar Pradesh are asking in Uttarkhand state. The voters of particular community, say Panjabi, vote for their community candidate not because he is the best but he belongs to their own community.
- iv) Class- It is one of the factor influencing voting behavior in the regions where the electorate is mostly of voters belonging to working class.
- v) Money- Money perhaps plays the greatest role during elections, Corers of rupees are spent by the political parties in their bid to capture political power.

References

1. D.R. Sachdeva, Sociology Book, p.437-489.
2. David Easton, “ A system Analysis of Political Life” p.50.
3. Gabriel, A. Almond, in Almond & Coleman etc.” The Politics of the Developing Areas .”p.6
4. MacIver, The Modern State, p. 24
5. MacIver, Society, p.456.
6. MacIver, The Modern State, p.150.

Information Communication Technology in Academic Libraries

Prof. S.J. Zod

V.R.College,

Sawana, Tq. Mahagaon, Dist. Yavatmal

Abstract :-

The paper observes the state of ICT in Academic and Special Libraries. With the breakthrough in digital technology and computerization of information services libraries have undergone lot of changes in terms of collection, organization and services. Inspite of these changes most of the academic libraries still have traditional manual working system for library and information services. ICT in library services can definitely reduce the workload pressure to a great extent. Library staffs are protected from work stress and fatigue and ensuing health hazards. However, history of ICT, ICT and library services, role of computers in information units and prospects of ICT in academic libraries are discussed in the paper.

Introduction

The libraries like IIT libraries which are highly automated and also totally manual libraries which are really restricting the speed of academic and research in the country.

Present generation is experiencing a Science and Technology Era. Due to advancement of Science and Technology, particularly Information Technology everything has gone a sea of change. Library is not an exception and has been drastically changed in terms of collection, organization and services. Simultaneously, user's demands, attitudes and information seeking behaviour have dynamically changed. They want relevant, authentic information at the click of a key within a single place at their hand. This concept has posed challenges for library professionals for quick delivery of library and information services.

Modern society is characterized by an increasing need for specialized institutions in various fields of activity for the performance of their day to day functions as well as research and consultancy work. These institutions require speedy access to qualitative published information. Exposure, methods of storage and dissemination of information are changing fast, no library can store all published information and can provide efficient services with its old manual operations. Therefore, "ICT" is important and necessary to handle the vast amount of information and for providing faster, accurate, precise, efficient and effective information and services as well.

In this era of computerization, traditional manual working system still exists in Indian libraries; Automation to a greater extent can reduce pressure of library workload and also shelters from work stress and fatigue. It not only offers efficient services and opens a new era in bibliographical control but provides access to required database in the country and abroad as well. Computerized library service is likely to be beset with technological, economic and attitudinal problems peculiar to most developing countries.

History of ICT :-

ICT is an acronym that stands for Information and Communications Technology. IT professional's responsibilities are data management, networking, database, software design, computer hardware, management and administration of whole system. IT (Information Technology) is combined word of computer and communications or "InfoTech". Information Technology illustrates any technology which helps to manufacture, manipulate, accumulate, communicate or broadcast information. Importantly, it is also concerned with the way these different uses can work with each other. For example, personal computers, digital television, email, robots.

The term "information technology" evolved in the 1970s. Its basic concept, however, can be traced to the World War II alliance of the military and industry in the development of electronics, computers, and information theory. After the 1940s, the military remained the major source of research and development funding for the expansion of automation to replace manpower with machine power. Since the 1950s, four generations of computers have evolved. Each generation reflected a change to hardware of decreased size but increased capabilities to control computer operations. The first generation used vacuum tubes, the second used transistors, the third used integrated circuits, and the fourth used integrated circuits on a single computer chip. Advances in artificial intelligence that will minimize the need for complex programming characterize the fifth generation of computers, still in the experimental stage.

The first commercial computer was the UNIVAC I, developed by John Eckert and John W. Mauchly in 1951. It was used by the Census Bureau to predict the outcome of the 1952 presidential election. For the next twenty-five years, mainframe computers were used in large corporations to do calculations and manipulate large amounts of information stored in databases. Supercomputers were used in science and engineering, for designing aircraft and nuclear reactors, and for predicting worldwide weather patterns. Minicomputers came on to the scene in the early 1980s in small businesses, manufacturing plants, and factories.

In 1975, the Massachusetts Institute of Technology developed microcomputers. In 1976, Tandy Corporation's first Radio Shack microcomputer followed; the Apple microcomputer was introduced in 1977. The market for microcomputers increased dramatically when IBM introduced the first personal computer in the fall of 1981. Because of dramatic improvements in computer components and manufacturing, personal computers today do more than the largest computers of the mid-1960s at about a thousandth of the cost.

ICT and Library Services :-

The following library services can be rendered using information and communication technology (ICT)

On-Line Public Access Catalogue (OPAC): ICT has revolutionized the practice of cataloguing in the library.

Using OPAC users can see the holdings of the library collections. It reduces the cost of maintaining a library catalogue. It also eliminates pen and paperwork, along with it helps in the preparation of union-catalogue. OPAC is the easiest way to get the information of collection, weekly new arrivals and other recent addition to the libraries.

Reference/ ILL Service:- By using computer and internet technology, the reference service has become very simple. Various types of information resources like the encyclopedia, directories, dictionaries, databases, online library catalogues, maps, biographies, patents and online information resources are available on the internet which can be used to provide required information to the users. In the reference section, queries are answered through the telephone. For ready reference service, library staff uses Internet and E-mail facility. The computer has provided a great promptness to reference section. The role of technology in reference services are as follows: • Library staffs fulfill the demands of the users through various electronic resources like database, library catalogue database, directories etc. • In reference service, services are also provided to the users regarding information available on the internet after getting delivered through the computer.

Reprographic Service:- Reprographic technology is used for the reproduction of the documents. Using technology, the photocopy and the reproduction of the documents has become very easy and accessible. In this technology, printed documents are converted into digital form, then photocopy is prepared

Selective Dissemination of Information (SDI) Services:- Hensley (1963) stated "SDI involves the use of the computer to select from a flow of new documents, those of interest to each of a number of users. This process may be thought of as the inverse of information retrieval. In information retrieval, a user precipitates a search of a file of documents. In SDI a document precipitates the search of a standing file of user interests". Through the computer, the profile and document of user are prepared and aligned. As per the need of the users or area of interest, various online databases, electronic resources and other materials are viewed and selected;

finally required information is sent to library users.

Document Delivery Service:- It is difficult for the library to procure every type of resources published across the globe because of financial constraints

Bibliographic Service: Through the computer, bibliographic services have become convenient. Nowadays, libraries and publishers are providing bibliographic service to the library users. Bibliographic software such as End Note, Ref Works, Zotero and Mendeley are very much helpful to compile the list of references for the research work.

Translation Service: Mechanical translation is carried out with the help of ICT. For this purpose, various online tools like Babelfish translator and Google translator can be used to make translation from foreign languages to English and vice-versa.

Database Search Guide:- At present, databases have become the central focus for exploration of varieties of the research problem. Researchers are using databases hugely for their research work. Searching and retrieving the online resources or data from the database has become very easy in the ICT environment.

Role of Computers in Information Units

The role of computers in information units has continued to develop at an ever increasing pace. Today, every information service relies directly or indirectly on the use of computers, and in the near future, integrated networks for computerized information are likely to become very common. Information systems often handle very large quantities of data for relatively simple and repetitive processing and, like other enterprises, must also deal with administrative tasks. For this type of work the computer is the most appropriate tool. The first computer applications were focused on information retrieval and the production of bibliographic bulletins and indexes, but their range has gradually extended to all technical and administrative operations and user services. It is now common to find fully or partially computerized systems for acquisition, cataloguing, indexing, file construction, information retrieval, documentary products (bulletins, indexes, SDI, etc.), loan operations, data retrieval and exploitation, and routine control and administrative operations. Computer systems, however, have to be designed, maintained, fed with information and used by people. In other words, they do not simply replace human beings but instead call for a high level of qualification and at least as much, though admittedly different, work for advantage to be taken of their enormous processing capacity. Another important point is that computer technology is making such rapid progress that price wise and in conditions of use it is now within the range of most organization-and of individuals too-throughout the world. Having long ceased to be a luxury for powerful organizations, the computer is becoming a familiar object, and an understanding of how it works is nearly as important as knowing one's own language.

Prospects of ICT in Academic Libraries :-

Having talked about the problems and areas of applications let us talk about future prospects. I can definitely say that the things are changing for the good. Now University authorities are realizing that there is no way to escape library automation.

Information Communication Technology in academic libraries require vast knowledge in the areas of computer engineering, computer networking and software installation and training. By implications, these specialists are to be brought together and coordinated to ensure success at the end. One other big challenge is in the area of continue sustaining bandwidth subscription. It is a fact that Internet facilities can only be sustained through subscription to the appropriate band width size that could power the number of computers and the level of Internet usage. Therefore, the institution must be prepared to fund the facilities regardless of the revenue generation from there ICT facility is now a back bone for any meaningful research in academic environment. Full scale library ICT cover the entire university would raise the intellectual development of staff and students and the university/Institution image in the academic world will be enhanced. The staff will be able to support their teaching and research drive without their physical presence in the library.

Conclusion :-

The challenges in higher education are enormous in the 21st century. The traditional methods of teaching and learning are giving way to new order which is highly dynamic and likely to remain so in future ICT is a modern concept and information provider tool.

References :-

- 1 Narendrakumar (2017) Use of ICT and library operation: An overview.
- 2 Evans, G.Edward, Intrer Sheila S. and Weihs Jean,(2006). "Introduction to Technical Services" (7th Edition) Libraries Unlimited, Chennai.
- 3 Abubaker, Iya (1971). The Library and the Computer Annual Conference Lecture Delivered at the 10th Nigerian Library Association, Jos.

Blended Learning Approach in English Language Teaching

Dr. Ganesh Pundlikrao Khandare,

Department of English,
Yashvantrao Chavan Arts & Science Mahavidyalaya,
Mangrulpir, Dist. Washim, Maharashtra.

The present scenario has been constantly changing due to information and communication technologies. These technologies are easily applicable and useful in all the field of society. The affirmative and adoptive environment of teaching-learning process can be achieved by the use of blended learning. The blended learning focuses on the utilization of person to person teaching and teaching with advanced technological teaching aids. These aids are being used widely.

Key Words: E-learning, Information Technology, Smart Learning, MOOCs, chunking

Introduction

Blended learning means a learning environment, more perfectly for students, that uses the mixture technique of teaching methods, delivery methods, media formats. More perfectly pointing out, the blended learning is to be considered as a mixture of all these formats of teaching and learning. It also means to the integrated learning activities such as a mixture of online and face-to-face learning. In simpler word, it can be said that the blended learning is a combination of e-learning and traditional learning. It is pointed as the integrated mixture of traditional learning with web-based online approaches, the combination of media and tools deployed in an e-learning environment and the combination of a number of pedagogical approaches.

Team Teaching

The team teaching refers to a way of teaching in which a number of teachers combine their individual subjects into one course. They then teach the subject as a team to a single group of students. The team may be of two or three teachers or it may be five or six teachers. The team collectively takes up the teaching duty, shares the total responsibility jointly. This type of teaching helps in solving the problem of scarcity of able teachers in some areas. Team teaching is a comprehensive term with many faces. In most widely applied sense, it means giving two or more teachers a joint responsibility for the education of group of pupils larger than what is generally considered a normal size of class.

Metacognitive Strategies

One needs to know proper skills of writing to write effectively. The learner while writing needs to be conscious and so for this the learner needs to develop or have Metacognitive strategies and use it while writing any piece of document which will help the learner to understand what he is writing and reflect upon it. Hence, the use of Metacognitive strategies will pave the way for development of the writing skills. The students with the help of Meta cognition were being able to control and regulate their cognition and cognitive processes. Students with higher metacognitive awareness are more strategic and successful in developing their writing skills. The present study helped the learners to develop writing skills in English through the effective use of Metacognitive strategies. It also helped the students to be aware of Metacognitive strategies when writing in English to overcome with writing difficulties. The use of Metacognitive Strategies helped the students in better and effective education. Metacognitive Strategies helped the students in planning, monitoring and evaluating in Writing. Metacognitive Strategies developed better listening, speaking and reading skills. Metacognitive Strategies helped in better Educational outcomes.

Moocs

The development of a nation is depending upon the education level of its citizens. The vision behind the Indian educational structure, as laid down by our constitution, stressed upon 'education for all' and 'quality of education'. We need to have a system of instruction that would cater to the need of these students, both in terms of availability and quality of the educational content. The Massive Open Online Courses serves the purpose, with the 'Massive' stands for outreach of the courses as it provides educational opportunity to the student's at

large scale. The term 'Open' gives anyone and everyone an opportunity to join the course, no biasness or restriction on the students on any bases. Online connectivity ensures that the students are given full freedom to have a self-paced learning environment that suits the individual differences.

Innovative Practices

It is also important to note that internet has been a source of new opportunism for new teaching method in English language. We have seen the intensified development of computer networks and improvement in the processing power of personal computers. With the help of web, the computer has been a dynamic force in distance education. It surely provides new and interactive effective way of overcoming time and distance to reach learners. Thus it is very right to say that Electronic learning is an evolving, dynamic and rapidly changing educational opportunity that is a product of the advanced information technology environment. We know that the web encompasses several million computers with internet addresses that are used by millions of people around the world. Thus it becomes very clear that every teaching institution have a strong access to the internet not only for research purpose but for the effective teaching.

Mobile Learning

In due course of time, mobile devices are becoming unavoidable even in unexpected places such as retail and hospitality. These mobiles are being used to effective learning to employees on a platform that is integral to their personal and professional lifestyles. Thus, short burst of information to the students can improve their performance.

Social Media For Learning

It is clear that most of the student often learn as much from one another as they understand from their prescribed course materials. More than fifty percent of the students is plugged into social networks as a way of life. We can see that many organizations already have incorporated social media into their core training strategy. The examples are Using YouTube for training videos, creating blogs for additional learning information and Creating wikis for learning resources. These social media can be used for the effective teaching English language in the classroom.

Chunking

Chunking stands as the important factor in teaching English language. It is said by the expert that teaching English can be more effective by chunking. It means the creation of small units of information. This small units of information can be combined into larger more meaningful information. Thus we can easily state that chunking helps the students to take more information and remember maximum of it.

Conclusion

In this way, we ought to be prompted by the latest technological improvements in the field of language. These techniques definitely boost the quality and effect of teaching in English language. The above mentioned methods and techniques are to be considered as dynamic one. In the due course of time, these techniques can be treated at the out of order.

References:

- Chellamani, K. (2007). Metacognitive Orientation on Enhancing Writing Competence. Journal of Indian Education, 32(1), 23-28.
- Taylor, S. (1999). Better Learning through Better thinking: Developing Student's Metacognitive Abilities. Journal of College Reading and Learning, 30(1). Retrieved from [http:// find articles.com/p/articles/ mi_hb3247/is-1-30/ ai_n287 46729/](http://findarticles.com/p/articles/mi_hb3247/is-1-30/ai_n28746729/).
- MondalKuheli.(2016). *Effect of Metacognitive Strategies in Developing Writing Skills of the Elementary School Students, Research Nebula*,3(02), 54-57
- Palincsar, A.S. & Brown, A.L. (1984). Reciprocal Teaching of Comprehension – Fostering and Comprehension-monitoring activities. Cognition and instruction, 1(2)

Technoogy and Paradigm Shift in Learning English Language

Dr.Shitalbabu A. Tayade

Head, Dept. of English
RamkrushnaMahavidyalaya, Darapur

Introduction

New advancement of technology is revival of the creativity of human being. New use of technology in different fields is very beneficial to human race. Now a day the concept of teaching and learning is moving towards ease and simplicity. New advent of technology became very successful and helpful to the teachers. In the last two decades technology heralds the new dawn of the innovative concept which paves the way for the connectivity. The innovation leads to achieve the desired goals. In the earlier part the world was too vast to connect. Now the things are within reach of the individuals. Technology reduces the barriers of the location and the distance and made unite the humanity. English is the world language which can be understood all over the world. Technology made English language as the language of the world. Technology can be understood only with the knowledge of English. Thus technology paves the way for uniqueness of English language. Many technological trend and gadgets create paradigm shift in learning English language. Various innovative tools assist in the process of learning English language.

Mobile Phones

Mobile learning is also defined as any service or facility that supplies learner with general electronic information and educational content that aids in acquisition of knowledge regardless of location and time (Lehner&Nosekabel, 2002). Vavoula and Sharples (2002) suggest three ways in which learning can be considered mobile as learning is mobile in terms of space, it is mobile in different areas of life, and it is mobile with respect to time. Today world is on the threshold of transformation. Use of mobile is the birthright of the child. They start its use by playing game and it transformed in to the learning device. Mobile learning is the new technique of learning. Availability of mobile creates an opportunity to learn at any time, any place and can be by anyone. This replaces the need of the teacher and the class.

Internet based Learning

Internet based learning is technology based and distance learning which is based on the concept of online education. This concept is also known as e-learning. Many essentials of the communication skills and of the language basics skills can be learnt through the online content. Difficulties can be solved through the online solutions. Mastery over the four skills like listening, speaking, writing, and reading can be brought under the crystal understanding through the use of online education. Interactive modules can be framed through the innovative practices on the internet. These tools provide integrated environment for teachers and students. Students generally feel positive about web-based learning tools, when they are:

- well-designed, easy to learn, easy to use
- when the tool is good as support, not as replacement of lectures
- when the use of diverse tool features, i.e. chat, bulletin board, is relevant and tied into the specific course structure and content (Storey et al., 2002)

Blogs on the Internet

Blogs deal with the reaction, critical comment or interpretive thoughts over the particular issues. We investigated blogging as a form of personal communication and expression, with a specific interesting uncovering the range of motivations driving individuals to create and maintain blogs (Nardi et al., 2004). In order to learn the language blogs are very useful to deal with the different issue inherent in the language. Blog can be useful to frame different groups to get and give reactions over the linguistic aspects. Pinkman (2005) indicates that blogging becomes communicative and interactive when participants assume multiple roles in the writing process, as writers who write and post, as readers/reviewers who respond to other writers' posts, and as writer-readers who, returning to their own posts, react to criticism of their own posts.

E-mail Communication

Electronic mail is the common tool being used by the techno savvy learners. It substitutes the traditional way of communication and paves the way to instant and one click interactions. E-mail communication made communication possible between the persons resides in the different corners of the world. It also made possible to get privacy in the communication. It made possible to interaction between teachers and the students from the different corners of the world and can create personal guidance to the students through the communication. With a single e-mail account, foreign teachers and students can integrate e-mail based activities into their curriculum (LeLoup, 1997).

Skype

No man is hidden now a day. It is like as a big brother is watching always watching you, everyone is with the camera keeps vigilance over the activities of the other. Many of the electronic gadgets assembled with the cameras. Skype is the technology use for the communication which made possible the enhancement in communication skills and other related language parameters. Skype is anew emerging technology and the potential application of it to language learning and teaching needs to be further explored (Wu, 2005).

Online Quizzes and Tests

Many online tools of assessment evolved now a day which can make assessment of the required parameter of the language. Since past the test are used by the teachers to assess the level of knowledge of the students. Online test can be called as click test. Such test is answered by the student with help of the click on the screen. This clicking replaces the traditional pen, pencil, eraser and paper and also in some time compulsion of the time along with compulsory seating in the classroom. Language based questions can be easily formed and answered by the student in the easy and convenient way.

Messengers

Modern technology gave many blessings to the human race. Its use is always suggestive to the advancement of the learning class. Webcam is the blessing to this generation. With the use of the messenger application one can see the video of the other person and can have communication. Through this communication one can sort out difficulties and can suggest the solution over the problem of the language

Different apps / Social Media

Language is evolving day by day. Different words creeps in the certain words get reput of the common term. This is possible due to the spread of the different concepts in social media. Online apps made the learning easy. Several learning app became famous to learn the language, its grammar, its structure and its basics. Equally social media plays very key role in the transformation and learning of the language. WhatsApp, Twitter, Hashtag, Instagram Facebook are the different app of the social media which give rise to the assistance in the learning of the language in efficient way.

Vocabulary Building Tool

In every language the compilation of the word is very important. The efficiency of any language depends upon the role of the word. Equally the language proficiency of any person depends on the word of language he knows. Modern world of communication deals with the supplementary supply of the vocabulary building tools. The proper use of the tool leads to the exact substitute to the word and the correct use of the word. The proper use of the word give rise to the perfect construction of the language and the proper transportation of the meaning of the text.

Translation Tools

Online translation tools are easy to handle and easy to solve the difficulties of the language. Many a times one cannot remember the proper word or the correct terminology to the language. It helps to describe the various requisites of one language in to another.

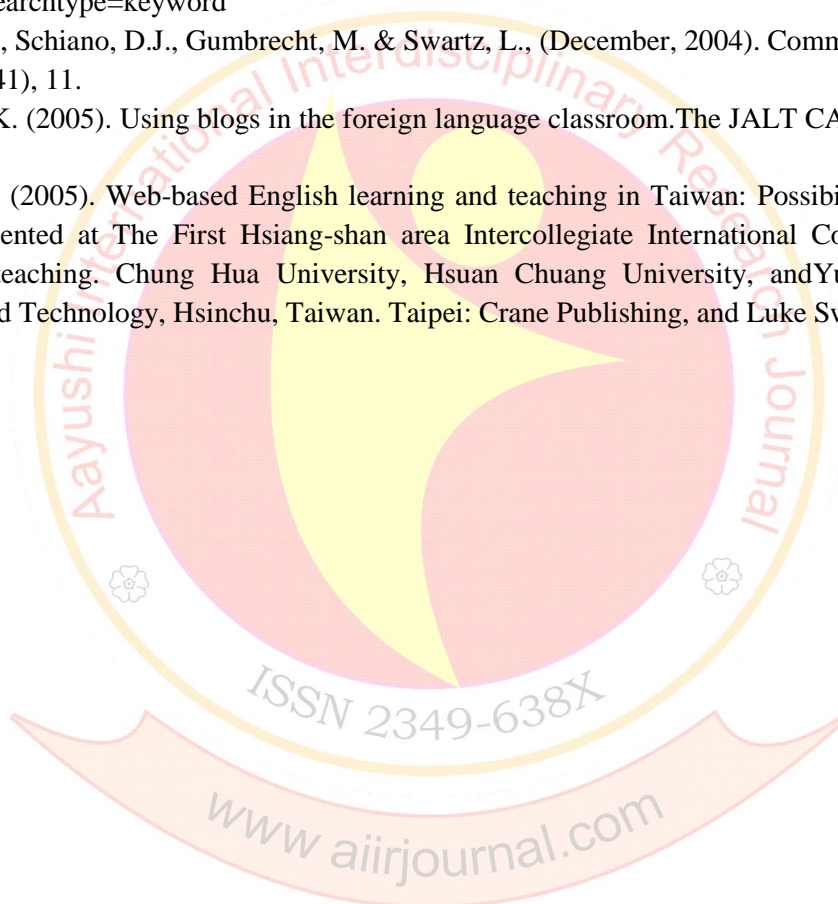
Conclusion

The contemporary scenario of language learning in the modern world indicates that the trend is shifting from the traditional classroom to the virtual world of technology. The change is blessing to the contemporary education system. Many up gradation and the changes are due in the future which are obvious in term. The advancement of technology indicated the shifting of the education from the traditional platform of the classroom to the virtual wall of internet. The use of the modern tools and the technology assists to hone the

language in meaningful way which is beneficial to the students and to the teacher with the easy and meaningful supply of the skills.

References

1. Lehner, F., & Nosekabel, H., (2002). The role of mobile devices in e-learning first experience with e-learning environment. Wireless and Mobile Technologies in Education Proceedings. IEEE International Workshop, 103 – 106 (10.1109/WMTE.2002.1039229)
2. LeLoup, J., & Ponterio, R. (1997). Internet technologies for authentic language learning experiences. ERIC Digest. ED414770 retrieved From http://www.eric.ed.gov/ERICWebPortal/Home.portal?_nfpb=true&ERICExtSearch_SearchValue_0=Internet+Technologies+for+Authentic+Language+Learning+Experiences+&ERICExtSearch_SearchType_0=k&_pageLabel=ERICSearchResult&newSearch=true&rnd=1231857298562&searchtype=keyword
3. Nardi B.A., Schiano, D.J., Gumbrecht, M. & Swartz, L., (December, 2004). Communications of the ACM, 47(41), 11.
4. Pinkman, K. (2005). Using blogs in the foreign language classroom. The JALT CALL Journal, 1(1), 12-24.
5. Wu, W. S. (2005). Web-based English learning and teaching in Taiwan: Possibilities and challenges. Paper presented at The First Hsiang-shan area Intercollegiate International Conference on English language teaching. Chung Hua University, Hsuan Chuang University, and Yuanpei University of Science and Technology, Hsinchu, Taiwan. Taipei: Crane Publishing, and Luke Swart.

Effects of E-learning on Language Learning

Asst. Prof. Ku. Goldie Kishor Jambhulkar

Head, Department of English.

Smt. Savitabai Uttamrao Deshmukh College, Digrajs

Abstract:

Every living being on this earth needs change. Change is the law of nature. Nothing remains permanent. Electronic devices have affected all the field and market daily. Nowadays everybody is most familiar with electronic devices and they are using all sorts of device everyday life. The aim of this study is to do research on the effects of e-learning and sub-categories such as internet. Web based English learning and computer-assisted language learning (CALL) on language learning. Before growing prevalence of world wide web (www). people use emails for language learning and teaching. In network - based language learning people use computer-based educational activities.

The main advantage of e-learning is that it increases the engagement attendance and motivation of students which are requisite for learning. By advent of web and internet, English learning improved because internet has its own language and was not limited to one culture. Indeed, learning English through internet challenges traditional form of learning. Internet is a virtual English environment. People become autonomous by using internet and they become independent from book.

The use of mass media such as books and manuscripts and internet media are another facts of e-learning. Hence these trends play important role in the education sector as it is being internationalized. These trends are challenging and time consuming. They provide teacher and students which creative and practical ideas.

1. Introduction:

English has become important language in the world. Teachers are trying to put efforts to teach the language in the classroom effectively. Creativity is a prime factor of learning a language. Language learning through distance education prevails all world and it can be done via internet, multimedia, CDs, DVDs and in many other forms. Since language learning is challenging and time consuming and cost highly in some cases by using distance education and e-learning we can reduce the amount of expenses. We see that the need for graduates to merge successfully in the tough competition of survival in the global market is in great demand nowadays. For this change is needed Everything change, fashion change, attitude change, weather change, season change, but it is sad to see that in the last century. the curriculum of English has hardly undergone any changes. Is e-learning an appropriate substitute in learning language?

What is e-learning?

E-learning refers to the use of networked information and communication technology, also it can be defined as " the application of electronic system such as internet, computers, multimedia, CDs".

1. Advantages of e-learning :

- It is learner-centered teaching process and the role of teacher is guide or faculty.
- Convenient for students to access any time, any place.
- It is kind of co-operative learning.
- E-learning fosters interaction among students and instructors.
- Comprehensive learning i.e. it contains all instructional sources and tools such as virtual classes.
- All activities such as enrollment, supervision, tuition are done by internet.

2. Disadvantages of e-learning :

- E-learning decreases social relation among learners.
- Some learners have little knowledge about using internet and computer so they are unable to work.
- E-learning reduces the amount of face-to-face meeting and amount of teachers. supervision on learners.
- Technical limitations.
- Lingual / cultural differences.

E-learning parts and their effects on language learning

After getting familiar with e-learning, now let's learn about effect of its part of on language learning.

Electronic Devices:

The advantage of using electronic devices like television is that they consist of sounds and actions, so they can attract the attention of learners and children simply and affect the amount of attention. When the student attracted by the actions, sounds and pictures of television they try to imitate them at first and imitation can be considered.

Online games:

We can use online game as language teaching devices. As games are interesting and attract more attention from learners, with the help of games the student can learn the vocabulary and pronunciation.

Mobile phone:

The student can learn for new words using dictionary option in the mobile phone and enrich their vocabulary. They may verify the spelling and usage of specific word, They can even use sms to send queries to the instructions and get their doubt cleared.

IPods:

It is one of the multimedia devices enhance the users to generate, delivers, exchange text, image, audio and video scripts as per requirement. The teacher send that text message and student can read the answer to them. In addition the student can record and listen to their speeches, poems, new, short stories etc. Thus iPod give chance to the learner of English to improve their skill, vocabulary, grammar etc.

Blogs:

A blog is personal professional journal frequently update for public consumption. The blog enable uploading and linking the file which is very much suited to serve as online personal journal for student. Blogging becomes communicative and interactive when participant assume multiple roles in writing process, react to criticism of their own posts. The reader can comment on what they, although blog can be place in secure environment.

Conclusion:

It is said in 20th Century the science is a good servant. Use of latest technology can be learn easily and fast as the world progresses, the use of learning, electronic devices, internet, computers, in teaching and learning process increases too and we have to synchronise ourselves with it and increase our ability to be able to work with technologies to increase knowledge the more teachers and learners get familiar with technologies the more they can use and incorporate them with their teaching style and these technologies provide teachers with practical and creative ideas and make them to create their own electric method. So it is necessary that we should arrange some programs to teach our teachers and learners how to use internet and computers and increase their information about multimedia and other devices which can be used for language learning and they can keep themselves update.

References:

1. Brown HD (2001) Teaching by Principal, As interactive Approach to language pedagogy.
2. SOM NAIDU. E-learning a guidebook of principal, procedure and practices second revised edition, CEMC,2006, First published in 2003.
3. Trends in English language today by Adrian under till, A 2004, issue 18, September 15, 2007.
4. Yogesh Ramani trends in English language teaching today.
5. www.wikipedia.org

Effect of Stress on Women's Health, Causes and Prevention

Dr. Manjusha M Jagtap (Dive)

HOD Home Economics Dept.

B.B.Arts, N.B. Comm. &B.P.Sci. college

Digras, Dist. Yavatmal

Abstract

Today stress has been the focus of intense research attention. Stress is a misfit between the demands of the environment and the individual's abilities; the imbalance may be corrected, according to the situation, either by adjusting external demands to fit the individual or by strengthening the individual's ability to cope or both. Everyone is exposed to stress, and a great number of people have experienced the traces of stress. Women are socialized to be the caretakers of others. More women than men have both a career outside the home and continue to try to juggle traditional responsibilities after hours. It has often been shown that women are the worriers and often do not make time to manage their health and take care of themselves. Stress is on the rise for women as they struggle to find a balance between their homes and careers. The recession has caused a greater need for women to work outside of the home to support their families. Health is a general condition of the body or mind with reference to soundness and vigor; it will be reflected by good or poor health. A poor health affects our mind, as a stressed life affects our health. The struggle that women confront each days trying to achieve the standards of being a daughter, women, wife, mother, house, and/ or career keeper puts us in a vulnerable position of presenting stress effects that may affect our health. And there are some preventive measures to cope with stress such as meditation, yoga, quality time etc.

Keywords: Stressmanagement, Women's health, Causes and prevention, Meditation and yoga

Introduction:

Life is full of stressors that produce threats to our well-being. Psychologist believe that daily life involves a series of repeated sequences of perceiving a threat, considering ways of coping with it, and ultimately adapting to the threat, with greater or lesser success. Stress is a process by which events threaten or challenges individual's ability to deal adequately to the situation. Both the present and unpleasant events can produce stress. The pleasant events- such as marriage, planning a party, joining the school or job; and the unpleasant events- family problems, examination, experiencing circumstances at the work place – produces threat to our well-being. Although negative events result in greater detrimental effects than positive ones. There are certain kinds of events such as the death of a loved ones, participation in combat during a war or natural disasters are almost universally stressful, other situation may or may not be stressful to a particular person Stress is a misfit between the demands of the environment and the individual's abilities, the Imbalance may be corrected Stress is a necessary and unavoidable of daily living--necessary because without some stress we would be listless and apathetic creatures, and unavoidable because it relates to any external event, be it pleasurable or anxiety producing. A person's response towards according to the situation, either by adjusting external demands to fit the individual or by strengthening the individual's ability to cope, or both. At this point, it should be borne in mind that since stress is multifaceted phenomenon, no simple solution is available.

Furthermore, differences in the particular circumstances of each case make it impossible to provide a unique solution for the management of stress. In general, and regardless of their differences, publications conclude that the ideal solution to combat stress is to prevent its occurrence. This may be achieved by tackling the core of the problem - the cause. However, there is no single cause of stress and the Elimination of all stressors is a utopian task. Therefore, action should be aimed at eliminating as many causes as Possible, so that the action taken reduces stress and prevents future stress. As this cannot always be achieved in the Short term, it is generally agreed that improving the ability to cope with stress is a valuable strategy in the process of Combating stress. The manual can then go on to identify a series of essential steps for the prevention of stress. These include: stress recognition, stress assessment, anti-stress intervention, monitoring and evaluation. Stress is everywhere, but as a relatively new phenomenon. How can we define it and how can we explain its extraordinary cost to both business and government? The suffering induced by stress is No figment of the imagination but can we accurately examine the relationship between stress and ill-health.

Most women do not have responsibility only in one domain anymore; they have to balance the competing demands of both work and family domains. Work and family are the two most important aspects in women's lives. Balancing work and family roles has become a key personal and family issue for many societies. There are many facets in working mother's lives that subject to stresses. They deal with home and family issues as well as job stress on a daily basis. Imbalance between work and family life arises due to a number of factors. Various factors appear to strengthen the brunt of pressure on women. The question was raised whether there is a relationship between occupational stress and family difficulties of working women.

Stress depends on whether an event is appraised as a challenge or a threat. Balancing work and family roles has become a key personal and family issue for many societies. Work and family are the two most important aspects in people's lives and, contrary to the initial belief that they are distinct parts of life; these domains are closely related.

Although much has been made of the different ways that men and women respond to stress ("fight or flight" vs. "tend and befriend"), there are also substantial discrepancies in how stress impacts women's health as compared to men's. Studies have found that women differ from men not only in their emotional responses to stress, but also that acute and chronic stress may take a greater toll on women's physical and mental health's. When reacting to stressors, the body releases hormones such as cortisol, which is known to impact the immune system, digestive system, skin and more and cortisol responses to psychological stress have also been shown to differ between men and women. Stress can affect nearly every system in the body, and it may be undermining your health in more ways than you realize. Scroll through the list below for 10 physiological and cognitive effects of stress on women's health.

Women are socialized to be the caretakers of others. More women than men have both a career outside the home and continue to try to juggle traditional responsibilities after hours. Over 70% of married women with children under the age of 18 are employed outside the home. Sociologists describe women as struggling to achieve the "male standard" at work, while trying to maintain the perfect wife and mother standards at home.

Women are also less likely to be in as powerful positions as men to change their environment. Women find it harder to say no to others' requests and often feel guilty if they can't please everyone. They often spend less time nurturing their own emotional and physical needs, as that might be perceived as selfish. In preventive measures to cope with stress such as meditation, yoga, quality time etc.

The woman in dual career families work an extra month of 24 hour days each year compared to men. This extra time is spent on what she terms "second shift" work, work outside paid employment such as housework, home management, and childcare. Together, these studies suggest that managerial women may experience more stress than men and that the sources of stress are gender-related; that is, related to the expected and actual roles of women in society, and to the fact that, despite progress, executive women still occupy minority status in organizations. There are some stressors, however, that may be particularly important for working women.

Stress is a normal part of life. Many events that happen to you and around you -- and many things that you do yourself put stress on your body. You can experience stress from your environment, your body, and your thoughts. Women are feeling it more acutely than ever. After decades of making progress in the work force, many women are feeling less valued than men, according to a recent APA survey on Stress in the Workplace. They're feeling they don't receive adequate monetary compensation for their work and feel that employers offer them fewer opportunities for internal career advancement than men.

Women's exacerbating the realities of the stressors in the job market, women may be more likely to internalize stress, according to a recent article in the Wall Street Journal. They may hesitate to speak up for themselves or to challenge behavior that they see as unfair. And, according to the APA survey, men are more likely than women to use flexible work arrangements, although both men and women report that job demands interfere with their ability to fulfill family or home responsibilities.

In the short term, stress isn't always a bad thing. It can motivate us to deal with a situation that poses some level of threat. And the burst of adrenaline and other hormonal changes that occur during a stress response can heighten our senses and give us extra amounts of energy.

But chronically stressful situations that go unaddressed can lead to serious health problems. Constant job stress can impact eating and exercise habits, which can contribute to high blood pressure, high cholesterol and weight gain. Stress on the job can also accelerate the onset of heart disease and can lead to burnout, which is often associated with depression

There are a number of strategies for dealing with workplace stress. What will work for you may be entirely different than what will work for others. Some interventions include:

Learning relaxation and meditation techniques

- Assertiveness training
- Nutrition and exercise counseling
- Time management training
- Structuring breaks into your workday
- Emotion regulation training • Identifying and setting reasonable standards

Options for decreasing your stress levels include: making changes to yourself how take care of yourself and how you think about and respond to stress and making changing to your work environment by doing things such as asserting your needs and managing your time. It's important to remember that sometimes, despite our best efforts, we are powerless to make changes to our environment. Some work demands won't change and sometimes we're unable to change a hostile work environment. When that is the case, to reduce your stress, you may have to evaluate your career options.

Family stress theory can be applied to critical work events that negatively affect the family, such as job loss and to chronic work stressors such as role overload, instability, job dissatisfaction, inadequate child care and shift work. 'Families' and 'employment' are inter-related and socially constructed.

There are many facets in working mother's lives that subject to stresses. They deal with home and family issues as well as job stress on a daily basis. Imbalance between work and family life arises due to a number of factors. Various factors appear to strengthen the brunt of pressure on women. Frequently household duty involves protecting family members: children, the sick and the elderly. Even where men play role in the caring function, usually it is the woman who is the initial career, although she may suffer additional health risks. 'Work-family spillover' is result of the performing multiple roles and this will be accused when the demands from family and home life, interfere with women's ability to perform effectively in the workplace. Having to juggle multiple roles and effect of the pressures from work on one's attitude and behavior within the family also may lead to 'work-family spillover' A number of problems that working mothers can face: Difficulties with finances, Getting to spend time with the kids, Keeping on top of the housework, Dealing with sickness, Quality time for yourself, Personal illness and stress. Several researches have indicated that work-family difficulties can make negative influence for individual mentality and physiology.

In today's harried world, it is not uncommon for women to wear many hats in their families. Statistics show women are more often than men tasked with care giving responsibilities for both children and family members inside their home.

As health care decision makers and often caregivers for their families, women tend to put others' needs before their own. With so many competing responsibilities, women often don't take time for themselves and their overall wellness can be compromised. It is vitally important that women give themselves a break and find healthy ways to manage stress and live well. Healthy lifestyle strategies for busy women, mothers and caregivers:

Take care of yourself — set aside time to engage in healthy activities that you enjoy or that help You relax. Identify hobbies, increase exercising or eating healthy foods. Making time for yourself Will help you better manage stressful situations and allow you to better care for the whole family.

1. **Also, find something that makes you laugh:** - Humor is important, and laughter can really make life a whole lot easier.
2. **Recognize how you deal with family stress:** - Some people deal with stress by engaging in Unhealthy behaviors, such as smoking, drinking, comfort eating, or yelling and becoming irritable. Remember that stress is inevitable. What makes the biggest difference is how you manage that Stress.

3. **Reach out to others:** - Enlist and accept help from others including friends and family. Identify Ways your family can help with specific needs that must be met like providing a meal or Babysitting so you can find time to take a break and rejuvenate. Take time to connect with your Girlfriends when you are feeling overwhelmed. Strong female friendships can help women Overcome stressors.
4. **Keep things in perspective:** - Remind yourself that each morning offers a new start and take Things one step at a time. Realize that there is no one perfect way to parent. Staying optimistic Lowers stress.
5. **Prioritize:** - you can only do one thing at a time. Delay or say no to the unimportant tasks, and make appointments for more important tasks, such as spending quality time with a spouse Or Child.
6. **Be organized:-** Keeping the family and yourself organized reduces stress. Put family health Information in separate folders; get family members to keep laundry in color coded baskets; keep Book bags in assigned bins. Harried searching for things adds to mom's stress. Enlist your Children's help in developing an organization plan for your household - if they are involved in the Planning, they will be more likely to follow through.
7. **Ask for professional help:-** If you feel overwhelmed by stress or the unhealthy behaviors you Use to cope; you may want to talk with a psychologist who can help you address the emotions Behind your worries, better manage stress and change unhealthy behaviors

Conclusion

Balancing work and family roles has become a key personal and family issue for women. Working women and Family studies specialists find that the changing family structure is a major source of stress and role strain in both the work place and the home. Women need to feel that their work is important and essential and that they are not sacrificing their child's well being in order to benefit themselves.

There is another dilemma for working women; they always feel that home is their original domain, which they have to sustain in all circumstances. Women usually have a feeling of guilt for sparing less time for their maternal responsibilities and family. This dual responsibility proves the double burden on her and that makes her to fight concurrently on two fronts. Sources of work stress, including role ambiguity, Relationships, tools and equipment, lack of autonomy, career advancement, job security, workload and work/home interface have been implicated in affecting family functioning. Though men are increasingly contributing to family responsibilities, women still provide more than their fair share of care giving responsibilities at home. Current Research in Psychology 1 (2): 75-81, 2010 80 if women are working they suffer more between their family and job and they found more imbalance between work and family than nonworking this imbalance create stress in their life because of this stress these women's face more mental and physical problems so the preventions is very important for them because the women's play very important role at home and also outsidess of home nowadays.

Reference

1. Biçaksiz, P., 2009. The effects of gender role ideology, role salience, and role demands and core self – evaluations on work-family interface.
2. Fleming, R., Baum, A., & Singer, J.E (1984). Toward an integrative approach to a study of stress. Journal of personality and social psychology,
3. Ford, M.T., B.A. Heinen and K.L. Langkamer, 2007. Work and family satisfaction and conflict: a Meta analysis of cross-domain relations.
4. Hochschild, A. R.: 1997, The Time Bind (Metropolitan Books, New York).
5. Lazarus, R. S., & Folkman, S. (1984). Stress, Appraisal and Coping. Sarason

Use And Importance Of Barcode Technology In Libraries

Smt. Chhaya B. Jatkar

Librarian

Smt. V.N.Mahila Mahavidyalaya,
Pusad.

Barcode have found verities of applications in different fields, including libraries and information centres. In developed countries barcode patterns become a familiar symbol for general masses due to appearance in all personal products, books, garments other records, etc. Barcode is not a very new technology, it had been as early as 1940s . Its first commercial application can be back to 1960s as a method for tracking rai/roads In India bar codes are being used in various companies and the All India Radio as an automatic method of identification, many manufacturing industries and companies have been using barcodes. The application of barcode technology in circulation system of a library and information centre is most successful due to the speed, accuracy and reliability. This technology of automatic identification has found wide acceptance in the libraries and information centres.

What Is Barcode:

Barcode is a method of automatic identification and data collection, also known as the universal product Code (UPC) Barcode is use the library system for coding and decoding. Barcode technology plays an important role automating the functions of the library. Especially the circulation its application increased the speed and accuracy in operations. Barcode technology provides a simple and expensive method of encoding text information that is easily read by inexpensive electronic readers. Bar coding also allows data to be collected rapidly and with expense accuracy. A Bar Code consists of a series of parallel adjacent bars and spaces representing dots and wide bar representing dashes.

Need For Barcode Technology :

Library are going automated digitized now a days users have very less time to find out a piece of information from an entire consent so this technology is very important for providing quick and pinpointed information.

- 1) Keep up to date with the modern technical initiatives.
- 2) To improve access more quickly from inside the library as well as from outside.
- 3) To improve working efficiency.
- 4) Cost saving.
- 5) Maintaining through Software is very easy.

Objectives Of Barcoding:

The major objective of bar coding in a library are as follows :-

- To achieve accuracy.
- Time saving of users.
- To reduce operational cost.
- Improve operational efficiency.

Basic Requirement For Barcode Application :

Implementing Barcodes in library application the following hardware and software are required.

- Personal Computer.
- Barcode Scanner
- Decoder
- Printer
- Printing Software
- Library Software
- Membership Database.

Application Of Barcode System In Libraries

Automation and networking of libraries are being done with a view to provide effective and efficient services to its users. A library is not fully automated, if this automatic method of identification is not included.

The application a barcode system is principally quite suitable for circulation job of library besides, the job of inventory and periodically control can also be effectively carried with the help of barcode technology

Circulation System

While a library exists, in modern age, to get the books used by readers, is only two sections of the library. Reference section and circulation section. The circulation section, on the other hand, is in complete charge of the mechanics of use of books by the readers. In this respect, it is the performance and attitude of the circulation section that largely makes or mars the reputation of the library. It is also necessary to fully appreciate the usefulness of barcode based circulation system. good circulation system should answer most of the following questions.

- Whether a certain book has been issued or not ?
- Which book have not been returned in time.
- Statistics of the issued books.
- Statistics of the returned books.

Advantages Of Using Barcode Technology

- Increased Accuracy
- Increased the speed of operations.
- Increased user satisfaction and hence improve the image of the library.
- Fulfill Ranganathan's fourth law i.e. save the time of borrowers.
- Perfect Entry and retrieval of data.
- Improve information availability and data Integrity.

Disadvantages Of Using Barcode Technology

There are some disadvantages for using Barcode technology

- Maintaining is costly sometimes.
- Not possible without proper machinery.
- Not possible without skilled staff.
- Power cut problems.
- System fall down problems.

Conclusion :

Implications of Barcode technology is one of the best techniques to minimize the time taken at the circulation section. Bar coding by itself is not system but an identification tool. That provides an accurate and timely support of the date requirement for the sophisticated management systems Barcode uses increase accuracy in the data collection, save time of the users and improves efficiency in various library operations, Every library needs the application of new technology to developed its existing methods this time thus saved can be utilized for developing advance and additional techniques in the library. It minimize errors and increase the efficiency at the of the circulation cost of climating book cards and books pockets. Barcode labels with both accessisian and call number on it can also be used as a book tag. Contribution of Barcode technology with Computer and Application Software Improves Performance And Efficiency In Various Library Operations.

References :

- Anil Singh** :Application of Barcode technology in Libraries, Library Herold Vol. 40 (1) 42-47.
- WasimRahaman** :Enhancing library services using Barcode, QR Code and RFID Technology International Journal of Library Services, Vol. 6 July. Sept. 2016 issue-3.
- Gurudev Singh** : Barcode technology and its application in Libraries and information centers WWW.ijnlt.com

Social Development and Challenges

Prof.Dr. K. B. Ingle

Associate Professor

Head of department of commerce

Bhagwan Baba Arts And Commerce College Lonar ,

Dist. Buldhana , Maharashtra

Abstract:

Social development is about improving the wellbeing of every individual in society so they can reach their full potential. The success of society is linked to the wellbeing of is and every citizen. Various factors like family, friends, cultural, religious communities, school, extra extracurricular activities have an impact on a child's social development to ensure that a kid acquires appropriate social skill and behaviors, a parent must take care of these different factors.

Poverty, food insecurity, unemployment, crime and other social ills are challenges of social development. The Indian Government implement various programs for social development.

Keywords: Social development, meaning, factors, stages, challenges, programs.

Introduction:

Social development means investing in people. Their family will also do well and the whole of society will benefit. Social development most often refers to how a child develops friendship and other relationship. The Indian government started various programs for social development. There are many opportunities and challenges in social development. Social development in terms of three basic criteria as poverty eradication, employment generation and social harmony.

What is social development:

Social development is equality of social opportunities. Social development means investing in people. It requires the removal of barriers so that all citizens can journey toward their dreams with confidence and dignity. Social development refers to be process by which a child learns to interact with others around them. As they develop and perceive their own individuality within their community, they also gain skills to communicate with other people and process their actions.

The Factors of social development:

The various factors like family, friends, school, extracurricular activities, cultural and religious communities have an impact on a child's social development. To ensure that a kid acquires appropriate social skills and behaviors, a parent must take care of these different factor.

Stages of social development:

Society's developmental journey is marked by three stages as physical, vital and mental. These are not clear cut stages, but overlap. All three are present in any society at time. One of them is predominant while the other two play subordinate roles. The term vital denotes the emotional and nervous energies that empower societies' drive towards accomplishment and express most directly in the interactions between human beings. Before the full development of mind, it is these vital energies that predominate in human personality and gradually yield the ground as the mental element becomes stronger. The speed and circumstances of social transition from one stage to another varies.

Challenges:

The challenges of social development are as HIV/AIDS, poverty, food insecurity, unemployment, lack of access to good education and homelessness all have a direct bearing in a relentless vicious cycle on family dysfunction, the lot of children and youth, crime and other social ills.

Social development programs:

The Indian Government implements various programs or schemes for social development. Near about forty seven development programs or schemes adopted by Indian government. Some of them most important programs as follows.

1. Pradhan Mantri Jandhan Yojna
2. Sukanya Samrudhi Yojna
3. Pradhan Mantra Mudra Yojna

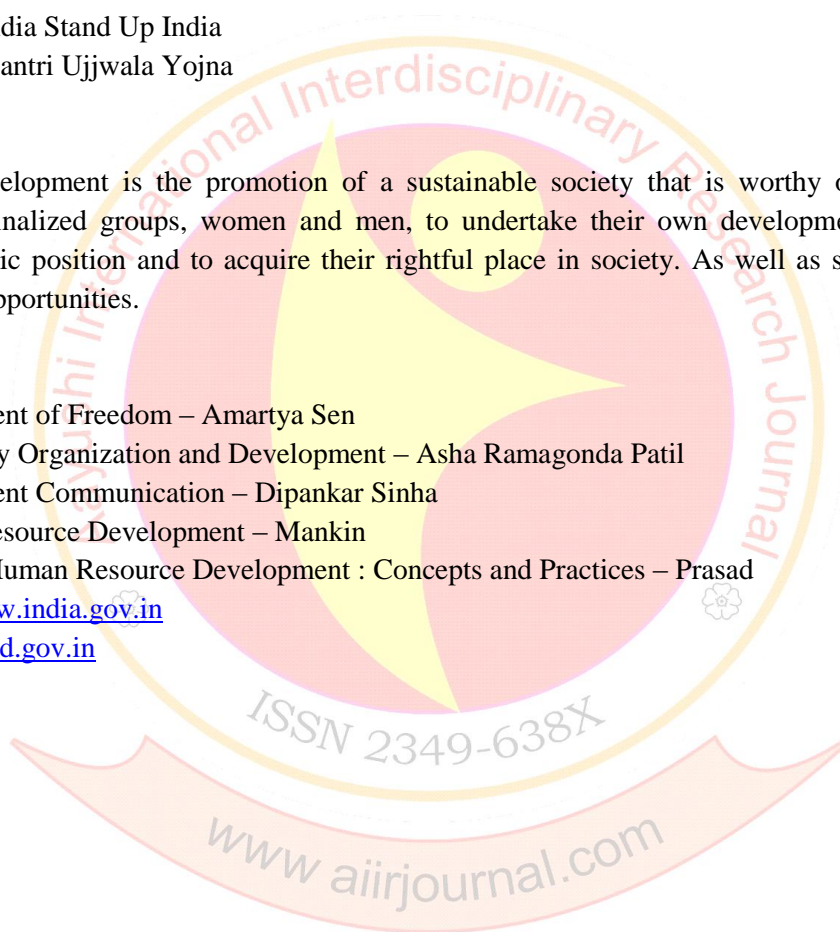
4. Pradhan Mantri Suraksha Bima Yojna
5. Atal Pension Yojna
6. Pradhan Mantri Awas Yojna
7. Pradhan Mantri Fasal Bima Yojna
8. Pradhan Mantri Garib Kalyan Yojanaye
9. Pradhan Mantri Jan Aushadhi Yojna
10. Making India
11. Swachh Bharat Abhiyan
12. Digital India
13. Skill India
14. Beti Bachao Beti Padhao Yojna
15. Smart City Mission
16. Start Up India Stand Up India
17. Pradhan Mantri Ujjwala Yojna

Conclusion :

Social development is the promotion of a sustainable society that is worthy of human dignity by empowering marginalized groups, women and men, to undertake their own development, to improve their social and economic position and to acquire their rightful place in society. As well as social development is equality if social opportunities.

References :

1. Development of Freedom – Amartya Sen
2. Community Organization and Development – Asha Ramagonda Patil
3. Development Communication – Dipankar Sinha
4. Woman Resource Development – Mankin
5. Strategic Human Resource Development : Concepts and Practices – Prasad
6. <https://www.india.gov.in>
7. <https://hmrtd.gov.in>

Stress Management in Sports

Prof.AvinashVittalrao Kharat

Sant.Bhagwan Baba Kala Mahavidyalay
Sindhkhed raja Dist-Buldhana

Introduction:

Stress Management techniques developed by expert sportspsychologist are ideal for coping with one field stress golfers generally experience extreme stress because of situational factors such as the prestige of an ongoing or coming tournaments . Stress can also result from the pressure of mounting expectations or about competitors winning performance. Sports psychology conditions to deal with challenging situationsand facilities prioritization of goals. The pressure or strain could be coursed by a number of factors like personal social political job related etc.stress is a psychological stress body stress Inpsychology, stress refers to a particular kind of state of human resulting from some interaction between him/her and the environment.

Definition of stress management:

Stress management bodies' reactions to change that require a physical, mental or emotional adjustment or response. Stress can come from any situation or thought that makes you feel frustrate, angry, nervous or anxious.

Stress management in simplest terms the opposite of relaxation. Both positive and negative aspects of life can be equally stress full. Stress comes from the external forces in our lives that push our buttons and provoke extreme emotions. Although we commonly think of stress coming from the frustration and low points in life, high points and achievements are stressful as well.

The Physical activities were important of present work .physical education is the ability to carry out daily task with alertness, without undue fatigue with ample energy to enjoy leisure time pursuit and to meet unforeseen emergencies (Clarke,1971)

A persons is considered fit for a particular degree of talks activities to accomplish with a reasonable degree of efficiency,without undue fatigue and with rapid recovery from the effects of exertion.

Objectives of the study:

- The effect andenable the sports players to know themeaning of stress management.
- To enable them to know and understand physical fitness and benefits of stress management, players improve the performance and skill.
- Stress can be managed by thinking positive and handling the situations with ease by their own will and perseverance.
- At the time of sports tournament sports psychology of the players stays stressful, immense pressure is there.

Hence stress management study plays an important role. There are numerous stress management skill such as physical activities, play in games, meditation, skill trainings and camp other psychological skills, progressive muscles relaxation, yoga class.Symptoms of stress can be emotional behavior, physical stress, muscles tension, headache, fatigue etc...

Benefits of stress management:

1. Improve the concentration
2. Improve the performance
3. Enhance the memory
4. Become happy and healthy
5. Increase the working efficiency and time saving.

Easy stress Managements Tips:

- Always take time for yourself, atleast 30 minutes per day.
- Be aware of your own stress meter know when to step back and cool down
- Concentrate on controlling your own situation

- Eat lots of fresh fruits and water , give your body the best for it to perform at its best
- Keep positive attitude your outlook will influence outcomes
- Outdoor activities by yourself or with friends and family , can be great way to relax.
- Play your favorite music rather than watching television.
- Sleep well, with a firm mattress and supportive pillow.
- Understand things from the others person's point of view.
- Verify the information from the source before exploding.

Conclusion:

Stress management in changing time in our life is feel good and healthy sports. Avoid negative things everyday thing positive ,involve any activity and training programmes,More time expand in your team, plan your time table, eat healthy think healthy.

Stress is the body's reaction to change that requires physical,mental,emotional adjustment or response. Judge your own performance realistic don't set goals out of your own reach.

Reference:

- 1) Chapter 8 Psychological Disorder and Health Psychological (Hawkins8) ppt
- 2) <http://www.stressmanagementtips.com>
- 3) <http://www.webmd.com/balance/guide/effect-of-stress-on-body>.
- 4) <http://www.stress-relief-choices.com>.
- 5) <http://www.antistressandpain.com>.
- 6) Kamlesh ML(1998) psychology in physical education and sports.
- 7) SahiSP(2005) PSYCHOLOGY AND Its Application in sports.

Activities for Enhancing Writing Skills

Arjun Namdevrao Khobragade

Department of English

YeshwantMahavidyalaya, Seloo, Dist. Wardha

Abstract

English has been taught in India since ages in teacher – centered classrooms using Grammar translation method and pattern practice. Often this teaching has not resulted in development of language skills and the students have been unable to effectively express themselves in English language. With globalization and intensification of competitiveness, the need is to have learner centred classrooms. The course content as well as the method of teaching has to be remodeled to ensure that actual learning takes place. This paper attempts to show some activities following the learner centred approach. The tasks centred on pair and group work allow the students greater degree of freedom to think and to conceptualize their output.

Introduction

It is an uncontested fact that knowledge of English is a prerequisite for success in the modern world. The universities and colleges bear the onus of preparing the students to face the world by equipping them with the requisite knowledge and skills. Learning a language is different from learning subjects like Mathematics and other subjects where the teacher plays a pivotal role in acquainting the students with rules and facts pertaining to the field. Writing skills in a language can be developed only by having the learner at the centre and by providing maximum opportunities for practicing and learning from personal experience.

To learn the language, mental involvement is necessary and not merely rote learning and habit formation. Writing skill is one of the language skills. It is contended that this skill should be taught with writer – learners at the centre of learning. These activities should build up cognitive abilities, which would lead to successful linguistic outputs.

The teacher – Centred Approach

Writing skill in English have so far been taught in teacher centred classrooms following the product oriented approach. The focus has been on the end product. It has been expected that students would learn to compose the same following a sample and some substitution tables or an outline provided by the teacher. It has been believed that aspect of grammar and usage are best learnt through repetition of fixed formulas and structures. There has been minimal guidance on content and organization of writing. As the training has hardly ever allowed the learner any opportunity for self expression, the students have been unable to effectively express themselves in English. As a result, this approach has not resulted in development of language skills, writing skills in particular.

The Learner – Centred Approach

Modern requirements seem to get satisfied by following the learner centred approach. An offshoot of the functional notional and communicative approaches' is the learner – centred model which views language acquisition as a process of acquiring skills rather than a body of knowledge. This approach's prime focus is on the learner. The teacher is just a facilitator, a person who manages the environment and material which will help the students become autonomous learners.

The learner – centred approach considers language learning as a process – oriented activity. Language is regarded essentially as a set of skills acquired through experiencing language use in different situations. This approach plays attention to the main elements and aspects of composing by giving the learner – writer supports and procedures that help him to pay specific attention to choose and understand the topic, gather information, organize thoughts, compose, gather feedback and finally present or publish the finished product.

A learner centred approach facilitates learning through techniques involving learners either in pairs or groups of five – six. The researchers suggests that the learner has to be given some mind engaging tasks, like role – playing, group work and pair work. This allows greater peer interaction, which is more effective in acquiring features of informal use of language which are often not available in a formal teacher centred class.

Activities involving the learner at the centre generate the ability to manipulate language in a social context, which is an important feature of communicative competence. These activities result in more language practice through greater student involvement. As students feel secure and help each other in discovery and

learning process, active learning result in the classroom. Some activities for enhancing skills in writing by activating learners through this approach would now be presented.

Activities for Writing Skills

When students are asked to compose a short piece of writing on a given topic, many of them are successful in jotting down a few sentences though disjointed and disorganized. Instead of the teacher dictating a sample paragraph, the students would be led on to a discovery path through active involvement in the pre – writing stages. They would be initiated to think out the ideas on their own.

One of the pre – writing tasks is to make the students elicit relevant ideas on a given topic and organize them in a proper manner. This framework would later help them a full length paragraph. In a learner – centred classroom, the activities involving group work would be used in the following manner.

1. Students are given some topics and are asked to write a short paragraph of up to 100 words on the topics as class work.
2. They are then divided into small groups. They are asked to note down ideas that would go into its composition.
3. After 10 or 15 minutes the teacher asks any one group to come and present its ideas. One of the students is asked to put the points on the blackboard.
4. The peers in the classroom assess the ideas and give suggestions. These suggestions have to be incorporated if possible by the group.
5. The students are then asked to logically group and sequence this related ideas on the basis of relevance and importance through a process of brainstorming. As modifications and additions would be made continuously during this stage which were ignored earlier.
6. Thus a point – wise systematic outline would emerge, having all related ideas grouped together in order.
7. This activity can be repeated with another group being asked to come to the board and present their ideas.
8. Additionally, all the other groups can be asked to work in similar manner. Through brainstorming, they should put an outline – framework in place and present the same in the class.
9. The actual writing task based on this outline prepared would be the natural next step which can be taken up in the class the following day. The outlines that the students have prepared would help them in composition. They would be required to elaborate and exemplify the points they have elucidated earlier.
10. The teacher plays an important role during the whole exercise, as he/she has to initiate and prompt the students and provide valuable feedback and suggestions at significant junctures. The teacher has to guide the students to recognize the ideas that are inter – related and also those that are of greater significance.

Advantages

Though the activity begins with group work, the whole class eventually gets involved. This exercise enthuses the learners as they are on the centre stage and do not have to listen to a lecture from the teacher. They all get a chance to participate. Through these exercises a task like composition would get interesting for students.

Activities to teach students through a learner – centred approach motivate the students, ensure better learning, and result in lifelong too. As the students have to report their work in the class, they ensure that the work is done. They sometimes try to put in efforts to do a better task than the others. There is better interaction and involvement of the whole class. Even the students who seemed to be weaker at the beginning of the course improve their speaking skills. Many hidden talents and capabilities of the students are revealed in such tasks and the classroom dynamics become better. Students gain energy and confidence with each step.

Conclusion

With globalization and entry of many multi – national companies in India, an era of increased emphasis on communicative skills has been ushered in India. The employers now need a workforce conversant with all the four skills of language. Times have changed the nature of English usage in India.

Considering that human languages are not merely mechanical activities which rely on stimulus – response but are more mental activities involving cognitive processes, it is imperative that the students be made to understand the language and its use. With changing requirements, the need is to have learner centred classrooms. The course content and the teaching technology have to be remodeled keeping the learner at the core to ensure tangible learning.

References

1. Nagraj, G. 1996. **English Language Teaching: Approaches, Methods, Techniques**, Hyderabad; Orient Longman private Limited.
2. Nunan, D. 1988. **The Learner – Centred Curriculum**; Cambridge; Cambridge University Press.
3. Tickoo, M. L. 2003. **Teaching and Learning English**; Hyderabad: Orient Longman Private Limited.
4. Doff, A. 1995. **Teach English: A Training Course for Teachers**; Cambridge: Cambridge University Press.

Stress And Women's Health

Dr. Kalpana P. Korde

Head Of Home-E-Economics Department
ShivshaktiMahavidyalaya, Babulgaon

Introduction

Stress increases the amount of a hormone in your body called cortisol, which can lead to overeating and cause your body to store fat. Problems getting pregnant. Women with higher levels of stress are more likely to have problems getting pregnant than women with lower levels of stress.

Brief

According to the American Academy of Family Physicians (AAFP), stress is an expression of the body's natural instinct to protect itself. While the stress response may warn us of immediate danger, like a fast-approaching car, prolonged stress can negatively affect your physical and emotional health.

"Our stress response was exquisitely honed over millions of years as a protective mechanism," says Paul J. Rosch, MD, chairman of the American Institute of Stress (AIS) and a clinical professor of medicine at New York Medical College in Valhalla. "That was okay for our ancestors who ran into saber-toothed tigers. The tragedy is that today, it's not that, but hundreds of things, like getting stuck in traffic jams. And our bodies respond in the same unfortunate fashion, with hypertension, strokes, and ulcers."

What is stress?

Stress is how your body reacts to certain situations, such as sudden danger or long-lasting challenge. During stressful events, your body releases chemicals called hormones, such as adrenaline. Adrenaline gives you a burst of energy that helps you cope and respond to stress. For example, one kind of stress is the jolt you may feel when a car pulls out in front of you. This jolt of adrenaline helps you quickly hit the brakes to avoid an accident.

Stress can range from mild and short-term to more extreme and long-lasting. Chronic (long-lasting) stress can affect your mental and physical health.

What are some symptoms of stress?

Stress affects everyone differently. Some ways that chronic or long-term stress affects women include:

- Pain, including back pain
- Acne and other skin problems, like rashes or hives
- Headaches
- Upset stomach
- Feeling like you have no control
- Forgetfulness
- Lack of energy
- Lack of focus
- Overeating or not eating enough
- Being easily angered
- Trouble sleeping
- Drug and alcohol misuse
- Loss of interest in things you once enjoyed
- Less interest in sex than usual

What causes stress?

People can feel stress from many different things. Examples of common causes of short-term stress include:

- Getting stuck in traffic or missing the bus
- An argument with your spouse or partner
- Money problems
- A deadline at work
- Examples of common causes of long-term stress include:

Poverty and financial worries. Depression is more common in women whose families live below the federal poverty line. Women in poverty who care for children or other family members as well as themselves may experience more severe stress.

Discrimination. All women are at risk for discrimination, such as gender discrimination at work. Some women experience discrimination based on their race, ethnicity, or sexual orientation. Stressful events, such as learning a new culture (for those new to the United States) or experiencing discrimination, put women at higher risk for depression or anxiety.

Traumatic events. Experiencing trauma, such as being in an accident or disaster or going through emotional, physical, or sexual assault or abuse as a child or an adult, may put you at higher risk of depression and other disorders. Women are more likely than men to experience certain types of violence, such as sexual violence, that are more likely to cause mental health conditions, such as post-traumatic stress disorder (PTSD). Ongoing, low-level stress can be hard to notice, but it can also lead to serious health problems. If you feel stressed, try these tips to help you manage your stress. If you need more help managing stress, talk to a doctor, nurse, or mental health professional.

How does stress affect women's health?

Some of the health effects of stress are the same for men and women. For example, stress can cause trouble sleeping and weaker immune systems. But there are other ways that stress affects women.

Headaches and migraines. When you are stressed, your muscles tense up. Long-term tension can lead to headache, migraine, and general body aches and pains. Tension-type headaches are common in women.

Depression and anxiety. In the past year, women were almost twice as likely as men to have symptoms of depression. Women are more likely than men to have an anxiety disorder, including post-traumatic stress disorder, panic disorder, or obsessive-compulsive disorder. Research suggests that women may feel the symptoms of stress more or get more of the symptoms of stress than men. This can raise their risk of depression and anxiety.

Heart problems. High stress levels can raise your blood pressure and heart rate. Over time, high blood pressure can cause serious health problems, such as stroke and heart attacks. Younger women with a history of heart problems especially may be at risk of the negative effects of stress on the heart. Learn more about stress and heart disease.

Upset stomach. Short-term stress can cause stomach issues such as diarrhea or vomiting. Long-term stress can lead to irritable bowel syndrome (IBS), a condition that is twice as common in women as in men. Stress can make IBS symptoms such as gas and bloating worse.

Obesity. The link between stress and weight gain is stronger for women than for men. Stress increases the amount of a hormone in your body called cortisol, which can lead to overeating and cause your body to store fat.

Problems getting pregnant. Women with higher levels of stress are more likely to have problems getting pregnant than women with lower levels of stress. Also, not being able to get pregnant when you want to can be a source of stress.

Menstrual cycle problems. Women who experience chronic or long-term stress may have more severe premenstrual syndrome (PMS) symptoms or irregular periods. Some studies link past abuse or trauma to more severe PMS.

Decreased sex drive. Women with long-term stress may take longer to get aroused and may have less sex drive than women with lower levels of stress. While not surprising, at least one study found that women with higher stress levels were more distracted during sex than other women.

How Does Stress Affect a Woman's Mind and Body?

While men and women can react similarly in many situations, stressful or otherwise, there does seem to be some difference in how men and women react to stress. While the exact mechanisms aren't clear, and findings are conflicting, some research suggests that differences in the brain and body may make women more physically and emotionally sensitive to certain types of stress.

"Women tend to react to stress differently than men," says Dr. Rosch. "They don't respond with the fight or flight response — they're more apt to negotiate."

In previous research, psychologists have called this the "tend and befriend" response. This may have come about, theorize scientists, because it would have been evolutionarily adaptive for women to protect offspring rather than attack or flee from predators.

The "tend and befriend" response, some think, may be mediated by oxytocin, an anti-stress hormone produced in women during childbirth, breast-feeding, and in both sexes during orgasm and other moments of human connection. This hormone may help women more than men, according to Rosch.

Studies have shown that frequent hugs from a partner can increase levels of oxytocin — and lower levels of blood pressure — in women. Research has also found that women who have positive contact with a partner before a stressful situation show lower levels of the stress hormone cortisol and lower heart rates.

What can I do to help manage my stress?

Everyone has to deal with stress at some point in their lives. You can take steps to help handle stress in a positive way.

Take deep breaths. This forces you to breathe slower and helps your muscles relax. The extra oxygen sends a message to your brain to calm and relax the body.

Stretch. Stretching can also help relax your muscles and make you feel less tense.

Write out your thoughts. Keeping a journal or simply writing down the things you are thankful for can help you handle stress.

Take time for yourself. It could be listening to music, reading a good book, or going to a movie.

Meditate. Studies show that meditation, a set time of stillness to focus the mind on a positive or neutral thought, can help lower stress. In addition to traditional medical treatments, meditation also may help improve anxiety, some menopause symptoms, and side effects from cancer treatments and may lower blood pressure. Meditation is generally safe for everyone, and free meditation guides are widely available online.

Get enough sleep. Most adults need 7 to 9 hours of sleep a night to feel rested.

Eat right. Caffeine or high-sugar snack foods give you jolts of energy that wear off quickly. Instead, eat foods with B vitamins, such as bananas, fish, avocados, chicken, and dark green, leafy vegetables. Studies show that B vitamins can help relieve stress by regulating nerves and brain cells. You can also take a vitamin B supplement if your doctor or nurse says it is OK.

Get moving. Physical activity can relax your muscles and improve your mood. Physical activity also may help relieve symptoms of depression and anxiety. Physical activity boosts the levels of "feel-good" chemicals in your body called endorphins. Endorphins can help improve your mood.

Try not to deal with stress in unhealthy ways. This includes drinking too much alcohol, using drugs, smoking, or overeating. These coping mechanisms may help you feel better in the moment but can add to your stress levels in the long term. Try substituting healthier ways to cope, such as spending time with friends and family, exercising, or finding a new hobby.

Talk to friends or family members. They might help you see your problems in new ways and suggest solutions. Or, just being able to talk to a family member or friend about a source of stress may help you feel better.

Get help from a professional if you need it. Your doctor or nurse may suggest counseling or prescribe medicines, such as antidepressants or sleep aids. You can also find a therapist in your area using the mental health services locator on the top left side (desktop view) or bottom (mobile view) of this page. If important relationships with family or friends are a source of stress, a counselor can help you learn new emotional and relationship skills.

Get organized. Being disorganized is a sign of stress, but it can also cause stress. To-do lists help organize both your work and home life. Figure out what is most important to do at home and at work and do those things first.

Help others. Volunteering in your community can help you make new friends and feel good about helping others.

Conclusion

Meditation may be an ancient tradition, but it's still practiced in cultures all over the world to create a sense of calm and inner harmony. Although the practice has ties to many different religious teachings, meditation is less about faith and more about altering consciousness, finding awareness, and achieving peace. These days, with the greater need to reduce stress in the midst of our busy schedules and demanding lives, meditation is increasing in popularity.

Although there isn't a right or wrong way to meditate, it's important to find a practice that meets your needs and complements your personality.

There are six popular types of meditation practice:

mindfulness meditation
spiritual meditation
focused meditation
movement meditation
mantra meditation
transcendental meditation

Not all meditation styles are right for everyone. These practices require different skills and mindsets. How do you know which practice is right for you?

"It's what feels comfortable and what you feel encouraged to practice," says Mira Dessy, a meditation author and holistic nutritionist.

Reference by:-

1. www.healthline.com
2. www.womenshealth.gov
3. www.healthline.com
4. www.womenshealthmag.com

Literary Theory & Various Types of Literary Analysis

Prof. Sima Hari Kothalkar

English Department,
VidyaBharti Junior College, Karanja (Lad).

Abstract :

Literary theory in a strict sense is the systematic study of the nature of literature and of the methods for analyzing literature. There are many ways in which criticism may be classified. There are some major critical theories such as mimetic, pragmatic, expressive, and objective. One common dichotomy for criticism is Aristotelian vs. Platonic. Aristotelian criticism implies a judicial, logical, formal criticism that tends to find the values of a work either within the work itself or inseparably linked to the work where as Platonic criticism implies a moralistic, utilitarian view of art, where the values of a work are to be found in the usefulness of art for other and nonartistic purposes. Further the classification of Criticism is done according to the purpose that it is intended to serve to justify, to describe, to interpret, to judge, to discover various literary and its relevant aspects. This paper also examines various types of literary criticisms from Aristotle's Poetics to Husserl's Phenomenological criticism. Finally the conclusions are

Key Words: Literary Theory, Types of Criticism, Classicism, Romanticism, Historical Criticism, New Criticism,

Introduction:

The analysis, study, and evaluation of individual works of art or literature as well as the formulation of general methodological or aesthetic principles for the examination of such works is called as Literary Criticism. From the earliest days of literary history, criticism has been a major aspect of literary theory and practice. A backward glance over the history of criticism in the light of many theories is useful. Literary analysis is a critical response to a literary text in the form of a critical essay or an oral commentary. It includes a thorough interpretation of the work. Such analysis may be based from a variety of critical approaches or movements, e.g. archetypal criticism, cultural criticism, feminist criticism, psychoanalytic criticism, Marxist Criticism, New Criticism (formalism/structuralism), New Historicism, post-structuralism, and reader-response criticism.

1) Literary Theory

"Literary theory" is the body of ideas and methods we use in the practical reading of literature. By literary theory we refer not to the meaning of a work of literature but to the theories that reveal what literature can mean. Literary theory is a description of the underlying principles, one might say the tools, by which we attempt to understand literature. All literary interpretation draws on a basis in theory but can serve as a justification for very different kinds of critical activity. It is literary theory that formulates the relationship between author and work; literary theory develops the significance of race, class, and gender for literary study, both from the standpoint of the biography of the author and an analysis of their thematic presence within texts. Literary theory offers varying approaches for understanding the role of historical context in interpretation as well as the relevance of linguistic and unconscious elements of the text. Literary theorists trace the history and evolution of the different genres—narrative, dramatic, lyric—in addition to the more recent emergence of the novel and the short story, while also investigating the importance of formal elements of literary structure. Lastly, literary theory in recent years has sought to explain the degree to which the text is more the product of a culture than an individual author and in turn how those texts help to create the culture.

1) Marxism and Critical Theory

Marxist literary theories tend to focus on the representation of class conflict as well as the reinforcement of class distinctions through the medium of literature. Marxist theorists use traditional techniques of literary analysis but subordinate aesthetic concerns to the final social and political meanings of literature. Marxist theorist often champion authors sympathetic to the working classes and authors whose work challenges economic equalities found in capitalist societies. In keeping with the totalizing spirit of Marxism, literary theories arising from the Marxist paradigm have not only sought new ways of understanding the relationship between economic production and literature, but all cultural production as well.

2) Various Types of Literary Analysis

Archetypal Criticism

Archetypal criticism is a critical approach to literature that seeks to find and understand the purpose of *archetypes* within literature. These archetypes may be themes, such as love, characterizations, such as the hero; or patterns, such as death and rebirth. Archetypal criticism draws on the works of the psychoanalyst Carl Jung, literary critic Northrop Frye, and others. Unlike psychoanalytic critics, archetypal critics such as Frye do not attempt to explain why the archetypes exist.

Archetype: something that represents the essential elements of its category or class of things; the word is Greek for “original pattern” from which all copies are made, a prototype. Certain themes of human life (e.g. love, loss) character types (e.g. the rebel, the wise elder), animals (e.g. snake) and patterns (e.g. the quest, the descent into the underworld) are considered to be archetypal, forming a part of the collective unconscious (the sum of society’s inherited mental images). For example, a character in a TV series who continuously changes careers might be said to be the archetypal “seeker”.

2.1 Cultural Criticism

Cultural criticism is a recent movement in criticism that is interdisciplinary by extending the range of examined texts beyond just the literary works themselves to objects or practices that can be interpreted as representative of a culture’s beliefs, values, laws, for example. Practitioners of cultural criticism view a text in relation to the dominant or competing ideologies (belief systems) of the time and place in which the text was written. Works are therefore considered in light of their historical and cultural contexts. For example, Joseph Conrad’s *Heart of Darkness* may be read in terms of practices of European imperialists, race relations in Africa, or the economic history of ivory and other raw products in the continent.

2.2 Feminist Criticism

Feminist Criticism is literary criticism based on feminist theories. It considers texts with the knowledge that societies treat men and women inequitably. Feminist criticism will analyze texts in light of patriarchal (male dominated) cultural institutions, phallogocentric (male centred) language, masculine and feminine stereotypes, and the unequal treatment of male and female writers. Feminist criticism developed primarily in the 1960’s and 1970’s, although it is evident in earlier works as well, for example in the works of Virginia Woolf and Mary Wollstonecraft. More recent feminist and gender studies investigate social constructions related to gender as they appear in literature.

2.3 Marxist Criticism

Based on the writings of Karl Marx (1818-1883) this school of thought contends that history and culture is largely a struggle between economic classes, and literature is often a reflection of the attitudes and interests of the dominant class. An often-repeated statement from Marx expresses a basic idea specific to this form of criticism. “It’s not the consciousness of men that determines their being, but on the contrary, their social being that determines their consciousness”.

2.4 New Criticism

New Criticism is a movement in literary criticism that proposes close reading and textual analysis of the text itself. It is referred to as “New” because it operates contrary to the previously favoured focus on the author’s biography, the historical context, and the perceived parallels between these and the text. Practitioners focus on both the “external form” (e.g. ballad, ode) and the “internal forms” (e.g. structure, repetition, patterns of figurative language, plot/content, syntax/diction, tone, mood, context/setting, style, literary devices, theme). These practitioners reject consideration of the author’s intention and the affect on the reader as illegitimate. The movement is also referred to as formalism or structuralism.

2.5 New Historicism

New Historicism is a range of critical practices that examine works in their cultural and historical contexts. Practitioners of the critical movement developed it by examining a wide range of texts such as newspapers, advertisements, popular music, historical accounts, poetry, novels, and diaries. Practitioners believe that works cannot be viewed in isolation from history and culture. A reading of a work must take into account its intention, genre, and *historical* situation.

2.6 Post-structuralism

Post-structuralism refers to a critical approach to language, literature, and culture that questions or criticizes structuralism. Like structuralists, post-structuralists rely on close readings of texts; however, post-structuralists believe that language is inherently unstable in meaning and the meaning of the texts is ultimately indecipherable. The best known post-structuralist approach is deconstructionism.

2.7 Psychoanalytic Criticism

Psychoanalytic criticism is literary criticism grounded in psychoanalytic theory of the founder of psychoanalysis, Sigmund Freud (1856-1939). Practitioners attempt to psychoanalyze the author's unconscious desires, the reader's responses, and the characters in the work. The last approach involves examining the text for symbols and psychological complexes. In addition to Freud, key figures are psychiatrist Carl Jung and, most recently, Jacques Lacan.

2.8 Reader-Response Criticism

Reader-response criticism is a critical approach that shifts the emphasis to the reader from the text or the work's author and context. This approach focuses on the individual reader's evolving response to the text. The readers, through their own values and experiences, "create" the meaning of the text and therefore there is no one correct meaning. When analyzing a text, from which a student will write a major paper, it is advised that the student should first focus on the elements of a story: plot, setting, atmosphere, mood, character, theme and title. The next logical approach is to look at the language (devices and patterns) and form of the text (structure). Then the student might consider any of the following approaches such as New Historicism, New Criticism, Archetypal Criticism or Cultural Criticism.

3) Criticism may also be classified according to the purpose that is intended to serve. The main purposes that critics have had are:

- a) To justify one's own work or to explain it and its underlying principles to an uncomprehending audience – Dryden, Wordsworth, Henry James.
- b) To justify imaginative art in a world that tends to find its value questionable – Sidney, Shelley, the new criticism.
- c) To prescribe rules for writers and to legislate taste for the audience – Pope, Boileau, and the Marxists.
- d) To interpret works to readers who might otherwise fail to understand or appreciate them – Edmund Wilson, Matthew Arnold.
- e) To judge works by clearly defined standards of evaluation – Samuel Johnson, T. S. Eliot.
- f) To discover and to apply the principles those describe the foundations of good art – Coleridge, Addison, I. A. Richards.

4) What is the purpose of literary theory?

A literary theory, like anything else, has many purposes. The prime purpose of any good literary theory should be to help readers and writers look at reading and writing from a perspective that has never before been codified in the particular way that the author is attempting. Typically, though, even the progenitor of a theory is well-known, even famous, even before authoring the theory, it takes time — several years, at least, and most likely several decades — before the theory is accepted and widely utilised.

References:

1. Culler, Jonathan. *Literary Theory: A Very Short Introduction*. Oxford: Oxford University Press, 1997.
2. During, Simon. Ed. *The Cultural Studies Reader*. London: Routledge, 1999.
3. Eagleton, Terry. *Literary Theory*. Minneapolis, MN: University of Minnesota Press, 1996.
4. Lentricchia, Frank. *After the New Criticism*. Chicago: University of Chicago Press, 1980.

Sports Management

Prof Lt. Shweta P Mendhe

Director of Physical Education
Smt. RDG College For Women, Akola

Introduction:-

Sports management is simply defined as any combination of skills related to planning, organizing, controlling, budgeting, leading and evaluating within the context of an organization, whose primary product is related to sport and/or physical activity.

Sports management is an area of professional endeavor in which a broad classification of sport affiliated careers exists. It is also an area of collegiate professional preparation. Careers in sports management are established in schools, collegiate sports programs, professional sports, amateur sports organizations, commercial sports establishments, sports arenas, etc. One factor of sports management is not only having athletes but also have a place to utilize their talents in.

Concept Of Sports Management

Sports management is the application of management science to the creation and development of sporting events. In recent years, sports management has emerged as a field of education and vocation concerning the business aspects of sports. It has become a degree program that many consider to be the ultimate way to enjoy their career. The success or failure of any sports program depends on how it is planned, executed, evaluated, and corrected. No program can be assured of success in all places at all times even when executed by the **three Ms** such as **materials resources, manpower and method used**. The intervening variables and the internal as well as the external factors greatly influence the result of the program.

What Is Sport Management?

Sport management is an integral part of our culture and is a significant part of the leisure services sector. Sport management can be defined as “any combination of skills related to planning, organizing, controlling, budgeting, leading and evaluating within the context of an organization, whose primary product is related to sport and/or physical activity”. Sport is organized, promoted and managed by a broad spectrum of formal organizations including not-for-profit community-based voluntary associations, provincial and national organizations as well as the private and commercial (for-profit) sectors. Volunteers are an essential part of the sport delivery system and fulfil many roles (e.g., board/committee positions, coaching, officials).

Sports management is simply defined as “any combination of skills related to planning, organizing, controlling, budgeting, leading and evaluating within the context of an organization, whose primary product is related to sport and/or physical activity”.

Objectives Of Sports Management

- To imbibe in the hearts and minds of the students that sport is a potent factor in making a person mentally alert, physically healthy and emotionally stable. A sport is also a very important social asset.
- To create awareness among teachers, coaches, trainers, and sports officials that impressive sports management brings about success that has tremendous impact on the students. Athletes' interest, involvement and performance, as well as adult managers and officials.

- To further elevate the status of sports in the region and in the country and to contribute to the realization of the national objective.

Management Levels

Management levels in sports and recreation are hierarchical and can be grouped into top level management, middle level management, and bottom level management

A. Management Functions

The five basic functions of management include planning, organizing, staffing, directing, and controlling

First, planning entails developing vision, mission, and objective statements, as well as strategic plans for the organization. The second management function is organizing, which involves developing an organizational structure suitable for the size and complexity of the organization, then dividing labor accordingly with certain degrees of delegation, departmentalization, and informal structures. It is a process of delegating and coordinating tasks and resources to achieve desired objectives based on available human, physical, financial, and informational resources. The third function of management is staffing. This involves recruiting, screening, hiring, training, and maintaining competent and satisfied staff.. The fourth function of management is directing, which involves decision making, problem solving, leadership, communication, motivation, and discipline. Finally, the last function of management is controlling, which pertains to establishing standards that measure results.

Conclusion:-

Assessing, observing and researching the specific characteristics of dance assist dancers and their teachers to improve training techniques, to employ effective injury-prevention strategies and to determine better standards of health and physical conditioning. As we understand and develop more

appropriate dance training methodologies, dancers can reap the benefits of enhanced performance, reduced injury and ultimately longevity in their careers.

References

1. Ravelin, Teija; Kylmä, Jari; Korhonen, Teija (2006). "Dance in mental health nursing: a hybrid concept analysis". *Issues in Mental Health Nursing*. 27 (3): 307–317. doi:10.1080/01612840500502940. PMID 16484172
2. Ward, Sheila A. (1 April 2008). "Health and the Power of Dance". *Journal of Physical Education, Recreation & Dance*. 79 (4): 33–36. doi:10.1080/07303084.2008.10598161. ISSN 0730-3084.
3. Dance and health: The benefits for people of all ages. Archived 21 January 2016 at the Wayback Machine Jointly from the British National Health Service and the Department for Culture, Media and Sport
4. Olvera, Anna E. (2008). "Cultural Dance and Health". *American Journal of Health Education*. 39 (6): 353–359. doi:10.1080/19325037.2008.10599062.
5. Ekegren, Christina L.; Quested, Rachele; Brodrick, Anna (2014). "Injuries in pre-professional ballet dancers: Incidence, characteristics and consequences". *Journal of Science and Medicine in Sport*. 17 (3): 271–275. doi:10.1016/j.jsams.2013.07.013. PMID 23988783.
6. <https://www.betterhealth.vic.gov.au/health/healthyliving/dance-health-benefits>
7. <https://www.iadms.org/page/303>
8. <https://sportadvisory.com/key-components-of-sports-facility-management/>
9. <https://www.google.com/search?q=what+are+the+key+factor+in+sport+manegment&oq=what+are+the+key+factor+in+sport+manegment&sourceid=chrome&ie=UTF-8>

New Trends in Teaching and Learning English Language

Mr. Nishigandh Satav

(Asst. Professor)

Arts & Commerce College, Warvat Bakal

Introduction

The use of technology in various fields has been so successful and beneficial for teachers to reach some particular goals especially in education and for those who are learning a foreign language. In every step of our lives, the significance of technology is seen and enjoyed in these days. Communication was never so easy. The barrier of location for people in different parts of the world has been reduced by some of the latest technologies such as the web, internet, mobile devices like Personal Digital Assistant (PDA's), iPhone etc. (Sarica & Cavus, 2008). Web based technologies and powerful internet connections provide various new possibilities for the development of educational technology. English is the only valid language that can be understood by everyone all around the world. So it can be said that English has become as an ideal language for expression of feelings and using the technology.

Students learn faster and easier than before because of the use of technology in educational institutions. If they are trained during their school years, they have the chance of becoming experts in technology. The English curriculum develops the students' ability to communicate. Learning English through the web and using new trends in education in colleges make students willing to learn the language. It is quite clear that English has become a necessity today.

English has become easier to learn more than ever before with the availability of many sources to help people learn very easily and enjoyable. Web based learning is one of the fastest growing areas in education. It is widely accepted that advances in information technology and new developments in learning science provide opportunities to create well-designed, learner-centered, interactive, affordable, efficient, flexible e-learning environments (Khan, 2005). For this reason, it could be suggested that; going through internet is an alternative way to study English. Web based technologies and powerful internet connections provide various new possibilities and latest trends for teachers and learners.

Web-based Learning

In recent years the terminology has been changed for web based learning; it was called as technology based or distance learning, online education, in the end it is now called e-learning and web based learning. A variety of basic language skills can be developed with the help of web-based language learning activities. There are four basic skills in English viz., listening, speaking, writing, and reading. These skills can be put on the web and made interactive in a variety of ways. One of these ways is internet communication tools such as m-learning, email, blogs, chat. These tools provide integrated environment for teachers and students. Students generally feel positive about web-based learning tools when they are: well-designed, easy to learn and easy to use (Storey et al., 2002)

Technology is developing and changing very fast, and if it is used effectively and correctly, it helps a lot to develop teaching-learning. Technology which can be used in education is as follows:

E-mail

E-mail is a communication tool which is being used in language learning. E-mail is probably the most commonly used Internet application. By getting a single e-mail account both foreign teachers and students can join e-mail assisted language activities. For learners of English e-mail is an excellent way to communicate with their instructors because of its usefulness and easiness. With a single e-mail account, foreign teachers and students can integrate e-mail based activities into their curriculum (Le Loup, 1997). Web-based learning is another area in which e-mail can be used. A teacher can send his students an e-mail a few days before the class meets and ask the students to send the essays to each other regarding the topic to be discussed in classroom. Similarly, the teacher can assign a debate topic and ask the students to begin to discuss it via e-mail. When the time comes to form debate teams in class, the students will already have a satisfactory understanding of both sides of the issue and will be able to make a more informed decision about where they stand. English teachers

can benefit from web sites which include e-mail accounts (Yahoo, Hotmail, G-mail etc.) for no extra cost. So teachers can create a discussion topic and send it to students via e-mail. On receiving the e-mail, students start to write compositions or essays in English and then send back to teacher. This helps them to improve writing skills and vocabulary.

Blogs

Blogs are well suited to serve as on-line personal journals for students, particularly since they normally enable uploading and linking of files. Language learners could use a personal blog, linked to a course, as an electronic portfolio, showing development over time. By publishing the blog on the internet, the student has the possibility of writing for their classmates. Pinkman (2005) indicates that blogging becomes communicative and interactive when participants assume multiple roles in the writing process, as writers who write and post, as readers/reviewers who respond to other writers' posts, and as writer-readers who, returning to their own posts, react to criticism of their own posts.

Self publishing encourages ownership and responsibility on the part of students, who may be more thoughtful (in content and structure) if they know they are writing for a real audience. Students discuss any topic to develop their writing and reading skills.

Online tests and quizzes

Tests and quizzes have been always used by teachers in the classroom, teachers have to write then print it out and copy it and then deliver the papers to students. Students are reading the questions and using pen or pencils to mark the option. This is the only and traditional way of taking a test. But online tests on the other hand, are being used lately by learners and instructors which enable them not to use a pen or pencil first. Teachers do not have to print and deliver the papers in the classroom. Also teachers can give feedbacks to their students which are very important and they do not have to evaluate marks from exam papers. By clicking on a button students can see their exam results.

Several test formats are now being used by teachers and students interactively. Test software can be used to create interactive multiple-choice, short answer, jumbled-sentence, crossword, matching, ordering, and gap filling exercises for the web.

It is possible for teachers to create their own web pages and evaluate students' language learning.

Instant Messenger

ICQ was the first general messenger service in the early 1996 (www.worldstart.com/tips/tips.php/1498). During the years a variety of messenger services such as MSN Messenger, Yahoo Messenger, etc. began to serve to people.

Students are required to type in English only. This provides them the chance to improve their writing and reading skills through typing and reading the messages they get from their peers or instructors. Moreover, students of English have better interaction with teachers in these virtual environment, they can communicate with not only teachers but also peers and share information.

The most important aspect is live interaction between teachers and students. For example when it is talked about MSN Messenger, it provides several features beyond text, audio and video, and file transfer. Messenger is used with a Webcam and allows users to see each other in a small video window while talking. So students can talk with their peers or teachers in English in order to develop their listening and at the same time speaking skills.

Mobile Devices

Mobile learning is one of those technologies which have been used for a few years. Mobile learning is defined as any service or facility that supplies learner with general electronic information and educational content that aids in acquisition of knowledge regardless of location and time (Lehner & Nosekabel, 2002). Mobile learning system is available for delivering education to learners anytime and anywhere they need it. Mobile phones are the most popular device among people.

IPods

IPods are one of the mobile media devices which enable users to produce, organize and deliver. Also users can share texts, images, audio or video with their peers and teachers. The ipod activity features are to enhance not only listening, but also vocabulary building, learning grammar and publishing students' work. An

advanced feature of iPod, “PodText”, allows even more possibilities for language learning (Shinagawa & Schneider, 2007).

Also by recording their voices students can do listening and speaking exercises at the same time. Moreover, students can listen and read authentic materials such as news in English, songs, poems, or vocabulary and translations. iPods provides a variety of possibilities for language learners.

PDA's

PDA's are pocket-sized computers. PDA's are extensible, with optional hardware (e.g. keyboards and wireless networks) and software (e.g. word processors, databases, bilingual dictionaries, flash-cards). PDA's costs lot, but most programs are free, so running costs are zero (Houser et al., 2002). Projects using mobile devices in various learning environments have begun to appear. Thornton and Houser (2003) developed an English idiom web site, including definitions, illustrative videos and animations, and multiple-choice quizzes, specifically for mobile technologies.

Cell Phones and iPhone

The learners can surf on the web and can at least learn vocabulary from the dictionary that cell phone include. Learners can search for new words or exercises in English. Furthermore, learners can send Short Message Service (SMS) to ask questions to their friends or teachers.

Teachers can give feedback by using their cell phones to their students. Mobile phones use wireless internet to exchange voice messages, e-mails, and small web pages. Students or learners can use their mobile phones to learn English vocabulary and do exercises from small web pages.

On the other hand, iPhones which is being used in education lately offers more enjoyable and interactive language learning environment for students. Learners can build vocabulary and pronunciation skills with the help of a native speaker. They can record their voices and compare their pronunciations with that of a native speaker.

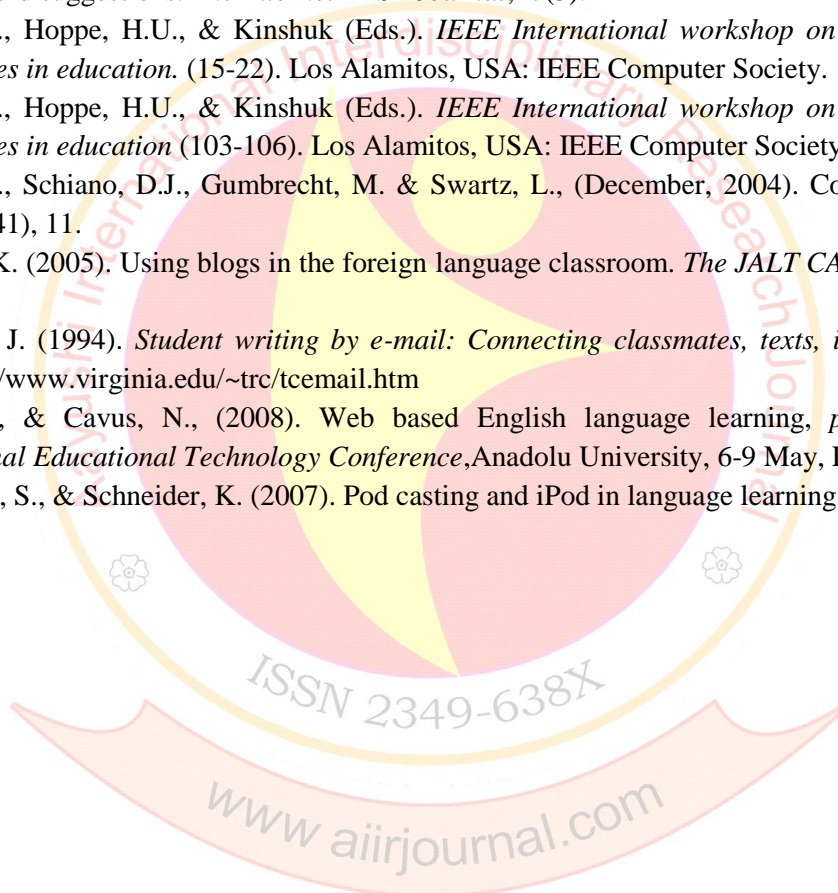
3. Conclusion

Although language education occurs in the classroom, it should not stop after the learners leave the classroom. Technological devices used by students and teachers keep this process ongoing. In order to provide an interaction between language learners and teachers or peer to peers, internet connections and mobile devices are one of the most popular and useful way in language education. The development of Web-based language teaching and learning activities continue to be an exciting and growing field. While computer programmers, instructional designers, and computational linguists steadily push the extremes of the field, language instructors can use the basic tools of internet. Also language teachers can create their own web based language activities and use the communication tools. It can be said that, researchers have enough research on web based language learning, from now on, they should begin interactive language lessons and encourage teachers to create their own web based activities.

References

- 2) Carabaneanu, L., Trandfir, R., & Mazilu, M. I. (2006). *Trends in e-learning* (with Carabaneanu L., Trandafir R.), Ser. A, Research Reports 5, Tampere Polytechnic, ISBN 952- 5264-46-7 3, 106-111.
- 3) Chen, Y.S., Kao, T.C., Sheu, J.P., & Chiang, C.Y. (2002). A mobile scaffolding-aid-based Bird-Watching Learning System.
- 4) Houser C., Thornton, P., & Kluge, D. (2002). Mobile Learning: Cell phones and PDAs for education Japan. *Proceedings of the International Conference on Computers in Education (ICCE'02)*, Kinjo Gakuin University.
- 5) Edelson, P. J. (1998). *The organization of courses via the internet, academic aspects, interaction, evaluation, and accreditation*. National Autonomous University of Mexico, Mexico City.
- 6) Cooney, G., & Keogh, K. A., (2007). *Use of mobile phones for language learning and assessment for learning*. A Pilot Project St. Johns, Beamore Road, Drogheda, Co. Louth, Ireland National Council for Curriculum and Assessment. Retrieved on 2 January 2007 from www.ncca.ie.
- 7) Chinnery, G. M., (January, 2006). Emerging technologies going to the MALL: Mobile assisted language learning. *Language Learning & Technology*, 10 (1), 9-16.

- 8) Houser, C., Thornton P., & Kluge, D., (2002). Mobile learning: Cell phones and PDA's for education. *Proceedings of the International Conference on Computers in Education*. Publication Date: 3-6 Dec. 2002 On page(s):1149- 1150 vol.2 ISSN: ISBN: 0-7695-1509-6
- 9) Khan, B. H., (2005). *Managing e-learning: Design, delivery, implementation, and evaluation*. Lehner, F., & Nosekabel, H., (2002). The role of mobile devices in e-learning first experience with e-learning environment. *Wireless and Mobile Technologies in Education Proceedings. IEEE International Workshop*, 103 – 106 (10.1109 / WMTE.2002.1039229)
- 10) Le Loup, J., & Ponterio, R. (1997). *Internet technologies for authentic language learning experiences*.
- 11) Storey, M.A., Wang, W., & Maczewski, M. (2002). Exposing the Myths and realities of web-based learning tools. *University of Victoria Janet Bavelas Bruce Phillips Humans & Automation Seminar*, MIT
- 12) Gonglewski, M., Meloni, C., & Brant, J. (March, 2001). Using e-mail in foreign language teaching: Rationale and suggestions. *The Internet TESL Journal*, 17(3).
- 13) Milrad, M., Hoppe, H.U., & Kinshuk (Eds.). *IEEE International workshop on wireless and mobile technologies in education*. (15-22). Los Alamitos, USA: IEEE Computer Society.
- 14) Milrad, M., Hoppe, H.U., & Kinshuk (Eds.). *IEEE International workshop on wireless and mobile technologies in education* (103-106). Los Alamitos, USA: IEEE Computer Society.
- 15) Nardi B.A., Schiano, D.J., Gumbrecht, M. & Swartz, L., (December, 2004). Communications of the ACM, 47(41), 11.
- 16) Pinkman, K. (2005). Using blogs in the foreign language classroom. *The JALT CALL Journal*, 1(1), 12-24.
- 17) Ramazani, J. (1994). *Student writing by e-mail: Connecting classmates, texts, instructors*. Retrieved from <http://www.virginia.edu/~trc/tcemail.htm>
- 18) Sarica, G., & Cavus, N., (2008). Web based English language learning, *presented at the 8th International Educational Technology Conference*, Anadolu University, 6-9 May, Eskişehir, Turkey.
- 19) Shinagawa, S., & Schneider, K. (2007). Pod casting and iPod in language learning.

Role Of Women In Child Development

Dr. Priti P. Gawande

HOD. Home Economics

SavitabaiDeshmukhMahavidyalay, Digras

Abstract

Working mother has incredible contribution in the building and exploration of society. The purpose of the study is attempts to identify and analysis the positive and negative effects of working mother on children's development and learning and develop an ideas for working mother to be a good mother while working by reviewing related studies. Studies support that Working mothers create self-confidence, social awareness and sense of commitment and struggle among children with a lot of monetary of benefits. A working mother with some sense of accomplishment and satisfaction can serve as a good role model for her children and also they inspired to peruse their dreams and ambition. But on the other hand, if working mother bring her frustration home, children could develop a negative attitude and also fails to provide her children a safe emotional outlet. This interrupts the cognitive, affective and psychomotor development of children. Therefore, both the positive and negative effects of mother employment on children's learning and development occurs, but the quality of parenting and managing skill among working mother reduces the negative effects. This skill includes a sense of accomplishment and satisfaction, managing skill of work frustration and care-taking and loving skill for children caring.

Introduction

Women play multiple roles in the family that affect the health and well-being of all family members. In every society around the world, they are assigned by custom to be the primary caregivers to infants and children. Activities carried out by women such as breastfeeding, preparing food, collecting water and fuel, and seeking preventative and curative medical care are crucial for children's healthy development. Women also play important roles as generators of family income, whether in household farms or businesses or as wage employees. In developing countries especially, such work is likely to be essential to family survival. A mother is particularly important not because she has special skills but because she is with her children for a much greater time than any other person and her instructions reflects a very strong influence on attitudes, abilities and behavior of children. Most of those children who are successful and well-adjusted come from homes where parental attitudes are favorable and a wholesome relationship existed between children and parents. Mothers give her children love, affection and care since birth. Child-care has become a major issue in most of the countries of the world. It is a universal truth that children require the love of mother the most. It is absolutely a very hard decision for a mother to select between working out of the home and staying home with the children. She has to decide whether she works for the support of family or she is just fond of working and she wants her name and fame. She might have acquired specialized certificated in particular field and she does not want to waste her talent. If such is the case, she should find a suitable job that saves time and energy and provides required financial assistance, name and fame. expressed that the situation of women in the current era is very difficult. They have to face many challenges. They are diverted in more directions. Some women put all their efforts to build their careers but others wait until their children become school ages. Some women have their own choice of employment while others are forced to work. Whether she is working or staying home does not matter if she pays more attention to children, spends quality time with children, shows genuine love for children and builds true relationship with each other. It has been proved through experiments and researches that a major part of children's cognitive, affective and psychomotor growth

Parents play an important role in the overall development of their child, it is the right guidance of parents that develop the character of the child. Parenting is a never ending job. It is not something you can get away from once the time comes, because children need their parents from time to time, to stay on the right track, Here's all that you need to know about the role of parents in the development of their child. Parenting and child development go hand in hand. This proverb that the apple does not fall far from the tree and that the branch grows as the twig grows can well describe the effects of parenting styles on child

growth and development. All development is interrelated and cannot be defined under water-tight categories. So get us focus on how parents can actively participate to ensure that the child's growing years are worthy. The role of parents in child development is responsive, responsible and never ending it governs response, action thinking and decision making of a child in the following areas.

1] Cognitive Development :- When children are growing up, positive parenting improves their cognitive, social and problem-solving skills. Positive parenting also affects their responses and helps them grow up to be better humans. Interaction and stimulation are very important in the early years. It is all about recognizing problems, handling all situations well and picking up the traits of discipline, time management and effective problem solving through simple routines at home.

2] Social Cultural Development :- Children observe spousal interaction and how arguments are settled in the family, it teaches them a variety of good values that are imbibed and crucial to growing up. The child learns how to behave with others, playing to a common goal, team spirit, picking right friends and a lot more.

3] Physical Development :- Reaching age-related milestones is not the only goal. Children learn about being healthy, exercising regularly, being a team player, having the right diet and growing in a conducive environment through the play and learn way. The right guidance from parents can inculcate in children a good regimen of exercise and diet to achieve ideal physical development. Parents should remember that children lead by example.

4] Mental Development :- Parenting styles help and child learn innovatively, accepting failures and overcoming them, understanding discipline, accepting feedback and the award and punishment concept. It governs their response to stimuli, thus moulding their minds.

5] Spiritual Development :- Understanding religion, prayer, knowing right from wrong, being empathetic having the right ethical values, valuing your parents and strengthening goal setting liberates the free spirit in children. Teaching your children to be more accepting and believing in the greater good can help them gain a sense of purpose. Try not to confirm them to any particular religion and let them explore spirituality on their own.

6] Some Useful Parenting Tips to make your child's growing years worthy :-

Children naturally turn to the father to play and to the mother if they sense stress, fear etc. But gone are the days when fathers were bread providers and mothers did all the nurturing and interaction. The role of a father in child development is very important. Children will always look up to their father for motivation. Similarly the role of a mother in child development has moved on and is not restricted to nurturing and caretaking alone. From that first touch and look to later years, a parent is responsible for making the tiny infant into a well grown, responsible and caring adult. This list of child development tips is not gender specific and is equally applicable to both parents. Set Routines for Play, Eating and Sleep :- A good routine can help set good habits for the future. If you stick to a fixed routine, eat and sleep on time, refrain from watching the television during meals, then your child too will pick up these lessons and follow a routine.

7] Make Family Outings a part of your routine :- Remember, the family that eats and prays together stays together ! Encourage your child to have family meals together and teach him the importance of spending quality time with family members.

8] Talk to the child even when Tired :- Hard work gives immense satisfaction and the reward for you is watching your child learn how to deal with problems, how to deal with financial insecurities, how to interact with others and how to be a little like you. So talk to your child no matter how tired you are at the end of the day. He will learn the same and be there for his family just like you.

9] Build Trust, Love and Fair Play In Relationship :- Best examples are between the parents, in dealing with siblings and especially in quarrels. If you behave rationally with all the family members, then your children will learn the same and will end up loving and caring for all without discriminating.

10] Assure Your Unconditional Love and Support :- If your child fails at something make an effort to understand why and what to do before you criticize him. But over that, tell him that mistakes do not reduce

the love between people.

Conclusion

Working women has an important role in developing family and society. Whether she works at work place or as a house-wife or as parenting of her children, she can put his entire well efforts and managing the whole things in very smooth way. The effect of working mother on her children's learning and development are observed both positive and negative. In the positive effect, children can get inspired to pursue their aims and ambitions, raising independent, knowledge of real world and inculcates a sense of responsibility among children. In negative effect, children can be emotionally disrupted, create negative attitude and negative effect on children's social, psychological and emotional development and also create an aggressive nature among children. But, by the parenting and managing skill working mother can be a good mother while working outside home. This skill includes a sense of accomplishment and satisfaction, managing skill of work frustration and care-taking and loving skill for children caring.

References

1. Almani, A. s., Abro, A., &Mugheri, R. A. (2012). Study of the effects of working mother on development of children in pakistan. *International journal of humanities and social science*, 77-84.
2. Bayard, N., & Brooks-Gunn, J. (1991). Effects of Maternal Employment and Child Care Arrangements on Pre-scholars' Cognitive and Behavioral Outcomes: Evidence from Children of the National Longitudinal Survey of Youth. *Developmental Psychology*, 27, 932-945.
3. Bernal, R. (2008). The Effect of Maternal Employment and Child Care on Children Cognitive Development" . *International Economic Review*, , 49(4), 1173-1209.
4. Sultana, A. M., & Noor, Z. (2012, March). Mother's perception on the impact of employment on their children: Working and Non-working mothers. *International Peer Review Journal*, 02, 58-65. doi:http://dx.doi.org/10.7718/ijss.v2i.15
- 5.. United Nations Development Programme (1995).*Human development Report*. Newyork.
- 6..Vandell, D., &Ramanan, J. (1992). Effects of early and recent maternal employment on children from low income families. *Child Development*, 63, 938-949.

Washim District College students in Performance Ability of Jumpers and Runner Relation to Selected Motor Fitness Components

Dr.Pankaj R. Sharma

Asst. Director of Phy.Edu

Shri.P.D.Jain Arts College Ansing, Washim

Abstract :

The purpose of the study was to predict the performance ability of jumpers and runner in relation to selected motor fitness components. Fifty male students age between 18-25years were selected from Washim District College students. To find out the Motor fitness Components to the long jump and Runner performance correlations, analysis, statistical technique were students. The result of the study showed insignificant difference in motor fitness components in long jump and runner performance of muscular strength (pull-ups) muscular endurance (sit-ups) circulatory respiratory endurance (200yard run) speed (50 yard run) flexibility sit and run and agility (shuttle run) in study for independent variable are motor fitness components which have shown significant relationship to long jump performance and runner performance correlations.

Key Words : fitness college students, motor skills Jumpers, Runners, motor fitness components, ability

Introduction:

The General Motor Ability has been consider as one level of ability in mind rang of activity. It has been thought of as an interacted composite of such individual trait as strength, Endurance, power, speed, Ability, Reaction time and coordination . In successful motor performance these traits function in a coordination manner and in effective achieve accurate and efficient movement whether it be a single effort a sin the golf drive or in a series of complex and rapidly changing movement as in jumper and runner.

What is fitness? -Fitness is defined as the ability to perform moderate-to-vigorous levels of physical activity without undue fatigue and the capability of maintaining this capacity throughout life. The Principle of Overload states that by making a particular system work harder (overload), such as the cardiovascular system, on a regular basis, that system will become more fit. What are the components of fitness? There are four components of fitness as listed below. Although you may get more of an aerobic workout by bicycling (cardiovascular exercise) you may also strengthen the muscles in your lower body because of the resistance in pedaling (strengthening exercise). However, in order to increase your level of fitness in one of these components, you should utilize specific activities for that particular component.

Components of Fitness :

1. Cardiovascular Fitness The ability of the heart, lungs, blood vessels to deliver an adequate supply of oxygen to exercising muscles. Cardiovascular exercise utilizes the heart, lungs, and large muscle groups, such as running or walking. 2. Muscular Strength and Endurance Muscular strength and endurance improves when a resistance is placed against particular muscles or groups of muscles, as in weight training. Muscular Strength: the maximum amount of force a muscle or muscle group can develop during a single contraction. Muscular Endurance: the number of repeated contractions a muscle or muscle group can perform against a resistance without fatiguing. 3. Flexibility The ability to move a joint through its full range of motion; the elasticity for the muscle. Referred to as the "range of motion" of a joint (e.g. knee or shoulder). Flexibility improves with activities such as stretching or yoga

purpose of the study :

This study intends to proceed from college students' needs for fitness. college students ' physical health has become a public health problem of common concern in our country. How to guide students to carry out scientific and effective exercise with innovative training techniques has become a hot issue in the field of public health.

College student's performance ability in jumping and running events research selected method for this study motor fitness components.

Review of Literature :

The literature review covers the college students which influence the performance of an individual, the difference of the physical fitness between an athlete and a normal person . The neuron motor theory in the memory-drum will affect the performance. The physical activity can be measured using several tests. A person ability differs. A subject with high ability is able to perform in any kind of sports. The level of achievement of the motor skills depend on the individual ability. The genetic and environment factor has an impact on the individual's ability. It involves several different tests on different samples research. Based on the neuromotor theory in the memory-drum, the motor skills is specific towards the demand of a task (Franklin Henry, 1956). Henry stated that students who obtain high score in the motor skill test has specific abilities while students with low score is caused by the pattern of minimum neural stored in the memory drum. The learning of the psychomotor skills includes the results of the sequence reaction which produce coordinated performance towards a task. The psychomotor skill is shown in the form of general traits of an individual which might have similarities in the psychomotor task. For instance, the European Journal of Social Sciences – Volume 12, Number 4(2010) 540 ability to run fast will enable to enhance an individual ability to succeed in a few motor skills in sports such as football or long jump. Standing long jump (AAHPER 1976) is able to measure the muscle power significantly and the result of the research carried out by Ronald Jan (1982), found out that strength training enables the increase of the power of the leg and hands in test on power, distance, force and specific time. The body weight is the only obstacle in this test. Among the test carried out by former researchers to test the power of the legs and hands are standing long jump (AAHPER 1976), vertical jump (Johnson & Nelson, 1986) pull up (Johnson & Nelson, 1969) basketball throw for distance, (Johnson % Nelson, 1986) Margaria Anaerobic Power Test (Margaria, Aghemo&Rovelli, 1966). The power system plays an important role of the subject to enable it to get the value of validity obtained from the research carried out. Paterson et al. (1981)

Research Methodology: Fifty male students age between 18-25 years were selected from Washim District College students. The following motor fitness components such as

Data Collection :

Table no -1) Motor fitness components Selected, test used and their unit of measurement

Sr.No	Variables	Jumper	Runer
1)	Speed (50 yards)	0.527	0.389
2)	Strength(pull-ups)	0.197	0.521
3)	Endurance(sit-ups)	0.411	0.641
4)	Circulatory Respiratory(200 yards run)	0.421	0.614
5)	Agility (Shuttle run)	0.076	0.265

Table no-2 figure 1

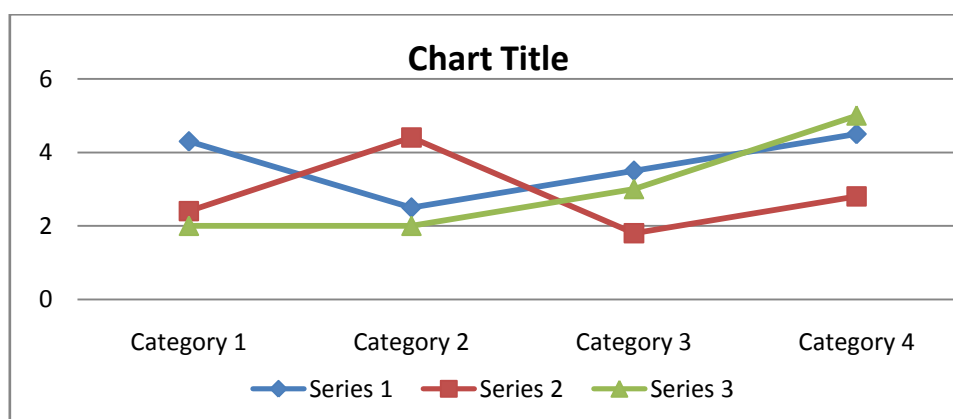

Table 2 figure 1 indicate category 1 speed- category 2 Endurance, category 3-strength
Category 4-ability

Red line –series 2 -----Runner

Blue line –series -1-----Jumper

Green line –series -3-----pull-ups,sit-ups

Correlation this Variable components -0.247

Conclusion:

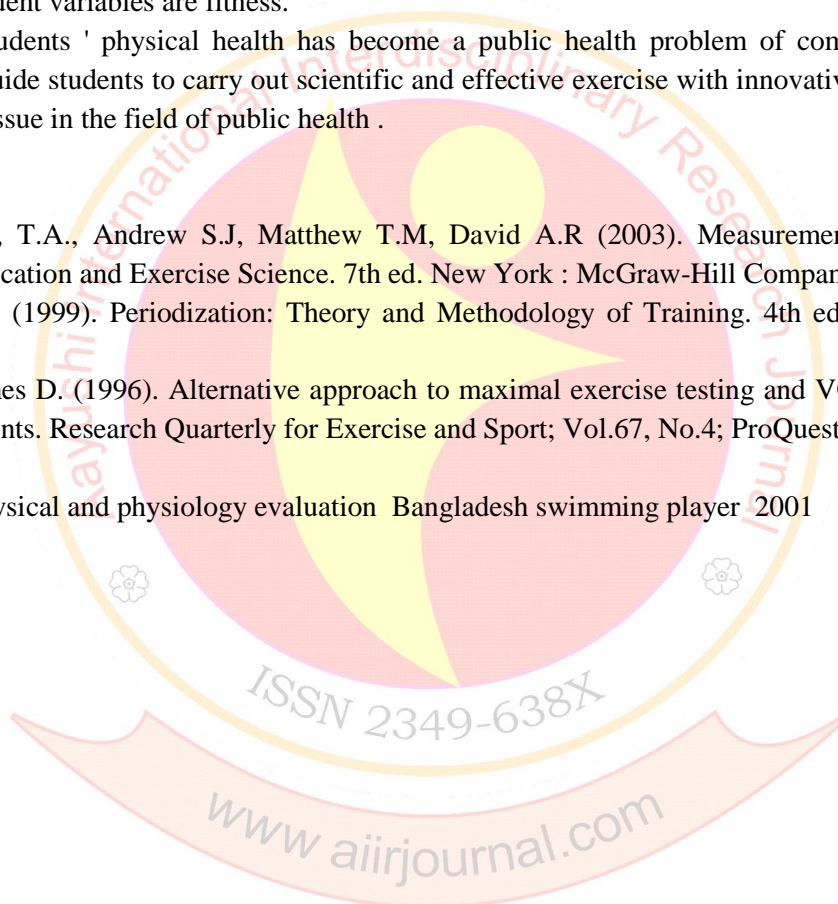
College students motor fitness components namely 50 yards run long jump and shuttle run reach are significant related ability ,performance Where as pull-ups and sit-ups are significant related to performance.

The motor fitness components long jump and 200 yard run are significant related to performance and ability for independent variables are fitness.

College students ' physical health has become a public health problem of common concern in our country. How to guide students to carry out scientific and effective exercise with innovative training techniques has become a hot issue in the field of public health .

References:

- 1).Baumgartner, T.A., Andrew S.J, Matthew T.M, David A.R (2003). Measurement for Evaluation: In Physical Education and Exercise Science. 7th ed. New York : McGraw-Hill Companies, Inc.
- 2).Bompa, T.O. (1999). Periodization: Theory and Methodology of Training. 4th ed. Champaign Human Kinetics Pub
- 3). George, James D. (1996). Alternative approach to maximal exercise testing and VO2 max prediction in college students. Research Quarterly for Exercise and Sport; Vol.67, No.4; ProQuest Educational Journals pg. 452-457
- 4)Adikari A Physical and physiology evaluation Bangladesh swimming player 2001

Stress and Women Health

Dr Pankaja Ingle

Dept of English

Arts Commerce and Science College Amravati.

A woman is a unique creature in itself. Nature has made her with complete diligence and excellence. A role of woman in one's life is admirable and estimable. She is a mother, wife, sister, daughter and a friend.

She is love

She is trust

She is energy

She is source

She is force

She is an oasis in deserted life

She is completeness in incompleteness

Vast is the role of woman. She cannot be tagged to only one aspect of life. May she be a home maker or a working woman her accountability is felt in every sphere of life. In all stages of her life i.e. childhood, adolescent, adulthood, middle age and old age she needs a proper care and attention. At a particular age she becomes a source of creation when she gives birth to a child. And balancing every aspects of life it is bound to create stress in her life. It's quite obvious that if her stress is not managed properly it is definitely pave way to different absurdities in her life.

My research paper attempt to put forward the life of woman and how stress is responsible to damage her mentally physically and emotionally. My paper will also try to provide some out way to balance the stress and live a cheerful life.

A woman's life passes through several stages. Every stage in very important and delicate and needs a proper understanding and handling. She has to play various roles and strike an effective balance between her desires and social bondages between her individualism and generalness. But at certain times she is pulled down by the stress in balancing everything around. Ansuman, Adithya and Madhulita (2014) determined that maximum number of women is suffering afrom poor mental health. According to them home and workplace atmosphere played a major role in deciding mental health status of women.

Let us understand the various stages in woman's life.

Adolescent stage : this stage is very crucial and life changing. A girl leaves behind her bounty childhood and steps in the adolescent stage where she experiences drastic changes in her physical appearances. She reaches puberty and her life changes. As a child she gets a different treatment in the family school and society. The moment she approaches puberty the view towards her changes automatically. A free bird as she was everyone tries to cage her may be several reasons lying underneath. The prior is her physical security. That no one should take advantage of her and inflict physical abuse. The parents are always worried about the girl security and due to that major factor too many restrictions are put and girls. In this stage the girl dreams high and wants to fly but string pullers are very strong which indirectly increases stress in her life. This stage is very dream like where an adolescent girl prefers to be in her charmed world. It is difficult for her to differentiate between the real and fake world. Apart from this the attraction for the opposite sex also heightened. The infatuation is so strong that again her emotional side becomes very delicate to handle. In this stage the restriction and her attraction for outer world is equally powerful. That eventually increases stress in the life of the girl adolescents which affects her life and being from many corners.

Adulthood or womanhood: this is again the most interesting phase of a woman's life where she leaves behind her adolescence and becomes a blossoming flower. It's a dilemmatic stage where she has to take education and prepare herself to tie in matrimony bonds. The strenuous issue of this stage is where she wants to develop her career and secure her future but is struck into too many restrictions levied by family and society. This indirectly develops stress in her life. Very few people around can understand her in this stage and support her to achieve her goal and also stand by her side in her failures. And now time comes when she has to

move forward sometimes with broken hearts and broken dreams and enter into the phase of matrimony. This is the most life changing stage of women. Love marriage or arrange marriage is a big issue she has to handle. The gender biased and patriarchal society doesn't allow her a free will. Sometimes under the parental pressure or at times societal strains she gets into the matrimony. Leaving behind her maternal house and stepping in her in laws house is a crucial phase. New house new people new locality new home culture she has to accept and adjust. No more she remains a delicate darling of her papa. Over night after the marriage a big responsibility is put on her shoulders to take care of her new home. Now the most potent part is she has to keep away her individuality and live for her new family where she becomes a wife daughter in law aunty mom and finally grand mom. Playing several roles brings stress in her life. The stress is multiplied if the woman is working. Now it is a rope tied circus to handle the family and working place. This stage she is also blessed with motherhood. Now taking care of family profession and nurturing a child puts excessive pressure on her.

Middle age:

The early middle stage of women is complex n complicated in nature. She is bound strongly by family responsibilities, her career and taking care of growing children. Time management at times becomes tough task for her. At times she has to keep her personal wishes aside and stand strongly for development of kids and family altogether. In this due process her physical negligence is possible which affects her health. Mental and emotional stress is elevated in the later middle stage. Women in this stage face menopause which brings forth the hormonal changes. It gets difficult for women to overcome the notorious nature of the hormones which subsequently affects the behaviour of women in this stage. She needs someone to understand her pamper her care her. Children grow up and get busy in their own world which surely is happy and a traumatic phase for a woman as she feels a big vacuum and loneliness. And unknowingly it develops a mental and emotional stress that eventually affects her physical health.

Old Age:

This is the last stage of women's life. A stage where she has a huge stuff of experience coined with ups and downs she faced throughout her life. Now actually it's a relaxing phase where all her responsibilities have come to end. But then its life nothing ends before your life ends. Children have grown up and are engulfed in their families. The professional life has alarm of retirement. The heart feels to have fun but now this stage physical complains are aggravated that becomes a major hurdle to live the life fullest. Generally, a woman is stuck into too much insecurity in this stage of life. Her place is family appears to be shuffled. She feels less valued. She feels neglected and lost. The glory of young stage comes to end and the mysterious old age to deal with sans beauty sans vigour sans energy sans zeal becomes a great challenge which truly doubles the stress. Owing to above discussion we can conclude that a woman's life is strenuous and throughout life she struggles for her survival. Apart from she being capable or incapable the atmosphere of her life favourable or unfavourable life is bound to bring stress to her and it consequently affects health. Lets us discuss how stress affects the life of woman on physical emotional and mental level.

If stress is for shorter and time being period it affects the health in certain ways but the prolonged and chronic stress developers too many health issues.

Headaches :

most of the women who experience stress are prone to mild and severe headaches which at times get converted into migraine. It affects the work efficiency and slowdowns the energy level.

Affects respiratory and cardiovascular system: the stress hormones affects the respiratory system as during stress one breathes faster and eventually heart pumps faster it affects the blood pressure. Asthma i.e. breathing problem is aroused in women and disease related to heart also occurs.

Menstrual cycle: This is the most vital part of women's life. As she reaches puberty she experiences menses which further is responsible for reproductive system. Too much stress may affect the menstrual cycle at times it may be irregular scanty or overflow. The hormones get imbalanced and affect the whole physical system.

Infertility:

stress affects the reproductive system in woman. There are many cases of infertility. Somewhere the history of infertility is physiological but may have its roots deepen in stress.

Affects immunity:

If a woman is constantly under stress she is unable to give due attention to her physical need. She intakes low nutritional food which affects her health intimately. Due to stress there is unwillingness for exercise which low downs her immunity. Constantly she falls ill and that affects her performance.

Low sex drive:

Stress fatigues the mind and eventually body. It also affects the sexual urge in women. It affects her libido and eventually her marital and reproductive life.

Hair and skin issues:

The woman who is in continuous stress affects their natural beauty. Many women experience hair loss their long beautiful hair becomes the story of past glory. Their skin becomes dry. Some are victims of acne and pimples. Untimely aging occurs as this woman's skin gets wrinkles. The dark circles under the eye are also an indication of constant stress.

Depression:

The woman has her own dreams and aspirations. But due to conditions may be of society family of patriarchy her fillings are suppressed. This suppression is deeply rooted in her being. The unfulfilled life causes indirect stress in her. Psychologically she may get into depression. She might feel lonely and cut out from the world.

Insomnia:

Stress may lead to over thinking. Day time woman may spend in working but as night approaches and as she is left with herself she ponders into thoughts. The thought process has no control and that truly affects the sleep. Lack of sleep becomes the routine that affects the concentration level work performance.

Digestive system: the woman in stress doesn't follow a proper eating pattern. There is acid accumulated in the stomach. Which at times causes stomach-ache. Lack of proper appetite may develop constipation and piles. The improper digestive system affects the whole metabolism of the body.

Muscular issues:

The stress affects the blood flow to the body. Many women over the time complain about the back ache neck pains and low strength in the muscles. The physical posture also affects. At times they have to manage their life by taking painkillers which affects the lungs and also the immunity. Old age becomes a torture with muscular [pains.

Remedies

As we have seen above how stress affects the mental emotional and physical being of a woman. If there are problems then surely there is a solution. No life is without problems. Now it solely depends on one to live in stress or stress free. Stress management has started and developed on the idea* that stress is not a direct response to stressors, but rather the ability to manage resources and ability to mediate individual responses to stressors. Since the parameters of these resources can be modified, it creates the possibility to control stress.

CHAPMAN, Margaret- The emotional intelligence pocket book. U.K., Ed. Management Pocketbooks LTD, 2001.

Here are certain remedies to lead a stress free life

Celebrate your existence as woman:

Never ever try to underestimate your feminine gender. Love yourself and your work. Other people are truly important in your life but the most important is you. Realize this fact and try to keep yourself in comfort zone.

Pursuing hobbies: life is strenuous all over. The work pressures the family responsibilities and social bearings keep you held up all the time. This increases your stress level. Now the most soothing way-out is to pursue a hobby and feel the relaxation. That may be listening music talking to friends, dancing etc.

Time management: There are too many tasks to be performed whole day which increases the stress level. The woman should skilfully utilise the time. She should make a proper time management and lead a stress free life.

Positive attitude: there are situations in life which drag you down. In this situation have a positive approach towards life. Be strong and assertive.

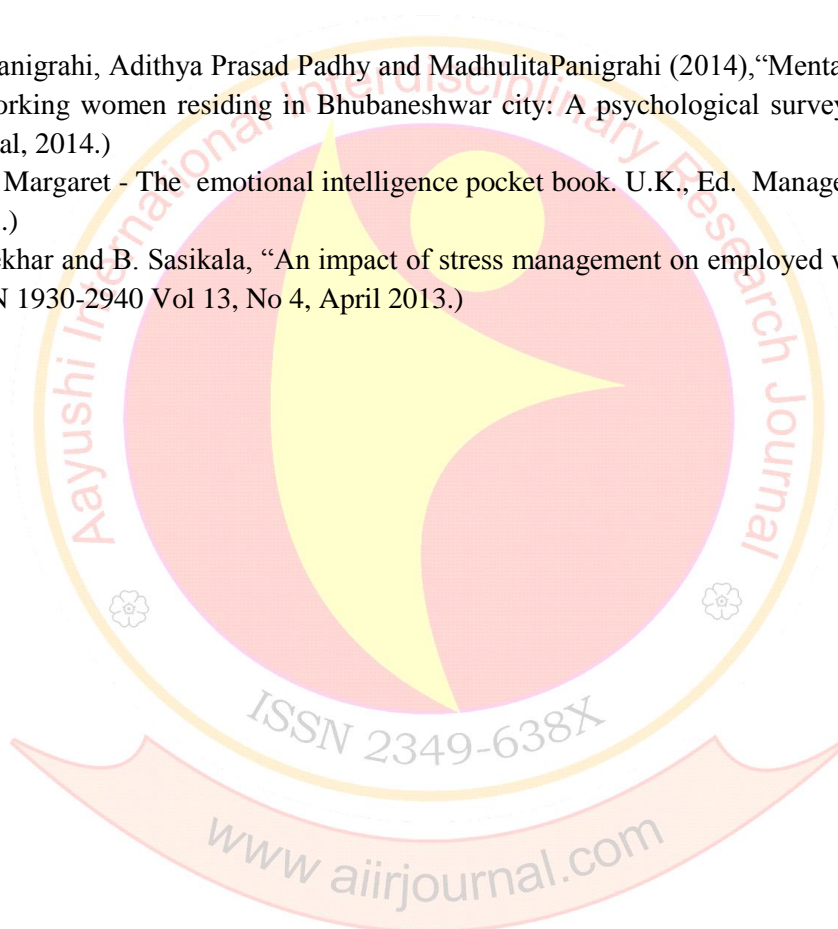
Stay away from gossips: gossiping at times leads to ruin the lives. Never gossip and if any one gossip about you be bold to turn your back and move ahead.

Rajasekhar and Sasikala (2013) concluded that employed women face stress due to family responsibilities, job insecurity, workplace culture and high demand of job performance. They also concluded that effective management of stress involves preparing role occupants to understand the nature of stress, directing stress for productive purposes, and making role occupants to understand their strength and equipping them to develop approach strategies for coping with stress.

At last, stay fit and fine. Nobody counts your tears your achievements are acknowledged. So keep a fabulous aim in life and utilise your energy and stay away from stress.

References:

1. Ansuman Panigrahi, Adithya Prasad Padhy and Madhulita Panigrahi (2014), "Mental health status among married working women residing in Bhubaneswar city: A psychological survey", BioMed Research International, 2014.)
2. Chapman, Margaret - The emotional intelligence pocket book. U.K., Ed. Management Pocketbooks LTD, 2001.)
3. Dr. Rajasekhar and B. Sasikala, "An impact of stress management on employed women", Language in India, ISSN 1930-2940 Vol 13, No 4, April 2013.)

Status of Farmers in Drought Prone Regions of Maharashtra

DR. A. T. PAWAR

Assistant Professor,

Department of Biological Science

Home Science Faculty

Smt. Vatsalabai Naik Mahila Mahavidyalaya, Pusad

Abstract

Despite having 60 percent fertile land and 35 percent of which is naturally irrigated. Remember India is 7th largest country by area and Israel is 150th still our farmers are suffering because in India agriculture improvement is just a permanent part of government manifestoes. Nobody really care about farmers if government is really interested for progress and development of farmers they would have taken positive progressive and productive measures to produce a concrete action plan if its possible in Israel than why not in India? Out of total cultivable land in Maharashtra about 60% land is under food grain crops and Maharashtra contribute only 5.8% production of food grains in India because Jowar is dominating crop but its yield is low (583 kg/ha). The state agriculture census conducted in 2015-16 pegged the total number of farmers is nearly 15.3 million.

Keyword : *Agriculture, economic status, development positive approach and action plan.*

Introduction :-

Nearly 80 percent of the farmers in India belong to marginal (less than 1 hectare) or Small farmers (1-2 hectare) category. The agriculture supports nearly 50% of the employment but contributes only 15 percent to the Gross Domestic product (GDP). The condition of most of the farmers is horrible. Israel is a country in Middle East known for their agriculture technology, where more than half of the land is desert and remaining land is also not supported by water resources and only 20 percent of land is naturally airable. Despite these things Israel produces 95% food by their own.

Agriculture improvement is just a permanent part of government manifestos, nobody really cares about farmers. They think “Karz Maali” is the solution of every problem farmer’s face. Governments have to organize companies to promote farmers to adopt new trends and technology.

Problems Of Farmers :-

- 1) **Lack of education:** Most of the farmers adopt traditional farming and don’t have knowledge about how and which fertilizers should be used and which precaution should be taken while spraying pesticides. Due to lack of education they are not ready to accept the changes due to modern technology used in agriculture. Even they don’t used the recent communication on technology.
- 2) **Technology:** Our farmers are using the most outdated equipments as well as traditional crops. New irrigation methods and practices are not taken seriously as well as new harvesting technology, processing units for post harvested farm produce, storage methods and marketing system are also neglected and are forced to adopt the old methods only for all purposes.
- 3) **Seeds :** Seed is a critical and basic input for attaining higher crop yields and sustained growth in agricultural production. Unfortunately good quality seeds are out of reach of the majority of farmers, especially small and marginal farmers mainly because of exorbitant prices of better seeds. Most of the damage is due to this factor were the rate of manipulation is high.
- 4) **Soil erosion:** Land suffers from soil erosion due to wind and water.
- 5) **Manures, fertilizers and Biocides:** Growing crops over generations without caring much for replenishing led to depletion and exhaustion of soils resulting in low productivity manures and fertilizers play the same role in relation to soil as good food in relation to body. Well nourished soil is capable of giving good yields. Thus increase in consumption of fertilizers is a barometer of agricultural

prosperity. Now a day's crop produced through organic farming are in demand so cattle rearing is very essential and farmers need education of this purpose.

- 6) **Lack of Mechanisation:** Little or noise of machinery is made in ploughing, sowing, irrigating, thinning and pruning, weeding, harvesting, threshing and pruning, weeding, harvesting, threshing and transporting the crop. It results in huge wastage of human labour and in low yields per capital abeler force.
- 7) **Agricultural Marketing:** Due to absence of sound marketing facilities the farmers have to depend upon local traders and middleman for the disposed of their form produce at throw-away price. Most of villages' farmers sell their produce to the money lender from whom they borrow money. This situation arises due to the inability of the poor farmers to wait for long after harvesting their crops. In the absence of an organize marketing structure, private traders and middle men dominate.
- 8) **Inadequate storage facilities:** Most of rural areas lack storage facilities hence compelled to sell their produce immediately after the harvest at the prevailing market prices which are bound to be low hence deprives the farmers of their legitimate income.
- 9) **Inadequate transport:** Most roads in the rural areas are Kutcha (bullock-cart roads) and become useless in the rainy season. under this circumstances its difficult to array their produce to main market and are forced to sell in local market at low price.
- 10) **Scarcity of capital:** The role of capital input is becoming more and more important with the advancement of farm technology. Since the agriculturist's capital is locked up in his hands and stocks, he is obliged to borrow money for stimulating the tempo of agricultural production. The money lenders, traders and commission agents who charge high rate of interest and purchase the agricultural produce at very low price.

Discussion:-

Income of farmers in 17 states of India is Rs. 1666/- month due to mismanagement on part at government. Farmer is paid rupees 5 per kilo of vegetable and sold at 15 to 20 Rs. per kilo at retail. In maharashtra majority of farmers hold 2 hectoros of land. Besides exploitation farmer face many climatic calamities like drought and famine contribute major loss for farmers. Floods, bad weather, high amount of chemical fertilizers, poor quality seeds are their common relatives. Out of six divisions of Maharashtra the Konkan has highest percentage of small and marginal farmers 84.5, Pune division 84%, Aurangabad 79.5%, Nasik division has 78%, Nagpur has 76% and Amravati 73% data collected by Agriculture censuses in Maharashtra in 2015-16.

It is estimated by FAO that during 2005 to 2015 more than 6,43,000 crores worth crop damaged due to natural disasters.

In the past two decades 3 lakh peoples committed suicide and every day nearly 2000 people are leaving agriculture due to agriculture land turning into commercial purposes.

Maharashtra state agriculture conducted in 2015-2016 pegged the total number 15.3 million farmers. As of 2014 in Maharashtra more than 60,000 suicides had taken place with an average of 10 suicides every day. Due to failure of crops, family problems with spouse, chronic illness, high loan percentage and other reasons.

In 2018-2019 unseasonal rains hit one crore farmers in the state. Between October to November 2019-300 suicide cases reported.

The drought prone belt of Marathwada recorded the highest number of 120 cases in Nov-2019 while Vidarbha recorded 112 cases.

Conclusion:-

"Hard work is their investment and losses are their output." We must recognize their efforts and boost them by educating them.

In order to solve problems of farmer government has to prepare and implement a standard action plan the schemes like 'Karz Maafi' is not solution of every problem they face but it is just to encourage the farmers to take a loan again expecting it will be paid by govt. again. So overall the condition is bad and needs lot

reforms 6000 per month type scheme is just a scam to make farmers more depended on government. We need to introduce new trends, technology and educate farmers and that is the only solution.

Recommendations:

- 1) Recognize their efforts and help them by education.
- 2) Government need to educate them regarding advance technology used in agricultural sectors.
- 3) In order to solve 'Seed' problems NSC should take necessary action against malpractices.
- 4) Supply of good quality manures and fertilizers.
- 5) High yield variety programme to increase the production a fwd grains in the country.
- 6) Provide loans (Subsidies) to build infrastructure and storage facilities.
- 7) Linking each village by metallic road.
- 8) Educate farmers to sell their produce at capital markets.
- 9) Introduce medicinal plants cultivation methods than cultivars.
- 10) Establishment of capital markets and processing units and factories at every district places in state.

References :-

- 1) Sudhansu R. Das "**Farmers Distress**" In the land of Kakatiyas.
- 2) Arambam Tojo Sing "**Rural Socio Economic Development in Manipur**" Rajesh Publications.
- 3) R.K. Sharma, S.K. Bhoi, N. Pandey; S. Shinde; V.K. Pandey "**Agriculture at a glance**" Daya publishing House. ISBN13 : 9789351249481
- 4) Kota Neelima "**Widows of Vidarbha Making of Shadows**" OUP publisher India 9th Feb. 2018
- 5) Ranjankumar Biswas "**Organic Farming in India**" N.D. Publisher- Jan.2014
- 6) S.R. Reddy "**Farming system and sustainable agriculture**" Kalyani Publishers- Jan. 2016.
- 7) S. Subba Reddy, P. Raghu Ram "**Agricultural finance and management**" Oxford and IBH Publishing Co.Pvt. Ltd. Nov.2018
- 8) S.S. Acharya, N.L. Agarwal "**Agricultural marketing in India**" Oxford publishing Jan.2019

New Trends in Teaching and Learning of English Language

Mr. Prafull A. Kose

Lokmanya Tilak College, Wani,
Dist. Yavatmal (Maharashtra)

Abstract

The current system of higher education is very stereotype and mechanical. Though the process of change has already been seen in good universities and colleges yet it is very slow and is seen to be implemented with little or no success. Our current system of traditional education has so many challenges which are brought by rapid changes in all fields of knowledge. In this scenario of change the role of teacher and teaching techniques in English which may prove suitable to fulfill the demands of transforming world. The system of education and teaching techniques in English should be based upon application of the knowledge that we earn. The relationship between teacher and student has undergone a sea change. Though the ratio of teacher and students still remain same, the role of a teacher to look at his students has been changed. Teacher is no longer a dictator and the one who knows everything. The new teacher has some special tasks at his hands and he will have to go ahead with these tasks to nurture his pupils and also to avoid the compartmentalization of higher education in English. The teacher is a supervisor and this new role is given to him to grow the interaction between him and his students. The traditional methods of teaching in English are no longer useful and this new teacher has to make use of modern techniques which have been motivated by and evolved from recent researches in student-teacher psychology and innovations in modern tools of teaching. The teacher can use ICT to improve the learning skills of his students. There is Kagan's method of teaching and learning which involve constructive teaching and learning process. Kagan's teaching- learning techniques focus upon the participation of students in the process of learning to make this process highly interesting.

Keywords:- Interaction, Kagan's methods, Constructive teaching, Participation in learning.

Introduction

Cooperative learning is a group learning process based on the understanding that people learn better when they learn together. It provides an alternative to the traditional classroom in which the teacher is up front teaching the class as a whole or supervising individualized seat work. In the cooperative model the focus is shifted from teaching to learning, from the individual relationship between teacher and student to the relationship of the student to the class as a community of learners. Students work in small groups and are interdependent upon each other for answers to their questions and for achieving their goals. The teacher is no longer the focus of interaction but a measure of support, guide, facilitator and resource person.

Kagan cooperative learning is an approach which uses among other philosophies, constructivist principles, and one underlying principle of constructivism is that learning cannot occur unless the learner is actively engaged with the learning material. Kagan cooperative learning ensures that all team members are actively engaged since every structure is imbedded with the four basic principles of (a) positive interdependence, (b) individual accountability, (c) equal participation, and (d) simultaneous interaction.

Kagan cooperative learning uses structures. These are content-free strategies for organizing interaction among pupils in a classroom. They can be considered to be tools in a teacher's toolkit of teaching strategies in English. Just as each tool is selected to perform a particular task, so also a strategy is to be selected according to the needs of learning objectives. They describe the nature of social interaction patterns among learners. One basic element of the Structural Approach to cooperative learning is the difference between structures, content and activities. A structure explains the 'how' of instruction. It organizes the social climate of the classroom and defines the interactions to be expected. The content is the want of instruction. When content is added to a structure one gets an activity. Content is transacted through structures. Kagan explains this mathematically as: Structure + Content = Activity.

There are a number of structures to choose from, Spencer Kagan documents over 200 of these structures. These structures have been categorized into two main types: interpersonal functions and academic functions. The interpersonal functions comprise of class building, teambuilding, social skills, communication

skills and decision-making. The academic functions include: knowledge-building, procedure-learning, processing information, thinking skills and presenting information.

With new role of supervisor, teacher introduces some innovative techniques in English to enhance students' power of learning. These innovative techniques are classroom activities. These activities include: Round Robin, Round Table, Corners, Think-Pair-Share, Blind Hand, Find-Someone-Who and Jigsaw. In Round Robin activity, teacher frames questions and students need to answer these questions orally. In Round Table activity, teacher again frames questions and students need to write answers in turns. In corners activity, students are given a case study on some controversial or sensitive issue. In Think Pair-Share activity students are given some time to think and discuss some issue and finally, they are asked to share their views among one another. In Blind Hand activity, students are given a poem in pieces and they are asked to arrange a poem in sequence. In Find-Someone-Who activity, students are given on audio/video to listen and then they are asked few questions on basis of that audio/video. In Jigsaw activity, teacher divides an entire class into teams. One student from each is selected as an expert and a team of experts is formed. The expert team then studies content and teaches other members of team.

Teaching techniques in English in higher education have been evolved over a period of time. These techniques depend upon various methods of teaching which was practiced in the early 20th century. The success of this method depended largely on the competence and resourcefulness of the teacher, and the motivation of the learners. Audio visual aids may be described as aids that facilitate the understanding of the written and the spoken word in a teaching and learning situation. Visual aids pertain to the sense of sight, audio aids to the sense of hearing.

According to Hilga, 94% of knowledge comes to us through the sense of sight and the sense of hearing of this 83% comes through the sense of sight alone and the remaining 11% through the sense of hearing. Both of these senses can be exploited to advantage in teaching. In India, however, a highly verbal approach has been characteristic of teaching both language and non-language subjects. Such an approach is fraught with verbalism. Verbalism is the use of words which are not clearly understood by the learner. Visual aids are as old as the hills. Letters of alphabets must have been intended originally as visual aids. The Chinese script has retained a large pictographic element. Thus there must have been a very thin line between the 'visual' and the verbal. Visual aids fall into three broad division: the first covers materials like pictures, flash cards and the blackboard. The second covers materials like the magnetic board, clock model and rotating charts which display movement. The third covers moving materials like the film.

The ordinary classroom is full of real things like tables, doors, windows, walls, boys and girls etc. Audio aids include: gramophone, tape recorder, radio and language laboratory. The sound film and television are audio-visual aids. Audio aids are useful in that they lend permanence to speech which by its very nature is transient. The audio aids provide better organized courses. The gramophone is yet another audio aid. It is inexpensive, easy to maintain and operate and it provides first rate materials Billows rightly observes, "The gramophone is and will remain for many years the most convenient, portable and cheap mechanical device for beginning the authentic sound of a native speaker of the language into the most remote classroom." The facility for repetition which it provides is one of its great virtues. The tape-recorder has all the advantages of the gramophone recorder. These audio-visual aids certainly help in teaching any course at higher level of education. Apart from these audio-visual aids, there are several modern techniques of teaching in English.

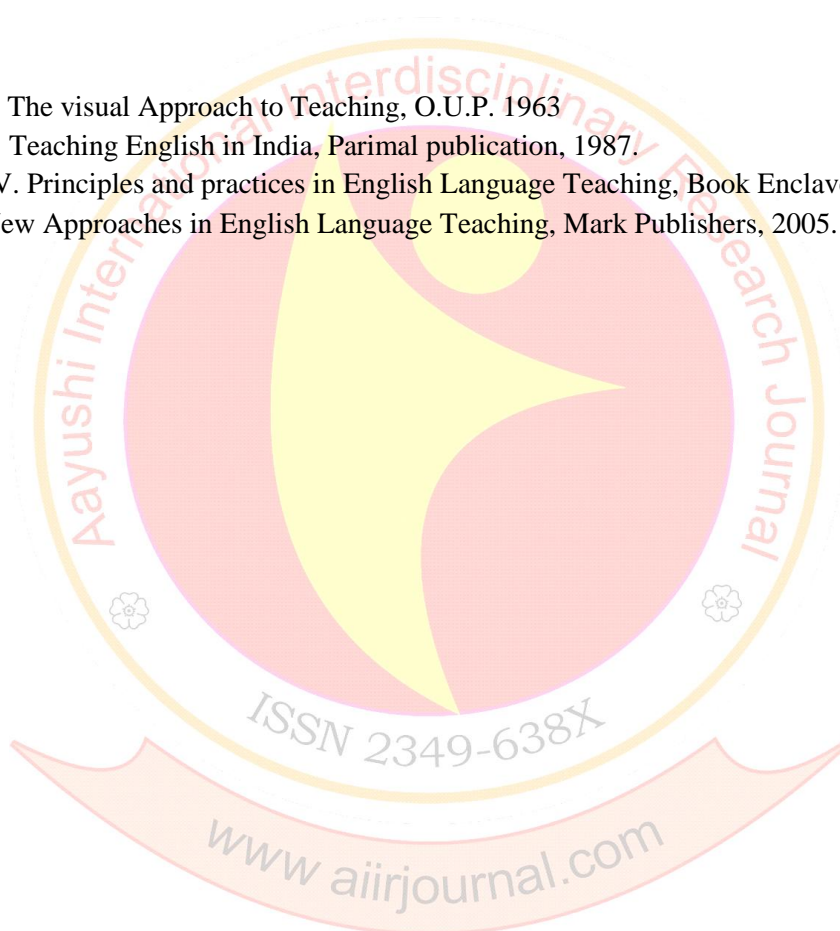
All of us are familiar with lecture method in teaching, if this method of teaching is made stimulating and thought provoking; students begin to get attracted towards this traditional method. The information should be provided dramatically and teacher needs to ask questions throughout the lecture to involve students in the process of learning. The modern technique of discussion is very effective to grow deep interest in students about the topic. To make the discussion interesting students should bring with themselves the prior knowledge of subject. Students' rate group discussion as the best method of learning as it has more participation of students and the learning becomes more effective. This method or technique develops the creativity of students. The teacher should discuss the various aspects of topic and its parameters. The teacher should introduce the topic and the purpose of discussion. The role of a teacher in this whole process is of a facilitator.

Case study technique is primarily developed in business and law. It can be productively used in liberal arts, engineering and education. This technique is used to inculcate critical thinking in students as well as to encourage them to face with real-life problems. They are asked to diagnose a particular problem and to seek a solution of that problem. Brainstorming is a loosely structured form of discussion for generating ideas. It is a very useful technique for problem solving, decision making, creative thinking and team-building. It also develops listening skills. The wild ideas are encouraged among students and the emphasis is here placed upon quantity of ideas and not the quality of ideas. There is a need of equal participation of members.

Written assignments help students in organization of knowledge, assimilation of facts and better preparation of examinations. This discussion on technique can be elaborated at any length but it will an injustice to discuss them all in this small research article. In the end, it can be said that teachers should use different methods such as self-evaluation, teaching portfolios, and students' achievements and students' rating to evaluate the teaching effectiveness.

References :-

- 1) Green T.L. The visual Approach to Teaching, O.U.P. 1963
- 2) Yardi V.V. Teaching English in India, Parimal publication, 1987.
- 3) Mohod V.V. Principles and practices in English Language Teaching, Book Enclave, 1999.
- 4) Jani D.J. New Approaches in English Language Teaching, Mark Publishers, 2005.

Literary Theories : An Overview

Ku. Priyamvada Dinesh Bhat,

Asstt. Prof. M.A., M.Phil. (English),

B.B. Arts, N.B. Commerce & B.P. Science College, Digra.

445203 Dist. Yavatmal

Abstract:

Literary theory in a strict sense is the systematic study of the nature of literature and of the methods for amazing literature. As a consequence, the word 'theory' has become an umbrella term for a variety of scholarly approaches to reading texts.

One of the fundamental questions of literary theory is 'what is literature?' although many contemporary theorists and literary scholars believe either that literature can not be defined or that it can refer to any use of language. Specific theories are distinguished not only by their methods and conclusions but even by how they create meaning in a text.

Since theorists of literature often draw on a very heterogeneous tradition of continental philosophy and the philosophy of language. There are many types of literary theory, which take different approaches to texts. Broad schools of theory that have historically been important include historical and biographical criticism, New criticism, formalism, Russian formalism, structuralism and post- structuralism, Marxism, feminism and French feminism, post- colonialism, new historicism, deconstruction, reader-response criticism and psycho-analytic criticism.

1. Biographical Criticism:

It is a form of literary criticism which analyses a writer's biography to show the relationship between the author's life and his works of literature. It is often associated with historical biographical criticism. Like any critical methodology, biographical criticism can be used with discretion and insight or employed as a superficial shortcut to understanding the literary work on its own terms through such strategies as Formalism.

2. New Criticism:

New criticism was a formalist movement in literary theory that dominated American literary criticism in the middle decades of the 20th century. It emphasized close reading, particularly of poetry to discover how a work of literature functioned as a self-contained, self-referential aesthetic object. The movement gets its name from John Crowe Ransom's 1941 book, 'The New Criticism'. The work of Cambridge scholar I.A. Richards, especially his 'Practical Criticism' and 'The Meaning of meaning' were important to the development of New Critical Methodology.

3. Formalism:

Formalism is a school of literary criticism and literary theory having mainly to do with structural purposes of a particular text. It is the study of a text without taking into account any outside influence. It rejects or sometimes simply "brackets" notions of culture or societal influences, authorship, and content and instead focuses on models, genres, discourse and form.

4. Structuralism:

Structuralism is a methodology that implies elements of human culture must be understood by way of their relationship to a broader, overarching system or structure. It works to uncover the structures that underlie all the things that humans do, think, perceive and feel. According to Simon Blackburn structuralism is, 'the belief that phenomena of human life are not intelligible except through their inter relations. These relations constitute a structure and behind local variations in the surface phenomena there are constant laws of abstract structure.

Structuralism in Europe developed in the early 1900s, mainly in France and Russian Empire, in the structural linguistics of Ferdinand de Saussure and Copenhagen schools of linguistics. They faced serious challenges from the likes of Noam Chomsky. The structuralist mode of reasoning has been applied in a diverse range of fields, including anthropology, sociology, psychology, literary criticism, economics and architecture.

The most prominent thinkers associated with structuralism include Levi-Strauss, linguist Roman Jakobson, philosopher and historian Michel Foucault, philosopher Jacques Derrida, Marxist philosopher Louis Althusser and the literary critic Roland Barthes.

5. Post Structuralism:

Post- Structuralism is either a continuation or a rejection of the intellectual project that preceded it structuralism. The post structuralists include- Roland Barthes, Jaques Derrida, Michel Foucault, Gilles Deleuze, Judith Butler, Jean Baudrid, Julia Kristeva and Jurgen Habermas and many theorists who have been called “post structuralists” have rejected the label.

6. Marxism:

Marxism is a method of socioeconomic analysis that views class relations and social conflict using a materialist interpretation of historical development and takes a dialectical view of social transformation. It originates from the works 19th century German philosopher Karl Marx and Friedrich Engels. Marxism has developed into many different branches and schools of thought, with the result that there is now no single definitive Marxist theory. It has had a profound impact on global academia.

7. Feminism:

Feminism is a range of social movements, political movements and ideologies that aim to define, establish and achieve the political, economic and social equality of the sexes. Feminism theory is the extension of feminism into theoretical or philosophical fields. It encompasses work in a variety of disciplines. It aims to understand gender inequality, and focuses on gender politics, power relations and sexuality, promotion of women's rights and interests.

8. Deconstruction:

Deconstruction is an approach to understanding the relationship between text and meaning. It was originated by the philosopher Jacques Derrida who conducted readings of texts looking for things that run counter to their intended meaning or structural unity. The purpose of deconstruction is to show that the usages of language in a given text, and language as a whole, is irreducibly complex, unstable or impossible.

9. Reader-response Criticism:

It is a school of literary theory that focuses on the reader and their experience of literary work, in contrast to other schools and theories that focus attention primarily on the author or the content and form of the work. Modern reader-response criticism began in 1960s and 70s particularly in US and Germany in work by Norman Holland, Stanley Fish.

Reader- response theory recognizes the reader as an active agent who imparts “real existence” to the work and completes its meaning through interpretation. It argues that literature should be viewed as a performing art in which each reader creates their own, possibly unique, text-related performance.

It is a literary criticism or a theory which in method, concept or form is influenced by the tradition of psychoanalysis begun by Sigmund Freud. Psychoanalytic reading has been practiced since the early development of psychoanalysis itself. Its object is the psychoanalysis of the author or of a particularly interesting character in a given work.

References:

- 1) Peter Barry. Beginning Theory: An Introduction to Literary and Cultural Theory. ISBN 0-7190-62678-3
- 2) Modern Criticism and Theory: A Reader. Ed. David Lodge and Nigel Wood. 2nd Ed. ISBN 0-231-13-417-7

Violation of Human Rights of Women in India

Prof. Sarita Uttamrao Chandankar (Chapke)

Dept. of English,
Smt. Vastalabai Naik Mahila Mahavidyalaya,
Pusad. Dist. Yavatmal. 445204

Abstract

Human rights are basic rights to every human being. The constitution of India guarantees the equality status to both men and women. However there appear great difference between theory of human rights of women and its practice. Since time immemorial Indian society has been male dominated and women have to face discrimination, injustice and dishonor. It is said that women are enjoying the status of equality to men but in actuality it is not. Their right as human beings was violated in the past in the names of inhuman practices such as Devdasis, Purdah and Sati tradition. Although those practices of the past are not observed today the exploitation of women and violation of their rights have taken new means and avatars. Women have an important role to play in the society. They are regarded as primary source that raises and nurtures the family. Although their contribution to the progress of the country equals to their male counterpart, still women experience a number of constraints. The present paper briefly discusses violation of some of the human rights of women.

Key words: Human rights, women, child marriage, equality, education etc

Introduction

Man is social animal having rational faculty. It is expected on the part of human beings to observe certain norms, rules while living in society. In human society we have got some rights to retain our liberty and dignity. In this sense human rights may be defined as the rights which are essential for living as human being and the rights which are related to natural rights as human beings. In short, every human being is equal and everyone has to have certain rights to live one's life respectfully. Equal treatment and absence of discrimination of any kind are the two key concepts of human rights.

Human rights are generally understood as being those rights that acknowledge that each individual is entitled to exercise his or her rights without any forms of discrimination. Human rights are universal and applied equally without any type of discrimination such as caste, creed, race, religion, occupation and socio-economic background. Human rights are indisputable, inseparable, interrelated and interdependent and hence the violation of one right often affects the other rights.

Almost half of the population of India consists of women. Although the constitution of India guarantees equal status to men and women yet the issues of discrimination against women are increasing even today. It is observed that even the educated women too, along with illiterate women suffer social, economical, religious and cultural discrimination. The attempt of suppressing the voice of woman shows the underlying so-called male authority created by patriarchal culture of society.

The present era has been the era of science and technology. It is also known as era of woman too. The present era allows woman to explore her potential and several women have shown their guts in every walk of life. The woman of today is conscious of her own rights. She is paving her way in the sectors like education, politics, science, technology, business enterprises and so on. The competent woman of the day has been making her voice audible in society.

The World Human Rights Conference in Vienna (1993) recognized gender-based violence as a human right violation. The recognition of women's rights (as human rights) become international law after when United Nations General Assembly adopted the Convention on the elimination of all forms of discrimination against women. During recent times the gender discrimination start even before the birth of girl child in the form of sex determination test. A large number of girl children are being killed in the very womb of the mother. The government of India has adopted a strict policy against female foeticide yet we often read the cases of foeticide and female infanticide.

Right to education is one of the most important human rights and in this sector too, the status of women's education is far from satisfactory. In certain part of the nation girls are denied even primary or basic

education. The education of their brothers or male members in the family are considered the priority and thus it resulted why there continues to be a gap between the literacy levels of men and women. The uneducated women remain unaware of their basic human rights.

As there is violation of woman's right to equality and right to education in India, their political right too is greatly violated. The representation of women in political and legislative institution is very unsatisfactory. The political parties promise 33% reservation for women in the assemblies but forget the promise soon after the election. The political sector in India remains male dominated from Panchayat level to Parliament level. Alongside the political right, women's right to property is also a matter of interest. In most of the Indian families women do not own the property of their own neither they get the share from the parental property. The machinery that enforces the law appears weak or apathetic especially in the matter of land and property right of women. The discrimination is obvious as the sons have independent shares in ancestral property and the daughter's shares based on the share received by the father only.

Many women in our nation suffer malnutrition and other issues from dietary as the preferences for food are again given to male members in family. The various studies confirm that girls' diet is inferior both in quality and quantity to boys' diet across states. The inferior quality of food exposes them to vulnerability to infection and diseases. Moreover, the expenditure on medication for girls is comparatively less than that of boys.

As the traditional industries and agriculture industry is declining so is the employment of women in those sectors. The new technological changes require skill and training and a large number of women working in those sectors are illiterate they are thrown out of employment. Moreover, women are paid less than males for same non-technical works. They are in demand just where "female skills" are required. The percentage of owning a business enterprise by women as compared to men is very low or negligible.

Article 21 of our constitution (Right to Life) include right to live with dignity. The same right is equally mean for women. There are many ill practices in the society that makes woman systematically feel inferior and weak. The practices of eve-teasing, obscene words, offensive remarks on her appearance, gestures, touching part of female body and other such acts in society represents the violation of her bodily integrity thus denying woman the fundamental right to move freely, with dignity on the basis of her sex.

Child marriage has been cursed and banned legally yet it is prevalent in many states in India. Surprisingly enough, sometimes marriage is settled in cradles. Basically, the phenomenon of child marriage is connected to illiteracy, poverty, dowry etc. The child marriages may expose woman to early motherhood, widowhood and deprive them of socialization, education, choice to select her partner, economic independence, health etc. The cases of bride burning, killing by other means or suicides are many times directly linked to evil social practice of dowry. Hundreds of married women in India undergo routine torture by in-laws and husbands. It is really shameful on our part that the rapes of young girls and women occur in our nation on daily basis. The fact that number of rapes reported is generally less than actual numbers. What tortures more in the case of rape that the victim has to prove that she has been raped. "The victim finds it difficult to undergo medical examination immediately after the trauma of assault. Even the rape victims often feel responsible for the act, and are sometimes ostracized by family members. This shame is exacerbated by the facts that only 7 % (or less in some states) of the Indian police force are female" (in Dr. T.R. Maruthi). The sexual harassment and molestation at is considered as the most detrimental problem that imposes barriers within the course of their progression.

The very foundation of life exists on equality of sexes. There has been a great difference between the woman of the past and present. Our history registered a number of ideal women like Jijabai, Savitribai Phule, Sarojini Naidu, Anne Besant, Mother Teresa, Indira Gandhi etc. Today women are leaving their imprint on every public sector and working as judge, astronaut, engineer, doctor, district collector, and army officer and so on. We have number of example where women have dominated every spheres of life. She is not weak and dependable now. On the other hand she is efficient, expert and independent having her own voice. Mahatma Gandhi once said that a single mother is greater than hundred teachers. We cannot deny the fact that the educated woman too has to face insult and ill treatment but she has to learn giving voice to injustice. Unfortunately, many times women do not stand against injustice including the women from higher class and lower class. The women from poor background are generally dependent on their husbands for economic and

other reasons. As they are economically dependable, they do not get enough support from their kin and they have to suppress their voice against the violation of their human rights. Similarly, the women from upper strata of society too do not raise their voice against the injustice as they remain afraid of their status in society or do not want to have blot on the image of their 'perfect family'.

It is not that only male members of society alone that are responsible for violation of women's right and bring injustice on them but it is the tendency to keep them under control that prevails. It is high time therefore to have change in attitude of society. The woman is not a thing that should always be taken for granted. On the contrary she is life-blood of Indian culture and deserves to have protection of her rights. The outdated laws and practices have to be reformed and we have to think beyond patriarchal ideology in order to recognize woman's equal humanity, respect her identity and response to realities of present-day world.

Reference

- 1) India: The Legal Framework for Women and Work. (2012).
http://www.catalyst.org/system/files/legal_framework_india_1.pdf
- 2) Maruthi, Dr. T.R & Sridevi Krishna "Violation of Human Rights of Women in India" Pahuja, Dhawesh. " Domestic Violence against Women in India".
www.legalindia.in
- 3) Saryal, S. (2014). Women's Rights in India: Problems and Prospects. *International Research Journal of Social Sciences*, 3(7), 49-53.
- 4) <http://www.isca.in/IJSS/Archive/v3/i7/9.ISCA-IRJSS-2014-84.pdf>
- 5) Women's Rights are Human Rights. (2014). United Nations.
<http://www.ohchr.org/Documents/Events/WHRD/WomenRightsAreHR.pdf>
- 6) Women's health and human rights: Monitoring the implementation of CEDAW. (2007). World Health Organization.
http://apps.who.int/iris/bitstream/10665/43606/1/9789241595100_eng.pdf

Teaching and Learning English in Rural Area: Some Issues

Pundlik Nalinde

Assistant Professor

Bhagwan Baba College, Lonar Dist- Buldana

Abstract

The purpose of the research paper is to find out the reasons for poor performance in English especially in rural areas. Today English has emerged as a language of trade, commerce, higher education, science and technology. In rural area it is difficult to find out atmosphere for English language. Most of the students do their education in their mother tongue. Though they score more marks in other subjects, they remain poor in English language. Fear about English language is the most important reason behind this. There is a great mismatch between rural and urban students. Urban students somehow manage to learn and use English language quite well in the context in which the language required. English language teaching in rural area is a very hard task.

Key Words: ELT, second language, pedagogy, curricula.

English in India is taught in different types of schools and in various states, in number of ways and in circumstances. In the schools run by the local bodies the standards of its teaching and the objectives are much below the norms. The vast majority of students in the rural areas find this language impossible to grasp, in spite of grappling with it during most of their school and college life. They have phobia for the English language which they are unable to understand throughout their life.

However teachers teaching English as a second language to UG students especially in rural area have a frustrating experience. The students enrolled for UG class are very poor in English. Even they didn't know the basic knowledge of grammar if we look to their mark sheets; they have scored very good marks in other subjects as compared to English subject. Few of the students even scored good marks in English at higher secondary level. But they didn't know anything about grammar of English language. Most of the students in rural areas accomplish their studies in their mother tongue. As English happens to be a compulsory subject in board examination it becomes a stumbling block in their pursuit of higher studies. In fact English is a killer subject for them and is responsible for them and is responsible for schools drop outs. This situation is more or less similar in the region but particularly in the rural area it is very critical. Now let us examine some of the reasons which leave English as a souring grape for rural areas. The major issues that cripple ELT in rural areas may be conveniently examined under the following heads:

Faculty Pedagogy: The pedagogy adopted in teaching in alike in rural areas, displays serious flaws. It has so far focused on the written form and neglected the spoken skill. Similarly listening and reading skills were also not properly and simultaneously taken care of. Any language learning should be spoken oriented. Listening, speaking, reading and writing- that should be natural order. To have a real language experience, spoken based classes- questions, answers, discussions, description, elaboration, interaction, free sharing of thoughts and feeling in the target language, critical opinions freely expressed are imperative. But this is not a case nor was there sufficient oral drills, and oral production of pretty good number of sentences/ phrases for better pattern-grasp. What went in the classroom was sheer written English training, to the serious neglect of other skills. Excessive focus on grammar rules thwarted the creative and spontaneous impulses of students to give free expression. The fear of committing grammar mistakes has been a constant obsessive impediment even to the brightest.

Incompetent teachers: Teachers who have to be models of good language through their fluency, felicity and facility often prove otherwise and turn abject objects to be pitied. Many of them speak in husky voices, in broken manner, fumbling for words and right expressions and often faltering. Some are too fast in speaking to be easily understood; yet others too slow to excite any interest in the listeners. If some affect a foreign accent, some others on the other side by speaking with gross regional peculiarities making English less intelligible. After the minimal educational requirements for appointment, a good number of teachers steal into the sublime field of teaching, often paying a huge sum of donations. This cannot in itself be held the prime cause of decline in standards. What happens in reality is the degradation of the teachers into one that turns teaching into a routine activity without adequate preparation for the class and sufficient related reading.

Tilted curricula: The curricula generally do not offer the materials for all round development of the skills. It is weighty and biased in favor of the written form and crammed in ill chosen teaching materials. It insists on only written examination and so turns out to be the bane of students rather than blessing. Sub- standard teaching materials prescribed in the syllabus do not help the mastery of English. Teaching materials should be student friendly, communication focused and function- oriented. These should be simple enough and attractive for

students. Rural students are often repelled by the very exacting and tedious nature of the currently prescribed syllabi followed in most Indian Universities. Besides, it is literature- laden and void of language experience.

The Psychological Constraints: A good number of rural students in the colleges are first generation students. They lack any academic and intellectual precedent to draw inspiration from. They are simply bewildered and lack any serious academic motivation to pursue deeper language studies and higher intellectual pursuits. Their ignorant parents and siblings do not furnish them any intellectual background and the necessary spur. Hence they remain apathetic towards their studies. English language learning is no pleasant an exercise from their cultural point of view. Many students are famished children of the poor farmers. They suffer physically from poverty and mentally from inferiority complex. The Indian students reach college with prejudice against English as a language of their one time oppressors, the British people. Some students fear English is a difficult language and beyond their comprehension.

Geographical locations: Villages are generally located far from cities and towns. This remoteness is repulsive to many aspiring teachers to settle in village. Thus most quality teachers are chary of serving in villages and hail to convenience urban areas for return career prospects. This leaves the villages to be satisfied with the normal teachers who fail to improve the English standard of rural students. Again, cities are blessed with a copious supply of all sorts of teaching- learning materials and modern articles of teaching articles teaching equipment such as the computers, whereas the villages lack all these, along with the periodicals and even the English news papers. Besides, the numerous job opportunities in cities goad students are mostly ignorant of these. All these are obstacles against the chances of rural students gaining good English language mastery.

Infrastructural Constraints: English language teaching and effective learning presupposes not only a good teacher and his/her to an effective methodology but by also the existence of standard infrastructural facilities such as sufficient large building, sizable campus, well- furnished classroom, copious learning materials, large libraries and a language lab. Non-existent of these facilities in rural area makes ELT further difficult. Besides over loaded class rooms also render language teaching more ineffective.

Conventional system of Examination: The most evil of examination is that one can pass it by preparing some set expected questions from the cheap notes and help books and not by picking up the skills in language- learning and may even purchase a text books, leave very little scope for development of English as a second language.

Educational system: Another main reason which affects English language learning is the educational system itself. There are four main skills of every language i.e. listening, speaking, reading and writing. The students of rural area are generally taught only reading and writing. But listening and speaking which plays a greater role in communication have been neglected. Thus our educational system lacks an important dimension. The examination system is not language oriented. Even parents are craving for marks than knowledge. Because of that result oriented teaching has been adopted in schools. Students are guided and specially trained to concentrate only on the areas where they can score better. Hence they neglect the other basic skills. One problem that seems to be peculiar in our area is that one is speaking faulty English becomes an object of ridicule. Even educated and well- placed people shy from expressing themselves in English for fear of this unkind backlash. They prefer to avoid the humiliation by sticking to the mother tongue.

Knowledge explosion: the growing number of subjects, there is have been quite a few new areas in them and the vast amount of course contents in some of the subject leave very little time for the teaching of English, which is a foreign language and needs a special place in the time table. On the other hands the numbers of periods devoted to English formerly have been reduced to adjust subjects like environmental studies, computer education, physical education, social work, moral education, general knowledge and health education. These are the reasons why most of our students never develop the confidence to communicate in English. The fear factors have bogged them down. The need of the hour is make them aware that though their fear is real, the factors causing them are not. Our present system of instruction in English needs to be thoroughly revamped and reoriented towards removing these fears by a direct and participative approach.

A great hindrance in the way of learning English however is the over importance given to grammar in schools. English grammar is a source of fear for learners. Grammar makes the user conscious while trying to express him. We must encourage our students to speak the way they can regardless of mistakes, as mistakes are an integral part of the process of learning. Tell them that grammar has no role to play in the process, as they have learnt to interact in their mother tongue without learning grammar. We must make it compulsory for all the students that English word must come out from their mouth. It is necessary to create English atmosphere, then only the positive result will come out. In short every favorable factor to help rural students pick up English and render ELT easier in rural area is conspicuous by its absence. The issues mentioned above are some of the major causative factor and points to why English is at low ebb in rural areas.

References:

- 1) Aslam, M. Teaching of English: A Practical Course for B. Ed. Students. Foundation Books Pvt. Lmd.New Delhi, 2003.
- 2) Dr. D. Kanakadurga, Spoken English: English Language Learning Series(ELT) OU, Hyderabad 1999.
- 3) L. Kohali, Techniques of Teaching English in the New Millennium. DhanpatRai Publishing Company. 2000.

Physical Activity and Nutrition Status in the College Students

Dr. Ravidra P. Jagtap

Asst. Prof. Nashikrao Tirpude College
of Physical Edu. Nagpur

Abstract

This study examined the beliefs of a group of university students about physical activities, healthy nutritional patterns in the context of Tehran, Iran. Methods: This study was a mixed method. Participants of the study were 100 university students that selected by convenience sampling method from Tehran-located universities (Iran). Interviews and questionnaires instruments were used to collect the data. Results: Only 30% of them had regular physical activity. Body Mass Index (BMI) has mostly been in the normal range and % 17 were overweight. The important barriers were university courses, living in out-of-home settings, and time shortage as the factors barred them from having physical activities and healthy nutrition patterns. Students' knowledge about the benefits of a healthy lifestyle was desirable. living in academic settings and preparing for exams which triggers stress, reduce healthy nutrition pattern and physical activities as two factors related to life quality. Therefore, planning and evaluation of environmental health-promoting interventions was proposed.

Key words: Lifestyle, Diet, Students, Motor Activity.

Introduction

Lifestyle and health-related behaviors such as unhealthy dietary habits and physical activity doesn't only relate to mortality rate and disabilities resulting from chronic diseases but also they have been highly expensive and decrease the productivity of a society. According to the World Health Organization (WHO), noncommunicable diseases can account for approximately three-fourth of the death toll in developing countries by

Now, it is known that there is a relationship between nutrition and chronic diseases such as cancers, cardiovascular diseases, diabetes, and strokes. Also, nutrition influences risk factors of diseases such as hypertension, diabetes mellitus, and obesity. On the other hand, physical activities, which are an integral part of a healthy lifestyle, affect cancers, diabetes mellitus type II, obesity, and Osteoporosis and death toll and disabilities from chronic diseases. Also, physical activities can improve individuals' psychological welfare, self-esteem, self-efficacy, and decrease anxiety and depression. According to the WHO, physical inactivity takes the lives of 1.9 million people annually. Generally speaking, a top priority of public health centers is to expand healthy lifestyle programs so as to decrease heart diseases and cancers, etc.

In the context of Iran, chronic diseases, especially cardiovascular ones, are the main cause death and disability. The expectation is that the development of cities and the resultant sedentary lifestyle makes the diseases more prevalent in the future. This means that in the next decades, the young population is more likely to suffer from chronic diseases. For example, Kimiagar et al. state that the fat consumption of Iranians has doubled in the past 30 years. In a similar study, Mirmiran et al. (2009) note that 20.9 percent of Tehran living adults has no healthy and suitable nutrition. Hejazi and Mazlumi studied the out-of-home nutrition of a group of juveniles living in Shiraz and found that fat consumption is the main source of required calorie among the group. Other studies report the nutritional status of different age groups, including children and the old, according to which 12% of Iranian people suffer from malnutrition. In a study about physical activity, Sheikholeslam, et al. show that Iranian adults are physically inactive. According to Esteghamati et al., 40% of Iranians, especially girls when they grow older, have negligible activities.

One of the theories is "theory of planned behavior (TPB) proposed by Fishbein and Ajzen. A key element of the model is individuals' intention which is informed by the three following factors: attitude, subjective norms and perceived behavioral control. Various studies have employed (TPB) to account for doing or not doing physical activity. Therefore, qualitative items of the questionnaire were used to elicit information concerning nutrition and physical activity. The readiness for physical activity has been borrowed from trans-theoretical model (TTM) of Prochaska and DiClemente. Using TTM, several studies have explained physical activity behaviors. The model is one the most acceptable theories about health behavior change, which has been

particularly used in health behavior areas such as physical activity, nutrition, diet, and HIV/AIDS prevention. Especially, the predictive power of the model about transmission steps has been confirmed. According to the model, behavior change occurs through a number of stages, Because physical activity and nutrition occurs step by step , in the present study, TPB and change steps of TTM have been used as the theoretical bases for data collection.

The 18-25 age range is the period of maximum growth and therefore, adults are exposed to many unhealthy behaviors. There are many evidences reporting poor nutrition and physical activity and unhealthy weight control methods among university students. The studies emphasize the importance of investigating the lifestyle of young people. Students comprise the bulk of young population and attempts to promote their health results in the promotion of their learning quality. Thus, the present study aimed at studied the knowledge level, nutrition patterns, and healthy nutrition barriers and physical activity barriers of an Iranian university students.

Methods

This study is part of a larger mixed-design [qualitative-quantitative) research project carried out on the medical and non-medical students of Tehran in the second semester of 2010-2011 academic year. Participants of the study were 100 students from Tehran Army Medical Sciences University, Tehran Medical Sciences University, AllamehTabatabayi University, University of Tehran, and Islamic Azad University by the convenience sampling method . An attempt was made to select the samples purposefully according to the place of education, different regions of the city, field of study, and education. An open-ended questionnaire and a semistructured interview was used to collect data. Interview questions were selected from an exploratory study of the beliefs on (TPB) previously used for family planning in Iran. The questions were designed according to the guidelines of the theory. The items related to ‘physical activity’ section were selected from ‘the construction of change of changes (TTM)’ in order to study the readiness for physical activity, which was previously tested in Iran. In order to analyze the quantitative data, an independent t-test was run (SPSS 15.). Content analysis was used to analyze the qualitative data. To check the reliability of the results, the data was given to colleagues and their ideas were taken into account. An external evaluator checked the material to guarantee maximum validity. A committee of the ethics of Baqiyatallah University has approved this study protocol.

Results

Demographic characteristics of subjects have show in the table 1. According to classification of National Institute of Health (NIH), most of the participants had natural body mass index and 17% of whom were over-weight. Results of independent t-test showed a significant difference between body mass index of girls and boys Gender and marital status did not lead to significant difference among those who had regular physical activities. Among those who had physical activities, 32.7% stated that would not plan to stop their activities for the next month (preparation stage), and 38.6% said they would continue their activities for the next 6 months (contemplation stage). From students’ points of view, most important barriers preventing them from doing physical activities include education, lack of a proper place for exercising, lack of time, and fatigue. They mentioned living in apartments as a barrier to doing physical activity. Girls mentioned education and lack of a proper place for doing exercise as the major barriers. A 19-year old female student noted: “Generally, women encounter a spatial restriction for doing physical activity”. However, boys mostly cited education, job, and lack of time as the main hindrance” (Table 2). Other barriers mentioned by males included air pollution, sports club expenditures, and lack of a regular program of physical activity. A 22-year old male said: “Polluted air creates respiratory problems, meaning that its negative effects far outweigh its positive effects.”

For female participants of the study difficulty of doing exercise , mismatch between club and dormitory programs menstruation were the main barriers to doing physical activity. One of the female student told: “Sport is always difficult and impossible for me.” Another one stated: “We have to get back to the dormitory before it gets dark, and so I can’t join to the club.

Regarding factors facilitating physical activities, females pointed to friends and peer gatherings, the presence of sports trainers in universities, including physical education modules in the curricula,, solving mental problems of students, and providing special facilities for girls (such as biking).

Most of the participants referred to the positive influence of doing physical activities on health, fitness, happiness and believed that it prevents of chronic diseases. Also, they noted obesity , weakness, listlessness and

depression, and aging as the negative outcomes of inactivity . A 23-year old female, for example, noted: “one who does not exercise is sick and body loses its efficiency.”

The majority of the participants emphasized the connection between physical activity and cardiovascular diseases such as hypertension. A female participant told: “When I activity, my blood circulation is accelerated and my heart beats more. Thus, the body is ready for more activities and muscles will become stronger.”

The regarding desirable kind of food, two cases opted for the food served at universities, one for fast-food, and the other one for restaurants. However, since cooking is a time-consuming process and home-made food is not available , university students cannot eat home food.

The students complained about the low quality of the food served at universities. In addition, they enlisted the low quality of university cafeterias, camphorated and fatty foods, stressful setting of universities, frozen meat, and unsuitable containers, and said that they have to eat whatever their universities offer. For one of the students, breakfast was the least important meal. In two cases, the participants considered eating at expensive restaurants.

Only one student noted that fast-food is harmful to the stomach. In general, the students’ attitudes toward fastfood were positive. Even two of their preferred fast food to university food.Regarding the advantages of healthy foods, 22, 14, 14, and 6 of the participants stated that healthy foods bring about physical health, immunize us immunity against diseases, supply body energy, and guarantee mental health, respectively. Three of the participants stressed that physical activities and nutrition should be considered together. Moreover, the participants insisted on the importance of including a variety of foods, healthy food production, and having a dieting plan, which showed a good level of knowledge about the issue.

Also, the participants referred to the disadvantages eating unhealthy foods and named heart diseases, hypertension, obesity and diabetes, tiredness, weakness, thinness, and early aging

Participants of the study believed that factors such as (ordered based on their frequency and importance)time shortage, attending outside-home environments such as universities, heavy educational schedules, unhealthy food tastes, and exhaustion persuade them to eat unhealthy foods.

Discussion This study investigated the lifestyle of university students in Tehran. Due to time limitations and educational issues, university students turn to fast food, sometimes at the price of eliminating breakfast and lunch meals and littlefruit and vegetable consumption. An According to their BMIs, a number of the students suffered from overweight, which evidence overeating. Thus, the need for weight-losing programs is heavily felt.

Similar to the findings of the study, Cheong reported inappropriate eating habits such as overeating and the elimination of one or two of the main meals among a group of female university students in Korea. Greene studied a group of American university students, and observed overweight and obesity among them Kiss et al. investigated the nutrition of medical students and their cardiac-respiratory health and showed that respectively 11.3% and 19.95% medical and non-medical students were obese which is different from our study.

The level of physical activity among the students was low and they admitted that it was a difficult and time-taking process, though they showed a passion for playing sports. In some cases there were misconceptions such as the effect of exercise on menstruation among girls. In fact, self-efficacy of physical activity was low in the studied sample. . In the study of Dishman et al. self-efficacy was shown to have a direct relationship with physical activities and an indirect one with perceived social support In another study conducted at the Istanbul University, selfefficacy was mentioned as the most important element in healthy lifestyle planning Peers had an important role in encouraging physical activities and exercising, as reported by Heitzler finding that youth physical activities were directly related to peers’ support, parents’ physical activities and barriers.

Students of the university in Egyptalso mentioned inaccessibility or limited access to sport pitches and suitable areas as the barrier factors. Seen from this perspective, the findings of the study are similar to ours the students spoke of similar spectacles.

Similar to the findings of our study, Kelishadi reported time limitations and the time spent on watching TV and playing computer games were major barriers factors preventing teenagers doing physical activity and

playing sports In the present study, most of the students had nophysical activities and were in Precontemplation or Contemplation stages of change of behaviors phases.

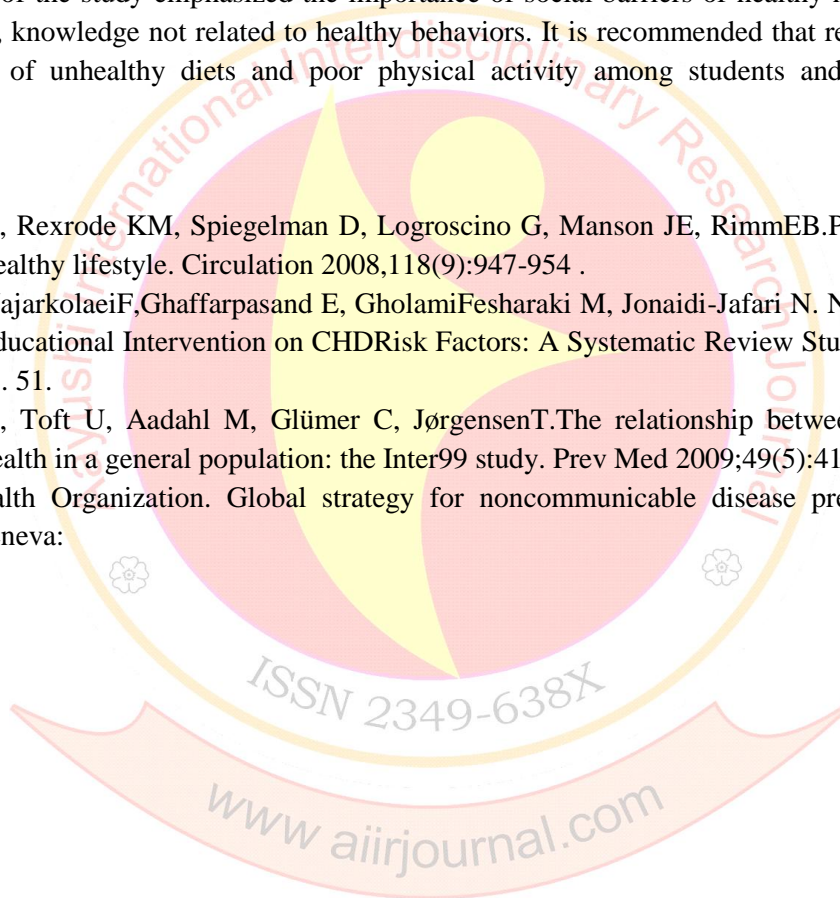
According to the WHO, 60 % of the individuals' health and life quality is accounted for by their behaviors and lifestyle Living in academic settings and preparing for exams which triggers stress reduce nutrition pattern and physical activities as two factors related to life quality. Therefore, there must be social- and universitybased interventions in order to promote lifestylepromoting programs should be social- and university ased. Also university authorities should provide students with an environment which provide enough facilities for physical activity as well as a rich nutrition program which include fruits, vegetables, and dairy.Planning comprehensive interventions in order to obviate the barriers to a healthy lifestyle is also recommended.

Conclusion

The result of the study emphasized the importance of social barriers of healthy nutrition and physical activity.As well as, knowledge not related to healthy behaviors. It is recommended that researchers investigate the risk-indicators of unhealthy diets and poor physical activity among students and establish predictive measures.

References

1. Chiuve SE, Rexrode KM, Spiegelman D, Logroscino G, Manson JE, RimmEB.Primary prevention of stroke byhealthy lifestyle. Circulation 2008,118(9):947-954 .
2. Rahmati-NajarkolaeiF,Ghaffarpasand E, GholamiFesharaki M, Jonaiddi-Jafari N. Nutrition and Physical Activity Educational Intervention on CHDRisk Factors: A Systematic Review Study. archive Iran med. 2015;18(1). 51.
3. Pisinger C, Toft U, Aadahl M, Glümer C, JørgensenT.The relationship between lifestyle and self-reported health in a general population: the Inter99 study. Prev Med 2009;49(5):418-423.
4. World Health Organization. Global strategy for noncommunicable disease prevention and control (Draft). Geneva:

New Trends in English Language and Literature

Prof. Rupesh S. Wankhade

Head of Dept. English
Madhukarrao Pawar Arts College,
Murtizapur, Dist. Akola

Abstract:

The place of the students' mother tongue in learning English as a foreign language has always been the subject of debate. While advocates of the monolingual approach suggest that English should be the only language used in the classroom, but teachers and learners see a role for L1 and support its use as a communication strategy and as an instructional tool. In this paper, an attempt is made to focus on new trends in this area of language teaching with and some suggestions are made with practical experience. Use of ICT is also a step forward for English Language Teaching and it has to be implemented without fail.

Introduction

Regional or 'Nationality' is the words who expanded their meaning as the time passes by. Earlier we identify people with their costumes, language, food they eat etc. but now Nativism or Nationality is disappearing if we talk about costumes and languages. People speak in their regional Language (L1) but at their respective homes. When we talk about professional places or outside world, L1 suddenly shift to L2 (The language they learnt); and again when we talk about L2 instantly 'English' comes in all of us mind whether we belong to India or other country. English seems to be the Language of connecting not only India as there is a great diversity in India also regarding languages but connecting Globally leaving all leaps and bounds. If you are well versed in English, you can survive in any country of the universe. Only France is the exception who still emphasis on their Mother Tongue French despite they know English.

English of Second Language in India

Use of English in India English is used in India in official, professional, personal and academic circle. India is a developing country trying to open its feathers in the sky of developed countries. Cultural hegemony and Modernization has given new emerging trends in expansion of English language. In addition to it, use of Internet and other electronic devices have opened gates of accepting English as language of changing scenario. As the world is shrinking day by day and culture barriers are breaking, I think there is a great need of not only learning English but accepting new and emerging trends of English language learning and teaching. this professional growth, the countrymen have to be skilled in English language because it will not only make connection through communication, but also make technology and electronic advancement well versed with everyone. Use of modern electronic gadgets, devices and Internet can only be possible with the well versed knowledge of English. All developed countries use English as main medium of instruction and all scientific and technical knowledge is based on it. So, English is not only the language of Poetry, Fiction or Drama but it is the language which is working as a base and bridge for expressing and learning all the inventions and innovations in the field of science

1. Role of E-communication in Higher Education: -

Invention of networking, social networking sites, groups and chat rooms have changed the use of English. Now we can access across the borders and become experts in any particular area we want suppose we want information regarding some particular custom tradition, we can access all through these.

*Computers: This is the most important tool of information and communication technology and backbone of modern human life. All the modern communication process are possible with the use of computers. It is helpful in storing, preparing. collecting and preparing f data for communication and other uses. It is also useful in the development of listening and speaking skills.

* Over Projector: It is an important tool of displaying information and processes to a large number of people simultaneously. It can be used in teaching and training process. Prepared forms of information are easy to display with the help of over head projector.

* Lingua Phone: This tool is very important in language training of the students. A number of students can practice speaking and hearing drills with the help of lingua phone. It is also useful in the speaking and listening of the English language.

*Radia: It is very useful in education and training of the students in rural areas. Many distance and open education programs are being conducted with the help of radio. It is also useful in audio conferencing. Programs relayed on radio are helpful in the development of language skills, particularly dialogues and dramas.

Television: It is useful in education as well as entertainment .. It is found that it is helpful device to develop listening skills and situational language. A large number of students benefited with the programs on the television. Many distance and open universities are running their educational programs on television. It is also useful for video conference.

Internet: It is most important medium of communication in the modern time. Near about 90% communication takes place through internet. It has made the communication facility at its best.

2. Teachers learning Process:

- Now teachers can also make best use of their teaching plans. They can prepare interactive lectures, work sheets and questionnaire with the help of devices to make teaching and learning innovative and self-evaluator.

3. Role of Computer :-

These days much software is available in the market that can help a lot in learning and teaching both. They give use latest Dictionaries, words, and related knowledge of the language.

4. Change in Teaching:-

Now teachers have to focus on the characteristics of target group for teaching. Suppose, students want to explain the content firstly in MT, then in English, they have to as per convenience and adaptation ratio of their students.

5. Teaching English:-

When English started, the purpose was to speak and understand English as native speakers. But now in changing scenario, it is considered that MT of target people is there with them always, and its impact will remain there. L1 is prominent there, but their aspirations to become English learners and speakers are main factor. Main focus is now on teaching them English as a means of communication.

6. Learning Process :-

In this continuous learning era, teachers are expected to engage in seeking professional development and learning whenever there is possibility. Many universities and academic organization organize career oriented

7. Use of ICT

The association of ICT and English in last few years had made rapid changes in the presentation of curriculum in various aspects. Practitioners, theorists and researchers have started to pay serious attention to the challenges of the new technology and these challenges and opportunities that new technology presents have resulted English teachers into a new dimension.

There are different issues related to the relationship of ICT and English which consists of complex implications for classroom teaching and initial teacher education. Student teachers who play a vital role in delivering ESL have wide range of experiences and level of expertise in ICT. My aim is to enable student teachers to be aware of these important issues and have the skills, knowledge and critical understanding to respond teaching of English through ICT.

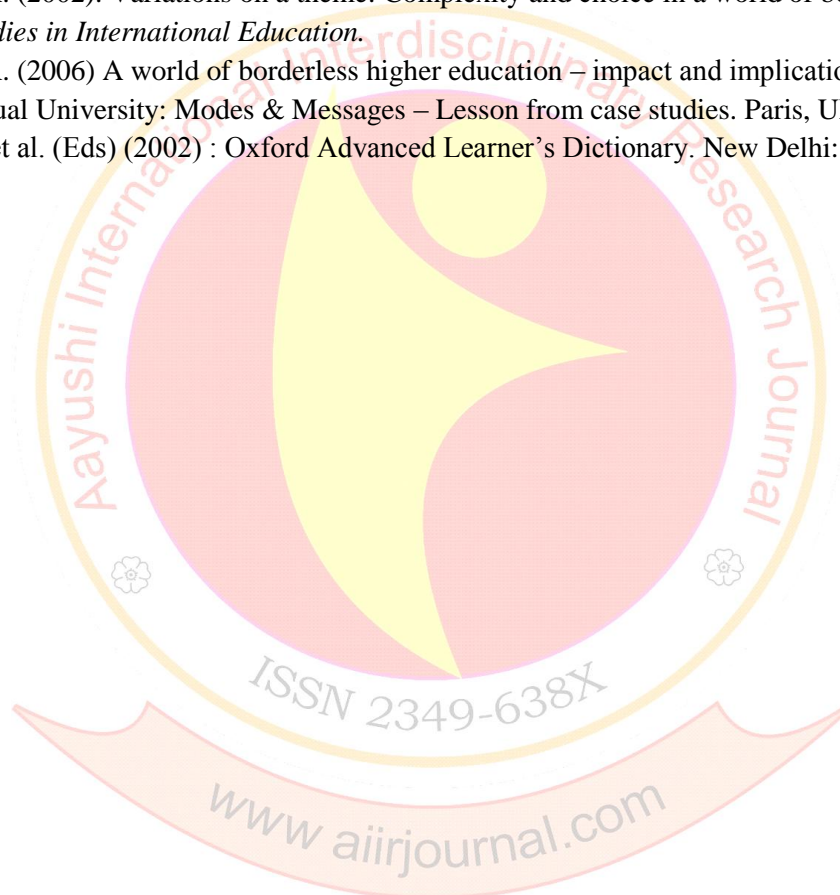
Recent years have seen a move from the predominance of the printed text to varied sites for textual production, including web-based environments, mobile phones and computers games. Screen based texts are characterized by varied and densely interrelation multimodal communication with an increasing emphasis on visual aspects of texts, such as layout use of font and images and the incorporation of sound, animation and

hyperlinks. Digital technology has also made it easier to experiment the text production and to communicate rapidly with a range of familiar and unfamiliar audiences.

ESL teachers have to consider how to teach language literacy and technological skills so that learners can make effective use of ICT. When teachers develop and implement an electronic literacy approach, they must address a number of questions:

References :

- 1) Arvind M Nawale And P. Mothe, Role of ICT in English Language Teaching and Learning, Authorspress, 2013
- 2) Alampay, E.A (2006) *beyond access to ICTs: Measuring capabilities in the information society*. International Journal of Education and development Using Information and Communication Technology.
- 3) Marcelle, G.(2002) "Getting Gender into African IT Policy: A Strategic View,"
- 4) Middlehurst, R. (2002). Variations on a theme: Complexity and choice in a world of borderless education. *Journal of Studies in International Education*.
- 5) Middlehurst, R. (2006) A world of borderless higher education – impact and implications in D'Antoni, S. (Ed): *The Virtual University: Modes & Messages – Lesson from case studies*. Paris, UNESCO.
- 6) Hornby, A.S..et al. (Eds) (2002) : *Oxford Advanced Learner's Dictionary*. New Delhi: Oxford university press.

Digital Library & E- Learning

Prof. Sanjay Shamrao Waghmare

Librarian

Late Baburao Patil College Hingoli

Introduction

Let us consider the term library the way Dr S R Ranganathan defined and called it a “growing Organism” in past decade, we have observed a dynamic change in anatomy and physiology of library. For books some few years back has now become an information provides and valuable capital of an organization. As the type of format of information changed from written to e-format, libraries assumed the role of digital libraries with the help of laptops. This approach reduced major barriers in the path of information dissemination like distance and time. Today library is a hybrid of print and digital resources. Many developed and automated libraries who have large amount of digital content are now trying to provide e-learning through their digital libraries web inter face, there by developing fully dependable knowledge system. In this article we will look upon various aspects of e-learning how digital libraries can contribute to e-learning.

Characteristics of digital libraries

Cleveland (1998) describes some characteristics of digital libraries that have been gleaned from various discussions about digital libraries (DLs), both online and in print:

- DLs are the digital face of traditional libraries that include both digital collections and traditional, fixed media collections. So they encompass both electronic and paper materials.
- DLs will also include digital materials that exist outside the physical and administrative bounds of any one digital library
- DLs will include all the processes and services that are the backbone and nervous system of libraries. However, such traditional processes, though forming the basis digital library work, will have to be revised and enhanced to accommodate the differences between new digital media and traditional fixed media.
- DLs ideally provide a coherent view of all of the information contained within a library, no matter its form or format
- DLs will serve particular communities or constituencies, as traditional libraries do now, though those communities may be widely dispersed throughout the network.
- DLs will require both the skills of librarians and well as those of computer scientists to be viable.

Cleveland (1998) believes that this definition of a digital library, and these characteristics, are the most logical because it expands and extends the traditional library, preserves the valuable work that they do, while integrating new technologies, new processes, and new media.

E-Learning

Electronic learning refers to any learning with the aid of information and communication technology (ICT) such as online learning, webinars, discussion forums, chats, computer-based learning, educational materials on videos. (Wang, 2004) The key advantage of e-learning is flexibility, convenience, and the ability to work at any place at any time where a network connection is available. Also, learners can access enriched digital multimedia resources from anywhere and update their knowledge skills. ELearning is a term used to refer to a form of learning in which the instructor and the learner are separated is an interaction between the presenter and learner, but the drawback is that time and place requirements restrict it. On Demand Delivery Platform – The information is provided round the clock and at any location and does not occur in real time. It includes web-based training classes, online resources and interactive CD-ROM/DVD-ROM accessible by the learner at their own convenience. As information is available on demand, it offers participants greater control over the learning process.

Benefits of Digital Libraries

Digital libraries are accessed through the web from anywhere at any time. Availability of full-text documents enables digital libraries to support advanced search, better display features, and relevance ranking. Provides simultaneous access requests for the same electronic document. Provides access to content in different formats including animation, graphics, audio and video. Through appropriate metadata and information exchange protocols, digital libraries can easily share information with similar digital libraries and provide enhanced access to users. Digital libraries facilitate preservation of documents.

Web based Online Public Access Catalogue (Web OPAC)

Web-based OPAC is the library's main tool for locating resources. Users can perform on-line routine searches from bibliographical databases from their desktops and search according to author, title, subject, keyword, publisher, place, etc. Using OPAC status like charging, reserved, on-shelf documents etc. can also be known. Users can request for materials online through OPAC and can receive email response when requested material is available. They also receive e-mail communication regarding overdue materials.

E – Resources

The library subscribes to about 120 printed journals and 605 online journals. The online journals are IP authenticated and are accessible over the Internet. Instructions for using the e-journals through the Internet are provided on library portal. From time to time, many flashes, notices, and circulars are uploaded for users to get information regarding the new addition of e-resources. A complete list of E-resources along with instructions on usage is provided on library portal.

e-Teaching and e-Learning The prefix “e” has become increasingly evident on the lives of people in ways many could not have imagined less than ten years ago. With relative ease, the “e” is used with activities like real estate, retailing, banking, entertainment and now education. The “e” stands for electronic and it relates to the use of the Internet to undertake the wide range of activities. As we become more familiar with the language of the Internet we find just how much it pervades our daily lives in the dot.com age. We readily recognize <http://www.....> as an Internet web site and see it plastered on vehicles, billboards, hot air balloons, merchandise and in the electronic and print media. Educators are now beginning to hear terms like e-teaching, e-learning and e-education as these subtly become part of our regular vocabulary. Academic libraries serve the educators, including the new generation of teachers who will work in an Internet environment in both regular and virtual classroom situations. They will come to terms with new concepts of working in temporal and spatial settings. E teachers collaborate, build and discover new learning communities and explore newer resources in their interaction with information, materials and ideas with their students and colleagues. The e-education involves e-teaching and e-learning along with the various other administrative and strategic measures needed to support teaching and learning in an online environment. It will incorporate a local, regional, national and international vision of education. An Academic Library must have an effective e-learning strategy must be a good combination of the technology and the content it carries. It must also focus on critical success factors that include building a learning culture, marshalling true leadership support, deploying a nurturing business model, and sustaining the change throughout the organization. Again, e-learning encompasses both the acquisition as well as use of knowledge distributed and facilitated by electronic means.

Benefits of Digital Libraries at College

1. **A heightened amount of choice** Digital libraries give access to multiple contents with a potentially infinite number of resources and selections at hand. The main limit for traditional libraries is represented by physical space: books consume a lot of it and people often have to walk round in search of a particular material. Thanks to Internet and cloud storage, digital libraries overcome this limitation, expanding students' horizons in learning.
2. Online libraries **help the scientific society** since they act as a reservoir for the storage of important research data, information and findings. For a very long time, the physical records of scientific studies and researches had to live with a critical issue: they were destroyed or lost. But today, thanks to digital libraries, **the online copies of studies and researches can be protected and collected** to create a virtual heritage of information for the coming generations.

3. As long as an Internet connection is available, **digital libraries are accessible anywhere and at any moment** using a simple technological device, such as a PC, a tablet or even a smartphone. This means students can consult online books, images, videos and all the other educational contents **without having to wait and go to the nearest physical library**. They can do it in a formal environment, for example at school, or they can relax at their homes getting an instant access to the information they need.
4. The digital storage of books and, above all, audios, **solve the problem of deterioration**. In traditional libraries, audio cassette tapes and vinyl records are shared among a lot of students posing the problem to stand a large number of playings. Fragile photographs or ancient documents have to resist several handovers and consultations, with the risk of being subjected to breakages or other damages. Thanks to the digitizing of materials, it is possible **to access contents how many times a student needs**, using formats (mp3, digital images, online textbooks, etc.) which are definitely much safer to use.

Conclusion:-

In summary, digital library services are an essential component of a quality e-learning system. As access to internet-based courses grows, an increasing number of e-learners are dispersed around the globe, often in parts of the world where physical access to the collections of large academic and research libraries is impossible. These learners are largely dependent on the quality and academic usefulness of services that the digital library can offer electronically. The strength of digital libraries and digital collections depends on the relationships libraries development and maintain with the creators, publishers, and aggregators of e-resources, as well as with those who use, learn from, and evaluate these resources. Providing ongoing technical, reference, and instructional support to e-learners requires that libraries redefine their values and services, collaborate with their users, and approach their tasks creatively.

References

1. Access (2004), "SMS: a new way to contact the library"
2. Australian National Training Authority (2003), "Australian Flexible Learning Framework supporting flexible learning opportunities: definition of key terms used in e-learning"
3. Borgman, C.L. (2001), "Where is the librarian in the digital library?", *Communications of the ACM*, Vol. 44
4. Brunel University (2004), "Learning and Teaching Development Unit e-strategy",
5. Google

Library Information Services in the Digital Age

Prof. Dr. Sarla Nimbhorkar

Librarian,

G.S. Gawande Mahavidyalaya, Umarkhed

Abstract :-

Digital Libraries are emerging technologies for document management. These documents include multimedia objects. It requires new methods of all aspects of multimedia data management. Starting from the source through storage to delivery. Digital libraries have to use all modern network and servers technologies in order to supply services of a high quality. A digital library is a library in which collections are stored in digital formats accessible by computers. The digital content may be stored locally with remote access and computer network facilities. Digital library system confirms its success only with user's cooperation and partnership among cultural institutions. This paper elucidates the functions of digital library content management system. Also, various technical considerations associated with Digital content developments related activities in which the digital library plans to engage with the digital preservation.

Keywords:- Digital Library, Library Services, Digital Library Services

Introduction:-

The literature on library and information science/services indicates that Libraries started off as store houses, where books were more preserved than utilized and librarians acted like some form of custodians and their interaction with users were minimal, for example only in locating books and serving users, then there was a shift as a result of information communication technology. Librarians were supposed to be custodians who did not encourage the use of books. The users were expected to use the library on their own. At most, if a user asked for a book, then the service that would be offered by the so called librarian was to pass on the book and leave the user alone. From the ancient times to present we note that this trend in services has tremendously changed to due information technology.

Libraries play different roles for different people. To some, a library is a place to read books; be furnished with the current news from up-to-date newspapers; to do research; a place to access or share information in response to a particular need; etc. Now days, libraries and librarians play an important role in providing access to information, organizing it, and helping users to find the information they need. Consequently, information services have become a key element for libraries. The present user's interest is to get the information in need within a given timeframe. The timeframe varies with the user's mission or task. For example the timeframe for a surgeon preparing for an operation before entering a theater is much shorter and critical than that of a teacher preparing for the next lecture. Though the present users can get access to the vast amount of information on the Internet and online databases, the role of library information services has nowhere reduced. The amount and diversity of the ever-increasing information on the Internet and in online databases is one of the major attributes to the increased role of library information service units. The lack of information organization on the web; the demands of users who want quicker and clear answers in response to their information needs; technological skill deficiency among some information seekers to efficiently and effectively search for the right information; are among the few causes that have raised the need for information services more than before in libraries.

In this paper I discuss the available technological opportunities that can be used by the library information services in addressing the challenges brought about by the ever-increasing complexity of information needs in the digital age.

Digital Library :-

- Collection of Documents with some value for a longer period
- Documents have to be described by metadata
- Citation should be possible for a longer period
- Versioning should be possible, but documents are not updated
- One can sell, buy, own Documents

Digital Library System

- Software for Creation, Publication, Describing, Storing, Distribution, Search, Publication, Usage, Archiving Digital Library Content
- Distributed system (worldwide)
- Authors, Providers (Publishers), Mediators or Broker (Libraries), Readers
- Artists, Music Labels, CD Shops, Music Fans

Usage Scenarios for Digital Library

A digital library system was designed as the framework for several multimedia services scenarios, which will be realized within it. The main topics addressed in this area are

- The management of different types of data including stream based data
- The creation of multimedia publications
- The storing of documents and objects contained in these documents
- The possibility of describing objects and documents by simple metadata for searching,
- Access control for content.

Information services

Generally speaking library user services can be divided into two categories: library public user services and library technical user services. Library public user services refer to circulation, bibliographic instructions, distance learning, government documentation, reference and special collection. Library information user services focuses on procedures and operations of maintaining, developing and supporting library collection and services behind the scene such as acquisition, cataloguing, classification, inter library loan, document delivery and serial systems.

In the 1990s, the Internet became the primary platform for libraries to build and deliver information resources, services and instructions. Lately library user information services, also called library user public service became evolving into two sections: traditional library user information services and electronic library user information services.

In the digital age, the most common library user information services starts from the personal oral or written communications between librarians and library users: Traditional library user information services have the following major features:

Face to face, this face-to-face personal communication includes eye contact, facial expression, oral communication, and written communication.

Onsite, this includes, campus outreach coordination and collaboration, library tour, ready reference, user technical support and virtual reference. Electronic library user services include the Internet and the worldwide web, computerized library catalogs, digital libraries, distance learning services, e-databases, government, instant message services, interlibrary loan and virtual references.

Digital Library Technology Services

Note that many digital library projects have mainly aimed at defining general purposes services that should be provided by a digital library. Typical services are for example, repository services, collection services, authentication services, etc. However these definitions were limited to a very high abstraction level. Very little effort has been devoted to define and investigate specific solutions for efficiently realizing these services, or to investigate the existence of technologies, proposed in other fields, that can be used to cope with these issues. In addition, sometime these digital library services were defined as a consequence of requirements of specific digital library applications, while their generality innovation, and real importance to generic digital libraries was never proved. For example, while it is clear that any digital library should have a repository service that manages documents and/or metadata storage. It is not also obvious that all digital library applications really need complex custom user authentication/authorization services, which can be anyhow obtained relying upon services' offered either by employed operating systems, application Servers, or even database systems.

The potential of digital library technology enables information with one dimension representing the level in which users and tasks are well known in advance. The other dimension representing the level in which

the data has a known and well defined structure. Also, it is possible to distinguish the characteristics of Digital Library applications from typical Web and database applications: Typical Web search engines assume very little about users, tasks, and the data they deal with. Consequently, they occupy a relatively small part of the space. On the other hand, database applications have strong assumptions about users, tasks, and data. The typical interaction with database management systems is usually limited to a few transaction types to be performed very efficiently and data must be specified in advance, using relational schemas. Hence, these applications occupy a small part of the space as well. Digital library evaluation can also reveal the factors affecting users' acceptance. The assessment of digital library identifies the determinants of user acceptance of digital libraries, and among them, perceived usefulness and ease of use are the major ones which are predicted by interface characteristics such as terminology clarity, screen design and navigation clarity, organizational context relevance and system visibility. Also, individual differences like computer self-efficacy, computer experience, and domain knowledge. Finally digital library evaluation extends to the impact of digital libraries derived from usage analysis of log data. Also, current studies in on line computer system in libraries evaluated the impact of a digital collection and characterized the user community of a specific digital mode of collection of books, and they further identified research trends in user communities of digital libraries over time.

Conclusion

The digital librarian will become the guardian of digital information and will be the vehicle to preserve democratic access to information. The digital librarian's role will be increasingly towards offering consultancy to the users in their efforts in providing digital reference services, electronic information services, navigating, searching and retrieval of digitized information through Web documents that span the Universal Digital Library or the Global Digital Library. The digital libraries are used effectively and with ease. Both quantitative and qualitative methods were used to analyze the data. Libraries are an integral part of the society that surrounds it. Librarians need to recognize the changes that have already taken place in libraries, and to be aware of the ways in which broader societal change are affecting Libraries. Many library functions are migrating to other environments (and because libraries are affected by the society around them) Librarians must resist the type of changes that threatens basic principles such as equal access to information and fair use. They need to realize the advantages of the mass delivery of library information services in the digital age. And they need to be concerned about issues such as pay per - use, privacy cultural diversity and the consolidation of electronic content owners and distribution.

References

- 1 Choudhury, G.S., Hobbs, B., Lorie, M. & Flores, N.E. (2002). A Framework for Evaluating Digital Library Services. *DLib Magazine*, 8 (7/8).
- 2 Blandford, A., & Buchanan, G. (2002). Workshop report: Usability of digital libraries @ JCDL'02. *SIGIR Forum*, 36(2)
- 3 Atilgan, D. & Bayram, O. (2006). An evaluation of faculty use of the digital library at Ankara University, Turkey. *Journal of Academic Librarianship*, 32, 8693.
- 4 Bishop, A. P., Neumann, L. J., Star, S. L., Merkel, C., Ignacio, E., & Sandusky, R. J. (2000). Digital libraries: Situating use in changing information infrastructure. *Journal of the American Society for Information Science*, 51, 3 94413.

Sustainable Development on The Vehicle of Well Collaborated Education System For The Betterment of Humanity: A Study

Shital M. Jadhav

Research Student, SOS, Amravati.
Email :shital_pari78@rediffmail.com

Dr. Manish D. Jadhav

Assistant Professor, MBA Department,
SIPNA, COET, Amravati.

Abstract:

Sustainable development is bringing the development work for the present generation without compromising with the resources needed for the growth and development of future generation. By considering this there is immense need of rooting in the thought process of present peoples about their planning and its implementation in the activities of development. Here there is need to compress the greed of individuals for their present growth specifically economical to conserve the nature for future generation. To produce sustainable world there is need to inculcate skills, values, information and attitudes in the behaviour of the individual who will be prove as agent of sustainable development and for that education will be the catalyst. Education is the way to share the information to build the values, attitude and beliefs among the individuals. Only that education which has objective for building positive beliefs and attitude towards the sustainable development can be have fruitful result otherwise education which is directed towards economic benefit can put hurdle in sustainable development. So, there is need to build such values among the individuals which are directed towards sustainable development.

Key Words: Education, Development, Sustainability, Moral, Behaviour, Information.

Introduction:

World now is in the vicious circle of development mainly economical. Every work undertaken in the world by any country is mostly directed towards achieving economic development and multiply it. It increases the stiff competition among the stock holders of economy and countries to fetch more and more economic development to their side where they are adjacent. The worst thing for achieving development with the available resources are scares and having multiple use. It depends on the user how he has having plan to use it. Boarding on the path of sustainable development will require a profound transformation of how we think and act. To create a more sustainable world and to engage with sustainability-related issues as reflected in Gandhiji's view and principles, individuals must become sustainability change-makers. They require the knowledge, skills, values and attitudes that empower them to contribute to sustainable development. Education, therefore, is crucial for the achievement of sustainable development. However, not all kinds of education support sustainable development. Education that promotes economic growth alone may well also lead to an increase in unsustainable consumption patterns. But if education with the blended principles of Gandhiji's view may bring sustainable development. It empowers learners to take informed decisions and responsible actions for environmental integrity, economic viability and a just society for present and future generations. Sustainable Development aims at developing competencies that empower individuals to reflect on their own actions, considering their current and future social, cultural, economic and environmental impacts, from a local and a global perspective. Individuals should also be empowered to act in complex situations in a sustainable manner, which may require them to strike out in new directions; and to participate in socio-political processes, moving their societies towards sustainable development.

Sustainable Development:

Sustainable development can be defined as development that meets the needs of the present without compromising the facility or need of future generations. Looking towards the present competition in whole world to achieve development mainly related to economic there is enormous completion in countries to bring economic development which always present threat to the environment and so as future resources. Sustainability supports and important for improving the environmental health and quality of life for our campus and community. Sustainability is important for many reasons including: Environmental Quality – In order to have healthy communities, clean air, natural resources, and a nontoxic environment. In globalization,

everybody's objective is wealth creation and accumulation. But every individual need to change his approach towards wealth creation. He needs a new economic order based on Gandhi's concept of control of wants. Greed can lead to only destruction of the natural resources by changing his outlook and approach. Peoples attitude needs to be changed to accommodating everyone for making this earth a living place for all. There is immense need to change the methods of creation of wealth through fairer means. Such means will not endanger nature by remembering that the ends do not justify the means.

Sustainability has having three main props: economic, environmental, and social. These three masts are informally referred to as people, planet and profits. Some of the examples of Sustainable Development are:

1. Wind Energy
2. Solar Energy
3. Crop Rotation
4. Sustainable Construction
5. Efficient Water Fixtures
6. Green Space
7. Pollution control
8. Reuse and reengineering
9. Sustainable Forestry.

Above may prove the area to improve the chances of sustainable development. Sustainable development process needs to use some important principles like, Interdependence, participation, providing information, improving science, education and recreation or reengineering. Sustainable policy must respect all these principles, though some policies, while underpinned by all, will place more emphasis on certain principles than others. Sustainable development recognises that the above stated three 'pillars' which are the economy; society; and the environment are interconnected. All above principles are important to gain advantage of sustainable development and it is more achieve by early and proper education to the student as aim and philosophy of sustainable development is more for future.

Education and Sustainable Development:

From above it is clear that education is medium to make the present generation more informative and aware about the need, principles and way of achieving sustainable development. One definition of Education for Sustainable Development is an "interdisciplinary learning methodology covering the integrated social, economic, and environmental aspects of formal and informal curriculum". So why, sustainable development has to be understood as an integral part of quality education, inherent in the concept of lifelong learning: All educational institutions from preschool to higher level education and in non-formal and informal education can and should consider it their responsibility to deal intensively with matters of sustainable development and to foster the development of sustainability competencies. It is the responsibility of educational providers and controlling bodies to provide an education that matters and is truly relevant to every learner in the light of today's challenges. Syllabus contents should address learning content and outcomes, pedagogy and the learning environment around integrate contents such as climate change, poverty and sustainable consumption into the curriculum and it also creates interactive, learner-centred teaching and learning settings. One of the todays need to make education as a catalyst for sustainable development can be made when education system adopts an action-oriented, transformative pedagogy, which supports self-directed learning, participation and collaboration, problem-orientation, inter and intradisciplinary and the linking of formal and informal learning. Only such pedagogical approaches make possible the development of the key competencies needed for promoting sustainable development.

Presently in the syllabus of class 10 of state board there is chapter of sustainable development with equity in subject social science which relates to the issues like water, air and land. For CBSE issue of Environment and Sustainable Development is referred in syllabus of class 12 in Economics subject. In this Environment is defined as the total planetary inheritance and the totality of all resources. It includes all the biotic and abiotic elements that influence each other.

All living elements-the birds, animals and plants, forests, fisheries etc. are biotic elements and Abiotic elements of the environment includes non-living elements like air, water, land, rocks and sunlight etc.

Even for UNESCO, education for sustainable development involves integrating key sustainable development issues into teaching and learning. This may include, for example, instruction about climate change, disaster risk reduction, biodiversity, and poverty reduction and sustainable consumption. It also requires participatory teaching and learning methods that motivate and empower learners to change their behaviours and act for sustainable development.

With the proper education in system can progress sustainable development and by that humanity has long term benefits such as:

1. Involving strategic education system for sustainable development can maintain the health of mankind.
2. It increases the earth productivity i.e. biocapacity.
3. Proper education and sustainable development can bring the wellbeing's of humans consistently for generations.
4. Sustainability supports the prosperity of communities.
5. Innovative contain related to use of resources can help in bringing the sustainable development which promotes a better economy and distribution of resources in justifiable manner among the communities.
6. Quality education has having potential to create the path of little waste and pollution, fewer emissions, more jobs, and a better distribution of wealth which is promising indicators of sustainable development.

Conclusion:

By looking towards the today's scenario of immense competition in the world to achieve growth mainly in economic direction, people are exploiting natural resources abruptly without giving thought of its limitation and need of conserving it for the future generation. For that understanding concept of sustainable development become very important and become essential to propagate it need of adaptation in personal behaviour through proper mediums and education is best medium for it as it has tremendous ability to inculcate the behavioural change among the people which is basic necessities of sustainable development.

References:

1. United Nations. 1987. "Report of the World Commission on Environment and Development." General Assembly Resolution 42/187, 11 December 1987. Retrieved: 2007-04-12
2. "Education for sustainable development | Higher Education Academy". www.heacademy.ac.uk. Retrieved 2018-07-04.
3. "The Brundtland Commission". www.sustainabledevelopment2015.org. Retrieved 2018-07-04.
4. "UN Conference on the Human Environment.: Sustainable Development Knowledge Platform". sustainabledevelopment.un.org. Retrieved 2018-07-04.
5. <https://unesdoc.unesco.org/ark:/48223/pf0000247444/PDF/247444eng.pdf.multi>
6. https://simple.wikipedia.org/wiki/Sustainable_development
7. Leicht, Alexander, UNESCO [51292], UNESCO. Assistant Director-General for Education, 2010-2018 (Qian Tang). writer of foreword [726]
8. Gupta, Indu, Sustainable Development: Gandhi Approach (July 30, 2015). OIDA International Journal of Sustainable Development, Vol. 8, No. 7, pp. 27-32, 2015.

Sport Management

Sunil A. Dambhare

Research Scholar,

Shri J.J. T.UJhunjhunu, Rajasthan

Director of Phy. Edu.M.M.College

Darwha Dist- Yavatmal

Abstract

In this article the problem of sport management is discussed a brief definition to the notion of Sport management is given followed by an excuse to history. Then the background and origin of sport management is discussed the second part of the article is dedicated to the current situation and prospects of sport management. A special attention is paid to the educational sphere and career opportunities that potential employees may have in the field of sport management. Finally, the article is concluded by prospects of sport management. Considering contemporary conditions, the industry associated with sports and management has evidently noticed growth and became even more attractive as a segment where the use of the business based philosophy considering planning and implementation is enforced. Sports structurally analyzed, includes a wide range of activities, processes and human resources from the area of the sports industry, which more extremely is focused on the modernization of management methods and the techniques for attracting and retaining customers.

Keyword: management, sports, opportunities, sports management, professional development

Introduction

During the past decade, various researchers have analyzed sports management in Spain. The changes that have taken place in our society have pushed sports centers towards more organized and efficient management. This was achieved through adequate planning and programming of activities and a constant effort to optimize all resources: material, human and economic (Moreno & Gutiérrez, 1999). The current crisis is a new reality, not only economic, but also social and in the sports sector, where management is faced with the challenge of optimizing diminishing resources. The aim of this study was to determine the transition of leadership in sports institutions.

This fact proves the importance of sport and sport management for people of all times. It was and it remains to be as important for people as their health since sport provides health for people and sport management provides effectiveness of sport for all its participants. Nowadays sport management becomes more and more important because as many other things in the modern world sport is business and consequently it needs effective management that, in its turn, demands the preparation of well-qualified specialists in this domain. At the same time sport management is not only business. As sport so sport management are social phenomena for it involves not only professionals, for whom sport is their main source of earnings and actually it is their life, but also there is a huge category of amateurs, for whom sport is just a hobby but they still need sport management to practice sport as effectively as possible. So, taking into consideration the role of sport and sport management in the modern world, I would like to discuss this phenomenon in my article and focus my attention on the notion of sport management itself, its history, and prospects for all those who either on their way or already work in this field.

History of sports

In primitive times, sports provided a social identity as well as a way to adapt to the environment. The practice of sports formed part of daily life: our ancestors ran in order to escape from bigger animals, fought against their enemies, and swam to get from one place to another by crossing rivers. Sports have been widely investigated throughout history. In primitive times, it was a competition characterized by ethics, values and survival. In today's society, it is an activity promoted as way of growth, development of healthy habits, entertainment, and leisure. Thus, sports reflect a sociocultural and educational phenomenon and are a part of human history since its beginnings. Sports are part of human culture. The simple urge to compete is innate to human beings (García Ferrando, 1982). With the evolution of society, the idiosyncrasies of each village, and the culture of different periods, the term "competition" came into being in the language of sports.

Sport Management:

Education and Career Opportunities taking into consideration the role sport and consequently sport management play in the modern world, we can presuppose that sport organizations need a great number of well-qualified specialists that could be provided only by professional education of such specialists on the highest level. The current situation actually proves that the growing demand engenders the growing offer of sport management education which matches the basic demands to specialists in this field. But it is necessary to point out that such a trend has appeared recently, within the last fifty-sixty years. The nature of a person in asport management career is based solely around sports. Depending on what occupation you decide to pursue the work and conditions will differ. Some typical activities are, plan and direct athletic events, represent professional athletes, plan and direct the training of the team players, evaluate skills and potential of players, or work extensively with players, coaches, officials, managers etc. The work condition can vary with different jobs or tasks. A scout will be called on to travel about 3/4 of the time. Athletic directors handle the athletics of their prospective schools along with coaches. A sports agent working conditions can involve a lot of long hours and extended pressure. Some employment settings are colleges/universities, camps, sporting goods stores, management firms, professional teams, fitness centers and the media.

Perspectives for professional development in the field of sports management:

The development of science in sports management has developed along with several different opportunities for professional development, which is a dimension which rises from the acknowledge that in sport, treated as a business segment, managers determine the desired organizational performance, which are necessary to reach in the sports field. Therefore, programs in the field of sports management educate and prepare human resources for diverse management positions in areas such as university athletics, professional teams, fitness centers, recreation centers, training, managing various sports bodies, organizations and institutions, responsibilities in the area of marketing, youth sports organizations, and the production and trade of sports products.

The field called sports administration or administrative positions in the field of sports offer countless opportunities for education and professional development. In the field called sports administration or administrative positions related to the segment of sport, there are countless opportunities for education and professional development. Thus, at every level of education and professional development differences in the approach considering the regulation of this dimension could be distinguished such as:

□ At the level of high schools, there are administrative positions in the field of sports management and, depending on the size of the school and its sports orientation, positions arise such as sports manager and even expanded sports associations, including, beside the sports manager, an assisting sports manager as well.

At the level of college or universities, there are more opportunities, and the number of administrative positions and the specific duties depend, to a large extent of the nature and size of the sports program. The most important administrative position in the field of sports management is the sports manager, deputy manager and assisting sports manager. Other positions that might be found in the faculty sports program are financial manager, marketing manager, recruiting coordinator, coordinator for regulation, coordinator of academic advising, etc. The basic conclusion in determining the profile of activity concerning sports managers at every level of education, suggests that in the educational institutions which have developed a greater complexity in its performance, the sports manager is responsible for performing a countless number of tasks and responsibilities which treat the model of management in sports. In such organizations and educational institutions, sports managers deal with managing the growing volume of complex activities, processes and relationships, ranging from supervising coaches and their assistants, to organizing a system for matches, monitoring changes in relevant legislation, preparing the criteria for the organization of a regular diet for the athletes, up to their security, and all this by relying on the extensive help of their associates. Compensation for the main actors in sports management – those holding the titles in sports administration, directly depend on the size and character of the responsibilities of the sports program

Conclusions

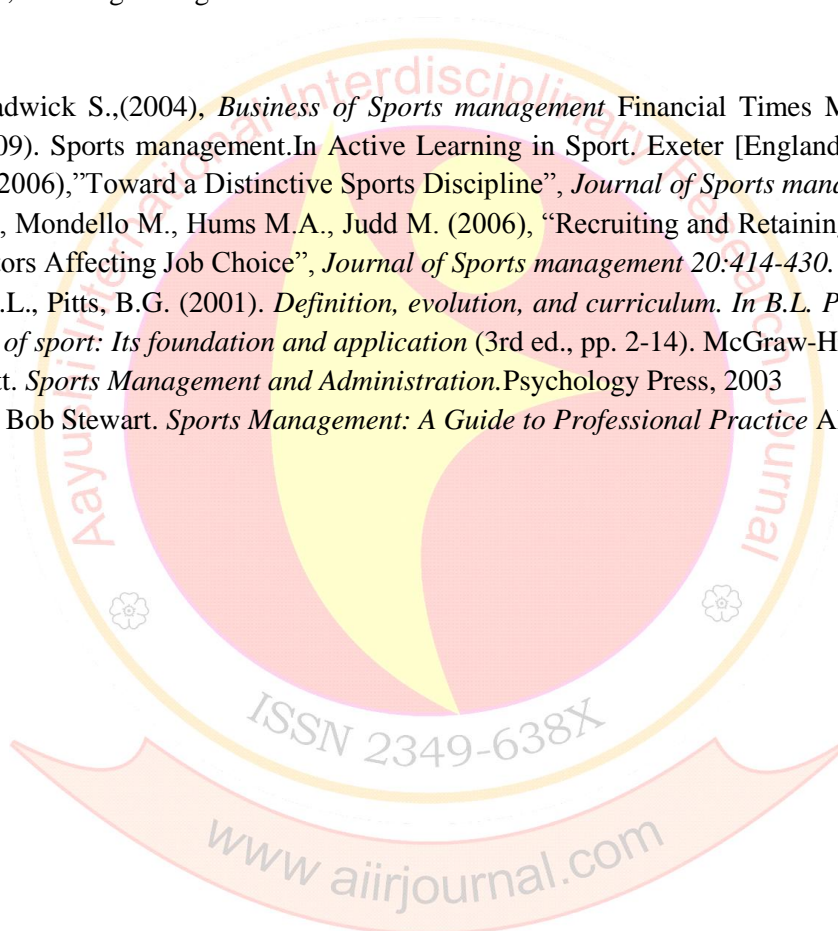
The leader of a sports institution knows how to use all the resources he has at hand. He not only administers and controls, but develops and innovates. In the face of the economic crisis, many sports

institutions have been able to keep their doors open as a result of a different managerial style. The desired quality a sports institution achieves is a product of the new role the leader has assumed, sports marketing, and above all, the day to day reality of greater cooperation and sense of purpose the institution now experiences. Javier, A leader who knows how to listen to all the employees in his institution and who makes decisions accordingly, brings about change and benefits from an increased confidence in the leader on the part of his work team.

As a specialized scientific field, sports management has been developing intensively in the last thirty years and still shows a positive trend of growing, which is expected to continue at the same pace in the years to come. Sports are a very serious industry that generates huge revenues, expressed through billions of dollars and euros worldwide, and that in itself means a lot of business opportunities. World literature in the field of sports provides a myriad of information on possible directions and tendencies of development of quality in sports and sports professionals, allowing managers a serious base on information for their further research and analysis.

References

1. Beech J., Chadwick S., (2004), *Business of Sports management* Financial Times Management, 1 edition
- Bill, K., (2009). Sports management. In *Active Learning in Sport*. Exeter [England] : Learning Matters.
- Chaplin, L., (2006), "Toward a Distinctive Sports Discipline", *Journal of Sports management* 20:1-21
2. Mahony D.F., Mondello M., Hums M.A., Judd M. (2006), "Recruiting and Retaining Sports management Faculty: Factors Affecting Job Choice", *Journal of Sports management* 20:414-430.
3. Parkhouse, B.L., Pitts, B.G. (2001). *Definition, evolution, and curriculum*. In B.L. Park- house (Ed.), *The management of sport: Its foundation and application* (3rd ed., pp. 2-14). McGraw-Hill. New York, NY.
4. David C. Watt. *Sports Management and Administration*. Psychology Press, 2003
5. Aaron Smith, Bob Stewart. *Sports Management: A Guide to Professional Practice* Allen & Unwin, 1999

Post - Colonialism and Dalit Literature

Dr. Sanjay S. Tamgadge

Head, Dept of English

Abasaheb Parvekar Mahavidyalaya, Yavatmal.

Abstract:-

Dalit literature has emerged as protest against all kinds of oppression based on caste, religion, race and gender and invoked the nation of justice, resistance, freedom and egalitarianism in its attempt to counter hegemonic structures of caste discrimination, prejudice and human treatment. It is a symbol of change and revolution, which has brought social changes in the lives of the oppressed. It is the literature of protest and hope, which has engendered hopes in the life of hopeless and given voice to the voiceless. Dalit literature is the literature of rejected and neglected section of society, which retrieves their voices, spaces, and cultural identities thereby rejecting the dominant ideology. Dalit literature must be treated as a major part of post-colonial writing because it strongly opposes to all the main stream norms of literary representation of society and seeks to negotiate the history of oppressor, and subverts and contests the ideology of the surrogate colonizers.

Keywords:- Post-colonialism, Dalit, subjugation, negotiation

Introduction:-

Post-colonialism is a set of practices that seek to negotiate a history of the dominant ideology, the present state of political independence, and resist the dominant ideology which has denigrated indigenous culture and projected the native people as barbaric, uncivilized and undeveloped. It is also a strategy that negotiates, contests and subverts the ideologies and representation that the dominant community has projected or presented in their writings.

Dalit literature has emerged as protest against all kinds of oppression based on caste, religion, race and gender and invoked the nation social justice resistance, freedom, egalitarianism its attempts to counter hegemonic structures of caste discrimination, prejudice and inhuman treatment. The term 'Dalit' (from the Sanskrit for oppressed) is the current usage for India's oppressed. According to Ghanshyam Shaha "Dalit includes those termed in administrative parlance as schedule castes, schedule tribes, nomadic tribes and other backward classes." (Shaha. 8). Traditionally Dalits are those who are placed at the bottom in the Hindu social order and they are treated as marginalized group of people or unprivileged. The clearest definition of Dalit in its contemporary usage is made by Gangadhar Pantawane, "To me Dalit is not the caste. He is man exploited by social and economic traditions of this country. He does not believe in god, rebirth, soul, holy books, teaching separation, fate and heaven because they have made him a slave. He does believe in humanism. Dalit is a symbol of change and revolution." (Zelliot 2001)

Dalit literature is considered to be a part of post-colonial writing because it seeks social transformation, freedom from dominating social structures, justice for the oppressed and contests historical representation of the marginalized communities. It also protests against the oppressive structure and subverts the dominant ideology thereby erasing their specificity and superiority. The landowners, the industrialists and the upper caste Hindus have always dominated and subjugated the Dalit. Their voices have been silenced and are subjected to exploitation and humiliation. Deprivation, subjugation, exploitation, resignation, resilience and silence mark the life of the oppressed. They occupy marginal or subordinate or no place at all in the history and culture of which they are essential part as human beings. As a sound model of resistance and protest, Dalit literature has occupied a prominent place in the world of literature. It gives voice to the voiceless and engenders hopes in the hopeless and encourages the oppressed for justice and self-respect.

Arvind Adiga's **The White Tiger** depicts an India of darkness articulating voice of the oppressed who try to abolish the discrimination between the rich and poor, the exploiter and the exploited, the oppressor and the oppressed, the powerful and the powerless and the rulers and the ruled, by creating a society in which the principles of justice and equality should be governed. Balaram Halwai, the protagonist is a strong voice of the unprivileged who struggles to get rid of age-old slavery and constant exploitation. His indignation against social structure, protest against injustice and oppression, justification of the act of crime and emerging as an

entrepreneur is an alarm for the world of the oppressor that the voice of the Dalit cannot be suppressed for long. Balram experiences the terrible pangs of life which makes him a man of action. He throws off yokes of slavery and wishes to be a master just for a day, just for an hour, just for a minute what it means not to be a servant. He murders his master, Ashok not for the sake of some amount of money but his identity. Balram acts as an agent to uplift the oppressed by retrieving their voices, spaces and identities suppressed by the colonial surrogates in the postcolonial environment.

Dalit literature is a rigorous attack on the varna system which has divided people on the basis of caste. Caste discrimination is deeply rooted in Indian psyche which causes the sufferings of the Dalits. The upper castes do not acknowledge the presence of the low castes. They always deny them respect, human dignity, recognition and identity and treat them either subhuman beings or inhuman beings. Laxman Mane's **An Outsider** is a saga of man's struggle who yearns for a life of dignity but fails and is suppressed and expelled from the village by the upper caste people. The writer recalls the days of his childhood when he fell victim of casteism, "I was so harassed by my caste that I failed to understand why my caste was low." Dr. Ambedkar strongly protested against caste discrimination which caused the Dalit to lead life as sub human beings. Laxman Mane did not believe in caste system and abolished it by marrying to a upper caste girl. Dalit writers strive to eradicate caste discrimination by promoting inter caste marriages.

In **Joothan** Omprakash Valmiki depicts sufferings anguish, humiliation and exploitation of the oppressed who were deprived of human right. He attacks on the social and cultural hegemony of the upper caste Hindus and exposes evil of Hindu religion. The Dalits are forced to eat the remains of food left or ate by the upper castes, "what sort of life was that? After working hard day and night the price of our sweat was **joothan**." Dr. Ambedkar exhorted Dalit not to accept any joothan even though the upper castes regarded their refusal as an act of insolence. Valmiki describes this incident in a very powerful manner when his mother refuses to accept joothan and empties the basket full of joothan in front of Sukhdev Singh Tyagi, an upper caste man after being offered by him. He says, "that night the mother goddess Durga entered my mother's eyes. It was the first time I saw my mother get so angry. She emptied the basket right there." The act of refusing to eat remains of food left by the upper castes is an indication that the voice of the Dalit cannot be suppressed no longer. Education has brought a light into the lives of Dalits. The upper caste people do not regard Dalit as human beings and want them to serve as slave. Dr. Ambedkar struggled to emancipate the oppressed from slavery. Jayprakash Kadam's **Chhaper** is an account of dalit's struggle for self-respect and humanity. Sukha refuses to call his son, Chandan back from the city and revolts against the upper caste Hindus. He educates his son and breaks age-old customs by regaining self-respect and dignity.

Dalit writings function within a dynamic where silences are increasingly pierced by voice such as Bama's Adiga's and Sathe's. Dalit literature reveals the oppressive structure, corruption and continuing indifference of the post-colonial state. Other dalit texts such as **The Prison We Broke, An Outcaste, Jas Tas Bhai Saveria, Mukti Parve**, etc document the history of caste oppression-from mythic history to post-colonial India. For example, the play **Shambook Vadh** depicts the history of caste oppressed, Shambook who is killed by the icon of Hinduism, Rama, because he 'opposed the varna system and ...conspired for a social revolt.' The play illustrates Ambedkar's arguments throughout his writings that social reform remained the privilege of the upper caste Hindus and the social reform can be done on their own turn rather as a Dalit- driven reform. The following lines are worth quoting.

Ram:the social upliftment committee is opposing the Aryan varna system and its rituals...

Shambook : - King! You have misunderstood. I have simply attempted for upliftment for a backward society. They have every right to regain their lost status. If you call it treason, it is all right.

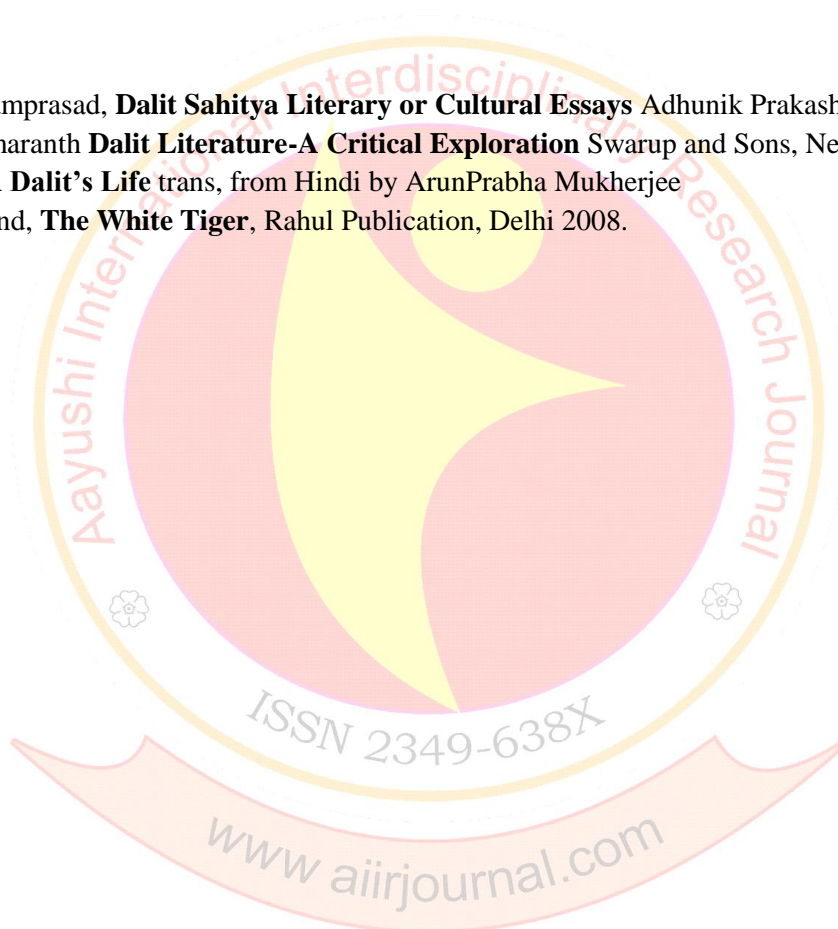
Ram:-Yes, I take it so be an act of treason. It is not your but my duty to uplift those who are backward. The above lines remind us the argument between Gandhiji and Dr. Ambedkar. Gandhiji himself declared to be a great leader of the untouchables (Harijan) and supposed social reformation of the Dalit to be privilege of the upper caste. That's why he never regarded Dr. Ambedkar as a leader of the oppressed alone. The process of abrogation is found in dalit writings. The Dalit writers refuse to write in elegant language and prefer to express their suffering and experiences in coarse language. Refusing to write in the surrogate colonizer's language is an indication of empire writing back, which is a postcolonial phenomena itself.

Conclusion:-

Dalit writing proceeds from a lived experience of poverty, violence, rejection and suffering. It seeks to raise consciousness and brings about social change. It is a literature of protest and a literature of hope, which engenders hope in the hopeless and gives voice to the voiceless. Dalit literature is a document of atrocities and voice- protest. It is the literature of rejected and neglected section of society, which retrieves their voices, spaces and identities by rejecting the dominant ideology. Dalit literature is considered to be a major part of post- colonial writing because it opposes strongly to all the mainstream norms of literary representation of society. With the growing translation of the works by Dalit writers from various regional languages into English, Dalit literature is poised to acquire a national and an international presence. Besides, it poses a major challenge to the established notions of what constitutes literature and how we read it. And these challenges have termed Dalit literature as post-colonial literature.

Reference:

- 1) Mishra, Ramprasad, **Dalit Sahitya Literary or Cultural Essays** Adhunik Prakashan , Delhi 2003.
- 2) Prasad, Amaranth **Dalit Literature-A Critical Exploration** Swarup and Sons, New Delhi 2006.
- 3) **Joothan-A Dalit's Life** trans, from Hindi by ArunPrabha Mukherjee
- 4) AdigaArvind, **The White Tiger**, Rahul Publication, Delhi 2008.

Working Women Stress

Dr.Ujwala Tikhe kandalkar
Smt. V.N.M.Mv . Pusad

The Industrial Revolution in part was fuelled by the economic necessity of many women, single and married, to find waged work outside their home. Women mostly found jobs in domestic service, textile factories, and piece workshops. They also worked in the coal mines. For some, the Industrial Revolution provided independent wages, mobility and a better standard of living.

For the majority, however, factory work in the early years of the 19th century resulted in a life of hardship.[1]

Women in India have come a long way after independence. From just a skilled homemaker, women today have acquired skills and capabilities of not just being a homemaker but being at par with their male counterparts. This is the new generation of women, who wants to pursue their dream career. But this life is not a bed of roses for all.

More conflict arises with the working mother. One has to fulfil the demand at work followed by various demands at home. In today's scenario the husband and wife both work towards creating a balance with their work life as well as at home with their children. But it is still difficult for women as she has to play multiple roles of a cook, a family maid, a tutor, a nurse as well as cater to the demands of office work. This can leave a working woman stressed and anxious .various demands at home. In today's scenario the husband and wife both work towards creating a balance with their work life as well as at home with their children. But it is still difficult for women as she has to play multiple roles of a cook, a family maid, a tutor, a nurse as well as cater to the demands of office work. This can leave a working woman stressed and anxious;**Stress is a reaction to a change or a challenge.** In the short term, stress can be helpful. It makes you more alert and gives you energy to get things done. But long-term stress can lead to serious health problems. Women are more likely than men to report symptoms of stress, including headaches and upset stomach. Women are also more likely to have mental health conditions that are made worse by stress, such as depression or anxiety.¹Stress can be your friend or your foe. When stress fuels the spark of personal achievement, it can work to your benefit by making you more perceptive and productive, acting as a motivator and even making you more creative. But when stress flames out of control—as it often does for many of us—it can take a terrible toll on your physical and emotional health, as well as your relationships.

There are many symptoms of stress. Each woman reacts to stress in unique ways. Common symptoms of stress in women include:

- Physical. Headaches, difficulty sleeping, tiredness, pain (most commonly in the back and neck), overeating/under eating, skin problems, drug and alcohol misuse, lack of energy, upset stomach, less interest in sex/other things you used to enjoy.
- Emotional. Anxiety, depression, anger, unhappiness, irritability, feelings of being out of control, mood swings, frustration.
- Mental. Forgetfulness, worry, can't make decisions, negative thinking, lack of focus, boredom.
- Occupational. Work overload, long hours, tense relations, poor concentration, unfulfilling job.
- Social. Less intimacy, isolation, family problems, loneliness.
- Spiritual. Apathy, loss of meaning, emptiness, unforgiving, doubt, guilt, despair.

There are many causes of stress. Men and women share many of the same sources of stress, such as money matters, job security, health, and relationship issues. Perhaps a little more unique to women are the many roles they take on. In today's society, women's roles often include family obligations, care giving for children and/or elderly parent (statistically more likely to be a woman) and work responsibilities as well as other roles. As demands increase to fulfill these roles, women can feel overwhelmed with time pressures and unmet obligations. They may feel a sense of failure in not being able to meet expectations for themselves and

others. Oftentimes women spend more time meeting the needs of others rather than nurturing their own needs. If functioning at high stress levels, women may not even resigning addition to the health symptoms that are brought on by stress, these additional health problems can develop in women exposed to stress over long periods of time.

- Depression and anxiety. Women have higher rates of these conditions and other psychological disorders including panic disorder and obsessive compulsive disorder than men.
- Heart problems. Stress increases blood pressure and heart rate.
- Headaches and migraines. Tension headaches are more common in women than men.
- Obesity. Women are more prone to stress-related weight gain than men.
- Bowel problems. Stress can lead to such bowel problems as irritable bowel syndrome.
- Pregnancy issues. Women with higher stress levels have a more difficult time becoming pregnant than women with lower stress levels.

Menstrual problems Premenstrual syndrome is more severe with increasinize what The National Institute for Occupational Safety and Health (NIOSH), the US agency responsible for conducting research and making recommendations for the prevention of work-related illness and injury, provides these statistics regarding stress in the workplace:

- 40 percent of workers reported their jobs were very or extremely stressful
- 25 percent view their jobs as the number one stressor in their lives
- 75 percent of employees believe that workers have more on-the-job stress than a generation ago
- 29 percent of workers felt quite a bit or extremely stressed at work
- 26 percent of workers said they were "often or very often burned out or stressed by their work."

Stress has been linked with a variety of physical ailments from headache to depression to symptoms that mimic a heart attack. The balance between stressors and your ability to cope with them, however, can determine your mental health. When the stressors in your life match your coping abilities, you feel stimulated, engaged and appropriately challenged. Too many stressors in your life that overwhelm your attempts to cope can result in depression or anxiety.

Depression can feel like a pervasive sense of hopelessness, a feeling of wanting to give up, tearfulness or a sadness that does not seem to go away after a couple weeks. Anxiety can feel like a chronic state of feeling "keyed up" or "on edge." Some people who are depressed or anxious have physical symptoms, such as changes in sleep or appetite (too much or too little).

Chronic depression and anxiety have been linked to other physical problems, such as cardiovascular disease, chronic pain, hypertension and diabetes. If you notice symptoms of depression or anxiety, it is important to get them treated. Your health care professional or mental health professional can help.

Regardless of your physical or mental symptoms, talk about the stress in your life with your health care professional. A thorough assessment by your health care team will help determine the cause of these symptoms. You may find that stress has triggered an illness, such as high blood pressure etc.

Research indicates that women's biological response to stress is to "tend and befriend"; this is, make sure the children are safe and then network with other women in stressful times. Men's biological reaction to stress is to go into the "flight-or-fight" mode. Studies indicate that the hormone oxytocin, which has a calming effect, is released during stressful times in both men and women. Estrogen may enhance oxytocin release, while testosterone may diminish it; this may be one reason that women seem to seek social support more often than men when under stress. However, women have also been socialized from an early age to look to their social group, particularly their female friends, for support when under stress, whereas men tend to engage in activities, such as exercise or even using substances, when under stress. During stress, hormones including adrenaline and cortisol flood the body, resulting in:

an increased need for oxygen ,increased heart rate and blood pressure constricted blood vessels in the skin ,tensed muscles,increased blood sugar levels,increased clotting ability of blood ,spilling of stored fat from cells into the bloodstream ,constriction of bowel and intestinal muscles.

All this can strain your heart and artery linings. In fact, if you already have coronary heart disease, stress might lead to chest pain, called angina. Plus, the increased tendency for blood to clot during stress may lead to a clot in your coronary arteries, causing a heart attack.

Other physical dangers of stress include stomach problems as your bowel and intestinal muscles constrict and depression and anxiety. While stress doesn't cause these mental illnesses, it can activate them in people who may already be prone to them.

Stress can also cause what has been termed "toxic weight gain." Cortisol, a hormone released when you're under stress, is an appetite trigger. That's why so many women eat more—and less-than-healthy food—when under a lot of stress. Those extra calories are converted to fat deposits that gravitate to the waistline. These fat deposits, called visceral fat, are associated with life-threatening illnesses such as heart disease, diabetes, high blood pressure, stroke and cancer. Chronically high levels of cortisol may stimulate the fat cells inside the abdomen to fill with more fat. As you age, this expanding waistline can be life threatening.

Too much stress can also affect your immune system, weakening it and making you more susceptible to colds, coughs and infections. At work, as in life, there are many things that we cannot control. While some stress is a normal part of work-life and moderate amounts of stress can be stimulating, excessive stress can interfere with productivity and affect your physical and emotional health. Women are under constant pressure with company restructuring, lack of managerial support and lastly, balancing work and family life which leaves them feeling drained.

Women face additional workplace pressures such as having to prove they are as good as men, not being valued or promoted, unequal pay and being expected to perform in certain ways. Indigenous dubiousness and stereotype threat is present in many workplaces and women frequently bear the brunt. In order to prevent this from happening, top officials should make sure women have more flexible working, better career security and progression. The companies and organizations should also allow women employees to work from home whenever needed.

1. Actions speak louder

We undergo stress when we ascertain that situations are out of our control. It triggers the stress hormone and, if chronic, wears down self-confidence, concentration and well-being.

It is considered that you identify the aspects of the situation you can control and the ones you cannot. Typically, you're in control of your actions and responses, but not in control of macro forces.

Just doing your bit is enough; don't fret upon what others think or do.

2. Get sufficient exercise

Regular exercise is not only essential in keeping you physically healthy but it also boosts mental well-being.

Exercise produces endorphins, which are chemicals in the brain that act as natural painkillers, leading to improved sleep and diminished stress levels.

World Health Organization recommends that healthy adults should target to do at least 150 minutes of moderate intensity aerobic physical activity a week.

3. Don't smoke, eat or have caffeine to de-stress

Nicotine is a powerful stimulant which can lead to higher, not lower, levels of anxiety. Coffee contains caffeine which can raise levels of the stress hormone cortisol. It also has a mild addictive effect. To relax your mind, drink less coffee.

Stress may also make you reach for junk food, such as potato chips or doughnuts which are high caloric snacks. Instead stock up your work desk with healthy alternatives, such as:

- Dry fruits and nuts
- Soy chips
- Whole wheat crackers
- Fruits and vegetables

4. Don't be so hard on yourself

Much of our stress is self-imposed. Most of us set competitive targets regarding salaries or positions on the corporate ladder. When we don't achieve our targets, we get stressed and depressed.

Understand that success and ambitions take time, opportunity and, often, luck to materialize. Don't take it personally.

5. Get enough rest

Your stress levels will drop when you are well rested and you will be able to take on your job challenges with more composure. Give your body the sleep it needs at least seven to nine hours a night.

Most of us go through the day using a "push, push, push" approach, thinking if we work the full eight to 10 hours, we'll get more done. Instead, productivity goes down, stress levels go up and you have very little energy left over for your family.

It is necessary to fit in breaks throughout the day to walk, stretch at your desk or do a breathing exercise. Intense concentration for about 90 minutes, followed by a brief period of recovery, will help clear the buildup of tension and re-stimulate our

Conclusion:

In today's society, women's roles often include family ssobligations; care giving for children and/or elderly parent (statistically more likely to be a woman) and work responsibilities as well as other roles. As demands increase to fulfill these roles, women can feel overwhelmed with time pressures and unmet obligations. They may feel a sense of failure in not being able to meet expectations for themselves and others. Oftentimes women spend more time meeting the needs of others rather than nurturing their own needs. If functioning at high stress levels, women may not even recognize what their needs are. Because stress itself causes great physical damage, it's important for women to relieve stress in ways that nurture our bodies and souls. A regular stress management practice is a must, and it can come in the form of a hobby, a type of exercise, a tension-taming practice, or some other habit, but it's important to make time for such things that can keep you feeling your best.

References :

- 1) prof. parul Trapathi , Sandip bhattacharjee, a study of psychological stress of working women, ZENITH , International Journal of Multidisciplinary Research, Vol.2 Issue 2, February 2012, ISSN 2231 5780
- 2) Stress Management-Karan Ra j IVY Publishing House Delhi
- 3) Health Management - Priti Oberoy VY Publishing House Delhi

Impact of Malnutrition on Women During Pregnancy

Dr. Ujwala P. Lande

Assistant Professor, Department of Zoology
ShriShivaji College of Arts, Commerce & Science,
Akola, (M.S.), India

Abstract:-

Malnutrition is a condition that results in an impairment of health from deficiency, excess or imbalance of nutrients. Nutritional requirements increase tremendously during pregnancy due to physiological changes. . Malnutrition during pregnancy can cause several health issues in the mother as well as the foetus. Malnutrition is known to increase the risk of poor pregnancy outcomes. A well nourished mother with good reserve nutrients can meet the demand of growing foetus without affecting her health. To prevent malnutrition, women who plan to conceive should take prenatal vitamins, eat healthy food and exercise regularly. During the pregnancy, they should eat nutritious food and continue to take their pregnancy vitamins. This ensures that both mother and the newborn are hale and healthy.

Key words- Malnutrition, pregnancy, maternal diet, lactation

Introduction:-

Malnutrition is a condition that results in an impairment of health from deficiency, excess or imbalance of nutrients. All over the world malnutrition is one of the major public health problems. Malnutrition, in all its forms, includes under nutrition like wasting, stunting, underweight, in adequate vitamins or minerals, overweight, obesity, and resulting diet-related non-communicable diseases. Malnutrition is known to increase the risk of poor pregnancy outcomes, including obstructed labour, premature or low-birth babies and postpartum haemorrhage. Nutritional requirements increase tremendously during pregnancy due to physiological changes. A woman who is well fed and well nourished before conception, enters pregnancy with good reserves of nutrition. A well nourished mother fulfils needs of growing foetus without affecting her health.

Physiological Changes in Pregnancy:-

Foetal development is accompanied by many physiological, biochemical and hormonal changes which influence the nutrient needs and the efficiency with which the body utilizes them. The changes include:-

- i) Increased Basal Metabolic Rate (BMR)
- ii) Gastro Intestinal changes
- iii) Hormonal changes
- iv) Changes in body fluids
- v) Altered renal function
- vi) Weight gain during pregnancy

Need for Additional Nutrients:-

A well nourished mother with good reserve nutrients can meet the demand of growing foetus without affecting her health. Such a mother gives birth to a healthier baby with fewer complications.

i) **Malnutrition and Foetus:-** Chronic moderate malnutrition and anaemia during pregnancy may result in still birth and Low birth weight babies. The risk of low birth rate babies and the related neonatal mortality is associated with many factors.

ii) **Effect of malnutrition on Placenta:-** The Placenta of malnourished mothers have fewer cells than well nourished mothers. The reduction in number of reduces the ability of the placenta to synthesise substances. It also inhibits the transfer of nutrients and the passage of potentially harmful substances to the growing foetus.

iii) **Effect of malnutrition on Maternal Health:-** A malnourished mother supplies nutrients to the foetus at the expense of her own tissues. Multiple micronutrient deficiencies during pregnancy like vitamin A, Zinc, Iron and Folic acid are common and are associated with complications during pregnancy and labour. This may lead to abortion and even death of the mother.

iv) **Effect of malnutrition during infancy:-** Inadequate nutrition during foetal life affects the health of the baby during infancy. Such infant develop nutritional deficiency diseases like rickets, anaemia or suffer from infectious diseases due to low resistance. Hence it is essential to meet the increased nutritional needs of a pregnant mother.

Causes of Malnutrition :-

1. **Ignorance** :- Lack of knowledge of importance of nutrients ,which leads to unhealthy and unbalanced diet.
2. **Illness and infection** :- Diarrhoea and vomiting can prevent a person from getting adequate nutrition. Illness, infections, and mental illness like depression can also affect a person s ability to consume and digest nutritious food.
3. **Socio- economic** :- Families in low income group may lack financial resources to buy healthy food which results in malnutrition.
4. **Dental Problems** :- Painful teeth problems and gum diseases can prevent a person from consuming nutritious food.
5. **Medication** :- Use of some kind of medicines may disrupt nutrient absorption in the body.

Health Risks of Malnutrition in Pregnancy

Malnutrition during pregnancy can cause several health issues in the mother as well as the foetus. The health risks of malnutrition during pregnancy:

1. Risks for Mother

- Maternal Mortality – Under-nourished women before conception and during pregnancy have a higher risk of mortality during pregnancy or delivery.
- Risk of Miscarriage – Under-nourished women are at a higher risk of miscarrying.
- Dental Problems – Malnourished women can suffer from tooth decay and other dental problems.
- Osteomalacia – It is a condition in women caused due to malnourished which results in soft and brittle bones.
- Anaemia – Iron deficiency can cause anaemia in pregnant women.
- Toxaemia – Toxaemia is a condition where the blood pressure and protein level in the blood of a pregnant woman is dangerously high. This can endanger the life of both the mother and the foetus.

2. Risks for Baby

Malnutrition during pregnancy effects on baby include –

- Stillbirth – malnourished foetus does not grow and develop properly and could die in the uterus.
- Premature Birth – Prematurely born babies are underdeveloped and could suffer from various problems such as poor vision, weak muscles, brain damage, poor growth rate, etc.
- Prenatal mortality – Babies of women who were undernourished during pregnancy have a higher risk of dying in the 1st week of birth.
- Birth Defects – Deficiency of micronutrients during pregnancy can cause serious birth defects in the baby like deformed spinal cord. This reduces their ability to walk, and control bowel and bladder movements.
- Underdeveloped Organs – Malnourished babies can be born with underdeveloped organs.

3. Long-term Health Risk for a Child

- Diabetes mellitus – Malnourished babies are at a much higher risk of developing type 2 diabetes later in their lives.
- Cardiovascular Diseases – These babies also develop high blood pressure and heart disease in adulthood.
- Osteoporosis – Under-nourished babies suffer from osteoporosis, a condition where the bones are weak and brittle and prone to fractures.
- Low IQ and Cognitive Impairment – Babies grow up with lower IQ than normal and suffer from cognitive impairment.

Nutritional Requirement during pregnancy:-

Energy:- Energy requirement during pregnancy is increased because of the additional energy required for growth and activity of foetus, growth of placenta and maternal tissues, increase in maternal body size and steady rise in BMR. Considering the increased energy demand during lactation and beneficial effect of increased energy intake on birth weight of infants and also protein sparing action, an additional intake of 300 k. Cal. Per day during pregnancy is recommended.

Proteins :- An additional protein intake of 15g/day i.e. a total of 65g is recommended. The additional protein is essential for growth of the foetus, development of placenta, enlargement of uterus, mammary gland, and increased maternal blood volume, formation of amniotic fluid, preparation for labour, delivery, post partum period and lactation by maternal tissues.

Fat:-An intake of 30g of visible fat/day during pregnancy is recommended. Of this, some of the essential fatty acid needs are met with by the invisible fat. Therefore, an intake of 30g of visible fat has been suggested to meet the essential fatty acid needs.

Calcium:-The calcium requirement for an adult woman is 400mg/day. During pregnancy the need increases to 1000mg/day. The additional calcium is needed for the growth and development of bones as well as teeth of the foetus and also for the protection of calcium resources of the mother to meet the high demand of calcium during lactation. Inadequate intake of calcium results in the mobilization of calcium from mother bones resulting in demineralization of maternal bones and osteoporosis.

Iron:-The requirement of Iron increases from 30mg/day to 38mg/day during pregnancy. The increased requirement is due to expansion of maternal tissues including red cell mass, iron content of placenta and blood loss during parturition.

Iodine:-Due to increase in BMR, iodine needs are also enhanced during pregnancy.

Zinc:-Deficiency of zinc adversely affects the outcome of pregnancy. Zinc deficiency leads to foetal mortality, foetal malformations and reduced intra uterine growth rate. The risk of LBW babies doubles and preterm delivery increases three times due to low zinc intake during pregnancy.

Sodium:-The increase in extra cellular fluid increases sodium requirement. Hence restriction in diet may cause biochemical and hormonal changes. Normal sodium intake without restriction is advised during pregnancy. Sodium is restricted when there is oedema or hypertension.

Vitamins:-

- Vitamin A requirements during pregnancy have been computed based on the vitamin A content of liver of the newborn.
- Vitamin D is essential as it enhances maternal calcium absorption.
- Vitamin K is required for synthesis of prothrombin which is essential for normal coagulation of blood.
- Thiamine, Riboflavin, Niacin is estimated on the same basis as for a normal adult woman i.e., 0.5mg/1000 kcal, 0.6mg/1000 kcal and 6.6mg/1000 kcal respectively. As the energy requirement of these vitamins also increase correspondingly.
- Pyridoxine needs are increased during pregnancy.
- Vitamin B₁₂ content of foetus decides the demand for this vitamin which is estimated to be nearly 0.3mg/day.
- Folic acid is essential for increased blood formation i.e. haematopoiesis and synthesis of essential components of DNA/RNA which increase rapidly during growth.
- Vitamin C The foetal requirement for vitamin C is too small to justify the additional intake of this vitamin during pregnancy.

Conclusion:-

Malnutrition can be prevented by having a balanced diet which includes plenty of fruits, vegetables, water, dietary fibre, proteins, fats, and carbohydrates. The basic principle of meal planning remains the same, but since the nutritional requirements increase during pregnancy, emphasis should be in including nutrient dense foods i.e., foods that give more nutrients per calorie consumed. To meet additional iron needs foodstuffs like whole grain cereals, rice flakes, puffed rice, dried fruits, green leafy vegetables, eggs, enriched cereals and organ meats can be given. Protein needs can be met by including good quality protein foods like meat, milk, eggs, fish. Protein can also be obtained from pulses like soybean and groundnut at a lower cost. To prevent malnutrition, women who plan to conceive should take prenatal vitamins, eat healthy food and exercise regularly. During the pregnancy, they should eat nutritious food and continue to take their pregnancy vitamins. This ensures that both mother and the newborn are hale and healthy.

References :

1. Bryce J, Coitinho D, Darnton H, Pinsturp I, Anderson P. (2008) Maternal and child undernutrition, effective action at national level. Lancet. 2008;371:510-26
2. Czeizel, A.E.; Dudás, I. Prevention of the first occurrence of neural-tube defects by periconceptional vitamin supplementation. N. Engl. J. Med. 1992, 327, 1832–1835.
3. Darshansohi. (2010) A Text book of nutrition (for nursing course). 1st ed. Jalandhar: PV publications; 2010. p. 2.
4. Farooq A, Calcutti R, Bakshi S. (2002) Nutritional status of under five on national immunization day in Srinagar. 2002;4:177-80.

5. Ford, S.P.; Long, N.M. (2011) Evidence for similar changes in offspring phenotype following either maternal undernutrition or overnutrition: Potential impact on fetal epigenetic mechanisms. *Reprod. Fertil. Dev.* 2011, 24, 105–111
6. Ighogboja SI. (1992) Some factors contributing to protein-energy malnutrition in the middle belt of Nigeria. *East Afr Med J.* 1992;69(10):566–571.
7. Integrated child Development services. Available from <http://www.wcd.gujarat.gov.in/introduction.html>.
8. Minkin, M.J. (2009) Embryonic development and pregnancy test sensitivity: The importance of earlier pregnancy detection. *Womens Health* 2009, 5, 659–667.
9. Mayeur, S.; Wattez, J.S.; Lukaszewski, M.A.; Lecoutre, S.; Butruille, L.; Drougard, A.; Eberlé, D.; Bastide, B.; Laborie, C.; Storme, L.; et al. (2016) Apelin Controls Fetal and Neonatal Glucose Homeostasis and Is Altered by Maternal Undernutrition. *Diabetes* 2016, 65, 554–560
10. Triunfo, S.; Lanzone, A. (2015) Impact of maternal under nutrition on obstetric outcomes. *J. Endocrinol. Investig.* 2015, 38, 31–38. 3.
11. Simpson, J.L.; Bailey, L.B.; Pietrzik, K.; Shane, B.; Holzgreve, W. (2011) Micronutrients and women of reproductive potential: Required dietary intake and consequences of dietary deficiency or excess. Part II—Vitamin D, vitamin A, iron, zinc, iodine, essential fatty acids. *J. Matern. Fetal. Neonatal Med.* 2011, 24, 1–24.
12. UNICEF/WHO/World Bank Group (2016)- Joint Child Malnutrition Estimates 2016 edition
13. Williams. (2000) Basic nutrition and diet therapy. 12th ed. New Delhi: Elsevier publication; 2000. P. 4.

Myth Criticism: A Critical Appreciation

Dr. Vishwas M. Damodhar

Head, Dept. of English,
Milind College, Mulawa

Introduction:

'Myth' is a prominent term in literary analysis. It seeks to interpret literature by relating it to myths, mythic structures and themes. A large group of writers including Robert Graves, Francis Fergusson, Moud Bodkin, Richard Chase and the most influential Northrop Frye have contributed to the myth criticism. Modern myth critics turned to psychology and anthropology to develop myth criticism in twentieth century. Northrop Frye formulates a theory of myth basic upon the works of James Frazer and C. G. Jung in his books titled *Anatomy of Criticism* and *The Critical Path* for the evaluation of literary texts.

The term, myth is a narrative about supernatural beings. It expresses beliefs of a particular cultural group. But in psychoanalysis and structuralism it has different meanings. It is systems of hereditary stories of ancient origin which were once believed to be true by a particular cultural group and which were explain in terms of the intentions and actions of deities and other supernatural beings. Most myths are related to the social rituals set forms and procedures in sacred ceremonies.

In classical Greek, "mythos" signified any story or plot whether true or invented. The French structuralist Claude Levi Strauss departed from the traditional views to treat the myths within each culture as signifying systems whose true meanings are unknown to their proponents. He further says that myths have no authors. A myth is a traditional anonymous story religious in nature. Religious myths explain the creation of the world in terms of supernatural happenings. Myths are different from legends as well as tables. As Murfin and Ray have rightly observed it, "myths are different from legends, which detail the adventures of a human cultural hero and tend to be less focused on the supernatural. Whereas a legend may exaggerate perhaps even wildly the exploits of its hero, it is likely to be grounded in historical fact. Myths also differ from fables, which have a moral, didactic purpose and usually feature animal characters." (229)

Structuralists treat myth as sign systems. Saussure's 'Semiology' has deep impact on anthropology in this regard. Myths are embedded in cultures and can be interpreted in relation to the social structure of a given point of time. Myths often undergo transformations. Having outlined the way myths are taken and understood.

In short, myth criticism is closely linked with archetypal criticism but these two approaches are not totally identical. Still there is slight difference between these two theories such as myth criticism emphasizes the mythic structures and themes of a literary work, archetypal criticism seeks to identify archetypes, cross cultural images and story patterns in a work of literature. Northrop Frye argues that the simplest manifestoes of myths are to be found in folktales. A poem for Frye is a manifestation of a myth. He makes an archetypal approach to literature in his well known book, *Anatomy of Criticism*. According to M. H. Abrams, "Frye proposes that the totality of literary works constitute a self contained literary universe which has been created over the ages by the human imagination so as to incorporate the alien and indifferent world of nature into persisting archetypal forms that serve to satisfy enduring human desires and needs. In that literary universe, four radical mythos corresponds to four seasons in the cycle of the natural world are incorporated in the four major genres of comedy (spring), romance (summer), tragedy (autumn) and satire (winter). within the overarching archetypal mythos of each of these genres, individual world of literature also play variations upon a number of more limited archetypes that conventional patterns and types that literature shares with social rituals as well as eth theology, history, law and in fact all discursive verbal structures." (224-25)

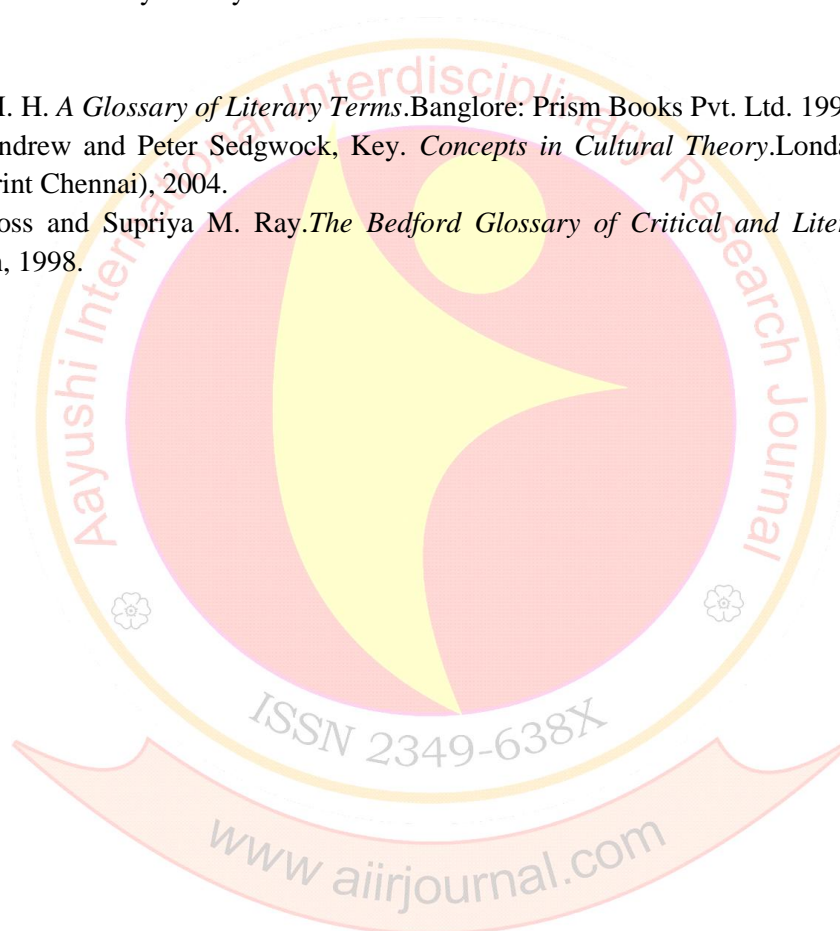
Northrop Frye uses myth as integrating element in literature and distinguishes allegorical knowledge from archetypal knowledge. Literature for him is a kind of myth making as Yeats does in *A Vision*. In *The Critical Path*, Frye states that man lives in two worlds, one of reality and the other of imagination, of desire, hope, belief, ambition and fantasy. It is the second world which is the realm of literature and therefore the language of it is metaphorical and mythical but not logical. It is through myth that the world can be apprehended.

Apart from the works of Frye, Maud Bodkin has greatly contributed to the myth theory. Bodkin in his book, 'Archetypal Patterns of Poetry', has given an incisive account of myths and archetypes as an aid to the understanding and appreciation of literature. Myth criticism connects literature with the evolution of human life. A writer may use myth in three different ways. He may like a character to a national mythical hero like he may make use of national myth such as "Laxman Rekha" which means a warning taken from The Ramayana. He may use archetypes such as four elements of life earth, air, water and fire.

Myth criticism emphasizes the value of symbols in literature and enriches our knowledge and understanding of it. When we compare myth criticism to the other schools of criticism, such as structuralism and post structuralism, myth criticism has little impact on the readers. That is because modern sophisticated man has no interest of has little interest in the old myths. Moreover myths depend upon anthropology and psychology for interpretation. That is the reason, myth criticism has been marginalized in the realms of critical theories in the twentieth century literary criticism.

References

- 1) Abrams, M. H. *A Glossary of Literary Terms*. Bangalore: Prism Books Pvt. Ltd. 1993.
- 2) Edgerm Andrew and Peter Sedgwick, *Key. Concepts in Cultural Theory*. London: Routledge (First Indian reprint Chennai), 2004.
- 3) Murfin, Ross and Supriya M. Ray. *The Bedford Glossary of Critical and Literary Terms*. London: MacMillan, 1998.

Emerging Challenges in Social Sciences and Humanities in India

Dr. A. P. Wadwale
Department of Economics,
P. N. College, pusad.

Abstract:

In modern scientific era there are number of problems in society. India is not an exception for that. There were problems in India but the nature of problems was different. We didn't have enough food; we can not control diseases. After scientific revolution we have remedies over these problems but we have invited some problems. One should have taken care of unwanted effects/demerits of scientific revolutions. And here, is the role of Social sciences. We should have balance between development of science and social science. In India, we forgot social science while focusing on scientific development. We have not given enough importance to social science in the development of nation. The attitude towards social science is negative in general. Students who are studying science are assumed to be prestigious in our society whereas studying in social sciences feels inferior. We cannot think development of a nation without social science study. The researchers have studied these social problems and suggested some remedies in this paper. Keywords-Social science, scientific revolution, development, attitudes, inferior, remedies,

Introduction:

Social Sciences are very important because they help to develop a matured person to understand his role in society, to build a nation. Social Sciences is the parts of learning and study which recognise the simultaneous and mutual action of physical and no-physical stimuli which produce social reaction. Social Sciences enable us (students of Social Science) to give sense of belonging to a place, to a community, to a nation and to the world. In short, social science is a study of human relationship. Social Sciences help us to solve the problems of individual and social level. In modern time of globalization there are number of Social problems in society. There are number of issues related to social sciences like, unemployment, increasing number of suicides in every field, female foeticide, social clashes, continuously rising prices, migration of people for jobs, riot, decreasing ethical values in society, dowry customs, superstitions, life threatening diseases, and so on. Natural calamities-droughts, earthquake, floods-like in Kerala, are adding extra burden to it. Looking towards the history of India, we can realise that there were problems in India but the nature of problems was different. We didn't have enough food; we can not control diseases like Plague, small pox. After scientific revolution we have remedies over these problems but we have invited some problems. One should have taken care of unwanted effects/demerits of scientific revolutions. We should have balance between development of science and social science. In India, we forgot social science while focusing on scientific development. Our research in social science is negligible. We have not given enough importance to social science in the development of nation. The attitude towards social science is negative in general. Students who are studying science are assumed to be prestigious in our society whereas those studying in social science feel inferior.

Social sciences have following challenges:

- 1) Revolution of science and technology is kind of challenge to Social Science
- 2) Lack of support system and limited resources available to Social Science in society.
- 3) Lack of job opportunities and limited scope to Social Science than science and technology.
- 4) Lack of research aptitude in Social Science than in science and technology.
- 5) Lack of Awareness of importance of Social Science in development of a nation.
- 6) Studying Social Science is not well recognised in developing nation like India.
- 7) Developing skill oriented courses for the students of Social Sciences.

Discussion:

Revolution of science and technology is kind of challenge to Social Science: After the revolution of science and technology, bright students seek admission in the field and the social branch of social science

neglected. Academically poor students are admitted in the faculty of social sciences. So this branch has such type of student class, who takes learning very casually. Some institutions educational loans to career oriented courses but they are not providing to social science courses, because they do not have guarantee of jobs in social science. Social Sciences have less job opportunities and limited scope than science and technology. Research is the most important activity for development of the any subject. Hence, research in Social Science is also important. But it is neglected in some way in India. The importance of research is not addressed properly in society. The research aptitude is not developed in society. People are not cooperative in research activity. Many times they give fake answers or social answers to the questionnaire of researcher. So it leads to wrong conclusion. It is very hazardous to society. As a result, the funding agencies are also becomes reluctant to provide funds to such research. So doing research in Social Science is a Challenge for researcher in India. There are a few funding agencies in India who provide funds to Social Science Research. So funding is also a big challenge, rather doing research in low fund (budget) Social Science is also a challenge for a researcher. According to the committee, in the pre-independence period, the scale and scope of both these was quite limited: universities and other academic institutions, the main centers of scholarly research at that time, were relatively few. Their requirements of information and analyses for government were also quite limited. The post British - Independent India witnessed a vastly expanded role for government in engineering economic development and social changes. It also saw the rapid growth of modern industrial and commercial enterprises. Political controversies and public interest in issues relating to public policy and their social implications generated an economy and society.

Several new universities with departments for teaching and research in different social science disciplines were established. The Planning Commission initially played a leading role in (a) involving social scientists (mostly economists) from the university system in preparing development plans, monitoring their implementation and impact; and (b) encouraging and supporting research done by scholars in universities through a large number of projects on diverse subjects. Government departments began to show increasing interest in establishing or expanding specialized institutes under their control. They also started sponsoring research projects in universities and study units in existing universities and institutions to conduct research on specified subjects. The number of university departments and research institutions in the field of social sciences has since grown manifold. Besides funding the creation and expansion of social science faculties in universities and colleges, the University Grants Commission, New Delhi has initiated a programme to fund Centres of Advanced Studies in university departments with outstanding faculty, and Special Assistance Programmes to nurture and support promising university departments in different social sciences to expand their research capabilities. The funding for fellowships for doctoral and post doctoral research was increased. Government departments and public sector organizations and, more recently, UN agencies, aid agencies of foreign governments, international financial agencies, and private foundations have also shown increasing interest in funding research on socio- economic human behaviour and societal change, knowledge and learning, economic benefits, health and welfare aspects associated with biological diversity. Furthermore, for assessing research on the management of biodiversity, it is vital to involve scholars with knowledge on societal strategies for conservation and sustainable use, legal, economic and communicative instruments, physical planning, actors and various forms of collaboration. This calls for a diversity of social science and humanities disciplines. If we try to sensitize people in this regard and prove importance of Social Research to society, it will be helpful. There are so many reasons for absentee, lack of motivation, unemployment; some of them have to earn their livelihood while learning. Social Sciences help us to develop an insight into human relationship, social values, and attitudes and also help us appreciate other culture, along with our rich cultural heritage.

Thus Social Sciences play crucial role in developing nation. But students are not interested in studying Social Science so far. So it is a challenge. Studying Social Science is not prestigious in our country. As bright students are seeking admission to Science and technology, these branches are automatically becoming prestigious. The students are getting jobs in science and technology immediately after completing education. But in Social Science the situation is different. Students are not employed in that proportion. So the motivation of the students of Social Science is affected. Developing skill oriented courses for the students of Social Sciences. There are a few skill oriented courses in Social sciences because Social science fosters overall development of a

student. It creates sole background for job. So creating further preparation of student is lengthy process. So developing skill oriented courses along with basic / fundamental developmental courses is a challenge for Social Sciences.

Remedies:

- 1) The science and technology should work with the social sciences research. The interrelations can be established to study the social structure and the development of the society.
- 2) Social science research should be encouraged with sufficient funds and utilities. The national policy should be decided on social structure.
- 3) Funds availability and the awareness in the social development project can provide job opportunities in the field. Change in curriculum with respects to the current scenario of the societies. E.g. IT field social problems.
- 4) Students involvement in basic problems and its effect on social issues can encourage the logical thinking in the students. The students can solve minor problems during study and develop interest in the social developments.
- 5) Social development and the technology development are interrelated in developed nations. The developing nation society and the problems should be focused during the policy making. 6) The social science should be included in the developing policy of nation.
- 6) Skill courses are the base building courses for the research in the social sciences. The skill courses can enhance the skills and capacity of the students for the research in India.

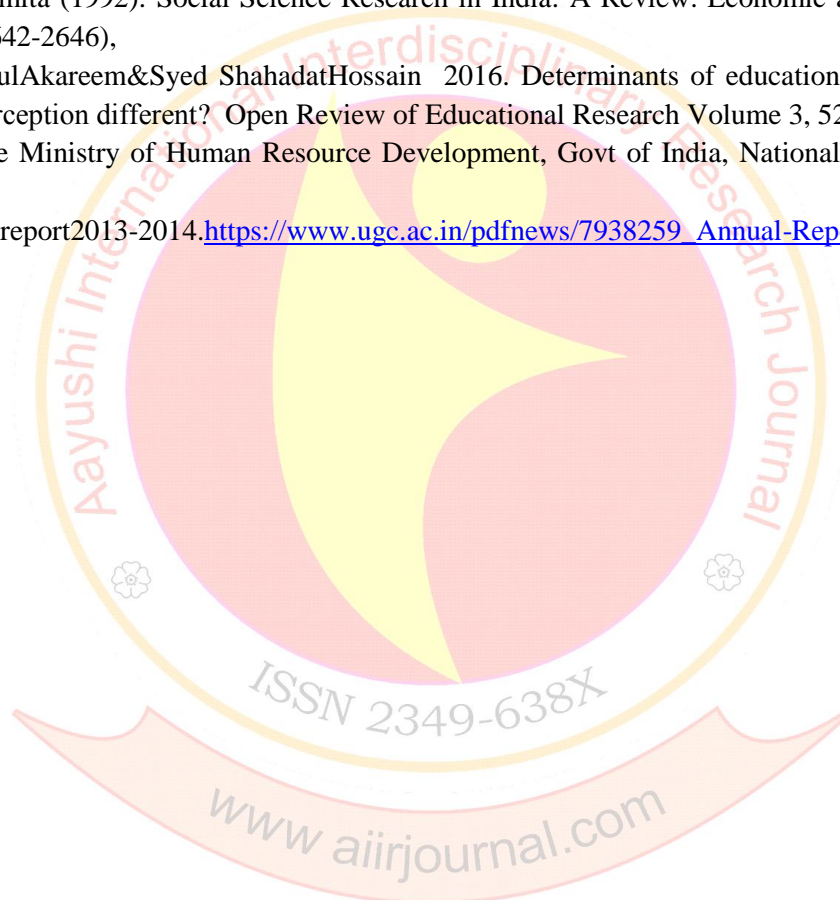
Conclusion:

Social Science plays an important role in development of a nation. The life of a nation is depends on the development of research attitude in social sciences. Social sciences help a nation to develop. So the role of Social Sciences is very crucial in the development of a nation. Social Scientists had made history in the western world. Social Scientist created awareness in society about the life values, like Independence, Democracy, Nationality, self-dignity, Humanity, etc. In the context of the social crisis and constant transformation of social network in globalization are the major challenges to Social studies. The challenges are fundamentally social and human in nature. They are the result of individual and collective human behaviour. So the social sciences and humanities must play a central role in understanding and tackling the problems. They help us deal with the change and since change is constant, the social sciences and humanities will always be an important part of the research. The social science and humanities are essential because they help us understand ourselves and why we do and what we do.

References:

1. Chatterjee Subhrajit (2015), Social Science Research in India: Basic Challenges International Research Journal of Interdisciplinary & Multidisciplinary Studies (IRJIMS) Volume-I, Issue-VII, August 2015, Page No. 50-55 Published by: Scholar Publications, Karimganj, Assam, India, 788711 Website: <http://www.irjims.com>
2. Abdulhameed, Abdulhameed, E., (n.d) Raising Submissive and Dependent Citizens: the Case of Egyptian Schools.
3. Browne, 2013 Civic education: approaches and efficacy GSDRC helpdesk research report (2013)
4. Huutoniemi K, Klein JK, Bruun H and Hukkinen J (2010) Analyzing interdisciplinarity: Typology and indicators. Research Policy; 39 (1): 79–88
5. Klein JT (2008) Education. In: Hirsch Hadorn G, (eds). Handbook of Transdisciplinary Research, Springer: Dordrecht, The Netherlands, pp 399–401.
6. Frodeman R (2011) Interdisciplinary research and academic sustainability: Managing knowledge in an age of accountability. Environmental Conservation; 38 (2): 105–112
7. Wagner CS et al. (2011) Approaches to understanding and measuring interdisciplinary scientific research. Journal of Informatics; 5 (1): 14–26

8. Langfeldt L, Godø H, Gornitzka A and Kaloudis A (2012) Integration modes in EU research: Centrifugalise versus coordination of national research policies. Science and Public Policy; 39 (1): 88–98
9. Ahmed, N.M., 2000. "The Impact of Globalization the Institutionalization of Social Crisis" Posted: January, 11, 2002. WWW.mediamonitors.net/mosaddeq28.html
10. Chase-Dunn, C and Robinson, R.T., 1977. "Toward a structural Perspective on the World System". Politics and Society, 7, 453-476
11. Sivarajan K., Thulasidharam T.V., Vijayan N.K.(2007) "Social Science Education", Calicut University, Calicut.
12. Vaidyanathan, A. "Social Science Research in India: Some Emerging Issues." Economic and Political Weekly, vol. 36, no. 2, 2001, pp. 112–114. JSTOR, JSTOR, www.jstor.org/stable/4410165.
13. EJ Hyslop-margison (2007) Epistemological Problems in Social Science Research. In: Scientism and Education. Springer, Dordrecht
14. Sharma, Shamita (1992): Social Science Research in India: A Review. Economic and Political Weekly, 27(49/50):2642-2646,
15. Husain SalilulAkareem&Syed ShahadatHossain 2016. Determinants of education quality: what makes students" perception different? Open Review of Educational Research Volume 3, 52-67.
16. Report of the Ministry of Human Resource Development, Govt of India, National Policy on Education 2016
- 17.UGC Annual report2013-2014.https://www.ugc.ac.in/pdfnews/7938259_Annual-Report-2013-14.pdf

दहशतवाद आणि भारत — पाक संबंध

डॉ. ए. डी. जाधव

(सहा.प्राध्यापक)

राज्यशास्त्र विभाग प्रमुख

बा.बु.कला,ना.भ.वाणिज्य व बा.पा.विज्ञान महाविद्यालय, दिग्रस जि.यवतमाळ

सारांश:

भारत आणि पाकिस्तान संबंध हे नेहमीच ऐतिहासिक आणि राजकीय मुद्दयंवरून तनावपूर्ण राहिले आहेत. या दोन्ही देशांच्या संबंधामध्ये मुळ मुद्दा भारताचे विभाजन मानल्या जाते. काश्मिर विवाद दोन्ही देशांना प्रभावित करणारी प्रमुख समस्या आहे. या समस्येमुळेच भारत आणि पाकिस्तान यांच्यामध्ये अनेक वेळा सैनिकी कारवाया झालेल्या आहेत. समोरासमोरच्या युद्धामध्ये आपण जिंकू शकत नाही असे पाकच्या लक्षात आल्यावर त्यांनी दहशतवादी कारवाया सुरू केल्या. काश्मिरमधील दहशतवाद वरूनच आजसुद्धा भारत पाक संबंध तनावपूर्ण झाल्याचे आढळते. नुकतेच ५ ऑगस्ट २०१९ रोजी भारताने संविधानातील अनुच्छेद ३७० आणि ३५ क रद्द केल्यामुळे पाकिस्तानचा तिळपापड झाला असून पाकिस्तानने आंतरराष्ट्रीय स्तरावर भारताची बदनामी चालवली आहे. काश्मिर संदर्भात कधी अमेरिकेने तर कधी संयुक्त राष्ट्राने हस्तक्षेप करण्याची मागणी पाकिस्तानने केली आहे. परंतु या सर्वांमध्ये पाक तोंडघशी पडल्यामुळे युद्ध आणि अण्वस्त्राची धमकी भारताला देत आहे. भारतानेही त्यांच्या धमक्यांना भीक न घालता जशास तसे उत्तर देण्याची भाषा वापरली आहे. यावरून फाळणी नंतर आज पर्यंत भारत पाक संबंधामध्ये दहशतवाद हाच विवादास्पद मुद्दा राहिल्याचे आढळून येते.

प्रस्तावना:

स्वातंत्र्य आणि फाळणी सोबतच भारत आणि पाकिस्तान यांच्यामधील संबंधांमध्ये परस्पर तनाव, अलगाव आणि अविश्वाचे वातावरण तयार झाले. २२ ऑक्टोबर १९४७ ला कबाईली घुसखोरांच्या रूपाने पाकिस्तानी सैनिकांनी जम्मू काश्मिरवर आक्रमण केले. तेव्हा काश्मिरचे महाराजा हरी सिंग याच्या विनंतीवरून भारतीय सैनिकांनी पाकिस्तानी सैनिकांना भारतातून हाकलून लावले. महाराजा हरी सिंगांनी भारतीय सामीलनाम्यावर सही केल्यामुळे जम्मू काश्मिर भारताचा अविभाज्य भाग झाला. यानंतर मात्र भारत पाक संबंध अत्यंत कटुतापूर्ण बनले.

स्वातंत्र्यप्राप्त होउन ७२ वर्षे उलटली तरीसुद्धा भारत पाक संबंधाला जम्मू काश्मिर विवाद प्रभावित करित असून काश्मिर हा दोन्ही देशांचा प्रतिष्ठेचा विषय बनला आहे. यामुळेच दोन्ही देशांमधील संबंध सामान्य होऊ शकले नाही. उलट दिवसेंदिवस संबंध तणावपूर्ण होत चालले आहे. याचे मुख्य कारण म्हणजे पाक समर्थित दहशतवाद होय. व्दी पक्षीय संबंध सुधारण्यासाठी भारतानेवारंवार प्रयत्न करून अनेक महत्वपूर्ण वार्ता, संधी, करार सुद्धा केले, परंतु सर्व प्रयत्न प्रत्येक वेळी काश्मिर मुद्दयवरून अयशस्वी झाले. यावरून भारत पाक संबंधांमधील प्रमुख विवाद हा काश्मिर मधील दहशतवाद मुद्दाच ठरला आहे, हे स्पष्ट होते.

भारत आणि पाकिस्तान दोन स्वतंत्र राष्ट्रे असले तरी भौगोलिक, ऐतिहासिक, आणि सांस्कृतिक दृष्टीने दोघांची समान भू-राजकीय ओळख आहे. परंतु भारत पाकिस्तान कधीच चांगले मित्र राहिलेले नाहीत तसेच ते प्रबळ शत्रू देखील राहिले नाहीत. माइकल ब्रेकर च्या मते, “स्वतंत्र राज्यांच्या आपल्या संक्षिप्त इतिहासामध्ये तिघे विभिन्न स्वरूपात भारत आणि पाकिस्तान अघोषित युद्धाच्या स्थितीत राहिले आहे.”

संशोधनाची उद्दिष्टे:

१. भारत पाकिस्थान संबंधाचे अध्ययन करणे.
२. दहशतवादामुळे भारत पाकिस्थान संबंधामध्ये निर्माण झालेल्या तणावाचे अध्ययन करणे.

संशोधनाची गृहितके:

१. भारत पाकिस्थान यांचे संबंध नेहमीच तानतणावाचे राहिल्याचे आढळून येते.
२. भारत पाकिस्थान संबंधामध्ये दहशतवाद हा विवादास्पद मुद्दा ठरला आहे.

संशोधन पद्धती:

दहशतवाद आणि भारत पाकिस्थान संबंध या प्रस्तुत संशोधनासाठी तुलनात्मक, वर्णनात्मक आणि विप्लेशनात्मक पद्धतीचा अवलंब करण्यात आलेला आहे. तसेच तथ्य संकलनासाठी प्राथमिक आणि द्वितीय साधनांचा वापर करण्यात आलेला आहे.

ऐतिहासिक पार्श्वभूमी:

भारत आणि पाकिस्थान दोन स्वतंत्र राष्ट्रे असले तरी भौगोलिक, ऐतिहासिक आणि सांस्कृतिक दृष्टीने दोघांची समान भू-राजकीय ओळख आहे. परंतु भारत पाकिस्थान कधीच चांगले मित्र राहिलेले नाहीत तसेच ते प्रबळ शत्रू देखील राहिले नाहीत. माइकल ब्रेकर च्या मते, “स्वतंत्र राज्यांच्या आपल्या संक्षिप्त इतिहासामध्ये तिघे विभिन्न स्वरूपात भारत आणि पाकिस्थान अघोषित युद्धाच्या स्थितीत राहिले आहे.” फाळणी नंतर जम्मू काश्मिर पाकिस्थानात सामील व्हावा अशी पाकची इच्छा होती परंतु महाराजा हरी सिंगांनी स्वतंत्र राहण्याचा निर्णय घेतला. ही बाब पाकिस्थानला पचनी पडली नाही. त्यामुळे सप्टेंबर १९४७ पासून काश्मिर मध्ये आपले घुसखोर पाठविण्यास सुरुवात केली. महाराजा हरी सिंगांनी भारतात सामील होण्याचा निर्णय घेउन रितसर भारताचा एक अविभाज्य घटक बनला. ऑक्टोबर १९४७ मध्ये पाकिस्थानी घुसखोरांना भारतीय सैनिकांनी काश्मिरमधून पिटाळून लावले. तेव्हा पासून काश्मिर हा भारत आणि पाक यांच्यामधील विवादाचा मुद्दा बनला आहे.

विभाजनानंतर दोन्ही देशांमध्ये अनेक समस्या निर्माण झाल्या, परंतु काश्मिर समस्या आजही परस्पर संबंधाला प्रभावित करतांना आढळते. निर्वासितांचा प्रश्न, नदी जल वाटपाचा प्रश्न, जुनागड-हैद्राबादचा प्रश्न, इत्यादी कालांतराने इतिहास जमा झाले. परंतु काश्मिर मधील दहशतवाद ही समस्या आधीपेक्षाही अधिक जटील बनलेली आहे.

भारत – पाक संबंधाची सध्याची स्थिती:

पाकिस्थानने स्वतंत्र झाल्याझाल्याच काश्मिरवर आक्रमण करून ते हस्तगत करण्याचा प्रयत्न केला. परंतु भारताने त्यांना हाकलून लावले. काश्मिरचा वाद हा संयुक्त राष्ट्रात गेल्यामुळे युद्ध बंदी झाली. तेव्हा काश्मिरच्या काही भागावर पाकिस्थानने ताबा केला होता. तो आजही पाकिस्थानच्या ताब्यात आहे. त्याला भारत पाकव्याप्त काश्मिर म्हणतो तर पाक त्याला आझाद काश्मिर म्हणतो. याच्याशीच संबंधीत सीमा वाद, ज्यामुळे पाकिस्थानी सरकार भारतासोबत हजारो वर्ष संघर्ष करण्याची भाषा करतो. पाक भारताला काश्मिरमध्ये जनमत चाचणी करण्याची मागणी करून सुरक्षा परिषदेमध्ये आपण दिलेल्या आश्वासनाची आठवण करून देते. तर भारताने १९५७ मध्येच घोषित केले आहे की, बदलत्या परिस्थितीनुसार जनमत चाचणी घेणे शक्य नसून भारत व्दी राष्ट्रवादाचा सिद्धांत मानत नसून काश्मिर भारताचा अविभाज्य भाग आहे.

सध्यास्थितीत पाकिस्थानच्या ताब्यात असलेल्या काश्मिर मधील दहशतवाद्यांच्या माध्यमातून उर्वरित काश्मिरवर ताबा मिळविण्याचा प्रयत्न करत आहे. तसेच काश्मिर मुद्दयचे आंतरराष्ट्रीयीकरण करण्याचा वारंवार प्रयत्न करत आहे. सिमला करारानुसार काश्मिर वाद द्विपक्षीय आधारावर भारत सोडविण्यास तयार आहे. पाकिस्थानने भारतावर १९६५, १९७१ आणि १९९९ मध्ये आक्रमण केले.

परंतु समोरासमोरच्या युद्धात भारतापुढे आपला निभाव लागू शकत नाही. ही बाब पाक चांगल्याप्रकारे ओळखून असल्यामुळे तो भारताशी छुप्या युद्धाची नीती वापरून भारताला त्रास देण्याचा प्रयत्न करत असतो.

पाकिस्तानच्या वागणुकीवरून हे स्पष्ट होते की ते सिमला कराराला मानत नसून राजकीय शिष्टाचारही पाळत नाही. उलट आतंकवादयंत्रा मदत करून भारतात पाठवणे सुरूच ठेवले आहे तसेच काश्मिरमध्ये मानवाधिकारच्या उलंघनाच्या तक्रारी अमेरिकेकडे करत आहे.

पुलवामा दहशतवादी हल्ला:

पाकिस्तानी दहशतवादींनी जम्मू काश्मिरमधल्या पुलवामा येथे भारताच्या सीआपीएफ ताफ्यावर दिनांक १४ फेब्रुवारी २०१९ रोजी हल्ला केला त्यामध्ये भारताचे ४२ जवान शहीद झाले. त्यानंतर भारत पाक संबंध कमालीचे ताणले गेले. या हल्याला भारताने पाकव्याप्त काश्मिरमध्ये असलेल्या दहशतवाद्यांच्या प्रशिक्षण केंद्रावर एअर स्ट्राइक करून प्रत्युत्तर दिले. सुरुवातीला पाकिस्ताने याचे खंडन केले मात्र नंतर त्यांचा जळफळाट जगासमोर लवकरच आला. पाकिस्तानचे पंतप्रधान इम्रान खान यांनी भारताला धमकी देणे चालू केले. परंतु भारताने जशासतसे उत्तर देण्याची भाषा केली.

अनुच्छेद ३७० आणि ३५ क:

भारताने ५ ऑगस्ट २०१९ रोजी संसदेमध्ये भारतीय संविधानातील अनुच्छेद ३७० मधील काही तरतुदी रद्द करून १९५४ मध्ये भारतीय संविधानात जोडण्यात आलेल्या अनुच्छेद ३५ क रद्द केले. तसेच जम्मू काश्मिरचा घटक राज्याचा दर्जा संपुष्टात आणून जम्मू आणि काश्मिर हे विधानसभा असलेले केंद्रशासित प्रदेश आणि लद्दाख हे बिना विधानसभेवाला केंद्रशासित प्रदेश असे विभाजन केले. भारताचे हे अंतर्गत धोरण असले तरी पाकिस्तानने भारताची आंतरराष्ट्रीय स्तरावर बदनामी सुरू केली. यामध्ये अमेरिकेचे अध्यक्ष डॉनल्ड ट्रम्पने हस्तक्षेप करण्याची मागणी केली. तसेच चीनने सुद्धा भारताच्या या कृतीला विरोध करण्याची मागणी केली. येवढेच काय तर संयुक्त राष्ट्रांमध्ये मुद्दा उपस्थित करून भारताला आरोपीच्या पिंजऱ्यात उभे केले. परंतु भारताने संयुक्त राष्ट्रात आपली बाजू भक्कमपणे मांडल्यावर सर्वांनीच भारताचे समर्थन केले.

पाकिस्तान या सर्वच आघाड्यांवर अयशस्वी ठरल्यामुळे इम्रान खान भारताला युद्ध आणि अण्वस्त्राची धमकी देत आहे. परंतु भारतीय संरक्षण मंत्री राजनाथ सिंह यांनी पाकिस्तानला ठणकाउन सांगितले की, आता चर्चा काश्मिरवर नाही तर पाकव्याप्त काश्मिरवर होईल. त्यामुळे पाकिस्तानचे धाबे दणाणले आहे. याकारणांनी भारत पाक संबंध कमालचे तनावपूर्ण झालेले आहे.

निष्कर्ष:

भारत पाकिस्तान संबंधामध्ये जम्मू काश्मिर विवाद आणि दहशतवाद नेहमीच केंद्रस्थानी राहिलेले आहेत. स्वातंत्र्यप्राप्ती पासून आजपर्यंत भारताने संबंध सुधारण्यासाठी वारंवार प्रयत्न केले. परंतु पाकिस्तानने नेहमी जम्मू काश्मिरचा मुद्दा उपस्थित करून भारतावर कुरघोडी करण्याचा प्रयत्न केला आहे. भारताने आंतरराष्ट्रीय कायदांचा आधार घेउन कायदेशीर दृष्ट्यापाकवर यशस्वी मात केली आहे. भारताने कुलभूषण जाधव चे प्रकरण आंतरराष्ट्रीय न्यायालयात नेउन आपली बाजू मांडली आणि पाकिस्तानच्या फाशीच्या शिक्षेला स्थगिती दिली. यामुळे सुद्धा आंतरराष्ट्रीय स्तरावर पाकिस्तानची नाचक्की झाली.

भारताचा आंतरराष्ट्रीय स्तरावर वाढता दबदबा, राष्ट्रांतर्गत विकास, मोष्ट फेवरचा दर्जा रद्द करून सर्वप्रकारचे संबंध तोडल्यामुळे पाकिस्तान कमालीचा अस्वस्थ झाला आहे. पाकिस्तानने आपली क्षमता ओळखून भारता बरोबर सलोख्याचे, मैत्रीचे संबंध प्रस्थापीत केल्यास भारतासोबतच त्यांचाही विकास होईल. आंतरराष्ट्रीय स्तरावर एकमेकांना सहकार्य करून दक्षिण आशियाचे संघटन मजबुत होऊ शकेल. परंतु पाकिस्तानला परराष्ट्र धोरणच नाही, केवळ भारत व्देश हेच त्यांचे धोरण आहे, हेच सत्य

असल्याचे दिसून येते. जोपर्यंत पाकिस्तान सीमापार दहशतवादी पाठवणे बंद करणार नाही तो पर्यंत भारत पाक संबंध सलोख्याचे होणार नाही असेच आज तरी चित्र आहे.

संदर्भ:

1. दिक्षीत जे. एन. — युद्ध आणि शांतता काळात भारत पाकिस्तान, प्रभात पब्लिकेशन, नवी दिल्ली.
2. देवळणकर शैलेन्द्र— आंतरराष्ट्रीय संबंध, विद्या बुक पब्लिशर्स, औरंगाबाद
3. सीकरी राजीव — भारत की विदेश नीति, एसएजीइ पब्लिशिंग.कॉम
4. दैनिक लोकसत्ता
5. दैनिक महाराष्ट्र टाइम्स

आदिवासी खेडी व त्यापुढील आव्हाने : एक अभ्यास

डॉ. अल्फा प्रशांत जैन, दिग्रस

प्रास्ताविक :-

जगात अनेक नागर संस्कृतीचे उदयास्त मोठ्या संख्येने झालेले दिसून येतात. परंतु त्यांच्याशी फारसा संपर्क न साधल्यामुळे आदिवासी जमाती बहुतांश जशाच्या तशा राहिल्या त्यांच्यात हजारो वर्षे विशेष परिवर्तन झाले नाही. आदिवासी या संकल्पनेत समान बोली बोलणाऱ्या, विशिष्ट भूप्रदेशावर राहणाऱ्या, समूहाच्या कल्याणासाठी एकत्रितपणे कार्य करणाऱ्या साध्या सामाजिक समूहाचा समावेश होतो. इतर संस्कृतींपासून अलिप्त, दुर्गम, डोंगराळ भागात तुरळक वस्ती करून राहणाऱ्या या समाजाची एक स्वतंत्र व वैशिष्ट्यपूर्ण संस्कृती दिसून येते. आदिवासी खेडी, त्यात राहणाऱ्या विविध जमाती व त्यांच्या पुढील आव्हाने प्रस्तुत शोध निबंधात मांडण्यात आलेली आहे.

आदिवासी म्हणजे काय ? :-

आदिवासींना 'जमाती' या शब्दाने संबोधिले जाते. शिलॉंग येथे 1962 मध्ये भरलेल्या परिषदेत आदिवासी शब्दाची व्याख्या करण्यात आली. 'एकाच पूर्वजापासून उत्पत्ती सांगणारा, एका विशिष्ट भूप्रदेशात वास्तव्य करणारा, इजा समान भाषेचा वापर करणारा, एका, सहसा अक्षर ओळख नसलेला, तंत्रशास्त्रीय दृष्ट्या मागासलेला, रक्त संबंधावर आधारित आदिम समुहाला आदिवासी म्हटल्या गेले.' त्यांना 'वन्यजमाती' असेही म्हणतात.

रिस्ले या मानववंश शास्त्रज्ञाने जमातींना अगदीप्राचीन (Aboriginal) म्हणजेच 'अगदी मुळचे रहिवासी' म्हणून संबोधले आहे. हटन या शास्त्रज्ञाने जमातींना आदिम आदिवासी (Primitive tribes) असे म्हंटले आहे. भारतीय संविधानात यांचा उल्लेख 'अनुसूचित जमाती' (Schedule tribes) असा केलेला आहे. मदन आणि मुजुमदार यांची व्याख्या समान भाषा व समान संस्कृती असणाऱ्या व आर्थिक दृष्टीने परस्पर संबंधित असणाऱ्या ग्रामीण समुदायाच्या समुच्चयाचा उल्लेख जमात म्हणून केला जातो.

आदिवासी खेड्यांची रचना व जीवनशैली :-

मानववंश संशोधक मॉलीनॉस्कीच्या मते, सर्वदृष्टी- कोनातून खरा मानव जाणून घ्यायचा असेल तर एखाद्या आदिवासी खेड्याचा अभ्यास करणे आवश्यक आहे.

आदिवासी खेडी हि सहसा डोंगराळ व जंगल भागात आढळून येतात. पूर्वीच्या काळी अशा भागात जाणे सोपे नव्हते इतर समुदायापासून अलिप्त व दूर असलेली हि खेडी बाजूच्या टेकडीवर उभे राहिल्यास एका दृष्टीक्षेपात समग्र खेडे दिसेल अशी रचना सहसा आढळते. खेडी सहसा विविध पाड्यांनी बनलेली असतात. पाडे (HAMLETS) विविध प्रकारचे असून त्यापैकी पाटील पाडा, पुजारी पाडा, दाबरी पाडा गाधवानी पाडा मोखघना पाडा, इ प्रमुख होत. ग्रामप्रमुख किंवा सरपंच पाटील पाड्यात राहत असून हा पाडा मध्यवर्ती गावठाणा सारखा असतो. दाबरी पाड्यात राहत असत. लघु आकार व मर्यादित सदस्य संख्या हे प्रत्येक खेड्याचे वैशिष्ट्य दिसून येते.

आदिवासी खेड्यातील घरांची रचना बघता सहसा खिडकी नसलेली लहान घरे आढळून येतात. घराच्या बांधकामात बांबू, गवत,गुरे ढोरे पाळणारे राहत. तर शिक्षक पुजारी पाड्यात काड्या यांचा वापर अधिक दिसून येतो. खिळ्यांचा वापर अभावानेच दिसतो. छप्पर गवतकाड्यांनी शाकारलेले दिसून पडते. काही घरांमध्ये फडताळ (आडोसा) टाकून दोन भाग केलेले असत. एक भाग राहण्यासाठी तर दुसरा गुरे ढोरे बांधण्यासाठी वापरत काही घरात पोटमाळे अंतर्विवाह आणि कुलाबाह्य विवाह हि सुद्धा त्यांची विशेषता होती.शेतीची अवजारे, धान्य, टोपल्या ठेवण्यासाठी त्यांचा वापर होई. घरात खुंट्याना पिशव्या लटकलेल्या असत. त्यात सुकाविलेला भाजीपाला ठेवत. प्रारंभी अशा पिशव्या पानांच्या असत व बांबूच्या पिनांनी शिवल्या जात. घरी जाते, पाण्याचे मडके, मातीची भांडी असायची. टोपलीत धान्य ठेवून ते स्वयंपाकाच्या ठिकाणी टांगलेले असायचे. कदाचित धान्य सुकविण्याची हि युक्ती असावी. रोजचे धान्य रोज दळल्या जाई. घराच्या सभोवार रोज लागणारी भाजी पेरण्याची पद्धत होती. सोबत तंबाखूचे झाडही लावीत असत.

आदिवासींच्या जीवनशैलीचा विचार करता साधे व सरळ कौटुंबिक जीवन हि विशेषता दिसून येते. मजबूत सामाजिक नियंत्रणातून निर्माण झालेली शिस्तबद्ध जीवनशैली दिसून पडते सकाळी उठल्यावर निंबाच्या (किंवा तत्सम) झाडाच्या दात घासणे, काडीने सकाळी चहा ऐवजी मोहाची दारू घेणे, आदल्या दिवशी सायंकाळचे उरलेले अन्न सकाळी नाश्ता म्हणून खाणे व शेतावर जाने हा नित्यक्रम दिसून येतो. सकाळी बायका घर व भवतालाचा परिसर काड्यांच्या खराट्याने झाडून काढणे, सारवण करणे, गाई म्हशीचे दुध काढणे, जात्यावर दळणे, पुरुषांसाठी शेतावर शिदोरी घेऊन जाणे, दुपारी जंगलातून जळणासाठी लाकुडफाटा गोळा करणे इ कामे करीत स्त्री-पुरुष दोघेही सहसा सकाळी अंधोळ करीत नसत स्त्रिया दुपारी नदीवर अंधोळ करीत व तेथेच धुणीभांडी करीत. पुरुषांची अंधोळ सहसा सायंकाळी नदीवर होत असे. स्त्री-पुरुष दोघेही मिश्र आहार घेत. विडी, तंबाखू, दारू, यांचे व्यसन दोघांमधेही दिसून येई.

जाती व्यवस्थेचा अभाव हे आदिवासी समाजाचे वैशिष्ट्य दिसून येते. जाती आधारित दर्जा नसल्याने व विलक्षण बांधिलकी हि सुद्धा विशेषता दिसून येते. शेती, पशुपालन, मजुरी इ. वर आधारित साधे आर्थिक जीवन हा त्यांच्या जीवनशैलीचा एक भाग आढळून येतो. आगळी वेगळी वेशभूषा हि सुद्धा विशेषता आढळते. पुरुष सहसा लंगोट घालून कंबरेवर लांब कापडी तुकडा लटकलेला सोडत स्त्रिया कानात चांदीचे किंवा पांढऱ्या धातूचे कुंडले वापरीत. गळ्यात ब्रिटीश कालीन नाण्यांच्या माळा घालण्याचीही पद्धती होती. स्त्री पुरुष दोघेही गोंदवून (tattooing) घेत.

आव्हाने -

डोंगराळ पर्वतराजीत राहून भौगोलिक मर्यादांना तोंड देत देत जीवन कंठणाऱ्या आदिवासींना अनेक आव्हानांना सामोरे जावे. लागते. काही प्रमुख आव्हाने पुढील प्रमाणे सांगता येतील.

१. आरोग्य विषयक :-

चांगले आरोग्य या संकल्पनेविषयी अज्ञान, पोषक व पोषक नसलेले अन्न यातील फरकाविषयी अज्ञान, व्यसनाधीनता, हि त्यांच्या अनारोग्याची प्रमुख कारणे सांगता येतील. कमालीच्या अंधश्रद्धेतूनही त्यांच्या समोर आरोग्य विषयक आव्हाने उभी राहत. अज्ञानामुळे उद्भवणारे चर्मरोग, मोहाच्या दारूमुळे होणारे पोटाचे विकार

मोठ्या प्रमाणात दिसून यायचे. अलीकडच्याकाळात यात बरीच सुधारणा झाली असली तरी आव्हान पूर्णपणे संपलेले नाही.

२. शिक्षण विषयक आव्हाने -

अलीकडच्या काळात आदिवासी समाजात शिक्षणाचा प्रसार झपाट्याने होत. असल्याचे दिसते मात्र अनेकांना अजूनही शिक्षणाचे फारसे महत्व पटलेले दिसत नाही. त्यामुळे पाल्यांच्या शिक्षणाविषयी त्यांच्यात उदासीनता दिसते. आर्थिक स्थिती जेमतेम असल्यामुळे मुलांना शाळेत पाठविण्याऐवजी ते कामावर पाठविण्यास प्राधान्य देतात. त्यांच्या शिक्षणावर विशेषकरून जीवनोपयोगी शिक्षणावर भर देण्याची गरज आहे.

३. आर्थिक आव्हाने -

ग्रामीण आदिवासींच्या गरजा मर्यादित असल्याने त्यांचे आर्थिक जीवन स्वयंपूर्ण होते. मुलतः शेती हाच व्यवसाय व डोंगराळ परिसरात सुपीक जमिनीचा अभाव यामुळे आर्थिक दर्जा हालाकीचा होता. त्यांना आर्थिक दृष्ट्या प्रगतीच्या दिशेने नेण्याचे मोठे आव्हान आजही उभे ठाकले आहे.

४. बुडीत क्षेत्राचा प्रश्न -

देशात नद्यांवरील धरणे सहसा डोंगर दऱ्यांच्या ठिकाणीच निर्माण केली जातात. सहसा याच परिसरात आदिवासी खेडी असतात. त्यामुळे धरणाच्या बुडीत क्षेत्रात हि खेडी येतात. परिणामी आदिवासींना मोठ्या प्रमाणात स्थलांतरित व्हावे लागते. आपली जीवन रहाटी एकाएकी बदलावी लागते, आपली शेत जमीन सोडून द्यावी लागते. बुडीत क्षेत्राच्या या आव्हानास सामोरे जातांना आदिवासींची स्थिती अवघडल्या सारखी होते

५. जंगल कटाई व वन कायद्याचे आव्हान -

वर्षानुवर्षे गैर कायदेशीर रित्या मोठ्या प्रमाणात जंगलतोड झाली. बरेचदा औद्योगीकरणासाठी किंवा शासकीय प्रकल्पासाठी जंगलतोड केली जाते. जंगलात राहणाऱ्या आदिवासींवर हे अतिक्रमण म्हणजे एक प्रकारचे संकट असते. आदिवासींची उपजीविका चालत होती त्याला नवीन नवीन वन कायद्याने धक्के बसत आहेत व याच जंगलाच्या आधारे हजारो वर्षे ज्या आदिवासींसमोर आव्हान उभे राहत आहेत.

६. इतर समाजाकडून होणारे अतिक्रमण -

आदिवासी खेड्या बाहेरील सावकारांनी नाममात्र किमतीत आदिवासींच्या जमिनी मोठ्याप्रमाणात बळकावल्या होत्या त्यांच्या अज्ञानाचा गैरफायदा घेऊन किंवा दमदाटी करून हे प्रकार घडले. परिणामी त्यांच्यात असुरक्षिततेची भावना निर्माण झाली. या संदर्भात कायदे करून त्यांना अभय दिल्या गेले. परंतु कायद्याची चोख अंमलबजावणी होऊ शकली नाही.

७. वेठबिगारीचे आव्हान -

आदिवासी समाजात हि प्रथा खोलवर रुजलेली दिसते. या प्रथेच्या माध्यमातून त्यांचे मोठ्या प्रमाणात शोषण झाले. दुर्दैवाने आजही काही ठिकाणी आदिवासींना 'बंधुआ मजदूर (Bonded Labour)' म्हणून राबावे लागते. वेठबिगार विरुद्ध कायदा आहे, पण कायदा झाला म्हणजे समस्या सुटली असे होत नाही.

८. दळी जमिनीची समस्या -

ब्रिटीश सरकारने आदिवासींना उपजीविकेचे साधन म्हणून जंगलातील शेती लायक जमिनी दिल्या. या जमिनींना दळी जमीन म्हणत त्या वेळेसच्या गॅझेटियरकिंवा फॉरेस्ट म्यानुअल मध्ये याचे उल्लेखही आहेत. पण

अद्यापही महसूल खात्याच्या भूमी अभिलेखात आदिवासींच्या नावे सात-बारामध्ये नोंद नाही. त्यामुळे त्यांचा मालकी हक्क प्रस्थापित होण्यास अडचण आहे.

९. मुलभूत हक्कांवर गदा -

निसर्गाने आणि भारतीय संविधानाने प्रत्येकाला काही मुलभूत हक्क बहाल केले आहे. मात्र आदिवासी समाजाला अज्ञान, निरक्षरता, अंधश्रद्धा, इ. कारणांमुळे या हक्कांपासून वंचित होण्याची वेळ येते बरेचदा इतर कारणामुळेही त्यांचा उपजीविका संपादन करण्याचा हक्क सुद्धा बाधित होतो. त्यांना उपलब्ध असलेल्या संसाधनांचा संकोच होतो.

१०. पायाभूत सुविधा विषयक आव्हाने -

आदिवासी खेड्यामध्ये पायाभूत सोयीसुविधा अजूनही पुरेशा प्रमाणात पोहोचलेल्या नाही नाहीत या क्षेत्रात 'पायाभूत संरचनात्मक गुंतवणूक (Intrastructure Development) बाबत उचललेली पावले पुरेशी नाहीत. अन्न, वस्त्र, निवारा, रस्ते, विज, शिक्षणाची साधने, वाहतुकीची साधने, आरोग्य विषयक साधने यांच्या विकासावरच आदिवासींचा विकास अवलंबून आहे हे. लक्षात घ्यावे लागेल

११. प्रशासकीय उदासीनता

स्वातंत्र्योत्तर काळात अनेक विकास योजना राबविण्यात आल्यात परंतु अंमलबजावणी यंत्रणा कुचकामी असल्याचे दिसून येते. अनास्था, भ्रष्टाचार यामुळेही प्रगतीचा वेग अत्यंत मंद आहे. योजनांचे पुरेसे लाभ त्यांच्या पर्यंत पोहोचणे हे एक मोठे आव्हान होय.

समारोप -

आज आदिवासी समाजाची अस्मिता जागृत झालेली आहे आज हा समाज सर्वच क्षेत्रात मोठ्या उमेदीने पुढे येत आहे. त्यांच्या आकांक्षा दिवसेंदिवस तीव्र बनत चाललेल्या आहेत. त्या आकांक्षांच्या पूर्ततेसाठी चळवळी हे उद्याच्या 'आदिवासी प्रश्नाचे' एक अंग आहे. या अंगाचा भारतीय अस्मितेशी मेळ घालून, त्याला पूरक बनवित आदिवासी अस्मितेला आत्मसात करीत भारतीय अस्मिता अधिक समृद्ध बनविण्याचे विधायक आव्हान उपस्थित झालेले आहे.

संदर्भ ग्रंथ -

- १) ग्रामीण समाजशास्त्र : स्वरूप व व्याप्ती, ले. डॉ. नारायण चौधरी , य.च.म.मु.वि. प्रकाशन
२. आदिवासी शेतमजूर आणि अल्प व अत्यल्प भूधारक : हक्क आणि परिपूर्ती ,ले. श्री. विजय साठे, इंदवी तुळपुळे, वसंत पळशीकर, य.च.म.मु.वि. प्रकाशन
३. महाराष्ट्रातील आदिवासी जमाती, ले. आर. के. मुराटकर, महाराष्ट्र मानव विज्ञान परिषद १९९८ धुळे
३. आदिवासी विकासाची दिशा, ले. गोविंद गोरे,कॉन्टीनॅंटल प्रकाशन, पुणे
५. Socio Economic Review, Maharashtra state Govt, 1968
6. Vhils of west Khandesh इरावती कर्वे

सामाजिक विकास आणि आव्हाने

डॉ. अश्रु जाधव
प्राचार्य

जिजामाता कला महाविद्यालय,
दारव्हा जि. यवतमाळ

सारांश :

आधुनिक समाजाच्या विकासासाठी समाजरचनाही महत्वाची असते. त्यासाठी समाजातील संबंधामध्येही बदल होणे आवश्यक आहे. अर्थातच सामाजिक संबंधामध्ये आधुनिकता येणे गरजेचे असे. सामाजिक विकासाने आधुनिकतेचा संबंध परंपरागत सामाजिक मार्गाचा त्याग करून आधुनिक औद्योगिक बाजूंचा विचार करणे महत्वाचा आहे. श्यामचरण दुबे यांनी आपल्या विकासाचे समाजशास्त्र' या ग्रंथात आर्थिक विकास आणि आधुनिकता या संकल्पनेवर सविस्तर प्रकाश टाकला आहे. या शिवाय पार्सन्स, स्मेलसर, लेव्ही, आणि आयसेन्सस्टॅन्ड इत्यादी समाजशास्त्रज्ञांनी या संकल्पनेच्या विकासात योगदान दिले आहे.

सामाजिक विकास ही सामाजिक परिवर्तन घडवून आणण्यासाठी एक प्रक्रिया आहे. या प्रक्रियेत समाजातील लोकांच्या सामाजिक संबंधात व सामाजिक संस्थामध्ये परिवर्तन घडवून आणले जाते. साध्या समाजाचे प्रगत समाजात रूपांतरण घडून येते. तसेच सामाजिक विकास ही समाजास सुधारून परिवर्तन घडवून आणणारी प्रक्रिया आहे.

भारतामध्ये स्वातंत्र्यपूर्वी जी भारतीय समाजाची स्थिती होती त्यामध्ये निश्चितच बदल झाला आहे. पूर्वीपेक्षा भारतीय समाज हा गतीशिल झाला आहे असे असले तरी भारतीय समुदायासमोर जी अनेक आव्हाने समोर आली आहे. सामाजिक विकास होतांना कोणत्या आव्हानांना सामोरे जावे लागते हे या पेपरच्या माध्यमातून मांडण्याचा प्रयत्न केला आहे.

प्रस्तावना :

मानवाने सुरुवातीपासून निसर्गावर मात करून आपल्या उपजिपिकेचा म्हणजेच व्यक्ती आणि समुहाची प्रगती साधण्यासाठी विकासाचा मार्ग शोधला आहे. हा मार्ग शोधत असताना आपल्या जीवनात समृद्धी आणि आनंद मिळावा ही स्वभाविक अपेक्षा व्यक्ती, कुटूंब व समुह यांची झाली. या विकासामध्ये नवनविन बदल घडून आणण जगत आहोत त्या पेक्षा जगणे अधिक सुखकारक व्हावे ही सुप्त आकांक्षा मनामध्ये ठेवून तो प्रगतीचा वाटचाल करू लागला. ही प्रगती वैयक्तिक पातळीवर तर कधी समुह पातळीवरून करू लागला. त्यातूनच प्रगतीचे नवनविन आयाम तो बांधू लागला. या बांधणीतून प्रगती करत असतांना ती अनेक आघाड्यावर झाली पाहिजे अशी अपेक्षा ठेवून वागू लागला. केवळ उत्पादन वाढ म्हणजे विकास नव्हे किंवा भौतिक वस्तुचे उत्पादन व वाढ म्हणजे विकास नाही. तर उपभोगासाठी निर्माण केली जाणारी उत्पादन साधने व उत्पादनाचा सर्व मानवी समाजाला उपभोग व्हावा या दृष्टीकोनातून विकास संकल्पनेकडे पाहिजे. विकास हा एका व्यक्ती कडून समुहाचा होत असतो. त्याच समुहात झालेल्या विकासास ग्रामिण विकास असे म्हणता येईल. आपल्या सामाजिक जीवनातील आणखी एक चिंताजनक प्रवाह म्हणजे लोकांचे शासनावरील वाढते अवलंबन व शासनानेच सर्वकाही करावे हि विकसित होत असलेली प्रवृत्ती कुठल्याही समाजाचा विकास हा त्या समाजातील

लोकांच्या प्रयत्नशीलतेवर अवलंबून असतो. भारताला जगातील एक समर्थ व प्रभावी राष्ट्र बनवायचे असेल तर लोकांच्या वर्तनात तसे अनुकूल बदल झाले पाहिजे. परिवर्तनाच्या दृष्टीने परिवर्तनासाठी केलेले जाणिवेपूर्वक प्रयत्न व त्या समाजाच्या भोवतालच्या पर्यावरणाचा प्रभाव हे घटक महत्वाचे ठरतात. कुठल्याही समाजाच्या सामाजिक विकासाचा अर्थ समजण्यासाठी विविध विचारवंतांनी त्याच्या दिलेल्या व्याख्या विचारात घेवू या.

सामाजिक विकासाच्या व्याख्या :

१. कार्ल टेलर:

‘ स्थानिक जनतेची आर्थिक व सामाजिक स्थिती सुधारण्यासाठी मुख्यत्वे जनतेने प्रवृत्त होण्याची प्रक्रिया म्हणजे समूह विकास होय.’

२. हेल्पर्थ :

‘ संपूर्ण समुदायाची आर्थिक व सामाजिक प्रगती घडवून आणण्याची प्रक्रिया म्हणजे विकास होय.’

३. योजना आयोगाने केलेली व्याख्या :

‘ जनतेने आपल्या स्वतःच्या प्रयत्नांच्या बळावर ग्रामिण जीवनात व आर्थिक जीवनात, सामाजिक जीवनात व आर्थिक जीवनात परिवर्तन घडवून आणण्याचे प्रमाण म्हणजे सामुदायिक विकास योजना होय. ’

या वरील व्याख्यांवरून असा निष्कर्ष काढता येईल की समूह विकास योजना ही ग्रामिण लोकांचा सामाजिक व आर्थिक पाया भक्कम करून सर्वकष विकासातून माणसांचे जीवनमान सुधारणारी आहे. विकास प्रक्रिया ज्या यंत्रणेद्वारे प्रभावीपणे व नियोजनबद्ध रितीने राबविली जाते. त्यास प्रशासन असे म्हटले जाते. विकास करण्यासाठी कितीही चांगली धोरणे तयार केली किंवा योजना तयार केल्या तरी त्याची अंमलबजावणी करणारी यंत्रणा ही प्रभावी व कार्यक्षम नसेल तर त्या योजना कागदावरच राहतील.

उद्दिष्टे :

१. समाजाच्या विकासासाठी कोणकोणती आव्हाने आहेत यांचे सामाजशास्त्रीय दृष्टीकोनातून अध्ययन करणे.
२. विकासाच्या मार्गातील अडथळे यांचे विश्लेषण करणे.
३. सध्यास्थितीतील विकासाची आवश्यकता यांचे विश्लेषण करणे.

अध्ययनाची पद्धती :

प्रस्तुत शोधनिबंधाच्या दृष्टीने तथ्य संकलनासाठी आशय विश्लेषण पद्धतीचा वापर करून वृत्तपत्रातील लेख, संदर्भ ग्रंथ, संशोधनपर लेख, मासिके, इंटरनेट, इत्यादी उपयोग करून सैद्धांतिक दृष्टिकोनातून तथ्यांचे विश्लेषण केले आहे.

सामाजिक विकासातील आव्हाने :

१. लोकसंख्यावाद :

लोकसंख्याचा वाढता प्रभाव हा सामाजिक विकासाला एक आव्हान म्हणून उभं राहते. देशाची लोकसंख्या दरवर्षी वाढत आहे. पण लोकसंख्येच्या तुलनेत देशातील साधनसंपत्ती घट होत आहे. समाजातील लोकांचा विकास घडून आणायचा असेल तर जेवढी लोकसंख्या तेवढी साधनसंपत्ती असायला पाहिजे. लोकसंख्या वाढीमुळे बेकारी वाढली, दारिद्र्य वाढले, गुन्हेगारी वाढली, भ्रष्टाचाराचे प्रमाण वाढले. देशातील तसेच राज्या राज्यातील शासनाला जनतेला सुख सुविधा पुरविणे कठीण होत आहे. त्या सुविधा अभावी विकासाला गती मिळणे कठीण होत आहे. शासनाकडून लोकसंख्या वाढीवर नियंत्रण प्रस्थापित करण्यासाठी वेगवेगळे प्रयत्न केल्या जात आहे.

२. बेरोजगारी:

भारतातील सगळ्यात मोठं संकट म्हणजे बेरोजगारी हा महत्वपूर्ण घटक आहे. दरवर्षी भारतातील विकास दरात वाढ होत नसल्यामुळे आर्थिक संकट उद्भवत आहे. त्यामुळे भारतीय नागरिकांना तसेच तरूणांना रोजगार मिळत नसल्यामुळे बेरोजगारी ही समस्या उद्भवत आहे. शिक्षण घेवून सुध्दा सरकारकडून नोकरीची हमी तरूणांना मिळत नसल्यामुळे समाजात दिवसेंदिवस बेकारी वाढत चालली आहे. त्यामुळे भारतात सामाजिक विकास घडून येण्यास अडथळे निर्माण होत आहे. जोपर्यंत समाजातून बेकारी नष्ट होणार नाही तोपर्यंत सामाजिक विकास घडून येणार नाही.

३. दारिद्र्य निर्मूलन :

आर्थिक बाबतीत ग्रामिण समाज हा तसा खुप मागासलेला आहे. सहज मोजता येतील एवढेच लोक प्रत्येक गावात आर्थिक दृष्टीने सक्षम असतात. बाकीचे सर्व लोक निव्वळ हातावर पोट भरणारे असतात. काम केले तरच त्यांचा रोजचा उदरनिर्वाह चालतो. त्यासाठी शासनाने प्रत्येक कुटूंबाला आर्थिक मदत करणे हे गरजेचे आहे. त्यामुळे दारिद्र्य हे सुध्दा सामाजिक विकासासाठी एक आव्हान म्हणून समोर येत आहे. बेकारी वाढत असल्यामुळे समाजात दारिद्र्यात वाढ होते. दारिद्र्यामुळे जसा विकास व्हायला पाहिजे तसा विकास होवू शकला नाही. दारिद्र्याची समस्या जोपर्यंत दूर होणार नाही तोपर्यंत सामाजिक विकास घडवून आणणे शक्य नाही.

४. आरोग्यविषयक सुविधा :

आरोग्यविषयक सुविधा विकासासाठी एक महत्वाचा आव्हान आहे. ग्रामिण समाजात आरोग्य विषयक सुख सोयी नसल्याने अनेकांना मृत्यूला सामोरे जावे लागते. सरकारला सर्वच ठिकाणी रुग्णालये उभारणे कठीण आहे. प्रत्येक गावासाठी परिचारिका नियुक्त्या करणे, ग्रामिण भागातील स्त्रियांसाठी बाळंतपणात त्रास सहन करावा लागणार नाही, मलेरिया, देवी, गोवर, विषमज्वर, कोरोना व्हायरस इत्यादी आजारांचे निर्मूलन करणे गरजेचे आहे. परंतू ते होत नसल्यामुळे अनेक कुटूंब या रोगाला बळी पडून उद्ध्वस्त होत आहेत. परिणामी विकास सुध्दा घटत चालला आहे.

५. मागासलेपणा :

दारिद्र्य, बेकारी, अज्ञान, अशिक्षितपणा, अंधश्रद्धा, अनिष्ट चालीरिती रूढी, प्रथा, परंपरा, हजारो वर्षांपासून चालत आलेली उच्च निचवतेची भावना इत्यादी अनेक कारणांमुळे भारतात मागासलेपणा निर्माण झाला आहे. आजही ग्रामिण भागातील तरूण कामाला न जाता दिवसभर इकडे तिकडे फिरत असतांना मोबाईल फोनवर आपला वेळ घालवतांना दिसतात. तसेच अनुसूचित जाती आणि

अनुसूचित जमाती या प्रवर्गातील काही विशिष्ट वर्ग सोडला तर इतरांमध्ये अनेक बाबतीत मागासलेपणा दिसून येते.

६. नैसर्गिक आपत्ती :

नैसर्गिक आपत्तीमुळे ग्रामिण तसेच शहरी भागाचा विकास होण्यास अडथळा निर्माण होतो. नैसर्गिक आपत्ती यामध्ये महापुर, भुकंप, इत्यादीमुळे लोकांचे खूप मोठ्या प्रमाणावर आर्थिक नुकसान होते. तसेच शासनाला प्रत्येक पुरग्रस्तांना आर्थिक पुरवठा करणे शक्य होत नाही. परिणामी सामाजिक विकास होण्यास अडथळा निर्माण होतो.

७. दळणवळणाच्या साधने :

प्रत्येक गाव आणि शहरापर्यंत दळणवळणाच्या सोयी उपलब्ध करून देणे आवश्यक असते. आपल्या देशाची अर्थव्यवस्था इतर देशांच्या व्यापारावर अवलंबून आहे. भारताने मुक्त अर्थव्यवस्थेचा स्विकार केल्यामुळे अनेक देशातील कंपन्या भारतात येवून व्यापार करत आहे. आणि त्यापासून मिळणारा नफा आपल्या देशात घेवून जातात. त्यामुळे भारतीय अर्थव्यवस्थेला फटका बसत आहे. समाजाचा विकास घडवून आणायचा असेल तर प्रत्येक शहरापासून गावापर्यंत रस्ते, दळणवळणाच्या सुविधा असणे आवश्यक आहे. सामाजिक विकासामध्ये दळणवळणाची साधने हे एक आव्हान म्हणून समोर आले आहे.

८. भांडवलाची कमतरता :

भारत देश हा विकसनशिल देश आहे. तसेच अतिरिक्त लोकसंख्या असलेला देश आहे. लोकसंख्येच्या तुलनेत साधन सामुग्री तसेच भांडवलाची कमतरता आहे. शैक्षणिक पात्रता तसेच काम करण्याची इच्छा असतांना सुध्दा युवकांना रोजगार मिळत नाही. कारण आपल्या देशाजवळ भांडवलाची कमतरता आहे त्यामुळे वाढत्या लोकसंख्येच्या तुलनेत जी नवनविन उद्योग उभारल्या गेले पाहिजे ते उभारल्या जात नाही. त्यामुळे विकासदराला भारतामध्ये चालना मिळत नाही.

निष्कर्ष :

भारतातील विकासाच्या कार्याला स्वातंत्र्योत्तरकाळात सुरुवात खुप चांगली होती. लोक विकासाच्या ध्येयाने प्रेरित झालेले होते. परंतु लोकप्रतिनिधींची शक्ती व निस्वार्थी देशसेवा कमी पडत गेली आणि यंत्रवत निरपेक्ष वर्तनाची अपेक्षा असणार्या अधिकाऱ्यांनी आपआपल्या नोकरीची मर्यादा सोडून वैयक्तिक स्वार्थ, भ्रष्टाचार, दिरंगाई आणि पक्षपाती धोरणांचा अवलंब केला. बहुसंख्य जनतेला अडाणी ठेवणे हेच आपले कर्तव्य आहे. त्याची पिछेहाट करणे, त्यांना दडपून ठेवणे व परिस्थितीच्या कचाट्यात सडत ठेवणे ह्या गोष्टीला अग्रक्रम दिला गेला. लोकशाही व्यवस्थेला अभिप्रेत असणारे कार्यशिल लोकप्रतिनिधी, निपक्षपाती प्रशासन यंत्रणा आणि सामाजिक विकासाच्या जाणिवा निर्माण झालेली जनता अशी परिस्थिती जेथे निर्माणच होत नाही तेथे विकेंद्रित लोकशाहीला फायदा होण्याऐवजी अडसरच निर्माण होतो. कमी गतिशिलता या आणि इतर अनेक आव्हाने भारतीय समाजव्यवस्थेसमोर असल्यामुळे भारत हा देश विकसित देश होवू शकला नाही.

आपल्या सामाजिक जीवनातील आणखी एक चिंताजनक प्रवाह म्हणजे लोकांचे शासनावरील वाढते अवलंबन व शासनानेच सर्वकाही करावे हि विकसित होत असलेली प्रवृत्ती कुठल्याही समाजाचा विकास हा त्या समाजातील लोकांच्या प्रयत्नशीलतेवर अवलंबून असतो. भारताला जगातील एक समर्थ

व प्रभावी राष्ट्र बनवायचे असेल तर लोकांच्या वर्तनात तसे अनुकूल बदल झाले पाहिजे. तेव्हाच भारताचा विकास घडून येईल.

संदर्भ ग्रंथ :

१. भारतीय विकास आणि आव्हाने : रा.ज. लोटे.
२. आर्थिक आणि विकास : डॉ. मुकुंद महाजन
३. आर्थिक विकास आणि नियोजन : प्रा. डॉ. एस.के पगार
४. आर्थिक विकास मॉडल : डॉ. मोहन प्रसाद श्रिवास्तव
५. भारतीय समाजशास्त्र समस्या आणि आव्हाने : एल धारा भाई

मराठी साहित्याचे सामाजिक योगदान

श्री. बालकृष्ण गोविंद राठोड
बी.एड, एम.ए. समाजशास्त्र,
एम.ए. मराठी.

सारांश —

समाजामध्ये मराठी साहित्याचे योगदान कसे महत्वपूर्ण आहे आणि मराठी साहित्याची वैचारीक भूमिका पारंपारीक ग्रामीण समाजाच्या स्वरूपाला पूर्णपणे बदलून टाकणारी आहे. फुले, आबेडकर मार्क्स यांच्या व्यापक तत्वज्ञानाला आपल्या समीक्षेत स्थान देवून स्वतंत्र समीक्षालेखन करण्याचा प्रयत्न केला आहे. म्हणून त्यांच्या समीक्षेला वेगळे तात्विक मुल्य प्राप्त होतांना दिसते. हे मुल्य आणि त्यामधून त्यांची आकराला आलेली समीक्षेची वैचारीक चौकट नेहमी कशी आहे व ती परिवर्तनाच्या चळवळीचे परिवर्तनवादी साहित्याच्या नाथांच्या रूपात त्याचा प्रतिध्वनी उमटला आणि तुकोबारायांच्या रूपात सामाजिक विकृतींना फटका देत मानवी मनात आणि समाजजीवनात आत्मविश्वास आकारला संतांची वाङ्.मायारचना हे मराठी सारस्वताचे एक अनमोल लोकधन आहे. संतांची भूमिका ही केवळ तत्वचिंतकाबरोबर लोकशिक्षणाची आहे. जागल्याची आहे, पुर्वी खेडेगावात आलेले पीकपाणी राखण्यासाठी जागलेक ठेवत असत. ते स्वतःही जागे राहायचे आणि रात्रभर गावालाही जागते ठेवायचे. अज्ञान, अविदया, विकृती विकार यांच्या झोपेतुन संत स्वतः नित्य जागे आहेत आणि जागल्याची भूमिका येऊन उठा उठा जी मायबाच । कशी लागली झोप । उठा की जो मायबाय ॥ असे सांगत सांगत समाजालाही खडबडून जागे करीत आहेत. सामाजिक आणि आध्यात्मिक जागृती हेच संतांच्या वाङ्.मयीन निर्मितीचे मुख्य प्रयोजन ठरते. मानवी मनाला एकत्र गुंफण्याचे कार्य भाषा व साहित्यातून घडत असते. साहित्य या संकल्पने विषयी विविध अभ्यासकांनी त्यांची भूमिका मांडली आहे.

प्रस्तावना :-

मराठीतील जीवनवादी साहित्याचे लेखक आध्यात्मिक तत्वचिंतनाची परिणमी सामाजिक मुल्यांमध्ये घडविणाऱ्या संत विचार परंपरेने चिंतन करतांना सामाजिक विषमतेने व्यथित झालेल्या कारूण्याचा पहिला उद्गार संत ज्ञानदेवांच्या रूपात प्रगटला. समाजाची नव्हे तर देशाची प्रगती असेल, अधोगती असेल त्याचा सार साहित्यामधून स्पष्ट होतो. मराठी साहित्याची वैचारीक भूमिका पारंपारीक ग्रामीण स्वरूपाला पूर्णपणे बदलून टाकणारी आहे. त्यांना समाजाचे स्वरूप वा प्रश्न सादर करायचे नसुन जे वास्तव समस्या या समाजाच्या वाट्याला आल्या आहेत. त्या सोडवण्याचे तत्वज्ञान मांडून समाजात व पर्यायाने साहित्यात बदल घडवून आणायचा आहे हे प्रयोजन त्यांच्या भूमिकेत दिसते.

समाज आहे म्हणून साहित्य आहे. भाषा आणि साहित्य यांच्यामध्ये मानवी मनांना एकत्र आणण्याची शक्ती फार विशेषत्वाने असते. म्हणून त्यांनी फुले, आबेडकर मार्क्स यांच्या व्यापक तत्वज्ञानाला आपल्या समीक्षेत स्थान देवून स्वतंत्र समीक्षालेखन करण्याचा प्रयत्न केला आहे. म्हणून त्यांच्या समीक्षेला वेगळे तात्विक मुल्य प्राप्त होतांना दिसते. हे मुल्य आणि त्यामधून त्यांची आकराला आलेली समीक्षेची वैचारीक चौकट नेहमी कशी आहे व ती परिवर्तनाच्या चळवळीचे परिवर्तनवादी साहित्याच्या चळवळीचे ग्रामीण साहित्याच्या चळवळीचे नेमके कोणते तत्वज्ञान मांडते. मानवी मनाला एकत्र गुंफण्याचे कार्य साहित्यातून घडत असते. साहित्य या संकल्पने विषयी विविध अभ्यासकांनी त्यांची भूमिका मांडली आहे. यांचा सुक्ष्म शोध या प्रकरणातून घेतला आहे.

१) समाजाची व देशाची प्रगती प्रकट होते :-

समाजाची नव्हे तर देशाची प्रगती असेल, अधोगती असेल त्याचा सार साहित्यामधून स्पष्ट होतो. समाजाची किंवा देशाची उन्नती ही शेयर मार्केट वरून होत नसते तर माणसांच्या नैतिक मुल्यांच्या भावविश्वात साधली जाते. आणि ते साधण्याचे कार्य साहित्य करात असते.

२) साहित्यामध्ये परिवर्तन झाले की समाजात परिवर्तन होते :-

कोणत्याही भाषेतील साहित्याला जशी भाषा आधारभूत असते तसेच समाज देखील पायाभूत असतो. त्यामुळे भाषा आणि साहित्याचा अतिप्राचीन काळापासून अनुबंध आहे. समाज जीवनामध्ये जसे परिवर्तन झाले तसे साहित्य क्षेत्रामध्ये परिवर्तन झाले. नवनविन भाषाविषयी संकल्पना, भाषासिंध्यात, साहित्याविषयीचा सिध्दांत स्पष्ट झाले आहेत. समीक्षात्मक लेखनपद्धती निर्माण झाली तसे साहित्यामध्ये विविध प्रवाह निर्माण झाले आहेत.

३) जिज्ञासापुर्ती आणि उद्बोधन :-

मानव अनेक गोष्टी केवळ जिज्ञासेपोटी करत असतो. विश्वाचे आकलन करून घेण्याची जिज्ञासा आणि जग बदलण्याची प्रेरणा म्हणजे नवनिर्मिती या दोन्ही प्रेरणा काव्यप्रयोजन होय. केशवसुतांनी कविता हे या प्रेयाजनाचे उत्तम उदाहरण होय. उद्बोधन म्हणजे केवळ बोध नसून जीवनाच्या विविध अंगांचे दर्शन घडविणे होय.

४) प्रवृत्ती आणि प्रकृतीचे स्पष्टीकरण :-

साहित्यात अनेक प्रवृत्ती आणि प्रकृतींची पात्रे आलेली असते. त्यांच्या कथेतून येणार्या स्त्रियांना त्या प्रकारच्या दुःख सहन करणार्या, काही स्वार्थी तर काही शोशिक असतात. ग्रामिण कथेतील पुरुषपात्र परिस्थिती रेट्यामुळे दबलेले, पिचलेले, फसलेले गेलेले तसेच उर्मट स्वभावाची पात्रे ही साहित्यातून प्रगट होतात.

५) मानवी मनाला एकत्र गुंफते :-

मानवी मनाला एकत्र गुंफण्याचे कार्य भाषा व साहित्यातून घडत असते. साहित्य या संकल्पने विषयी विविध अभ्यासकांनी त्यांची भूमिका मांडली आहे. साहित्याचे स्वरूप प्रयोजने मांडली आहे. भाषा आणि साहित्य यांच्या ऋणनुबंधातून मानवी समाज कसा घडत जातो, त्याची जीवनमुल्य कोणती आहेत, त्याची जाणिवा त्याचे सुख दुःख त्याची आशा अकांक्षा आणि जीवन जगण्याची अपार श्रद्धा त्यामागील अध्यात्मिक अधिष्ठान किती सकसपणे पोसले जाते त्याचेही चिंतन साहित्य करते.

६) आत्मविष्काराचे कार्य :-

साहित्य वाचनाने होणाऱ्या जिज्ञासातृप्तीने आणि उद्बोधनाने वाचकाच्या ठिकाणी जी वृत्ती तयार होते तिलाच शुध्द आनंद म्हटल्या जाते. या आनंदच काव्यानंद असून ती स्थल-काल निरपेक्ष असतो. त्यासाठी रसिकसापेक्षा कल्पनाशक्तीची गरज मात्र असते.

७) कल्पनानिर्मित प्रतिमासृष्टी हेच साहित्याचे कार्य :-

साहित्यामध्ये जीवनाचे चित्रणसा करून समाज जीवनाला गती देणे हे साहित्याचे प्रयोजन असून मराठीतील जीवनवादी लेखक या विचारधारेचे आहेत कलावत समाजाचाच भाग आहे समाजाच अंतरंगातील संघर्ष चित्रीत करणे हे त्यांचे आदय कर्तव्य आहे. तसे वाङ्मयच पुरोगामी ठरते. असे ही विचारधारा मानले कलावादी लेखक यालाच बोधवादी किंवा प्रचारकी साहित्य मानतात. या भूमिकेतून हिरीरीने लिहीणे हे एक साहित्य प्रयोजन होय. साहित्याची निर्मिती ही तात्काळीक राजकीय व सामाजिक गरजा भागविण्यासाठी होत नाही. हे साहित्याचे साक्षात कार्य आहे. कल्पनानिर्मित प्रतिमासृष्टी हेच साहित्याचे कार्य असून ते प्रचारकी साहित्याशी सुसंगत नाही.

८) मानवी मनाला एकत्र आणते :-

समाज आहे म्हणून साहित्य आहे. भाषा आणि साहित्य यांच्यामध्ये मानवी मनांना एकत्र आणण्याची शक्ती फार विशेषत्वाने असते. साहित्य ही माणसाच्या मानवी मनाला एकत्र आणण्याची प्रेरणा देते आणि या प्रेरणेच्या आधारे साहित्यीक साहित्यकृतीची निर्मिती करीत असतो.

९) काव्य म्हणजे जीवनभाष्य :-

साहित्य म्हणजे जीवनमान्य होय. कवीच्या मनातील आदर्श काव्यसृष्टी प्रस्थापित जीवनावर भाष्य करते. उदा. तुकोबांचे प्रबोधनावर अभंग तत्कालीन धर्म, समाज व्यवस्थेवरील भाष्य होते किंवा मर्ढेकरांचे काव्य तत्कालीन यंत्रयुगातील भाष्य होते. म्हणून असे जीवनभाष्य करणे हे देखील काव्य प्रयोजन असु शकते.

१०) सामाजिक बंधने पाळण्याचे कार्य :-

कला आणि निती ही सामाजिक घटना असून समाजाच्या सुव्यवस्थेसाठी समाजाकडून निर्माण केलेली ती एक मुल्यव्यवस्था असते. काव्याच्या किंवा साहित्याच्या बंधनरहीत स्वैर संचारामुळे समाजजीवनातही स्वैराचार निर्माण होईल. साहित्याने सामाजिक बंधने पाळली पाहिजेत असे नीतीवाद्यांचे म्हणणे आहे. कलाकृतीतून मानवी मनावर बरे वा वाईट परिणाम घडवता येतात म्हणून कलावंतांने सामाजिक जबाबदारीने अविष्कार करावा असे नैतिकवाद्यांचे म्हणणे आहे.

निष्कर्ष :-

मराठी साहित्याला, मराठी साहित्यशास्त्राला साहित्याच्या व समाजाच्या परिवर्तनवादी चळवळीला जे जे योगदान प्राप्त झाले त्याच्या नोंदी केलेल्या आहेत. सामाजिक परिवर्तनाच्या चळवळीसाठी, साहित्याच्या चळवळीसाठी ज लेखन केलेले आहे. त्यांच्या लेखनातून प्राप्त होणारी परिवर्तनवादी मतप्रणाली संघटीतपणे समाजासमोर, लेखक— वाचकासमोर सादर व्हावी आणि त्याच्या उपयोग समाजाला एकत्रपणे व्हावा यासाठी त्यांनी काही निश्चित ध्येय डोळयसमोर ठेवून जी संपादने केली आहेत. साहित्यामधून मराठी वाङ्मयपेक्षा स्वतंत्र आणि वेगळे जे जे जाणावले त्यांची कारणमिमांसा करून काही निष्कर्ष नोंदवले आहेत.

ग्रामिण कथेतील पुरुषपात्र परिस्थिती रेटयामुळे दबलेले , पिचलेले , फसवले गेलेले तसेच उर्मट स्वभावाची पात्रे ही साहित्यातून प्रगट होतात. एखाद्या कलावंतांना समाजाने, परिवर्तनाच्या चळवळीचे, साहित्यातील वैचारीक—सैध्दांतीक लेखकांचे कार्य का करावे लागते किंवा अशा प्रकारच्या लेखनाची गरज काळच्या संदर्भात का निर्माण होते, त्या मागे त्यांचा परिवर्तनाच्या चळवळीला परिवर्तनवादी ग्रामीण साहित्याच्या चळवळीला, अनेक पातळीवर घडणाऱ्या परिवर्तनाला सहकार्य करण्याच्या मतांचे संकलन व विश्लेषण करण्याज जे योगदान दिले आहे त्याचेही मुल्यमापन किंवा त्या मागच्या त्यांच्या हेतुविषयी निष्कर्ष येथे नोंदवले आहेत.

संदर्भग्रंथ :-

- १) साहित्य आणि समाज एक आकलन— प्रा. गोकुळ शिखरे, डॉ. प्राजक्ता शिखरे, शब्दालय प्रकाशन.
- २) भाषा समाज आणि संस्कृती — सोनाली देशपांडे, विद्या बुक पब्लिशर्स.
- ३) साहित्य आणि समाज — प्रा. नागनाथ कोत्तापल्ले, प्रतिमा प्रकाशन.

४ www.lokksatta.com.

५ www.shodhganga.com

मराठी साहित्याचे सामाजिक योगदान

भवना मनोज तायडे

Assistant Prof.

Shri Vitthal Rukmini Art, Commerce &
Science College, Swana
Ta. Mahagaon, Dist. Yavatmal

सारांश—

मराठी भाषा ही इंडो-युरोपीय भाषाकुलातील एक भाषा आहे. मराठी भाषा ९ व्या शतकापासून प्रचलित असून, मराठी भाषेची निर्मिती संस्कृतपासून झालेल्या महाराष्ट्री, प्राकृत व अपभ्रंश या भाषांपासून झाली आहे. भारतातील प्रमुख २२ भाषांपैकी मराठी एक आहे. महाराष्ट्र आणि गोवा ह्या राज्यांची मराठी ही अधिकृत राजभाषा आहे. मराठी मातृभाषा असणाऱ्या लोकसंख्येनुसार मराठी ही जगातील दहावी व भारतातील तिसरी भाषा आहे. मराठी भाषा ही ज्ञानभाषा व्हावी यासाठी महाराष्ट्र शासनाकडून सातत्याने प्रयत्न होत आहेत. मराठी भाषेचा गौरव ज्ञानेश्वरांनी आपल्या साहित्यातून ही केलेला दिसून येतो महाराष्ट्र हे मराठी भाषिकांचे राज्य म्हणून त्याला वेगळे महत्व प्राप्त झालेला आहे. तेराव्या शतकापासून ते आजतागायत मराठी भाषेतून अनेक श्रेष्ठ साहित्यकृती निर्माण झालेल्या आहेत आणि त्यात सातत्यपूर्ण रीतीने भर पडत आहे.^(१) २०११ च्या जनगणनेनुसार, भारत देशात मराठी भाषकांची एकूण लोकसंख्या सुमारे ९ कोटी आहे. मर्ढेकरी कविता; तिला छेद देणारी पु.शि. रेगे यांची कविता इथून सुरूवात करून या दोन परंपरांमध्ये येणाऱ्या कवी-कवयित्रींच्या कवितांची जातकुळी ते सांगतात.

लघुपत्रिका चळवळ ही मराठी साहित्याच्या क्षेत्रातली परिवर्तनाची नांदी निर्माण करणारी, वाङ्मयीन प्रवाहांना नवी दिशा दाखवणारी ऐतिहासिक घटना होती. तिला सुरूवातीला सैद्धान्तिक बैठकही होती. डॉ. किशोर सानप या चळवळीचा (१९५०) सुरूवातीपासून आढावा घेतानाच तिच्या निर्मितीची कारणेही स्पष्ट करतात. सत्यकथेची विशिष्ट चौकट, साचेबंद साहित्य संस्कृती, विशिष्ट वर्गाची मिरासदारी मोडून काढण्याकरिता बहुजन समाजातील उत्साही तरुण पुढे आले. या लघुसाहित्यपत्रिकांनी कोंडत वाङ्मयीन संस्कृतीचा दंभस्फोट केला. कादंबरी, समीक्षेलाही नवी बैठक समृद्धी दिली. मुक्त वातावरण, मुक्त भाषिक रूपे, प्रयोगशीलता, बोलभाषेचा धीटाईने वापर ही त्यांची वैशिष्ट्ये होती. पण पुढे ही चळवळ थंडावली. पण १९६० साली महाराष्ट्र राज्याची स्थापना झाली. १९६१ मध्ये पुण्याची महाराष्ट्र साहित्य परिषद, मुंबई मराठी साहित्य संघ, औरंगाबादची मराठवाडा साहित्य परिषद औरंगाबाद आणि नागपूरचा विदर्भ साहित्य संघ ह्या त्या त्या प्रदेशात काम करणाऱ्या प्रातिनिधिक चार संस्था एकत्र आल्या आणि त्यांनी मराठी भाषेचे, मराठी वाङ्मयाचे व मराठी संस्कृतीचे काही समान प्रश्न सोडवण्यासाठी एक शिखर संस्था निर्माण करावी असे ठरवले. ती संस्था म्हणजेच अखिल भारतीय मराठी साहित्य महामंडळ होय.

वर सांगितलेल्या या महामंडळाच्या चार संस्थापक संस्था असून त्या कायम घटक संस्था मानण्यात आल्या आहेत. महाराष्ट्र सोडून इतर कोणत्याही राज्यातील, संपूर्ण प्रदेशाकरिता काम करणाऱ्या नोंदणीकृत साहित्य संस्था, तसेच बाहेरील देशांमध्ये त्या संपूर्ण देशाकरिता काम करणाऱ्या नोंदणीकृत साहित्य संस्था ह्यांना महामंडळात समाविष्ट करून घेता येते. सध्या महामंडळातील अशा संस्था मराठी साहित्य परिषद (हैदराबाद), मराठी साहित्य सेवक मंडळ (गोवा), कर्नाटक राज्य मराठी साहित्य परिषद (गुलबर्गा), मराठी साहित्य परिषद (तेलंगण राज्य), छत्तीसगढ मराठी साहित्य परिषद (बिलासपूर) आणि मध्य प्रदेश मराठी साहित्य संघ (भोपाळ) या समाविष्ट संस्था आहेत. विविध संप्रदायाने कर्मकांडाला विरोध, आपले विचार सांगण्यासाठी मोठ्या प्रमाणात संगीताचा, लोककथांचा, स्थानिक बोलीचा वापर केला. त्यामुळे या साहित्यात परिवर्तन आले, असे नमूद केले आहे.

डॉ. र. बा. मंचरकर संतांचे सांस्कृतिक पर्यावरण काय होते, त्यामुळे संत साहित्याची निर्मिती कशी झाली हे सांगतात. संतांची चिकित्सक वृत्ती, अनुभवाचे महत्व, माणसात दैव शोधणं इ. अनेक गोष्टीमुळे त्यांच्या साहित्यातही कसे परिवर्तन झाले आहे याचा त्यांनी आढावा घेतला आहे.

आधुनिक कवितेमधील वेगवेगळ्या दिशांनी होत गेलेले परिवर्तन, मर्दकरानंतरच्या कवितांचे विश्लेषण आणि मूल्यमापन प्रकाश देशपांडे—केजकर यांनी केले आहे. सौंदर्यवादी भावकवितेला संस्कृती, शहरीकरणाच्या दुष्ट चक्रातलेल्या आधुनिक माणसाचा पेच आणि त्याचे भयावह वास्तव याचे यथार्थ चित्रण करणारी मर्दकरी कविता, तिला छेद देणारी आहे.

साहित्य हे मानवसापेक्ष असून मानव हा समाजसापेक्ष तर समाज संस्कृतीसापेक्ष असल्याने साहित्याच्या माध्यमातून जीवनाचा खरा अर्थ उलगडण्याचे सामाजिक प्रयोजन साध्य होते. यामुळेच साहित्य हा समाजाचा आरसा आहे. या विधानाला कमालिची अर्थगर्भता आहे. साहित्य ही अर्थपूर्ण सामाजिक कृती असून साहित्यातील कोणतीही अभिव्यक्ती ही व्यापक अर्थाने सामाजिक ठरते. असे महत्वपूर्ण वक्तव्य बडोदा साहित्य संमेलनाध्यक्ष लक्ष्मीकांत देशमुख यांनी केले.

उद्दिष्टे —

- १) मराठी साहित्य हे सामाजिक दर्शनाचे दालन.
- २) मराठी साहित्य आणि सामाजिक समस्या मांडणी.
- ३) मराठी साहित्य आणि समाजप्रबोधन
- ४) मराठी साहित्यातून सामाजिक भेद दूर करण्याचा प्रभावी मार्ग.
- ५) साहित्य आणि सामाजिक जडणघडणातील प्रभावी मार्ग
- ६) विवेक आणि कृतीशील समाजनिर्मिती
- ७) संत साहित्य व नैतिक शिकवण
- ८) सामाजिक परिवर्तन हा महत्वाचा साहित्याचा अनुबंध
- ९) संत साहित्य हा साहित्यविश्वातील मुख्य साहित्य प्रवाह

विश्लेषण पद्धती —

मराठी साहित्य —

नव्वदनंतरच्या काळातल्या जागतिकीकरणामुळे साहित्याची परिभाषाही बदलून गेली. नव्वदोत्तरी पिढीतली कविता नव्या काळाची भाषा बोलू लागली, परंतु हे बोलणे फक्त वरवरचे होते. कम्प्युटरचे स्पेअरपार्ट्स, दुकानांच्या पाट्या आणि नव्या काळातील तत्सम शब्दांचा मुबलक वापर या कवितेतून होऊ लागला. परंतु यामध्ये जागतिकीकरणाचे नेमके आकलन नव्हते. अरूण काळे यांचा 'नंतर आलेले लोक' हा कवितासंग्रह आला आणि जागतिकीकरणाचे नेमके आकलन समोर आले. कोणत्याही भारतीय भाषेतल्या साहित्यिकापेक्षा अरूण काळे यांचे जागतिकीकरणासंदर्भातील आकलन श्रेष्ठ दर्जाचे होते. त्यामुळे मराठी साहित्याने जागतिकीकरणाचे आव्हान पेलले नाही, असे म्हणण्याला फारसा अर्थ नव्हता.

मुसलमान मराठी संतकवी : एकनाथ, तुकारामांच्या काळात आणि त्या नंतरही मुसलमान संतानी जी सेवा केली, ती उपेक्षणीय नाही. इसवी सनाच्या पंधराव्या ते अठराव्या शतकापर्यंत मुसलमान संत कवी आढळतात. त्यामधील सुरूवातीचा आणि गुणांनीही अग्रगण्य असा कवी म्हणजे मुंतोजी ब्रह्मणी हा होय. मृतुंजय या नावानेही तो प्रसिद्ध आहे. नारायणपूर येथे त्याची समाधी आहे. 'सिद्धसंकेत प्रबंध' हा त्याचा सर्वात मोठा ग्रंथ. दोन हजार ओव्या असलेल्या या ग्रंथातील दुसऱ्या प्रकरणाला 'राम-जानकी' असे नाव आहे. त्यातील काही निवडक ओव्या —

मन-नयनां येकांत करावा॥ प्रेम भाव हृदयी धरावा ॥

सत्य विश्वास मानावा। निश्चयेसी॥

दिसेल इंदू भास्करांचे परी। तोचि उभय दृष्टी धरी॥

त्यांत तू प्रवेश करी। निश्चय मनें॥
मयोर पत्रावरील डोळे। तैसी दिसती जे वर्तुळे॥
तयांत खोवोनि दृष्टी। ते अंजन सुवावे नेत्रपुटी॥
मग उघडेल पेटी। बहातेजाची॥

कोकण मराठी साहित्य परिषद हिची स्थापना दिनांक २४ मार्च इ.स. १९९१ या दिवशी, ६४ व्या अखिल भारतीय मराठी साहित्य संमेलनाचे अध्यक्ष मधु मंगेश कर्णिक यांनी महाराष्ट्रातील रत्नागिरी येथे केली. रत्नागिरी, सिंधुदुर्ग, रायगड, नवी मुंबई, ठाणे हे जिल्हे आणि मुंबई शहर व उपनगरे हे कोकण मराठी साहित्य परिषदेचे कार्यक्षेत्र आहे. आत्तापर्यंत (इ.स.२०१४) कोमसापने ५१ जिल्हा साहित्य संमेलने, ४ महिला साहित्य संमेलने आणि १५ मध्यवर्ती साहित्य संमेलने घेतली आहेत. ही संस्था अखिल भारतीय मराठी महामंडळाशी संलग्न नाही.

कोमसापच्या शाखा असलेली गावे : अंबरनाथ, कणकवली, कल्याण, गुहागर, जव्हार, डहाणू, पावस, भिवंडी, मंडणगड, महाड, मालगुंड, मुखाड, मुलुंड, रत्नागिरी, राजापूर, रोहा, वांद्रे, वाशी, विक्रमगड, सावंतवाडी वगैरे.

कोमसापतर्फे 'झपूझा' हे मराठी द्वैमासिक प्रसिध्द होते. हे कोकण मराठी साहित्य परिषदेचे मुखपत्र आहे.

अनेक प्रसिध्द व्यक्ती कोमसापशी संबंधित आहेत/होत्या. विश्वस्तः अरूण नेरूरकर, सारस्वत बंकेचे कै. एकनाथ ठाकुर, न्यायमूर्ती राजाभाऊ गवांदे व डॉ. वि.म. शिंदे, संस्थापक व प्रमुख विश्वस्त मधु मंगेश कर्णिक, अध्यक्ष न्यायमूर्ती भास्कर शेट्टे आणि असंख्य कार्यकर्ते. साहित्य आणि समाज साहित्य हा समाजाच्या जडणघडणीतील व विचारप्रक्रियेतील महत्वाचा घटक आहे. आजच्या स्पर्धेच्या, बाजारीकरणाच्या व अनिश्चिततेच्या वातावरणात स्वतःच्या मूल्यवस्थेबाबत सजगपणे विचार करणे, समष्टीशी स्वतःला जोडून घेणे व त्याआधारे विवेकी व कृतिशील समाजनिर्मिती करणे या व्यापक सामाजिक उद्दिष्टांच्या पूर्ततेत साहित्य अत्यंत महत्वाची भूमिका बजावत असते. सामाजिक अंगाने केलेला साहित्यविचार म्हणूनच अत्यंत महत्वाचा ठरतो.

सामाजिक परिवर्तन आणि साहित्याचा अनुबंध

आता वाङ्मय बहुविध अंगाने फुलते आहेच, पण त्यात लक्षणीय बदलही दिसून येतो. अनेक अस्पर्शित विषय, नानाविध अनोळखी अनुभव, नव्या विचारधारा यांना माणूस निःसंकोचपणे सामोरा जातोय. जगाचा पुढे जाण्याचा वेग आणि साहित्य परिवर्तनाचा वेग असमान असला तरीही हे नवे अनुभव, नव्या विचारसरणीनी प्रवृत्त होऊन लिहिणारे, संघर्षाचे वेगळी रूपे, वेगळे प्रदेश, यातून साठोत्तरी कालखंडातले ग्रामीण, दलित, महानगरी असे साहित्याचे प्रवाह आता कालबाह्य झाले आहेत. प्रवाहांच्या पलीकडे जाऊन गुणवत्तेच्या निकषावरच साहित्याचे मूल्यमापन होऊ लागले आहे. प्रारंभीच्या काळात नागर साहित्याचा प्रवाह मध्यवर्ती प्रवाह मानला जायचा आणि बाकीच्या प्रवाहांना प्रदेश किंवा जाणिवानिहाय नावे देऊन दुय्यम लेखले जायचे. काळ बदलला. शिक्षणाचा प्रसार झाला. खेड्यातील लेखक लिहू लागले. सकस निर्मिती करू लागले आणि साहित्याचे केंद्र शहरांकडून खेड्यांकडे सरकले. आंबेडकरी प्रेरणेतून आलेल्या दलित साहित्याचा प्रवाह एवढा जोरकस होता की, सगळ्या चर्चा त्याच प्रवाहाभोवती फिरू लागल्या. त्या काळात ग्रामीण साहित्य चळवळीच्या प्रणेत्यांनाही दलित साहित्य हा ग्रामीण साहित्याचाच भाग असल्याचे भासले.

आजच्या कवितेत कल्पना दुधाळ, ऐश्वर्य पाटेकर, वीरा राठोड, सुनिता झाडे, सारिका उबाळे-परळकर, रवी कोरडे, विनायक येवले, भारत दौंडकर, केशव खटिंग अशी आश्वासक नावे आढळतात. त्यातही कल्पना दुधाळ यांची 'धग असतेच आसपास' मधील कविता वाचल्यानंतर कृषिजाणिवेची कविता आशयाच्या पातळीवर किती खोलवर गेली आहे ते लक्षात येते. प्रारंभीच्या काळातील कृषिजाणिवेची कविता केवळ वर्णनात्मक स्वरूपाची होती. नंतरच्या पिढीतल्या इंद्रजित

भालेराव, प्रकाश होळकर, संतोष पद्माकर पवार आदींनी ती आशयाच्या पातळीवर समृद्ध केली. कल्पना दुधाळ, ऐश्वर्य पाटेकर आदींनी ती अधिक सकस वाटेने नेली. नव्या पिढीतील अवधूत डोंगरे, श्रीरंजन आवटे, शिल्पा कांबळे, प्रणव सुखदेव, मनस्विनी लता, रवींद्र हिमांशू स्मार्त अशी सामाजिक भान असलेले साहित्य आणि समाजाच्या संबंधांची सतत चर्चा होत असते आणि साहित्य समाजापासून तुटत असल्याचा एक सूरही निघत असतो. मराठी साहित्य काळाबरोबर धावत नाही किंवा नव्या काळाची आव्हाने पेलण्यास मराठी साहित्य असमर्थ ठरत आहे, अशा विधानांमागे काही मंडळी करीत असतात. अशा विधानांमागे काही कारणे असतात. उदाहरणार्थ जुन्या साहित्याबद्दलचे प्रेम, नव्या साहित्याबद्दलची अनास्था किंवा नव्याचे वाचनच नसणे वगैरे. एकूण अशा विधानांमागे भावडेपणाच अधिक असतो. आजच्या मराठी साहित्याचा विचार केला तर गेल्या काही दशकांच्या तुलनेत ते अधिक समाजाभिमुख आहे आणि अशी समाजाभिमुखता असलेल्या कथाकार, कादंबरीकार, कवींची संख्या वाढू लागली आहे. संख्यात्मकदृष्ट्या मराठी साहित्याचा विकास सुमारे ५०० वर्षांचा तर आधुनिक साहित्याचा कालखंड गेली दीडशे वर्षांचा आहे. आधुनिक साहित्याचा जन्म पाश्चात्य साहित्याच्या अनुकरणातून झाला असून त्यामुळे संत साहित्याशी असलेली नाळ तोडली गेली. तर आधुनिक काळातही ज्या साहित्यिकांनी संत साहित्याचा प्रभाव मान्य केला तेच साहित्यिक आजच्या काळातील श्रेष्ठ साहित्यिक मानले जात आहेत. त्यामुळे संत साहित्य हेच मराठी साहित्यातील मुख्य प्रवाह आहे, असे मत डॉ. सदानंद मोरे यांनी ठाण्यातील बेडेकर महाविद्यालयात व्यक्त केले.

ठाण्यातील जोशी-बेडेकर महाविद्यालयाच्या मराठी भाषा विभागाच्या वतीने 'संत साहित्य आणि आपण' या विषयावर संत साहित्याचे गाढे अभ्यासक, ज्येष्ठ तत्त्वचिंतक आणि पंजाब येथील घुमान येथील ८८ व्या अखिल भारतीय साहित्य संमेलनाचे अध्यक्ष डॉ. सदानंद मोरे यांच्या व्याख्यानाचे आयोजन केले त्यावेळी प्रा. शकुंतला सिंग व्यासपीठावर उपस्थित होत्या. महाविद्यालयाच्या जाणीवेतून प्रगल्भ जाणीव, सधन आशय देणारे नव्या वळणाचे लेखक लाभले हे चळवळीचे यश असे ते म्हणाले.

इतर लेखातून दलित, ग्रामीण, आदिवासी, स्त्रीवादी, मुस्लिम, ख्रिस्ती या सर्व प्रकारच्या साहित्य-परिवर्तनाचा आढावा सूक्ष्मपणे घेतला आहे. काही नव्या विचारव्यूहांची मांडणी केली आहे.

पाचव्या भागातील मुलाखतीतून मुलाटे यांचे संघर्षमय जीवन सामोरे येते. एकूणच हा ग्रंथ वाचनीय, संदर्भासाठी अभ्यासकांना उपयुक्त विचारांचे विविध पैलू सामोरे आणणारा आहे.

'सामाजिक परिवर्तन आणि मराठी साहित्य' –संपादक:डॉ. र.बा. मंचरकर

(सामाजिक परिवर्तनाची पंढर)

मराठी माती –

मराठी साहित्याच्या विद्यार्थ्यांसाठी सदर ब्लॉग तयार केलेला असून विविध विषयांवरील संकलीत तसेच स्व-लिखित लेख ब्लॉगवर प्रकाशित केले जातील. विद्यार्थ्यांना अभ्यासक्रमाशी संबंधित माहिती एकाच संकेतस्थळावर उपलब्ध व्हावी, हाच यामागचा प्रामाणिक हेतू आहे. प्रकाशित करण्यात येणारी बहुतांशी माहिती संकलीत स्वरूपाची असल्यामुळे सर्वच माहिती सत्याशी पडताळा करून केलेली असेलच असे नाही तर अभ्यासकांनी तसा पडताळा स्वतः करणे अपेक्षित आहे.

संत साहित्याचे सामाजिक योगदान –डॉ. रामचंद्र देखणे

संत साहित्याचे सामाजिक योगदान रूपगंध अध्यात्मिक तत्त्वचिंतनाची परिणती सामाजिक मूल्यांमध्ये घडविणाऱ्या संत विचार परंपरेचे चिंतन करताना असेच म्हणावे लागेल की, सामाजिक विषमतेने व्यथित झालेल्या कारूण्याचा पहिला उद्गार संत ज्ञानदेवांच्या रूपात प्रगटला. नाथांच्या रूपात त्याचा प्रतिध्वनी उमटला आणि तुकोबारायांच्या रूपात सामाजिक विकृतींना फटका देत मानवी मनात आणि समाजजीवनात आत्मविश्वास आकारला. संतांची वाङ्मयरचना हे मराठी सारस्वताचे एक अनमोल लोकधन आहे. संतांची भूमिका ही केवळ तत्त्वचिंतकाबरोबर लोकशिक्षकाची आहे. जागल्याची आहे, पूर्वी खेडेगावात आलेले पीकपाणी राखण्यासाठी जागले ठेवत असतं. ते स्वतःही जागे राहायचे आणि रात्रभर गावालाही जागते ठेवायचे. सामाजिक समतेची मुहूर्तमेढ करून ज्ञानेश्वर माऊलीनी मूल्याधिष्ठित सांस्कृतिक जीवनाचा पाया घातला आहे. त्याच पायावर संतविचारांची आणि प्रबोधनाची भव्य वास्तू उभी राहिली आहे. पाया पक्का तर वास्तू उभी राहते. इमारत बांधताना पाया खोल घेतला जातो. कठीण अशा खडकापर्यंत तो न्यावा लागतो. ज्ञानेश्वर माऊलींनी खडकासारख्या जडत्व असलेल्या जीवांच्या अंतःकरणातही भक्तीचा ओलावा निर्माण करून हा भगवद्भक्तीचा पाया खोलवर रुजविला आहे. ज्ञानदेवांनी भक्ती मंदिराचा आणि भागवतधर्माचा पाया घातला. तसे पाहिले तर भागवत धर्माचा पाया ज्ञानदेवांच्या आधी दोन हजार वर्षे घातला गेला. असतानाही तो पुन्हा रचण्याची आवश्यकता का भासली? जुन्यातले काय घेतले आणि काय वगळले याचा विचार केला पाहिजे.

भागवत धर्माचा आधारभूत ग्रंथ भगवद्गीता मानला आहे. “श्रुती” म्हणजे वेद तर “स्मृती” ह्या वेदावर आधारलेल्या म्हणूनच काही प्राचीन ज्ञानवंतांनी आणि तत्त्वचिंतकांनी मन्वादिकांच्या स्मृतीप्रमाणेच गीतेलाही दुय्यम स्थान दिले आणि ती स्वतः प्रामाण्य नाही असे म्हटले. या विचारांनाच ज्ञानदेवांनी कलाटणी दिली. गीता ही स्वतः प्रामाण्य तर आहेच आहे, पण वेदांचे सार गीतेने सांगितले आहेत. ज्ञानेश्वर महाराज गीतेचे मोठेपण सांगताना अठराव्या अध्यायात म्हणतात हे गीतानाम विख्यात। सर्व वाययाचे मथित। आत्मा जेणे हस्तगत। रत्न होय॥ ज्या ज्ञानाने आत्मरूपी रत्न स्वाधीन होते ते वेदांचे सार असलेले ज्ञानच “गीता” रूपाने प्रगटले आहे. गीतेला वेगळे औदार्य आहे. वेदांचा अधिकार काही वर्णांचा होता. सर्वांना ज्ञान देण्यासाठी वेद कृपण होता. ज्ञानदेवांनी भक्तीचा अधिकार देणाऱ्या एवढेच नव्हे तर स्त्रीदादि प्रतिभे सामाविले। स्त्रीद्रांना तसेच अज्ञानी, अडाणी अशा जीवांनाही ब्रह्मसाचा आस्वाद घडविणाऱ्या आणि प्रत्यक्ष भगवंताची उक्ती असणाऱ्या गीतेला आधारभूत मानले आणि गीतेवरचे भाष्य केले. तसे पाहिले तर ज्ञानदेवांचा भागवतधर्म हा गीताधर्म आहे. ज्ञानेश्वर माऊली म्हणतात. मग आर्ताचेनि ओरसे। गीतार्थ ग्रंथनमिसे। वर्षला शांतरसे। तो हा ग्रंथु ॥ म्हणजे तुकाबाराय, तीक्ष्ण उत्तरे। हाती घेऊन बाण फिरे॥ नाही भीडभाड। तुका म्हणे साना थोर। यासारख्या अहिक वचनांमधून त्यांच्याच अंतर्मनाचे उत्कट दर्शन घडत.

आध्यात्मिक तत्त्वचिंतनाची परिणती सामाजिक मूल्यांमध्ये घडविणाऱ्या संत विचारपरंपरेचे चिंतन करताना असेच म्हणावे लागेल की सामाजिक विषमतेने व्यथित झालेल्या कारूण्याचा पहिला उद्गार ज्ञानदेवांच्या रूपात प्रगटला, नाथांच्या रूपात त्याचा प्रतिध्वनी उमटला आहे. तुकोबारायांच्या रूपात सामाजिक विकृतीवर फटका देत मानवी मनात आणि समाजजीवनात आत्मविश्वास आकारला. बुडते हे जन न देखवे डोळा। येतो कळवळा म्हणवोनि॥ किवा बुडाली काढीत। बांधली सोडीत। साकडे फेडित। आर्ताचिया॥ हीच संतांची भूमिका होती. म्हणूनच ज्या कळवळ्याच्या भूमिकेतून त्यांनी समाजाकडे पाहिले तोच कळवळा त्यांच्या साहित्यातून अभिव्यक्त झाला आहे. महाराष्ट्रीय संतांच्या पुढे मानवी जीवनाचे समग्र रूप उभे होते. म्हणूनच आपल्या आचार-विचारांना एकदेशियतेची बाधा होऊ दिली नाही. परंपरागत कर्मकांडातील लौकिक व्यवहारातील जडत्व त्यांना घालवायचे होते. त्यासाठी लोकाभिमुख होऊन नव्हे रात्रंदिवस लोकातच वावरून बहुजन समाजाच्या अंतरंगात आणि बाह्याचारात नवचैतन्य आणण्याचा प्रयत्न त्यांनी केला अद्वैत आणि भक्ती, ज्ञान आणि उपासना, श्रद्धा आणि विवेक यांच्या एकात्मतेवर त्यांनी भर दिला आणि सामाजिक परिवर्तनासाठी विवेकनिष्ठेचा मार्ग सांगितला.

कर्मपणा व व्रतवैकल्ये यावर झोड उठविली, पण स्वधर्मयज्ञाची महती कमी होऊ दिली नाही. तुकाराम महाराजांनी म्हटल्याप्रमाणे.... एकांती लोकांती करू गदरोळ। लेश तेही मळ नाही येथे।। एकांतात आणि लोकांतात असा गदारोळ उडवून दिला की मलिनतेची जळमट आपोआप गळून पडली. संत चळवळीचे सामाजिक चिंतन करताना तत्कालीन महाराष्ट्राचे चित्र डोळ्यासमोर आणावे लागेल. तेराव्या शतकाच्या अखेरीच संतचळवळ सुरू झाली. दक्षिणेकडील यादवांच्या राजवटीला ओहोटी लागली होती. इ.स. १२१६ मध्ये अल्लाउद्दीनची स्वारी झाली आणि त्याने संपत्तीची प्रचंड लुट केली. युरोपचा इतिहास वाचून केवळ राष्ट्रवादाचा विचार करणाऱ्या या मंडळीना संतांच्या कार्यातील आणि वृत्तीतील सखोलता का दिसू नये, हा मोठा प्रश्न आहे. राष्ट्रवादाचा विचारही मनात रूजवायला धर्मतत्त्वाची डोळस दृष्टी असावी लागते. ही दृष्टी देण्याचे काम संतांनी केले म्हणून तर पुढे राष्ट्रधर्म उभा राहिला.

शिवकालीन राजकीय आंदोलकांनी वैचारिक पार्श्वभूमी संतमंडळीच्या कार्यातून तयार झाली, हे विसरून चालणार नाही. तिसरा वर्ग आहे संत साहित्याकडे व कार्याकडे श्रद्धेने व भक्तीने पाहणाऱ्यांचा. त्यात प्रामुख्याने वै. गुरुवर्य मामासाहेब दांडेकर किंवा ह.भ.प.ल.रा. पांगारकर यांनी संतसाहित्याचा भक्तिभावाने आणि रसिकेतेने चिंतन मोठ्या प्रमाणावर झाले. संत आणि भक्ती हे अभेद्य नाते आहे, पण संतांची भक्ती ही देवळात, गाभाऱ्यात, सोवळ्या ओवळ्यात कर्मकांडात गुंतलेली नाही. भक्तीच्या माध्यमातून सामाजिक समतेचा सिध्दात त्यांना लोकमनात रूजवायचा होता.

ज्ञानेश्वर माऊलीना तर जे जे भेटे भूत। ते ते मानिजे भगवंत। हा भक्तियोग निश्चित। जाण माझा। भक्तीयोगाची अशी सरळ सरळ व्याख्या सांगून भक्तीतत्त्वाचे सामाजिक चिंतन घडविले आहे, तर तुकोबारायांनी... विष्णुमय जग वैष्णवांचा धर्म। भेदाभेद भ्रम अमंगळ। असा रोखठोक उपदेश करून भक्तिच्याच माध्यमातून विष्णुमय जग पाहण्याची एक नवी दृष्टी दिली आहे. संत एकनाथाचे एक भारूड या संदर्भात महत्त्वाचे वाटले. त्या भारूडात ब्राह्मण आणि महार असा संवाद आला आहे. तो ब्राह्मण एका महाराला विचारतो आहे...“का रे महारा मदमस्ता।” त्यावर तो महार सांगतो, “कां हो ब्राह्मण बाबा भलतेच बोलता।” त्यावर रागावून तो महार सांगतो, “तुझ्या बापाचे भय काय...।” आणि महाराच्या मुखातून स्वतः नाथ महाराज सांगतात, “मायबाप तुमचे नि आमचे एकच हाय...” आजच्या सामाजिक स्तरावरील समतेचा विचार करताना सामाजिक तत्त्वचिंतनाचा आद्य प्रवाह संतांच्याच आध्यात्मिक तत्त्वचिंतनातून उदयास आला आहे. संतांनी आध्यात्मिक तत्त्वांना सामाजिक मूल्यांची जोड दिली आहे.

राजकारभाराशी प्रत्यक्ष जोडला गेलला सरदार, जहागीरदार, वतनदार यांची आर्थिक स्थिती मजबूत होती, पण सामान्य वर्ग आर्थिक विवंचनेच्या खाईत लोटला गेला होता. युरोपाप्रमाणे महाराष्ट्रातही एक प्रकारची सरंजामशाही अवतरली होती. निरनिराळ्या वर्गांचे आर्थिक हितसंबंध जमिनीशी निगडीत होते. राजसंस्था, वतनसंस्था, ग्रामसंस्था याचे लाभकेंद्र जमीन हेच होते. युरोपाप्रमाणे इथला शेतकरी भूमीहीन नव्हता. त्याच्या मालकीची थोडी जमीन होती; परंतु ती निसर्गावर अवलंबून असायची. जमिनीची अल्प उत्पादन शक्ती हेच सामाजिक दुरावस्थेचे मुख्यकारण होते. राजकारभारातील सरदार, जहागीरदार यांच्या मनमानी कारभाराची झळ शेतकऱ्यांना पोहोचली होती. नाथांच्या साहित्यातून या समाजस्थितीचे वर्णन होते. सामाजिक अस्थैर्याचा तो काळ होता. सत्तासंपादनासाठी सरदारांची आपापसात भांडणे होत. रयतेला लुटण्यासाठी ते वाट्टेल ते प्रयत्न करीत. त्यामुळे गावगाड्यातील पाटील, शेटे, महाजन, चौगुले हा वर्गही त्यांना सामील होऊन गोरगरीबांना लुटत होता. पुंडाई आणि गुंडागिरी वाढली होती. ब्राह्मणवर्गाने कर्मठपणा वाढवला होता. क्षेत्रियांनी युद्धावर पळून येणे तर वैश्याने शेतच्या शेत ओस पाडणे हा प्रकार चालला होता. ज्यांच्याकडे आशेने पहावे असा सर्वसंगपरित्याग करून परमार्थात आलेला बैरागी, साधू, जंगम, महानुभाव, फकीर, कलंदर हे स्वार्थासाठी दांभिक झाले होते. रडती पोटासाठी। झालो म्हणती सन्यासी। वर्म नकळे मूढा। होतो फणित रोकडा।।यासारख्या एकनाथांच्या अभंगातून हे चित्र उभे राहते. अत्याचार, अनाचार, भ्रष्टाचार, दुराचार यामुळे समाजाचे संतुलन बिघडले होते. विषयवासना बळावली होती. विकारांना आश्रय मिळाला होता.

भक्ती वैराग्य बुडाले होते. दांभिकतेचे कौतुक होत होते. खरा धर्म, कर्म, नीती आणि आचार हे सारे लोपले होते. अविद्या, विकृती, विकार यांच्या झोपेतून संत स्वतः नित्य जागे आहेत आणि जागल्याची भूमिका येऊन उठा उठा जी मायबाप। कशी लागली झोप। उठा की जी मायबाप।। असे सांगत सांगत समाजालाही खडबडून जागे करीत आहेत.

सामाजिक आणि अध्यात्मिक जागृती हेच संतांच्या वाङ्मयीन निर्मितीचे मुख्य प्रयोजन ठरते. संत हे साक्षात्कार होते. त्यांना आत्मानुभूती लाभली होती. एकच आत्मतत्त्व सर्व वास्तूमात्रात भरून राहिल्याने ब्रह्मभाव एका व्यक्तीत सीमीत न राहता साऱ्या विश्वातला कवटाळण्यास सिध्द होतो. सर्वाभूती हाच भगवद्भाव जागा व्हावा, त्यातून परस्पर बंधुभाव, एकात्मता नांदावी ही जगत उध्दाराची तळमळ त्यांच्या अभंगवाणीतून ठायीव्यक्त होते.

ज्ञानेश्वर माऊलीने सारस्वताचा पाया घातला. ओवी, अभंग, गवळणी, विरहिणी ह्या वाङ्मय प्रकाराच्या आद्यरचना ज्ञानदेवांनी केल्या आहेत. ज्ञानदेवांनी रसालंकार संपन्न भाषेने साहित्यिकांना सोनियाच्या खाणी उघडून अंतरंग अधिकार जिज्ञासूंना, भक्तीयोग कथनाने वारकऱ्यांना, अष्टांगयोगाच्या निरूपणाने योग्यांना आणि व्यावहारिक दृष्टान्ताच्या माध्यमातून प्रापंचिकांना सुध्दा आपल्या ज्ञानेश्वरीच्या अमृतवाणीने वेगळा आनंद दिला आहे.

संत साहित्य आणि विचार याविषयी अनेक स्तरावर चिंतन घडले आहे. गेल्या शंभर वर्षांत न्या. रानडे, राजाराम शास्त्री भागवत, प्रो. रानडे, राजवाडे, फाटक, पेंडसे, वै. मामासाहेब दांडेकर, ह.भ.प.ल. रा.पांगारकर, आचार्य विनोबा भावे, गं.बा. सरदार अशा अनेक विचारवंतांनी संत साहित्याचा परामर्श घेतला आहे. गं.बा. सरदारांनी या विचारवंतांचे तीन वर्ग सांगितले आहेत. “रानडे यांच्यासारख्यांच्या चिंतनात श्रद्धा व चिकित्सा, राष्ट्रभिमान व राष्ट्रनिष्ठा यांचा बेमालूम मिलाफ झाला आहे. त्यामुळे संतांच्या कार्याचे वैशिष्ट्यच फक्त त्यांनी सांगितले, पण उणीवा दाखविल्या नाहीत. रानडेयांनी भागवत धर्म व महाराष्ट्र धर्म यांचा समन्वय साधला, पण त्यातील विरोधाची मीमांसा केली नाही. असे सरदारांचं म्हणणे आहे. दुसरा वर्ग आहे राजवाडे—भावे यांच्यासारख्या विचारवंतांचा राजवाडे भावे यांच्यासारख्या विचारवंतांचा राजवाडे भावे प्रभुती राष्ट्रवादी लेखकांना संतांचा भक्तिपंथ निष्क्रीयतेचा व नेभळपणाचा वाटला.

थोडक्यात सांगायचे तर भौतिक दुरावस्था आणि मानसिक गुलामगिरी यामुळे सामान्य जनता जड, मूढ व अगतिक बनली होती. भक्तीपंथाचा उदय, देशभाषेची प्रतिष्ठा आणि कर्तव्यप्रधान समाजजीवन यातून संतांच्या प्रबोधनकार्याची दिशा स्पष्ट झाली. कर्तव्याची चौकट भक्कम करून खऱ्या नीतीधर्माच्या उपदेशाने वैयक्तिक व सामाजिक जीवनसमर्थ करण्यासाठी संतांनी केलेला खटाटोप हा महाराष्ट्राच्या सामूहिक जीवनातील परिवर्तनाचा महत्वाचा टप्पा म्हणावा लागेल. लोकजीवनाला सामाजिक नैतिकतेकडे नेणे हेच साध्य समजले आणि या लोकसंस्थेला नवचैतन्याचे वाहनबनविण्याची नवी दृष्टी दिली. हेच संत साहित्याचे सामाजिक योगदान म्हणावे लागेल.

समारोप—

जगाचा पुढे जाण्याचा वेग आणि साहित्य परिवर्तनाचा वेग असमान असला तरीही हे नवे अनुभव, नव्या विचारसरणीनी प्रवृत्त होऊन लिहिणारे, संघर्षाची वेगळी रूपे, वेगळे प्रदेश, यातून हे परिवर्तन जाणवते. साहित्य निर्मितीवर जसा सामाजिक—सांस्कृतिक पर्यावरणाचा परिणाम होतो. तसाच साहित्यकृतींचाही समाजमनावर परिणाम होतो. हे कसे घडते, या प्रश्नाकडे हा वासुदेव मुलाटे गौरव—ग्रंथ निर्देश करतो.

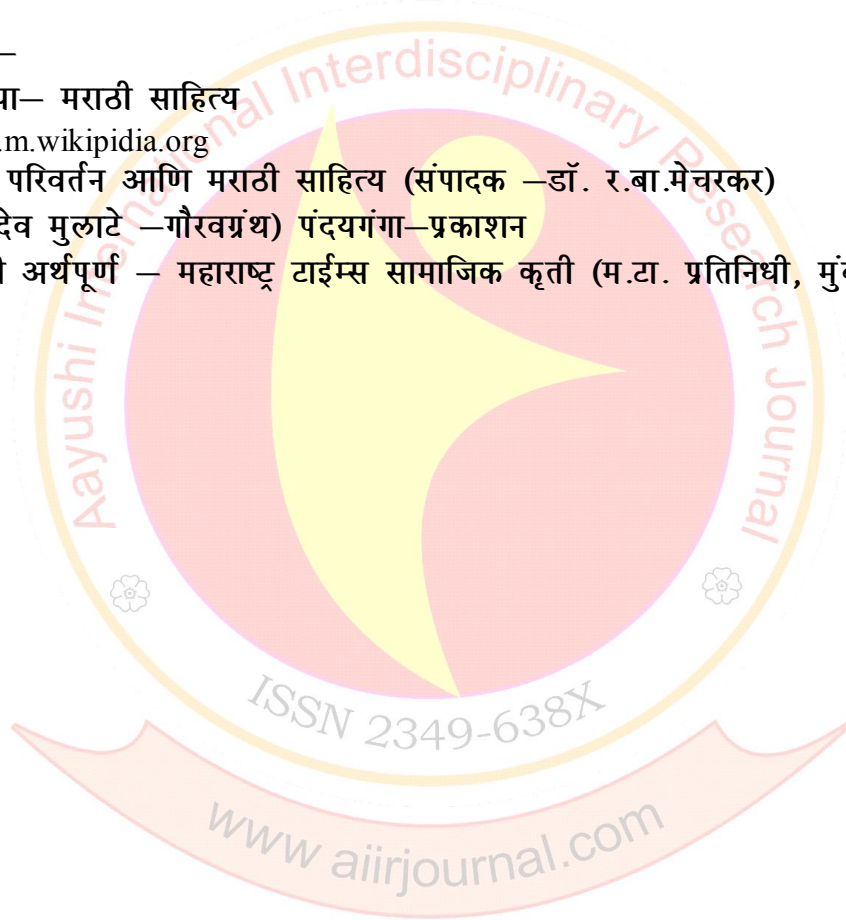
सामाजिक घडामोडीमधील साहित्यिकांचा प्रत्यक्ष सहभाग आणि साहित्यात येणारे समाजाचे चित्रण अशा दोन पातळ्यांवर साहित्यिक आणि समाज यांच्या परस्परसंबंधांचा विचार करता येईल. त्यादृष्टीने पाहिले तर चळवळी, आंदोलनांमध्ये प्रत्यक्ष सहभागाच्या बाबतीत मराठी साहित्यीक फारसे सक्रीय दिसत

नाहीत. तशी काही अपवादात्मक नावेच आढळून येतील. मात्र तीव्र सामाजिक भान असलेले आणि सामाजिक प्रश्नांचे चित्रण करणारे साहित्यिक चांगल्या संख्येने दिसून येतील.

प्रमाणभाषा आणि बोलीभाषा यांचा नैसर्गिक मिलाप घडवताना त्यातल्या सीमारेषाही पुसून टाकल्या. प्रवाहाच्या पलीकडे जाऊन गुणवत्तेच्या निकषावरच साहित्याचे मूल्यमापन होऊ लागले आहे. शहरांतून, महानगरांतून महत्वाची साहित्य निर्मिती होत असली तरीही या खेड्यातल्या लेखकांनी त्यांना मध्यवर्ती प्रवाहातून बाजूला ढकलेले कारण खेड्यातल्या लेखकांचे साहित्य सामाजिक जाणिवेचे होते. ते खेड्यातल्या माणसांबद्दल, त्यांच्या जगण्याच्या संघर्षाबद्दल, बदलत्या काळाच्या आव्हानांबद्दल आणि काळाच्या प्रवाहात येणाऱ्या स्थित्यांबद्दल बोलत होते. आसाराम लोमटे, महेंद्र कदम, कैलास दौंड, सीताराम सावंत, प्रवीण बांदेकर आदी लेखकांचे मध्यवर्ती प्रवाहातले स्थान ग्रामीण साहित्याचे श्रेष्ठतव अधोरेखित करते.

संदर्भ ग्रंथ सूची –

- १) विकिपिडिया— मराठी साहित्य
<https://mr.m.wikipedia.org>
- २) सामाजिक परिवर्तन आणि मराठी साहित्य (संपादक —डॉ. र.बा.मेचरकर)
(डॉ. वासुदेव मुलाटे —गौरवग्रंथ) पंदयगंगा—प्रकाशन
- ३) साहित्य ही अर्थपूर्ण — महाराष्ट्र टाईम्स सामाजिक कृती (म.टा. प्रतिनिधी, मुंबई)

महात्मा गांधी व ग्रामीण भारत

डॉ. नितीन रमेशराव भिंगारे
समाजशास्त्र विभाग प्रमुख,
मुंगसाजी महाराज महाविद्यालय, दारुवा जि.यवतमाळ

१) सारांश :-

भारत देश हा खेड्यांचा देश आहे व भारताचा आत्मा हा खेड्यात आहे. हे महात्मा गांधीजींचे विचार आजही सत्य ठरतात कारण, २०११ मध्ये १२१.०१९३ एकुण लोकसंख्येमध्ये ८३.३०००० लोकसंख्या ग्रामीण आहे व ६८.८४ प्रतिशत लोकसंख्या ही ग्रामीण भागात निवास करीत आहे. म्हणून गांधीजी यांनी 'खेड्याकडे चला' व 'भारताचा विकास हा खेड्यांच्या विकासाशिवाय शक्य नाही.' असे विचार स्वातंत्र्य मिळण्या आधीच मांडले. त्याच सोबत गांधीजींना असा विकास व खेडे अपेक्षित होते की, भारतामधील प्रत्येक नागरीक भारत निर्माण मध्ये योगदान देईल. याठिकाणी कुणीही लहान अथवा मोठा नाही व संपूर्ण भारत हा मैत्रीपूर्ण वातावरणात कार्य करेल. याच आधारावर स्वातंत्र्या नंतर शासकीय योजना व विकासात्मक कार्यक्रम निर्माण केल्या गेले. परंतु त्याचा खरोखर फायदा महात्मा गांधीजींच्या विचारानुसार ग्रामीण भागाला झाला आहे का? महात्मा गांधीजींच्या स्वप्नातील भारत निर्माण करण्याच्या दिशेने आपण वाटचाल करीत आहोत का? हे पाहणे आवश्यक ठरते. याकरीताच महात्मा गांधी व ग्रामीण भारत हा संशोधन पेपर निवडला असून, महात्मा गांधीजींचे ग्रामीण भागाविषयी विचार व आजचा ग्रामीण भारत याबाबत संशोधन प्रस्तुत पेपर मधून केले आहे.

२) प्रस्तावना :-

आधुनिक काळ हा विकासाचा काळ मानल्या जातो. त्यामुळे प्रत्येक क्षेत्रात विकास प्रक्रिया व्यापक प्रमाणामध्ये सुरु आहे त्यामध्ये ग्रामीण भागावर विशेष लक्ष दिल्या जात आहे. परंतु ही विकासाची प्रक्रिया योग्य दिशेने जात आहे की केवळ रस्ते, इमारती, दळनवळन यासारख्या सुखसुविधा निर्माण केल्या जात आहे. हा प्रश्न निर्माण होतो. कारण विकासांमध्ये आर्थिक उन्नतीसोबत सामाजिक बदलाव देखील आवश्यक आहे. म्हणूनच आर्थिक बदल अधिक सामाजिक बदल बरोबर विकास हे सुत्र अंमलात आणणे आवश्यक आहे. परंतु ग्रामीण भारत या विचाराने विकसित होत आहे का हे पाहणे आवश्यक ठरते. कारण गांधीजींना सांस्कृतिक जोपासने सोबत सामाजिक बदल अपेक्षित होते. आणि त्याकरीताच त्यांनी ग्रामीण विकासाचे स्वप्न सामाजिक सौहार्द व सामाजिक सलोखा या दृष्टिकोणातून पाहले आहे. शेतकरी, शेतमजूर, सेवा देणारे समुदाय व शिल्पकार यांना गरीबीमधून बाहेर काढणे व त्यांचे संघटन वाढविणे ग्रामीण विकासाकरीता आवश्यक आहे. परंतु आज भारतीय खेड्यांची स्थिती याविपरीत आहे. गरीबी, बेकारी, कर्जबाजारीपणा, तंटे, शेतकरी आत्महत्याव जातीय संघर्ष यासारख्या अनेक समस्या कायम आहेत. म्हणून प्रस्तुत शोध पेपरमधून गांधीजींना अभिप्रेत असलेले स्वावलंबी व स्वयंपूर्ण खेडे निर्माण झाले आहे का याबाबतीत संशोधन केले आहे.

३) संशोधनाची उद्दिष्टे :-

- १) प्रस्तुत संशोधनामधून महात्मा गांधीजींच्या विचारानुसार ग्रामीण भारत बदलतो आहे का याबाबत संशोधन करणे हे उद्दिष्ट निश्चित केले आहे.
- २) प्रस्तुत संशोधनामधून ग्रामीण विकासाबाबत महात्मा गांधीजींच्या विचारांचा प्रसार व प्रचार करणे.

३) महात्मा गांधीजीच्या स्वप्नातील ग्रामीण भारत व आजच्या स्थितीतील ग्रामीण भारत स्पष्ट करून ग्रामीण भारताच्या संदर्भामध्ये उपाययोजना सुचविने.

४) ग्रामीण भारताच्या संदर्भात गांधीजीचे विचार :-

महात्मा गांधीजीच्या ग्रामीण भारताच्या संदर्भाती विचार फार गहन व अभ्यासु आहेत. त्यांनी आपल्या ग्रामीण भागात विकास करण्यासंदर्भात मांडलेल्या विचारामध्ये स्वराज्य निर्माण करण्याला प्राधान्य दिले आहे. त्यांना भारतातील प्रत्येक खेडं हे स्वयंपूर्ण व स्वावलंबी बनवायचे होते. खेड्याची प्रत्येक गरज व आवश्यकता ह्या खेड्यातच पूर्ण होतील अशी व्यवस्था निर्माण करायची होती. त्यासाठी त्यांनी स्वदेशीचा पुरस्कार केला. प्रत्येक हाताने काम केले पाहिजे ही त्यांची भुमिका होती. कपडे, मंजन, अलंकार, शेतीमधील वस्तु, अवजारे, अशा सर्व आवश्यक वस्तुंची निर्मिती ही प्रत्येक खेड्यामधून झाली तर प्रत्येक खेडं हे स्वयंपूर्ण होवून आपला विकास साध्य करेल. यासाठीच त्यांनी मशीन अथवा यंत्राने होणाऱ्या कामाचा त्यांनी विरोध केला होता. कारण यंत्र बेरोजगारी निर्माण निर्माण करून श्रमसंस्कार करू शकत नाही असे गांधीजीचे ठाम मत होते.

प्राचीन काळापासून ग्रामीण विकासाची व संस्कृतीची केन्द्रबिंदु भारतीय खेडीच होती आणि तिच खेडी आजही कायम राहावी हिच गांधीजीची अपेक्षा होती. म्हणूनच कोणताही विकास हा खालच्या स्तरातून व्हायला पाहिजे असे गांधीजींचे स्पष्ट मत होते. म्हणूनच भारतामध्ये पंचायतराज योजना निर्माण केली आहे. त्या आधारावर सर्व खेड्यांना आपला विकास करण्याकरीता सत्ता व आर्थिक पाठबळ देण्यात आले. गावाचा विकास सर्वांमिळून व्हावा याकरीता ग्रामसंभाना विशेष स्थान देण्यात आले आहे. यावरून प्रत्येक खेड्याला स्वावलंबी करणे आवश्यक आहे. त्यासाठी प्रत्येक खेड्याने आपल्या सत्तेचा वापर सामुहीक पध्दतिने करून सर्वांना समान संधी या आधारावर गावाचा विकास झाला पाहिजे. त्यामुळेच सत्ता केन्द्रीत न करता सत्तेच्या विकेन्द्रीकरणाला गांधीजींनी महत्व दिले आहे. यामधून प्रत्येक खेडं एक स्वतंत्र गनराज्य निर्माण होईल व त्यामधून देशाचा विकास सहज साध्य केल्या जाईल असे गांधीजींचे मत होते. प्रत्येक खेड्यात शांतता, तंटामुक्त गाव, सर्वांच्या श्रमाला प्रतिष्ठा, गावाप्रती सर्वांचे सहकार्य, सर्वांना काम, गरीबी व बेरोजगारी यांना नष्ट करण्यासोबत गांधीजींना स्वशासीत, आत्मनिर्भर, सहयोगात्मक व सामुदायिक जीवन गांधीजींना अभिप्रेत होते.

५) आजचा ग्रामीण भारत :-

स्वातंत्र्यानंतर भारत सरकारने अनेक योजना व विकासात्मक कार्यक्रम शासकीय स्तरावरून महात्मा गांधीजीच्या विचारावर निर्माण केले आहेत आणि अपेक्षित होते की, गांधीजीच्या स्वप्नातला ग्रामीण भारत निर्माण होईल, परंतु आपण आजही गांधीजीच्या विचारावर आधारीत ग्रामीण भारत निर्माण करू शकलो नाही ही शोकांतीका आहे. कारण आज ग्रामीण भागात यंत्राचा वापर प्रत्येक क्षेत्रामध्ये केल्या जात आहे. त्यामुळे स्वदेशी वस्तुंची निर्मिती तर सोडाच त्याचा वापर देखिल केल्या जात नाही. यामधून अनेक माणवाचे काम एक यंत्र करीत असल्यामुळे ग्रामीण भागामधली श्रमप्रतिष्ठा नष्ट तर झालीच उलट मोठ्या प्रमाणांमध्ये बेरोजगारी निर्माण झाली आहे. त्याचसोबत ग्रामीण परंपरागत व्यवसाय नष्ट झाले याला मोठ्या प्रमाणावर निर्माण केलेल्या शासकीय योजना देखिल वाचवू शकल्या नाहीत. यामुळे आज पूर्ण भारत हा बहुराष्ट्रीय कंपन्यावर अवलंबून झाला आहे. यावरून ग्रामीण भारत हा आत्मनिर्भर, स्वावलंबी होण्याऐवजी परावलंबित्व जीवन जगत आहे.

ग्रामीण विकास साध्य करण्याकरीता ग्रामपंचायतच्या माध्यमातुन खेडे सत्तेचे केन्द्र बनविल्या गेले खरी परंतु ग्रामपंचायती ह्या जातीय, धार्मिक व आर्थिक संघर्षाचा आखाडा बनल्या आहेत. ग्रामसभा हे ग्रामीण सत्तेचे केन्द्र बनविले होते. परंतु आज अनेक ठिकाणी ग्रामसभा होतच नाही आणि ज्या ठिकाणी होतात त्या ठिकाणी तणाव, संघर्ष, वादविवाद ह्या घटना मोठ्या प्रमाणावर घडत आहे. त्यामुळे खेड्यातील एकात्मता नष्ट झाली आहे.

पंचायतराज योजनेमधुन ग्रामीण भागात सत्तेचे विकेन्द्रीकरण अपेक्षित होते. परंतु आजही ग्रामीण सत्ता काही संपत्ती, शेती व जातीच्या आधारावर एकवटलेली आहे. त्यामुळे सत्तेत सर्वांना समान संधी हे गांधीजींचे स्वप्न पूर्णत्वास गेले नाही असे स्पष्ट होते. आज अनेक योजना शासकीय स्तरावरून राबविल्या जात आहे. त्याकरीता मोठ्या प्रमाणावर निधी ग्रामपंचायतींना मिळत आहे. या निधीचा योग्य उपयोग ग्रामसंभांच्या माध्यमातुन करणे आवश्यक आहे. परंतु आज अधिकारी व पदाधिकारी या निधीचा उपयोग वैयक्तिक स्वार्थासाठी करीत आहे. त्यामुळे ग्रामपंचायतमध्ये केवळ आर्थिक लाभाकरीता सहभागी होणाऱ्या व्यक्तींचे प्रमाण वाढले आहे. यावरून ग्रामीण विकास योग्य मार्गाने होत नसुन गांधीजींच्या विचारांपासुन आज आपण खूप दुर जात आहोत.

आज ग्रामीण भारत अनेक समस्यांनी ग्रस्त आहे. बेराजगारी, दारीद्र्य, कर्जबाजारीपणा, शेतकरी आत्महत्या, जातीय संघर्ष व भ्रष्टाचार यासारख्या अडचणी ग्रामीण भारताला नष्ट करीत आहेत. अनेक उपाय व योजना निर्माण करूनही ह्या समस्या सतत वाढत आहेत. त्यामुळे महात्मा गांधीजींना अपेक्षित असलेला ग्रामीण भारत निर्माण करण्यास आपण अपयशी ठरलो आहोत यात शंका नाही. आज खेड्यात कोणलाही राहावे वाटत नाही, खेड्यात हाताला काम नाही, खेड्यातुन स्थलांतर मोठ्या प्रमाणावर होत आहे, खेड्यात परस्परांवर विश्वास नाही व गावविकासाची आवड नाही अशी परिस्थिती निर्माण झाली आहे. त्यामुळे यामध्ये बदल झाला नाही तर भारतीय ग्राम की जे भारतीची ओळख व अस्मिता होते, ज्या खेड्यांनी भारताची संस्कृती जोपासली आहे तेच खेडे आज नष्ट होण्याच्या मार्गावर आहे.

६) ग्रामीण विकासाकरीता उपाययोजना :-

- १) महात्मा गांधीजींच्या विचारानुसार ग्रामीण भारतात बदल घडविण्याकरीता गांधीजींचे विचारांचा ग्रामीण भागात प्रसार व प्रचार करणे आवश्यक आहे. त्याकरीता गांधी संस्कार केन्द्रे निर्माण केली जावी व सर्वच स्तरातुन प्रचार करणे आवश्यक आहे.
- २) खेडे स्वालंबी बनवायचे असेल तर त्याठिकाणी प्रत्येकाच्या हाताला काम देणे आवश्यक आहे. त्याकरीता पंरपरागत व्यवसाय, हस्त उद्योग, कुटीर उद्योग, गृह उद्योग यासारख्या लघु उद्योगांना चालना देण्याची आवश्यकता आहे. शासन स्तरावरून या बाबतीत विशेष लक्ष देण्याची गरज आहे.
- ३) आत ग्रामीण भारत शेती समस्यांनी ग्रस्त झाला आहे. ग्रामीण स्थलांतर थांबवायचे असेल तर शेती व शेतकरी संबंधित प्रश्न सोडविणे आवश्यक आहे. त्याकरीता शेतकरी वर्गाला कर्जमाफी किंवा मोफत अनुदान न देता तो स्वावलंबी कसा होईल यासाठी प्रयत्न होने करणे गरजेचे आहे. सिंचनाची सुविधा, शेतीला विजपुरवठा, शेतमालाला भाव, शेती उत्पन्नावर आधारीत पीकांवर प्रक्रिया करणारे उद्योग व शेतीचे योग्य प्रकशिक्षण दिल्यास खेड्यातील दारीद्र्य, बेकारी व शेतकरी आत्महत्या कमी करण्यास मदत होईल.

७) निष्कर्ष :-

महात्मा गांधीजींना अपेक्षित असलेला ग्रामीण भारत आपण निर्माण करू शकलो नाही तरी आजही वेळ गेलेली नाही. त्यामुळे खचून न जाता सर्वांच्या प्रामाणिक प्रयत्नांची आवश्यकता आहे. कारण बदल हा केवळ अचानक किंवा कमी काळात निर्माण होत नाही तर त्याला सर्वांचे सहकार्य व वेळ आवश्यक असतो. म्हणून शासनाने महात्मा गांधीजींच्या विचारावर आधारीत योजना निर्माण करून त्या राबविण्याकरीता सर्व अधिकारी, पदाधिकारी यांच्यासोबत सर्व लोकांनी प्रयत्न करणे गरजेचे आहे. आणि विशेष म्हणजे गांधीजींचे विचार अजूनही ग्रामीण भागात पोहचलेले नाही. म्हणून व्यापक स्तरावरून गांधी साहित्य व विचार पोहचविण्याची आवश्यकता आहे. तेव्हा भारतामध्ये अशा सामुहीक प्रयत्नांमधून गांधीजींना अपेक्षित असलेला स्वावलंबी, आत्मनिर्भर व सहकार्यावर आधारीत असलेला ग्रामीण भारत निर्माण होईल. माझा भारत काही शहरात नसून खेड्यात आहे. हे गांधीजींचे स्वप्न पूर्ण होईल.

८) संदर्भ :-

- १) मो. क. गांधी, संकलनकार आर. के. प्रभु “पंचायत राज्य” नवजीवन प्रकाशन मंदीर अहमदाबाद.
- २) आर. के. प्रभु आणि यू. आर राव — “महात्मा गांधी के विचार” नॅशनल बुक ट्रस्ट दिल्ली.
- ३) आर. के. प्रभु — “मेरे सपनों का भारत” नवजीवन प्रकाशन मंदीर अहमदाबाद.

भारतीय सुरक्षा व्यवस्थेसमोरील प्रमुख आव्हान : वाढता दहशतवाद

शोभा राजेंद्र भिकाणे
संशोधक विद्यार्थी
महात्मा गांधी महाविद्यालय
अहमदपूर जि.लातूर

प्रस्तावना:—

आजच्या घडीला संपूर्ण जगाला भेडसावणारा ज्वलंत प्रश्न कोणता असा प्रश्न जगातल्या कुठल्याही व्यक्तीला विचारला तर तो व्यक्ती त्याचे उत्तर 'दहशतवाद' असेच देईल. गेल्या काही दशकांत या प्रश्नाने संपूर्ण जगातील लहानमोठ्या देशांतील भल्याभल्यांची झोप उडवून टाकली आहे, इतके दहशतवादाने गंभीर स्वरूप धारण केलेले आहे. दहशतवाद हा एकाएकी जन्माला येत नाही. तर तो समाजाच्या व राज्यसंस्थांच्या घडणीतून अस्तित्वात येत असतो. फरक ऐवढाच की त्याचे स्वरूप व व्याप्ती ही दिवसेंदिवस बदलत आहे. जगाच्या पाठीवर आज दोनशेहून अधिक दहशतवादी संघटना अस्तित्वात आहेत. समाजातील असंतुष्टता हे दहशतवादाचे मूळ आहे. ही असंतुष्टता वाजवी किंवा अवाजवी असो त्या असंतुष्टतेची कारणे गेल्या कित्येक शतकांपासून अबाधित राहिली आहेत. राजकीय, आर्थिक, सांस्कृतिक, धार्मिक इ. अनेक कारणांमुळे असंतुष्ट समाज आपला असंतोष शांततेच्या मार्गाने प्रकट करतो.

त्यानंतर तुरळक हिंसाचार घडतो. राज्यकर्ते बहुतांशी दडपशाहीचा अवलंब करतात त्यामुळे नंतर हा असंतोष दहशतवादाचे भयानक स्वरूप धारण करतो. पूर्वी अशिक्षित समाज दहशतवादाचा आधारस्तंभ होता परंतु आता सुशिक्षित समाजही त्यात सामील होत असल्यामुळे त्याचा धोका दिवसेंदिवस वाढत आहे. जणू काही संपूर्ण जगाला दहशतवादाच्या एका अजगराने विळखा घातलेला असून तो विळखा कधी सुटू शकेल हे सांगणे कठीण आहे.

दहशतवाद म्हणजे काय ? :-

एखाद्या व्यक्तीने किंवा समूहाने सर्वसामान्य माणसाच्या मनात भीती आणि दहशत पसरविण्याच्या उद्देशाने केलेले अपराधीकृत्य म्हणजे दहशतवाद होय. दहशतवादाच्या व्याख्येविषयी केवळ विद्वानांमध्येच नाही तर देशांमध्येही मतभेद आहेत. कारण दहशतवादी हे एक संपूर्ण जगाच्या दृष्टीने जरी दहशतवादी असेल तरी ज्या देशांचे ते नागरिक असतात त्या देशांच्या दृष्टीने ते एक स्वातंत्र्यसैनिक समजले जातात त्यामुळे प्रत्येक राष्ट्रगणीक त्याची व्याख्या बदलताना दिसते. दहशतवादाच्या व्याख्या काही विचारवंतांनी करण्याचा प्रयत्न केला आहे ते पुढीलप्रमाणे —

जॉन क्रेटम :-

“राजकीय उद्दिष्ट साध्य करण्यासाठी समाजाच्या किंवा त्यातील विशिष्ट स्तरात भीती आणि दहशत निर्माण करण्याच्या उद्देशाने केलेली हिंसात्मक गुन्हेगारी म्हणजे दहशतवाद होय”

रिचर्ड शुल्ज:-

“दहशतवाद राजकीय व्यवस्थेत क्रांतिकारी परिवर्तन घडवून आणण्यासाठी वेगवेगळ्या प्रकारे राजकीय हिंसेचा प्रयोग करणारी पद्धत बनली आहे.”

बेल, स्मिथ आणि ओवेन्स :-

“ दहशतवाद म्हणजे राजकीय बदल घडवून आणण्याच्या अंतिम उद्दिष्टांसाठी निर्दोष नागरिकांवर अथवा प्रतिकात्मक स्थळांवर हल्ले करून हिंसेद्वारे दहशत पसरवणे होय. ज्या मार्फत एखाद्या गाऱ्हाण्याकडे सार्वत्रिक लक्ष वेधता येईल, एखादी तीव्र प्रतिक्रिया मिळवता येईल अथवा विरोधकांचे नीतीधैर्य खच्ची करता येईल.”

पेंग्विन शब्दकोष :-

दहशतवाद म्हणजे आमुलाग्र राजकीय आणि सामाजिक बदल घडवून आणण्यासाठी हिंसाचाराचा जाणीवपूर्वक वापर करणे होय.

भारतीय दहशतवाद आणि प्रमुख दहशतवादी हल्ले :-

स्वातंत्र्य प्राप्तीपासून ते भारत फाळणीनंतर भारताविरूद्ध शेजारी राष्ट्रांनी कुटील कारवायांच्या माध्यमांतून भारतासमोर नवनवीन आव्हाने उभी केली यात भारत-पाकिस्तान युद्ध, भारत-चीन युद्ध, बांग्लादेशाची निर्मिती अशा प्रत्येक युद्धावेळी भारताने आपली सक्षमता दर्शविलेली आहे. परंतु त्यानंतर शेजारी राष्ट्रांनी छुपा दहशतवाद पोसण्यास सुरुवात करून भारतासमोर अनेक आव्हाने उभी केली त्याचा आढावा पुढीलप्रमाणे -

पंजाबमधील दहशतवाद :-

१९८० च्या दशकापासून पंजाबमधील दहशतवादास सुरुवात झाली. पंजाबमध्ये भाषावार प्रांतरचना घटकराज्य निर्मितीचा प्रश्न पुढे करून खलिस्तानवादी चळवळीने व त्यातील सहभागी व्यक्तींनी आपल्या मागण्या पूर्ण करून घेण्यासाठी दहशतवादाचा मार्ग अवलंबिला. यात सुमारे १२०० निष्पाप, सर्वसामान्य नागरीकांना आपले प्राण गवावे लागले. त्यानंतर ऑपरेशन ब्ल्यू स्टारच्या माध्यमातून सरकारने पंजाबमधील दहशतवाद मोडून काढण्याचा प्रयत्न केला.

ईशान्य भारतातील दहशतवाद :-

भारताच्या ईशान्य भागातील राज्यात दहशतवाद निर्माण होऊन सर्वसामान्यांना त्याची झळ बसत आहे. स्वतंत्र राज्य स्थापनेच्या आमिषापोटी शेजारी राष्ट्रांकडून त्यांना शस्त्रसाठा व आर्थिक मदत पुरविली जात असल्यामुळे नागालँड, आसाम, मिझोरम ही राज्ये दहशतवादी चळवळीची केंद्रस्थाने बनत आहेत. परिणामी या राज्यांमध्ये दहशतवादाची समस्या दिवसेंदिवस वाढत असल्याचे दिसून येते.

काश्मीरमधील दहशतवाद :-

काश्मीरला भारताचे नंदनवन म्हणून ओळखले जाते. पण दहशतवादामुळे परिस्थिती बिकट बनलेली आहे. पाकिस्तानकडून पाकव्याप्त काश्मीरमध्ये अनेक दहशतवादी प्रशिक्षण केंद्रे निर्माण करण्यात आलेली आहेत. काश्मीर खोऱ्यातील जनतेच्या भावना भडकवून त्यांचे जिहादी आंदोलने उभे केले जातात. तसेच पाकिस्तान भारताविरुद्धात कधी दहशतवादी कारवाया तर कधी युद्धाच्या माध्यमातून कुटील कारवाया सुरूच ठेवून दहशतवाद्याला पोसण्याचे काम करत आहे.

मुंबई बॉम्बस्फोट १९९३ :-

१२ मार्च १९९३ या दिवशी मुंबईतील झवेरी बाजार, सहारा विमानतळ, नरिमन पॉईंट येथील एअर इंडिया इमारत इ.१२ ठिकाणी बॉम्बस्फोट होऊन ३५० लोक ठार तर १२०० जखमी झाले होते.

कंदहार प्रकरण :-

२४ डिसेंबर १९९९ रोजी नेपाळहून दिल्लीला येणाऱ्या इंडियन एअरलाईन्सच्या विमानाचे काठमांडूत अपहरण करून ते कंदहारला नेले त्यात एकूण १७६ प्रवाशी होते. तत्कालीन भारतीय जनता पक्ष सरकारने भारतीय तुरुंगातील दहशतवादी मौलाना मसूद अझहर, मुश्ताक झरगर आणि अहमद उमर सईद यांना कंदहारला पोहोचविले आणि विमानातील प्रवाशांची सुटका करून घेतली. यात दहशतवाद्यांनी रूपेन कत्याला नावाच्या तरुणाला ठार केले.

संसदेवर हल्ला :-

१३ डिसेंबर २००१ रोजी भारताच्या लोकशाहीचे मंदिर असलेल्या संसद भवनावर जैश-ए-मोहम्मद व लष्कर-ए-तैयबा या संघटनेच्या पाच दहशतवाद्यांनी हल्ला केला. यात दहशतवादयांना आपल्या सुरक्षा यंत्रणेने ठार केले पण आपले सहा पोलिस शहीद झाले.

अक्षरधाम मंदिर :-

२४ सप्टेंबर २००२ रोजी अक्षरधाम मंदिरावर दहशतवाद्यांनी हल्ला केला. या हल्ल्यात २९ भाविक मृत्यूमुखी तर १०० पेक्षा जास्त लोक जखमी झाले.

लोकल रेल्वेतील स्फोट :-

मुंबई लोकल रेल्वेत ११ जूलै २००६ रोजी ११ मिनिटांत सात बॉम्बस्फोट घडवून आणले. यात २०९ लोक ठार तर ७०० जखमी झाले.

२६/११ चा मुंबईवरील हल्ला :-

मुंबई येथील बोरीबंदर रेल्वेस्टेशन, कॅफे लियोपोल्ड, नरिमन हाऊस, ताज हॉटेल इ. ठिकाणी हल्ले व बेछुट गोळीबार करण्यात आला. तीन दिवस हा हल्ला चालू होता. ०९ दहशतवादी मारले गेले व अजमल कसाब हा दहावा दहशतवादी पकडला गेला. नंतर त्याला फाशीची शिक्षा दिली गेली. यात १६६ लोकांनी आपले प्राण गमावले. तर हेमंत करकरे, अशोक कामटे, तुकाराम ओंबळे, विजय साळसकर, संदिप अन्नीकृष्णन यांनी अतिरेक्यांशी लढताना हौतात्म्य पत्करले.

पठाणकोट हल्ला :-

पंजाब येथील भारतीय सैन्य तळावर ०२ जानेवारी २०१६ रोजी हल्ला करण्यात आला उरी हल्ला :-

जम्मू-कश्मीरच्या उरी या ठिकाणी भारतीय सैन्य तळावर दहशतवाद्यांनी १८ सप्टेंबर २०१६ रोजी हल्ला केला. यात १८ जवान शहीद झाले.

पुलवामा हल्ला :-

जम्मू-कश्मीर राष्ट्रीय महामार्गावरून भारतीय बळचे जवान १४ फेब्रुवारी २०१९ रोजी जात असताना जवानांच्या बसवर हल्ला केला. त्यात ४० पेक्षा जास्त जवानांना आपले प्राण गमवावे लागले. या घटनेमुळे भारतभर संतापाची लाट उसळून भारत-पाक युद्धजन्य परिस्थिती निर्माण झाली. भारताने २६ फेब्रुवारी २०१९ रोजी हवाई कारवाई करून दहशतवादी तळ उध्वस्त केले. यासारखे अनेक हल्ले दहशतवाद्यांनी भारतावर करून भारतीय लोकांमध्ये भीतीचे वातावरण निर्माण केले आहे.

दहशतवाद रोखण्यासाठी शासनाने केलेले कायदे :-

भारतात अस्थिरता निर्माण करण्याच्या उद्देशाने दहशतवाद्यांनी अनेक वेळा हल्ले केले. त्याद्वारे अनेक निरपराध नागरिक मारले गेले. परंतु प्रत्येकवेळी भारताने मोठ्या धैर्याने या हल्ल्यांचा सामना केलेला आहे. मुंबईसारखे शहर अनेक वेळा झालेल्या दहशतवादी हल्ल्यांमुळे नेहमी दहशतीच्या सावटात वावरताना दिसून येते. यावर ठोस उपाययोजना करणे आवश्यक आहे. त्या दृष्टिकोनातून शासनाने अनेक महत्वपूर्ण कायदे केलेले आहेत.

वाढत्या दहशतवादाचा बिमोड करण्यासाठी दहशतवादी आणि विघटनकारी कार्य निवारण आजही नियम १९८७ हा कायदा लागू करण्यात आला. याची मुदत ०२ वर्ष इतकी ठरविण्यात आली. त्यानंतर कालमर्यादा वाढवण्यात आली. या कायदान्वये दहशतवाद्यास कमीतकमी पाच वर्षांची शिक्षा तर जास्तीत जास्त आजन्म कारावास अशी शिक्षेची तरतूद केलेली आहे.

दहशतवाद निवारण अटी नियम २००२ ला लागू करण्यात आला. परंतु २००४ साली हा कायदा रद्द करण्यात आला. या बरोबरच महाराष्ट्र स्थानबद्धता प्रतिबंधक कायदा (१९७०), राजकीय सुरक्षा (१९८०), महाराष्ट्र जातीय, समाजविरोधी व इतर विघातक कृत्यांना प्रतिबंध करणारा कायदा (१९८१), विमान अपहराविरोधी कायदा (१९८२), दहशतवाद प्रभावित क्षेत्रांसाठी विशेष न्यायालयांची तरतूद (१९८४), महाराष्ट्र संघटित गुन्हेगारी नियंत्रण कायदा (१९९९), टेलिफोन टॅपिंग इ. निरनिराळे कायदे करून दहशतवाद समूळ नष्ट करण्याचा शासकीय स्तरावरून प्रयत्न केला जात आहे.

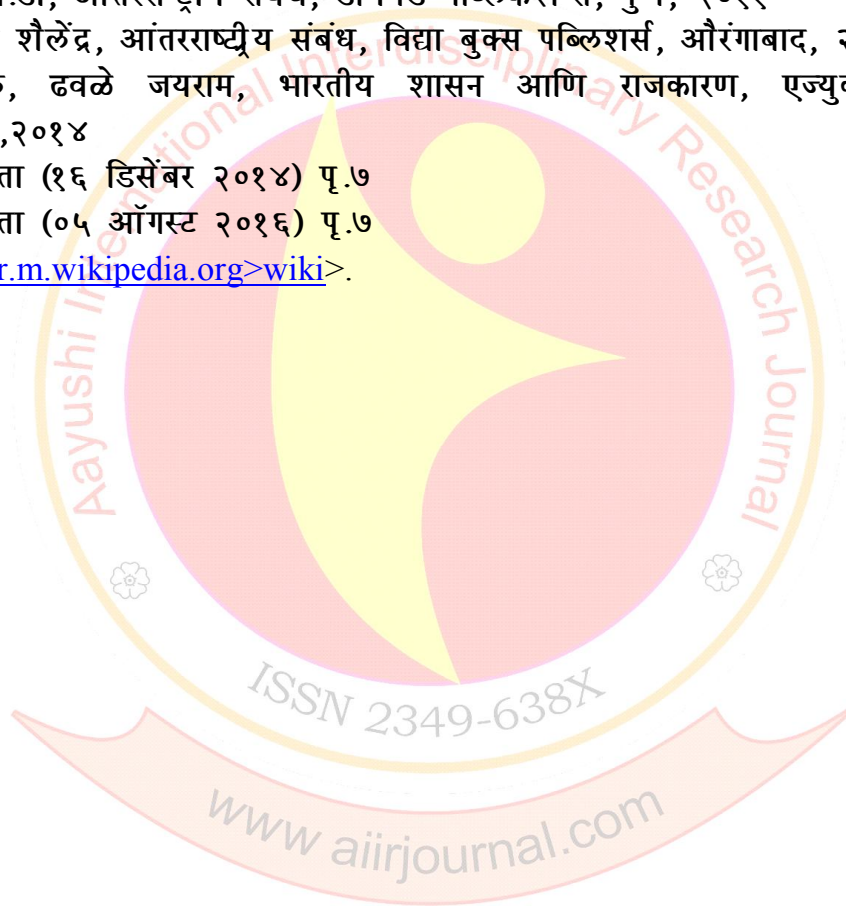
समारोप :-

भारताच्या विकासात अडसर निर्माण करणारी बाब म्हणजे दहशतवाद होय. भारताच्या राष्ट्रीय एकात्मतेसमोरील सर्वात मोठे आव्हान दहशतवादाच्या माध्यमातून उभे केले जात आहे. या दहशतवादी कारवाया अल कायदा, लष्कर-ए-तोयबा, जैश-ए-महंमद, हिजबुल मुजाहिद्दीन, जमात-ए-उलेमा, काश्मिर लिबरेशन आर्मी इ.दहशतवादी संघटनांकडून सातत्याने भारतात दहशतवादी हल्ले घडवून

आणल्याचे दिसून येते. दहशतवाद हा मानवतावादाचा शत्रू आहे असे भारताचे पूर्वीपासूनच धोरण राहिलेले आहे. भारत हा शांतताप्रिय देश असून जगातील सर्वात मोठी लोकशाही व्यवस्था भारतात आहे. दहशतवादविरोधी चळवळीत आंतरराष्ट्रीय पातळीवर भारताची भूमिका मोठी आहे. जगभरात दहशतवाद ही उग्र समस्या बनलेली असल्याने भारताबरोबर सहकार्य करण्यासाठी जगातील अनेक बलाढ्य राष्ट्र सरसावली आहेत. ज्यामूळे भारत देश आज दहशतवादाचा आव्हान म्हणून सामना करत आहे.

संदर्भ ग्रंथसूची

- १) उदगावकर म.न, अदृश्य भस्मासूर—दहशतवाद, प्रमोद प्रकाशन, पुणे, १९९०
- २) उदगावकर म.न, एकविसाव्या शतकातील दहशतवाद, डायमंड पब्लिकेशन्स, पुणे, २००७
- ३) तोडकर बी.डी, आंतरराष्ट्रीय संबंध, डायमंड पब्लिकेशन्स, पुणे, २०११
- ४) देवळानकर शैलेंद्र, आंतरराष्ट्रीय संबंध, विद्या बुक्स पब्लिशर्स, औरंगाबाद, २०११
- ५) शिंदेसुनील, ढवळे जयराम, भारतीय शासन आणि राजकारण, एज्युकेशनल पब्लिशर्स, औरंगाबाद, २०१४
- ६) दै.लोकसत्ता (१६ डिसेंबर २०१४) पृ.७
- ७) दै.लोकसत्ता (०५ ऑगस्ट २०१६) पृ.७
- ८) <https://mr.m.wikipedia.org/wiki>.

दहशतवाद

प्रा.डॉ.डी.बी.पवार
फुलसिंग नाईक महाविद्यालय,
पुसद जि.यवतमाळ

प्रस्तावना :-

जगातील सर्व देशात दहशतवादाची पाळेमुळे सर्वत्र पसरलेली आहेत. दहशतवादाला आज कुठलाही धर्म, जात उरलेली नसून हा दहशतवाद सामान्य नागरीकांच्या अधिकारांवर व स्वातंत्र्यावर दरोज गदा आणत आहे. संयुक्त राष्ट्रसंघाचे सरचिटणीस कोफी अन्नान यांनी ११ सप्टेंबर २००१ च्या अमेरिकेतील घटनेनंतर सर्व जगाला उद्देशून असे म्हटले होते की, “दहशतवाद” हे जगातील संकट आहे, म्हणून जगातील सर्व राष्ट्र एकत्र येऊन विरोध करणे आवश्यक आहे, परंतु दहशतवादाची निर्मिती आजची नसून जुन्या काळातील ती एक समस्या होती. मात्र तिचे स्वरूप वेगळे होते. जगात २०१५ मध्ये जेवढी आतंकवादी आक्रमणे झालीत त्यातील ५५ टक्के आक्रमणे भारत-पाकीस्तान, इराक, अफगानिस्तान आणि नायजेरिया या देशांमध्ये घडली अशी माहिती अमेरिकेतील अधिकृत शासकिय सूत्रांनी दिली आहे. अमेरिकेच्या आतंकवाद विरोधी शाखेचे समन्वयक जस्टीन सिबरेल यांनी मत व्यक्त केले की आतंकवादी आक्रमण बळी पडलेल्या व्यक्तीपैकी ७४ टक्के व्यक्ती पाकिस्तान, इराक, अफगानिस्तान, नायजेरिया आणि सीरिया या देशातील होते. तसेच मेरीलँड विद्यापीठाने घोषित केलेल्या आकडेवारीनुसार जगातील एकूण १२ देशात आतंकवादी आक्रमणाच्या घटना घडल्या असल्या तरी त्यातील बहुतेक आक्रमण भारत पाकिस्तान इराक, अफगानिस्तान आणि नायजेरिया या पाच देशातच घडल्यात. आक्रमणांत बळी पडलेल्यांची संख्या इराक, पाकिस्तान आणि नायजेरिया या देशात काही प्रमाणात घटली आहे. अफगानिस्तान बांगलादेश इजिप्त, सीरिया आणि टर्की या देशात मात्र ही संख्या वाढली आहे. आतंकवादी आक्रमणे घडवणाऱ्या घटनांसाठी इस्लामिक स्टेट सर्वाधिक उत्तरदायी किंवा जबाबदार आहेत

दहशतवादाची व्याख्या

१)जॉन क्रेटमच्या मते :-“ आपल्या राजकीय मागण्या जबरदस्तीने मान्य करून घेण्यासाठी विशिष्ट समूहात आत्यंतिक भीती निर्माण करण्याच्या हेतूने एखादी व्यक्ती किंवा गट यांनी प्रस्थापित सत्तेच्या बाजूने किंवा विरोधात चालविलेला किंवा निर्माण केलेला धाक म्हणजे दहशतवाद होय ”

“स्वतःची इच्छापूर्तीसाठी मागणीसाठी, उद्दिष्टपूर्तीसाठी, ध्येयासाठी अशा संघटनांच्या विद्यमान कायद्याच्या सामाजिक संघटनेच्या विरोधात हालचाली सुरू असतात यालाच दहशतवाद असे म्हणतात”

दहशतवादाची कारणे

१)राजकीय कारणे :-

लोकशाहीमध्ये कोणतेही राजकीय पक्षाला आपले वर्चस्व लोकांवर रहावे अन्यथा लोक आपल्या पक्षाला विसरले जातील असे वाटते दहशतवादी संघटना निवडणुकीच्या काळात बॉम्बस्फोट घडवून आणतात तेव्हा तो राजकीय हस्तक्षेप असतो.

२)सामाजिक कारणे :-

देशात निर्माण झालेले शिक्षणाचे सर्वदूर पसरलेले जाळे, यामुळे अतिशय बुद्धिमान वर्ग निर्माण झालेला आहे. परंतु बहुतांश वर्ग शिक्षणापासून दूर असल्याकारणाने बेकारी निर्माण झाल्यामुळे तसेच सामाजिक असुरक्षिततेची भावना सुसंवादाचा अभाव व दुसऱ्याबद्दल व्यक्तीमध्ये निर्माण झालेली संकुचित वृत्ती व स्पर्धात्मक भावनेतून दहशतवाद जन्माला येतो.

३) धार्मिक कारणे :-

जगातील बहुसंख्य देशात अनेक लोक धर्म हेच आपले कर्तव्य मानतात परंतु जागतिक स्तरावरील लोकशाही प्रक्रियेत धार्मिकतेच्या आधारावर राजकीय सत्ता हस्तगत करून टिकून ठेवण्याचे प्रयत्न केले जात असते, परंतु भविष्यात टिकेल याची शाश्वती नाही. उदा. माझी प्रधानमंत्री इंदिरा गांधी घडवून आणलेल्या व्यवसायपद्धत ठसनमंजूरत (ऑपरेशन ब्लू स्टार) मुळे शिख धर्मियांनी इंदिरा गांधी ची हत्या केली.

४) बदल्याची भावना :-

दहशतवाद घडवून आणाऱ्या लोकांना प्रचलित समाज व्यवस्था व समाजात होणारे परिवर्तन यास मान्यता नसते. म्हणून समाजातील बहुतांश वर्ग दुखावल्यामुळे त्या लोकांच्या मनात दहशतवाद निर्माण होतो.

५) इतर राष्ट्रांशी द्वेषाची भावना :-

स्वातंत्र्यप्राप्त काळापासून भारत व पाकिस्तानच्या दरम्यानचा सीमावर्ती राज्यात सतत दहशतवाद फार मोठ्या प्रमाणात निर्माण झालेला दिसून येतो. याच मुख्य कारण म्हणजे एकमेकाबद्दल द्वेषाची भावना होय.

दहशतवादाचे स्वरूप

१) नितीहीनतेवर आधारित :-

दहशतवाद ही एक कल्पना नसून भयावह वास्तव आहे, दहशतवादात निरपराध लोकांची हत्या केली जाते, शस्त्रहीन लोकांना निर्दयपणे ठार करून भीतीचे वातावरण निर्माण केली जातात तसेच दहशतवाद हा मानवतेला आणि नैतिकतेला काळिमा फासणारा तसेच अत्यंत हीन पातळीवर खेळला जाणारा युद्धाचा प्रकार आहे.

२) युद्धाचाच एक प्रकार :-

दहशतवाद हा एकटाच प्रकार असला तरी त्याचे युद्ध छुपे आणि अनिश्चित स्वरूपाची असतात. दहशतवादी सैनिकाप्रमाणे विशिष्ट पोषाख वापरत असल्याने त्यांच्याकडून प्रत्यक्ष हल्ला होईपर्यंत त्यांना ओळखणे कठीन होऊन जाते.

३) लोकशाही विरोधी कृत्य :-

दहशतवाद हा लोकशाही विरोधी कृत्य करण्यास तत्पर असतात. दहशत घडवून आणण्यासाठी गुप्त पद्धतीने संघटित करणे, नियोजन करणे, हिंसात्मक कृती जाणीवपूर्वक घडवून आणणे, राजकीय हेतूने प्रेरित राहून राष्ट्राच्या अंतर्गत अशांतता निर्माण करणे, वेळ पडली तर बळजबरी करून धमक्या देतांना शस्त्राचा वापर करण्यात येते. तसेच मानवी हक्कांचा भंग करण्यात पुढाकार घेणे अशा अनेक प्रसंगानुरूप दहशतवादाचे स्वरूप बदलत असतात.

भारतातील जम्मू-काश्मिरमधील उरी व पुलवामा जिल्ह्यातील दहशतवादाची स्थिती

१) एक अत्यंत धक्कादायक घटना :- जम्मू-काश्मिरमधील गेल्या काही महिन्यांमध्ये सुरू असलेल्या “ऑल आऊट” ऑपरेशनला मोठे यश येतोच, बारामुल्लासारख्या जिल्ह्याला नुकत्याच दहशतवाद मुक्त म्हणून घोषित करत असतांनाच व २०० हून अधिक दहशतवाद्यांना कंठस्नान घालण्यात यश आलेले असतांनाच एक अत्यंत धक्कादायक आणि दुःखद घटना पुलवामा येथे घडली, या जिल्ह्यातील केंद्रिय राखीव दलाच्या तुकडीवर आत्मघातकी हल्ल्यामध्ये ४४ हून अधिक जवान शहीद झाले आहे. यामुळे संपूर्ण देश हादरला आहे. यावेळी दहशतवाद्यांनी ३५० किलोहून अधिक स्फोटाचा स्फोट घडवून आणला होता.

२) या हल्ल्याची जबाबदारी जैश-ए-मोहम्मद या दहशतवादी संघटनेने स्विकारली आहे :- मागील दोन वर्षांमध्ये एवढा मोठा हल्ला जम्मू-काश्मिरच नव्हे तर भारतामध्येही झालेला नव्हता. या हल्ल्यामध्ये

दोन बसेस बेचिराख झाल्यात त्या प्रत्येक बसेसमध्ये किमान ४५ जणांची बसण्याची व्यवस्था होती, म्हणजेच या दोनही बसेसमध्ये ९० सैनिक असण्याची शक्यता टाळता येत नाही, या हल्ल्यात मोठा स्फोट त्याहून अधिक धूर मोठ्या प्रमाणात दिसत होते.

- ३) पूर्व नियोजित हल्ले होते :- या हल्ल्याचे नियोजन आणि त्याला प्रत्यक्ष मूर्त स्वरूप देणे एका रात्रीतून शक्य नव्हते, त्यामुळे तेथील स्थानिक पोलिसांच्या गुप्तचर यंत्रणा अपयशी आणि अयशस्वी ठरविण्यात आली आहे. कारण हे नियोजन करतांना जवळपास कुठल्याही गाडीत ३५० किलो स्फोटके भरून त्याचा आयईटी तयार करण्यासाठी बराच वेळ लागतो, स्फोटके लपविणे किंवा कोणाच्या नजरेत पडू नये, याची काळजी घ्यावी लागते. काही लोकांच्या माहितीनुसार या बसेसवर स्कॉर्पिओ गाडी आदळण्यात आली. यावेळी आरडीएक्सची वापर करण्याची शक्यता दिसून येते होती.
- ४) तांत्रिनी सल्लागार देशांच्या अंतर्गत आहे :- दहशतवादी हल्ला करीत असतांना १५० ते २०० किलो स्फोटके होती, सहाजिकच लपवून आणण्यासाठी दहशतवादांना जास्त त्रास झालेले नसावा, असे कौशल्य व्यक्तीकडे नव्हते असे नाही कारण या भागातील कोणी न कोणी तरी आश्रय देणारे होते. दुसरी गोष्ट म्हणजे हे वाहन लांब बसच्या बरोबर मधल्या भागामध्ये आदळण्यात आल्यानंतर असे दिसून आले की, सीआरपीएफ च्या जवानांनी नीट व्यवस्था केली नव्हती किंवा हलगर्जीपणा झालेला असावा, अशी शंका निर्माण होते, कारण जवान ५४ वी बटालियन हे दीड-दोन वर्षांनी काश्मिरमधील आपले काम करून जम्मूला परत जात होते. त्या आनंदात दुर्लक्ष झाले असल्याची शक्यता आहे.
- ५) ४४ जवान शहीद होणे अत्यंत दुःख घटना :- देशाच्या सुरक्षा यंत्रणेतील एकदाच ४४ जवान शहीद होणे अत्यंत दुःखमय घटना आहे. त्यामुळे त्याचा बदला घेणे प्रधानमंत्री नरेंद्र मोदी यांनीही जवानांचे बलीदान व्यर्थ जाणार नाही, असे सूचक ईशारा वजा खात्रीही दिलेली आहे. या दहशतवादी आत्मघातकी हल्ल्यानंतर संपूर्ण देशभरातून शोक व्यक्त होत आहे आणि देशप्रेम निर्माण होणे स्वाभाविक आहे, या भारतीय जनतेच्या भावनेचा आदर करून या हल्ल्याचा बदला घेण्यात यावा ही अपेक्षा सर्व जनतेची होती.
- ६) पाकीस्थान आणि जैश-ए-मोहम्मद हात झटकले :- पुलवामा जिल्ह्यातील आतंकवाद्यांच्या हल्ल्यानंतर पाकीस्थान आणि जैश-ए-मोहम्मद हे दोघेही याबाबत जबाबदारी स्विकारण्यास तयार नाही. कारण ते पुलवामामधील स्थानिकांचा सहभाग असल्याचा मुद्दा पुढे करतील ही अपेक्षा होती. तसेच काश्मिरमधील स्थानिकांचा असंतोष उफाळून आल्याचा कांगावा केला जाऊ शकतो, स्वतःचे अंग काढून घेण्याचा प्रयत्न आतापर्यंत अनेक हल्ल्याबाबत पाकीस्तान हेच करत आला आहे. मुंबईवर झालेला दहशतवादी हल्ल्यामध्ये कसाबला जिवंत पकडूनही पाकीस्तानने तो आमच्या नाकरीकच नाही असे सांगत हात झटकले होते.
- ७) सर्जिकल स्ट्राईक करावी लागेल :- उरीवरील हल्ल्यानंतर भारतीय सैनिकांनी सर्जिकल स्ट्राईक सारखे पाऊले उचलणे योग्य राहिल. यासाठी सैनिक योग्य वेळी, योग्य ठिकाणी पाकीस्थानला आणि दहशतवाद्यांना ठोकून या हल्ल्याचा बदला घेण्याचे निश्चित केले, यावेळी दहशतवादी संघटना म्हणजेच जिहादी यांनी भारतीय जनतेला उद्देशून संदेश देऊन अंतर्गत कलह निर्माण करण्याचा प्रयत्न या संघटना करीत होत्या, या विषयी आपण सजग राहणे योग्य राहिल.
- ८) देशांतर्गत राहणाऱ्या गद्दारा विरोधात कार्यवाही करणे :- जम्मू-काश्मिरमधील ज्यावेळी एक बटालियन एका ठिकाणाहून दुसरीकडे जाते तेव्हा त्यांच्या ५०-६० गाड्या असतात. काही ट्रक सामग्री घेऊन जात असतात तेव्हा लोकांना यांची खबर लागते. जैश-ए-मोहम्मद, लष्कर-ए-तोयबा, इसिक यांचे स्लिपर सेल्स आणि स्थानिक खबरे यांची हालचाल होत असल्याचे खबर निश्चित होताच. श्रीनगरहून अबेटीपुरापर्यंत येण्यास साधारण: दीड ते दोन तास लागतात, या दोन तासात नियोजन तयार करण्यात आले, म्हणून या अंतर्गत घडत असलेल्या घडामोडीच्या

खबऱ्या असणान्या गदारांविरोधात कारवाई करण्याची गरज आहे. २६/११ च्या हल्ल्यानंतरही आपन देशातील गदारांविरोधात कोणतीच कारवाई केली नाही. उरीच्या हल्ल्यानंतरही हेच घडले, म्हणून देशात लपलेल्या या गदारांना शोधून त्यांना शिक्षा करणे आवश्यक आहे. भविष्यात कोणताही व्यक्ती अशा प्रकारची फितूरी करतांना धजावणार नाही, अशा प्रकारची मजबूत शिक्षा असायला हवी.

भारतातील दहशतवादी संघटना :-

भारतातील कायदा आणि सुव्यवस्था तसेच समाजातील शांतता भंग करणे किंवा मानवी हक्काचे उल्लंघन करणे व विकासाला अडथळा निर्माण करण्यासाठी अनेक दहशतवादी संघटना निर्माण झाल्या आहेत. त्यात अल बदर, अल मुजाहिदीन फोर्स, अल्लू उम्मा तामिळनाडू, अल जिहाद फोर्स, इक्बान उल मुस्लिम, इंडियन मुजाहिदीन, उल्फा-युनायटेड लिबरेशन फ्रंट ऑफ आसाम, काश्मिर जिहाद फोर्स, जमात उद दवा, जम्मू-काश्मिरमधील दहशतवादी संघटना, जम्मू-काश्मिर नॅशनल लिबरेशन आर्मी, जम्मू-काश्मिर लिबरेशन फ्रंट, जानुद-उल खलिफा-ए-हिंद, दिनदा अंजूमन आंध्रप्रदेश, देवबंदी (कडवे), नॅशनल सोशालिस्ट कौन्सिल ऑफ नागालॅंड.

नक्षलवादी संघटना :-

आपल्या देशात काही नक्षलवादी संघटना दिसून येतात त्यात पीपल्स लिबरेशन आर्मी, मणिपूर, पीपल्स वॉर ग्रुप, आंध्रप्रदेश, बब्बर खालसा, पंजाब, माओवादी कम्युनिस्ट सेंटर, बिहार, मुजाहिदीन जिहाद कौन्सिल, मुस्लिम मुजाहिदीन लष्कर ए तोयबा, सिम्मी अशा अनेक संघटना देशात क्रियाशील असतांना दिसून येतात.

दृष्यपरिणाम :-

१. दहशतवादामुळे सामाजिक तसेच राष्ट्रीय ऐक्य धोक्यात येते.
२. दहशतवादामुळे देशाच्या सर्वांगीण विकासाच्या मार्गात अडचणी येतात, देशाचा पैसा दहशतवादाला थोपविण्यात खर्च होतो.
३. दहशतवादी कारवायामुळे राष्ट्राला संपत्तीचे अतोनात नुकसान होते.
४. राष्ट्राच्या विकासाकडे दुर्लक्ष होते.
५. दहशतवादाची शिकार झालेल्या सर्वसामान्य लोकांची कुटूंबे उध्वस्त होतात.
६. दहशतवादामुळे निरपराध लोकांना प्राण गमवावे लागते.
७. दहशतवादामुळे राष्ट्राची व जागतीक स्तरावरची शांतता भंग पावते.

उपाय :-

१. देशाला वाचविण्यासाठी प्रत्येक नागरीक समोर येणे आवश्यक आहे.
२. भारतीय गुप्तहेर यंत्रणा किंवा संघटना अकार्यक्षम असेल तर बरखास्त करणे.
३. देशातील सर्व पक्षाच्या नेत्यांनी एकत्र येऊन देशहीताचा निर्णय घ्यावा.
४. भारतीय जनतेने सहिष्णूता बाळगणे योग्य राहिल.
५. देशातील धार्मीक तेढ कमी करणे.
६. काळ्या पैश्याच्या निर्मितीवर प्रतिबंधक उपाय योजना करणे.
७. दहशतवाद संपविण्यासाठी सर्व राष्ट्रांनी एकत्र येवून प्रयत्न करणे.
८. दहशतवादविरुद्ध कडक कायदे व नियम बनविणे व त्याची कठोर अंमल बजावणी करणे.
९. दहशतवादास खतपाणी घालणारी देशांतर्गत व्यवस्था नष्ट करणे.
१०. दहशतवाद संपुष्टात आणण्यासाठी संयुक्त राष्ट्र संघाला सर्व राष्ट्रांनी सहकार्य करावे.

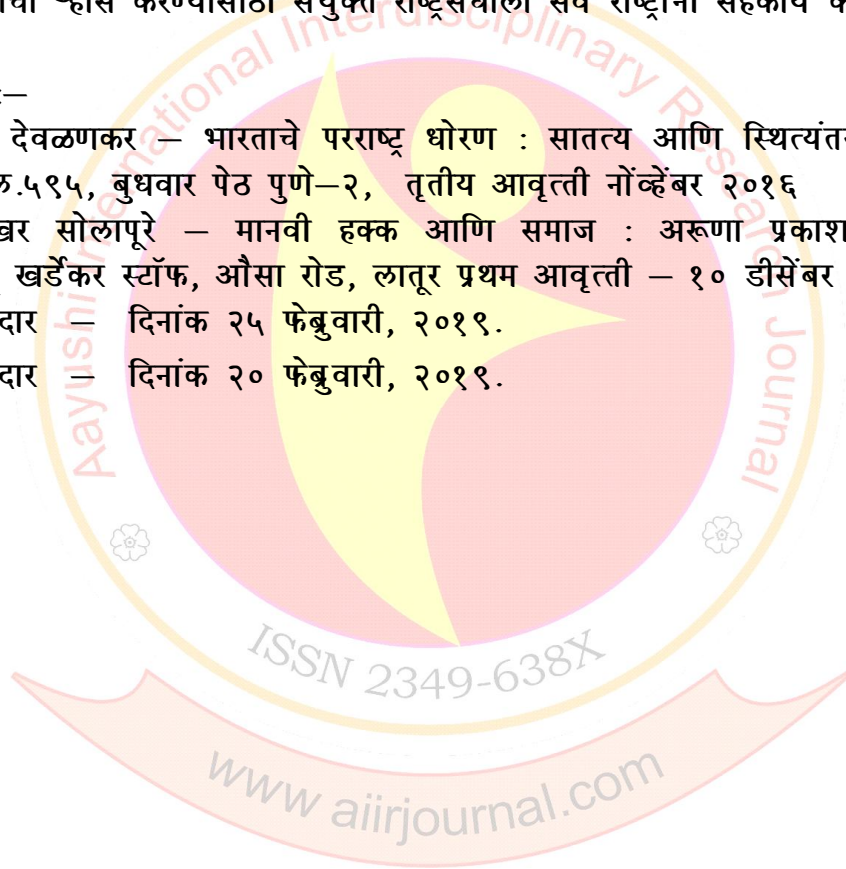
निष्कर्ष :-

१. आंतरराष्ट्रीय स्तरावरील सर्व सदस्य राष्ट्रांनी दहशतवाद ही संकल्पना संपुष्टात आणावी.

२. दहशतवाद म्हणजे भय किंवा भीती निर्माण करून समाजात व राज्यात अशांतता निर्माण केली जाते.
३. दहशतवाद ही संकल्पना सामाजिक, राजकीय आर्थिक व शैक्षणिक स्तरावरील सर्व कार्य विस्कळीत करतांना दिसते आहे.
४. भारतातील अनेक प्रादेशिक संघटनेच्या अंतर्गत दहशत निर्माण केल्याने त्याचे परिणाम सर्वांना भोगावे लागते.
५. आतंकवादी संघटनेमुळे मानवी हक्कांचे उल्लंघन आजही होतांना दिसत आहे.
६. दहशतवादामुळे शांतता भंग पावत असते.
७. जागतिक स्तरावरील कुठल्याही राष्ट्रांनी दहशतवाद्याला खतपाणी घालू नये.
८. दहशतवाद म्हणजे मानवी विकासाला अडथळा निर्माण करण्याचे एक शस्त्र आहे.
९. दहशतवाद संपुष्टात आणण्यासाठी सर्व राष्ट्रांच्या मानसिकतेत परीवर्तन होणे आवश्यक आहे.
१०. दहशतवादाचा न्हास करण्यासाठी संयुक्त राष्ट्रसंघाला सर्व राष्ट्रांनी सहकार्य करावे.

संदर्भ ग्रंथ सूची :-

१. डॉ.शैलेंद्र देवळणकर — भारताचे परराष्ट्र धोरण : सातत्य आणि स्थित्यंतर, प्रकाशक सकाळ पेपर प्रा.लि.५९५, बुधवार पेठ पुणे-२, तृतीय आवृत्ती नोव्हेंबर २०१६
२. डॉ.राजशेखर सोलापूरे — मानवी हक्क आणि समाज : अरूणा प्रकाशन, १०३ ओमकार कॉम्प्लेक्स खर्डेकर स्टॉफ, औसा रोड, लातूर प्रथम आवृत्ती — १० डिसेंबर २०१४.
३. दैनिक मतदार — दिनांक २५ फेब्रुवारी, २०१९.
४. दैनिक मतदार — दिनांक २० फेब्रुवारी, २०१९.

भारतीय समाजव्यवस्था व जागतिकीकरण

प्रा.डॉ. दिपक चौर पगार

प्रमुख समाजशास्त्र विभाग

गुलाम नबी आझाद महाविद्यालय

बारिशटाकळी जि.अकोला

सारांश :-

भारतीय समाजामध्ये जागतिकीकरणानंतर मोठे लक्षणीय बदल झाल्याचे दिसून येत आहे. म्हणूनच समाजातील या नव्या बदलांचा अभ्यास करताना त्याची दखल करून घेणे हे क्रमप्राप्त आहे. जागतिकीकरण या मुद्द्याचा यूपीएससीच्या मुख्य परीक्षेच्या अभ्यासक्रमातही समावेशही करण्यात आलेला आहे २०१३ साली लेखी परीक्षेमध्ये जागतिकीकरणाचा वृद्धावर होणाऱ्या परिणामांबाबत प्रश्न विचारला गेलेला होता खरे पाहता सामाजिक मुद्दे हे कमीअधिक प्रमाणामध्ये जागतिकीकरणाच्या प्रक्रियेत जोडलेले आहेत. आणि त्यामुळे जागतिकीकरणाची संकल्पना तसेच तिचा व्यवहार त्यात गुंतलेले विविध प्रवाह आणि त्याकडे पाहण्याचे विविध असे दृष्टीकोन समजून घेणे ही आज काळाची गरज आहे. जागतिकीकरण हे उद्योगधंद्यासाठी एक मोठा प्रश्न निर्माण झालेला आहे सगळे उद्योग धंदे घरी ला लागलेले आहेत आहेत मोठे कारखाने बंद पडलेले आहेत त् मानवी जीवन ढवळून निघाले आहे नव्हे आर्थिक मंदीची लाट कोसळलेली आहे परिणामी जागतिकीकरणाच्या दहके मध्ये शेतकरी शेतमजूर दलित पीडित आदिवासी हा भाजला गेला आहे

प्रस्तावना :-

आजच्या एकविसाव्या शतकामध्ये जागतिकीकरणाचा मोठ्या प्रमाणात प्रभाव पडल्याचे दिसून येते जागतिकीकरण हा एक कळीचा मुद्दा बनलेला आहे त्यासोबत त् व्यापक दृष्टिकोनातून बघितले जाते जागतिकीकरणामुळे राष्ट्रातील नागरिकत्व निर्माण होत आहे आज नागरिकत्व आणि जागतिक नागरिकत्व या संकल्पना मूर्त रूपात येऊ पाहत आहे जागतिकीकरणामध्ये सांस्कृतिक वैविध्य नष्ट होऊन एक छापी संस्कृती ती निर्माण होते असाही प्रतिवाद केल्या जातो आहे

जागतिकीकरणाचा अर्थ :-

जागतिकीकरण म्हणजे संपूर्ण जगाची एका मोठ्या बाजारपेठेत रूपांतर करण्याची प्रक्रिया होय वस्तू आणि सेवा त्याचप्रमाणे भांडवल आणि श्रम यांच्या व्यापारावरील निर्बंध उठवून जागतिक पातळीवर व्यापार मुक्तपणे घडून येण्याची प्रक्रिया यात सामावलेली आहे ही सध्या अलीकडे लोकप्रिय झाली असल्याचे दिसून येते खऱ्या अर्थाने ही प्रक्रिया एकोणिसाव्या शतकापासून सुरु झाली भांडवल शेळके वाढ उपलब्ध सागरी दळणवळण टेलिग्राम पासून तर विसाव्या शतकातील उपलब्ध हवाईमार्ग दूरध्वनी संगणक बहुराष्ट्रीय कंपन्या व्यापार आणि गुंतवणुकीवरील निर्बंध यामधील लवचिकतेचे मधून जागतिकीकरण सुरु झाले आहे २० व्या शतकाच्या उत्तरार्धात आणि २१ व्या शतकाच्या पूर्वार्धात जी माहिती तंत्रज्ञान इंटरनेट आणि सेवा यांचा व्यापार जागतिक पातळीवर खुला झाल्याकारणाने जागतिकीकरणाच्या प्रक्रियेमध्ये मोठा झपाट्याने वेगाला आणि याच जागतिकीकरणाच्या समर्थन करणाऱ्यांच्या मते अविकसित आणि विकसनशील देशांच्या आर्थिक विकासाला गती प्राप्त होऊन विकसित देश आणि बहुराष्ट्रीय कंपन्या जसे गरीब देशांमध्ये ते मोठी भांडवल गुंतवणूक करीत

असताना दिसून येत आहे तंत्रज्ञानाचा प्रवाह मागास राष्ट्रांकडे जाताना दिसतो आहे जागतिकीकरणाच्या धोरणांमधून दक्षिण पूर्व आशियाई देश आणि ब्राझील यांनी विकास संपादन केल्याचे चित्र पाहायला मिळते म्हणजेच जागतिकीकरणा अंतर्गत उदारीकरण खाजगीकरण आणि तंत्रज्ञानामध्ये घडून आलेली क्रांती ती बहुराष्ट्रीय कंपन्या आंतरराष्ट्रीय करण राज्याचा रहास कल्याणकारी राज्याचा रास बाजारपेठांचे सार्वभौमत्व असेही ही प्रवाह सुरू झाल्याचे चित्र दिसून येते. संकल्पनात्मक दृष्टिकोनातून बघितले असता भौगोलिकता आणि राष्ट्रीय ओळख नष्ट होऊन इतिहास आणि राजकारण याचा खरा अर्थाने पुनर्जन्म झाल्याचे दिसून येते जसे मानवी शासनाचे उदारमतवादी लोकशाहीचे अंतिम प्रारूप फ्रान्सिस फुकुयामा यांनी संबोधले आहे तर जागतिकीकरण म्हणजे व्यापार वित्त आणि माहितीचे एकत्रीकरणातून जागतिक बाजारपेठ आणि संस्कृतीची निर्मिती ती होय असं अँथनी गिडन्स म्हणतात

जागतिकीकरणाचा पडलेला प्रभाव

जागतिकीकरणाचा प्रभाव तसा सकारात्मक आणि नकारात्मक अशा दोन्ही स्वरूपात पडल्याचे चित्र दिसून येते

१) सकारात्मक प्रभाव

विविध यंत्र तंत्राचा वापर करून दूरदर्शन इंटरनेट संगणक मोबाइलच्या माध्यमातून व्यक्तींमध्ये अतिशय झपाट्याने विकास काम होत गेली परंपरिक व्यवसाय मध्ये वृद्धी होऊन नफातोटा समजू लागला

सांस्कृतिक घटकावर प्रभाव

सांस्कृतिक घडामोडी आज इंटरनेट द्वारा देश-विदेशातील संस्कृतीचं दर्शन व्यक्ती सहज रित्या करू लागला आणि सांस्कृतिक विश्वाचे संक्रमण नही होत गेले

आर्थिक क्षेत्रात प्रभाव

जागतिकीकरणामुळे सहजरित्या रोजगार प्राप्त झाला आणि भारताची वाटचाल महासत्तेकडे सुरू झाली बाजारात स्पर्धा आणि चढाओढ वाढू लागली विकासाचा दर वाढला

राजकीय व्यवस्थेवर प्रभाव

स्वतंत्र लोकशाहीने या जागतिकीकरणाचा स्वीकार केला आणि त्याचाच राजकीय व्यवस्थेवर रही मोठा प्रभाव पडल्याचे दिसून येते जगातील अनेक देश एक दुसऱ्या देशांशी संपर्कात येऊ लागले म्हणजेच आर्थिक दृष्ट्या देवाण-घेवाण हे याचं द्योतक म्हणून सांगता येईल

नकारात्मक प्रभाव

१) जागतिकीकरणामुळे संस्कृती सांस्कृतिक मूल्य न जोपासता मूल्यांचा आदर न करता पाहिजेत असे व्यभिचार पाहिजेत असा स्वैराचार एकूणच सांस्कृतिक मूल्यांशी निगडित वर्तन न करता अपगमन होताना दिसत आहे.

२) अर्थव्यवस्थेवर प्रभाव : जागतिकीकरणाचा अर्थव्यवस्थेवरही मोठा प्रभाव पडला आहे आर्थिक सांस्कृतिक क्षेत्रामध्ये जागतिकीकरण औद्योगिकीकरणा मुळे बेरोजगारी वाढल्याने खेडे ओस पडलेत. बालगुन्हेगारी भिक्षावृत्ति वाढीस लागली

आरोग्य व शिक्षण व्यवस्थेवर प्रभाव

मोबाइल इंटरनेट संगणकामुळे सायबर क्राईम सारखे गुन्हेगारी वाढीस लागली परिणामी आज विघातक समस्यांच्या सामोरे जावे लागत आहे

जागतिकीकरणाच्या या प्रवाहांमध्ये परदेशातील आकर्षक वस्तूंकडे ही पिढी वळू पाहते आहे संगणक मोबाईल यामुळे ही ही पिढी बरबादीचा मार्गाकडे जात आहे शेतकरी शेतमजूर कामगार सामान्य जनता ही जागतिकीकरणाच्या दहा ते मध्ये भरडल्या जात आहे हे चित्र आपणास रोजच पाहायला मिळते खऱ्या अर्थाने पर्यावरणाचे संरक्षण व्हावे या दृष्टीकोनातून यावर विविध स्तरावर शासकीय-निमशासकीय सामाजिक धार्मिक या स्तरातून प्रयत्न करणे आज आवश्यक आहे

संदर्भसूची

- १) विष्णू भागवत :- जागतिकीकरण आणि गुलामगिरी समता प्रकाशन नागपूर २००७
- २) बी एम खाडे :- भारतीय समाज प्रश्न आणि समस्या
- ३) डॉ. निशांत सिंह :- मानवाधिकार व महिलाए
- ४) शैलेन्द्र देवळणकर :- मानवाधिकार २००६ प्रथम आवृत्ती

डॉ.बाबासाहेब आंबेडकर व अस्पृश्यता निवारण परिषदा—एक ऐतिहासिक विवेचन

डॉ.वसंत डोंगरे, खामगांव
फकिरा भगवान राजगुरु
जि.प.मराठी उच्च प्राथमिक शाळा
मोहना बुद्रुक ता मेहकर जि.बुलडाणा महाराष्ट्र

प्रस्तावना:—

प्राचीन काळी भारतीय समाजात ब्राम्हण, क्षत्रिय, वैश्य, शुद्र हे चार वर्ण होते. याच वर्णव्यवस्थेचे कालांतराने जातीव्यवस्थेत रूपांतर झाले. जातीव्यवस्थेत जो चौथा वर्ण शुद्र होता त्याचा सामाजिक दर्जा कनिष्ठ मानला गेला. अस्पृश्यता हा जातीव्यवस्थेने दिलेला एक शाप आहे. भारतीय समाजात अस्पृश्यता केव्हा व कोणी निर्माण केली. यासंदर्भात शिलालेखीय किंवा वाङ्मयीन पुरावे आढळत नाही. डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर अस्पृश्यतेच्या उगमाबाबत सांगतात की, **“अस्पृश्यतेचा जन्म अंदाजे इ.स.400 च्या दरम्यान झाला”**¹ वैदिक ग्रंथात ‘चांडाक’, ‘निषाद’ या शब्दाचा उल्लेख आढळतो, परंतु ते अस्पृश्य म्हणून गणले जात अथवा नाही याबाबत स्पष्ट उल्लेख वैदिक साहित्यात आढळत नाही. डॉ. घुर्ये जी.एस. यांच्या मते **“उत्तरवैदिक काळात धार्मिक शुद्धता व पवित्र—अपवित्रतेची भावना प्रखर होती परंतु अस्पृश्यतेचे स्वरूप जास्त प्रखर नव्हते”**² स्मृतीकाळ व धर्मशास्त्र युगात मात्र अस्पृश्यतेची भावना अगदी स्पष्ट झालेली आढळते. वैदिक वाङ्मयातून व श्रुति, स्मृति, पुराणे, आदी धर्मशास्त्रातून चातुर्वर्ण्याचा जन्म झाला या धर्मशास्त्रात शुद्र, अतिशुद्र, चांडाक, दास, दस्यु, अंत्यु, अत्यंज, अंतवासीम अशा हलक्या हिन कनिष्ठ व नीच जातीचा जन्म झाला ह्या जातींनाच ‘अस्पृश्य’ लेखले जाऊ लागले.³ अस्पृश्यतेच्या उगमामागील कारण सांगताना डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर म्हणतात **“एक—दुरावलेल्या व पराभुत लोकांकरिता असणारी अवहेलना आणि त्यांच्याबद्दल असणारा द्वेष आणि दोन — गोमांसभक्षण”**⁴ या दोन कारणांमुळे या लोकांना अस्पृश्य संबोधण्यात येवू लागले. भारतातील अस्पृश्य वर्गाला जातीव्यवस्थेचे सर्वात जास्त चटक बसले आहेत. पेशवे काळात तर त्यांना गुलामगिरीचे जीवन जगावे लागत होते. इंग्रजी राजवटीमध्येही अस्पृश्यांवर अनेक बंधने होती. डॉ.आंबेडकरांनी भारतीय समाजातील दबलेल्या, शोषित घटकांना सामाजिक, राजकीय, व आर्थिक हक्क मिळवून देण्याचे कार्य केले आहे. अस्पृश्यांना कमरेवरचं शरीर झाकण्याची परवानगी नव्हती, विशिष्ट प्रकारचे कपडे आणि विशिष्ट प्रकारचे दागिने घालायची परवानगीही त्यांना नव्हती. महार जातीतील लोकांना तर आपल्या पावलाचे ठसे पुसले जावेत यासाठी कमरेला पाठीमागे झाडू बांधावा लागत असे. अस्पृश्य स्त्रियांच्या शरीरांवर विशेषाधिकारी जातीतील पुरुषांना निर्विवाद हक्क गाजवता येत होता. प्रेम विटाळ कारक आहे, बलात्कार शुद्ध आहे. भारतातील अनेक भागांमध्ये हे अजुनही असंच सुरू आहे.*

अस्पृश्य—अर्थ, व स्वरूप

अस्पृश्य हा शब्द अ + स्पृश्य ह्या दोन शब्दापासून बनलेला आहे. **‘अस्पृश्य’** ह्या शब्दाचा अर्थ **‘स्पर्श करण्यास अयोग्य’** असा होतो. 23 ऑक्टोबर 1928 रोजी बाबासाहेब आंबेडकर आणि सर हरिसिंग गौर यांच्यात झालेल्या चर्चेत **‘अस्पृश्य व दलित’** हे दोन्ही शब्दप्रयोग समानार्थी असल्याचे बाबासाहेब सांगतात.⁵ 16 नोव्हें 1928 च्या बहिष्कृत भारताच्या अंकामध्ये ‘दलित’ हा शब्द सर्वप्रथम आढळतो.⁶ **‘दि अनट्चेबल्स —हू वेअर दे अँड व्हाय दे बिकेम अनट्चेबल्स’** पुस्तकात ‘दलित’ या शब्दाचे इंग्रजी भाषेमध्ये **“मोडलेली माणसे”** असे वर्णन केले आहे.⁹ ‘दलित’ या संज्ञानुसार अस्पृश्य, शुद्र, अतिशुद्र, अत्यंत इत्यादीचा समावेश दलित म्हणून होतो. दलित शब्दाची व्युत्पत्ती संस्कृत भाषेत दल म्हणजे **“अविकसित फाटलेला, खंडित झालेला, टूकडे झालेला, चुर्ण झालेला असा होतो. मराठी शब्दकोशामध्ये ‘दल’ म्हणजे नाश**

करणे, नाश पावलेला ,तुडविलेला, चुरडलेले मोडलेले या अर्थानी वापरला जातो. बाबुराव बागल यांच्या मते, “दलित हा अन्यायविरुद्ध, अत्याचाराविरुद्ध, पिळवणुकीविरुद्ध ,छळाविरुद्ध न्याय मागणारा आहे. तो सर्वकष कांतीचा ‘जयघोष करणारा आहे. तो समता ,स्वातंत्र्य,विश्वबंधुत्व आणि सम्यक कांतीचा पुरस्कर्ता आहे.³ “नित्य विटाळ मानणे, गावाबाहेर राहण्यास लावणे व कायद्याच्या दृष्टिने निराश्रित असणे ही तीन लक्षणांनी अन्वित अशी एक राष्ट्रीय संस्था म्हणजे ‘अस्पृश्यताहोय’” असे वि.रा.शिंदे म्हणतात “अस्पृश्यांना अत्यंत, अतिशुद्र ,दलित ,हरिजन इत्यादी नावे आहेत वर्गीकृत किंवा अनुसूचित जाती म्हणूनही ते ओळखले जातात.भारतीय समाजात केवळ जांच्या स्पर्शाने सवर्ण हिंदुना विटाळ होउ शकतो , अशा सुमारे 489 जाती आहेत ज्यांची लोकसंख्या सहकोटीच्या वर आहे. उत्तरवैदिक काळापासून भारतीय समाजात जन्मास आलेली अस्पृश्यता मानवतेला कलंक लावणारी आहे. अस्पृश्यतेचा संबंध निर्बब अस्पृश्यतेशी व पवित्र अपवित्रतेशी जोडला गेल्यामुळे अनेक निर्बंध अस्पृश्यांवर लादले गेले. सामाजिक ,धार्मिक ,आर्थिक, राजकीय क्षेत्रात अस्पृश्यांना अनेक अधिकारापासून वंचित ठेवण्यात आले.कोणत्याही कारणामुळे एखाद्या उच्च वर्गाला उच्च मानून, दुसऱ्या वर्गाला अतिशय खालच्या दर्जाचे स्थान देउन त्यांना सामाजिक, राजकीय, व आर्थिक अधिकारांपासून वंचित ठेवणे व त्यानंतर मानवतेला फारकत देउन निम्न वर्गाला स्पर्श करण्यास, पाहण्यास किंवा बरोबरीने बसण्यास अयोग्य घोषित करणे म्हणजे अस्पृशता.³¹ भारतामध्ये अस्पृश्यांना शुद्र, अस्पृश्य,हरिजन, दलित, पाचवा वर्ण, मागासलेल्या जाती, मागासवर्गीय इत्यादी नावांनी संबोधले जाते.²⁶अस्पृश्य ही संकल्पना 1931 पुर्वी Depressed classes ह्या नावाने ओळखली जात असे. 1935 च्या कायद्यामध्ये ‘scheduled caste’ अनुसूचित जाती, असा प्रथम शब्दप्रयोग केला.⁴¹अस्पृश्यांना- गांधीजींनी “हरिजन” आंबेडकरांनी ‘बहिष्कृत जाती’ तर वि. रा. शिंदे यांनी‘दलित’ असे म्हटले आहे.

डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर आणि अस्पृश्यता :-

डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांना भारत व भारताबाहेरील वास्तव्यामध्ये जातीव्यवस्थेचे चटके सहन करावे लागले होते. बालवयामध्येच त्यांना अस्पृशतेची जाणीव झाली होती.“सातारा येथे आल्यानंतर, त्यांना हजामत करण्यासाठी न्हावी मिळत नसे मग आमची वडील बहीण आम्हा चार मुलांच्या हजामती ओट्यावर बसून करीत असे” अशी कबुली ते स्वतः देतात.⁹ शिक्षण घेत असतानाही, डॉ आंबेडकरांना भेदभावाची वागणुक मिळाली. शाळेमध्ये भिमरावांना वेगळे बसविले जात होते. घरातुन शाळेत बसण्यासाठी गोणपाट न्यावे लागत असे. काही शिक्षक वह्यांना आणि पुस्तकांना हात लावत नसत. विटाळ होईल या भितीने प्रश्न विचारत नव्हते. एकदा स्पृश हिंदूच्या पाणवठ्यावर भिमराव पाणी पितांना सापडले होते. तेव्हा त्यांना स्पृश हिंदूनी काळानिळा होईपर्यंत मारले होते.¹⁰ बाबासाहेबांना क्रिकेटच्या खेळाची फार आवड होती. पण ते अस्पृश असल्यामुळे त्यांचे मास्तर त्यांना खेळू देत नसत. मुले क्रिकेट खेळत तेव्हा बाबासाहेब बाजूला बसून क्रिकेटचा खेळ पाहत असत.¹¹अस्पृश्यता, विषमता, हिंदू धर्मातील कर्मठता यांची जाणीव झाल्यानंतर, बाबासाहेबांनी विविध सामाजिक सुधारणांना प्रारंभ केला. सामाजिक समतेसाठी लढा उभा केला. भारतीय समाजव्यवस्था व त्यामधील जातीव्यवस्थेचा मुळापासून अभ्यास केला. जातीव्यवस्थेविषयी ते म्हणतात. “जातीच्या हरळीचे मूळ इतके खोलवर रुजले आहे ‘जात’कुणाच्याच डोक्यातून जात नाही. म्हणून तर भारत देशाचे वर्णन ‘विषमतेचे माहेरघर’ असे केले पाहिजे.भारतामध्ये दुसरा बहिष्कृत भारत आहे. माणसासारखी माणसे गावाकुसाबाहेर, पशुसारखे जीवन जगतात. आणि पिण्याच्या पाण्यालाही महाग होतात. त्यांना विकासासाठी नव्हे, जगण्याचीही संधी या समाजव्यवस्थेत मिळत नाही”. पशुपेक्षाही हिन वागणुक मिळणाऱ्या लोकांनी बंड केल्याशिवाय पर्याय नाही. अशी आंबेडकरांची खात्री झाली.अस्पृश्यांसाठी हिंदु धर्म म्हणजे प्रत्यक्ष अनुभव देणारं यातनाघर आहे ♦♦♦ असे डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर म्हणतात.

माणगाव परिषद (21 व 22 मार्च 1920):-

डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर यांच्या जीवनातील पहिला मोठा कार्यक्रम म्हणजे माणगाव परिषद होय. डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर या परिषदेचे अध्यक्ष होते. या परिसरातून वीस ते पंचवीस हजार लोक उपस्थित झाले होते.¹² माणगाव परिषदेमध्ये एकूण पंधरा ठराव पास करण्यात आले. या परिषदेत बाबासाहेबांनी महार वतनदारांच्या हलाखीच्या स्थितीची कारणे सांगितली.

1. महार वतनदारांना पड वगैरे अगदी गलिच्छ कामे करावी लागत असल्यामुळे त्यांच्या वतनदारीवर कमीपणाची छटा उमटली आहे.
2. महारकी वतनाची जमीन भरपूर जणामध्ये विभागल्यामुळे, त्यांना आवश्यक जमिनीस मुकावे लागले. म्हणून त्यांना शक्य तेथे पडीक जमीन रयताच्या नियमाने द्यावी सोय व त्यांची सोय करावी महार वतनदारांनी आपली वतने सोडून गलिच्छ कामे करणे बंद करावे असा संदेश बाबा साहेबांनी दिला. ¹³ या परिषदेचे सर्वात मोठे फलित म्हणजे, राजर्षी शाहु महाराजांचा पाठिंबा बाबासाहेबांना मिळाला. माणगाव परिषदेनंतर डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांच्या सार्वजनिक कार्यास सुरुवात झाली. असे बाबासाहेबांनी इ.स. 1940 साली कोल्हापूर येथे आयोजित दलित प्रजा परिषदेच्या समारंभात सांगितले होते.¹⁴

बहिष्कृत हितकारिणी सभेची परिषद (मे-1924)

सोलापुर जिल्ह्यातील बार्शी टाकळी येथे मे 1924 रोजी मुंबई प्रांतिक बहिष्कृत हितकारिणी सभेची परिषद आयोजित केली होती. या सभेत आंबेडकरांनी, “देशांतर, धर्मांतरावनामंतर” याचे महत्व स्पष्ट केले. अस्पृश्यता निर्मूलनासाठी या मार्गाचा अवलंब करणे आवश्यक आहे. पदेशामध्ये जातीभेदाचा त्रास होणार नाही, धर्मांतरामुळे समानतेने वागता येईल, हिंदुचा तिरस्कार कमी होईल. नावामुळेच अस्पृश्यांना स्पृश्यापासून स्वतंत्र केले जाते. नामांतरामुळे स्थित्यंतरे घडून येईल. हक्कामधील संकुचितपणा दूर करावा यासाठी संघटना महत्वाची आहे असे बाबासाहेब म्हणतात.¹⁵

बहिष्कृत हितकारिणी सभेची उद्दिष्टे.

- बहिष्कृत वर्गातील लोकांच्या अवस्थेची माहिती गोळा करणे व सरकारच्या निदर्शनास आणून देणे
- सरकारकडून त्यांच्या हक्काचे संरक्षण व्हावे तसेच त्यांच्या उन्नतीसाठी सवलती मिळव्यात म्हणून प्रयत्न करणे. जागृती करून प्रचारक नेमणे.
- बहिष्कृत वर्गात हक्काची जाणीव निर्माण करणे व त्यांच्या हक्काप्राप्तीसाठी प्रयत्न करणे.
- शिक्षण प्रसार करणे, वाचनालये काढणे, विद्यार्थी वसतिगृह काढणे शिष्यवृत्ती मिळवून देणे.

महाड सत्याग्रह – 1927

19 ते 21 मार्च 1927 आंबेडकरांनी चवदार तळ्याचा सत्याग्रह केला. या सत्याग्रहामुळे अस्पृश्य समाजामध्ये आत्मोद्धाराची एक मोठी लाट निर्माण झाली. त्यांच्यामध्ये स्वाभिमानाचे वारे संचारू लागले. बहुतेक गावच्या महारांनी मांस खाणे सोडून दिले. संघर्षातून आपले हक्क आपण मिळवून घेऊ शकतो हा विश्वास त्यांच्यामध्ये निर्माण झाला. या सत्याग्रहात लहान मुले, म्हातारे, महिला, सैन्यामधील निवृत्त झालेले शिपाई, नाईक, सुभेदार सहभागी झाले होते. सत्याग्रहासाठी पंधरा हजार दलित स्त्री-पुरुष जमले होते. न्यायमूर्ती ब्रुमफिल्ड यांनी महाडच्या चवदार तळाच्या प्रकरणातील दाव्याचा निकाल दिला. त्यानुसार अस्पृश्यांना कायदेशीररित्या चवदार तळ्याचे पाणी पिण्याचा व वापरण्याचा हक्क प्राप्त झाला.¹⁶ महाडच्या सत्याग्रहामुळे गुलामगिरीमध्ये जीवन जगणारे अस्पृश्य अन्याय विरुद्ध लढण्यास सज्ज झाले. संघर्षातून आपले हक्क आपण मिळवून घेऊ शकतो हा विश्वास त्यांच्या मध्ये निर्माण झाला.

महार वतन परिषद : रहिमतपूर, सातारा 1926

इ.स.1926 मध्ये सातारा जिल्ह्यातील रहिमतपूर येथे महार समाजाची परिषद घेण्यात आली होती. या परिषदेसाठी डॉ. आंबेडकर स्वतः उपस्थित होते, या परिषदेमध्ये महार वतनासंबंधी काही महत्त्वपूर्ण ठराव पास झाले.¹⁷

महार वतन परिषद: सोलापूर (26 नोव्हें 1927)

महार वतनामुळे झालेल्या अस्पृश्यांच्या हालाखीच्या स्थितीचे वर्णन डॉ. बाबासाहेबांनी केले. वतनामुळे अस्पृश्यांना स्पृश्यांवर अवलंबून रहावे लागत असे. वतन सोडून तुम्ही स्वतंत्र व्हा, तुम्ही आपल्या स्वतंत्र वसाहती निर्माण करा. या वसाहतीमध्ये महारांना कोणतेही व्यवसाय सुरू करता येतील, गावचे अधिकारी म्हणून काम करता येईल, स्पृश्या-स्पृश्यता असणार नाही. महार लोकांनी खादी विकण्याचा धंदा सुरू करावा. माणूसकी मिळवण्यासाठी रयतेच्या गुलामगिरीतून मुक्त झाले पाहिजे.¹⁸ असे मत डॉ. बाबासाहेबांनी व्यक्त केले.

सातारा जिल्हा महार परिषद (9 मे 1926)

9 मे 1926 रोजी बहिष्कृत हितकारिणी सभेच्या माध्यमातून सातारा जिल्हा महार अधिवेशन रहिमतपूर ता. कोरेगांव येथे भरले होते. डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर सभेच्या अध्यक्षस्थानी होते. परिषदेमध्ये बाबासाहेबांनी स्पृश्य-अस्पृश्यांना उपदेश केला होता. ज्या बावन्न हक्कांनी महारांचे जीवन गुलामगिरीत जखडून टाकले आहे. ते सोडण्याशिवाय तुमची मुक्ती नाही. तुमची वतनदारी, गावकी ही तुमच्या पायातील अवजड बेडी आहे.¹⁹ या परिषदेत महार वतनासंबंधी खालील ठराव पास करण्यात आले.

- मुंबई इलाख्यातील वतनदारासंबंधाच्या कायद्याच्या 15 व्या कलमानुसार महारकीच्या वतनाच्या मोबदल्याने रूपांतर करण्यात यावे.
- महार वतनाबदलचे देणे बलुत्यांच्या ऐवजी नगदीच्या रूपाने जमीन महसुला बरोबर सरकारने वसूल करावे आणि पाटील कुलकर्ण्यांच्या प्रमाणे महारांचा पगार सरकारी खजिन्यातून देण्यात यावा.
- महारांच्यावर सरकारी दुय्यम अधिकाऱ्याकडून जो अनचित जूलूम होतो त्याचा बंदोबस्त झाला पाहिजे.
- महारांना रयतेच्या खाजगी कामाच्या जबाबदारीतून मुक्त करणे आवश्यक आहे.²⁰

सातारा जिल्हा महार परिषद :मसूर (6 नोव्हेंबर 1937)

सातारा जिल्ह्यातील मसूर येथे दि. 6 नोव्हेंबर 1937 रोजी सातारा जिल्हा महार परिषदेचे सातवे अधिवेशन भरले होते. या अधिवेशनाचे अध्यक्षस्थान डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांनी भूषविले होते. सातारा जिल्ह्यातील दलित लोक प्रचंड संख्येने डॉ. आंबेडकर यांचे दर्शन घेण्यासाठी आले होते.²¹

कनिष्ठ गावकामगार वतनदारांची पहिली परिषद पंढरपूर (31 डिसेंबर 1937)

31 डिसेंबर 1937 रोजी पंढरपूर येथे कनिष्ठ गावकामगार वतनदारांची पहिली परिषद घेण्यात आली. या परिषदेसाठी डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर जात असताना कुर्डवाडी स्टेशनवर शुक्रवारी पहाटे पोहोचले. कुर्डवाडीतील अस्पृश्य समाज व स्वयंसेवकांनी डॉ. आंबेडकरांचे वाजंत्र्यासह स्वागत केले. त्यानंतर जमलेल्या लोकांनी बाबासाहेबांची मिरवणूक काढली.²² दलितांच्या स्वावलंबन आणि स्वाभिमान रक्षण चळवळीचा दलितांना फायदाच होणार आहे परंतु त्यांनी मरणाची भीती काढून टाकली पाहिजे असा आंबेडकरांनी उपदेश केला. तसेच या परिषदेने महार वतन विधेयकाला संपूर्ण पाठींबा व्यक्त केला. महार वतनाविषयी या परिषदेमध्ये बाबासाहेब आंबेडकर म्हणतात, ही वतनी गुलामगिरी नष्ट केली पाहिजे.

गुलामीची कामे बंद केली पाहीजेत. यासाठी तुम्हाला त्रास होईल. तुमचा छळ होईल, तुमच्यावर अन्याय होईल पण आपण माणूस म्हणून जगू! मानानं राहु ! असा संदेश दिला.

मातंग परिषद-सोलापूर (1 जानेवारी 1938)

पंढरपूर येथील परिषदेचे कामकाज संपल्यानंतर डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर सोलापूर येथे मातंग परिषदेसाठी गेले. या परिषदेमध्ये बाबासाहेबांनी सांगितले की, दलितांचा उध्दार करण्याचे प्रयत्न केवळ महारांकरीता नाहीत तर ते सर्व दलिताकरीता आहेत. दलितांच्यासाठी वसतिगृहे सुरू केल्यामुळे अनेक मांग व चांभारांना सरकारी नोक्या मिळाल्या आहेत. त्यामुळे आपसात मतभेद करू नका असा उपदेश केला. या सभेला अंदाजे अडीच हजारहून अधिक लोक होते.²³ आंबेडकरांनी भाषणामध्ये, ख्रिश्चन धर्म स्वीकारल्यास अस्पृश्यांना स्वातंत्र्य समता, बंधुता मिळणार नाही. तसेच ख्रिस्ती लोकांमध्येही जातीभेद पाळला जातो. त्यामुळे ख्रिश्चन धर्म स्वीकारल्यामुळे अस्पृश्यांचे आर्थिक हित होणार नाही असे विचार मांडले.²⁴

जत व फलटण येथे दलित प्रजा परिषद अधिवेशन (1939)

जतमध्ये अस्पृश्य प्रजापरिषदेचे अधिवेशन भरले होते. संस्थानिकाकडून सामोपचाराने वाटाघाटीद्वारे प्रजेला हक्क मिळवून देण्यावर बाबासाहेबांचा भर होता.²⁵ फलटणचे राजे सुद्धा असल्यामुळे त्यांना पेन्शन देऊन संस्थान खालसा करण्यास ते हरकत घेणार नाहीत असे उदगार फलटणच्या प्रजा परिषदेच्या भाषणामध्ये बाबासाहेबांनी काढले. त्यांनी संस्थानांचा पाटीबा मिळवण्याचा प्रयत्न केला होता.

सातारा जिल्ह्यातील दलित युवकांचे संमेलन-(24 डिसेंबर 1939)

सातारा जिल्ह्यातील अंकलखोप गावामध्ये 24 डिसेंबर 1939 रोजी डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांच्या अध्यक्षतेखाली दलित युवकांचे एक संमेलन आयोजित केले होते. या संमेलनासाठी आजुबाजूच्या परिसरातील दोन हजार लोक उपस्थित होते. कार्यक्रमांमध्ये डॉ. आंबेडकर म्हणतात, काँग्रेस सरकारने दलितांसाठी काहीही केले नाही उलट त्यांनी महार वतनाचे कर वाढवून त्यांच्यावर आणखी बोजाच लादला आहे. महाराकडून गावाची कोणती कामे करून घ्यावयाची हे ठरविले पाहिजे व त्यांना कामाचा योग्य मोबदला मिळायला हवा. पुढील सहा महिन्यांमध्ये जर या प्रश्नाचे समाधान केले नाही तर महारांनी आपली गावातील कामे थांबवावीत.²⁶ डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांनी सभा व परिषदांच्या माध्यमातून काँग्रेसचे धोरण व महार वतन याविषयी अस्पृश्यांमध्ये जागृती निर्माण केली.

दलित प्रजा परिषद-कोल्हापूर (30 डिसेंबर 1939)

30 डिसेंबर 1939 रोजी कोल्हापूर येथे दलित प्रजा परिषद भरविण्यात आली होती. या परिषदेत दादासाहेबांच्या आग्रहास्तव व कोल्हापूर संस्थानाशी असलेल्या घनिष्ठ संबंधामुळे डॉ. आंबेडकर परिषदेस हजर राहिले. ही परिषद खूप महत्वाची ठरली कारण संस्थानिकांनी सभा घेण्यास बंदी घातली होती. 144 कलम लावण्यात आले होते. तरीही बाबासाहेब या परिषदेला उपस्थित राहिले. डॉ. आंबेडकरांनी परिषदेच्या माध्यमातून दलितांमध्ये जागृती, आत्मसन्मान व स्वाभिमान निर्माण करण्याचे कार्य केले.²⁷ अधिवेशनामध्ये छत्रपती राजाराम महाराजांनी बाबासाहेबांनी सांगितले की, एकतर त्यांनी स्वतःच्या हातामध्ये राज्यसुत्रे घेऊन कारभार पाहावा, नाहीतर प्रत्येक प्रजेला अधिकार देऊन लोकशाही तरी स्थापन करावे. प्रजेला नोकरशाहीच्या ताब्यात मात्र मुळीच ठेऊ नये.²⁸ दलितांना संस्थानामध्ये उच्च दर्जाच्या नोकऱ्या मिळाल्यात , दलितांना सरकारी मालकीच्या किंवा सरकार हक्कात असलेल्या एक दशांश जमिनी देण्यात याव्यात अशी मागणी केली. राजाराम महाराजांनी बाबासाहेबांना होकार दिला व छत्रपतींनी दलित समाजास जमिनीचे वाटप केले.²⁹

महार -मांग वतनदार परिषद तडवळे (ढोकी) 23 फेब्रुवारी 1941

23 फेब्रुवारी 1941 रोजी तडवळे जि. सोलापूर येथे डॉ. आंबेडकर यांच्या अध्यक्षतेखाली महार व मांग वतनदारांची एक परिषद आयोजित केली होती. या सभेसाठी सोलापूर जिल्ह्यातील 3000 लोक उपस्थित होते. यावेळी डॉ. आंबेडकरांनी आपल्या भाषणामध्ये, गांधीजींच्या हरिजन उन्नतीमधील त्रुटी

दाखवून दिल्या. अस्पृश्यांनी आपली गावहाणी योग्य त सनदशीर मार्गाने सरकारच्या नजरेस आणण्याचा प्रयत्न करावा असा सल्ला बाबासाहेबांनी या वनतदार परिषदेमध्ये दिला हे लक्षात घेण्यासारखे आहे.³⁰

मिरज संस्थान युवक परिषद (1942)

मिरज तालुक्यातील कवठेपिरानचे ज्ञानेश्वर कोचीकर यांनी अस्पृश्यांवरील बंधने नष्ट व्हावीत. अस्पृश्यतेचे निर्मूलन व्हावे या उद्देशाने मिरज संस्थान युवक परिषदेचे आयोजन केले होते. या परिषदेचा सरकारवर व संस्थानावर परिणाम झाला. मिरज संस्थानाने इ.स.1942 मध्ये मांग, रामोशी या गुन्हेगार जातीची हजेरी बंद केली. या कामामध्ये कवठेपिरानचे शिवराम कांबळे, रामचंद्र कांबळे, बागणीचे गुरुजी, यांचे सहकार्य व डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर यांचे मार्गदर्शन मिळाले होते.³¹

निष्कर्ष:

- भारतीय समाजात अस्पृश्यता केंव्हा व कोणी निर्माण केली यासंदर्भात शिलालेखीय व वाङ्मयीन पुरावे आढळत नाही डॉ.बाबासाहेब आंबेडकरांच्या मते अस्पृश्यतेचा जन्म अंदाजे इ.स.400 च्या दरम्यान झाला असावा.
- स्मृतीकाळामध्ये अस्पृश्यतेची भावना अगदी स्पष्ट झालेली आढळते.
- पराभुत लोकांकरीता असणारी अवहेलणा व गोमांसभक्षण ही अस्पृश्य उगमामागील प्रमुख कारणे असल्याचे बाबासाहेब सांगतात.
- डॉ.बाबासाहेब आंबेडकरांनी भारतीय समाजातील उपेक्षित घटकांना सामाजिक, राजकीय, आर्थिक, हक्क व अधिकार मिळवून देण्याचे कार्य केले आहे.
- डॉ.बाबासाहेब आंबेडकरांनी संपूर्ण दलित समाजाला सामाजिक न्याय मिळवून दिला असून दलितेतर व्यक्तीच्या सहकार्याने सामाजिक समतेचा लढा उभा केला आहे.
- भारतातील अस्पृश्य वर्गाला जातीव्यवस्थेचे अधिकाधिक चटक बसले आहेत.
- अस्पृश्यांच्या विकासासाठी तसेच त्यांना मानवाचा दर्जा मिळवून देण्यासाठी डॉ.आंबेडकरांनी अनेक चळवळी उभारल्या आहेत.
- डॉ.बाबासाहेब आंबेडकरांनी अस्पृश्य परिषदेच्या माध्यमातून दलितांना विविध हक्क व अधिकार मिळवून दिले आहे.
- डॉ.बाबासाहेब आंबेडकरांनी अस्पृश्यांना त्यांच्या अधिकार व हक्काची जाणीव करून दिली आहे.
- डॉ.बाबासाहेब आंबेडकरांनी अस्पृश्य परिषदेच्या माध्यमातून दलितांना सामाजिक, आर्थिक, राजकीय, तसेच मानवतावादी हक्क व अधिकार मिळवून दिले आहे.
- डॉ.बाबासाहेब आंबेडकरांनी महारांनी रयतेच्या खाजगी कामाच्या जबाबदारीतून मुक्त व्हावे असा संदेश दिला आहे.
- विविध अस्पृश्य परिषदांचा दलितांच्या स्वावलंबन व स्वाभिमान रक्षणसाठी फायदा झाला आहे.
- दलितांनासाठी विविध वसतिगृहे सुरू केल्या मुळे त्यांच्या मध्ये शैक्षणिक क्रांती झाली आहे.

परिभाषिक शब्द

- **अस्पृश्य**— स्पर्श करण्यास अयोग्य आहे असा.
- **धर्मातर**— दुसऱ्या धर्माचा स्विकार करणे.
- **गुलामगिरी** — आपल्या पेक्षा वरच्या दर्जाच्या व्यक्तीकडून होणारी पिळवणूक .
- **वतन**— विशिष्ट प्रदेशाचा किंवा महसुलाचा मालकी हक्क.
- **उपेक्षित**— जन्मता: कायदेशिररित्या विविध अधिकारा पासून वंचित ठेवणे.
- **अंत्यज**— चार वर्णांपैकी शेवटच्या वर्णातील व्यक्ती.

तळटिपा :-

- ♦बी.ए.डब्ल्यु.एस 9,296.भी.रा. आंबेडकर यांच्या लेखनातपे सर्व संदर्भ महाराष्ट्र शासनाच्या शिक्षण विभागानं प्रसिध्द केलेल्या 'बाबासाहेब आंबेडकर: रायटिंग्ज अँड स्पीचेस' मधून (बी.ए. डब्ल्यु. एस) घेण्यात आलेले आहेत.
- ♦♦गो.मा.पवार, **महर्षि विठ्ठल रामजी शिंदे समग्र वाङ्मय, भारतीय अस्पृश्यतेचा प्रश्न: संशोधन आणि चिंतन खंड-1** प्रथम आवृत्ती 15 ऑगस्ट 2009.(अधिक वाचनासाठी वाचा अस्पृश्यवर्गाची उन्नती, पृष्ठ.241, अस्पृश्यता निवारण्याचा आधुनिक इतिहास पृष्ठ.245, अस्पृश्यता आणि हिंदुचा संकोच पृष्ठ.262, अस्पृश्यांचे राजकारण पृष्ठ.272, अस्पृश्यांचा गैरसमज पृष्ठ.280, अस्पृश्यतेचा प्रश्न पृष्ठ.289,)
- ♦♦अहमदाबादस्थित नवसर्जन ट्रस्ट व रॉबर्ट एफ. केनेडी सेंटर फॉर जस्टीज अँड ह्युमन राइट्स यांनी 2009 साली 'अंडस्टँडिंग अनटचेबिलिटी' हा संयुक्त अहवाल प्रसिध्द केला. यामध्ये गुजरातेतील 1,589 गावांमधील नव्याणव प्रकारच्या अस्पृश्यतेचं अस्तित्व या अहवालात नोंदवण्यात आलं आहे : (1) पिण्याचं पाणी, (2) अन्न व द्रव्य, (3) धर्म : (4) जातिआधारित पेशा: (5) स्पर्श : (6) सरकारी सुविधा व संस्था यांची उपलब्धता. (7) प्रतिबंध व सामाजिक निर्बंध. (8) खाजगी क्षेत्रातील भेदभाव : यातील निष्कर्ष धक्कादायक आहेत. सर्वेक्षण करण्यात आलेल्या 98.4 टक्के गावांमध्ये आंतरजातीय विवाहांवर बंदी होती. 97.6 टक्के गावांमध्ये दलितेतरांच्या पाण्याच्या मडक्यांना वा भाड्यांना दलितांनी स्पर्श करणं निषिध्द होतं. 98.1 टक्के गावांमध्ये दलितेतर परिसरामध्ये दलितांना घर भाड्यानं मिळू शकत नाही. 97.2 टक्के गावांमध्ये दलित धर्मगुरूंना दलितेतर परिसरामध्ये धार्मिक समारंभ साजरा करण्याची मुभा नाही. 67 टक्के गावांमध्ये पंचायतीतील दलित सदस्यांना एकतर चहा दिलाच जात नसेल किंवा 'दलित कप' म्हणून संबोधल्या जाणाऱ्या वेगळ्या कपातून दिला जात असे.

संदर्भग्रंथ सूची:-

1. कांबळे नारायण, **दलित चळवळीच्या दिशा एक चिंतन**, चिन्मय प्रकाशन, औरंगाबाद 2011 पृ.क.56
2. मुरुगकर लता, **दलित पेंथर चळवळ**, सुगावा प्रकाशन, पुणे 1989 पृ.क.9
3. दाते यशवंत कर्वे चिंतामण (संपा) **महाराष्ट्र शब्दकोश**, विभाग चौथा, वरदा बुक्स, पुणे 1988 पृ.क.1620
4. मोकाशी मधुकर , **दलित रंगभूमी आणि नाट्यचळवळ**, स्नेहवर्धन पब्लिशिंग हाउस ,पुणे, 26 जाने 2016 पृ.क.87
5. कीर धनंजय, डॉ. **बाबासाहेब आंबेडकर**, व्दीतीय आवृत्ती, पॉप्युलर प्रकाशन, मुंबई, 1977 पृ.123
6. मनोहर यशवंत, **आंबेडकरी चळवळ आणि साहित्य**, अभय प्रकाशन, नागपुर, 1993 पृ.114
7. कटारे अनिल वाघमारे, पाटील, **महाराष्ट्रातील आंबेडकरी चळवळीचा इतिहास**, चिन्मय प्रकाशन, औरंगाबाद, 2009, पृ.6
8. खरात शंकरराव, **अस्पृश्यांचा मुक्तीसंग्राम**, आवृत्ती तृतीय, इंद्रायणी साहित्य प्रकाशन, पुणे पृ.26
9. खैरमाडे चां. भ., डॉ. **भीमराव रामजी आंबेडकर**, खंड 1, पृ.39
10. कीर धनंजय, डॉ. **बाबासाहेब आंबेडकर**, पृ. 19
11. खैरमाडे चां. भ. **भीमराव रामजी आंबेडकर**, खंड 1, पृ.46
12. ढावरे रमेश (संपा), **माणगाव परिषद स्मृतीमहोत्सव विशेषांक, 1982**, पृ. मा.3.
13. **Dr. Babasaheb Ambedkar writing and speeches, Vol-18**, Government of Maharashtra , Mumbai , 2002, pg-5
14. पवार जयसिंगराव (संपा) **राजर्षी शाहू स्मारक ग्रंथ**, पृ.97

15. वाघमारे भारत (संकलक), डॉ बाबासाहेब आंबेडकरांची गाजलेली भाषणे , प्रबुध्द भारत प्रकाशन, नागपूर, 2016, पृ. 17
16. फडके य.दी., आंबेडकरी चळवळ, श्री विद्या प्रकाशन पुणे, 15 फेब्रुवारी 1990, पृ. 104
17. बहिष्क भारत, दि.2 सप्टेंबर 1927
18. डाहाट धनराज (संपा) डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर भाषणे आणि विचार, खंड चार, पृ.93-98
19. खरात शंकरराव, डॉ. आंबेडकरांच्या सहवासात, पृ.21
20. नरके हरी (संपा), दलित चळवळीच्या दिशा एक चिंतन, चिन्मय प्रकाशन, औरंगाबाद, 2011, पृ.20
21. कोरडे बजरंग (अनु.) ऑल इंडिया समता सैनिक दल, आवृत्ती द्वितीय, डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर चिंवार प्राकशन, पुणे 1 जानेवारी 2015, पृ.47
22. कोरडे बजरंग (अनु.) ऑल इंडिया समता सैनिक दल, पृ.48
23. कुंठे जी.बी.डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर संकलित वाङ्मय, पृ.227
24. कीर.धनंजय डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर, पृ.331
25. फडके य.दी. आंबेडकरी चळवळ, पृ.164
26. कुंठे जी.बी.डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर संकलित वाङ्मय पृ.287
27. ढावरे रमेश, माणगाव परिषद स्मृतिमहोत्सव विशेषांक, 1982 पृ.10
28. जनता, 13 जानेवारी 1940
29. Kurane C.P., Life and work of Dadasaheb Shirke, page 10
30. फडके य.दी. आंबेडकरी चळवळ , पृ.164
- 31- ढावरे रमेश, माणगाव परिषद स्मृतिमहोत्सव विशेषांक, 1982 पृ.06

मानवी हक्क संकल्पना उगम व विकास

प्रा.डॉ. सुनिल भाऊराव चकवे
राज्यशास्त्र विभाग प्रमुख
मुंगसाजी महाराज महाविद्यालय, दारव्हा

प्रास्ताविक

मानवाच्या प्राचीन इतिहासापासून मानवाच्या हक्क विषयक संकल्पनेचे संकेत मिळतात जसे की, पश्चिम युरोपच्या विधीवत इतिहासाच्या विकासक्रमात या विषयी काही पाऊलखुणा आढळतात. 'उर' चा राजा 'उरनम्यु' याने इसवीसनापूर्वी २०५० मध्ये स्थापन केलेली पहिली कायदे महिला मसोपोटेमियातील हम्मुराबीच्या आचार संहिता पर्शियन साम्राज्यातील मानवी हक्क विषयक तत्वे 'सायरस द ग्रेट' या राजाने इसवी सनापूर्वी ५३९ मध्ये घोषित केलेल्या सायप्रस कॉलेंडर हे युरोपीय इतिहासातील महत्त्वपूर्ण दस्तऐवज मानता येतात. प्राचीन भारतात इ.स.पु. तिसऱ्या शतकात राजा अशोकाच्या राजवटीत नागरी हक्काची पायाभूत तत्वे निर्माण करण्यात आली. कलिंगच्या लढाईनंतर बौद्धधर्माचा स्वीकार करून अहिंसा, सहिष्णुता, पालक, गुरूजन व धर्मगुरू प्रती कर्तव्य भावना, मित्राप्रती उदार दृष्टीकोण, सेवकांना मानवी वागणुक अशा मुलगामी तत्वांचा अंगीकार केला, वेद, बायबल, कुराण आणि कन्फ्युशिसाचे अनालेक्तास या प्राचीनतम ग्रंथ साहित्यामध्ये लोकांचे कर्तव्य, हक्क आणि जबाबदाऱ्याची चर्चा केलेली आहे.

आधुनिक काळात इंग्लंडच्या राजा जॉन याने १५ जुन २०१५ रोजी केलेली मॅगनाकार्टा ही हक्काची सनद, राज्याचे अधिकार मर्यादीत करणारे १६२८ चे पिटीशन ऑफ राईट्स, १६८९ चे बिल ऑफ राईट्स, १७७६ साली घोषित केलेली अमेरिकी हक्कांची सनद व १७८९ मध्ये फ्रेंच राज्यक्रांतीने घोषित केलेले मानवी हक्क या महत्त्वपूर्ण घटना क्रमांकांचा विचार करावा लागतो. अमेरिका व फ्रेंच राज्यक्रांतीने मानवाच्या अदेय अभिनव अशा 'नैसर्गिक हक्कांची' क्रांतीकारी संकल्पना मांडली. गुलामगिरीची प्रथा नष्ट करण्याच्या प्रक्रीयेत महत्त्वपूर्ण ठरलेले वेस्टफालिया करार, व्हिएन्ना कॉंग्रेस, वॉशिंग्टन करार, बुसेल्स परिषदा व बरलीन परिषदातील दस्तऐवज आणि १९२६ साली मान्य केलेली जिनेवा संधी हे टप्पे अधोरेखित करता येईल. यावरून असे म्हणता येईल की, मानवी हक्काविषयी जागृती ही प्राचीन काळापासून झालेली दिसून येते परंतु त्याचे स्वरूप मात्र आजच्या सारखे प्रगत नव्हते.

१. महिला आणि मानवाधिकार

भारतात जाती, वर्ग, ग्रामीण, शहरी, शैक्षणिक व्यावसायिक, भाषिक घटकांच्या आधारावर महिलांमध्ये विविधता आढळून येते. या सगळ्या विविधतेमध्ये एक महत्त्वपूर्ण घटक समान आहे ती म्हणजे स्त्री जातीची उपेक्षा. त्याची उपेक्षा आर्थिक, शैक्षणिक, आरोग्य, सामाजिक, राजकीय, क्षेत्रात सर्वत्र आढळून येते.

महिलांच्या वाढीचा आणि विकासाचा विचार केवळ जीवशास्त्रीय दृष्टीकोनातून करणे एकाकीपणाची ठरते. कारण संबंधीत समाजातील आर्थिक, सामाजिक, राजकीय आणि पर्यावरणीय व्यवस्था चा परिणाम त्यांच्या शारिरीक आणि मानसिक विकास होत असतो. त्यामुळे स्त्रियांच्या जीवन मानाची गुणात्मक बाजू त्यांच्या वाढीवर मोठा प्रभाव पाडते. या सदर्भात त्यांच्या आरोग्याचे सामाजिक प्रारूप विचार घेणे आवश्यक ठरते. या प्रारूपातर्गत महिलांच्या जीवनावर प्रभाव पाडणारी संस्कृती त्याचा आर्थिक दर्जा, त्यांना अनुभवास येणारी सामाजिक आंतरक्रिया आणि त्याची पोच आणि प्राप्त होणाऱ्या आरोग्य सुविधांचा संदर्भ अधोरेखित करावा लागतो. स्त्रीवादी प्रारूप स्त्रियांच्या मानसशास्त्रीय कार्यप्रणाली आणि गुणसुत्रीय वारसा यांच्या पलीकडे जाऊन त्यांच्या वाढीवर आणि विकासावर परिणाम करणाऱ्या अन्य घटकावर लक्ष केंद्रित करते.

२. बालके व मानवाधिकार :-

‘मुले ही देवाघरची फुले’ ‘पुत्र प्राप्ती शिवाय मोक्ष मिळत नाही’. ‘मुल म्हणजे संसार वेलीवर उमवलेलं फुल’. अशा शब्दात बालकांचा गौरव जगाच्या कानाकोपऱ्यातील समाजात केला जातो. परंतु वास्तवात मात्र ४० टक्के मुलेच ही शब्दावली प्रत्यक्ष जीवनात अनुभव शकतात ६० टक्के मुले हया चा आनंदपासून वंचित आहेत. आपल्या देशातील मुले ही केवळ गरिबीच्या अंधकारात जगतात. असे नाही तर कुपोषण, मानसिक व शारीरिक शोषण, शिक्षणाचा अभाव यामुळे त्यांचे जीवन कायमचे पराधीन झालेले आढळते. त्याच्या नजरेत कायम अभाव आढळते ते भुकेने व्याकुळ झालेले, कचरा वेचणारे, भीक मागतांना, अन्न शोधतांना आढळतात. तेव्हा समाज माणुसकीला इतका पारखा कसा झाला हा प्रश्न पडतो. अनाथ मुले रहदारीच्या रस्त्यावर कडेला झोपी दिसतात. अंगावर कपडे नसतांना वारा वादळ पाऊस यांचा मारा त्यांना सहन करावा लागतो. इतकी विदारक चित्र रोजच पाहायला मिळते. एकीकडे कुपोषण शिक्षण व इतर सुविधांचा अभाव, जीवनसत्त्वाच्या अभावी रोगास्त बालके, आरोग्यविषयक सोयी अभावी बालमृत्युचे वाढते प्रमाण तर दुसरीकडे अती खादाडपणामुळे लढपणा, व्यायामाचा अभाव, अति लाड यामुळे आक्रस्ताळेपणा करणारी लहानपणीच वाममार्गाला लागलेली बालके ही दोन्ही दृश्य आपण अवतीभवती पाहत असतो.

जन्मापासून व किशोरवयीन अवस्थेच्या समाप्तीपर्यंत मानवामध्ये घडून येणाऱ्या जीवशास्त्रीय, मानसशास्त्रीय आणि भावनिक बदलांचा संबंध बालविकासाशी आहे. हा प्रवास एक प्रकारे अवलंबित्व ते वाढत जाणारी स्वायत्तता अशा प्रकारचा असतो, सर्वसाधारणपणे बालविकासाच्या अभ्यासामध्ये गुण सुत्रिय आणि जन्मापुर्वीच्या विकासाचा समावेश केला जातो. विकासात्मक बदल हा परिपक्वता किंवा पर्यावरणातील घटक आणि शिक्षण यांचा परिणाम असु शकतो. तथापि बहुतांश वेळा या दोन्ही घटकांच्या आंतरक्रियेचा समावेश यामध्ये असतो. बाल विकासांमध्ये प्रत्येक बालक आपली संस्कृती आणि अस्मिता निर्धारित करण्यासाठी झगडत असते.

३. विकलांग व्यक्ती व मानवाधिकार

विकलांग व्यक्तींना नैसर्गिक रित्या जगतांना अनेक अडचणींना सामोरे जावे लागते त्यांना सक्षम देणे हे समाजाची कर्तव्य असते वैद्यकीय दृष्टीकोनातून शारीरिक ४० टक्के अकार्यक्षमता असल्यास त्या व्यक्तीला विकलांग व्यक्ती म्हणतात. अंधत्व, कर्णबधीरत्व, मुकबधिरत्व, शारीरिक अकार्यक्षमता, शारीरिक अपंगत्व, मतिमंदत्व, कुष्ठात्व आणि मानसिक आजार असे विकलांग व्यक्ती हे वर्गीकरण करता येईल विकलांग किंवा शारीरिक मानसिक अपंगत्व ही जागतिक समस्या आहे. अनुवंशिकता, दुषित वातावरण, संसर्गजन्य आजार, गर्भधारणेपुर्वी किंवा गर्भावस्थेत झालेले आजार, अपघात पोषक, अन्नघटकांचा अभाव, योग्य औषधचा अभाव, अधश्रद्धा, दारिद्र्य, अज्ञान या कारणामुळे व्यक्तीस विकलांगता किंवा अपंगत येते. सशक्त व निरोगी व्यक्तीकडे पाहण्याचा समाजाचा दृष्टीकोण, आशावादी व निकोप असतो. परंतु अपंग व्यक्तीकडे बघण्याचा समाजाचा दृष्टीकोण सहानुभुतीचा, निराशावादी तर कधी चेष्टेचा तर कधी घुणेचा असतो. त्यामुळे अपंगाच्या वाट्याला समाजातून दया, सहानुभुती तर कधी टोकाची घृणा किंवा चेष्टा येते. विकलांगता हा शारीरिक आकलनात्मक बौद्धिक, ज्ञानेन्द्रिय भावनिक विकासात्मक व यापैकी काही गोष्टीच्या एकत्रीत क्षतीचा परिणाम असतो. विकलांगता ही जन्मापासून शकते व व्यक्तीच्या जीवन काळामध्ये एखादया टप्प्यावर निर्माण होऊ शकते.

४. वृद्ध लोकांचे कल्याण :-

बहुसंख्य विकसीत राष्ट्रांनी कालक्रमानुसार वय वर्षे ६५ म्हणजे वयस्कर किंवा वयोवृद्ध ही व्याख्या मान्य केलेली आहे. परंतु अनेक पाश्चात्य संघटना प्रमाणे ही संकल्पना देखील सर्वत्र लागू होत नाही. आज सुद्धा राष्ट्रांचे कोणते प्रमाणे, मानक व निकष उपलब्ध नाही, जागतिक आरोग्य संघटनेने ६० ते ७४ हा वयोगट वयस्कर मानला आहे. जन्म, बालपण, तारुण्य, वरूद्धात मृत्यु हया जीवनातील नैसर्गिक प्रक्रीया आहेत त्या कोणालाही चुकल्या नाहीत. प्रत्येक वयात व्यक्तीची काही कर्तव्य, हक्क, जबाबदाऱ्या असतात. त्या पार

पाडतच आयुष्य जगायचे असते. त्यालाच सभ्यता आणि संस्कृती म्हणतात व्यक्तीचे मुलभुत हक्क शाबुत राहावे म्हणुन ज्या काही सामाजिक सुरक्षेच्या पध्दती नियम प्रशासनाकडुन राबवले जातात. त्यात सेवानिवृत्तीनंतर प्रोव्हीडेंट. फंड, पेन्शन, ग्रॅज्युइटी यासोबतच आरोग्य विषयक करता सवलती, प्रवास खर्च आणि सवलती अशा सुविधांचा समावेश होतो. बस रेल्वे अशा वाहनातुन विशिष्ट जागा ज्येष्ठ नागरिकांसाठी राखुन ठेवले जातात व ज्येष्ठ लोक असंघटीत क्षेत्रातुन कामगार म्हणुन सेवानिवृत्त झालेले असतात किंवा त्यांना पेन्शन योजना लाभ मिळत नाही अशा गरीब वृद्धासाठी सरकारतर्फे पेन्शन योजना राबविली जाते.

भारत सरकारकडुन या संदर्भात केलेले प्रयत्न

महिलाच्या संदर्भात महिला वर्गातील हिंसाचाराला प्रतिबंध करण्यासाठी भारत सरकारने सल्लागार समितीची स्थापना, कौटुंबिक हिंसाचार अधिनियम २००५, खाप पंचायत विरोधी विधेयकाचा मसुदा, न्यायमुती वर्मा समिती आणि फौजदारी कायदे, बलात्काराच्या संदर्भात केलेल्या उपाययोजना, लैंगिक हिंसा यांच्या संदर्भात केलेल्या उपाययोजना, शाब्दिक लैंगिक उपाययोजना अशा बऱ्याच प्रकारचे उपाययोजना महिलांच्या संदर्भामध्ये केलेले आहेत. तरीपण सन २०२० मध्ये घडलेल्या महिलांच्या संदर्भातील घटना पाहु जाता शासनाकडुन केलेले तोकडे पडतात हे नुकत्याच हिणणघाट येथे घडलेल्या एका प्राध्यापिकेच्या अगावर पेट्रोल ओतुन पेटवुन दिले गेले हे प्रशासनाच्या व सरकारच्या कार्यक्षमतेवर प्रश्नचिन्ह निर्माण करणारे आहे.

भारतीय घटनेत बालकाचे हक्क त्यांचा विकास यासंबंधी पुढील तरतुदी आढळतात.कलम १५ अंतर्गत राज्य महिला व बालकासाठी विशेष तरतुद करू शकते, कलम २१ अंतर्गत ६ ते १४ वयोगटातील मुलांना राज्याने मोफत व सक्तीचे प्राथमिक शिक्षण द्यावे, कलम २३ अंतर्गत मानवाचा व्यापार अथवा वेठबिगारीस प्रतिबंध, कलम २४ अंतर्गत सहा वर्षापर्यंतच्या सर्व बालकांना प्रारंभिक बालसंगोपन व शिक्षणाची संधी उपलब्ध करून देणे, तसेच बालविवाह प्रतिबंधक कायदा, बालकामगार प्रतिबंधक कायदा पालक आणि बालक अधिनियम अशा विविध आधारावर बालकांना व बालमजुरांना संरक्षण देण्याचे कायदे शासनामार्फत केले जातात तरीपण अजुनही बालकामगारांची समस्या ,बालकांच्या आरोग्याची समस्या मोठ्या प्रमाणात असलेले कुपोषण याची साक्ष देते की अजूनपर्यंत पाहिजे त्या प्रमाणात या संदर्भात केलेले प्रयत्न कमी पडतात असे दिसुन येते.

विकलांग व्यक्तीच्या संदर्भात या विकलांगतेवर मात करण्यासाठी आपल्या देशात लसीकरण मोहिम प्रशासनाच्या आरोग्य विभागातर्फे राबविण्यात येते. पोलिओ, साथीचे आजार, मेदुज्वर अशा आजारावर बालकांना मोफत लस देण्याची सुविधा प्रत्येक केंद्रावर उपलब्ध आहे. अंध कर्णबधीर व्यक्तीसाठी विटामिन, प्रोटीनच्या गोळ्या मोफत दिल्या जातात. लहान मुलांसाठी पोषण आहार योजना राबवली जाते. अपंगासाठी वेगळ्या पध्दतीने प्रशिक्षित केलेल्या शिक्षकांसोबतच शाळाची सोय करण्यात आली आहे. असे मुकबधीर विद्यालय, अंधशाळा व्यावसायिक शाळा, त्यांना मोफत शिक्षण इत्यादी वऱ्याच प्रमाणात योजना ह्या विकलांगासाठी या भारतात आलेले आहेत व सर्व माध्यमातुन विकलांग व्यक्तींना मानवाधिकाराच्या संधी उपलब्ध करून देण्याचा प्रयत्न होत असला तरी तो अपुरा आहे. पाश्चिमात्य राष्ट्रांमध्ये किंवा प्रगत राष्ट्रांमध्ये विकलांगासाठी ज्या सोयी, सुविधा व सवलती आहेत त्या प्रमाणात भारतात अद्यापही त्या विकलांगांना लागू न झाल्यामुळे विकलांग याबाबतीत अधिक मोठ्या प्रमाणात हणन होताना दिसुन येते.

ज्येष्ठ नागरिकांकरीता किंवा वृद्ध या करीता विविध प्रकारच्या सोयी ह्या शासनामार्फत करण्यात आलेले आहेत. त्याचा पाठ पुरावा सुद्धा केला जातो परंतु या देशात निर्माण होणारे वृद्धाश्रम ही निश्चितच भारतासारख्या सुसंस्कृत राष्ट्राकरीता अशोभनीय आहे, त्यात सुद्धा सर्व समाजाच्या मानसिक स्थितीचा त्या संदर्भातील बदल सुद्धा आवश्यक वाटतो.

संदर्भग्रंथ

१. सुभाष गवई , डॉ. दया पांडे, ओळख मानवाधिकाराची, वेदमुद्रा प्रकाशन अमरावती, जुलै २०११
२. तुकाराम जाधव, महेश शिरापुरकर, मानवी हक्क युनिक एकेडमी पुणे ऑगस्ट २०१५
३. डॉ. दिलीपसिंह निकुंभ डॉ. रणजित आठवले – मानवाधिकार आणि मुल्य शिक्षण प्रशांत पब्लीकेशन

तारुण्य अवस्थेतील विकासात आहाराचे महत्व

प्रा.डॉ. पुनम राम देशमुख
इंदिराबाई मेघे महिला महाविद्यालय अमरावती

सारांश :

देशाच्या विकासात नैसर्गिक साधन संपत्ती पेक्षा मानवी साधन संपत्तीचा वाटा फार अधिक असल्यामुळे तारुण्य अवस्थेत जो आहार दिल्या जातो किंवा घेण्यात येतो. त्याचा परिणाम तारुण्याच्या शारीरिक बौद्धिक मानसिक क्षमतेवर होत असतो असे विभिन्न संशोधकांनी केलेल्या संशोधनानुसार निष्कर्ष प्राप्त झाले त्याचाच आधार घेवून संशोधकांनी संबंधीत विषयाची अभ्यासाकरीता निवड केली. अभ्यासाला पुर्णत्व प्राप्त होण्याकरीता अमरावती शहरातील ब्रिजलाल बियाणी महाविद्यालयात शिकणा-या बि.एससी प्रथम वर्षातील १०० विद्यार्थ्यांची निवड केली त्या अनुषंगाने १०० विद्यार्थ्यांपैकी ९० विद्यार्थ्यांकडून अभ्यासातून जी माहिती प्राप्त झाली यावरून अशा निष्कर्षाप्रत पोहोचता येते की तरुन वर्गाला दैनंदिन किती आहार कोणता आहार कोणत्या आहारातून किती कॅलरी प्राप्त होतात याची माहिती नसते.

गन्नीतक :

शारीरिक बौद्धिक, मानसिक विकासाकरीता कोणत्या आहार किती प्रमाणात कोणत्या वेळी द्यावा याची माहिती नसते.

उद्देश :

१. तारुण्यात आहाराचे महत्व आहे काय याची माहिती करून घेणे.
२. तारुण्य अवस्थेत किती आहार द्यावा याकडे तरुण वर्ग लक्ष देतात काय याचा अभ्यास करणे.
३. आहाराचा शारीरिक, बौद्धिक, मानसिक क्षमतेवर परिणाम होतो या बाबतीत जागृकता निर्माण करणे.

अभ्यास कालावधी व क्षेत्र : १ जुलै २०१९ ते ३१ डिसेंबर २०१९ अमरावती शहरातील ब्रिजलाल बियाणी महाविद्यालय.

न्यादर्श : ब्रिजलाल बियाणी महाविद्यालय, अमरावती येथील बी. एस. सी. प्रथम वर्षातील १०० विद्यार्थी संशोधन पद्धती : प्रश्नावली पद्धती.

माहिती :

तालीका क्र. १ सामान्यपणे तारुण्यावस्थेतील मुलासाठी समतोल आहार तालीका

अशा पद्धतीने तारुण्यावस्थेत आहाराची गरज असते अशा स्वरूपात आहार असला तर शारीरिक,

धान्य	१६ ते २८ वर्षे		१६ ते २८ वर्षे	
	शाकाहारी	मासाहारी	शाकाहारी	मासाहारी
तन्नणधान्य	४५०	४५०	३५०	३५०
डाळी	७०	५०	७०	५०
हिरव्या पालेभाज्या	१००	१००	१५०	१५०
इतर भाज्या	७५	७५	७५	७५
कंदमुळे	१००	१००	७५	७५
फळे	३०	३०	३०	३०
दुध	२५०	१५०	१५०	१५०
तेल व तुप	४५	५०	३५	४०
मास व मासे	—	३०	—	३०
अंडी	—	३०	—	३०
साखर व गुळ	४०	४०	३०	३०
शेंगदाणे	५०	५०	—	—

मानसिक, बौद्धिक विकास योग्य पद्धतीने होवुन प्रत्येक तरुणाचा विकास योग्य पद्धतीने होत असतो.

परंतु प्रत्यक्षात संशोधन करीत असताना तारुण्य अवस्थेत कशा पद्धतीचा आहार घेण्याकडे कल आहे. आणि त्याचा त्याच्या शिफारशीवर जो परिणाम होतो त्याचा अभ्यास होण्याकरीता अमरावती शहीरातील ब्रीजलाल बीयाणी महाविद्यालयातील अमरावती येथील १०० विद्यार्थ्यांची १८ ते ३० वर्ष वयोगटातील अभ्यासाकरीता निवड करुन १ जुलै २०१९ ते ३१ डिसेंबर २०१९ या कालावधीत अभ्यास करण्यात आला. अभ्यासाकरीता जी प्रश्नावली तयार करण्यात आली ती प्रश्नावली सारणी क्र.२ मध्ये मांडण्यात येवुन त्या आधारावर निष्कर्ष काढण्यात आला. अभ्यासाचा कालावधी हे १ जुलै ते ३१ डिसेंबर हा मुद्दाम ठेवण्याचे कारण असे की या कालावधीत महाविद्यालयात विद्यार्थी उपस्थित असतात. त्यामुळे अभ्यासाकरीता संबंधीत कालावधीची निवड करुन प्रश्नावली तयार करुन घेण्यात आली. प्रश्नावली ही गन्नहितकाचा आधार घेवुन प्रत्येक उद्देशानुरूप ३ प्रश्न अशा पद्धतीने १२ प्रश्न समाविष्ट असणारी प्रश्नपत्रीका तयार केली. संबंधीत प्रश्नावलीद्वारे जी माहिती प्राप्त झाली ती सारणी क्र. २ मध्ये मांडण्यात आली.

सारणी क्र. २ तारुण्य अवस्थेच्या विकासात आहाराचे महत्व दर्शविणारी सारणी

अ. क्र.	तपशील	होय	टक्के	नाही	टक्के
१	षारीरीक विकासात आहाराचे महत्व आहे काय ?	९०	९०	१०	१०
२	किती आहार द्यायला पाहीजे याची माहिती आहे काय?	१०	१०	९०	९०
३	आपण रोज समतोल आहार घेता काय?	५०	५०	५०	५०
४	कोणत्या प्रकारच्या आहारातुन किती कॅलरी प्रथीने प्राप्त होतात याची माहिती आहे काय?	१०	१०	९०	९०
५	आहार घेण्याच्या वेळा निश्चित आहे काय?	२०	२०	८०	८०
६	षारीरीक मानसिक बौद्धिक वाढहोण्याकरीता आपण रोजच्या आहारात अन्न तन्नणधान्य, फळे यांचा समावेश करीत असता काय?	५०	५०	५०	५०
७	षरीर वाढीकरीता ज्या घटकांची गरज असते ते अन्नातुन मिळविण्याकरीता आपल्या कुटुंबात अन्न बनविण्याच्या पद्धतीत बदल केलेला असतो काय?	२०	२०	८०	८०
८	अन्न आणि त्यांचे पोशण मुल्य याचा सहसंबंध असतो काय?	९०	९०	१०	१०
९	आहार घेण्यामध्ये नियमता असते काय?	१०	१०	९०	९०
१०	विषीष्ट वयात बौद्धीक व षारीरीक मानसिक विकास होण्याकरीता अन्न कषा पद्धतीने घेतले पाहीजे याची माहिती आहे काय?	१०	१०	९०	९०
११	तारुण्य अवस्थेत आपली जी दैनंदिन आहे त्या अनुशंगाने आपण आहार घेण्याचे नियोजन करता काय?	२०	२०	८०	८०
१२	आहार घेतांनी आहार आणि पोशण मुल्याचा मेळ बसेल याकरीता आपण आपल्या स्तरावरुन विषेश प्रयत्न करता काय?	४०	४०	६०	६०

निष्कर्ष :

संशोधकांनी काढलेल्या निष्कर्शा नुसार जरी तारुण्य अवस्थेतील विकासात आहाराचे महत्व असले तरी तरुन वर्गाला कोणता आहार, किती प्रमाणात कोणत्या आहारात कोणते घटक असतात, आहार कोणत्या वेळी कोणता द्यावा याची माहिती नसल्यामुळे तारुण्य अवस्थेतील विकास आहाराच्या विभिन्न चुकीच्या सवयी मुळे

योग्य रित्या होत नाही असे सरासरी ७० टक्के विद्यार्थ्यांनी मत नोंदविले. यावरून आहार आणि तारुण्य अवस्थेतील विकास याचा निकटचा संबंध असला तरी या संबंधात फक्त ३० टक्के तरुणच जागरूक असतात. सुचना व शिफारसी

आहार व पोशन याचे तारुण्य अवस्थेतील असणारे महत्व तरुण वर्गाच्या लक्षात आणून देण्याकरीता माता व पिता यांचेकरीता शिक्षण व प्रशिक्षण सुविधा, चर्चात्राचे आयोजन शिबीरे, गावपातळीवर आयोजित करण्याकरीता शासन पातळीवरून प्रयत्न करण्यात यावे.

सहसंदर्भ :

1. Applied Nutrition by R. Rajalakshmi
2. Basic Nutrition and Diet Therapy by Corinne H. Robinson
3. Consumer buying for better living Cleo. Fitzsimons
4. Diet Manual A Compilation of diets Recommended in health and disease By M.V. Radhakrishna Rao
5. Essentials of Nutrition Henry G. Sherman Ph.D. SCD and Caroline Sherman Lanford Ph.D

ताण-तणाव आणि महिला आरोग्य

डॉ. लता वाघेल

असोसिएट प्रोफेसर

गृहअर्थशास्त्र विभाग प्रमुख

लो.बा.अणे महिला महाविद्यालय, यवतमाळ

सारांश :

आजचे स्पर्धात्मक युग हे लहान मुलांपासून अबालवृद्धांपर्यंत सर्वांनाच एक आव्हान देत असल्यामुळे व्यक्ती एकमेकाचा प्रतिस्पर्धी झाला आहे. ही स्पर्धा दिवसेंदिवस वाढत असल्यामुळे मनुष्याला अनेक प्रकारच्या ताण-तणावाला समोर जावे लागते. याचा परिणाम मनुष्याच्या शारीरिक व मानसिक आरोग्यावर झाल्याशिवाय राहत नाही, म्हणून या माहितीपर निबंधात ताण-तणावाचा अर्थ व त्याच्या विविध परिभाषा समजून घेण्याचा प्रयत्न करण्यात आला आहे. या ताण-तणावाचा परिणाम कुटुंबातील महिलांवर झालेला दिसून येतो. कारण महिलांनी आपली परंपरागत भूमिका सोडून ती अर्थाजनासाठी घराबाहेर पडल्यामुळे तिला मिळणारा वेळ व शक्ती या मानवीय साधन संपत्तीची कमतरता तीला जाणवते. आज स्त्रियांच्या दुहेरी भूमिकेमुळे तिची धावपळ पूर्वीपेक्षा वाढली आहे. याचा परिणाम तिच्या मानसिक आरोग्यावर झालेला दिसून येतो. आजची स्त्री चिंता, काळजी, आव्हानांचा अतिरेक, आत्मविश्वासाची कमतरता, वैफल्य, संताप या सारख्या नकारात्मक भावनांनी ग्रासलेली आहे. त्यामुळे तीला यातून बाहेर पडण्यासाठी तिच्या ठिकाणी असलेल्या ताण-तणावाची कारणे शोधणे, ताण-तणावाचा अर्थ समजून घेणे, तणावाचे प्रकार जाणून घेणे आणि ताणतणावाचा तिच्या शारीरिक आणि मानसिक आरोग्यावर होणारा परिणाम जाणून घेणे अगत्याचे आहे. या सर्व बाबींवर चिकित्सात्मक विचारमंथन घडवून आणण्याच्या दृष्टीने ताण-तणाव आणि महिला आरोग्य या विषयाची निवड करण्यात आली आहे.

प्रस्तावना :

स्त्री ही कुटुंबाचा कणा आहे. ती भावी पिढीची निर्माता असून मुलांच्या पालनपोषणाची जबाबदारी तिच्यावर असते. म्हणून कुटुंबातील स्त्रीचे आरोग्य, आहार उत्तम नसेल तर त्याची मुलं सशक्त व आरोग्य संपन्न होणार नाही. आजच्या बदलत्या जीवनशैलीमध्ये स्त्री ही अर्थाजनासाठी घराबाहेर पडली असली तरी तीचे पूर्वीचे कार्यक्षेत्र आणि अर्थाजन अशी दुहेरी भूमिका तीला पार पाडावी लागते. ही दुहेरी भूमिका पार पाडतांना तिच्या शारीरिक व मानसिक आरोग्यावर परिणाम होताना दिसून येतो. त्यामुळे हे आरोग्य टिकविण्यासाठी प्रयत्न करणे गरजेचे आहे. कारण WHOच्या मते “आरोग्य म्हणजे केवळ रोगापासून मुक्तता नव्हे, तर शारीरिक, मानसिक आणि सामाजिक व संपूर्ण स्वास्थ्य म्हणजे आरोग्य होय.”

आज पुरुषप्रधान संस्कृतीला स्त्रीने झुगारून ती आत्मनिर्भर बनली. शिक्षणाच्या उपयोगाने स्वतःसाठी व घरासाठी अर्थाजन करू लागली आहे. घर आणि अर्थाजनाचे कार्यक्षेत्र सांभाळतांना तीची कार्यक्षमता, कुशलता, कर्तबगारी कौतुकास्पद असली तरी शेवटी शारीरिक मर्यादा पडतात. कारण निसर्गतः स्त्री आणि पुरुषामध्ये फरक आहे. त्यामुळे तीची शारीरिक कामात ओढताण वाढली असून मानसीक ताणाला ती बळी पडत आहे. आज स्त्रीया अर्थाजना बरोबरच सर्वच क्षेत्रात सहभागी झाल्यामुळे तिचे ताण-तणाव वाढले आहे. कारण ताण-तणाव ही आजच्या युगातील सर्वात मोठी समस्या बनली आहे. ही समस्या सोडवितांना ताण-तणावाचा अर्थ, निर्माण होण्याची कारणे, ताण-तणावाच्या परिभाषा, अभ्यासल्या शिवाय त्याचा महिलांवर होणारा परिणाम आणि उपाययोजना सुचवता येणार नाही. आज या ताण-तणावाच्या परिणामामुळे सर्दी सारख्या साध्या आरोग्य विषयक तक्रारींपासून कर्करोगापर्यंतचे अनेक शारीरिक व मानसीक व्याधी जडलेल्या स्त्रीयांचे प्रमाण भरभराटीला येतांना निदर्शनास येत आहे. या अभ्यासाची उद्दिष्टे पुढील प्रमाणे आहे.

उद्दिष्टे :

१. ताणाचा अर्थ आणि परिभाषा अभ्यासणे.
२. ताणाचे प्रकार आणि परिणाम अभ्यासणे.
३. महिला आरोग्याच्या ताणाची कारणे व परिणाम अभ्यासणे.
४. ताण-तणाव दूर करण्याच्या उपाययोजना सुचविणे.

तथ्य संकलन :

प्रस्तुत माहितीपर लेखासाठी दुय्यम स्रोत अंतर्गत ताण—तणावाचा अर्थ, परिभाषा, प्रकार आणि तणावाचे प्रकाराचे परिणाम, महिलांच्या आरोग्यावर ताण—तणावाचा होणारा परिणाम आणि त्यावरील उपाययोजना या सर्वांच्या अभ्यासासाठी संदर्भग्रंथ, पुस्तक, मासिके, जरनल, सोविनीअर आणि वेबसाईटचा वापर करण्यात आला आहे.

ताणाचा अर्थ आणि परिभाषा :

आजच्या युगात ताण अनुभवने नित्याची बाब आहे. अगदी लहान मुलांपासून तर वृद्धांपर्यंत प्रत्येक व्यक्ती कोणत्यातरी ताणाखाली जगत असतो. ज्या एका मानसिक अवस्थेमुळे शरीर स्वास्थ्य प्रभावीत होऊन जी अवस्था निर्माण होते तीला ताण असे संबोधता येईल. यामुळे शारीरिक व मानसिक कार्यक्षमतेत विघटन घडून येते किंवा घडून येण्याचा धोका संभवतो. अशा घटनांद्वारा उद्भवणारी प्रक्रिया म्हणजे ताण असे म्हणता येईल. ताण या संज्ञेच्या काही परिभाषा पुढील प्रमाणे आहे.

१. “आपल्या बाजुबाजूच्या सत्य किंवा काल्पनीक परिस्थितीला आपल्या शरीर व मनाने दिलेला प्रतिसाद म्हणजे ताण होय.”
२. “मानसिक दबाव आणि दडपण अथवा चिंता निर्माण करणारी असुखकारक अवस्था म्हणजे ताण होय.”
३. **स्विल बर्गर** यांच्या मते —“व्यक्तीचे साधक वर्तन कौशल्य व परिस्थितीचे व्यक्तीकडून केलेल्या अपेक्षा यांच्यातील आंतरक्रिया म्हणजे ताण होय.”
४. **लाइस(१९८०)** यांच्या मते —“वैयक्तिक कुवतीपेक्षा जास्त अपेक्षा संघर्ष व तणाव निर्माण करणारी परिस्थिती म्हणजे ताण होय.”

या परिभाषांतून असे निदर्शनास येते की, मानवी मनाविरुद्ध एखादी घटना घडल्यास किंवा समृद्ध आणि यशस्वी होण्याची धडपड करतांना शरीर व मनाची होणारी स्थिती म्हणजे प्रतिसाद देण्याची पद्धत म्हणजे ताण होय. हा ताण मानवी जीवनाला प्रेरणा देण्याचे काम करतो, पण जेव्हा तो आवश्यकतेपेक्षा जास्त होतो, तेव्हा मात्र त्याचा विपरीत परिणामही मानवावर झालेला दिसून येतो.

ताणाचे प्रकार :

प्राचीन काळी रानटी अवस्थेतून आजतागायत मनुष्याने स्वसंरक्षणासाठी **3F** चा साधन म्हणून उपयोग केला. स्वतः संरक्षणासाठी पहिला **F1** म्हणजे फाईट— जोच्यात प्रतिकार करणे, दुसरा **F2** म्हणजे फ्लाइ— स्तंभ होणे किंवा गोठून जाणे, हे शक्य नसेल तेव्हा **F3** म्हणजे फ्लायट — तेथून पळ काढणे या तिन्ही पद्धती अनादी काळापासून मनुष्य आत्मसंरक्षणासाठी वापरत आहे. आज ताण हा जणु अस्तित्वाचा लढाच झाला आहे. जेव्हा सत्य व काल्पनीक परिस्थितीला आपल्या शरीर, मनाने दिलेला प्रतिसाद म्हणजे ताण होय. हा प्रतिसाद समय व प्रसंगानुरूप असेल तर तो चांगला उपयुक्त ताण (**Eustress**) म्हणता येईल. ताण हा स्वतःला स्वतःच्या क्षमतांना कार्यान्वीत करणारा, उर्जा देणारा आणि त्यातून मिळणारा आनंद व समाधान दर्शवितो. परंतु हा ताण जेव्हा आवश्यकतेपेक्षा जास्त झाल्यास, ताण जर प्रसंगानुरूप नसेल तर इष्ट काळापेक्षा जास्त टिकणारा असेल, तर मनुष्याच्या मानसीक आरोग्यावर घात करतो. या मानसिक आरोग्याचा परिणाम शारीरिक आरोग्यावर होऊन मनुष्य बेचैन होऊन व्याकुळ होतो व ताणाची पराकाष्ठा झाल्यास नैराश्य येऊन व्यक्ती कधी कधी स्वतःच्या जीवाला धोका देऊ शकतो. म्हणून ताण—ताणावावर वेळी उपाय होणे गरजेचे आहे.

ताण निर्माण करणारे घटक :

आज मानवाने तंत्रज्ञानातील प्रगतीमुळे शारीरिक कष्टावर मात करून यशस्वी होण्याच्या नवनवीन स्पर्धांमुळे व्यक्तीला त्याच्या आवश्यकतेपेक्षा, ताकदीपेक्षा जास्त काम करण्यास भाग पाडले, म्हणजे कमी शारीरिक हालचाल आणि अधिक वैचारीक कार्य अशा गतीशील जीवन शैलीमुळे लोकांची कार्यक्षमता प्रभावित झालेली आहे. ताणाचे प्रमाण हे तीव्र आहे की मध्यम किंवा कमी यावर त्याच्या परिणामाची तीव्रता दिसून येईल. जेव्हा पर्यंत व्यक्तीच्या शारीरिक, मानसिक गरजा सहजपणे

पूर्ण होतात तेव्हा पर्यंत जीवन आनंददायी वाटते. परंतु अचानक निर्माण होणाऱ्या समस्या किंवा घटना व्यक्तीच्या जीवनात बदल घडवून आणण्यास कारणीभूत ठरतात. जेव्हा शारीरिक व मानसिक कार्यक्षमतेत विघटन घडून येते किंवा घडून येण्याचा धोका संभवतो अशा घटनांद्वारा उद्भवणारी प्रक्रिया म्हणजे ताण होय. हा ताण निर्माण करणारे घटक पुढील प्रमाणे आहे.

- १) ताणदायक घटना,
- २) दैनंदिन जीवनातील ताण,
- ३) वातावरणातील ताणजन्य घटक,
- ४) कार्यपरिस्थितीतील ताणदायक घटना

स्त्री जीवनात, कुटुंबात काही घटना इतका तीव्र ताण निर्माण करतात की तिच्या मनावर दडपण येऊन तणाव निर्माण होतो. कधी कधी विसंगत प्रवृत्ती निर्माण होते तर कधी कधी व्यक्ती हतबल आणि स्वतःला असाध्य समजतो. उदा. खूप मेहनत करूनही मुलाला परीक्षेत योग्य यश न मिळाल्यास ती हतबल होते. तिच्या मनात नैराश्य घर करते. घटनेच्या अर्थबोधावर ताणाचे प्रमाण व्यक्तीवर कसा परिणाम करते हे अवलंबून असते. जेव्हा स्त्रीयांना ताण उद्भवतो, तेव्हा त्या अस्वस्थ, चलबिचल होतात. शारीरिक व मानसीक, बोधनात्मक, भावनात्मक, वर्तनात्मक, विघटनात्मक प्रतिक्रिया घडतात. हातात घेतलेले काम बिघडते. शारीरिक व्याधी जसे डोके दुखणे, असा ताण जर दिर्घकाळ राहीला तेव्हा आंतरीक प्रतिकार शक्तीवर विपरीत परिणाम होतो. शिवाय शारीरिक ताण, भावनिक थकवा, नैराश्य, खिन्नता, नकारात्मकता, अभिवृत्ती, इ. बाबी स्त्रीयांमध्ये बळावतात.

ताणाचा महिलांच्या आरोग्यावर होणारा परिणाम :

माहिती तंत्रज्ञानामुळे स्त्रियांचे जीवन गतीमान झाले आहे. परिणामी स्त्रीयांच्या जीवनात ताण—तणावांनी प्रवेश केला आहे. हा ताण—तणाव जीव घेण्या स्वरूपात परिवर्तित झाला आहे. याचा परिणाम व्यक्तीमत्त्व, भावना व विचारावर झालेला दिसून येतो. पूर्वी शारीरिक रोगाचे प्रमाण जास्त होते पण आज मानसिक रोगाच्या प्रमाणात वाढझालेली दिसू न येते. आज स्त्रियांमध्ये जीवनशैलीच्या आजारचा प्रभाव दिसून येतो. शरीरातील सर्व यंत्रणा नेहमी कोणत्याही परिस्थितीत स्वतःचा तोल सांभाळतात पण जर याचा परिणाम ताण—तणावाच्या स्वरूपात मनावर झाला तर रक्तदाब, मानवी विषण्णता, निद्रानाश, संतापाचा उद्रेक, दिर्घकालीन थकवा, स्वप्रतिकार शक्तीचा अभाव, प्रक्षोभक विकार या सर्व रोगांच्या परिणामी शरीरावरील ताबा जातो. या शिवाय ताण—तणावामुळे खालील परिणाम दिसून येतात, जसे —

- (१) तणावामुळे (Performance) सादरीकरण कमी होणे,
- (२) नकारात्मक भावना निर्माण होणे,
- (३) स्वतःला निराधारण समजणे,
- (४) तणावयुक्त परिस्थितीवर नियंत्रण ठेवता न येणे,
- (५) एकाग्रता कमी होणे,
- (६) अवधानात अडचणी येणे,
- (७) स्मृती कमी होणे,
- (८) चिंता व आक्रमकता वाढणे,
- (९) शारीरिक व मानसीक आजार होणे,
- (१०) हृदयरोग, मधुमेह, रक्तदाब, भावनांचा उद्रेक होणे,
- (११) छोट्या छोट्या गोष्टीत राग येणे, भीती वाटणे,
- (१२) आत्मविश्वासाचा अभाव,

यासारख्या मानसिक तक्रारी दिसून येतात. या सर्वांचा परिणाम कौटुंबिक समायोजन, बालसंगोपन, कौटुंबिक नातेसंबंधावर होतो. स्वतःच्या ताण—तणावाचे नियमन केल्यास बर्न आऊट सिंड्रोम सारख्या मानसिक आजाराला तोंड द्यावे लागेल.

मनोचिकित्सक डॉ. पुलकित वर्मा म्हणतात— ताण (स्ट्रेस) हा कोणत्याही बाहेरील ताणामुळे आणि तणाव (टेंशन) व चिंता/आतुरता (एग्जायटी) ही आपल्या स्वतःच्या मनाने निर्माण केलेली असते. शारीरिक व मानसीक दाबाच्या कारणाने तणाव होतो. स्पर्धा आणि आव्हानांमुळे व्यक्ती आपल्या क्षमतेपेक्षा जास्त चांगले प्रदर्शन करू शकत. स्त्री नेहमी दुसऱ्यावर निर्भर असते. कुटुंबात तीला विविध भूमिका व जबाबदाऱ्या पार पाडाव्या लागतात. कुटुंबात स्त्रीया प्रेयसी, पत्नी, मैत्रीण, डॉक्टर, पत्नी, सून, माता, शिक्षिका, व्यवस्थापिका, मोलकरीण अशा अनेक भूमिका पार पाडतांना तिला अनेक अडचणींना तोंड द्यावे लागते. सर्व जबाबदाऱ्या पूर्ण करण्याच्या तिच्या अट्टहासामुळे तिला नेहमी ताण—तणावाला सामोरे जावे लागते. हा ताण खालील प्रकारे दिसून येतो.

- (१) मानसिक ताण :— मेंदुवर विपरीत परिणाम होऊन मनोदशा बिघडते. स्मरणशक्ती कमी होणे, चिंताग्रस्त, उदास, चिडखोरपणा आणि आक्रमक वृत्ती बनते व समायोजन क्षमता कमी होते. निर्णयक्षमता कमी होऊन अनिश्चितता वाढते.

(२) शारीरिक ताण :- डोके दुखी, भुक मंदावणे, मधुमेह, रक्तदाब, रोगप्रतिकार क्षमता कमी होणे, ज्ञानेन्द्रियांची क्षमता कमी होणे, केस गळणे/पांढरे होणे, त्वचा सुरकुतणे, निस्तेज होऊन वजन व तापमानात फरक होणे, मासिक पाळीत अनिश्चितता, उलट्या, लठ्ठपणा, व्यसनाधिनता, छातीत जळजळणे, मळमळणे, सुस्त वाटणे, हगवण, बद्धकोष्ठता, पाठ, मान, कंबर दुखणे, सर्वईत बदल होणे, असे शारीरिक परिणाम दिसतात. मानसिक लक्षणात— उतावीळपणा, आक्रमकता, स्मरण कमी होणे, एकाकीपणाची भावना वाढणे, लैंगिक इच्छा कमी होणे, उदास व अस्वस्थ राहणे यासारखी लक्षणे दिसतात.

बरेचदा धोक्याच्या विचाराने रक्तदाब वाढणे, श्वास आणि छातीचे ठोके वाढणे, डोळे विस्फारणे, अंगावर रोमांच येणे, या सारखे बदल क्षणार्धात शरीरामध्ये होतात. चिंता, उदासपण, राग, आव्हान टाळणे, छोट्या छोट्या गोष्टीत राग करणे, त्राग करणे, संताप, व्देष, सुडभावना, कलह या सारख्या भावनिक समस्या निर्माण होतात. असा प्रभाव खुप काळ राहिल्यास स्त्रीयांमध्ये मनोविकृती वाढते. निरनिराळ्या अडचणी व आव्हानाला सामोरे जातांना स्त्रीचे शारीरिक, मानसीक संतुलन बिघडते. सतत संकटाचा सामना करून नैराश्यात गर्क होते. परिणामी असंतुलीत आहार, तणावपूर्ण जीवनशैली, असुरक्षितता, कामाची दगदग, अनिद्रा यांच्या परिणामी व्यवहार व आचरणात बदल घडतो. म्हणून भय, चिंता, तणाव निर्माण होऊन मानसिक रोग जडतात. मानसिक रोगात डिप्रेशन, हिस्टेरिया, चिंता, अकारण भिती, वैचारीक मंथन, इ. दिसून येतात. मनोवैज्ञानिकाच्या मते पुरुषांपेक्षा स्त्रीयांमध्ये नैराश्य जास्त आढळते. तिच्यातील संप्रेरकाच्या बदलामुळे तिची कार्यक्षमता, भावना, संवेदना प्रगट करण्यात दडपण येते. कुटुंबाची जबाबदारी, आर्थिक तणाव, घरकामाचा ताण, कौटुंबिक जबाबदारी, नातेसंबंध या सर्वांमध्ये संतुलन साधणे अशक्य होते. पुरुषाचा वेळ मित्र परिवारात निघून जातो, पण स्त्रीयांना मात्र कार्यक्षेत्राच्या जबाबदाऱ्या संपवून पुन्हा घराच्या जबाबदारीत स्वतःला गुंतवावे लागते. यामुळे स्त्रीयांवर ताण—तणावाचा परिणाम जास्त होतो. स्त्रीयांशी संबंधीत घरातील सर्व सदस्यांवर त्याचा परिणाम होऊन संपूर्ण कुटुंबाचे मानसिक आरोग्य बिघडते. म्हणून कुटुंबाचे मानसिक आरोग्य कुटुंबातील स्त्री आरोग्यावर अवलंबून असते, असे म्हणणे चुकीचे होणार नाही. म्हणून कौटुंबिक सौख्यासाठी स्त्रीच्या ताण—तणावाबाबत उपाययोजना करणे अपरीहार्य असल्याचे निदर्शनास येते.

ताण—तणावाचे नियंत्रण आणि उपयोजन :

ताणाचे व्यवस्थापन करणे म्हणजेच ताणाला दिल्या जाणाऱ्या प्रतिक्रियांचा ताबा घेणे, त्यांना दिशा दाखविणे आणि त्यावर नियंत्रण ठेवणे होय. त्यानुसार निर्माण झालेल्या ताणात सुधारणा करणे यासाठी —

(१) आपल्या वातावरणात सुधारणा करणे, (२) स्वतःमध्ये सकारात्मक बदल घडविणे,

(३) ताण व्यवस्थापन समस्या निवारणाचा दृष्टीकोन तयार करणे, इत्यादी उपाययोजना करणे आवश्यक आहे.

(अ) वातावरणात सुधारणा अंतर्गत आग्रही राहणे, गरज पडल्यास माघार घेणे, योग्य तेथे समायोजन करणे किंवा जुळवून घेणे.

(ब) जीवनशैलीत बदल करणे — ताणाची सहनशीलता, जीवनाची गती बदलणे, दुःखदायक विचारांवर नियंत्रण ठेवणे, दबावाला, स्पर्धेला, टिकेला सहन करण्यासाठी सहनशीलता वाढविणे, वेळेचे व्यवस्थापन करणे, महत्वाच्या कामाची यादी करणे, व्यायाम करणे, आहाराकडे लक्ष देणे, योग्य वेळी आहार घेणे, भरपूर झोप व विश्रांती घ्यावी, गर्दीची जागा टाळावी, सर्वासोबत राहा, जास्त वेळ घालवा, कामावर लक्ष केंद्रित करा, त्रासदायक विचारांवर नियंत्रण ठेवा, नकारात्मक विचार टाळून सकारात्मक विचार करा, स्वतःचे कौतुक करा, आत्मविश्वास वाढवणे, ताण—तणाव व्यवस्थापनाच्या कार्यक्रमांमध्ये उपस्थिती दर्शविणे, त्यामुळे समस्या हाताळण्याचे कौशल्य प्राप्त करता येईल. समाजाचे पाठबळ मिळविणे. कोटेन (१९८८) च्या मते जवळच्या किंवा निकटच्या संबंधाचा अती ताणाशी समायोजित होण्याचा फार जवळचा संबंध आहे. तसेच लोकांच्या जवळच्या संबंधाचा आपल्या आरोग्यावर आणि नैतिकतेवर देखील प्रभाव पडतो. कारण मित्र परिवाराच्या पाठबळामुळे ताण कमी होण्यास मदत होते. व्यक्तिमत्व विकासासाठी ताणाचा आव्हान म्हणून स्विकार करून ताणाचा सकारात्मक उपयोग करावा. ताण हे स्वतःला समजून घेण्याचे मौल्यवान साधन आहे. ताणाचा प्रकार व कारण समजून घ्या आणि ते दूर करण्याचा पुरेपूर प्रयत्न करा.

(१) रिलेक्सेशन तंत्राचा वापर करा. संमोहन, योगा, प्राणायाम, इ. चा उपयोग करा. विचारामध्ये परिवर्तन घडवून आणा.

(२) विचारामध्ये बदल करणे, सकारात्मक विचारप्रणाली आत्मसात करणे.

- (३) मानवी जीवनाकडे व्यापक दृष्टीकोनातून पाहणे.
- (४) स्वभावात योग्य तो बदल करावा.
- (५) शांत झोप घेण्याचा प्रयत्न करावा.
- (६) व्यायाम करावा, सायकल चालविणे पायी फिरायला जाणे, मनोरंजनात सहभाग घेणे, छंदाचा लाभ घेणे.
- (७) योग्य व भरपूर आहार घ्यावा. समतोल आहार घ्यावा. जेवतांना शांत मनाने जेवण करावे. जेवणाचा भरपूर आनंद घ्यावा. आहाराच्या चुकीच्या सवयी बदलून सात्विक आहार घ्यावा. ताजे अन्न खावे, झोपण्याच्या २-३ तासा आधी जेवण घ्यावे, पाणी व फळांचा भरपूर वापर करावा. रात्री हलका व कमी आहार घ्यावा. Try to balance the demand for food (need) desire for food (craving) and digestion of food (capacity) till the age of 40, man consume food, after 40 food consumes men.
- (८) व्यसनापासून दूर राहावे.

समारोप :

WHO च्या मते मानसिक आरोग्य ज्यामध्ये एखाद्या व्यक्तीला स्वतःला क्षमतेचा अनुभव येतो. ती जीवनातले सर्वसामान्य ताणतणाव सांभाळू शकते, उत्पादक काम करू शकते आणि समाजाला योगदान देऊ शकते. सर्वप्रथम स्वतःच्या सकारात्मक विचारांना, आचारांना जागृत करून आत्मविश्वासाने समस्यांना, अडचणींना सामोरे गेले तर काही अंशी तणावमुक्त होऊ शकतो. सर्वासोबत राहा, दुसऱ्याचे कौतुक करा, सर्वांबद्दल प्रेम, आदरभाव ठेवा, सदैव आनंद व प्रसन्न राहण्याचा प्रयत्न करा, आवडीची कामे करा. संगीत ऐकणे, वाचन करणे, फिरायला जाणे, छंद जोपासणे आणि स्वतःवर मनापासून प्रेम करणे, जबाबदारीचे वाटप करणे, इत्यादी बाबीही तेवढ्याच महत्वाच्या आहेत. व्यक्ती नेहमी आपल्या दुःखाचे कारण बाहेर शोधतो, दुसऱ्यावर दोषारोपण करतो. अहम सोडून अतिमहत्वाकांक्षा सोडणे, अट्टहास सोडणे, झेपतील तेवढीच कामे आनंदाने केल्याने, समाधान मिळेल.

भारतीय समाजव्यवस्थेत स्त्रियांचे मानवी हक्क: अत्याचाराची स्थिती व संरक्षणार्थ कायदे

प्रा.डॉ.भालचंद्र रूपराव देशमुख

सहयोगी प्राध्यापक

गुलाम नबी आझाद समाजकार्य महाविद्यालय पुसद जि.यवतमाल

प्रस्तावना

भारतीय संविधानाने स्त्री-पुरुषांना समान अधिकार प्रदान केलेत. असे असले तरी मात्र मानवी हक्काचा विचार केल्यास स्त्रियांच्या बाबतीत परिस्थिती फारशी चांगली नाही. विशेषतः अलिकडच्या काळात साक्षरतेच्या प्रमाणात मोठ्या प्रमाणात वाढ झालेली असली तरी मात्र महिलांवरील अत्याचाराच्या घटनांमध्ये सतत वाढ होत आहे. व त्याहीपेक्षा चिंतनिय बाब ही आहे की, अत्याचाराच्या स्वरूप व कारणांमध्ये सुद्धा नवीनता येत आहे.

प्रस्तुत शोध निबंधातून भारतीय समाजव्यवस्थेत स्त्रियांच्या मानवी हक्कावर प्रकाश टाकण्यात आला असून त्यांच्यावर होत असलेले अत्याचार व संरक्षणार्थ कायद्याची मीमांसा करण्यात आलेली आहे.

■ शोधनिबंधाचे उद्देश-

भारतीय समाजव्यवस्थेत स्त्रियांच्या मानवी हक्काची स्थिती अभ्यासून स्त्रीयांवर होत असलेले अत्याचार व प्रतिबंधात्मक कायद्याचा आढावा घेणे हा शोधनिबंधाचा उद्देश आहे.

■ पद्धतीशास्त्र

प्रस्तुत शोधनिबंधासाठी दुय्यमतथ्यांचा आधार घेण्यात आला असून त्यांतर्गत शासकीय अहवाल, पुस्तके, वृत्तपत्र इत्यादींचा उपयोग करण्यात आला.

■ भारतीय समाजव्यवस्थेत स्त्रियांच्या मानवी हक्काची स्थिती

काळानुसार भारतीय समाजव्यवस्थेचे मुख्यत्वेकरून चार खंडात विभाजन करण्यात येते. यामध्ये प्राचीन कालखंड, मध्ययुगीन कालखंड, ब्रिटीश कालखंड व स्वातंत्र्योत्तर कालखंड अशा प्रकारे विभाजन केल्या जाते. प्रत्येक कालखंडात भारतीय समाजव्यवस्था ही बदलेली दिसून येत असून त्यानुसार स्त्रियांचे स्थान व त्यावर आधारित मानवी हक्काची स्थिती सुद्धा बदलेली असल्याचे दिसून येते. त्यामुळे कालखंडानुसार स्त्रियांची स्थिती व मानवी हक्काचा आढावा घेणे कमप्राप्त ठरते.

■ प्राचीन कालखंडात स्त्रियांच्या मानवी हक्काची स्थिती

प्राचीन कालखंडात स्त्रीयांच्या मानवी हक्काची स्थिती अभ्यासावयाची असल्यात प्राचीन काळ, वैदिक काळ, उत्तर वैदिक काळ, असे वर्गीकरण करून प्रत्येक कालखंडात स्त्रीयांच्या बाबतीत मानवी हक्काची स्थिती अभ्यासने महत्वाचे ठरते.

प्राचीन काळात स्त्रियांना समाजात आदराचे व बरोरीचे स्थान असल्याचे आढळून येते. त्यामुळेच प्राचीन काळ हा स्त्रियांसाठी 'सुवर्ण युग' म्हणून ओळखल्या जातो. धार्मिक, आर्थिक, सामाजिक अशा सर्वच क्षेत्रात स्त्रीयांना समान अधिकार प्राप्त होते. भारतीय सिंधू संस्कृतीत स्त्रियांना आदराचे स्थान असून त्यांचा सन्मान केल्या जात होता. विशेषतः या काळात 'मातृसत्ताक' पद्धती अस्तीत्वात होती. त्यामुळे स्त्रीया हया कुटुंबप्रमुख म्हणून प्रत्येक क्षेत्रात अग्रेसर होत्या (साने गिता, १९८६). स्त्रियांच्या नावावरूनच कुटुंबाची ओळख होत असे. पुत्राची ओळख सुद्धा स्त्रियांच्या नावानेच होत असल्याचे अनेक दाखले या काळात मिळतात. सातवाहन काळातील गौतमीचा पुत्र 'गौतमीपुत्र' म्हणून ओळखल्या जात होता तरवसिष्टाचा पुत्र सुद्धा वसिष्ट पुत्र म्हणूनच नावरूपास आला. याचाच अर्थ प्राचीन काळात स्त्रीयांना बरोबरीचे नव्हे ते पुरुषांपेक्षा अधिक श्रेष्ठ असल्याचे आढळून येते.

वैदीक कालखंडामधील इ.स.६०० पुर्वीचा कालखंड हा सुध्दा स्त्रियांसाठी सुवर्णकाळ असल्याचे अनेक ईतीहासकारांनी नमुद केलेले आहे. स्त्रियांना शिक्षणाचा अधिकार होता. धार्मिक कार्यात स्त्रियांना समान अधिकार होते. मात्र भारतात आर्यांचे आगमन झाल्यानंतर मातृसत्ताक पद्धतीला तडा जावून आर्यांमध्ये प्रचलित असलेली पुरुषप्रधान संस्कृती भारतात रुढ व्हायला प्रारंभ झाला. त्यामुळे मुलगा हा वंशाचा दिवा समजल्या जात होता. यातूनच मुलगी जन्माला आल्यानंतर दुःख व्यक्त करायला सुरुवात झाली (सुर्या, २०१०). आर्यासोबत संस्कृती सुध्दा सोबत आल्यामुळे पुढील काळात 'वेद' निर्मिती होवून त्यानुसार नियम तयार केल्या गेलेत. यातूनच उत्तर वैदिक काळात स्त्रियांचे जिवन चाकोरीबद्ध केल्या गेले. 'मनुस्मृतीने' स्त्रियांना 'चुल आणि मुल' पर्यंत मर्यादित केले. स्त्रियांवर विविध जाचक बंधने लादल्या गेली. 'उपनयन' वेदाधिकार, शिक्षणाचा अधिकार स्त्रियांपासून हिरावून घेतलेत. त्यांची परिस्थिती; अधिकाराच्या बाबतीत शुद्रांपेक्षा सुध्दा भयावह होती. (साळुंखे, १९८९).

■ मध्ययुगीन कालखंडात स्त्रीयांच्या मानवी हक्काची स्थिती—

वैदिक कालखंडात स्त्रियांवर लादलेल्या जाचक अटी मध्ययुगीन कालखंडात सुध्दा सुरू राहिल्यात. इ. सन. ११०० ते १६०० हा कालखंड मध्ययुगीन कालखंड म्हणून ओळखल्या जातो. याकालखंडात भारतावर मोगलांचेच वर्चस्व असल्याचे दिसून येते. याकालखंडात बालविवाह, केशवपन, विधवा स्त्रीयांना पुनर्विवाहाचा अधिकार नसने, जोहार, सती अशा प्रथा प्रारंभ झाल्यात त्यातून स्त्रियांचे जवळपास सर्वच अधिकार नाकारल्या गेलेत. शिक्षणाचा अधिकार, आर्थिक अधिकार नाकारल्या गेलेत तर वारस म्हणून सुध्दा मुलगा हाच मान्य केल्यामुळे पुढे धार्मिक कार्यात सुध्दा स्त्रियांना वंचित केले (महाजन, एन.डी).

■ ब्रिटीश कालखंडात स्त्रियांच्या मानवी हक्काची स्थिती—

इ.सन.१७५७ ते १९४७ हा कालखंड ब्रिटीश कालखंड म्हणून ओळखल्या जातो. या काळात अनेक स्थित्यंतरे झालीत. पाश्चात्य शिक्षण पद्धतीने प्रभावीत होवून भारतीय समाजाला अस्तित्वात असलेल्या अनिष्ट रूढी, प्रथा परंपरा यांची जानीव झाली. यातून अनेक समाजसुधारणा होण्यास प्रारंभ झाला. स्त्री म्हणजे पुरुषांची दासी या संकल्पनेला तडा जायला प्रारंभ झाला. बालविवाह, सतीप्रथा, केशवपन अशा कुप्रथांवर कायदेशीर बंधने आलीत. स्त्री शिक्षणाला चालना देण्यासाठी जानीवपूर्वक प्रयत्न झालीत. स्त्रीयांच्या अधिकारासंदर्भात जागृकता व्हायला लागली. असे असले तरी मात्र रूढझालेल्या कर्मठ समाजव्यवस्थेमुळे स्त्रीयांच्या मानवीअधिकारासंदर्भात फारसे परिवर्तन होवू शकले नाही.

■ स्वातंत्र्योत्तर कालखंडात स्त्रियांच्या मानवी हक्काची स्थिती—

स्त्रीयांच्या मानवी अधिकाराबाबत ख—या अर्थाने स्वातंत्र्योत्तर काळात प्रयत्न झालेत. देश १५ ऑगस्ट १९४९ ला स्वतंत्र झाला. स्वतंत्र भारताची जडन—घडन कशा प्रकारची असेल यासाठी संविधानाची संरचना करायला सुरुवात झाली. यामध्ये डॉ.बाबासाहेब आंबेडकर यांनी मुख्य भुमिका बजावून संविधानामध्ये स्त्री—पुरुषांना समान अधिकार प्रदान केले (दिक्षीत, २०११). शिक्षण, आरोग्य, सामाजिक, आर्थिक, राजकीय अशा सर्वच क्षेत्रात स्त्रीयांसाठी आरक्षणाची व्यवस्था करून स्त्रीयांच्या मानवी हक्कांना संरक्षण प्रदान करण्याचा प्रयत्न केल्या जात आहे. सोबतच त्याला कायदेशीर जोड देवून संरक्षण प्रदान करण्याचा प्रयत्न केला जात आहे. असे असले तरी स्त्रीयांच्या अत्याचाराचे नव—नवीन स्वरूप उदयास येवून स्त्रीयांच्या हक्कावर गदा आणण्याचा प्रयत्न पुरुषप्रधान समाजव्यवस्थेकडून सुरू आहेत. यामध्ये कौटुंबिक हिंसाचार हा एक प्रकार असून त्याला प्रतिबंध करण्यासाठी २००५ मध्ये कौटुंबिक हिंसाचार प्रतिबंध कायदा केंद्र सरकारने पारित केला आहे. गरज आहे ती त्यासंदर्भात जागृकता निर्माण करण्याची (सरोदे, २००६).

■ स्त्रीयांवरील अत्याचाराची स्थिती—

नॅशनल काईम रेकॉर्ड ब्युरो यांच्या 'काईम इन इंडीया २०१८' या अहवालाच्या आकडेवारीनुसार स्त्रीयांवरील अत्याचाराच्या आकडेवारीवर प्रकाश टाकल्यास स्पष्ट होते की, संविधानाने जरी स्त्रीयांना समान

अधिकार प्रदान करून मानवी हक्क संरक्षित करण्याचा प्रयत्न केलेला असला तरी मात्र स्त्रीयांवर अत्याचाराचे प्रमाण वाढलेले आहे. देशपातळीवर स्त्रीयांवर अॅसीड अटॅकचे प्रमाण वाढलेले असून एनसीआरबीच्या २०१८ च्या अहवालानुसार २१६ स्त्रीयांवर अॅसीडचा अटॅक केल्या गेला असून त्यासंदर्भातील अटॅकचा प्रयत्न १३६ वेळा करण्यात आला आहे. अॅसीड अटॅकसह पेट्रोल टाकून जाळणे हा प्रकार सुद्धा अलिकडच्या काळात उदयास आला असून महाराष्ट्रात हे प्रकार नित्यनियमाची बाब झाली आहे. वर्ष २०१७ मध्ये मानवी व्यापारांतर्गत १६४० गुन्ह्यांची नोंद केल्या गेली असून सायबर काईम या प्रकारांतर्गत १२६८ गुन्हे नोंदविल्या गेले होते. हुंडाबळीच्या ७२७७ घटना घडल्या असून विनयभंग, अपहरण या गुन्ह्यांच्या अनुक्रमे ९००३९ व ७५३३३ घटना नोंदविल्या गेल्या होत्या.

एनसीआरबीचा हा अहवाल स्त्रीयांवर अत्याचाराची भयावह परिस्थिती स्पष्ट करतो. यातून स्त्रीयांच्या मानवी हक्काच्या स्थितीचे विश्लेषण करावयाचे असल्यास ते नाममात्रच आहेत असे म्हटल्यास अतिशयोक्ती होणार नाही. अत्याचाराच्या घटना ह्या जरी सर्वच महिलांसंदर्भात घडलेल्या नसल्या तरी अशा घटनेने पर्यावरण प्रदुषित होवून सर्वच महिला असुरक्षित होत असून त्यांच्यामनामध्ये भितीदायक वातावरण निर्माण होते. ज्यामुळे त्यांच्या विकासांमध्ये अडथळे निर्माण होत असतात. एकीकडे महिलांमध्ये शिक्षणाचे प्रमाण वाढून अर्थार्जनात स्त्रीयांचा सहभाग वाढलेला दिसून येत असला तरी मात्र कार्यस्थळी त्यांच्यासाठी सुरक्षित वातावरण तयार करण्यामध्ये अद्यापही फारसे यश प्राप्त झालेले नाही. त्यातच बलात्काराच्या वाढत असलेल्या घटना त्यांच्या मानवी हक्कावर प्रतिबंधक लादत असल्याचे चित्र आहे. एनसीआरबीच्या याच अहवालात देशपातळीवर बलात्काराच्या ३३९७७ घटनांची नोंद दर्शवितो. तर बलात्कारासह खून अशा २९६ घटना घडलेल्या आहेत. तर बलात्काराचा प्रयत्न या स्वरूपांतर्गत ४१५७ घटनांची नोंद करण्यात आली होती. स्त्री ही केवळ बाहेरच्या जगातच असुरक्षित आहे असे नव्हे तर हाच अहवाल स्पष्ट करतो की, पतीकडून स्त्रीयांचा होणारा छळ या प्रकारात १०४१६५ घटनांची नोंद झाली (एनसीआरबी २०१९). उपरोक्त आकडेवारी स्त्रीयांवरील अत्याचाराची स्थिती स्पष्ट करणारी असून त्याआधारे स्त्रीयांच्या मानवी अधिकाराच्या परिस्थितीचा उलगडा होण्यास मदत होते.

■ स्त्रीयांच्या मानवी हक्क संरक्षणार्थ कायदे

ब्रिटीशकाळात तथा स्वातंत्र्योत्तर काळात स्त्रीयांच्या मानवी हक्क संरक्षणार्थ अनेक कायदे केलेत. भारतीय समाजव्यवस्थेत महिलांसंदर्भात अनेक कुप्रथा अस्तित्वात होत्या ब्रिटीशांनी त्यावर आळा घालण्यासाठी विशेष प्रयत्न केलेत. सतीप्रथा बंद करण्याच्या दृष्टिकोणातून राजा राममोहन राय यांनी तत्कालीन गवर्नर लॉर्ड विल्यम बेंटीन यांच्या सहकार्याने १८२९ मध्ये सती प्रथा प्रतिबंधक कायदा करून स्त्रीयांना मानव म्हणून दर्जा प्रस्थापीत करण्यासाठी आमुलाग्र पाउल उचलले. त्यासोबतच १९५६ मध्ये डलहौसीने हिंदू विधवा पुनर्विवाह अधिनियम पारित करून विधवा स्त्रीयांना मानवी हक्क प्रदान केलेत. १९२९ मध्ये बालविवाह प्रतिबंध कायदा पारित झाला तर स्वातंत्र्योत्तर काळात स्त्रीयांना समान हक्क प्रदान करण्याच्या दृष्टिने अनेक कायदे पारित केल्या गेलेत. १९५५ मध्ये हिंदू विवाह कायदा अंमलात आणून बहुपत्नित्व विवाहाला प्रतिबंध केला तर १९५६ मध्ये अनैतिक व्यापार थांबविण्याच्या दृष्टिकोणातून कायदा अस्तित्वात आला.

१९५६ मध्ये हिंदू दत्तक व पालनपोषण अधिनियम पारित करून स्त्रीयांना अधिकार प्रदान केलेत. तर याच वर्षी हिंदू उत्तराधिकार अधिनियम पारित करून स्त्रियांना समान अधिकार प्रदान करण्यामध्ये महत्वाचे पाउल उचलले. १९६१ मध्ये मातृत्वलाभविषयीचा कायदा करून नोकरीमध्ये संरक्षण प्रदान केले तथा याच वर्षी हुंडाबंदी अधिनियम पारित केला. सोबतच १९७१ मध्ये गर्भपात कायदा मंजूर करून आरोग्यविषयक अधिकाराचे संरक्षण केले. भारतीय संविधानाने स्त्री-पुरुषांना समान अधिकार प्रदान केलेले असले तरी मात्र कामकाजाच्या बाबतीत समानता असूनही वेतनामध्ये भेदभाव केला जात होता. ही बाब लक्षात घेता १९७६ मध्ये समानवेतन कायदा लागू करून हा भेदभाव नष्ट केला. १९८६ मध्ये कायदा करून स्त्रियांच्या अशिल्ल प्रदर्शनाला प्रतिबंध

घातला. त्याचबरोबर २००३ मध्ये गर्भधारणा पुर्व व प्रसूती पुर्व गर्भलिंग निदान प्रतिबंध अधिनियम पारित करून स्त्री पुरुषांच्या संख्येमध्ये होणारी तफावत कमी करण्याचा तथा त्यातून स्त्रीयांवर होणारा अत्याचार कमी करण्याचा प्रयत्न केला आहे.

२००५ मध्ये कौटुंबिक हिंसाचार कायदा अंमलात येवून कुटुंबात होणारी कुंचबना थांबविण्याचा प्रयत्न केला गेला आहे (जोशी, २००७). अशा अनेक प्रकारचे कायदे करून स्त्रियांच्या मानवी हक्कांना सरंक्षीत करण्याचा प्रयत्न केल्या जात आहे.

निष्कर्ष

भारतीय ईतीहासात स्त्रीयांच्या मानवी हक्काची स्थिती वैविध्यपूर्ण राहिलेली आहे. अगदी सुरुवातीच्या काळात स्त्रीयांना पुरुषांसमान दर्जा प्राप्त होता. किंबहुना तो पुरुषांपेक्षा अधिक श्रेष्ठ होता. त्यामूळे स्त्रीयांच्या मानवी हक्काची स्थिती समाधानकारक होती. मात्र काळ बदलत गेला व मनस्मृतीच्या निर्मितीतून स्त्रीयांचे जीवन नरकमय बनले. मानवी हक्काची स्थिती पशुपेक्षाही दयनिय असल्याचे दिसून येते. ब्रिटीश भारतात येईपर्यंत त्यांची हीस्थिती कमी अधिक प्रमाणात कायम होती.

ब्रिटीशांच्या काळात स्त्रीयांच्या मानवी हक्काबाब चर्चा प्रारंभ झाली. त्यातूनच स्त्रीयांच्या अत्याचाराला रोखधाम करण्यासाठी कायदे निर्माण केल्या गेलेत. पुढे स्वतंत्र भारताच्या संविधानामध्ये स्त्रीयांना पुरुषांच्या बरोबरीने समान अधिकार प्रदान करून मानवी हक्क संरक्षणार्थ कायदे बनविण्यात आले. असे असले तरी पुरुष प्रधान समाजव्यवस्थेमध्ये स्त्रीयांवरील अत्याचार हे कमी झालेले नसून दिवसेंदिवस त्यामध्ये वाढ होत असून मानवी हक्काचे सातत्याने उल्लंघन होत असल्याचे आढळून येते.

संदर्भ सुची

1. साने गिता, (१९८६). भारतीय स्त्री जीवन. मुंबई. मौज प्रकाशन
2. सुर्या अनिल. (२०१०). प्राचीन—अर्वाचीन भारतीय स्त्री आणि हिंदू कोड बिल. पूणे. सुगावा प्रकाशन
3. साळुंखे आ.ह. (१९८९). हिंदू संस्कृती आणि स्त्री. सातारा. लोकायत प्रकाशन.
4. महाजन, टी.टी.(एन.डी.). मध्ययुगीन भारतातील स्त्री जीवन. नाशिक. यशवंतराव चव्हाण मुक्त विद्यापीठ
5. दिक्षीत अनंत. (२०११). सामाजिक आरोग्याचा आंतरराष्ट्रीय पंचनामा, लोकमत, दि. १९ जून
6. सरोदे, असीम. (२००६). कौटुंबिक हिंसाचार आणि कायदा. पूणे. मनोविज्ञान प्रकाशन.
7. (२०१९). काईम इन इंडीया २०१८. दिल्ली. नॅशनल काईम रेकॉर्ड ब्युरो
8. जोशी विजय. (२००७) कायदे स्त्रिया व मुलांचे. पुणे. मुकुन्द प्रकाशन.

आंबेडकरवादी कवितेतील सामाजिक आशय

डॉ. शांतरक्षित गावंडे
नेहरू महाविद्यालय, नेरपरसोपंत
जि. यवतमाळ

सामाजिक दुःखाच्या मुक्तीचा विचार हे आंबेडकरवादी कवितेचे प्रयोजन आहे. फुले—आंबेडकरी जीवनमूल्ये प्रस्थापित करण्यासाठी सभोवतीच्या जगण्यातील सुसंगती—विसंगीचे वास्तवदर्शी चित्रण हा आंबेडकरवादी कवितेचा विशेष होय. या कवितेतील जीवनानुभव परिवर्तनवादी जीवनमूल्यांनी साकार होतो. थोडक्यात, कवितेचे मूल्यमापन करताना आशय महत्वाचा असतो. जीवनमूल्ये आणि आशय यादोन विशेषांचा सहसंबंध असतो. डॉ. यशवंत मनोहर आशय म्हणजे काय? या संबधाने लिहितात, “आशय म्हणजे अनुभवाचा प्राण, अनुभवाची विशिष्ट दिशेने पाहणारी दृष्टी म्हणजे आशय!”, कवीच्या अनुभवातील जीवनाचा अर्थ म्हणजे आशय.

कवीचा सकस जीवनानुभव हा त्याच्या जाणिवांवर अवलंबून असतो. समृद्ध जाणिवा म्हणजे समृद्ध आशय. समृद्ध जाणिवांनी शोध घेताना आत्मभान, आत्मशोध, नकार, वेदना, विद्रोह, बांधीलिकी ही आशयवैशिष्ट्ये जाणवतात. प्रस्तुत लेखात आंबेडकरवादी आशयाचा वरील वैशिष्ट्यावर आधारित चर्चा करावयाची आहे.

बदलत्या युगाची स्पंदने आंबेडकरवादी कवितेने समर्थपणे चित्रित केले. ही कविता विविध आंदोलनाची साक्षीदार आहे. त्या संवेदनाही या कवितेने टिपल्या. या सर्व बाबींचा परामर्श घेऊन आंबेडकरवादी कवितेचे मूल्यमापन करावयाचे आहे.

साठोत्तरी प्रवाहातील आंबेडकरवादी कविता संदर्भाने आत्मभान, आत्मशोध, नकार, वेदना, विद्रोह या संकल्पनांवाटे साहित्यसमीक्षा सुरू झाली. या सर्व संकल्पना आंबेडकरवादी कवितेच्या निर्मिती आणि अस्मितादर्शक आहेत. विशेषतः या सर्व संकल्पना आंबेडकरवादी साहित्याचे वैशिष्ट्ये विशद करताना चर्चिल्या गेल्या आहेत.

महात्मा फुले, डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांनी दलित, शोषित पीडितांना ‘माणुसकीचे भान’ दिले. विषमतेच्या गर्तेत लोळणाऱ्या सामान्य माणसाला शब्द दिले. जनावरांप्रमाणे मिळणाऱ्या वागणुकीतून बाहेर काढून माणसासारखे जगण्याचा अधिकार दिला. त्याचमुळे वंचितांना आत्मभानाची जाणीव झाली. मग तो सभोवतीच्या जगाचे, अनुभवाचे आकलन त्याच्या जाणीवेनुसार करू लागला. मानवी स्वभावात असलेली संवेदनशीलता आणि अनुभवांना आकलन करण्याची असलेली ज्ञानात्मकता या आधारे त्याने काही प्रश्न उभे केले, काहींना नकार दिला, स्वतःचाही शोध घेतला, भोगत असलेल्या वेदनेला विद्रोही शब्दरूप दिले. नामदेव ढसाळ यांचे शब्द पुढीलप्रमाणे बाहेर पडतात —

रक्तात पेटलेल्या अगणित सूर्यांनो
तुमची आयबहीण
आजही विटंबली जाते हाटाहाटातून
...मरेपर्यंत राहयचे का असेच युध्दकैदी?
माझ्या आत्म्याने झिंदाबाची गर्जना केलीय
..... आता या शहराशहराला आग लावत चला

(गोलपिठा / पृ. १३)

ढसाळांची ही कविता वेदनेतून विद्रोह व्यक्त करते. ‘या शहराशहराला आग लावून, वंचितांची अस्मिता आभाळभर’ करण्याचा आत्मविश्वास कवी येथे व्यक्त करतात.

आंबेडकरवादी कवितेच्या जाणिवांची ही वैशिष्ट्येविस्ताराने पहावयाची आहे. तत्पूर्वी या संकल्पना समजून घेऊ.

आत्मभान :-

आपण इतरांसारखे आहोत असे वाटणे म्हणजे आत्मभान, बरोबरीची जाणीव म्हणजे आत्मभान. “आत्मभान म्हणजे स्वत्व.”^२ आपले जीवन न्याहाळण्याचा अस्मितेचा आरसा म्हणजे आत्मभान.

आत्मशोध :-

प्राप्त झालेल्या आत्मभानातून सभोवती वास्तव आणि सांस्कृतिकता तपासणे म्हणजे आत्मशोध. दत्ता भगत लिहितात, “आत्मशोध म्हणजे लेखक आणि त्याच्या भोवतालचे वास्तव यामधील नातेसंबंध”^३ याचाच अर्थ आत्मशोध ही समाजाशी निगडित संकल्पना आहे.

नकार :-

सामाजिक व्यवस्थेने लादलेली गुलामगिरी नाकारणे म्हणजे नकार होय. वंचितांचे शोषण करणारे रूढी, परंपरा देव धर्म आणि विषमता देणाऱ्या सर्व व्यवस्थेला फुले, आंबेडकरांच्या प्राप्त झालेल्या जाणिवेतून नाकारणे म्हणजे नकार होय.

विद्रोह :-

समग्र गुलामीला नकार देऊन स्वातंत्र्यासाठी संघर्ष करणे म्हणजे विद्रोह होय. डॉ. महेंद्र भवरे लिहितात, “माणसाला हिन लेखणाऱ्या व्यवस्थेशी या कवितेतील विद्रोह असून, मानवतेच्या करुणेच्या, मानवी जीवनावरील प्रेमापोटी हा विद्रोह जन्माला आला आहे.”^४

वेदना : वर्णव्यवस्थेने अस्पृश्यांना जे दुःख दिले. पराकोटीचा अन्याय केला त्याबद्दलची जाणीव म्हणजे वेदना होय.

बांधिलकी :-

तात्त्विक अधिष्ठानाशी बांधील राहून मानवी स्वातंत्र्याची आणि आविष्कार स्वातंत्र्याची विशिष्ट भूमिका म्हणजे बांधिलकी.

प्रस्तुत संकल्पनेच्या आधारे आंबेडकरवादी कवितेच्या जाणिवांची वैशिष्ट्ये यानंतर पहावयाची आहेत. आंबेडकरवादी कवितेतील जाणिवांची वैशिष्ट्ये :-

आत्मभान, आत्मशोध, नकार, विद्रोह या जाणिवांचा प्रस्फोट दलित कवितेत व्यक्त झाला. आंबेडकरवादी कवितेतील जाणीव मानवी स्वातंत्र्याच्या आकांक्षेची होती. ‘आंबेडकरवादी कवितेचे जाणिवेचे वर्तुळ वर्णाधिष्ठीत गुलामगिरीला विरोध करणारी तत्वज्ञाने आपलीशी करीत पूर्ण होते. चार्वाक, बुद्ध, मार्क्स, म.फुले, रा. शाहू, डॉ.आंबेडकर ते अगदी केशवसुतापर्यंत हे वर्तुळ आखताना ही जाणीव निखळ मानवतावादी रूपात व्यक्त होते’^५ डॉ.संजय मून यांनी जाणीवांचे अगदी यथोचित वर्णन केले. या आधारावरच आंबेडकरवादी कवितेच्या जाणिवांची व वैशिष्ट्यांचा अभ्यास करावयाचा आहे.

आत्मभान :-

हजारो वर्षांच्या गुलामीतून डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांनी अस्पृश्यांना मुक्त केले. त्यांच्या मुक्तीतत्वज्ञानमुळेच अस्पृश्यांचे आत्मभान जागृत झाले. यशवंत मनोहरांनी ‘उत्थानगुंफा’त आतड्यांचे गहीवर शब्दबद्ध केले. आतापर्यंतच्या जीवनाला तपासून पाहण्याचा संकल्प केला, तो असा –

आहे जीव तोवर पाखडीत जाणारच आहे

शेवटचा दिवस गोड होवो न होवो

आता बांधलेच आहे घर या निषिद्ध मैदानात

आतड्यांचे गहीवर कुणी घेऊन येवो न येवो

(यशवंत मनोहर, उत्थानगुंफा)

आपले जीवन तपासण्याचे आत्मभान प्राप्त झाले आणि संवेदनशील आंबेडकरवादी कवींनी विषमतेच्या इतिहासाचे उत्खनन केले. त्या इतिहासाला बदलण्यासाठी वैचारिक उजेडात व्यष्टी-समष्टीला न्हाऊ घालण्याची प्रतिज्ञा केली. पण प्रश्न आहेच. प्रस्थापित लोक मात्र स्वातंत्र्याचे खळाळते गाणे म्हणू देतील काय? हा तो प्रश्न आहे. केशव मेश्राम ही खंत पुढील प्रमाणे व्यक्त करतात –

बदलीत म्हणतो किरकिऱ्या मनाचे ओले दुपटे
लख्ख प्रकाशाच्या दाहक गंधात भिजवून
खुडीन म्हणतो नागवेलीची साजूक पाने
दाटल्या कंठात उमटेल का नव्याने खळाळते गाणे

(उत्खनन, पृ: ७२)

आंबेडकरवादी कवितेत प्रकट होणारे हे आत्मभान यातूनच आंबेडकरवादी कवितेची निर्मिती झाली. हे निर्माण होणे माणुसकीसाठी होते. इतरांसारखे आपणही माणसे आहोत याबद्दलची ही जाणीव होती.

आत्मशोध :

आत्मभान प्राप्त झाले आणि आत्मशोध सुरू झाला. केशव मेश्राम यांनी व्यक्त केला तो असा.

आमच्या वस्तीत भांबावतो पोस्टमन
गोंधळात संस्कार अडखळते सभ्यता
...भांबवतात सुधारणा आमच्या वस्तीत
ठेचकाळतात रस्ते योजनाही अडखळतात.

(उत्खनन पृ. २३)

जेपर्यंत गुलामी ही दैवी देणगी मानली जात होती, तोवर गुलामीत जगणे हेच आपले पाथेय आहे, असे अस्पृष्यांना वाटत होते. आपले जगणेच 'सेवा' करण्यासाठी आहे. आणि ते निमूटपणे केले पाहिजे असे त्यांना वाटत होते. परंतु डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांनी शिका, संघटीत व्हा, संघर्ष करा. हे विचारसूत्र दलितांना अवगत करून दिले. तेव्हा गुलामीतून बाहेर पडण्याची मानसिकता तयार झाली. मग सुरूझाला आत्मशोध कष्टांची आणि वस्त्यांची स्थिती आठवली. पोस्टमनच नव्हे तर संस्कार, सभ्यता, सुधारणा, योजना सारेच अडखळतात, ठेच लागून पडतात. दलितांच्या जगण्याचे मोठे मार्मिक चित्रण केशव मेश्राम यांनी केले आहे.

आत्मशोध ही निरंतर प्रक्रिया आहे. ती स्वातंत्र्योत्तर कालखंडात होती आणि नव्वदनंतरच्या काळातही कायम आहे. मुळात ते जीवंतपणाचे लक्षण आहे. जागतिकीकरणाच्या काळातील आत्मशोध अरूण काळे पुढीलप्रमाणे घेतात.

आता या आयटीच्या युगात
दलितांना डिलीट करण्यासाठी
नवनवीन सॉफ्टवेअर येताहेत
...तरीही तुझी ॲन्टी व्हायरस खबरदारी
पुन्हा पुन्हा करते त्यांना पराभूत

(नंतर आलेले लोक, पृ. ३७)

काळ बदलला तशी प्रस्थापितांची गुलामीची शस्त्र बदलती. आधुनिक युगातील माध्यम ही गुलामीची शस्त्र बदलती. आधुनिक युगातील माध्यम ही गुलामीची साधन बनली. जातिकीकरणातील प्रतिमांद्वारे अरूण काळे यांनी प्रस्थापितांचे मनसुबे या कवितेत प्रत्ययकारक रीतीने व्यक्त केले आहे.

नकार :

गुलाम ठेऊ पाहणाऱ्या प्रवृत्तीला आंबेडकरवादी कवितेचा नकार आहे. यशवंत मनोहर नकार देताना मला मान्यनाहीतुमच्या बोटपुढची दिशा

मला मान्य नाहीपरंपरांची वर्णपाती नशा
मला मान्य नाही तुमची दयाजिच्यावर दिशा डोलतात

(उत्थानगुंफा पृ. २)

दलितांना बोटाच्या इशान्यावर नाचविणाऱ्या संस्कृतीला मनोहर नकार देतात. दयेवर जगण्याची भिक नको असाही इशारा देतात. यशवंत मनोहर यांच्या कवितेतील नकाराविषयी सु.श्री. पंढरीपांडे लिहितात, “उत्थानगुंफा” म्हणजे प्रज्वलंत विद्रोहाग्नीचे सर्वभक्षक होमकुंडल आहे. नकार आणि विद्रोह यांचे पेटलेले आणि पेटवित जाणारे अरण्यच”^६ हा नकार पेटविण्याची भाषा करीत असला तरी नकाराला स्वीकाराचे अंग आहे.

वेदना :

वेदना या व्यापक संकल्पनेत सामाजिक दुःख अपेक्षित आहे. दलितांचे दुःख अपार आहे. दलित कवितेतील बहुतांश भाग वेदनने व्यापलेला आहे. वेदना ही विद्रोहाची पूर्वस्थिती होय. वेदनेची जाणीव आहे, म्हणूनच मोतीराम कटारे मुक्या संवेदनेला बोलक करताना वेदनेचे स्वरूप सांगतात —

वेदनेलाही असते स्वतःची भाषा
स्वतःची बोली मुकेपणाची

(हिरवे ऋतु उतरवून, पृ. ४९)

वेदनेची जाणीव व्हायलाही जाणीव जागृती व्हावयास हवी. वेदना हे आपले भाग्य आहे ही जाणीव जोपर्यंत होती तोपर्यंत ती व्यक्तीच होत नव्हती. फुले—आंबेडकरी चळवळीमुळे वेदना शब्दबद्ध झाली. ही वेदना पूर्वायुष्यातील आहे आणि वर्तमानातीलही आहे. वर्णव्यवस्थेने दिलेली ही उपेक्षा वामन निंबाळकर व्यक्त करतात ती अशी —

सरा जन्म घामाने भिजूनही

हुंदक्यासोबत घास गिळताना हात मात्र कोरडाच

वेदनेच्या या कविता मनाच्या ठाव घेणाऱ्या आहेत.

विद्रोह :

आंबेडकरवादी कवितेतील विद्रोहामागे डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांचे संघर्षशील विचार आहेत. विद्रोह म्हणजे सर्वकष कांती. “आंबेडकरवादी कवींचा विद्रोह हा जसा अस्पृश्यतेविरुद्ध आहे तसचा तो इथल्या सांस्कृतिक मक्तेदारी विरुद्ध देखील आहे.”^७ म्हणूनच नामदेव ढसळ म्हणतात —

ती पहा रे ती पहा, मातीची अस्मिता आभाळभर झालीय

माझ्याही आत्म्याने सिंदाबादची गर्जना केलीय

रक्तात पेटलेल्या गनित सूर्यांनो

आता या शहराशहराला आग लावीत चला

(गोलपीठा पृ. १३)

चहुबाजुंनी शोषण होते तेव्हा ढसाळांचा कोंडमारा होतो. आय—बहिणींची विटंबना, मरेपर्यंत दारिद्र्यच्या खातेऱ्यात लोळविले जाणारे आयुष्य, पोटासाठी सतत भटकंती. यामुळे कवीसमोर ‘प्रश्नचिन्हांची मालिका उभी राहते. पण कवी हतबल होत नाही. या नाकेबंद विरोधात विद्रोहाची भूमिका घेतात. परंतु “ढसाळांचा विद्रोह म्हणजे आकस्ताळेपणा नाही. एका व्यापक करूणेच्या पोटी हा विद्रोहाचा जन्म होतो.”^८ त्यामुळेच समग्र वंचितांच्या उत्थानासाठी कवी ‘स्वतंत्रतेकडूनस्वतंत्रतेकडेच’ जाणाऱ्या मार्गाची निवड करतो.

चळवळीतील माणसांची क्षणोक्षणी ‘नाकेबंदी’ होते. आंदोलन थांबविण्यासाठीचे हे प्रस्थापितांचे शस्त्र असते. परंतु ज.वि. पवार सारखे विद्रोही कवी अशा अडवणुकीला जुमानत नाहीत उलट संतापून म्हणतात —

कारागृहाची भीती कुणाला? उभं आयुष्य तुरूंग समजून सहनलं
हे ही बरच झालं तुरूंगाच्या पायथ्याशी सुरूंग पेरणं शक्य झालं
उधाणलेल्या समुद्राला बांधणार कसं याचं एकदा गणित माडा
समतेचं वारं प्यालेली पाखरं... त्यांना अस डांबू नका
तुरूंगासह ती उडून जाणारच नाहीत अशा भ्रमात राहू नका

(नाकेबंदी पृ. ५८)

मूक समाजाच्या नायकामुळे दलितांच्या कंठांना शब्द मिळाले. त्यामुळेच ते निळ्या आकाशात उंच भरारी देण्यासाठी सज्ज झाले. त्यांना पुन्हा तुरूंगात डांबण्याचे आणि चळवळी नष्ट करण्याचे घातकी मनसुबे या विद्रोही पॅथरसमोर टिकणार नाही, असा सज्जड दम ज.वि. पवारांची कविता देते. राजा ढाले लिहितात, “ज.वि. पवारांची कविता ही मुळात व्यक्तीचा आरसा नाहीच, तर समाजाचा आरसा आहे.”^१ सामाजिक जाणिवेच्या विद्रोहाने समग्र वंचितांना न्याय मिळविण्यासाठी ज.वि. पवारांची कविता आहे.

बांधिलकी :-

आत्मभानातून आत्मशोधाकडे आणि आत्मशोधनाकडून विद्रोहाकडे असा आंबेडकरवादी कवितेचा मार्ग आहे. पण हा विद्रोह म्हणजे लघुनियतकालिकातील कवितेतील विद्रोहासारख नाही. मराठी कवितेतील आशय आणि आविष्काराशी ही कविता नाकारते. कारण ही बांधिलकीची कविता अर्जुन डांगळे बांधिलकीतील फरक स्पष्ट करतात.

त्यांचे गाणे : लचकणारे

भरजरी शामियान्यात दिलेल्या आध्यात्मवाल्याच्या प्रवचनासारखे

मझे गाणे : सरळ भिडणारे

प्रचंड मोर्चाचे दिलेल्या घोषणासारखे

(छावणी हलते आहे पृ. ५)

प्रस्थापित मराठी कवितेपेक्षा आंबेडकरवादी कविता वेगळी आहे. कारण आंबेडकरी कवितेने सामाजिक मूल्य स्वीकारले. डॉ. आंबेडकरांच्या चळवळीच्या तत्वाज्ञानातून रूढी धर्म, परंपरांची चिकित्सा आंबेडकरवादी कवितेने केली. म्हणूनच ती कविता सरळ भिडणारी आहे.

आंबेडकरवादी कवितेतील आत्मभान, आत्मशोध, नकार, विद्रोह, वेदना, बांधिलकी यासंबंधीच्या आविष्काराची काही मोजकी उदाहरणे इथे पाहिली. मुहात संपूर्ण आंबेडकरवादी कविताच याच वैशिष्ट्यांनी प्रेरीत आहे. विद्रोही जाणिवेचा लाव्हा नामदेव ढसाळ, यशवंत मनोहर, केशव मेश्राम, वामन निंबाळकर, दया पवार, त्र्यंबक सपकाळे, ज.वि. पवार, प्रकाश जाधव आणि अलिकडच्या अरूण काळे, महेंद्र भवरे, प्रज्ञा लोखंडे, लोकनाथ यशवंत यांच्या कवितेत दिसतो. डॉ. अक्षयकुमार काळे लिहितात ‘बहुतांश आंबेडकरवादी कविता दलितांच्या लढ्यातून निर्माण झालेल्या मानसिकतेचा परिपाक असल्याने दलित कवींना आपली कविता परंपराभंजनाचे आणि नवनिर्मितीचे प्रखर हत्यार आहे, असे वाटते. ही जाणीव त्यांनी प्रत्यक्षाप्रत्यक्षपणे सततच प्रकट केली आहे.’^२ परिवर्तन हेच आंबेडकरवादी कवितेचे प्रयोजन असल्यामुळे आंबेडकरवादी कवितेच नवनिर्मितीसाठी विद्रोहाच्या ठिणग्या आहेत. वंचितांचे भेसूर जग व्यक्त करण्यासाठी आंबेडकरवादी कविता जन्मास आली. दलितांच्या व्यथा, वेदना उत्स्फूर्तपणे मग व्यक्त झाल्या. तोपर्यंत प्रस्थापितांनी अच्हेरलेल्या जीवनाला कुठेच वाचा नव्हती. मूकपणे सारे सहन केले जात होते. परंतु आंबेडकरवादी कवितेमुळे आपल्या संवेदनांना मोकळी वाट करून देण्याचे स्वातंत्र्य मिळाले. मग कालच्या साऱ्या संवेदना बोलक्या झाल्या. विद्रोहाच्या तेजाने या कविता देदीप्यमान झाल्या.

संदर्भ ग्रंथ :-

- १) डॉ. यशवंत मनोहर, परिवर्तनवादी जीवनमूल्ये आणि वाङ्मयीन मूल्ये उ.नि.
- २) डॉ. महेंद्र भवरे, दलित कविता आणि प्रतिमा उ.नि.
- ३) दत्ता भगत, दलित कविता आणि प्रतिमा उ.नि.
- ४) डॉ. महेंद्र भवरे, दलित कविता आणि प्रतिमा उ.नि.
- ५) डॉ. वसंत मून शैली : दलित कवितेची, गोदा प्रकाशन औरंगाबाद प्र.आ. २००९
- ६) प्रा.सु.श्री. पंढरीपांडे, 'तरूण भारत' दिवाळी अंक १९७९.
- ७) अर्जुन डांगळे— दलित विद्रोह, लोकवाङ्मय गृह मुंबई, चौथी आवृत्ती २०११ पृ. ९४.
- ८) तत्रैव पृ. ८१
- ९) राजा ढाले, नाकेबंदी, प्रस्तावना
- १०) डॉ. अक्षयकुमार काळे, अर्वाचिन मराठी, काव्यदर्शन, पां.ना.बनहट्टी प्रकाशन नागपूर, प्र.आ. १९९९ पृ. ६५४.

सामाजिक विकास आणि आव्हाने

कु.गोदावरी विठ्ठल बन

संशोधक विद्यार्थी (एम.फिल) समाजशास्त्र विभाग
डॉ.बाबासाहेब आंबेडकर कला, वाणिज्य व विज्ञान
महाविद्यालय, ब्रम्हपुरी, जि.चंद्रपुर

प्रस्तावना :-

१९ व्या शतकानंतर भारतातील सामाजिक व राजकीय बाबींमध्ये होणाऱ्या विकासाचा बुद्धीवाद्यांनी वेध घेऊन भविष्यकाळात परिस्थिती कशी असू शकेल यासंबंधी विचार करण्यास सुरुवात केली. साधारणतः पहिल्या महायुद्धानंतर राजकीय शक्ती स्थैर्य यासंबंधीचा विचार करण्यात येऊ लागला पुरोगाम्यांनी तत्कालीन सामाजिक स्थिती कशी असावयास हवी यासंबंधी विचार करण्यास सुरुवात केली. ब्रिटिशांकडून समाजाचा संदर्भात झालेले अभ्यास साधारणतः हिंदु समाजातील जाती प्रथेवर, हिंदु, मुस्लीम आंतर सांस्कृतिक स्थितीवर हा अभ्यास झाला होता. जिल्हा गॅझेटमध्ये जनगणनेत सामाजिक माहितीचे संकलनही देण्यात आले. समाज व सामाजिक संस्थांच्या संदर्भात ब्रिटिशांनी केलेली मांडणी व तत्कालीन समाजशास्त्रज्ञांनी त्याचे केलेले आकलन आणि मांडणी यामध्ये बराच फरक दिसून आला. सामाजिक वास्तविकतेला समजून घेण्यासाठी समाजशास्त्रज्ञांनी जी पद्धती वापरली ती पाश्चात पद्धतीचे अनुकरण नव्हते. सामाजिक विकासासाठी समाजशास्त्रज्ञांनी संशोधनाकरीता विभिन्न स्वरूपाच्या पद्धतींचा वापर केला.

सर्व पंचवार्षिक योजनांच्या अभ्यासावरून आपणास सांगता येते की, प्रत्येक पंचवार्षिक योजनेत उत्तरोत्तर जास्त प्रमाणात खर्च करण्यात आला त्यांचा उद्देश समाजातील लोकांचे रहाणीमान वाढविणे. त्या जनतेचे अधिक दर्जा वाढविणे हाच होता. परंतू आपणांस खेदपूर्वक असे म्हणता येते की, गरीब व निर्धन जनतेचे दुःख नाहिसे झाले नाही आजही दारिद्र्यात राहणाऱ्या लोकांना खान्यासाठी अन्न मिळत नाही नेसण्यासाठी पुरेसे अंगवस्त्र मिळत नाही त्यांना रहाण्यासाठी घर सुद्धा नाही इतकेच काय तर उन्हाळ्यामध्ये पिण्यासाठी पाणी सुद्धा मिळत नाही. अलिकडेच पाण्याच्या अभावी राजस्थान, गुजरात राज्यातील लोकांचे जे हाल झाले पिण्याचे पाण्याची अभावी असंख्य गुरे मृत्युमुखी पडली. भुकबळीचे प्रकार दिसून आलेत. त्यामुळे ह्या पंचवार्षिक योजना अयशस्वी ठरल्या.

गरीब लोक अधिकाधिक गरीब झाले. राज्यकर्त्यांनी त्याची मते काबीज करण्यासाठी गरीबी हटाव असे धोरण स्वीकारले. पण ते धोरण अतिशय फसवे आणि भ्रममुलक ठरले “गरिबी हटाव” च्या नावाखाली गरीब हटविण्याचा प्रयत्न करण्यात आला गरीबीचा कोणत्याही प्रकारचा आर्थिक विकास झाला नाही. बेरोजगारी समस्या सुटली नाही. श्रीमंताची श्रीमंती मात्र ह्या पंचवार्षिक योजनांनी वाढविली. त्यामुळे आर्थिक विकास श्रीमंताचा आणि लब्धप्रतिष्ठीत व राजकारणी लोकांचा झाला, भ्रष्टाचार लाचलुचपत, फसवेगीरी, लुटमार, चोरी व दरोडे वाढले. सत्तेचा दुरुपयोग करून ह्या राजकारणी लोकांनी चारा घोटाळा, डाळीतील घोटाळा, बोफोर्स घोटाळे केले आणि अगणित संपत्ती जमविली व जमवित आहेत. गुंड प्रवृत्तीच्या लोकांना हाताशी धरून ह्या लब्ध प्रतिष्ठीत व राजाकारणी लोकांनी स्वार्थ साधित आहे. त्यामुळे गरीबाचा आर्थिक विकास झाला नाही आणि तो विकास भविष्यात होईलच याची खात्री देता येत नाही. आर्थिक विकास आता झाला नाही तर इतर विकास कसा होणार हा यक्षप्रश्न निर्माण झाला आहे. ह्या सर्वच परिस्थितीला कारण पंचवार्षिक योजना आहेत असे सर्वसामान्य जनतेला वाटते पण त्याचे कारण पंचवार्षिक योजना नाही त्यांचे कारण पंचवार्षिक योजनेतील अडथळे आहेत. ते अडथळे दूर केले तरच सामाजिक विकास होऊ शकते. यात काही शंका नाही. याप्रमाणे सामाजिक विकास झाला आहे.

समाजात सामाजिक समस्यांची संख्या व जटीलता वाढत आहे. एका समस्यांचे निराकरण होत नाही तोच दुसऱ्या समस्या उद्भवतांना दिसतात. समस्यांचे अनेक आघात व परिणाम लोकजीवनावर झाले आहे. समस्यांमुळे सामाजीक प्रगती मंदावते. त्यामुळे सामाजिक विकासात अडथळे निर्माण झालेले दिसून येतात.

उद्दिष्टे :-

- सामाजिक विकास घटकातून कसा होईल याचा अभ्यास करणे.
- सामाजिक विकासाचा विचार हा विकास घडून आणणाऱ्या अथवा गतीमान करणाऱ्या घटकाचा विचार करणे.
- सामाजिक विकासासाठी सरकारने कोणत्या योजना दिल्या आहेत. त्याचा चिकित्सक अभ्यास करणे.
- सामाजिक विकास होण्यासाठी सांस्कृतिक, शैक्षणिक, आर्थिक व राजकीय विषयी सखोल अध्ययन करणे.

गृहितके :-

१. सामाजिक विकासातील आव्हाने समजून घेणे.
२. सामाजिक विकासाला लागणाऱ्या घटकाची चर्चा करणे.

संशोधन पद्धती :-

प्रस्तुत शोध निबंधामध्ये प्रामुख्याने द्वितीय स्त्रोतांचा अवलंब करण्यात आलेला असून यामध्ये संदर्भग्रंथ, नियतकालिके, साप्ताहिके, वर्तमानपत्रे, इंटरनेट, प्रकाशित, अप्रकाशित लिखाण इत्यादी द्वितीयक स्त्रोतांचा वापर करण्यात आला आहे.

प्रस्तुत शोध निबंधात सामाजिक विकास आणि आव्हाने याबाबतचे घटक, वैशिष्ट्ये या बाबत समाजशास्त्रीय दृष्टीकोणातून विश्लेषण केले आहे.

व्याख्या :-

- जे.ए.पान्सीओ यांच्यामते “विकास ही एक अंशतः अथवा शुद्ध प्रक्रिया आहे. जी आर्थिक पैलूतील परिवर्तनामुळे उत्पन्न होते आर्थिक क्षेत्रात विकासाचे तात्पर्य प्रतिव्यक्ती उत्पन्नाच्या वृद्धीशी लावले जाते. सामाजिक विकासाचा तात्पर्य असा संबंधाशी अथवा संरचनेशी आहे जी कोणत्याही समाजाला त्या योग्य बनविते त्याच्या सदस्यांच्या गरजांची पूर्तता केल्या जाऊ शकेल.”
- डॉ. एन.एम. गुप्ता यांचे मते “सामाजिक विकास हा समाजाचा विकासोन्मुख परिवर्तन आहे. ज्याच्यामध्ये निश्चित उद्देशाच्या पूर्ततेसाठी नियंत्रित व जागृत प्रयत्न केले जातात.”

सामाजिक विकास :-

विकास हा आशा परिवर्तनाकडे लक्ष केंद्रित करते की, जो प्रगतीच्या दिशेने जात असतो. विकास ही सामाजिक प्रक्रिया आहे. याचा संबंध आर्थिक पैलूंशी अधिक असतो आर्थिकवृद्धी व आर्थिक विकास या संकल्पना आढळून पालटून वापरल्या जातात. परंतु यात एक मुलभुत भेद आहे. तो म्हणजे आर्थिक वृद्धीची संकल्पना संख्यात्मक आहे. तर विकासाच्या संकल्पनेत गुणात्मक पैलूवर भर दिला जातो. विकासाचा संबंध न्यायाच्या तत्वाशी अथवा उत्पन्नाच्या न्याय्य वितरणाशी असतो. एखाद्या समाजाच्या आर्थिक विकासाचे मूल्यमापन करतांना एकुण राष्ट्रीय उत्पन्न किंवा एकुण अयोग्य वस्तुच्या उत्पादनात किती वाढ झाली. यावर भर देण्याऐवजी निर्माण झालेली संपत्ती समानाच्या सर्व स्तरातील सदस्यापर्यंत पोहचली किंवा नाही ही पाहणे महत्वाचे ठरते.

परकिय सत्तेच्या प्रदिर्घ दास्यत्वातुन मुक्त झालेल्या सर्वच नवस्वतंत्र राष्ट्रांमध्ये वेगाने आर्थिक आणि सामाजिक विकास घडवुन आणण्याची एक विलक्षण ओढ निर्माण झाली. लोकांना अन्न, वस्त्र, निवारा या मुलभुत गरजा भागविण्यासाठी ची साधन सामुग्री उपलब्ध करुन देणे आवश्यक असले तरी एवढाच विकासाचा दृष्टीकोण पुरेसा नव्हता. देशात नवे उद्योग कारखानदारी विकसित होणे, आधुनिक तंत्रज्ञानाचा वापर करुन कृषी अर्थ व्यवस्थेत उत्पादनाबाबत आमूलाग्र बदल होणे आवश्यक होते. त्यातुन रोजगार व स्वयंरोजगाराच्या संधी निर्माण झाल्या. शिवाय सर्वसामान्य व्यक्तीचे जीवनमान व राहणीमान सुधारणार नाही. कबाडकष्ट करणाऱ्यांची कय शक्ती वाढल्याशिवाय अंतर्गत बाजारपेठात अंतर्गत वस्तुंना मागणी वाढणार नाही आणि उद्योगाचा विकासही होणार नाही. अशाप्रकारे आर्थिक विकासासाठी आवश्यक त्या घटकाच्या परस्पर पुरकतेच्या वर्तुळात आर्थिक नियोजन व कल्याणकारी योजना येऊन थबकल्या.

विकासाचा विचार करतांना एकुण राष्ट्रीय उत्पन्नात व सर्व स्तरातील लोकांच्या राहणीमानात सातत्याने वाढ होते हे आर्थिक विकासाचे गमक असुन समाजातील सर्व सदस्यांना विकासाची समान संधी मिळते हा विकासाचा आधार आहे. आर्थिक विकासाकरीता केवळ आर्थिक घटकावरच भर देवून चालणार नाही तर सामाजिक घटकाचे योग्य मान राखणे देखील अगत्याचे आहे. विकासाच्या प्रक्रियेत सामान्य व्यक्ती केंद्रस्थानी मानुन या सामान्य व्यक्तीकरिता व त्याच्याद्वारे विकास साधावयाचा आहे. अर्थातच त्या समाजाची सांस्कृतीक पार्श्वभूमी ऐतिहासिक परंपरा इतकेच नव्हे तर त्या समाजाची मानसिकता या बाबीसुद्धा विकासाकरीता महत्वाचा ठरतात. सामाजिक विकासाचा विचार करतांना प्रथम त्यांच्या व्याख्या अभ्यासने क्रमप्राप्त ठरते.

वैशिष्ट्ये :-

- सामाजिक विकासामध्ये परिवर्तन हे प्रगतीच्या दिशेने होत असते.
- सामाजिक विकास हा एका निश्चित दिशेचा बोध करुन देतो.
- सामाजिक विकासाची प्रक्रिया ही सार्वभौमिक असते.
- सामाजिक विकासाचे कार्यक्षेत्र हे अत्यंत व्यापक असते.
- सामाजिक विकासाचा प्रमुख केंद्रबिंदु आर्थिक आहे जो औद्योगिक विकासावर निर्भर आहे.
- सामाजिक विकासाचे एक महत्वपूर्ण वैशिष्ट्य हे सुद्धा आहे की, त्याच्या अंतर्गत सामाजिक संबंधाचा प्रसार होत असतो.

सामाजिक विकासाचे घटक :-

१. सामंजस्य :-

कोणत्याही समाजाचा सामाजिक विकास घडवुन आणतांना समाजातील विभीन्न भागामध्ये सामंजस्याची भावना असणे अत्यंत आवश्यक आहे सामाजिक विकासात समाजातील शासकीय व गैरशासकीय श्रेष्ठीजन, प्रज्ञावंत, नोकरशहा, राजकीय पक्ष व सामान्य जनता या सर्वांनी आर्थिक विकासात बांधीलकी स्वीकारणे व त्यांच्यात सामंजस्य असणे आवश्यक असते. शासनाच्या मदतीने व लोकांच्या प्रयत्नातुन सहभागी विकासाची कल्पना रुजवावयास हवी होती. परंतू ही सामंजस्याची भावना न रुजल्यामुळे गेल्या ५० वर्षात आपल्या विकासांच्या दृष्टीने अपेक्षित प्रगती झाली नाही त्यामुळे सामंजस्य हे महत्वाचे घटक आहे हे लक्षात येते.

२. अविष्कार :-

प्रत्यक्ष स्वरूपात सामाजीक अविष्कार हा त्याच्या समाजाच्या व्यक्तीची योग्यता साधन तथा अन्य संस्कृतीक घटकांशी संबंधित आहे. विकासाच्या प्रक्रियेत विकसित अशा पश्चिम युरोप, अमेरीका यासारख्या प्रगत राष्ट्रांच्या आणि भारतासारख्या पौर्वात्य, अती प्राचीन पण काहीसा पारंपारीक समाजाचा

संपर्क आला. भारताने स्पर्धेत टिकण्यासाठी भारतीय व्यक्तीचे साधनाचे अविष्कार केले. समाजात अशा बाबीचे जसे जसे अविष्कार होत जाईल तसे तसे सामाजिक विकास सुध्दा होईल.

३. प्रसार :-

सामाजिक विकास ही एक प्रक्रिया आहे. ही प्रक्रिया अविष्काराच्या प्रक्रियेवर अवलंबून आहे. समाजाची आर्थिक प्रगती औद्योगीकरणावर अवलंबून आहे. उद्योगातून निर्माण झालेल्या उत्पादनाचे प्रसार करावे लागेल स्पर्धेच्या जगात विभिन्न उत्पादनात अविष्काराचा प्रसातून वितरणाचा विस्तार वाढण्याची शक्यता असते प्रसारामुळे सामाजिक संबंधामध्ये वाढ होऊन परिवर्तन तथा विकास घडून येते.

४. ज्ञान भांडार :-

प्राचीन परंपरागत ज्ञानाच्या संचयातून नवीन ज्ञानाचा व अविष्काराचा जन्म होतो. स्वातंत्र्याच्या गेल्या ५० वर्षांत आर्थिक विकासाच्या दृष्टीने आपली अपेक्षित प्रगती झाली नाही. संख्यात्मक पातळीवर थोडाफार बदल झाला असला तरी गुणात्मक पातळीवर परिस्थिती निराशाजनक आहे. यांचे महत्वाचे कारण आर्थिक धोरणाच्या संदर्भातील धरसोड वृत्ती होय. याचे मुख्य कारण त्या विषयीचे पूर्ण ज्ञान हस्तगत करून पूर्ण विचारांती निर्णय न घेणे हे राज्यकर्त्यांचे व्यवच्छेदक लक्षण मानले पाहिजे. ज्ञानभांडार समृद्ध असल्यावरच सामाजिक विकासात वाढ होत असते.

५. औद्योगिकरण :-

औद्योगिकरण हा सामाजिक विकासाचा एक महत्वपूर्ण साधन आहे. औद्योगिकरणाशिवाय कोणत्याही समाजाचा विकास शक्य नाही विकसित समाजात राष्ट्रीय उत्पादनात वाढ ही औद्योगिकरणामुळेच शक्य झाले आहे. त्यामुळेच विकसित देश सुध्दा औद्योगिकरणाकडे विशेष लक्ष देत आहेत. राष्ट्रसंघाच्या आर्थिक सामाजिक विषय विभागाचा विचार आहे की अल्प विकसित क्षेत्राच्या प्रचलीत परिस्थितीमध्ये राहणीमानाच्या स्तराला उंचावण्याचा उद्देश समुहातील बहुसंख्याकांच्या कार्यामध्ये सुदृढ वाढीच्या ऐवजी थोड्याशा अल्पसंख्याकांच्या उत्पन्नात वाढ करणे होय. शेवटी औद्योगिकरणाच्या प्रक्रियेला गतीशिल केले तर विकास हा गतीने होईल.

६. नागरीकरण :-

नागरीकरण हा आर्थिक तथा सामाजिक विकासाच्या प्रक्रियेचा एक महत्वपूर्ण अंग आहे आणि गावातून शहराकडे स्थानांतरण ग्रामीण तथा नागरी क्षेत्रातील राहणीमानाचा स्तर विभिन्न प्रकारच्या खेड्यामध्ये आर्थिक सामाजिक सेवा प्रदान करण्यासाठी सापेक्ष खर्च जनसंख्येतील विभिन्न भागांना निवास व्यवस्था, पाणी, साफसफाई, परिवहन तथा शक्तीसारख्या सेवांची व्यवस्था इत्यादी तसेच जमीनीच्या उपयोगाचे नियोजन अशा अनेक घनिष्ठ समस्या आहेत. यासाठी भारताच्या नागरीकरणाच्या प्रक्रियेत निरंतर वाढ होत आहे. नागरीकरणामुळे आर्थिक स्थिती सुदृढ होत आहे तसेच राहणीमानाचा स्तर उंचावत आहे जो सामाजिक विकासासाठी सहाय्यक ठरतो.

७. आर्थिक स्थिती :-

आर्थिक स्थिती आणि सामाजिक विकास यांचा आपसात घनिष्ठ संबंध आहे जो समाज आर्थिक दृष्टीकोनातून सुदृढ आहे तो समाज विकासाच्या दिशेने निरंतर अग्रेसर असतो या उलट कमकुवत आर्थिक स्थिती असणाऱ्या समाजात विकासाची गती अतीशय मंद असते.

८. सामाजिक गतिशिलता :-

सामाजिक विकासासाठी सामाजिक गतिशिलतेमध्ये वाढ होणे आवश्यक आहे. व्यावसायिक गतिशिलतेमुळे सुध्दा सामाजिक गतिशिलतेमध्ये वाढ होत असते. त्यामुळे सामाजिक विकासाच्या मार्गात मदत होते.

९. शिक्षण :-

कोणताही समाज विकासाच्या कोणत्या स्तरावर आहे ही गोष्ट तेथील लोकांच्या शैक्षणिक स्तरावर अवलंबून असते. शिक्षण हे सामाजिक आर्थिक परिस्थितीचे सूचक आहे. शिक्षणाचे प्रमुख कार्य मनुष्याच्या जीवनातील विभिन्न भागाचा तथा व्यक्तीच्या बौद्धिक, भावनिक शारीरिक सामाजिक

इत्यादीचा म्हणजेच सर्वांगीण विकास करणे होय. शेवटी शिक्षणाला सामाजिक विकास प्रक्रियेच्या स्वरूपात मानले जाते. शिक्षणाचा वाढता प्रभाव सामाजिक विकासामध्ये विशेष सहाय्यक ठरलेला आहे.

१०. राजकीय व्यवस्था :-

सामाजिक विकास आणी राजकीय व्यवस्था यांचा अतुट संबंध आहे ज्या समाजात राजकीय अस्थिरता असते त्या समाजाच्या सामाजिक विकासाची कल्पनाच करता येणार नाही. बहुतेक समाज लोकतंत्राच्या माध्यमाने विकासाच्या दृष्टीने अग्रेसर आहेत. जिथे राजकीय व्यवस्था न्याय तथा समानता यावर आधारीत आणि शोषणाच्या विरुद्ध आहे तेथे सामाजिक व्यवस्था सुनिश्चित आहे. विदर्भाच्या मागासलेपणाची कारणे स्पष्ट करतांना डॉ.प्रकाश बोबडे यांनी “विकासाची दृष्टी असणाऱ्या नेतृत्वाचा अभाव” हे एक कारण नमुद केले आहे.

समारोप :-

सामाजिक विकास हा व्यक्तीच्या व्यक्तिमत्त्वाचा होत असतो. सामाजीकरणाच्या प्रक्रियेला धर्म प्रभावित करतो. व्यक्तीला विकास करण्यास दैनंदिनी जीवनात आलेले आव्हाने पेलण्याचे सामर्थ्य धर्म प्राप्त करून देतो. समाजाचा विकास हा जन्मापासून ते मृत्यूपर्यंत आव्हाने पेलण्याच्या भूमिकेचे ज्ञान होते. समाजाला अनुरूप वर्तनाची अपेक्षा, विविध स्वरूपाचे संस्कार यातून व्यक्तीचे व्यक्तीमत्व विकसित होत जाते व सामाजिक विकास घडून येऊ शकतो.

सामाजिक विकास घडवून आणण्याच्या दृष्टीने व आव्हाने पेलवण्यासाठी शिक्षण ही प्रक्रिया अत्यंत महत्वाची बाब आहे. शिक्षणाच्या माध्यमातून बौद्धिक, मानसिक, आर्थिक स्वरूपाच्या गुणधर्मांचा सामाजिक विकास जाणीवपूर्वक घडवून आणून समाजातील व्यक्तीमत्त्वाचा विकास घडविल्या जातो. त्यामुळे सामाजिक विकास घडवून आणण्यासाठी शिक्षण ही सामाजिक जीवन एक अपरिहार्य स्वरूपाची बाब बनली आहे.

संदर्भ ग्रंथ सुची :-

1. डॉ.दिलीप खैरनार –समाजशास्त्र परिचय–प्रकाशन डायमंड पब्लीकेशन्स, सदाशिव पेठ, शंकर प्रसाद को.हौ.सो.पुणे. प्रथम आवृत्ती आक्टोबर २००६.
2. श्री.लोटे रा.ज. व डॉ.श्री.चौहान ए.डी.–समाजशास्त्र परिचय भाग २ प्रकाशन मनोहर पिंपळापुरे, पिंपळापुरे अँड कं. पब्लीशर्स हिंदु मुलीचे शाळेजवळ महाल नागपुर–पहिली आवृत्ती सप्टेंबर २०१७.
3. डॉ.कन्हाडे बी.एम.–ग्रामीण व नागरी समाजशास्त्र प्रकाशन मनोहर पिंपळापुरे, पिंपळापुरे अँड कं. पब्लीशर्स हिंदु मुलीचे शाळेजवळ महाल नागपुर– पहिली आवृत्ती सप्टेंबर २०१७.
4. प्रा.राजपुत एन.आर.–समाजशास्त्राची मुलभुत संकल्पना व सिध्दांत प्रकाशन अंशुल पब्लीकेशन्स रेशीमबाग नागपुर.
5. प्रा.दिनेशचंद्र– भारतातील ग्रामीण समाज–प्रकाशन वैभव प्रकाशन महाल नागपुर.
6. Website-<https://www.india.gov.in>

मानवी हक्क आणि महिलांची सुरक्षितता

प्रा.कल्पना एस.गोडघाटे

राज्यशास्त्र विभाग

श्रीमती ना.वा.कला महाविद्यालय, यवतमाळ

प्रस्तावना—

देशाच्या सर्वांगीण विकासात पर्यायाने समाज विकासात महिलांची भूमिका अत्यंत महत्वाची आहे. त्या दृष्टीने मानवी हक्क सर्वच घटकांना महत्वाचे ठरतात. दुस-या महायुद्धानंतरच्या काळात नैसर्गिक हक्क या संकल्पनेतून मानवी हक्काची संकल्पना अस्तित्वात आली. आधुनिक लोकशाही व्यवस्थेत मानवी अधिकार किंवा मानवी हक्क महत्वाचे ठरतात. लोकशाही शासनव्यवस्थेत त्या देशातील संविधानात मूलभूत हक्कांचा समावेश केलेला असतो. व्यक्तीच्या सर्वांगीण विकासासाठी आवश्यक परिस्थिती किंवा संधी नागरिकांना मूलभूत अधिकाराच्या माध्यमाने प्राप्त होते. भारतीय संविधानात कोणत्याही प्रकारच्या आधारावर भेदभाव न करता सर्व स्त्री-पुरुष नागरिकांना मूलभूत अधिकार प्रदान करण्यात आलेले आहेत. मानवी हक्काचा मूळ आधार समाजाचा महत्वाचा घटक म्हणजे मानव होय. मानवी जीवनाच्या सर्वांगीण विकासाकरीता मूलभूत आवश्यकता आणि काही अपेक्षा असतात. मानवाच्या आवश्यकता किंवा गरजा मागणीच्या स्वरूपात नैसर्गिक अधिकाराच्या स्वरूपात उपलब्ध होतात. मानवी हक्क सर्वांना प्रदान करण्यात येतात. हे हक्क सर्व घटकांना न्याय आणि मानवाच्या प्रिष्ठेचे रक्षण या बाबी मानवी हक्क या संकल्पनेत समाविष्ट असतात. व्यक्तीच्या व्यक्तीमत्त्वाची जडणघडण ही समाजातच होते. सामाजिक जीवन ही मानवाची सर्वात महत्वाची आवश्यकता आहे. प्रत्येक व्यक्तीला समानतेच्या तत्वानुसार हक्क मिळावयास पाहिजे. व्यक्तीला हक्क प्राप्त झाल्याशिवाय आपल्या व्यक्तीमत्त्वाचा सर्वांगीण विकास साध्य करता येत नाही. समाजातील सर्वच घटकांना कोणत्याही प्रकारच्या आधारावर भेदभाव न करता हक्क प्राप्त झाले पाहिजे.

समाजव्यवस्थेत पुरुष आणि महिला हे दोन्ही परस्पर पूरक महत्वपूर्ण घटक आहे. समाजव्यवस्थेतील महिलांना मिळालेले दुय्यम स्थान यामुळे महिलांचा सर्वांगीण विकासासाठी संधी उपलब्ध होऊ शकली नाही. महिलांच्या विकास प्रक्रियेत त्यांना प्राप्त असलेले मानवी हक्क महत्वाचे ठरतात. मानवी समाजजीवनाचा महत्वपूर्ण घटक असूनही पुरुषांच्या बरोबरीने हक्क मिळत नव्हते. महिलांच्या सर्वांगीण विकासाचे उद्दिष्ट साध्य करावयाचे असेल तर महिलांना त्यांचे मूलभूत हक्क मिळावयास पाहिजे. २६ जानेवारी १९५० रोजी अंमलात आलेल्या स्वतंत्र भारतीय संविधानात स्त्री-पुरुष, जात, धर्म, भाषा इ. कोणत्याही आधारावर भेदभाव न करता सर्व स्त्री-पुरुष नागरिकांना मूलभूत अधिकार प्रदान करण्यात आलेले आहे. मूलभूत हक्क, महिलांकरीत संवैधानिक तरतूदी, कायदे आणि योजना कार्यान्वित आहेत. तरीही व्यक्तीस्वातंत्र्याचा हक्क असताना देखील महिलांच्या सुरक्षिततेबाबत गंभीर समस्या दिसून येतात. महिलांवरील अन्याय अत्याचाराचे प्रमाण दिवसेंदिवस वाढत आहे. मानव म्हणून तिला सुध्दा आपल्या हक्कांचा, स्वातंत्र्याचा उपभोग घेता यावयास पाहिजे यादृष्टीने मानवी हक्क आणि महिलांची घरेलू हिंसा याबाबत विचार करणे आवश्यक आहे.

भारतीय समाजव्यवस्था आणि महिला — मानवी समाजाच्या विकासाच्या प्रक्रियेत कुटुंबसंस्था हा अत्यंत महत्वाचा घटक आहे. व्यक्तीच्या जीवनावर कुटुंबव्यवस्थेचा प्रभाव जास्त पडलेला असतो. व्यक्तीवर संस्कार करण्याचे कार्य कुटुंबसंस्थेकडून केले जाते. व्यक्तीच्या जडणघडणीत कुटुंबाच्या वतीने केल्या

जाणा—या संस्कारांची भूमिका महत्वाची असते.आदर्श,मूल्य यांची शिकवण कुटूंबातच दिली जातात.परंतु अशा प्रकारच्या कुटूंबातच जर महिलांचा छळ होत असेल,अन्याय ,अत्याचार होत असेल तिचे व्यक्तीस्वातंत्र्य हिरावून घेतले जात असेल तर मानवी मूल्यांचा आणि संस्कृतीचा —हास होईल कारण समाजव्यवस्थेतील कुटूंबसंस्थेत महिलांचे स्थान अत्यंत महत्वाचे आहे.याची जाणिव सर्व घटकांना असणे आवश्यक आहे.

- प्राचीन काळापासूनच महिला शक्तीची संकल्पना अस्तित्वात आहे.परंतु वास्तविक दृष्टीकोनातून विचार करीत असतांना महिलांना त्यांच्या सामाजिक,राजकीय,आर्थिक जीवनात स्वतःचे मत,विचार व्यक्त करण्याचे स्वातंत्र्य दिले जात नाही.तिच्या इच्छा,आकांक्षाना महत्व दिले जात नाही. आधुनिक काळातील या परिस्थितीत बदल झालेला दिसून येतो.महिलांना आपल्या अस्तित्वाबाबत,हक्क आणि अधिकाराबाबत जागरूकता निर्माण होत आहे.सर्वच क्षेत्रात महिलांचा सहभाग आहे.महिला बचत गट,ग्रामीण उद्योजकता यामूळे महिलांचे आर्थिक सक्षमीकरण घडून येत आहे.पंचायत राज व्यवस्थेतील ५० टक्के आरक्षणाच्या तरतूदींमूळे राजकीय क्षेत्रात महिलांचा सहभाग वाढला आहे.महिलांच्या राजकीय सक्षमीकरणाला चालना मिळत आहे.या दृष्टीकोनातून महिलांच्या स्थितीबाबत जाणून घेणे आवश्यक आहे.
- कोणत्याही देशाच्या किंवा समाजाच्या सभ्यतांची वास्तविक प्रगती जाणून घेण्याकरीता त्या देशातील महिलांच्या स्थितीचे आकलन होणे अत्यंत आवश्यक असते.महिलांना उपेक्षित ठेवून कोणतेही राष्ट्र आपला सर्वांगीण विकास साध्य करू शकत नाही.कोणत्याही क्षेत्रातील महिलांची सुरक्षितता महत्वाची असते.समाजविकासात महिलांची भूमिका पूरू षांडितकीच महत्वाची आहे. सार्वजनिक जीवनात महिलांना समान संधी आणि हक्क त्यांच्यात आत्मविश्वास निर्माण होण्यासाठी आवश्यक आहे.भारतात १९ व्या शतकापासूनच महिलांच्या समस्यांना सोडविण्याचा दृष्टीने चळवळींना प्रारंभ झाला.महात्मा फुले,न्या.रानडे,आगरकर,पंडिता रमाबाई यांचे कार्य फार मोलाचे आहे.स्त्री—पूरू ष भेदभाव न मानता मानवतावादी दृष्टीकोनातून महिलांना एक माणूस म्हणून पाहण्याचा दृष्टीकोन या समाजसुधारकांनी निर्माण केला.
- लोकशाही शासनव्यवस्थेत प्रत्येक व्यक्तीला सामाजिक,शैक्षणिक,आर्थिक,राजकीय आणि सांस्कृतिक विकास घडवून आणण्यासाठी आवश्यक संधी मूलभूत अधिकारांच्या स्वरूपात देण्यात आलेली असते.

मानवी हक्क आणि महिलांची स्थिती— मनु ष्याला मानव होण्यासाठी आवश्यक अधिकार म्हणजे मानवाधिकार होय.जाती,लिंग,सामाजिक स्थिती,राजकीय आर्थिक इ.आधारावर कोणत्याही प्रकारच्या आधारावर भेदभाव न करता अधिकार प्रदान केले जातात.कोणत्याही समाजातील स्त्री—पूरू षांना आपल्या व्यक्तीमत्वाचा विकास घडवून आणण्यासाठी सामाजिक आणि आर्थिक आवश्यकतांची पूर्तता मानवी अधिकारांच्या माध्यमातून व्हावयास पाहिजे.नागरिकांना लोकशाही प्रक्रियेत सहभागी होता यावे. सामाजिक, आर्थिक,राजकीय,शैक्षणिक आणि सांस्कृतिक क्षेत्रात संधी उपलब्ध व्हावी.आणि सामाजिक न्यायाची प्रस्थापना व्हावी. संयुक्त राष्ट्र संघटनेच्या मानवी अधिकारांच्या घोषणेचा प्रभाव भारतीय संविधान सभेवर पडला.उदारमतवादी दृष्टीकोन स्विकारून मानवी अधिकारांना संरक्षण प्रदान करून भारतीय संविधानात नागरिकांच्या मूलभूत अधिकारांचा समावेश करण्यात आला

- समानतेचा अधिकार—कलम १४—१८
- स्वातंत्र्याचा अधिकार—कलम १९—२२
- शोषणाविरुद्धचा अधिकार—कलम २३—२४
- धर्मस्वातंत्र्याचा अधिकार—कलम २५—२८
- संस्कृती आणि शिक्षणविषयक अधिकार—कलम २९—३०
- घटनात्मक उपायांचा अधिकार — कलम ३२

मानवी हक्कांची विशेषतः

- सर्वोच्चता — मानवी अधिकार सर्वोच्च आहेत अधिकारांचे संरक्षणाची जबाबदारी राज्यसंसथेची आहे.
- व्यावहारिकता — जीवनासाठी आणि व्यक्तीमत्त्व विकासासाठी व्यक्तीला सुविधा प्रदान करणे
- व्यक्तीगत—स्वतंत्र व्यक्तीमत्त्वाच्या स्वरूपात मानवी हक्कांच्या विचारांची उत्पत्ती होय.

मानवी हक्कांचे स्वरूप

- प्राकृतिक, स्वाभाविक अधिकार
- मूलभूत अधिकार—मानवी जीवनाच्या विकासाकरीता आवश्यक
- नैतिक अधिकार—न्याय आणि सिद्धांतावर आधारित सामाजिक व्यवस्थेत नैतिक अधिकार आवश्यक आहे.
- कायदेविषयक अधिकार—कोणत्याही प्रकारचा भेदभाव न करता कायद्यासमोर सर्व समान आणि समान संरक्षण प्रदान करणे
- नागरी आणि राजकीय अधिकार—राज्याद्वारे प्राप्त झालेले असतात.
- आर्थिक सामाजिक आणि सांस्कृतिक अधिकार

महिलांची सामाजिक स्थिती—

- पारंपारिक समाजव्यवस्थेत अस्तित्वात असलेल्या रूढी, परंपरा, हुंडापद्धती स्त्री—भूणहत्या यासारख्या समस्या आजही परंपरेच्या आधारे अस्तित्वात आहेत.
- भारतीय समाजसुधारकांनी धार्मिक, सामाजिक सुधारणांबाबत प्रयत्न केले. असे असले तरी सुध्दा महिलांप्रती सकारात्मक दृष्टीकोन निर्माण झाला नाही.
- स्त्री—पुरुष समानतेचे तत्व अजूनही समाजव्यवस्थेत प्रत्यक्षात स्विकारण्यात आलेले नाही. आजच्या एकविसाव्या शतकात देखील महिलांकडे पाहण्याचा दृष्टीकोन बदललेला नाही.
- शारिरिक व मानसिक तसेच वैयक्तिक कौटुंबिक आणि सामाजिक स्वरूपाचे अन्याय अत्याचाराचे प्रमाण दिवसेंदिवस वाढत आहे. समाजातील सुशिक्षित वरीष्ठ वर्गातील स्त्रियांवर देखील अन्याय अत्याचार होताना दिसून येते.
- हुंडा पद्धती—समाजातील गंभीर स्वरूपाचा प्रश्न म्हणजे हुंडा पद्धती होय. हुंडा पद्धती समाजमान्य परंपरा कौटुंबिक प्रतिष्ठेशी जोडल्या गेली. सामाजिक प्रथा, पुरुषप्रधान समाजाच्या सामाजिक

प्रतिष्ठा याबाबींमूळे हुंडा पध्दती आजही अस्तित्वात आहे.जीवन जगण्याचे व्यक्तीस्वातंत्र्य प्रत्येक व्यक्तीला आहे.

- महिलांवर कौटूंबिक अत्याचार आजही मोठ्या प्रमाणावर होताना दिसून येते.कुटूंबातील सदस्यांकडून तिचा छळ केला जातो.विविध कारणांसाठी कुटूंबातील व्यक्तीकडून महिलांवर अत्याचार होत असल्यामुळे ती आपल्या कुटूंबाबात सदस्यांबाबत त्यांच्या विरुद्ध काहीच करू शकत नाही.
- शारिरिक माराहाण,उपाशी ठेवणे,शारिरिक क्षमतेपेक्षा अधिक श्रम करून घेणे मानसिक,शारिरिक त्रास देणे इ. प्रकारच्या घरेलू हिंसा होताना दिसून येते. कुटूंबातील अत्याचारात तिच्या पतीची भूमिका अत्यंत महत्वाची असते.पत्नीच्या संरक्षणाची जबाबदारी त्याच्यावर असते.असे असले तरी कुटूंबातील सदस्यांकडूनच महिलेचा छळ केला जातो.
- ज्या महिला असहाय आहेत.त्या महिलांवर हिंसेचे प्रकार घडून येतात.
- दबावपूर्ण वातावरणात राहणा—या परिवारातील महिलांवर अन्याय अत्याचार होताना दिसून येते.
- कौटूंबिक सदस्यांचे विकृत व्यक्तीमत्व याबाबी महिलांवर होणा—या हिंसात्मक कारवायांना प्रभावी ठरतात.
- महिलांप्रती द्वेषाची भावना असणे

महिलांच्या संदर्भात मानवी अधिकारांची स्थिती

- जन्मापूर्वी—जबरदस्ती गर्भधारणा,गर्भपात,मारापीट,स्त्री—भ्रूणहत्या
- बाल्यावस्था—बाल कन्याहत्या,मातापितांद्वारा भेदभाव ,मारापीट
- किशोरवस्था—लवकर विवाह,परिवाराकडून शोषण,मूलभूत सुविधांचा अभाव
- युवावस्था— कार्याच्या ठिकाणी शोषण,अवैध व्यापार,अपहरण छेडछाड
- नारीत्व—विवाहानंतर हुंडापध्दती,विवाहानंतर हुंड्यासाठी मारापीट,हत्या,आत्महत्या करण्यास प्रवृत्त करणे मानसिक,शारिरिक छळ,

ऐतिहासिक दृष्टीकोनातून विचार केल्यास समानता आणि अधिकार याबाबत प्रथम महिला अधिकार संम्मेलन वर्ष १८४८ मध्ये अमेरिका येथे संपन्न झाले. महिलांच्या सुरक्षिततेच्या दृष्टीने संविधानिक तरतूदी,योजना सांसदिय कायदे सुरक्षाविषयक नियम,अस्तित्वात आहेत.

- भारतीय संविधानातील कलम १५ (३) आधारे संसदेने १९९० मध्ये राष्ट्रीय महिला आयोग अधिनियम संमत केला.
- मानवी हक्क संरक्षण कायदा १९९३— मानवी हक्कांच्या संरक्षणासाठी एक स्वतंत्र कायदा करण्याचा निर्णय संसदेने घेतला हाच १९९३ चा मानवी हक्क संरक्षण कायदा होय.
- केंद्रिय महिला आणि समाजकल्याण तथा महिला एव बालविकास विभागाच्या वतीने महिला अधिकारांच्या संरक्षणाच्या दिशेने उल्लेखनीय प्रयत्न केले जात आहेत.
- भारतीय संविधानात समानतेचा अधिकार प्रदान करण्यात आलेला आहे.महिलांना पुरुषांच्या बरोबरीने नागरिकता प्रदान करून समान मूलभूत अधिकार प्रदान करण्यात आलेले आहेत.

सामाजिक संरचनेमध्ये महिलांचा सहभाग पुरुषांच्या बरोबरीने आवश्यक आहे. कोणत्याही देशाच्या समाजव्यवस्थेच्या महिला या महत्वपूर्ण अभिन्न घटक आहेत.आज प्रत्येक क्षेत्रात महिलांचा सहभाग आहे.राजकीय,सामाजिक,आर्थिक सांस्कृतिक तसेच शैक्षणिक क्षेत्रात सुध्दा महिला सक्षम होत आहेत.परंतु आजही महिलांवर होणारे अन्याय अत्याचाराचे प्रमाण दिवसेंदिवस वाढत आहेत.समाजव्यवस्थेतील सर्वच घटकांची जागरूकता आवश्यक आहे.महिलाप्रति सकारात्मक दृष्टीकोन निर्माण होणे तसेच स्त्री-पुरुष समानतेचे तत्व प्रत्यक्षात स्विकारणे आवश्यक आहे.महिलांनी सुध्दा सर्वच क्षेत्रात जागरूक राहून सक्षम असणे आवश्यक आहे.महिलांची स्वतःची मानसिक दुर्बलता किंवा हिन भावना सोडून आपल्यावर होणा-या अन्याय अत्याचाराविरूद्ध स्वतः सक्षमपणे उभे राहणे आवश्यक आहे. महिलांविषयक कायदे,तरतूदी,योजना नियम याबाबत महिलांनी जागरूक असणे आवश्यक आहे. हंडापध्दती, स्त्री-भ्रूणहत्या,घरेलू हिंसा या समस्या सोडविण्यात स्वतः पूढाकार घेणे आवश्यक आहे.शारिरीक, बौद्धिक, मानसिकदृष्ट्या सक्षम असणे आवश्यक आहे.दैनंदिन घडणा-या घटना यांचे वाढते प्रमाण कमी होण्याच्या दृष्टीने प्रयत्नांची आवश्यकता आहे.समाजातील सर्वच घटकांनी आपली जबाबदारी यशस्वीपणे पार पाडणे आवश्यक आहे.

संदर्भ ग्रंथसूची

- १ डॉ.कल्याणी आर.भट्ट,भारत मे सामाजिक व्यवस्था,सार्थ पब्लीकेशन,आणंद,प्रथमावृत्ती २०१३, आयएसबीएन ९७८-९३-८१७६१-०३-८
- २ डॉ.रमेश प्रसाद द्विवेदी,महिला सशक्तीकरण चिंतन एव सरोकार,शांती प्रकाशन रोहतक, हरियाणा, २०१४ आयएसबीएन ९७८-९२-५०७०-०९७-६
- ३ डॉ.विप्लव,महिला सशक्तीकरण:विविध आयाम,राहूल पब्लीकेशन हाउस मेरठ,प्रथम संस्करण २०१३, आयएसबीएन ९७८-८१-८८७९१-३४-७
- ४ डॉ.वा.भा.पाटील,भारतीय राज्यघटना,प्रशांत पब्लीकेशन जळगाव,प्रथमावृत्ती जून २०१२ आयएसबीएन ९७८-९३-८१५४६-४५७१
- ५ डॉ.नितीन बिरमल,डॉ.वैशाली पवार,राजकीय विचारप्रणाली,डायमंड पब्लीकेशन पूणे,प्रथम आवृत्ती जून २०१५ आयएसबीएन ९७८-८१-८४८३-६२३-३
- ६ डॉ.विजय तुंटे,प्रा.संदीप नेरकर,भारतीय राज्यव्यवस्था,प्रशांत पब्लीकेशन जळगाव,प्रथम आवृत्ती २०११,आयएसबीएन ९७८-९३-८०६३८-८३-६
- ७ डॉ.संदीप भिमराव काळे,मानवी हक्क आणि माहितीचा अधिकार,श्री साईनाथ प्रकाशन नागपूर,प्रथम आवृत्ती ४ जून २०१६,आयएसबीएन ९७८-९३-८४६४२-२६-६
- ८ प्रा.व्ही.बी.पाटील,मानवी हक्क,के सागर पब्लीकेशन पूणे,चौथी आवृत्ती जानेवारी २०१२
- ९ राम आहुजा,सामाजिक समस्याए,रावत पब्लीकेशन जयपूर,पूर्णमुद्रण २००८ आयएसबीएन ८१-७०३३-६२३-६
- १०डॉ.अलका देशमुख,भारताचे शासन आणि राजकारण,श्री साईनाथ प्रकाशन नागपूर,आवृत्ती जून २०१७ आयएसबीएन ९७८-९३-८०२८७-८१-१
- ११प्रकाश नारायण नाटाणी,महिला संरक्षण एव न्याय,बुक एनक्लेव जयपूर,प्रथम संस्करण २००७ आयएसबीएन ९७८-८१-८१५२-१८५-९
- १२ योजना महिला सक्षमीकरण आक्टोबर २०१८

बाल विकास मे महिलाओं की भूमिका

प्रा.सौ.सुषमा सु. जाजु

(गृहअर्थशास्त्र विभाग प्रमुख)

यशवंतराव चव्हाण कला व विज्ञान महाविद्यालय,
मंगरुळपीर जि.वाशिम

प्रस्तावना :-

बालविकास मे माता-पिता की भूमिका बराबर की रही है। परंतु दुर्भाग्यवश हमारे पुरुष प्रधान समाज मे बच्चो को पालने का अधिकांश दायित्व माता को ही सौंप दिया जाता है। बच्चो को लालन पालन महिलाओ का कार्य माना जाता है। विकासशील मानव की आधारभूत यांत्रिकी एवं गतिशीलता का ज्ञान करा दिया जाय तो वे अपनी भूमिकाएँ निश्चित रूप से उचित ढंग से निभा सकते है। यदि माता – पिता को गर्भावस्था से युवावस्था तक बालक के विकास की जानकारी रहेगी तो उन्हे बच्चे की लालन – पालन मे कम से कम कठिनाईया होंगी मातृत्व शब्द बहुत ही विस्तृत और व्यापक अर्थ रखता है। यह एक नारी को पूर्णता प्रदान करता है। 'मातृत्व' शब्द मे 'माँ' शब्द का समावेश है जिसका अर्थ माता से है अर्थात् बच्चे को जन्म देनेवाली स्त्री। लेकिन यह माँ शब्द तभी गरिमायुक्त माना जाता है जब कोई माँ जन्म देने के बाद अपने बालक का पालन पोषण उचित रूप से करती है। जिससे वह बालक एक सुयोग्य नागरिक बन सके। वही माँ 'सुजननी' कहलाती है।

व्याख्या/परिभाषा :-

अरवानी व दाते 'गर्भावस्था से परिपक्वता तक बालक के वृद्धी का अध्ययन करनेवाले शास्त्र अर्थात् बालविकास शास्त्र'

सरोजिनी साव्हरशीअन "गर्भधारण से किशोरवस्था तक बालक के वृद्धी का अध्ययन करनेवाले विशेष क्षेत्र यानी

बालविकास '

कोव को:-ने लिखा है की 'बीसवी शताब्दी को " बालक की शताब्दी " कहा जाता है।

एडलर :- " बालक के जन्म के कुछ माह बाद ही यह निश्चित किया जा सकता है कि, जीवन मे उसका क्या स्थान है। '

उद्देश्य :-

1. बालक को पालनपोषण योग्य रितीसे करना है जिससे बालक का सर्वांगीन विकास होता है।
2. बालक प्रौढ व्यक्ति का एक लघु रूप है जो कली की तरह धीरे-धीरे प्रस्फुटित होता है।
3. महिलाओ ने अपने बालक के विषय मे सदैव जागृत रहना चाहिए।
4. बालक के सर्वांगीन विकास की ओर पुरीतरह ध्यान केंद्रीत करना चाहिए।
5. जन्म के समय नवजात शिशु मे सामाजिकता कोई गुण नहीं होता है।
6. जन्म के बाद शिशु कुछ समय तक असहाय अवस्था मे रहता है।

गृहितक :-

- बालक को शैशव तथा बाल्यकाल मे ही नैतिक शिक्षा देनी चाहिए।
- बालक के बाल्यकाल मे माता ने बालक को सदासरण और अच्छा रास्ता बताना चाहिए।
- जन्मजात योग्यताओ की तुलना मे कम शैक्षिक उपलब्धि नहीं होना चाहिए।
- माता ने बालक को घर के काम मे अधिक समय तक लगाकर उसका समय नष्ट नहीं करना चाहिए।
- किसी प्रकार का शारिरिक दोष हो तो उसका उपचार करना चाहिए।
- बालक किसी विशेष विषय मे पिछडा हो तो उसे उस विषय मे प्रारंभ से शिक्षा दीजानी चाहिए।

संशोधन का सिहांवलोकन

प्राचीन काल में बाल अध्ययन की पद्धति वैज्ञानिक नहीं थी। बाल – विकास के संबंध में जो भी ज्ञान प्राप्त था उसका आधार अभिभावकों एवं गुरुजनों द्वारा अवलोकन। मनोविज्ञान की प्रगति ने बाल – अध्ययन के नये आयाम उद्घाटीत किए और बाल – विकास के अध्ययन के क्षेत्र में महत्वपूर्ण परिवर्तन हुए जिसके आलोक में बच्चों के विकास के संबंध में सदियों से चलती आई हुई मान्यताओं में कई प्रकार के संशोधन हुए। समाजशास्त्र की प्रगति ने भी बाल – अध्ययन को काफी प्रभावित किया है। अतः जब हम गृहविज्ञान के अंतर्गत बाल – विकास का अध्ययन करते हैं तब हम मनोविज्ञान एवं समाजशास्त्र से प्राप्त वैज्ञानिक दृष्टिकोण का लाभ उठाते हैं।

तथ्य संकलन :-

महिलाएँ अपनी भूमिका के बारे में जानकारी रखते हैं वो समय – सारणी के अनुसार समय अपने बच्चों के साथ गुजारते हैं। उत्साह के साथ बड़ी जिम्मेदारियाँ स्वतंत्र और अधिकारिक के साथ बच्चों का पालन पोषण करना और इसके परिणाम स्वरूप प्रगति के अनुकूल प्रबल और सामाजिक विकास का होना दर्शाते हैं। महिलाओं को उनके काम की मांगों को पूरा करने के साथ – साथ उनके बच्चे पालने का उत्तरदायित्व भी रहता है अतः अच्छी तरह से देखरेख महिलाओं की मानसिक शांति और बच्चों के स्वस्थ विकास के लिए आवश्यक है।

बालविकास में माता – पिता का उत्तरदायित्व :-

परिवार एक सामाजिक संस्था है जो जन्म से प्रारंभ होकर मृत्यु के कारण समाप्त हो जाती है। प्रत्येक परिवार की अपनी परम्पराएँ होती हैं। पिता घर की आर्थिक व्यवस्था के दायित्व का निर्वाह करता है तो माता घरेलू दायित्वों को निभाने में जुटी रहती है। बालक का संपूर्ण विकास करना माता – पिता का कर्तव्य है। फिर भी माता को इसकी ज्यादा जिम्मेदारी रहती है।

शारीरिक उत्तरदायित्व :-

माता पिता का यह प्रथम उत्तरदायित्व है कि वे बच्चों की शारीरिक देखरेख का कार्य करें। इसके अंतर्गत उन्हें निम्नलिखित कार्य करने चाहिए

- अ) शारीरिक रक्षा:- माता-पिता को बालकों के शरीर की रक्षा करनी चाहिए। शारीरिक चोट व बीमारी की अवस्था में सेवासुश्रूषा की व्यवस्था करें। जन्म के समय के बाद में नवजात शिशु एवं माँ की देखरेख करें।
- ब) भोजन का प्रबंधन :- माता – पिता को बालकों के भोजन की व्यवस्था करनी चाहिए ताकि उनके शरीर का अस्तित्व बना रहे अर्थात् वे जिवित रह सकें। अच्छे भोजन के साथ साथ बालक को भोजन करने के नियम बताएँ। बालक भोजन चबाकर खाएँ, यह बात उसे अवश्य सिखाना चाहिए। बालक को बलपूर्वक उसकी इच्छा के विरुद्ध न खिलाएँ।
- क) निवास तथा वस्त्रों की व्यवस्था :- माता – पिता अपने परिवार के रहने के लिए घर की व्यवस्था करते हैं। जहाँ वे धूप, गर्मी, सर्दी व वर्षा आदि से अपनी रक्षा कर सकें तथा आराम से रह सकें। घर में पर्याप्त शुद्ध वायु और सूर्य का प्रकाश आना चाहिए। मकान के पास हरियाली तथा खेलने का स्थान हो। ऋतु के अनुसार वस्त्रों का उपयोग आवश्यक है। उसी प्रकार बालकों को वस्त्र पहनाएँ।
- ड) स्वच्छता सबन्धी ध्यान देना :- माता – पिता को बालकों की व्यक्तिगत तथा सामाजिक स्वच्छता पर ध्यान देना चाहिए। बालक सोकर उठते ही शौचादि जाएँ, दाँत – मुँह साफ करें, स्नान करें, वस्त्रों की सफाई पर ध्यान दें। सफाई के महत्व के बारे में उन्हें बालकों को बताना चाहिए।

इसकी के साथ और भी कुछ उत्तरदायित्व हैं जो माता – पिता को निभाने पड़ते हैं वे निम्नानुसार हैं सामाजिक उत्तरदायित्व :-

इसमें सामाजिक नियंत्रण, सामाजिक स्थिति प्रदान करना, मानव अनुभवों का स्थानांतरण खेलकूद पर ध्यान देना, सर्वांगीण विकास के लिए उपयुक्त वातावरण, प्रारंभिक शिक्षा पर ध्यान देना, जीवनसाथी का चुनाव इ. सामाजिक उत्तरदायित्व निभाने पड़ते हैं।

आर्थिक उत्तरदायित्व :-

परिवार आर्थिक क्रियाओं के संचालन की एक महत्वपूर्ण कड़ी है । इसी के आधारपर परिवार का पोषण होता है । इसमें श्रम विभाजन, आय तथा संपत्ति का प्रबंध, उत्पादक इ. कार्य उत्तराधिकार का निश्चय इ. आर्थिक उत्तरदायित्व निभाने पड़ते हैं ।

इसप्रकार हम कह सकते हैं कि, परिवार वह उद्गम स्थान है जिसमें भविष्य का जन्म होता है । मनुष्य का जन्म, विकास व सामाजीकरण परिवार से ही होता है और उसी परिवार के प्रसार से समस्त समाज का निर्माण होता है ।

शिफारस :-

१. प्रत्येक बालक पर ध्यान देना चाहिए ।
२. साधारण तरीके से बालक को समझाया जाए ।
३. कोई कार्य सीखने या करने के पश्चात उसकी प्रशंसा की जाए । इस प्रकार बालक जल्दी सीखता है ।
४. दण्ड का उपयोग कभी – कभी करे ।
५. बालको में कई मुल्यों का निर्माण ।
६. बालको को स्वस्थ विचारों वाला तथा समाज का अच्छा सदस्य बनाने में मदद करे ।
७. घर का वातावरण खुशनुभा बनाएँ ।
८. नियमितता से उचित मार्गदर्शन किया जाये ।

निष्कर्ष :-

बालक स्वयं सब कुछ नहीं सीखता । उसे सफल व्यक्ति बनाने के लिए उसका मार्गदर्शन तथा निदेशन आवश्यक है । दुसरो के साथ रहने के लिए उसे कई अच्छे गुण अपनाने होते हैं जैसे सहयोग, नम्रता, आदर आदि । बालक इन गुणों के साथ जन्म नहीं लेता वरन् ये बाद में सीखता है । अच्छे माता – पिता ही बालक को कुशल मार्गदर्शन दे सकते हैं । मार्गदर्शन की सहायता से बालक का तो विकास होता ही है साथ ही वह समाज के कल्याण व प्रगति में भी योगदान दे पाता है । आधुनिक सामाजिक मुल्यों में तेजी से परिवर्तन आता जा रहा है । आज की परिस्थिती में पुराने मुल्यों में आस्था कम होती जा रही है और दुसरी ओर नवीन मुल्य निर्धारित नहीं हो पा रहे हैं ।

सारांश :-

महिलाओं को बच्चों की भावनाओं को समझते हुए उनका सम्मान करना चाहिए । यदि नए बच्चों के आगमन पर पुराने बच्चों की देखरेख ठीक से नहीं की गयी तो वह नए बच्चे से ईर्ष्या कर सकता है । माता – पिता को बच्चों के सामने लड़ाई – झगड़ा नहीं करना चाहिए । प्रत्येक बच्चा अपने माता – पिता से स्नेह और सुरक्षा खोजता है । अतः माता – पिता को चाहिए कि वे अनावश्यक रूप से भूत – प्रेत, साधुबाब, आदि का नाम लेकर बच्चों को न डरावे अथवा न धमकावे कि वे उसका फलों अंक काट लेंगे । ऐसा करनेसे बच्चे डरपोक हो जाएंगे । माता – पिता को अपने बच्चों को वैसे ही आदर्श देने चाहिए जो बच्चों को समझ में आवे ।

संदर्भ ग्रंथ सूची :-

१. शिशु परिचर्या :- सुचित्रा श्रीवास्तव
२. बालविकास तथा पारिवारिक सम्बन्ध :- रमा शर्मा, एम. के. मिश्रा
३. बाल विकास :- सुमन वाजपेयी
४. मानव विकास एक परिचय :- डॉ. रेखा सपरा
५. मातृ – कला एवं शिशु विकास :- रमा शर्मा , एम.के. मिश्रा
६. मातृकला एवं बाल – विकास :- अनुपम रानी
७. मानव विकास :- डॉ. सुजाता सबाने, प्रिया कांबळे , डॉ. सीमा भुईभार

मराठी साहित्याचे सामाजिक योगदान

डॉ. भारती ताटे,
विषय शिक्षिका, पं. स. राळेगांव

साहित्य ही संज्ञा आपण विशिष्ट अर्थाने वापरतो. कथा, नाटक, ललित, कादंबरी, कविता, लेख, स्वथकथने, आत्मचरित्रे, प्रवास वर्णने, निबंध, गझल, भावकाव्य इत्यादी लेखनप्रकार म्हणजे साहित्य. या सर्व लेखन प्रकारांचा निश्चित मानवी जीवनावर पर्यायाने समाजावर परिणाम होतच असतो. मग साहित्याची भाषा कोणतीही असो. आपल्या भावना, विचार व्यक्त करण्यासाठी म्हणजे अनुभव व्यक्त करण्यासाठी भाषेचा उपयोग होतो. ज्ञान विज्ञानाच्या आविष्काराने त्याची पूर्तता होते. साहित्याचा झंझावात दिवसेंदिवस वाढतच चालला आहे असे म्हणणे अतिशयोक्ती ठरणार नाही.

समाजात अनेक प्रवृत्तींच्या व्यक्तींचा समावेश असतो. परंतु तीव्र सामाजिक भान असलेले व्यक्ती साहित्यात दूरगामी परिणाम घडवून आणतात. मराठी साहित्यातील विविध वाङ्मय प्रकार हे साहित्याचे बलस्थान आहे. त्यामुळेच सामाजिक भान राखणे हा साहित्य निर्मितीचा हेतू लक्षात घेऊन आजच्या साहित्यात संख्यात्मक व गुणात्मकदृष्ट्या लक्षणीय विकास झालेला आढळून येतो.

जाणीवेच्या उत्तुंग पातळीवर वाचकास घेऊन जाण्याची क्षमता ही साहित्यातच असते. खरे साहित्य मूल्य संघर्षाकडे कधीच पाठ फिरवित नाही. साहित्य आणि समाज यांचा अनोन्य संबंध कुणीही नाकारू शकत नाही. कुठलाही लेखक हा समाजाचाच एक घटक असतो. समाज साहित्याच्या निर्मितीस नकळत मदत करित असतो. कारण समाजातील अनेक समस्या या संघर्षाची वेगवेगळी रूपे वेदनाविष्कार घडवून आणतात. तो संघर्ष कधी दलितांच्या नकाराचे सूर आळवतात. तर कधी त्यांच्या वेदना, व्यथा, विद्रोह, मनोवस्था परिवर्तनवादी ठरतात. जगातल्या कानाकोपऱ्यात सुरू असलेल्या तत्सम संघर्षाशीही साहित्यिक जोडून घेतात. विशेषतः लेखक आणि त्यांचे वाङ्मय यांचा संबंध बिंब-प्रतिबिंब असा असल्यामुळे लेखकांच्या व्यक्तिमत्त्वाचा शोध घेणे अटळ, अपरिहार्य अशी बाब ठरते.

साठोत्तरी साहित्य हे कृषी जीवनाशी जोडलेले आढळून येते. शेतकऱ्यांच्या व्यथा, त्यांचे जीवनदर्शन, कृषीजाणिवा यांचा लक्षवेधी परिणाम साहित्यात व्यक्त करण्यात आला आहे. मराठी साहित्याने कृषी जीवनाशी साधलेली जवळीक ही एक समाजमनावर चिरकाल परिणाम करणारी ठरलेली आहे. या ग्रामीण मनाला आधुनिकतेची जोड महात्मा फुले यांनी दिलेली आढळून येते. शेतकऱ्यांच्या समस्या व त्यावर उपाय सुचवून तत्कालीन सरकारला त्यांनी जाब विचारलेत. ग्रामीण साहित्यातून कृषीकांना आपल्या समस्येची जाणीव होऊन शेतीला आधुनिकतेची जोड कशी देता येईल हे कळू लागले. साहित्यातून वाचक देखील प्रयोगशीलतेकडे वाटचाल करू लागला. साहित्यातील वैचारिकतेमुळे होणाऱ्या सकारात्मक परिणामांचा वाढता डोलारा जोमाने, नव्या उमेदीने व तेवढ्याच ताकदीने उभा राहिला. आशावादी उमेद निर्माण करण्याची क्षमता मराठी साहित्यात दिसून येते. ग्रामीण साहित्यात उल्लेखनीय लेखकांची घेणे आवश्यक आहे. रा. रं. बोरडे, आनंद यादव, ग. ल. ठोळक, श्री. म. माटे, व्यंकटेश माडगुळकर, उध्दव शेळके, शंकर पाटील, विश्वास पाटील, ना. धों. महानोर, डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर यांनी शेतकऱ्यांनी शेतकरी म्हणून एकत्र आल्याशिवाय त्यांचा उध्दार होणे शक्य नाही याची जाणीव करून दिली. तर विठ्ठल वाघ यांनी त्यांच्या कवितेतून माणसाचे माणसांशी आणि मातीशी नाते आहे याची जाणीव करून दिली.

साहित्याची सार्वत्रिक उपयुक्तता जाणवते. साहित्याची निर्मिती ही समाजातल्या सर्व स्तरातून होत असते. साहित्यात सौंदर्यभावना, नीतितत्त्वे, तत्वज्ञान व भाषा या तत्वांचा समावेश केला जातो. मराठी साहित्य हे विविधांगांनी बहरलेले असूनही ते प्रेरणादायी ठरते. ज्याप्रमाणे समाजातील अलिखित नियम किंवा संकेत

याचा उल्लेखही साहित्यात आढळतो. त्याचप्रमाणे नियम किंवा संकेत प्रभावी आहेत की तकलादू याचाही विचार समाजमनात निर्माण होतो. समाजाच्या प्रभावामुळेही साहित्याचा विकास व नव्या विचारधारा निर्माण झालेल्या बघावयास मिळतात. कधी कधी साहित्याची निर्मिती ही सहेतूक असू शकते वा त्याच्या निर्मितीमध्ये कोणताही हेतू नसू शकतो. याच्या मर्यादा ठरवण्याचा अधिकार हा सर्वस्वी वाचकांचा असतो. अर्थात समाजाचाही असतो. निव्वळ स्वप्नरंजन निर्माण करणारे साहित्य हे वाचकांना सुखविलास देऊ शकतील. मात्र समाजाला वास्तवापासून दूर नेण्याचा प्रयत्नही करीत असतो. साहित्यातील हा वास्तवाचा परिणाम दलित साहित्यात बघावयास मिळतो.

दलित साहित्याची सुरुवात साधारणतः १९६० नंतरची मानली जाते. दलित जीवनातील अनुभवांचे वास्तव चित्रण दलित साहित्यात यथार्थपणे केलेले दिसून येते. अनुभवांच्या अनेक पैलूंची भर ही साहित्यात निश्चितपणे आपले स्थान टिकवून आहे. प्रतिभावंत लेखकांनी आपली अफाट प्रतिभा वापरून एकात्म समाज घडविण्याच्या कार्यात अतिशय महत्वाची भूमिका पार पाडली आहे. नव्हे आजतागायत नवे लेखक त्यात मौलिकता निर्माण करीत आहे. नागनाथ कोत्तापल्ले म्हणतात की साहित्य जातीमुक्त होणे गरजेचे आहे. परंतु दलित साहित्याचा संघर्ष हा नेहमीच सामाजिक विषमतेच्या विरोधात आहे. ग्रीष्मात गुलमोहर फुलावा तसे हे साहित्य फुलले आहे. भारतीय समाजप्रबोधन निर्माण करण्याची अद्वितीय शक्ती दलित साहित्यात दिसून येते. समाजप्रबोधनातून राष्ट्राला प्रगतीपथाकडे नेण्याचे कार्य साहित्य करीत असते. वैफल्यवादी साहित्यातून जीवनातील वास्तवाकडे अगदी धीटाने पाहण्याचा दृष्टीकोन हल्ली वृद्धीगत होतांना दिसून येतो. अण्णाभाऊ साठे, बाबुराव बागुल, नामदेव ढसाळ, प्रज्ञा पवार, सिद्धार्थ भगत यांच्या लेखणीतून समाजातील घटनेचे वास्तव चित्रण डोळ्यासमोर उभे राहिले आहे.

भारतात विविधता असून त्यातूनही डोकावणाऱ्या एकतेचेही सिद्धार्थ भगत कौतुक करीत नाहीत. कारण कायद्याने जरी अस्पृश्यता संपली असे घोषित केले तरीही माणसाच्या मानसिकतेत कायदा बदल घडवून आणू शकत नाही. ते म्हणतात—

रजा सांग एकात्मतेला तुझ्या त्या मला थोरवी फार सांगू नको
अस्पृश्यता संपली कायद्याने तरी भोगतो वेगळी वाट मीश

विचार आणि कृती यांच्यातील व्द्वंदात्मक नाते फारच पातळ होत चालले आहे. शोषणव्यवस्थेचा सापेक्षी वेध घेणारे प्रभावी साहित्य निर्माण झाले आहे. दलित साहित्य वाचून समाजात होत असणाऱ्या अन्यायाला वाचा फुटू लागली आहे. आंदोलने, चळवळी यांच्या माध्यमातून माणूस जागा होत आहे. त्याच्या जाणीवा जागृत होत आहेत. या बाबी निश्चितच सामाजिक जडणघडणीला कारणीभूत ठरणार्या आहेत. माणसाला माणूस म्हणून जगू द्यावे ही न्याय मागणी सर्व समाजमनाला योग्य वाटू लागली आहे. समाजातील सर्व स्तरांना यथोचित न्याय मिळावा, सन्मान मिळावा असा आशावादही नव्या पिढीच्या लेखकांकडून निश्चितच केला जात आहे. असुरक्षितता, असमानता इ. चे प्रतिबिंब जरी साहित्यात दिसून येत असले तरी शनव्या युगाचा नवा विचार हा प्रखर आशावाद निर्माण करण्यास हरकत नसावी. परिवर्तनाची नांदी ही सामाजिक योगदानात भर घालेल. ध्येयवाद, जीवननिष्ठा, आदर्शवाद व मानवता या मूल्यांची जाणीव होणे अगत्याचे आहे.

मानवता, समता, बंधुता इ. मूल्यांची जाणीव ही संत साहित्यातून दिसून येते. संत साहित्य हे मनुष्यजातीच्या कल्याणासाठी तळमळत असते. संत साहित्य हे आजही आपली मौलिकता टिकवून आहे. दैनंदिन जीवनात ज्या भयावह घटना घडत आहेत त्यासाठी संत साहित्याचा अभ्यास करणे ही काळाची गरज आहे. संत साहित्यात जरी भक्तीमार्गाचा विचार केला असला तरी आधुनिक कालखंडात त्याचे महत्त्व कमी झालेले नाही. संतांनी आपल्या साहित्यातून समानता व सामंजस्य निर्माण केले आहे. तसेच संत तुकाराम महाराज यांनी सामाजिक आणि धार्मिक विषमतेविरुद्ध अभंगातून बंड पुकारले. बोलीभाषेचा मुक्तपणे वापर करून सामान्य लोकांपर्यंत विचार पोहचवला. विश्वाच्या कल्याण संतांच्या विभूती या विश्वकल्याणासाठीच संत

साहित्य आहेत. संत साहित्यामुळे विश्वशांतीचा उद्देश सफल होतो. परंतु त्यासाठी संतसाहित्याची कास धरणे गरजेचे आहे. यासाठी संत ज्ञानेश्वरांनी जगाला शपसायदानश दिले.

स्त्रीवादी साहित्यातूनही स्त्रीमनाच्या व्यथा व वेदना या व्यक्त होतांना दिसून येतात. अत्यंत वैचारिक व संवेदनक्षम अनुभवांचे आविष्कार नित्य बघावयास मिळतात. स्त्रीवादी साहित्यातून स्त्रिया परंपरांच्या चक्रव्यूहातून सुटू लागल्या. तिच्या अस्तित्वाची जाणीव होऊ लागली. व्यवस्थेने लादलेल्या सगळ्याच खोट्या संकल्पनांची चिरफाड करायला पुढे सरसावल्या समाजव्यवस्थेने स्त्रीला किती पातळ्यावर कमी लेखलेआहे. यामागची कारणमिमांसाही त्या करू लागल्यात. स्त्री-पुरुष विषमतेची जहरीवेल मुळासकट कशी नष्ट करावी याचेही धीटपणे आव्हान स्वीकारू लागल्या. स्त्रीत्व भान जगविण्याचे कार्य स्त्रीवादी साहित्याने केले. यात विभावरी शिरूळकर, विजया राजाध्यक्ष, कमल देवाई, सरिता पदकी, अरूणा ढेरे, छाया दातार, गौरी देशपांडे, सानिया, आशा बगे, उर्मिला पवार इ. चा नामनिर्देश करावा लागेल. सानियांच्या कथेत पुरुषद्रोह किंवा पुरुषांपासून मुक्ती अशा आक्रस्ताळ्या वाटेने जाणारा त्यांचा स्त्रीवाद नाही. स्त्रीवादी दृष्टीकोन हा माणूसकीच्या मूल्याला स्थान देणारा असावा. स्त्रीया स्वतःच्या अंतरंगाचा शोध घेत सामाजिक अन्यायाला स्वतःच्या संवेदनशीलतेने साहित्यात आजही बिनदिवकतपणे व्यक्त होतांना दिसतात. समाजाचे प्रखर आव्हानही सहजतेने पेलण्याची मानसिकता स्त्रीयांमध्ये येत आहे. स्त्रीयांनी स्वतःला परंपरा व आधुनिकता यांच्या ताणातून मुक्त करावे.

अनेकदा लेखक एक मुखवटा पांघरूण असतो. वाचतांना जिज्ञासूच्या नजरेतून तो मुखवटा सुटत नाही. पण जे कसदार असत ते प्रवाहाला लौकिकाची वाट करून देत. त्यातला समग्र विचार वाचकाच्या मेंदूला काम देतो. त्याला स्वतःला विषयात अडकवून ठेवतो. त्याला कृतिप्रवण करतो, गतीशील करतो. त्याच्या हातात ज्ञानाचा पुंजका देतो. नजरेला भेदकपणा देतो. यामुळे सर्व शक्यतांचा लेखाजोखा साहित्यातून सामाजिक बांधीलकी निर्माण करण्यास पोषक ठरतो.

बदलत्या सामाजिक परिस्थितीला मराठी साहित्याने नेहमीच न्याय दिलेला आहे. साहित्य हे सामाजिक जडणघडणीला हातभार लावणारे असून परिवर्तनवादी समाजरचना साकार होण्यास मदतच करते. परंपरागत संकुचित मर्यादा ओलांडणाऱ्या साहित्याचा ध्यास घेणे उचित ठरते. साहित्यात समाजाच्या अनुभवाचाच अविष्कार जरी साहित्यक करत असले तरीही साहित्य संदर्भाचा आस्वाद कसा घ्यावा हे व्यक्तिसापेक्षच आहे. इष्टानिष्टाचे निर्णयन वाचकाने करावे.

धर्मप्रचार, सांस्कृतिक गरज, परमार्थ, मनोरंज, समाजाच्या नानाविध गरजा इत्यादींची परिपूर्ती साहित्यातून होत असते. सामाजिक सुदृढ पर्यावरणाची निर्मिती करण्याची ताकद साहित्यिकांच्या लेखणीत आहे. आपला धर्म, संकुचित विचारसरणी या गोष्टींचा मोह साहित्यिकाने टाळून सामाजिक बदलांच्या सोबतीने आपली भूमिका लक्षात ठेवली पाहिजे.

संदर्भ ग्रंथ :-

- १) नवे साहित्यशास्त्र — डॉ. यशवंत मनोहर, युगसाक्षी प्रकाशन नागपूर-२००९
- २) ग्रामीण, दलित आणि स्त्रीवादी साहित्य — डॉ. शरयू तायवाडे, डॉ. राजेंद्र वाटाणे, डॉ. कोमल ठाकरे, अक्षर जुळवणी नागपूर-२०१४
- ३) भाषा, सत्य आणि तर्क — डॉ. शि. स. अंतरकर, कॉन्टिनेन्टल प्रकाशन पुणे

आजच्या बालकांना जंकफुडच्या विळख्या पासून वाचविणे आई व आहार शास्त्रापुढील आव्हान

प्रा.डॉ. रंजना जिवने

गृहअर्थशास्त्र विभाग प्रमुख

श्रीमती वत्सलाबाई नाईक महिला महाविद्यालय, पुसद

सारांश :-

मुलांच्या शारिरीक वाढीसाठी अन्न ही परिपूर्ण गरज आहे. मुलांच्या वाढीचा वेग जसजसा वाढत जातो तसा त्यांना आहारातून मिळणाऱ्या पौष्टीक घटकाचे प्रमाण संतुलित असणे आवश्यक आहे. हयाच काळात त्याची अन्नाची आवड, रुची बदलते. त्यांना घरातील पारंपारिक पदार्थापेक्षा, मसालेदार, चटपटीत, गोड पदार्थ आवडायला लागतात. हयाला कारण आकर्षक जाहिराती व खाद्य वस्तूचे आकर्षक पैकिंग. नेमक्या हयाच ठीकाणी पालकांनी जर जागृत राहून त्याची वैशिष्ट्यपूर्ण आवड लक्षात घेऊन घरातील पारंपारिक पदार्थांला जरा आकर्षक, चटकदार बनविले तर मुलांची बाहेरील पदार्थ खाण्याची रुची कमी होईल, मात्र आईलाही पुरेसा वेळ नसल्यामुळे मुलाने भुक् लागली म्हंटल की आई दोन मिनिटात मॅगी तयार करुन देते. त्यामुळे मुलांचा कल आणखीन जास्त जंकफुडकडे झुकतो.

जेव्हा आपण आरोग्यदायी आहार घेतो तेव्हा त्यातून शरीरात इन्सुलिनचे प्रमाण योग्यरित्या राखले जाते. मात्र जेव्हा आपण वारंवार जंकफुड चे वारंवार सेवन करतो तेव्हा आपल्या चयापचयावर अतिरिक्त भार येऊन शरीरातील इन्सुलिनचे कार्य बिघडते. त्यामुळे अतिलवणुपणा वाढतो, पचनाचे विकार वाढतात, थकवा जाणवतो, चिडचिडेपणा वाढतो, दाताच्या समस्या वाढतात, बद्धकोष्ठता वाढते व निष्क्रियता वाढते.

वाढीच्या वयात मुलांना ताजे पौष्टीक अन्न मिळणे आवश्यक आहे. ज्यामध्ये अंकुरित कडधान्ये, शेंगदाणे, दाळी, मोसमी विविध रंगाचे फळ, दुध, धान्याचे सर्वच प्रकार त्यांच्या रोजच्या आहारात असणे आवश्यक आहे. आपल्या कडे तर प्रत्येक ऋतुमध्ये विविध पदार्थांची रेलचेल असते. त्याच बरोबर प्रत्येक सणाला त्या त्या ऋतुनुसार पदार्थ बनविले जातात. ताट वाढण्याच्या पध्दतीवरून देखील काणेत पदार्थ किती प्रमाणात खावे हे लक्षात आणुन दिले जाते. लोणचं हे चटणीपेक्षा कमी, चटणी ही कोशींबीरपेक्षा कमी कोशिंबीर ही भाजीपेक्षा कमी...म्हणूनच महाराष्ट्रीय ताट हे समतोल आहाराचा उत्तम नमुना आहे.

असे असतांनाही आज आपली मुले निसत्व, धोकादायक अशा जंकफुडच्या विळख्यात अडकत आहे. चिप्स, नुडल्स, कुरकुरे, वडापाव, फ्राईज, पाव, बिस्कीट, व्हील्स, लंच बॉक्स, तळलेल्या डाळी हे सगळे पदार्थ जंकफुड मध्ये येतात. हया पदार्थांला "जंकफुड" म्हणतात. कारण यामधून शरीरास पोषक असे कोणतेही घटक मिळत नाहीत. फक्त पोट भरण्याचे काम होते. जंक म्हणजे बिनाकामाची अडगळीची वस्तू ज्याप्रमाणे गरज नसलेली वस्तू त्याच प्रमाणे जंकफूड हे गरजेचे नसून ते फक्त पोट भरण्याचे काम करते. या पदार्थांमध्ये जे पदार्थ टिकविण्यासाठी, चवीसाठी, कृत्रीम रंग, जास्तीचे मीठ व इतर हाणीकारक असतात. म्हणून हया शोध निबंधात मुलांच्या आरोग्यावर हया जंकफुडचा काय परिणाम होतो व आजह हे दृष्टचक्र थांबविण्यासाठी पोषणशास्त्र व आईपुढील आव्हाने कोणती आहेत हयाचा शोध घेण्याचा प्रयत्न केला आहे.

संशोधनाची उद्दिष्ट्ये :-

१. जंकफुड म्हणजे काय हे पटवून देणे व त्याचा बालकावर होणारा परिणाम शोधणे.
२. जंकफुडचे नुकसानदायक घटक पालकांना पटवून देणे.
३. आहारशास्त्रातील विद्यार्थी व संशोधकांना जंक फुडला पर्याय सुचविण्यासाठी सुचविणे.
४. मुलांमध्ये जागृकता तयार करणे.

अभ्यासाची गृहितके :-

१. ग्रामीण व शहरी भागातील पालकांना जंकफुडच्या अपायाची माहिती नाही किंवा त्यांच्यात जागृकतेचा अभाव आहे.

२. शहरी भागातील आईना वेळे अभावी मुलांना जंकफुड पासून दूर ठेवता येत नाही.
३. वयानुसार बदललेल्या खाणपानाच्या सवयी मुळे मुलांना बाहेरच्या अन्नाची गोडी वाढत आहे. त्यांना घरात नाविन्यपूर्ण गोष्टी खायला मिळत नसल्यामुळे जंकफुडकडे हे मुले आकर्षित होतात.

नमुना निवड व आकार :-

यवतमाळ जिल्ह्यातील पुसद शहरातील विविध शाळांमधील १० ते १५ वर्षे वयोगटातील १०० मुलामुलींची ह्या संशोधनासाठी निवड करण्यात आली आहे

अभ्यासाची मर्यादा :-

हा अभ्यास केवळ पुसद शहरापुरताच मर्यादित आहे. या अभ्यासातील बालके शिक्षित व अशिक्षित, ग्रामीण व शहरी भागातील पालकांची असल्यामुळे, अभ्यासातील निष्कर्ष त्यांच्या पुरताच लागू आहे

तथ्य संकलनाची पद्धती व साधने :-

तथ्य संकलनासाठी प्रामुख्याने प्रश्नावली व मुलाखत निरीक्षण ह्या तीनही पद्धतींचा अवलंब करण्यात आला. पुसद शहरातील सरकारी व खाजगी अशा दहा शाळेची निवड करण्यात येऊन प्रत्येक शाळेतील पाच मुले व पाच मुलींना प्रश्नावली देण्यात आली.

आज जंकफुड म्हणून आपण केवळ पिझ्झा, बर्गर, फ्राईज, नुडल्स, मॅच्युरियन, चिप्स ह्याकडे बघतो. परंतु आज मात्र प्रत्येक गावातील छोट्या दुकानापासून ते पान टपरीवर टांगलेल्या माळामधून केवळ पाच रुपयापासून मिळणारे चटकदार खाद्य पदार्थ, मुंगदाळ, कुरकुरे, शेव, भुजिया, लंच बॉक्स, चिप्स, मॅगी हे सर्व पदार्थ छोट्या मुलांच्या दिवसभराच्या खाण्याचा एक भाग झाला आहे. शाळकरी विद्यार्थी तर ह्या खाद्यपदार्थांच्या मोहात पडले आहे.

तथ्यविश्लेषण :-

प्रस्तुत संशोधनात पालकांना जंकफुडच्या अति वापरामुळे मुलांच्या आरोग्यावर होणाऱ्या घातक परिणामाबद्दल जागृकतेचा अभाव आढळून आला.

अभ्यासात ८८: मुले सकाळी चहा ब्रेड व चहा बिस्कीट खाऊन शाळेत जात होती. हाच त्यांचा सकाळचा नाश्ता. त्यानंतर ११.०० वाजता शाळेत भाजी पोळीचा डब्बा नेत होती. त्यातील ६०: मुलेच आपला डब्बा पूर्ण संपवित होती. ४०: मुले डब्बा परत आणणारी होती.

रात्रभराच्या उपासानंतर सकाळी मुलांना भिजलेले दाणे, खजुर किंवा एखादे फळ किंवा १ ग्लास दुध किंवा १ पोळी व भाजी खाऊन मुले शाळेत गेल्यास त्यांची दिवसभराच्या कॅलरीची परिपूर्तता होऊन दिवसभराचा त्यांच्यामध्ये उत्साह राहू शकतो. मात्र त्याऐवजी ब्रेड, बिस्किट सारखे केवळ पोकळ कॅलरी असणारे हे मुले पदार्थावर राहतात. त्यामुळे लवकर थकणे, अति भूक लागणे, अशा तक्रारी दिसून आल्या, त्याच बरोबर फायबर कमी गेल्यामुळे चरबीचे प्रमाण वाढतांना दिसले.

२) शाळेत जाणाऱ्या १०० पैकी ६२: मुले मधल्या सुट्टीत, शाळेच्या आधी व शाळा सुटल्यावर चिप्स, कुरकुरे खातांना आढळले.

चिप्स सारखे पदार्थ फक्त कार्बोदकाचा साठा आहे. त्यातच त्याला मोठ्या प्रमाणात मीठ मसाले वापरले जाते हे शरीरासाठी हानीकारक असतात. तळण्यासाठी वापरलेले तेल वारंवार उच्च दर्जाला तापवल्यामुळे व ह्या तेलाचा दर्जा चांगला नसल्यामुळे त्यात ॲक्रीलायड नावाचे घातक द्रव्य निर्माण होते. ह्यामुळे रक्तदाब वाढणे, हृदयरोग, किडणीचे विकार होऊ शकतात.

३) संशोधनात हे देखील दृष्टीस आले की मुलं रडले हट्ट केला की पाच दहा रुपये हातात देतात, पाहुणे आले की पैसे हातात देण्याची पद्धत आहे. अशा वेळी मुले दुकानातील कमी दर्जाच्या पॉकेटमधील वस्तू घेऊन खातात, इंग्रजी माध्यमातील शाळामध्ये पॉकेट विक्रीवर बंदी असूनही मुल-मुली स्कूल बसमध्ये पॉकेट्स आणून पार्टी करतात.

४) आमच्या मुलांवर आम्ही खाण्यावर खूप पैसा खर्च करतो. रोज पन्नास साठ रुपयाचा खाऊ आमचे मुले खातात असे गर्वाने सांगणारे पालक भेटले, रस्त्यावरच्या गाडी वरफन समोसे, भजी, वडे, नुडल्स, मंच्युरीयन, तळलेले पदार्थ रंगीत जिलेबी मुलांसाठी विकत घेतांना त्यासाठी वापरलेले तेल, जिथे तो पदार्थ बनवला जात आहे ती जागा याकडे दुर्लक्ष केले जाते. तीनशे अंश तापमानाला तेल उकळले की त्याची वाफ होते, परत ते तेल थंड करुन दुसरे चांगले तेच त्याच तेलात मिसळुन नविन भट्टी लावतात. असे पुन्हा पुन्हा उकळलेले तेल पुन्हा वापरणे धोकादायक आहे. त्यातुन आपल्या शरीरात ट्रान्स फॅटी ॲसिड, तसेच ऍक्रॉलीन हा विषारी पदार्थ जातो. त्यामुळे डायरीया, उलट्या, नॉशिया, पोटदुखी सारखा त्रास होऊ शकतो.

हे पदार्थ वापरण्यासाठीचे पाणी, तेल, मसाले, सॉस सगळेच धोकादायक असते. त्यामुळे कर्करोग सुध्दा होऊ शकतो.

आपल्या मुलांचा लाड करतांना त्याला भयंकर आजारात त्याला आपण ढकलत आहोत याची जाणीव पालकांना दिसून आली नाही. यावरून ग्रामीण भागातील पालकांना जंकफुडच्या दुष्परिणामाची माहिती नाही किंवा त्यांच्यात जागृकतेचा अभाव आहे हे गृहितक सिध्द होते.

निरीक्षणात असे आढळुन आले की नोकरी करणारे आई असेल तर मुलाला भाजी पोळी डब्यात बरेचदा, मॅगी, बिस्कीट, सॉस पोळी दिली जाते.

घरी आल्यावरही त्यांना तीच भाजी पोळी खायचा कंटाळा येतो. म्हणूनच आईने जागृकतेने मुलांच्या खाण्यात सतर्कतेने व कौशल्यपूर्ण रितीने नेहमीच्याच पदार्थांना जरा चटपटीत, आकार, रंगसंगती, चाटमसाला किंवा चिंच गुळाचा वापर करुन चवीत रंगात बदल करुन मुलांना खायला दिले तर ते आनंदाने खातील. उदा. दूधी भोपळ्याची भाजी करण्याऐवजी कोफ्ता, हलवा, परठा, धिरडा, सांडगे अशा पध्दतीने त्यांना दिल्यास सगळ्याच प्रकारचे नावडवते पदार्थही मुले आवडीने खातात.

कित्येक शाळेतील मुले शाळा सुटल्यावर व आधी जवळील दुकानात जे मिळेल ते खातांना आढळली ह्यावरून दुसरे व तिसरेही गृहितके सिध्द होतात.

निरीक्षणात आलेल्या गंभीर बाबी :-

☆ २०: मुलांचे दात किडलेले.

☆ २५: मुले लठ्ठपणाचे शिकार.

☆ ४०: मुले चिडचिडेपणा असलेले.

☆ ५२: मुलांना बद्धकोष्ठतेची समस्या

जंकफुड का खाऊ नये :-

☆ मुलांमध्ये अतिरिक्त लठ्ठपणा वाढतो.

☆ मधुमेहाचा धोका वाढतो.

☆ पचनाचे विकार बद्धकोष्ठता गॅसेस वाढतात.

☆ नैराश्य वाढते.

☆ थकवा येतो.

☆ चिडचिडेपणा वाढतो.

☆ दातावर परिणाम होतो.

☆ मेंदुच्या कार्यावर दुष्परिणाम होतो.

☆ हृदय विकाराचा धोका वाढतो.

☆ मीठामुळे किडणीवर प्रेशर येते.

- ✧ यकृतावर विपरीत परिणाम होतो.
- ✧ अनेक प्रकारच्या कॅन्सरचा धोका वाढतो.

मुलांमधील जंकफूड कडील कल कमी करून घरगुती पदार्थात रुची वाढविण्यासाठी म्हणून.....

- ✧ कुरकुरीत पोळी तळून चाटमसाला टाकून मधल्या वेळीचे खाणे.
- ✧ विविध भाज्या घालून कटलेट, दोसा, धिरडे, परांटे, आप्पे, इडली, हलवा करणे.
- ✧ भाज्यामध्ये दाण्याचा कुट, खोबरे, तीळाचा वापर करणे जेणे करून वाढीच्या वयात प्रथिने, कॅल्शियम व स्निग्धाची पूर्तता होईल.
- ✧ उन्हाळ्यात विविध प्रकारच्या कोल्ड्रीक ऐवजी, पन्हे, गोडताक, फळांचे सरबत, जॅम, जेली, चटण्यांचा वापर करावा.
- ✧ मुलांना शाळेतून आल्यानंतर मधलेखाणे म्हणून राजगिन्याच्या लाह्या, मखाना, फुटाणे, खारवून भाजलेले शेंगदाणे, सुर्यफुलाच्या बिया, दाण्याची, तिळाची चिक्की, नाचणीचे धिरडे, बाजरीचे गुळ घालून लाडू असे अनेक प्रकार कमी श्रमात व कमी पैश्यात मुलांना आवडतील असे आईने वेळ काढून बनवावे.
- ✧ उच्च प्रथिनासाठी सोयाबीन, मासांहारी असल्यास अंडे व अंड्याचे पदार्थ, चिकणचे विविध पदार्थ बनवून मुलांचा जंकफूडकडील ओढा आपणच कमी करू शकतो.

नोकरी करणाऱ्या आईंनी आठ दिवसांचा डायटप्लॅन आधीच बनविल्यास त्यासाठी लागणारी तयारी, किराणा, भाज्यांची तयारी रविवारी करून ठेवल्यास वेळेवर मुलांना खायला देता येईल

आपल्या मुलांच्या जीवीताला धोका होऊ नये तो सुट्ट व निरोगी कायम राहावा ह्यासाठी प्रत्येक आईने स्वतःचा थोडा जास्त वेळ द्यावा व आपल्या मुलांना फास्टफूडच्या विळख्यापासून सुखरूप वाचविण्यासाठी सर्व युक्त्या वापराव्या तेव्हाच आपली भावी पिढी सुट्ट व निरोगी राहू शकेल.

संदर्भ ग्रंथ सुची :-

- 1- Everynext blog.blogspot.com.2011
- 2- <https://m.dailyhunt.in>>Marathi.
३. परिपूर्ण आहार-अडसूळ सुनिल-शिक्षण संक्रमण-मे-जून २०१६.
४. पोषण और आहार विज्ञान-डॉ.विमलेश कुमारी, डीस्कव्हरी पब्लिशिंग हाऊस.
५. आहार के पोषक तत्व- सुरेखा राणी- नॉलेज बुक डिस्ट्रीब्यूटर
६. भोजन और स्वास्थ्य-संदेश भारद्वाज रोहित पब्लिकेशन्स, नई दिल्ली.

मानव अधिकार आणि कौटुंबिक हिंसाचार

प्रा. ज्योती काळबांडे

संशोधक

मिलिंद महाविद्यालय, मुळावा

प्रस्तावना :-

आधुनिक काळात मानवी हक्क हा विषय अतिशय अग्रक्रमाचा ठरला आहे. मानवाने विकासाची विविध क्षेत्रे पादाक्रांत केलेली असतांना माहिती, विज्ञान तंत्रज्ञानात क्रांती झालेली असतांना ज्यांच्यासाठी हा सर्व विकासाचा प्रवाह निर्मिलेला आहे. तो माणूस मात्र दुर्लक्षिल्या जात असतांना दिसत आहे. जगभरही आणि भारतात दंगली, उपासमार, स्वातंत्र्याचा, संकोच स्रियांवरील अत्याचाराचा घटना या सर्वांचा आलेख उंचावत जात आहे. मानवाच्या मुलभूत आणि निसर्ग दत्तहक्कावर राज्य, पुरुषप्रधान संस्कृती, धर्म, इत्यादीद्वारे आक्रमण होत आहे.

दोन महायुद्धानंतर जगातील सर्व मानवी जीवनास सुखी, आनंदी, भयमुक्त जीवन जगण्यासाठी संयुक्त राष्ट्रसंघटनेने १० डिसेंबर १९४८ रोजी मानवी हक्कांचा जागतिक जाहीरनामा प्रसिध्द केला या जाहीरनाम्यातील तत्वानुसार सर्व मानव प्रतिष्ठा व हक्क यांबाबतीत जन्मतः स्वतंत्र्यव समान आहेत. प्रत्येक व्यक्तीला जीवन जगण्याचा, स्वातंत्र्याचा आणि व्यक्तीगत सुरक्षिततेचा हक्क आहे. कोणत्याही व्यक्तीचा छळ किंवा शारीरिक हाल केले जाणार नाहीत कायदयाने व्यक्तीला दिलेल्या मुलभूत हक्काचे उल्लंघन झाल्यास प्रत्येकाने त्या देशाच्या न्यायपीठासमोर परिणामकारक उपाययोजना मिळविण्याचा हक्क आहे. प्रत्येकाला त्याचे स्वतःचे आरोग्य चांगले राहिल अशा प्रकारचा जीवनमानाचा दर्जा प्राप्त करण्याचा अधिकार आहे. एकंदर या मानवी हक्कच्या जाहीरनाम्यानुसार सर्व मानव समान असून सर्वांचा दर्जाही समान आहेत. जात, धर्म, भाषा, लिंग इत्यादी भेदभाव न पाळता सर्व मानवाला मुलभूत हक्क प्राप्त होतात.

आज भारताचा विचार केल्यास एकुल लोकसंख्येत महिलांचे प्रमाण जवळजवळ अर्धे आहे. भारतीय राज्यघटनेच्या मुलभूत अधिकाराच्या प्रकरणात भारतातील सर्व स्त्रीयांच्या स्वतंत्रतेने व प्रतिष्ठापूर्वक जीवन जगण्याच्या अधिकाराचा पाठपुरावा केलेला आहे. राज्यघटनेच्या १५ व्या कलमात असे नमुद केले आहे कि धर्म वंश लिंग जन्मस्थान यापैकी कोणत्याही आधारे राज्य नागरिकामध्ये भेदभाव करणार नाही. १६ व्या कलमात देखिल भारतातील सर्व स्त्री पुरुष नागरिकांना समान संधीची तरतुद आहे. मार्गदर्शक तत्वामध्ये देखील स्त्री पुरुष समानता निर्माण व्हावी यादृष्टीने तरतुदी आहेत. स्त्रीयांना प्रतिष्ठापूर्वक जीवन जगता यावे त्याचे शोषण होवु नये याकरिता कायदे देखिल करण्यात आले आहेत. परंतु प्रत्यक्ष व्यवहारात मात्र स्त्रियांचे कौटुंबिक, सामाजिक पातळीवर मोठ्या प्रमाणात शोषण होतांना दिसते. त्यादृष्टीने स्त्रीयांच्या सामाजिक, राजकिय, सामाजिक प्रश्नांची वास्तविकतेचा खऱ्या अर्थाने विचार करण्याची आज आवश्यकता निर्माण झालेली आहे. याचदृष्टीने मानवी हक्क व कुटुंबातील महिलांवरील हिंसाचार या प्रश्नाचा अभ्यास प्रस्तुत शोधनिबंधात करण्यात आलेला आहे.

२००५चा कौटुंबिक हिंसा विरोधी कायदा :-

स्त्रियांच्या अधिकारासाठी जागतिक स्तरावर अनेक महत्वपूर्ण करार झाले. त्यामध्ये १९५२ चा स्त्रियांना राजकिय हक्क मिळवून देणार करार हा एक महत्वपूर्ण करार होय. त्यानंतर १९५७चा विवाहित स्त्रीला नागरिकत्व देण्याचा संदर्भातील होय. १९५६ चा स्त्रीला नुकसान भरपाई मिळण्यासंदर्भातील करार होय. त्यानंतर १९७० चा करार स्त्रियांच्या प्रत होणाऱ्या भेदभावाचे निराकरण करण्यासंदर्भातील आहे १९९३ च्या व्हिएन्ना परिषदेत व १९९५ च्या बिर्जींग परिषदेत स्त्रीयांवरील अत्याचार हा मान्य असलेला विषय आहे असे नमुद केले या सर्व पार्श्वभूमीवर भूमीवर संयुक्त राष्ट्रसंघाच्या भेदभावांचे निर्मुलन परिषदेच्या समितीने सुचना क १२(१९८९) नुसार राज्यसरकारने स्त्रियाविरुद्ध विशेषत कुटुंबात होणाऱ्या हिंसाचाराविरुद्ध स्त्रियांना संरक्षण दिले पाहिजे असे स्पष्ट नमुद केले आहे. या सुचनेनुसार व देशात होणाऱ्या स्त्रियांवर अत्याचारांचे वाढते प्रमाण याचा गांभीर्याने विचार करून भारत सरकारने २००५ कौटुंबिक हिंसाचारापासुन स्त्रियांचे संरक्षण कायदा मंजुर केला. या कायदानुसार पिडीत स्त्री शिवायतीची आई, बहिण, मुलगी यापैकी कोणीही तक्रार नोंदवु शकते. या कायद्याअंतर्गत संरक्षण अधिकाऱ्याची नेमनुक करण्यात आली आहे. स्त्री ही

एक व्यक्ती, मानव हा केंद्रबिंदु मानुन हा कायदा तयार केला गेला आहे. तरी सुद्धा स्त्रियांवरील अत्याचार वाढतच आहेत.

कौटुंबिक हिंसा :-

स्त्रियांवरील हिंसा ही सर्वप्रथम कुटुंबातूनच होत असते. त्यात नवरा, सासु, नणंद, भाया, दिर कुटुंबातील इतर व्यक्तींकडून देखील होत असते एवढ्यावरच कौटुंबिक हिंसा थांबत नाही तर समाजातून व राजकारणातून स्त्रियांवर अत्याचार होत असतात. कौटुंबिक हिंसेचा विचार केला तर प्रामुख्याने स्त्रिया व मुलींना विशेषतः कुटुंबातीलच ओळखिच्या व परिचित व्यक्तींकडून हिंसा मोठ्या प्रमाणात होते. आज स्त्री स्वतंत्र व स्त्रीयांचे उंचावलेले स्थान हे केवळ एक फसवे आहे असे स्त्री जीवनाबद्दल डॉ. लीला पाटील म्हणतात. आपल्या सोयी पुरते पुरुषांनी ते दिले आहे. आजची स्त्री तर घरकाम व नौकरी उत्कृष्टपणे करताना दिसून येतात.

कौटुंबिक हिंसाचाराच्या ठळक बाबी :-

कौटुंबिक हिंसाचाराची सुरवात जन्मापूर्वीच्या अवस्थेपासूनच सुरू होते. त्यामध्ये स्त्रीभुणाची हत्या करणे गरजेच्यापेक्षा जास्त महत्वाची आहे. जन्मानंतर स्त्री अर्भकाची मृत्यु तर बालिला अवस्थेत बालविवाह लैंगिक आणि मानसीक छळ करणे विनयभंग करणे छेड करणे किशोर अवस्थेत अॅसीड फेकणे बलात्कार करणे विनयभंग करणे छेड काढणे यासारखे महिलांवर अत्याचार केले जातात. प्रौढ अवस्थेमध्ये पैशासाठी लैंगिक छळ केला जातो. माहेरहुन मागितलेली वस्तु आणली नाही असणे पैसे आणले नाही अति चांगले किंवा गबळे राहाते उलट प्रत्युत्तर देते घरातली व बाहेरची कामे करीत नाही जास्तच खाते अशी काहीतरी कारणे शोधून स्त्रीची शारीरिक आणि मानसिक क्षमता दुर्बल बनते अशी. स्त्री जर गर्भवती असेल तर तिचा गर्भपात होतो आणि या अत्याचाराचा अति उंच कळस म्हणजे अशा प्रसंगी औषधोपचार सुद्धा केली जात नाही हुंडापध्दती हा तर भारतीय समाजव्यवस्थेतील फार मोठी घातक प्रथा आहे हुंडा घेणे हे समाजात प्रतिष्ठेचे लक्षण समजले जाते. भारतीय समाजव्यवस्थेत स्त्रीयापेक्षा पुरुषांना श्रेष्ठ समजले जाते अशास्थितीत हुंड्याच्या बाबतीत माहेरहुन होणाऱ्या पुरवठ्यात खोटा झाला की, कौटुंबिक अत्याचाराची साखळी लांबत जात ही अत्याचार करण्यासाठी सबब सापडत असते. कुटुंबात स्त्रियांच्या अपमानाला तर मर्यादाच नसते तिच्यावर शाब्दीक मारा सतत सुरूच असतो. कौटुंबिक अत्याचारामध्ये स्त्रीचा छळ करण्यात तिच्या कुटुंबातील इतरही माणसांचा सहभाग असला तरी तिच्या पतीची भूमिका विशेष महत्वाची असते. नवऱ्याकडून बायकोला मारहाण करण्याच्या घटना सर्रास घडत असतात. भारतीय समाजात नवऱ्याकडून बायकोला मारहाण करणे फारसे गैर मानले जात नाही किंवा ही एक नैसर्गिक गोष्ट आहे त्याची दखल घेण्याचीही गरज नाही असेच सर्व साधारणपणे लोकांना वाटत असते. विशेष लक्षात घेण्यासारखी गोष्ट कि भारतीय समाजातील बऱ्याच स्त्रियांनाही त्यांना काही वावे वाटत नाही नवरा बायकोचे भांडन ही त्यांची खाजगी बाब आहे इतरांनी ह्यात लक्ष घालण्याची गरज नाही किंवा तसे लक्ष घालणे चुकीचेच होय अशी आपल्या समाजातील लोकांची मनोधारणा असते पतीकडून पत्नीला होणारी मारहाण याच्या मागे अनेक कारणे आहेत त्यामध्ये पुरुषप्रधान समाजव्यवस्था, धार्मिक संस्कार, स्त्रीचे आर्थिक परावलंबत्व नवऱ्याची व्यसनाधिनता, दारिद्र्य ह्यांचा समावेश होतो कुटुंबात महिलांना शिवीगाळ केली जाते. या शिव्या अत्यंत घुणास्पद नि लाजिरवाण्या असतात अशिक्षित कुटुंबात दिल्या जाणाऱ्यायासर्व शिव्या खालच्या दर्जाच्या असतात. हा सगळाच प्रकार अत्यंत हिणकस नि मनाला उद्देग निर्माणकरणाऱ्या असतो. स्त्रीयांना लग्नाआधी माहेरी व लग्नानंतर सासरी अशी दोन्ही ठिकाणी कामे करावी लागतात. सासरी तर दिवसभर उपाशी राहून घरातील धुनी भांडी करण्यापासून तर शेतातील अनेक कामेही करावी लागतात पत्नी घराबाहेर जात असेल नौकरी व्यावसाय करीत असेल यामध्ये विशेषतः राजकारणात सक्रिय असणाऱ्या महिलांवर संशय घेतला जातो. केवळ खोट्या संशयामुळे अनेक कुटुंबे उध्वस्त होतात. आपली पत्नी उच्च पदावर जाऊन पोहचते ही कुटुंबासाठी अभिमानाची बाब असावयास हवी. परंतु सर्वत्र असे घडत नाही. पती आणि कुटुंबातील इतर नातेवाईक या तिच्या यशाकडे संशयाने पाहतात म्हणून अशा स्त्रीयांना नोकरीचा त्याग करून घरातच कौडमारा सहन करीत पुढे आयुष्य काढावे लागते. विवाहबाहय संबंधातून पती पत्नीचे संबंध बिघडतात ही विवाहबाहय बाब स्त्रीयांकरिता अन्यायकारक आहे आपल्या जीवनासाठी दाराने दुसऱ्या स्त्रीची घनिष्ठ शरिरसंबंध ठेवणे ही सहन न होण्यासारखी बाब आहे आपल्या सोबत लग्न करून आपल्याला पुर्ण धोका दिलेला आहे याची तीला जाणीव होते असा कटु अनुभवानंतर परस्पराशी संसार करणे एकाच घरात राहायचे ही फार मोठी शिक्षा असतो १९७८ मध्ये झालेल्या कायदानुसार विवाहासाठी मुलांचे वय २१ वर्ष मुलीचे वय १८ वर्ष

पुर्ण असणे बंधनकारक आहे पण या कायद्याचे उघडपणे उल्लंघन होतांना दिसते व त्यामुळे स्त्रीयावरील अत्याचारात वाढ होते. भारतीय समाजात आजही मुलीचा विवाह हा तिच्या आईवडीलांच्या डोक्यावरपडलेला एक मोठा बोझ आहे मुलीचे लग्न लवकरात लवकर उरकण्याची घाई तिच्या आईवडीलांना झालेली असते पण या बालविवाहामुळे ती अन्यायाविरुद्ध आवाज उठवू शकत नाही. लहानपणी लग्न झाल्यामुळे शिक्षणासाठी मानवी हक्कापसुन ती वंचित राहते बालविवाहामुळे स्त्रीवर लहान वयातच मातृत्वाची जबाबदारी पडण्याची शक्यता असते. ही बाब तिच्या आरोग्याच्या दृष्टीने हानीकारक ठरते कुटुंबात सुध्दा आज स्त्री सुरक्षित नाही सुनेवर किंवा भावजयीवर बलात्कार होण्याचे प्रकार सगळ्याच कुटुंबात घडून येत नसले तरी बऱ्याच कुटुंबात घडत असतात. सासरा दीर भाया यांच्या जवरी कामेच्छातुन स्त्रिया बळी केव्हा घेतल जाईल याची खात्री नसते हा व्यभिचार अंगवळणी पडला कि अशा पुरुषाकडून तिला होणारा त्रास कायमचा सहन करावा लागतो.विदर्भातील यवतमाळ जिल्ह्यातील कौटुंबिक हिंसाचाराची जी आकडेवारी समोर आली त्यानुसार जिल्ह्यात कौटुंबिक हिंसाचाऱ्याच्या २२० च्या वर घटना वर्षभरात घडल्या आहेत. या घटनांचा मुलांच्या मानसिक आरोग्यावर मोठा परिणाम होतो. असे सर्वेक्षणात आढळून आले. मुले आई – वडिलांच्या प्रेमापासुन वंचित राहतात व त्यांचे शैक्षणिक व इतर मोठ्या प्रमाणावर नुकसान होते.

कौटुंबिक हिंसाचाराची कारणे :-

- १) शिक्षणाचा अभाव :- महिलांचे शिक्षणाचे प्रमाण कमी असल्याकारणाने महिला परंपरावादी आहेत. शिक्षणाच्या अभावामुळे अन्यायाविरुद्ध प्रतिकार करायला अडचण जाते.
- २) मुलगा हा वंशाचा दिवा ही विचारसरणी :- मुलीचे स्थान आज ही समाजात गौण आहे. मुलगी ही परक्याचे धन आहे ही रूढीवादी विचारसरणी समाजात आजही रूढ आहे. त्यामुळे स्त्री अर्भकाची हत्या केली जाते. कित्येक महिलांचे हुंड्यामुळे बळी जातात.
- ३) अर्थव्यवस्थेतील स्त्री पुरुषपरत्वे श्रमविभागणी :- कामाची विभागणी पुरुषी वर्चस्व या तत्वावर आहे. त्यामुळे आर्थिक बाबतीत स्त्रिया परावलंबी आहेत. पुरुषसत्ताक पद्धती हे कौटुंबिक हिंसाचाराचे कारण आहे.

उपाययोजना :-

कौटुंबिक हिंसाचार रोखण्यासाठी कुटुंब, समुदाय, प्रशासन, शासन व राजकीय पातळीवर प्रयत्न होण्याची गरज आहे.

- १) स्त्रियांच्या संरक्षणासाठी जे कायदे झाले आहेत त्यांची कडक अंमलबजावणी केली पाहिजे.
- २) भारतातील कौटुंबिक हिंसाचार कमी करण्यासाठी स्त्री शिक्षणाचा प्रसार व प्रचार मोठ्या प्रमाणात होणे आवश्यक आहे.
- ३) महिलांनी आर्थिक बाबतीत स्वावलंबी व आत्मनिर्भर झाल्यास कौटुंबिक हिंसाचार निश्चितच कमी होईल.
- ४) स्त्रियांवरील लैंगिक अत्याचारावर प्रतिबंध घालण्यासाठी अत्याचार करण्याच्या व्यक्तीस कठोर स्वरूपाची शिक्षा लवकरात लवकर होणे आवश्यक आहे.
- ५) स्त्री – पुरुष समानतेचे मूल्य आपल्या सामाजीक जीवनात रूजविण्याचा जाणीवपूर्वक प्रयत्न करण्यावर भर दिला पाहिजे. समाज – जीवनाच्या सर्व क्षेत्रात स्त्रियांना पुरुषांच्या बरोबरीने स्थान मिळाले पाहिजे.

निष्कर्ष :-

- १) भारतातील पुरुषप्रधान संस्कृतीमुळे स्त्रियांवर अत्याचार होतात.
- २) जीवन जगण्याचा मानवी हक्क स्त्रीयापासुन हिरावून घेतला जात आहे. स्त्री भ्रूणहत्येची समस्या दिवसेंदिवस गंभीर स्वरूपात पुढे येत आहे.
- ३) भारतातील कौटुंबिक हिंसाचार रोखण्याकरीता समाजात जनजागृतीची आवश्यकता आहे.
- ४) भारतात कमी उत्पन्न असलेल्या व वंचित गटातील स्त्रियांवर मोठ्या प्रमाणात हिंसाचार होतो.
- ५) भारतात स्त्रियांना संरक्षण देणाऱ्या कायद्याची कडक अंमलबजावणी होत नसल्यामुळे कौटुंबिक हिंसाचार होतात.

- ६) सामाजिक प्रतिष्ठा, धाक, दहशत, या कारणांमुळे अत्याचार होणारी स्त्री पोलीस स्टेशन पर्यंत तक्रार नोंदवत नाही.
- ७) कुटूंबातील पती – पत्नीची छोटी – मोठी भांडणे परस्परांशी अबोला याचा मुलांवर विपरीत परिणाम होतो. महिलांवरील कौटुंबिक हिंसाचारामुळे मुलांची मानसिक स्थिती ढासळते. त्यांना मानसिक आघात होतो. आई वडिलांविषयी आदराची भावना राहत नाही. माता – पित्याची सततचे वाद पाहून मुलेही भांडखोर आणि हिंसक वृत्तीचे बनतात. एकंदर संपूर्ण सार्वजनिक आरोग्यावर देखील याचा परिणाम होतो.

सारांश :-

१० डिसेंबर ला जागतिक स्वरूपात मानवी हक्काचा जाहीरनामा प्रसिध्द झाला त्यानुसार जागतिक प्रत्येक व्यक्तीस समानतेचे, प्रतिष्ठापूर्वक जीवन जगण्याच्या अधिकाराला मान्यता देण्यात आली परंतु – भारतासारख्या देशात महिला ज्या समाजाचा एक अविभाज्य घटक आहेत त्यांना मात्र आपल्या ह्या हक्कापासून वंचित ठेवले जाते. कुटूंब, समाज, राज्य या प्रत्येक स्तरावर तिचे शोषण होत आहे. कुटूंब ही सामाजिकरण घडविणारी सर्वात पायाभूत संरचना आहे. पण ह्या कुटुंबसंस्थेत स्त्री – पुरुष अशी असमानता दिसून येते. स्त्रीला दुय्यम स्थान देण्यात येवून तिच्यावर वेगवेगळ्या मार्गांनी अत्याचार केले जातात. तिचे शारीरिक, मानसिक खच्चीकरण केले जाते. तिला बरोबरीचा दर्जा मिळावा, शोषण थांबविले जावे याकरीता अनेक कायदे झाले पण त्याची प्रभावीपणे अंमलबजावणी होत नाही. त्याकरीता समाजाची स्त्रीकडे पाहण्याची मानसिकता बदलणे सर्वात महत्वाचे आहे अन्यथा तरूण पिढीवर योग्य संस्कार होणार नाहीत कौटुंबिक हिंसाचाराचा परिणाम त्यांच्या मुलांच्या मानसिक आरोग्यावर पडून मुले हिंसक प्रवृत्तीचे बनत आहे. एकंदर सार्वजनिक स्वास्थ्य त्यामुळे धोक्यात येते.

संदर्भ :-

- १) प्रा. पाटील व्ही.बी. मानवी हक्क के सागर पब्लिकेशन्स पुणे, २०१३
- २) साने गीता, भारतीय स्त्री जीवन, मौका प्रकाशन गृह, मुंबई १९९७
- ३) राजपुत धोंडीरामसिंह, सक्षम महिला, शुभ प्रकाशन, औरंगाबाद, २०१९
- ४) शर्मा कविता, भारतीय स्त्री, सामाजिक परिस्थिती और विकास, रजत प्रकाशन, मुंबई २०१२
- ५) कुलकर्णी, शिल्पा, गुन्हा आणि समाज, डायमंड पब्लिकेशन्स, पुणे, २०१९
- ६) साखरे सिमा, भरारी, सिमा प्रकाशन, नागपूर २००३
- ७) अहंकारी, शशीकांत स्त्रिया आणि कौटुंबिक हिंसाचार हॅलो मेडीकल फाउंडेशन उस्मानाबाद २००६
- ८) दैनिक पुण्यनगरी, राहूल वासनिक, जिल्ह्यात कौटुंबिक हिंसाचाराच्या दोनशे च्या वर घटना, ८ मार्च २०२०

ग्रामीण कादंबरी : झोपडपट्टी व अर्धविराम मधील सामाजिकता

प्रा. तुकाराम वि.कांबळे

(मराठी विभाग प्रमुख)

श्रीमती सविताबाई उत्तमराव देशमुख

महाविद्यालय दिग्रस जि. यवतमाळ

प्रस्तावना :

साहित्याच्या सामाजिकतेचा अभ्यास करतांना कलावंतांच्या वेगळा व्यक्तिवैशिष्ट्याचा, सहभागाचा विचार करावा लागेल, परंतु तो करतांना त्याला अनन्यसाधारणत्व देऊन चालणार नाही कारण विश्लेषण, मूल्यमापन, प्रकाशन, वितरण या सर्व बाबी मानवनिर्मित समाजव्यवस्थेतच शक्य आहेत. म्हणून साहित्याच्या आकलनासाठी साहित्य व्यवहारासाठी निगडित असलेल्या अनेक बाबींचा अभ्यास करण्यासाठी साहित्यव्यवहार आणि समाज यांच्यातील परस्पर संबंध शोधण्याचा, साहित्याचा समाजावर होणारा परिणाम यांचा अन्वयार्थ लावणे आवश्यक असते. साहित्य आणि समाजातील समाजजीवन यांच्या अनन्य संबंधाची जाणीव मराठी लेखकांना असल्याचे जाणवते.

नव्या विचारसरणीनी प्रवृत्त होऊन लिहीणारे संघर्शाची वेगवेगळी रूपे वेगवेगळे प्रदेश संतांच्या काळात वेगवेगळे पंथ अठरापडजाती, स्त्रिया व्यक्त झाल्या दलित ग्रामीण, वेगवेगळ्या जाती, जमाती, आदिवासी स्त्रिया आपल्या वेगवेगळ्या अनुभवांना सशक्तपणे व्यक्त आहेत, तसाच साहित्यकृतीचाही समाजमनावर परिणाम होतो. या प्रश्नांकडे शंकरराव खरात यांच्या झोपडपट्टी (१९७३) कादंबरी आणि विलास अंभोरे यांची अर्धविराम (२०१०) कादंबरी मधील वास्तव चित्रण केलेले आहे.

भाषिक संप्रेषण व्यवहारात घडत असतात मानव ज्या समुहात राहत असतो तेथील परस्पर संबंधातून मानवाचा एकुण व्यवहार घडत असतो. रोजच्या गरजा भागवत असतांना निर्माण होणारे प्रश्न किंवा अडचणी सोडवण्यासाठी लोकसंपर्काची गरज असते. यातून समाजातील प्रत्येक घटक एकमेकांच्या अडचणी सोडवू शकतो. त्यांच्याकडे असलेले भाषा माध्यम हे त्याचे कार्य करत असते एखाद्या गावातील गावकुसाबाहेर असणाऱ्या समाजाचा विचार केला तर त्या गावकुसाबाहेर असलेल्या महार जातीतील समाजाची भाषा बोली प्रामुख्याने आढळते, आजचे खेडे ग्रामीण आणि नागरीकरणाकडे वाटचाल करू लागले आहे. त्यामुळे औद्योगिकरण, झोपडपट्टी, व्यापारीकरण सहकारी सोसायट्या शाळा कॉलेजस् शेतीसंबंधी छोटे मोठे उद्योग राहतात गावात वेगवेगळ्या काम धंद्यात मग्न असणारे शेतकरी, गवंडी, सुतार, वडार, चांभार, मांग महार, लोहार, मराठा सरपंच अशा अनेक समुहांचा गाव असतो. त्यामुळे येथील प्रत्येक व्यक्तीची भाषा वेगळी आहे. ग्रामपंचायतच्या सरपंचाची भाषा शिक्षकाची भाषा एकमेकांपेक्षा निराळी आहे.

झोपडपट्टीतील वस्तीचे वास्तवचित्रण :-

शंकरराव खरात यांच्या “ झोपडपट्टी (१९७३) या कादंबरीत झोपडपट्टीतील जीवन इथल्या समाजाला नित्य प्राथर्विधीसाठी मोकळे रान, पादनी आहेत, अर्थात स्त्रियांनाही नाईलाजास्तव तिथेच बसाव लागत. मुतारीच्या मोऱ्या नव्हत्या तिथल्या झोपडपट्टीतील लोकांच्या नजराच मेल्या होत्या इथला समाज पावसाळ्यात पुन्हा अनेक संकटांचा सामना करत झगडत असतो. झोपडपट्टीतील वस्तीचे भयावह व वास्तव चित्रण झालेले आहे. खराताच्या कादंबरीतील समाज हा झोपडपट्टीत राहणारा आहे. मापिक व्यवहार वेगवेगळे आढळतात दलित समाजाच्या भाषेवर वेगवेगळ्या भाषांचा प्रभाव जाणवतो. समाजाचा संपर्क कोणत्या ना कोणत्या कारणांनिमित्त येतो. शेतीची कामे, व्यवसाय, पोटापाण्याच्या गंभीर समस्या समाज आदान प्रदान करतो.

शंकरराव खरात यांच्या कादंबरीतील समाज हा झोपडपट्टीतील आहे. उपेक्षित बहिष्कृत झोपडपट्टीतील जीवांचे दुःख वैफल्याचे काही षब्दांच्या माध्यमातून पाहता येते काही शिव्या सुध्दा आल्या आहेत. भाडखाऊ, मादरचोद, भडव्या, मसणवटा, भिकमांग्या, रांड, भाड्या, झोपडपट्टीची भाशा तेथील समाज ज्यांच्या संपर्कात असतो. त्याचा परिणाम इथल्या समाजावर होतो. सुसंस्कृतपणाला पारखे असल्याचे दिसते.

शंकरराव खरात एखादा विषय एखादे उद्दिष्ट समोर ठेवून कादंबरीची रचना करतांना दिसतात हातभट्टीमुळे, नान्या व त्याचे कुटूंब कसे उद्ध्वस्त होते. झोपडपट्टी व फुटपाथवरील बकाल जिन्याचे दर्शनहातभट्टी, अनाथांचा प्रश्न मी मुक्त मी मुक्त ! मध्ये समाज परिवर्तनाची आकांक्षा निर्माण करणारी प्रेरणा देणारी आहे. झोपडपट्टीतील वास्तवाचे मुळ भयान अशा सामाजिक व आर्थिक विशमतेत आहे झोपडपट्टीच्या जीवनात त्यांनाही खोलहुब देता घेता आली नाही. झोपडपट्टीचे भोंगळ दर्शन त्यातील पिणारी दादा मंडळी, त्याची अरेरावी व स्त्रियांची छेडछाड त्यातून उद्भवलेले हाणामारीचे प्रसंग मग पोलीसांच्या धाडी त्याचे हप्ते झोपडीत आले आहे.

काही संवाद पाहा.

“ माजलेली रांड तिला वाकतिय व्हय” पृ. ५२

“ राड रातभर कुठ म्हशीगत इरड करायला गेली होतीस” पृ. ८३

“ राड झोपडी मोकळी टाकुन कुठ मेली हुतीस” पृ. ५२

“ तुझ मढगेल !रिकाय्या रानी मला मारतोया मी तुझी बायको हाय ! ठेवलेली रांड नाय !”

“ झोपडपट्टीत राहुन भाडखाऊचा धंदा करतीय अनमाझ्यायावर आळ घेतीय” पृ. ४५

या संवादातून व्यभिचारी स्त्री जीवनाचे वास्तव चित्र झोपडपट्टीतील समाजाचे भाषिक भांडार येथे आले आहे.

‘विलास अंभोरे, यांनी लिहीलेली अर्धविराम ही कादंबरी ग्रामीण पार्श्वभूमी वरील असून वैदयकीय ग्रामीण जीवनाच्या सुक्ष्म चित्रणामुळे व बोलीच्या वापरामुळे समाजाला वेड लावते समाजाला अस्वस्थ करण्याचे सामर्थ्य तिच्यात आहे. सतत नियतीषी झुंज देणारी पात्रे गरिबी, लाचारी, यांचे प्रत्ययकारी आणि वास्तव चित्रण करते. नर्मदाची व्यक्तीरेखा खेड्यातील मानसे कृषिसंस्कृतीचे जीवनचक्र बोली भाशेतील संवाद निवेदनातून उभे झालेले ग्रामीण जीवनाचे तपशिलवार चित्रण करते. नर्मदाचा नवरा शिवा दारूडया आहे तो हमालीचे काम करतो घरामध्ये कोणतेही लक्ष नाही. तर व्यभिचारी प्रवृत्तीकडे वळलेला दिसतो. त्याच मन घरात न रमता इतरत्र जावून चंद्रीनामक बाईशी संबंध प्रस्तापीत करून तीचे भल करण्याचे प्रयत्न करतो.

अर्धविराम कादंबरीतून नर्मदाचे होरपळणे, अधोरेखीत होते. याच बरोबर ग्रामीण जीवनातील सामाजिकता कृषिसंस्कृती शेजारधर्म ग्रामीणतेतील लोकांचा भावंडा भाव सौदार्ह पूर्ण पणे लक्षात येतात नर्मदाचा पती दारूडया पण तिचे सासरे वेगळे राहूनही सहकार्य करणारे, पण गावातील तुकामास्तर शिवाला उसणवारीचे पैसे देवून दारूचा धंदा कर पण मास्तर ची हुशारी शिवाला कळाली नाही. मास्तरला शेत त्याच्या नावावर करून घ्यायचे होते त्यासाठी त्यांनी शिवाला त्याच्या वडीलाचा खून करायला लावणारा तुकामास्तर दिसून येतो.

नर्मदाही लहाणाशा मुलीला घेवून लोकायच्या वावरान काम करायची मजुरी करून घर धकवायची नर्मदा मायाळू होती असा हा तिचा स्वभाव बघून सासरा (ग्यानु) गहिवरला त्याचे डोळे पाणावले त्याच्याकडे बघून तिचेही डोळे ओलेचिंब झाले. नर्मदा हे पैसे ठेवून घे शिवा याच्या कडून कोणतेही अपेक्षा ठेवू नको दगाबाज निघाला आणि दारूडया आहे. शिवा वडीलाचा खुन करून पसार झाला. नर्मदाला पतीच्या त्या कुकर्माची माहिती नव्हती नर्मदाचा सासरा आधार होता. तेही गेला एकटी राहत असतांना आपल्या तरूण देहाचेही दक्षपणे गिधडापासुन रक्षण करीत होती. सासऱ्याचा मृत्यू झाल्यानंतर शेती करू लागली. सोयाबीन आणि हरबरा चांगल्याप्रकारे काढल्या त्यानंतर पुढील हंगामाची तयारी करणार पण शिवाकडून पैशाची परतफेड केली म्हणून

शेत खरेदी करून घेतले त्यानी त्या शेताचा ताबा घेतला. पण नर्मदा तुकामास्तरला म्हणाली “ध्यानात ठेवा लै शेन खाल्ल की जगणं आवघड होते मी इजीसारखी तुमच्यावर पडीन,

नर्मदाने शेतीत सोयाबीनची पेरणी केली पिक चांगले आले तुकामास्तरने चंद्रीचा पती शामा करवी गंजीला आग लावली नर्मदाचे कष्ट निश्फळ गेले. नंतर हरबरा पेरला त्याचे पैसे घरात ठेवले होते. तुकामास्तरने घराला आग लावली त्याचे कारणही स्पष्ट झाले. नर्मदाच नुकसान व्हाव पैशाची परतफेड करता येवू नये. आणि तुमच्या शेतावरची मालकी कायम राहिल. अशी वाईट इच्छा होती म्हणून असे कटील कारस्थान करूनही नर्मदा डगमगली नाही. पुन्हा शेतीत राबली काही पैसे शेतीच्या मालाचे आणि काही घर विकून तुकामास्तरचे कर्ज दिले शेत सोडवून घेतले पण नंतर पती शिवाने नर्मदाने पैसे दिले म्हणून मास्तरकडून शेत परस्पर गावातीलच दुसऱ्या मनुष्याच्या नावाने खरेदी करून दिले. नर्मदा भुमिहीन झाली काय कराव सुचत नोव्हत तरी तीने हिम्मत हारलेली नाही. असे ग्रामीण भागात काही समाजातील तुकामास्तर सारखे कुप्रवृत्तीचे लोक दिसून येतात.

परस्पर सहकार्याची भावना :-

अर्धविराम मधील सारजाबुडी नर्मदाच्या पडत्याकाळात मदत करणारा दिर त्याच गावातील मळणी यंत्रवाला सुध्दा नर्मदाला सहकार्य मिळत होते. पण सर्वात सहकार्य करणारी सारजाबुडी महत्वाची झोपडपट्टीमध्ये काही व्यभिचारी संवादाचे वास्तव चित्र उभे केलेले दिसते.

समारोप :-

‘झोपडपट्टी, या कादंबरीतील समाजाचे दुःख हे एका समुहमनाचे आहे समाजाचे दुःख हे परस्पर भिन्न असून अठरविश्व दारिद्र्यात खितपत पडलेल्या समाजाच्या दुःखाला पारावर ठरत नाही. आजही देशात संस्कृती धर्म रूढी श्रेष्ठ मानली जाते. झोपडपट्टीतील समाजाचा भाषा व्यवहार हा पुर्णतः व्यामिश्र स्वरूपाचा असून त्या त्या समाजाचे वास्तव चित्र प्रखरपणे मांडतांना भाशा कधी आक्रमक धारदार बनते झोपडपट्टीची भाषा म्हणून येथे महत्वाची आहे.

जसा समाज तशी भाषा अश्लीलतेच्या मर्यादा पार विसरून जहाल बनते. हेच दलित कादंबरीतील दलितांच्या दुःखाचे जीवनाचे प्रकट रूप होय प्रमाणभाषा जात, बोली, तसेच, प्रभावनिहाय भाषातुन झोपडपट्टी दाहकता प्रकट होते. शिवाय अर्धविरामची नर्मदाची एकाकी पनाची झुज आणि एकटी राहून कृषि जीवनात कष्टकरणारी सुध्दा आहे. यातून समाजजीवनाचे वास्तव दिसून येते.

अर्धविराम मध्ये जातीधंदाचा उल्लेख येतो. इटु झाडे, चिनकुपाटील, दत्ता न्हावी मुसलमानाचा जब्बार, याशीन, शकील, परंतु यांचेतील धर्म कुठेही आड येत नाही. असो दिसून येते. साधना ही एक स्त्रीचा आहे पण ती कशी समाजदार आहे.

निष्कर्ष :-

- ग्रामीण भागातील सहजसाधे समाज जीवन दोन्ही कादंबऱ्यातून दिसून येते.
- समाजात शेतीवाडीसाठी तेढ निर्माण करणारी बाब दिसून येते.
- ग्रामीण भाषेने कथानक सौंदर्य बहाल केलेले लक्षात येते

संदर्भग्रंथ :-

- १) दलित साहित्य, प्रेरणा आणि स्वरूप दिलीपराज प्रकाशन शनिवारपेठ पुणे (१९९२)
- २) दलित साहित्य , उद्गम आणि विकास डॉ. केशव मेश्राम
- ३) खरात शंकरराव झोपडपट्टी , इनामदार बंधु पुणे (१९७३)
- ४) अंभोरे विलास अर्धविराम रजत प्रकाशन औरंगाबाद (२०१०)

मराठी विज्ञान साहित्याचे सामाजिक योगदान: एक संशोधनात्मक दृष्टिक्षेप

प्रा.डॉ.रूपेश नरहरी कऱ्हाडे,
सहयोगी प्राध्यापक, मराठी विभाग प्रमुख,
बा.बु.कला, ना.भ.वाणिज्य व बा.पा.विज्ञान
महाविद्यालय, दिग्रस, जि.यवतमाळ

प्रस्तावना—

मराठी साहित्याचा अवाका फार मोठा आहे. मराठी साहित्यामध्ये विविध प्रवाह विकसित झाले आहेत. जसे, प्राचीन साहित्य, अर्वाचीन साहित्य, प्रादेशिक साहित्य, ललित साहित्य, जनवादी साहित्य, ग्रामीण साहित्य, दलित-आंबेडकरवादी साहित्य, मार्क्सवादी साहित्य, आदिवासी साहित्य, मुस्लिम साहित्य, कामगार साहित्य, बालसाहित्य, स्त्रीवादी साहित्य, अशाप्रकारे अनेक साहित्य प्रवाह मराठीत निर्माण झालेले आहेत. त्याचप्रमाणे मराठी साहित्य प्रवाहाचा एक भाग म्हणून विज्ञान साहित्याचाही समावेश करण्यात आल्याचे आपणास दृग्गोचर होते. खरे पाहता 'साहित्य' हे साहित्यच असते, उपरोक्त वर्गवारी वगैरे करणे योग्य वाटत नाही. समग्र मानवी जीवन त्याचा सर्व कृती-उकतीसह, जीवनसृष्टीसह साहित्यात साकार होत असलेली प्रत्ययास येते. समग्र मानवी जीवनातील वृत्ती-प्रवृत्ती, विचारधारा, वर्तन, अनेक प्रश्न-समस्या, सामाजिक समस्या ह्यासाहित्यात साकारलेल्या असतात. त्यामध्ये बरेच वैविध्य आणि वैचित्र्य आढळते. अशा विविधतेमधूनच निरनिराळे वाङ्मयीन प्रवाह निर्माण झालेले आहेत. अशा वाङ्मयीन प्रवाहातून विशिष्ट विचारधाराही अधोरेखित होताना प्रतीत होते.

अशा वाङ्मयीन प्रवाहाचाच एक भाग म्हणजे मराठीतील 'विज्ञान साहित्य' होय. या विज्ञान साहित्याने मराठी साहित्याच्या प्रवाहामध्ये आपले महत्त्वाचे स्थान निर्माण केलेले आहे. आजचे हे आधुनिक युग हे तर विज्ञान-तंत्रज्ञान, डिजीटल आणि अत्यंत हायटेक स्वरूपाचे आहे. विज्ञान-तंत्रज्ञानाने केलेली नेत्रदिपक प्रगती आजच्या युगाच्या अग्रस्थानी आहे. त्यामुळे या विज्ञान साहित्य लेखनाकडे लेखकांचा कल दिवसेंदिवस झुकत चाललेला आहे. मानवी जीवनाच्या आजच्या आंत्यतिक प्रगतीच्या मुळाशी विज्ञान असल्याकारणाने येथे साहित्य सर्जनाला अधिकाधिक वाद आहे. अशा विज्ञान साहित्याला आजच्या तंत्रज्ञानाच्या जागतिकीकरणाच्या युगात उज्ज्वल भविष्य प्राप्त झालेले आहे.

मराठी विज्ञान साहित्याची संकल्पना :-

इंग्रजी भाषेतील 'सायन्स फिक्शन' या संज्ञेला मराठी पर्याय म्हणून 'विज्ञान साहित्य' ही संज्ञा वापरली जाते. 'सायन्स फिक्शन' म्हणजे 'ललित विज्ञान', ज्या साहित्यकृतीचा आशय विज्ञाननिष्ठ आहे, तिला 'विज्ञान साहित्य' म्हणता येईल.

विज्ञान साहित्य हे मुळातच 'कल्पित वास्तव' वर आधारलेले असते. ते ऐतिहासिक कथा, कादंबऱ्यासारखेच असते. म्हणजेच इतिहासात नसलेल्या घटना, प्रसंग, व्यक्तींचे आस्वादमय चित्रण केलेले नसते. प्रसंग, घटना पात्रे इतिहासाला धरून नसली तरी त्यातील सामाजिक, सांस्कृतिक, धार्मिक, आर्थिक जीवन वास्तवपूर्ण असते. विज्ञान साहित्य हे सुध्दा मानवी जीवनाचा मूळ गाभा आधाराला घेऊन कल्पित वास्तवावर पोसलेले असते. वर्तमानावर प्रकाश टाकून भविष्यातील मानवी जीवनाचा साफल्याने वेध घेणे हे या साहित्याचे वैशिष्ट्य आहे.

विज्ञान साहित्याची संकल्पना स्पष्ट करताना डॉ.व.दि.कुलकर्णी म्हणतात, "आज घटकेचे सिद्ध विज्ञान आणि त्याची अनेकानेक संभाव्य आणि शक्य अनुभवरूपे, यातून कलात्मक कल्पनेच्या पातळीवर जीवनचित्रांच्या

जितक्या म्हणून विविध आणि वैचित्र्यपूर्ण नवरचना करता येतील, तितक्या त्या करण्याचे कार्य विज्ञान-साहित्य करीत असते. आज प्रत्यक्षात जे अनुभवसृष्टीत अस्तित्वात नसते, किंवा विज्ञानाच्या ज्ञानसृष्टीत सिध्द झालेले नसते, अशा कल्पित विश्वाच्या निर्मितीत आणि दर्शनात विज्ञान साहित्य रमून गेलेले असते. विज्ञानसाहित्याच्या लेखक हा विज्ञान संशोधक किंवा शास्त्रज्ञ असतोच, असायला पाहिजे असे नाही. आजच्या उपलब्ध विज्ञानभूमीवर ठामपणे उभे राहून तो जणू विज्ञान संशोधनाच्याच वाटेने आपला कल्पनाप्रवास सुरू करीत असतो. त्याच्या कल्पचक्षूंना नवी रूपे, नवी रहस्ये दिसू लागतात, तो नवी सृष्टी, नवी माणसे, नवी जीवनव्यवस्था कल्पितो, त्यातून नव्या समस्या, नवे संघर्ष निर्माण करतो आणि उद्याचे, अतिदूरच्या भविष्याचे आणि मानवाच्या भवितव्याचे संभाव्य चित्र रेखाटतो. ह्या संभाव्य चित्रांना दूर ढकलली जात नाहीत. खरी चित्रे पाहता-पाहता आपण नकळत, सहजपणे या संभाव्य चित्रांच्या प्रांतात प्रवेश करतो आणि तेथील 'संत्या'ंना कलाविश्वांतर्गत तर्कन्यायाने स्वीकारतो आणि कलानंद मिळवतो.'^{१२}

वरील डॉ.व.दि.कुलकर्णी यांच्या मतानुसार विज्ञानसाहित्य हे आजच्या विज्ञानाच्या आधारे अनेक संभाव्य आणि शक्य अनुभवरूपे आकाराला आणत असते. यामधूनच कलात्मक पातळीवर जीवनचित्रांच्या जितक्या म्हणून अनेक आणि वैचित्र्यपूर्ण नवरचना आहेत ते चित्रीत करण्याचे कार्य विज्ञानसाहित्य करीत असते, याचाच आपणास येथे प्रत्यय येतो.

'विज्ञान साहित्य' ही संज्ञा बरीचशी ढोबळ आणि सर्वसमावेशक असल्याचे जाणीव आपणास होते. या साहित्य प्रकारात ललित विज्ञान साहित्य म्हणजे कथा, कादंबरी, नाटक, कविता, विज्ञानविषयक लेख, विज्ञानविषयक निबंध वगैरे समाविष्ट होतात, असे आपणास दृग्गोचर होते.

मराठी विज्ञान साहित्याचे सामाजिक योगदान

इ.स.१८१८ साली पेशवाईचा अस्त झाला आणि महाराष्ट्रासह संबंध हिंदुस्थानावर ब्रिटिशांची सत्ता स्थापन झाली. ब्रिटिशांच्या राजवटीसोबत ब्रिटीशांचे ज्ञान, विज्ञान, तंत्रज्ञान, पदार्थविज्ञान, रसायनशास्त्र, गणित, भूगोल, इतिहास, साहित्य यासारखे चौकस व चौरस बुद्धिचे शैक्षणिक बाळकडू मिळू लागले. मुंबईचा गव्हर्नर माऊंट स्टुअर्ट एल्फिन्स्टन याने २१ ऑगस्ट १८२२ रोजी 'दि बॉम्बे नेटिव्ह स्कूल बुक अँड स्कूल सोसायटी' नावाची संस्था स्थापन केली. इंग्रजी भाषेतील ज्ञान-विज्ञान मराठी भाषेत आणण्यासाठी भाषांतर समितीची स्थापना केली. शाळांसाठी क्रमिक पुस्तके छापखान्यातून छापून तयार केली. या नव्या ज्ञानाबरोबरच त्यांनी विज्ञानाच्या पुरस्कारही केला. प्रोफेसर बाळशास्त्री जांभेकरांनी आपल्या पहिल्या-वहिल्या 'दर्पण' या आद्यवृत्तपत्रामधून पाश्चात्य राष्ट्रातील नव-नवे शोध, प्रगत झालेले विज्ञान, छापखान्याची माहिती, वाफेच्या इंजिनाविषयीची माहिती, खगोलशास्त्राची माहिती प्रकाशित केली. त्याच बरोबर हरि केशवजी पाठारे यांनी १८३३ मध्ये 'सिद्ध पदार्थविज्ञान शास्त्रविषयक संवाद' या ग्रंथात पदार्थ-विज्ञानाची परिभाषा तयार करण्याचे काम केले. त्यानंतर पुढे केरो लक्ष्मण शास्त्री यांनी १८७९ मध्ये 'पदार्थ विज्ञान' ग्रंथ लिहून परिभाषा निर्मितीस सहाय्य केल्याचे प्रत्ययास येते.

आधुनिक विज्ञानाचा अंतर्भाव शिक्षणामध्ये केला गेला. शालेय क्रमिक पुस्तकांमधून हळूहळू विज्ञान विद्यार्थ्यांपर्यंत पोहचू लागले. 'केरळ कोकीळ' या नियतकालिकाने 'ज्यूलस व्हर्न' यांच्या 'चंद्रावरील स्वारी' या कादंबरीचा अनुवाद इ.स.१९०० मध्ये प्रसिध्द करायला सुरुवात केली. ते १९०६ पर्यंत हा अनुवाद चालला. १९७४ मध्ये यंत नारळीकरांसारख्या शास्त्रज्ञानेच विज्ञानकथा लिहून मराठी विज्ञान परिषदेच्या विज्ञानकथा स्पर्धेत वक्षीसही मिळविले. १९७७ पासून 'सृष्टीज्ञान' मासिकाने तर १९८४ पासून 'विज्ञान युग' या मासिकाने दिवाळी अंक 'विज्ञानकथा विशेषांक' म्हणून प्रसिद्ध केला. मुंबई विद्यापीठाच्या मराठी विभाग आणि मराठी विज्ञान परिषद, मुंबई यांच्या संयुक्त विद्यमानाने 'विज्ञान साहित्य' या विषयावर दि.५,६ फेब्रुवारी १९८३ रोजी एक भव्य

चर्चासत्र आयोजित केले. यामध्ये विज्ञान साहित्याची सर्वव्यापी चिकित्सा करण्यात आली. वरील सर्व पार्श्वभूमीवर 'मराठी विज्ञानसाहित्य' हा एक नवीनच वाङ्मयीन प्रवाह मराठी भाषेत रुढ झालेला प्रत्ययास येतो.

'जर्नी टूर सेंटर ऑफ द अर्थ' या ज्यूलर्स व्हर्नच्या दुसऱ्या कादंबरीचे रुपांतर 'पृथ्वीच्या अंतरंगात' या नावाने 'केरळकोकीळ' या मासिकातून १९०८ मध्येच प्रकाशित झालेले दिसून येते. 'नाथमाधव' तथा व्दारकानाथ माधवराव पितळे यांची 'श्रीनिवास' ही कादंबरी शास्त्रीय विषय मनोरंजक पद्धतीने मांडणारी कादंबरी आहे. परंतु या कादंबरीत परकीय इंग्रज सरकारवर टिका केलेली असल्यामुळे ही कादंबरी त्याच वर्षी जप्त करण्यात आली. मराठी साहित्यामध्ये विज्ञान कादंबरी नंतर 'विज्ञान कथा' जन्माला आली १९१५ मध्ये श्री.बा.रानडे यांची १९१५ मध्ये 'मासिक मनोरंजक' या मासिकात 'तारेचे हास्य' ही मराठीतील पहिली विज्ञानकथा मानली जाते, असे विश्वेश्वर सावदेकर यांचे मत आहे. रहस्यकथा प्रधान मासिकांनी दिलेल्या प्रसिध्दीमुळे मराठी विज्ञानकथा ही रहस्यकथेचा प्रकार मानली गेली. भालबा केळकर, दि.बा.मोकाशी, गजानन क्षीरसागर, द.चि.सोमण, द.पा.खांबटे यासारख्या लेखकांनी विज्ञानकथा लिहून हा कथाप्रकार अधिक समृद्ध केला.

यशवंत रांजणकर यांचा 'शेवटचा दिवस' हा कथासंग्रह १९८२ साली प्रकाशित झाला. हा कथासंग्रह मराठी विज्ञान कथांचे प्रतिनिधित्व करणारा कथासंग्रह आहे. जयंत नारळीकरांसारख्या अत्यंत प्रज्ञावान शास्त्रज्ञाने कथा कादंबऱ्यांचे लेखन केलेले आहे, त्यामुळे मराठी विज्ञान साहित्याला मोठी प्रतिष्ठा प्राप्त झालेली आहे. 'यक्षाची देणगी', 'अंतराळातील भस्मासूर', 'टायम मशीनची किमया', 'प्रेषित', 'अभयारण्य' या कलाकृतीतून अत्यंतउच्च दर्जाचे विज्ञानसाहित्य निर्माण झालेले प्रत्ययास येते. निरंजन घाटे, लक्ष्मण लोंढे, बाळ फोंडके, गो. बा.सरदेसाई यांनीही वैशिष्ट्यपूर्ण विज्ञानकथा लिहिलेल्या आहेत. यापुढे सुबोध जावडेकर, अरुण मांडे यासारख्या लेखकांनी विज्ञानकथेचा हा प्रवाह अधिकाधिक रुंदावला, विस्तीर्ण केलेला दिसून येतो. रेखा बैजल, शुभदा गोगटे, मेघश्री दळवी, माधुरी शानभाग यासारख्या स्त्री कथाकारांनीही विज्ञानसाहित्यातील विज्ञानकथा कादंबरीच्या क्षेत्रात सर्वप्रथम कृ.ना. आठल्ये, भा.रा.भागवत यांनी इंग्रजी विज्ञान कादंबऱ्यांचे मराठीत रुपांतर केलेले आहे. ना.के.बेहरे, यांनी 'ध्येयाकडे' आणि वि.वा.शिरवाडकर यांनी 'कल्पनेच्या तिरावर' या कादंबऱ्यांमध्ये काल्पनिक आदर्श समाजजीवनाचे चित्रण येते. नारायण धारप, गो.ब.सरदेसाई, चिंतामणी देशमुख, राजेंद्र बर्वे, पंडित विद्यासागर यांनीही अपवादात्मक विज्ञान कादंबरी लेखन केलेले आहे. परंतु या विज्ञान साहित्याच्या प्रवाहामध्ये जयंत नारळीकर, निरंजन घाटे, लक्ष्मण लोंढे, अरुण हेबळेकर, माधुरी शानबाग, शुभदा गोगटे या लेखकांनी मात्र जाणीवपूर्वक विज्ञान कादंबरी लिहिल्याचे प्रत्ययास येते.

मराठी विज्ञान साहित्य हे विज्ञानाने बदललेल्या आणि भविष्याकाळात बदलू पाहणाऱ्या मानवी जीवनाचे साहित्य आहे. विज्ञानाच्या परिणामासोबतच योगदानाचे हे साहित्य असल्याने 'परिवर्तन' हा या साहित्याचा स्थायीभाव आहे, असेच म्हणावे लागते. "विज्ञानसाहित्य हे कर्मणूक करणारे साहित्य आहेच, ते इतर साहित्यापेक्षा बौद्धिकदृष्ट्या अधिक उत्साहवर्धक आणि कल्पनादृष्ट्या अधिकाधिक लवचिक असे साहित्य आहे. विज्ञानसाहित्यामध्ये कलावंताने संभवनीय आणि शक्य अशा भविष्याकाळाची कल्पनाधिष्ठित एक आगळीवेगळी सृष्टी निर्माण केलेली असते. वाचकांच्याही मनात भविष्याचा वेध घेण्याची तिब्र इच्छा असल्याचे वाचक वाचन करीत असतो. अशा वाचनात मग शरीर, मन, बुद्धी यांचा विसर पडतो. आणि ती कलाकृती वाचकाला समाधान देते"^२.

काही निष्कर्ष :-

१. विज्ञानसाहित्य हे विज्ञानाच्या पार्श्वभूमीवर लिहिले जाते, परंतु अग्रस्थानी मात्र मानवी भावविश्व असतो.
२. विज्ञानसाहित्य आशयाने विज्ञाननिष्ठ असते पण प्रकृतीने ते सर्जनशील असते.

३. विज्ञान आणि तंत्रज्ञान यांच्यातील संभाव्य बदलांना मिळणाऱ्या मानवी प्रतिसादांचे चित्रण करणारे साहित्य म्हणजे 'विज्ञान साहित्य' होय.
४. विज्ञान साहित्य ही वाङ्मय शाखा आहे, ती विज्ञानाची शाखा नाही.
५. विज्ञान साहित्यात अणुगर्भापासून ते अवकाशगर्भापर्यंत पसरलेल्या विराट सृष्टीचे दर्शन घडते.
६. विज्ञानसाहित्याच्या केंद्रस्थानी माणूसच असला पाहिजे. विज्ञान केंद्रस्थानी असून चालणार नाही.
७. विज्ञानसाहित्याचा लेखन वैज्ञानिकच असला पाहिजे असे नाही, विज्ञानाच्या अभ्यासाने असे साहित्य निर्माण करता येईल.
८. विज्ञानसाहित्य हे करमणुक करणारे साहित्य आहे, ते इतर साहित्य प्रकारांपेक्षा बौद्धिकदृष्ट्या अधिक 'उत्साहक' आणि कल्पनादृष्ट्या अधिक लवचिक असे साहित्य आहे.
९. विज्ञानसाहित्याचा मानवी जीवनावर होणारा परिणाम चित्रित करणे विज्ञानसाहित्याचे उद्दिष्ट आहे. केवळ विज्ञानाची माहिती करून देणे हे उद्दिष्ट नाही.
१०. विज्ञान साहित्यात बुद्धी आणि भावना या दोघांनाही आवाहन केलेले असते.

समारोप :-

यावरून मराठी विज्ञान साहित्याच्या वाचनामुळे मानवी समाजात समाजजागृती होते, त्या समाजाचे वेगळ्याप्रकारे प्रबोधन होते. पारंपारिक – बुरसटलेल्या कल्पना, श्रद्धा-अंधश्रद्धा संपुष्टात येण्यास मदत होते. मानवी समाज अधिकाधिक डोळस, विवेकी, आणि विज्ञानवादी बनण्यास प्रेरणा मिळते. अशा या विज्ञानसाहित्यात विज्ञानाचा प्रवास तर आहेच याशिवाय तो प्रगाढ अशा मानवी प्रज्ञेचाही प्रवास आहे. माणसाच्या विस्तीर्ण प्रज्ञेचं आचाट दर्शन अशा साहित्यातून सामान्य वाचकापर्यंत पोहचवलं जातं विज्ञान साहित्यातून आविष्कारीत होणारा आनंद हो दुहेरी स्वरूपाचा असतो. एक म्हणजे कलात्मक स्वरूपाचा निर्भोळ आनंद आणि दुसरा बौद्धिक आनंद मनोरंजनाबरोबरच काहीतरी ज्ञान ज्ञात झाले, हे इथे अत्यंत महत्त्वाचे असे म्हटल्यास वावगे ठरणार नाही. विज्ञान साहित्यातून विज्ञान साक्षरता वाढीस लागते. शिवाय मानवी समाजाची वाङ्मयीन अभिरुचीही सकस आणि अधिक परिपक्व होतो. अशा या विज्ञानापासून माणूस अलिप्त राहूच शकत नाही. मानवाच्या सर्व अंगाला विज्ञानाने स्पर्श केला आहे. विज्ञानाच्या माध्यमातून जीवन सुकर करण्याचे भान मानवाला अधिक प्रमाणात येताना जाणवते. म्हणूनच मानवाचे जीवन अधिकच प्रगल्भ करण्याचे, मानवाला विवेकी बनवण्याचे काम विज्ञानसाहित्य करत असते, याचाच प्रत्यय येथे आल्याशिवाय राहत नाही.

यावरूनच मराठी विज्ञान साहित्याचे मानवी समाजाच्या दृष्टीने महत्त्वपूर्ण उपयोगितापूर्ण बहुमुल्य योगदानच स्पष्ट होते असे हे विज्ञानसाहित्याचे सामाजिक योगदान होय, याची प्रतीती आपणास येते. असेच उपरोक्त विवेचनावरून आपल्या प्रत्ययास आल्याशिवाय राहत नाही, असेच म्हणावे लागते.

संदर्भ टीपा :-

- १) डॉ. शिवकुमार सोनाळकर: 'विज्ञानसाहित्य', 'मराठी साहित्य विमर्श आणि विमर्शक', २००१ पृ. ३८८,
- २) (यशवंतराव चव्हाण महाराष्ट्र मुक्त विद्यापीठ, नाशिक २०१० पृष्ठ ११७ व ११८)
- ३) तत्रैव, पृष्ठ, १२८

संदर्भ ग्रंथ :-

- १) निरंजन घाटे : विज्ञान मराठी आणि विज्ञान वाङ्मय, पद्मगंधा प्रकाशन, पुणे, २०००
- २) संपा. म. सु. पगारे : मराठी विज्ञानसाहित्य, प्रशांत प्रकाशन, पुणे, २००४
- ३) निरंजन घाटे : 'विज्ञानसाहित्य विश्व', अभिनुजा प्रकाशन, पुणे, २००१

तथागत बुद्धाचे स्त्री विषयक विचार: एक अभ्यास

प्रा. डॉ. सारिका विष्णु केदार
पाली विभाग प्रमुख

पु. अ. होळकर महाविद्यालय, राणीसावरगाव,
ता. गंगखेड, जि. परभणी

प्रस्तावना:

८ मार्च हा दिवस विश्व महिला दिवस म्हणून साजरा केला जातो. त्या निमित्ताने संपूर्ण जगभर विविध कार्यक्रमांचे आयोजन केले जाते. त्यातून महिलांना समान संधी, महिलांचे हक्क, कर्तव्य, महिला सक्षमीकरण नेतृत्व, व्यवसायिक जबाबदारी, कौटुंबिक जबाबदारी विविध क्षेत्रात काम करीत असतांना त्यांना येणाऱ्या अडचणी आणि स्त्रीयांचे 'स्व' अस्तित्व अशा अनेक मुद्याला अनुसरून कार्यक्रमांचे आयोजन केले जाते. स्त्रीयांच्या आरोग्य विषयक समस्या, सामाजिक समस्या, कौटुंबिक समस्या अशा अनेक प्रकारच्या समस्यांचे निराकरण करून त्यांना सक्षम बनविण्याकडे आज जगाने लक्ष वेधले आहे. यासाठी युनो या संघटनेने आंतरराष्ट्रीय महिला दिन म्हणून १९७५ हे वर्ष जगभर साजरे करण्यात आले होते. आजही ८ मार्च हा दिवस संपूर्ण जगाबरोबरच भारतामध्येही साजरा केला जातो.

तथागत भगवान बुद्धांनी तीन हजार वर्षांपूर्वी स्वातंत्र्य, समता, बंधुता या तत्वावर आधारीत भिक्षूणी संघाची स्थापना करून पुरुषी मानसिकतेला विचार करायला लावणारी विचार सरणी निर्माण केली होती. कोणताही भेद न करता स्त्रियांना भिक्षूणी संघात स्थान दिले आणि स्त्रिया सुद्धा अर्हतपर व निर्वाणपद प्राप्त करू शकतात. हे जगाला दाखवून दिले. म्हणजेच तथागत बुद्धांनी बुद्धकाळातच स्त्रीयांना समान संधी देऊन स्त्रीयांना सर्वच बाबतीत मुक्त स्वातंत्र्य बहाल केले. प्रस्तुत शोध निबंधातून तथागत बुद्धाचे स्त्री विषयक विचारांचा आढावा घेतला आहे.

उद्दिष्ट्ये:

१. थेरीगाथेतील स्त्रियांचा अभ्यास करणे.
२. बुद्धकाळातील आदर्श स्त्री जीवन व व्यक्तिमत्त्वाचा अभ्यास करणे.

विषय विवेचन:

तथागत भगवान बुद्धाचे सामाजिक, आर्थिक, धार्मिक, मानसिक, शेतीविषयक, महिलांविषयक, यज्ञयाग, जातीविषयक व वर्ण व्यवस्था विषयक विचार प्रामुख्याने पालि साहित्यामधून, त्रिपिटकामधून मांडलेले आहेत. त्यातील स्त्री विषयक विचारांचा आढावा 'थेरीगाथा' या ग्रंथाच्या माध्यमातून घेता येईल आणि त्यातूनच तथागत बुद्धाचे स्त्रीविषयक विचार कसे होते याची निश्चित कल्पणा करता येते. थेरीगाथा या ग्रंथामध्ये एकूण ७३ भिक्षुणींचे वर्णन आलेले आहे. 'थेरी' याचा अर्थ स्थविरा (भिक्षूणी) असा होतो. या ग्रंथामध्ये स्त्रीयांचे भिक्षुणी होण्यापूर्वी त्यांना कोणत्या समस्या निर्माण झाल्या होत्या नंतर भिक्षुणी झाल्यावर त्यांना निर्वाण व अर्हतपद कसे प्राप्त झाले व तृष्णा कशा त्यांनी समुच्छेद केले, दुःखाला कसे दूर केले. तसेच एवढे संकट आले असतांनाही त्यांनी आपले जीवन कसे योग्य मार्गी लावले व धम्मनुसार आचरण करून तथागत बुद्धांची शिकवण पूर्ण केली ते सर्व स्व अनुभव या थेरीगाथा ग्रंथामधून दिसून येते. या थेरीगाथा ग्रंथातील काही सौंदर्यावान स्त्रिया ज्यांना आपल्या सौंदर्यावर गर्व होता तो तथागतांना आपल्या धम्मोपदेशातून अतिनिवृत्तता या सिद्धांतातून नष्ट केला आहे. तसेच तिने कसे आपल्या या नश्वर शरीरावर विजय प्राप्त करून आपले इंद्रिय कसे ताब्यात ठेवले व मारामारा सोबत संवाद करून त्याला कसे पराभूत केले या विषयी या स्त्रीयांचे स्वतःचे अनुभव त्यांनी प्रकट केलेले आहेत त्या म्हणजेच खेमा, आम्रपाली, सुन्दरी, नन्दा, अट्ठकाशी या आहेत.

खेमा (क्षेमा) ही खूप सुंदर लावण्यवती असल्यामुळे हिला आपल्या सौंदर्यावर खूप गर्व होता.

ती कधीही भगवान बुद्धाकडे भेटायला गेली नाही कारण की, ते अतित्यताचे दर्शन घडवून देतात. परंतु एके वेळी ती उद्यानात गेली असता तिला तथागताचे दर्शन झाले तिने तथागताला पाहिले त्यांचे सौंदर्य एवढे असूनही तथागतांनी कधी ही गर्व केला नव्हता. परंतु तथागतांला खेमाला अनित्यता पटवून देण्यासाठी त्यांनी आपल्या योगबलाने दोन अप्सरा तयार केल्या व त्या तथागताना वारा घालीत होत्या तेव्हा तथागतांनी त्या अप्सरांना अतिशय तरूण तयात, नंतर मध्यम वयात व शेवटी वृद्ध जर्जर सुरकूट्या पडलेल्या म्हातान्या होऊन गळून खाली पडलेल्या अवस्थेत दाखविल्या तेव्हा खेमा विचार करू लागली की, आपले हे शरीर असेच होणार आहे. हा विचार करून नंतर ती तथागतांना शरण आली व तिचे गर्व हरण झाले. त्यानंतर ती संसाराचा त्याग करून भिक्खूणी झाल्यावर तिचा मारा सोबत झालेला संवाद तिने केला आहे. तो म्हणतो की, 'तु तरूणी आहेस मी सुद्धा तरूण आहे चल आपण विषयसुखाचा आनंद घेऊया' यावर ती म्हणते

गाथा— इमिना पूतिकायेन, आतुरेन पभङ्गुना।

अट्टियामि हरायामि, कामतण्हा समूहता।।

अर्थ— या दुर्गन्धयुक्त, व्याधीयुक्त, क्षणभंगूर शरीराविषयी घृणा उत्पन्न होते व लाज वाटते. कारण मी कामतृष्णा मुळासकट उपटून टाकली आहे.

अशा प्रकारे खेमा अनित्यतेविषयी व तृष्णेविषयी या अज्ञान, अंधकाराला नष्ट करून म्हणते हे पापी मार! आज तुझाच पराभव झाला आहे व माझा विजय झाला आहे.

याच प्रकारे आम्रपाली ही सुद्धा खूप सौंदर्यावान होती तिने या थेरीगाथेमध्ये आपल्या संपूर्ण शरीराचे वर्णन केलेले आहे की, मी कधी काळी पूर्वी कशी होती व आज म्हातारी झाल्यामुळे माझे हे शरीर कसे दिसत आहे. तेव्हा तिला भगवान बुद्धाचे बुद्धवचन सत्य होतांना दिसते. अशा प्रकारे भगवान बुद्धांनी आम्रपालीला ही हे शरीर कसे अनित्य आहे नश्वर आहे याचा उपदेश दिला होता.

सुन्दरी नन्दा ही सुद्धा रूपवान असल्यामुळे तिला सुन्दरी हे उपनाव मिळाले होते. तिला सुद्धा आपल्या रूपावर गर्व होता परंतु जेव्हा तिला जीवनाची अनित्यता व दुःखाचा साक्षात्कार झाला व वैराग्य उत्पन्न झाले ती भिक्षुणी झाल्यावर तिचा स्व अनुभव प्रकट करते.

गाथा— यथा इदं तथा एतं, यथा एतं तथा इदं।

दुग्गन्धं पुतिकं वाति, बालानं अभिनन्दितं।।

अर्थ— जसा हा देह (शरीर) आहे, तसेच तुझाही देह आहे. जसा ह्या सौंदर्याचा शेवट होईल, ह्या दुर्गन्धमय अपवित्र शरीराचा असाच शेवट होतो? केवळ अज्ञानी लोकच त्याला अभिनंदनीय वस्तु मानतात.

तेवा ह्या देहाच्या ठिकाणी मला आसक्तीमुक्त झाले असा अनुभव येवून ती अशी म्हणते की, मी आज निर्वाणाच्या परम शांतीचा अनुभव होत आहे. आज मी निर्वाणप्राप्त केले आहे. परमशांत झाले आहे व सुखाचा अनुभव होत आहे.

अट्ठकासी ही सुद्धा सुंदर असून तिने आपल्या सौंदर्याविषयी असेच वर्णन केलेले आहे.

अशा प्रकारे या सर्व सौंदर्यावर प्रेम करणाऱ्या, गर्व करणाऱ्या स्त्रीया यांना भगवान बुद्धांनी उपदेश देवून जीवनाची अनित्य सांगून हे जीवन कसे नश्वर आहे ह्या तत्त्वज्ञानाचा उपदेश त्यांना समजावून सांगितला.

आपण जर पाहिले तर सुंदर जर स्त्री असेल तर ती सुद्धा एक समस्या आहे. स्त्रीचे सौंदर्य यामुळे सुद्धा अनेक रोग उद्भव असतात. सौंदर्य हे स्त्रीसाठी शाप ही ठरते बहुपती विवाह पध्दती त्याकाळात दिसून येते. आपण जर गर्व करतो तो केवळ अज्ञानामुळे करत असतो. परंतु ही जाणीव आपणाला नंतर कळते. परंतु तो पर्यंत आपली वेळ निघून गेलेली असते व आपले शरीर अनेक रोगाचे आगार झालेले असते. परंतु याही पुढे गेल्यावर आपण हा अज्ञान अंधकार दुर बाजूला सारून तथागतांनी

सांगितलेल्या धम्मनुसार जीवन जगले तर आपणही पुरुषांपेक्षा कमी नाहीत पुरुषच अर्हत निर्वाण प्राप्त करू शकतो मग मी का अर्हत्व व निर्वाण पर प्राप्त करू शकत नाही. असा विचार करून आजही स्त्रीया चांगल्या प्रकारे जीवन जगत आहेत. परंतु या सौंदर्यामुळे आजही आपणाला निर्भयासारखे प्रकरण घडतांना दिसत आहेत.

तथागत बुद्धांनी स्त्रीयांचे आदर्श जीवन व स्त्री व्यक्तीमत्व दर्शन त्यांच्या काळातील स्त्रीयांवरून दिसून येते. भारतीय स्त्रियांचे प्रातिनिधिक स्वरूप म्हणूनच त्यांच्याकडे बघितले गेले या स्त्रिया किततीही तेजस्वी किंवा अलौकिक असल्या तरीही त्यांच्या भोवती राजघराण्याचे वलय होते व ऋषीमुनींचे बौद्धिक वलय होते परंतु सामान्य स्त्रीयाचे नेमके स्थान, त्यांचे व्यक्तिमत्व काय होते हे या थेरीगाथा ग्रंथातील अनेक जातीच्या वेगवेगळ्या घराण्यातून आलेल्या उच्चनिचतेचा भेद न करता सर्व वर्गातील स्त्रीयांसाठी तथागताच्या भिक्खुनी संघात त्यांना प्रवेश देण्यात आला होता बहुतेक स्त्रीया या सर्व सामान्य घरातून आलेल्या होत्या.

यामध्ये पटाचारा ही सर्व सामान्य घरातील होती तिला घरातील एका नोकरावर प्रेम झाले व ती तेथून पळून जावून त्याच्या सोबत लग्न करून एका गावात राहू लागली ती सुखाने जीवन जगत होती. तिला दोन मुले झाली परंतु काळाच्या ओघात तिचा पती, दोन मुले तिचा भाऊ व आई वडील सर्व मरण पाल्यामुळे तिला अतिशय दुःखद वेदना झाल्या त्या वेदनेकडे ती वेडीपीशी झाली. तिला ति त्या वस्त्रावर भान राहिले नाही म्हणून तिचे नाव पटाचारा असे पडले. परंतु जिथे भगवान बुद्धाचे प्रवचन चालू होते तिथे ती गेली तेव्हा भगवान बुद्धांनी तिला म्हटले 'भगिनी शांत हो' हे शब्द तच्या कानी पडताच ती भानावर आली व शांत झाली त्यांना या करुणामय शब्दाने तिचे दुःख नाहिसे झाले व या वाक्याने तिला धीर आला तिचे उध्वस्त होणारे जीवन तथागताच्या बुद्धवचनाने सावरले. त्यामुळे तिला 'स्व' जाणिव झाली व शक्ती बळ प्राप्त झाले व तिने भिक्षुणी संघात प्रवेश केला. भिक्षुणी झाल्यावर आपले सर्व दुःख नष्ट करून अर्हतपद प्राप्त करून शांततामय जीवन जगू लागली.

म्हणजेच यावरून स्त्री कशी संवेदनशील होवून ज्ञानप्राप्त करून घेते आपले मनोबल न डगमगता ती बुद्धीमान होते. यावरून स्पष्ट होते परंतु आजच्या काळात असे झाले तर ही स्त्री अशी संवेदनशील व्हायला हवी.

धक्का गौतमीचा मुलगा सुद्धा कमी वयातच मरण पावतो त्यामुळे ती आपल्या मुलाला हातात घेवून फिरते व अशी म्हणते की, माझ्या मुलाला कोणी जिवंत करून द्या! एके दिवशी ती बुद्धाकडे जाते व त्यांना म्हणते की, माझ्या मुलाला जिवंत करून द्या. तेव्हा तथागत म्हणतात, ठिक आहे मी तुझ्या मुलाला जिवंत करून देतो परंतु माझी एक अट आहे की, ज्या घरात कोणाचा मृत्यू झाला नसेल त्या घरातून मुठभर मोहरी घेवून ये ती तयार झाली. ती जेव्हा प्रत्येक घरी गेली तेव्हा तिला सर्वांच्या इथे मृत्यू झाल्याचे आढळले एकही घर असे नव्हते जिथे मृत्यू झाला नसेल. परंतु हे पाहून तिलाच असा अनुभव आला की, जेव्हा आपण जन्माला आलो आहे तर मृत्यू ही नक्कीच आहे. अशाश्वताला शाश्वत समजण्यात आपण किती वेडेपणा करीत होतो. तेव्हा ती भगवान बुद्धाकडे गेली व भिक्खुणी संघामध्ये तिने प्रवेश केला.

अशा प्रकारे किंसा गौतमीने आपली स्वयं ज्ञानशक्ती जागृत करून आपल्या दुःखदमय भावनेवर विजय प्राप्त करते म्हणजे तिच्यावर आलेल्या सर्व संकटांना ती मात करून अर्हतपद प्राप्त करते व सुखमय शांततेचा जिवनाचा अनुभव 'स्व'बळावर करते.

आदर्श व्यक्तीमत्व असलेली तथागतांची पूर्व पत्नी यशोधरा ही सर्व श्रेष्ठ आहे जेव्हा सिद्धार्थ सत्त्वाच्या शोधात गेले व खडतर ६ वर्षे तपश्चर्या केली व उपवास केला त्याच प्रमाणे यशोधराने आपले ऐश्वर्य सुख त्यागून ति सुद्धा साधे जीवन जगू लागली, साधे कपडे घालू लागली ती अतिशय प्रेमळ श्रद्धपावान आणि निष्ठावान यशोधरेचे गौरव करतांना तथागत बुद्धांनी असे म्हटले आहे की,

“उपकार करणारी सुख दुःखात समतेने वागणारी, संयम दाखविणारी व अनुकंपा करणारी अशी जी तिच खरी नारी”

पत्नी बददल पतीने म्हटलेले हे वाक्य आहेत.

यशोधरा ही भिक्षुणी संघात आल्यावर तिचे नाव कच्चायना असे ठेवण्यात आले.

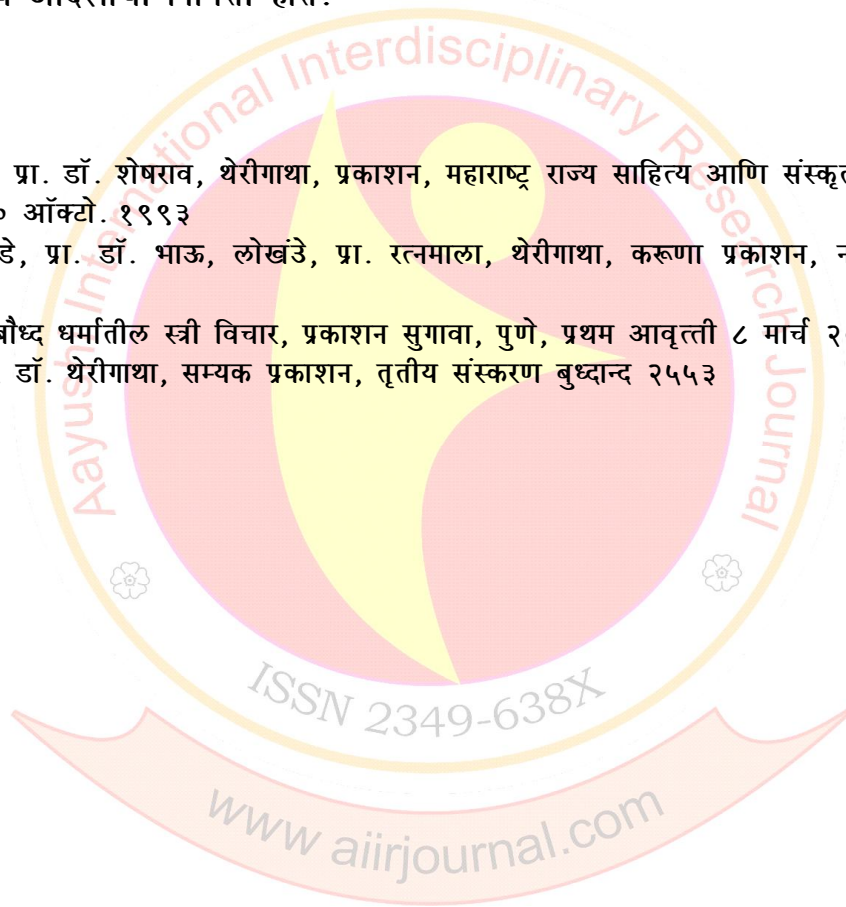
तथागत भगवान बुद्धांनी बुद्धकाळातील असलेली स्त्रीयांची स्थिती व त्यांना भिक्षुणी संघात दिलेले स्थान यावरून स्त्रीयांना कोणतही भेदभाव न करता समता प्रस्थापित करण्याचा प्रयत्न या महिलांच्या उदाहरणावरून दिसून येते.

निष्कर्ष:

१. भगवान बुद्धाने समानतेला महत्व दिले आहे.
२. भगवान बुद्धांनी स्त्रीला सर्वश्रेष्ठ मानले आहे.
३. भगवान बुद्धांनी बाह्य सौंदर्याला महत्व न देता वास्तविकतेला महत्व दिले आहे.
४. स्त्रीयामुळेच आदर्शाची निर्मिती होते.

संदर्भ ग्रंथ:

१. टनु. मेश्राम, प्रा. डॉ. शेषराव, थेरीगाथा, प्रकाशन, महाराष्ट्र राज्य साहित्य आणि संस्कृती मंडळ, मुंबई, प्रथम आवृत्ती ३० ऑक्टो. १९९३
२. अनु. लोखंडे, प्रा. डॉ. भाऊ, लोखंडे, प्रा. रत्नमाला, थेरीगाथा, करुणा प्रकाशन, नागपूर, प्रथम आवृत्ती १९८४
३. छत्रे लता, बौद्ध धर्मातील स्त्री विचार, प्रकाशन सुगावा, पुणे, प्रथम आवृत्ती ८ मार्च २००५
४. विमलकिर्ती, डॉ. थेरीगाथा, सम्यक प्रकाशन, तृतीय संस्करण बुद्धान्द २५५३

नक्षलवाद चळवळी हिंसात्मक कारवाया आणि आदिवासी

प्रा. डॉ. अर्चना भी. खंडागळे
अनिकेत समाजकार्य महाविद्यालय, वर्धा.

नक्षलवाद या संकल्पनेला भारतीय सामाजिक चळवळीच्या इतिहासात एक विशेष अर्थ आहे. समाजरचनेज घडून येना—या स्थित्यंतरांना प्रतिसाद म्हणून काही सामाजिक चळवळी उदयास येतात आणि त्याचा परीणाम म्हणून समाजरचनेत बदल घडून येते. भारताच्या स्वातंत्र्याला ६६ वर्ष पुर्ण झाली असूनही आदिवासींचा विकास अजूनही झालेला नाही. २१ व्या शतकात भारतासमोर ज्या अनेक समस्या निर्माण झाल्या त्यापैकी नक्षलवादाची समस्या प्रमुख आहे. त्यामुळे भारताची अंतर्गत सुरक्षा व्यवस्था पुर्णता कोलमडली भारतातील अनेक राज्यात अराजकता निर्माण झालेली दिसते. भारतातील नक्षलवादाचा वाढता प्रभाव लक्षात घेवून भारताचे पंतप्रधान डॉ. मनमोहन सिंग म्हणाले होते, सध्या आतंकवादापेक्षा नक्षलवादाची समस्या भारताच्या अंतर्गत सुरक्षेच्या दृष्टीने सर्वात गंभीर व खतरनाक आहे. करीता आदिवासींवर नक्षलवादाचा प्रभाव समजून घेणे गरजेचे ठरते तोच या संशोधन पेपर मधुन करण्याचा अल्पसा प्रयत्न.

उद्देश

१. नक्षलवाद समजून घेणे.
२. नक्षलवादाचा आदिवासींवर होणारा परीणाम जाणून घेणे.
३. नक्षलवाद चळवळींचा समाजजिवनावर होणारा परीणाम अभ्यासणे.

नक्षलवाद म्हणजे काय—

पश्चिम बंगालमधील नक्षलबारी गावातील विमल केसन हा आदिवासी नौजवान २ मार्च १९६७ रोजी न्यायालयाचा आदेश घेवून आपली जमीन कसण्यासाठी गेला असता तेथील स्थानिक जमीनदारांनी गुंडाकडून त्याच्यावर हल्ला केला. त्यातून नक्षलादी पेटले आणि आदिवासींनी आपल्या जमीनी ताब्यात घेण्याचे सत्र सुरू केले. दोन महीण्यानंतर उद्भवलेल्या दंगलीमध्ये आदिवासीकडून एका पोलीस उपनिरीक्षकाची हत्या केली गेली. दंगलीने उग्र रूप धारण केले त्यात ९ आदिवासी ठार झाले. या घटनेचे पडसाद देशभर उमटले. याच दंगलीची परीनीती नक्षलवादींची क्रांती म्हणून नक्षलवादी चळवळ समोर आली. शोषणाच्या विरुद्ध आणि सामाजिक विकासाच्या नावाने नक्षलवादाच्या बंदुकीतून बाहेर पडना—या गोळ्या आता जमिनदारांऐवजी आता नोकरशहाकडे वळल्या असून नक्षलवादी चळवळी मध्यप्रदेश, आंध्रप्रदेश, छत्तीसगड, झारखंड, बिहार, ओडीसा, पंजाब, उत्तरप्रदेश, पश्चिमबंगाल, आणि महाराष्ट्रातील आदिवासी भागात चंद्रपुर, गडचिरोली, भंडारा, नांदेड आणि ठाणे जिल्ह्यातही नक्षलवाद पसरलेला आहे.

नक्षलवाद हा राष्ट्राला फार मोठा धोखा आहे. याउलट एक ख्यातनाम अल्पसंख्यांक शोषितांची आणि त्यांच्या शोषणाचे भान झालेल्या विचारनिष्ठ मोजक्या तरूणांनी हातात विध्वंसक शस्त्रे घेवून नोंदविलेली प्रतिक्रिया आहे. प्रत्यक्ष अणाय, अत्याचार, बलात्कार, पायाभुत जिवन, संसाधनाची लुट अशावेळी कृती चिंतन आणि आदर्शाची कोरडी प्रवचने करीत बसने ही ढोंगबाजी आहे आणि शोषनाला आणि लुटमारीला व आक्रमनखोरीला जागीच ठेचले पाहीजे असे ज्या संवेदनशिल तरूणांना वाटते त्यांच्या प्रतीक्रीयेला अॅक्टासिटी म्हणायचे काय. हा केवळ तात्वीक प्रश्न म्हणून बेदखल होवु शकत नाही. आदिवासी हे मुलनिवासी आहेत. प्राचीन तसेच मध्ययुगीन आक्रमनखोरांनी या मुळ भुस्वामींना, भुमीहीन, साधणहीन बनवले. सततची आक्रमने दंगलद—यात येकाकी जगने, शिक्षणाचा अभाव, उपासमार, आणि आजच्या उदार आर्थिक धोरणाने धनदांडग्यांनी त्यांच्या मुळ जमीनी देखील हडप केल्या. जल, जमिन, जंगल आणि निवारा व स्थायी जीवनासाठी कुठलीही तरतुद त्यांना उरली नाही. संवाद साधण्याच्या कमालीच्या अभावामुळे स्वातंत्र्याच्या ६५ वर्षात झालेला तथाकथित विकास आदिवासींच्या डोक्यावरू जाण्यासारखा निरर्थक आहे.

नक्षलवाद आणि आदिवासी —

नक्षलवादाच्या मुळशी हींसा असलींचा उगम झालुन ती लोकशाहीला नाकारनारी अवैधानीक चळवळ आहे अक्षरशुण्य असलेला आदिवासी मानुस हजारो वर्षांपासुन प्रस्थानीत व्यवस्थेच्या भ्यानक शोष्णाखाली दबल्या गेला असुन आज त्याला स्वातंत्र्य हवे आहे. त्याला स्वायत्ततेचे, स्वशासणाचे, स्व निर्धारनाचे अधिकार हवे आहेत त्यासाठी तो संघर्षाच्या पवित्र्यात आहे. आपल्यावर लादलेले गुलामीचे आज्ञे झुगारून देवुन येथील व्यवस्थेच्या विरुद्धचा आदिवासींचा संघर्ष उभा होनार आहे. याचा अचुक अंदाज येथील व्यवस्था अधिपतींना आल्यामुळे मुजुमदारसारख्या उच्चवर्णियांच्या डोक्यातुन नक्षलवादी चळवळीचा उगम झाला. मात्र आता आदिवासी विरुद्ध या चळवळीचा शस्त्रसारखा वापर होतो आहे त्याची परीनती म्हणुन व्यवस्थेविरुद्धच्या आदिवासींच्या संघर्षाला नक्षलवादी सारखी भयानक विषेशन लावुन आंदोलनाची धार बोथट केली जात आहे हे आदिवासींनी आळखले पाहीजे. आपनही मानुस आहोत आपनास जिवन जगण्याचा अधिकार मीळाला पाहीजे म्हणुन आपली बाजु न्याय आहे म्हणुन सांगतो अशा नाजुक परीस्थितीचा नक्षलवाद्यांनी पुरेपुर फायदा घवुन जमीनदारांच्या व ठेकेदारांच्या विरुद्धचा असलेला संघर्षाचा लढा नक्षलवाद्यांनी निष्पाप आदिवासी मानसांवर लादला कोनत्याही सामान्य आदिवासीला हिंसा नको असते तर याउलट मुठभर नक्षलवाद्यांना रक्तरंजित क्रांती हवी असते. त्या रक्तरंजित क्रांतीची तालीम घेण्यासाठी त्यांनी आदिवासी क्षेत्र निवडले आहे. ज्या समाजाचे जेवढे जास्त शोषण होईल तेवढी सामाजिक क्रांतीची पार्श्वभूमी अधिक सुपिक बनेल. या तत्वाला ग्रांहय धरून नक्षलवाद्यांनी सर्वात शोषित असलेल्या आदिवासी समाजाला क्रांतीचे हत्यार बनविले. राष्ट्रीय विकास प्रवाहाच्या बाहेर फेकलेल्या समुहाच्या हातात शस्त्रे देवुन ते वेगळा दबाव गट निर्माण करीत आहे.या दबावगटाद्वारा आदिवासींमधे काहीतरी बदल घडुन येईल अशा आकांक्षेमुळे नक्षलवाद्यांकडे आदिवासी आकर्षित होतात.

नक्षलवाद संघर्ष व हिंसक घटनांचा तपशिल—

नक्षलवाद चळवळ ही आदिवासी चळवळ मुळीच नाही तर ती त्यांच्यावर लादल्या गेलेली चळवळ आहे आरन आदिवासी मानुस आपल्या प्राचीन संस्कृतीवर जीवन जगत आहे. तो या लादल्या गेलेल्या चळवळीद्वारा स्वसंस्कृती नष्ट करून नक्षलवाद्यांच्या बंदुकीच्या जोरावर दुसरी कोनती संस्कृती आत्मसात करनार आहे हा प्रश्न आदिवासींनी समजुन घेतला पाहीजे. नक्षलवाद्यांच्या क्रांतीच्या मुळाशी मानवहत्या आहे. मात्र आदिवासींच्या शिकारी जीवनात मानवहत्या मुळीच नाही. उलट उपजिविकेचे साधणम्हणुन शिकार केल्यानंतर समाजरतल्या प्रत्येक सभासदाला सारखा हीस्सावाटप करणारी समानता त्यांच्यात आहे.गडचिरोली जिल्हयात मावोवादयांच्या हिंसक कारवायांमधे आतापर्यंत राज्य पोलीस, एसआरपी तसेच सीआरपीएफ यांच्यासह १६९ सुरक्षा जवान ठार झाले. चंद्रपुर जिल्हयात एकाच घटनेत आठ जवान ठार झाले. माओवाद्यांच्या हिंसाचारात ४१४ नागरीकांचा हकनाक बळी गेला. माओवाद्यांनी केलेल्या घटनांचे १हजार ९४४ गुन्हे दाखल आहेत. त्याच चकमकीच्या ३९५, अपहरनाचे १७,तर जाळपोळीचे ५२० गुन्हे दाखल आहे. वाहनांच्या जाळपोळीचे १९५ गुन्हे तर तेंदुनत्ता जाळण्याचे १०३ गुन्हे आहे.

खब—या असल्याच्या आरोपातील ठार संख्या —

२०१०	—	३२
२०११	—	४०
२०१२	—	२४
२०१३	—	०८

माओवाद विरोधी आढावा —

- चकमकी ४० पेक्षा जास्त
- माओवादी ठार २६
- माओवादी विरोधी मोहीम २०५१

- मोहीमेमध्ये ठार जवान ०६
- नक्षल विरोधी ऑम्ब्युश ७१०
- क्लेमोर स्फोटक जप्त २३
- छत्तीसगढ पोलीसांसोबत अभियान ५०

आदिवासी मानुस आजवर व्यवस्थेच्या आदेशाचे पालन करीत होता. आता तो नक्षलवाद्यांच्या आदेशाचे पालन बंदुकीच्या धाकाने करतो आहे. राज्यघटनेमध्ये आदिवासींना मुळ निवासी म्हणून व्याख्याबद्ध करण्यासाठी नक्षलवाद्यांचा संघर्ष मुळीच नाही. ख—या अर्थाने जेव्हा आदिवासी मानुस येथील व्यवस्थेच्या विरुद्ध बंड करून उठेल, तेव्हा एका बाजूने प्रस्थापितांचा वर्ग आणि त्यांच्याविरुद्ध तमाम आदिवासी या उदात्त क्षेत्रापासून फार दुर उभा असलेला दिसेल आणि तो दिवस आदिवासींकरिता खरा क्रांतीचा दिवस असेल.

आज नक्षलवाद्यांचा दबावगट एवढा जबरदस्त निर्माण झाला आहे की, शासनाने नक्षलाईट अॅक्शन प्लॅन आखून नक्षलवाद समाप्त करण्याचे धोरण आखले आहे. पक्षलवाद समाप्त झाला पाहीजे याबाबत कोणतेही दुमत नाही आदिवासींचे तर बिल्कुल नाही नक्षलवादी नावाने आदिवासी भागात अतीषय भयंकर भितीयुक्त तनावाने वातावरण निर्माण झाले आहे. आदिवासींच्या घरात नक्षलवादी घुसुच नये यासाठी शासनाची कोणतीही व्यवस्था उभारल्या गेली नाही. उलट नक्षलपवादाचा बिमोड करण्यासाठी चौकश्या नावाखाली अनेक निरपराध आदिवासींना पोलीसांद्वारा ताब्यात घेतले जाते. पोटाची आग विझवण्यासाठी जंगलात वनवन भटकून डीक, कंदमुळे, फळे, जळावु लाकुड जमा करण्याची धडपड करतो तेव्हा आदिवासीला कधी वनविभागाच्या अधिका—यांकडून तर कधी पोलीसांकडून गुन्हेगार ठरवून त्यांची छळवणुक करण्यात येत आहे.

आदिवासींच्या होत असलेल्या शोषणाचे काही नमुने —

- शेतजमीनीचे पट्टे न मीळने व हस्तांतरण न होणे.
- सतबारा उतारा न मीळने.
- आदिवासी विकास कार्यातील विलंब व भ्रष्टाचार.
- आदिवासींचे आर्थिक शोषण.
- अधिकार्यांचे आदिवासींप्रती बेलगाम वर्तन.
- शैक्षणिक योजनेतील भ्रष्टाचार.
- वनकायद्याची अवहेलना व पारंपारीक प्रथेला तिलांजली.
- नेते व गावक—यांपेक्षा नक्षलवाद्यांचीच प्रशासनावर पकड.
- शासनाचे फसवे धोरण व पोलीसी अत्याचार.
- राजकीय जाणिव जागृतीचा अभाव.

उपाययोजना —

विदर्भातील नक्षलवादी इतका प्रभाव जिल्ह्यातील चळवळीत नाला तरी जी पुर्णपणे नामशेष झाली असे म्हणता येणार नाही. फक्त आदिवासींना मुलभुत सुविधा पुरविल्या म्हणजे त्यांचा प्रवाह बदलेल यावर त्यांचा विश्वास नाही. या भागाला पर्यटनस्थळ म्हणून विकसीत केल्यावर साहाजिकच त्याचा कायापालट होईल शिवाय आदिवासींच्या संपर्कात सर्वसामान्य व्यक्ती आल्यास त्यांच्यात वैचारीक मंथन होण्यास मदत होईल. आदिवासींना सुरक्षा प्रदान करणे गरजेचे आहे. त्याकरीता विकासाच्या जास्तीक जास्त संधी उपलब्ध करून देवून त्या अधिक प्रभावि पध्दतीने राबविने गरजेचे आहे. आदिवासींच्या समस्या सोडविण्याबाबत

शिक्षण, आरोग्य आणि संपर्क अशी त्रिसुची राबविणे अत्यावश्यक आहे. विकासाचा अभाव हेच माओवाद फोफावण्याचे एकमेव कारण आहे. याचाच फायदा मावोवादी घेतात, जाळपोळ करतात, जिवे मारण्याच्या धमकी देतात. या भितीपोटी गावकरी मावोदयांना शरण जातात हे चित्र पालटण्यासाठी सुरक्षेवर भर देणे गरजेचे आहे. वास्तविकता पाहता आदिवासी समाजात न्याय, समता, बंधुभाव प्रस्थापित करणारा विचारप्रवाह समोर येणे आवश्यक आहे. त्याशिवाय भारत देशातला नक्षलवाद पुर्णता नष्ट होवुन आदिवासींकडुन आदिवासीला मारण्याच्या धुर्त नितीचा अंत होनार नाही.

निष्कर्ष —

नक्षलवाद्यांच्या प्रत्येक धमकीत व कृतीत एक दहशत असल्यामुळे या वर्गाचा प्रचंड दबाव आदिवासींवर आहे. परंतु त्यामुळे आदिवासींचा विकास घडुन आला असे चित्र संपुर्ण भारतात दिसुन येत नाही. आदिवासींमधे नक्षलवाद्यांच्या नावाने जी हींसा घडवुन आनली जाते त्यातुन आदिवासींच्या प्राचीन मुळ संस्कृतीचा —हास होत आहे. त्याचा अत्यंत घातक परीनाम आदिवासींवर पडला आहे आदिवासींमधे न्याय, समता, बंधुभाव प्रस्थापित करणारा विचारप्रवाह समोर येणे आवश्यक आहे. नक्षलवादामुळे समाजाची सांस्कृतिक, सामाजिक, राजकीय घडी विस्कळीत होण्याची अधिक शक्यता असते. नक्षलवादामुळे आदिवासी विकासप्रक्रीया मंदावलेली दिसुन येते. नक्षलवादी चळवळ शोषणविरहीत न्यायपुर्ण व्यवस्था, समानता स्थापित करू शकली नाही उलट लोकांच्या मनात या चळवळी विषयी जी आस्था निर्माण व्हायला पाहीजे ती बनली नाही उलट हींसा प्रतीहींसेच्या नितीमध्येच गुरफटल्या गेली. भारतात आजही हींसेवर आधारित चळवळीला लोक प्रतीसाद देत नाही.

संदर्भ—

१. डॉ. आगलावे प्रदिप (२००७) आदिवासी समाजाचे समाजशास्त्र, साईनाथ प्रकाशन, नागपुर.
२. चव्हाण ना. रामनाथ (१९९०) जाती आणि जमाती, प्रकाशक, अनिल मेहता पुणे.
३. गुप्ते व्ही. पी. (२००१) मानवि हक्क केंद्रीय कामगार शिक्षण मंडळ, नागपुर.
४. देवगावकर शैलजा (१९८९) वैदर्भीय आदिवासी जिवन आणि संस्कृती, मंगेश प्रकाशन, नागपुर.
५. जैन प्रकाशन चंद्र, (१९९६) आदिवासी विकास योजनाए, प्रकाशन दुर्गा तलवार, उदयपुर.
६. डॉ. बि. एम. क—हाडे(२०११) सामाजिक चळवळीचे समाजशास्त्र, पिंपळापुरे अँड कं. पब्लिशर्स, नागपुर.
७. लटारी कवडु मडावी (२००६) पताना, सुगावा प्रकाशन, पुणे.
८. प्रा. विद्यार्जन (१९९८) आदिम समाज संस्कृती, गजानन प्रकाशन नागपुर.

स्त्रियांचे आरोग्य

डॉ.सिंधू परसराम खंदारे

भूगोल विभाग प्रमुख

पुण्यश्लोक अहिल्यादेवी होळकर

महाविद्यालय, राणीसावरगाव ता. गंगाखेड

कुटुंबाची काळजी घेणारी महिला कायम आपल्या आरोग्याकडे दुर्लक्ष करते ती जागरूक व्हावी आणि समाजातही तीच्या आरोग्याबाबत संवेदनशिलता निर्माण व्हावी हे गरजेचे आहे. सकस आहार, योग्य व्यायाम आणि वैद्यकीय सल्ला यावर महिलांचे आरोग्य अवलंबून असते. २८ मे हा आंतरराष्ट्रीय महिला आरोग्य दिन साजरा सर्व जगात केला जातो. तसेच ८ मार्च हा जागतिक महिला दिन साजरा होतो. स्त्रीला भारतीय संस्कृतीत महत्वाचे स्थान आहे. परंतु समाजातील रूढी परंपरा, अंधश्रद्धा, वैद्यकीय सुविधांचा अभाव इत्यादी कारणांमुळे महिलांचे आरोग्य बिघडते. कुटुंबाचे व्यवस्थापन ही महिलांची जबाबारी समजली जाते. घरातील प्रत्येक काम तीने करावे अशी सर्वांची अपेक्षा असते. तसे तर ती सर्व कामं करण्याचा प्रयत्न करते. परंतु काही कारणास्तव तीला ते करणं शक्य झाले नाही तर मात्र घरातील सर्व व्यक्ति तीला दोश देतात. कारण ती एक स्त्री आहे. आपल्या देशात स्त्रियांना दुय्यम स्थान दिले जाते. कोणतीही गोष्ट करण्यासाठी तीला परवानगी घ्यावी लागते. बालपणी पित्याच्या, तरूणपणी पतीच्या आणि म्हातारपणी मुलाच्या आधाराने राहणे अशी समाजात चालत आलेली परंपरा आहे. आजची स्त्री घराचा उंबरठा ओलांडून घराबाहेर विविध क्षेत्रात पुरुषांच्या खांद्याला खांदा लावून आपल्या बुद्धीची चमक दाखवत आहे. राजकारणात, अर्थकारणात, समाजकारणात, अभियांत्रिकी, वाहक, चालक, डॉक्टर, वकिल, जज, प्राध्यापक, लिपिक, पत्रकार अशी अनेक महत्वपूर्ण पदे सक्षमपणे सांभाळत आहेत. जी स्त्री सर्व कामे कोणतीही तक्रार न करता निमुटपणे करते. ती समाजात कुलीन संस्कारीत समजली जाते. परंतु जी अन्याय अत्याचाराला प्रतिकार करते ती मात्र समाजात बदनाम होते. तीला समाज दुषणे देतो. त्यामुळे आज अनेक स्त्रिया झालेला अन्याय मुकाटपणे सहन करतात. मनात कुढत राहतात. अधिक विचार करून तोण घेतात. याचा परिणाम विविध रोगांना बळी पडतात.

उद्दिष्टे

- अवेळी जेवणाचे परिणाम
- नैसर्गिक विधी वेळेवर न करण्याचे परिणाम
- कामाकडे पूर्ण लक्ष देण्याचे परिणाम
- स्त्रीपणाचा न्युनगंड बाळगणे
- आर्थिक विवंचना निर्माण होणे
- कुटुंबाची जबाबदारी सांभाळणे
- करिअर करण्यात गुंतणे
- बाळंतपणाचा परिणाम
- सौंदर्य टिकविण्याचा प्रयत्न करणे

● अवेळी जेवणाचे परिणाम

कुटुंबातील स्त्री स्वतः छान छान स्वयंपाक करते. पण सर्वांनी जेवल्यानंतर थंड झालेले खाते. घरातील सर्वांच्या सेवा करण्यात तीला स्वतःकडे लक्ष द्यायला वेळ नसतो. सर्व कामे झाल्याशिवाय जेवत नाही. वेळेवर जेवण न केल्यामुळे, उपाशी राहिल्यामुळे थकवा, अशक्तपणा, अनेमिया, रक्तक्षय, आम्लपित्त,

डोकेदुखी, पोटाचे विकार,चक्कर येणे,निद्रानाश, हाडे ठिसुळ होणे,रक्तदाब, भूक मंदावणे अशा विविध आजारांना सामोरे जावे लागते.आजारामुळे स्वभाव चिडका बनतो.घरातील वातावरण ताण तणावाचे बनते. इतके होवुन तीच्याकडे जर कोणी लक्ष दिले नाही तर ती निराशेच्या गर्तेत जाते.मानसिक संतुलन बिघडते.

- नैसर्गिक विधी वेळेवर न करणे

स्त्रीया सकाळी सर्वात अगोदर उठतात कामाच्या दडपणाने सकाळच्या शारीरीक क्रिया करणे राहून जाते. घरकामामध्ये गुंततात.कामे एक संपले की दुसरे सुरूच असते.कामाचा पसारा ,मध्येच मुलांची तयारी, पतीचा डबा, वृद्धांची सेवा,लहान बाळ असेल तर त्याला दुध पाजवणे,सांभाळून कामं करणे. या सर्व गडबडीत ती स्वतःच्या शरीराकडे पुर्णतः दुर्लक्ष करते.या सर्व कारणामुळेच तीच्या शरीरावर घातक परीणाम होतात. लघवी,शौचालय रोखुन धरण्याचे परिणाम पोटाचे विकार, किडनीचे विकार, बद्धकोशता, पित्त, अपचन, अल्सर, डोकेदुखी,मळमळ,अंगदुखी, अस्वस्थता, चक्कर,थकवा येणे अशा विविध आजारांना बळी पडतात.काही वेळेस नैसर्गिक विधिसाठी सुरक्षित ठिकाण नसते. कामाच्या ठिकाणी स्वतंत्र स्वच्छतागृह नसते. पाण्याची सोय नसते. अडचणीच्या दिवसात खुप स्वच्छ ठिकाण पाणि आवश्यक असते पण, नाविलाजाने तसंच राहुन इन्फेक्शन होतं. सतत आजारी पडतात.ग्रामीण भागातील महिलांना तर उघडयावर जावं लागतं.नैसर्गिक विधी करण्यास अडथळा येतो. मनासारखं ठिकाण नसल्यामुळे क्रिया अर्धवट राहतात. प्रवासादरम्यान जाणे टाळले जाते.म्हणुन शारीरीक नैसर्गिक विधी वेळेवर करणे गरजेचे असते.

- कामाला प्राधान्य देणे

स्त्रिया आपले काम चोख व प्रामाणिक करतात.आपले काम वेळेत आणि अचुक कसं होइल यासाठी कामाकडे पुर्ण लक्ष असते.कामाच्यापुढे त्यांची तहान भुक हारते.पुरुषांसारखे मध्येच उठून बिडी,सिगारेट,तंबाखु,गुटखा,चहा,गप्पा गोष्टी करण्यात वेळ घालवत नाहीत आणि काम वेळेत पुर्ण करतात. आपल्या देशात भ्रष्टाचाराच्या प्रकरणात स्त्रियांचा सहभाग खुप कमी प्रमाणात आहे.आपल्या कामाशी प्रामाणिक राहणे हा स्त्रियांचा गुणधर्म आहे.मग ते काम घरकाम असो की ऑफिसचे. एखादी स्त्री गावाला जाते त्या घराची अवस्था बेवारस माणसासारखी होते.घराला घरपण स्त्रीमुळे येते.मायेचा जिवाळा स्त्रियांमुळे पुर्ण होतो.सर्व कुटुंबाची सेवा करण्यातच ती धन्य होते.आपलं घर ,घरातील माणसं,माझी आहेत असं तीला वाटतं.म्हणुन ती तीचं सर्वस्व घरासाठी दान करते. रात्रंदिवस घरातल्यासाठी झटत असते.परंतु जेव्हा घरातील माणसं तीला समजुन घेत नाहीत तेव्हा ती खचुन जाते.तीला ताण येतो. मानसिक संतुलन बिघडते. शरीरस्वास्थ्य बिघडते. जेवणाकडे दुर्लक्ष, वैतागते,त्यागते,अशक्त होते.विविध आजारांना बळी पडते. ज्यांच्यासाठी आपण राहतो ते आपली किंमत करत नाहीत या विचाराने खंगुन जाते.आजारी पडली तरी तीचे काम सुटत नाही.मृत्युच तीची कामातुन सुटका करतो.

- स्त्री असण्याचा न्युनगंड असणे

जन्मापासुनच तु मुलगी आहेस, मोठयाने बोलु नये, मोठयाने हसु नये,नम्रतेने वागावे,मोठयांचा आदर मान सन्मान करावा,घराबाहेर एकटीने पडू नये, खाली पाहून चालावे,या सारख्या अनेक सुचना मुलींना ऐकायला मिळतात.लग्नानंतर सासरी वागतांना आईवडिलांच्या नावासाठी सर्व सहन करतात.मुलगी म्हणुन तीला अनेक बाबतीत उपेक्षित ठेवले जाते. जे काही मिळाले त्यात धन्य मानुन प्रगती करतात. मुलगी परक्याचं धन,तीला शिक्षण देणे, तीच्यासाठी खर्च करणे म्हणजे व्यर्थ असा समज आहे.घरातील सर्व कामे ,सेवा पुरविणे एवढेच काम चुल आणि मुल असा जीवनक्रम. पण आज स्त्रिया सर्व बंधने झुगारून आपल्या कक्षा रुंदावत आहेत.जसे रात्री मुलगा उशिरा आला तर चालते पण मुलगी सातच्या आत घरात पाहीजे. प्रत्येक गोष्टीसाठी परवानगी लागते.पुरुषांना मैत्रिणी असलेल्या चालतात.परंतु स्त्रियांना मित्र म्हटले की तीच्या चारीत्रावर संशय घेतला जातो.स्त्री बाळाला नउ महिने उदरात सांभाळते,त्याचं लालनपालन,संगोपन करते. आणि नाव मात्र वडिलाचं लावले जाते.म्हणजे स्त्री असने हा गुन्हा आहे का? ती

कितीही शिकली, उच्चपदावर कार्यरत असली तरी तीला गौण समजले जाते. मुलगा नौकरीला असेल तर मुलीकडून हुंडा घेतो. मग मुलगी नौकरीला असेल तर तीला हुंडा का देत नाहीत? एक स्त्री म्हणुन तीची किती दिवस हेटाळणी करणार?आज प्रत्येक क्षेत्रात पुरुषांच्या बरोबरीने काम चोखपणे करत आहेत. कोणत्याही क्षेत्रात मागे नाही.असे असतांना देखील तीला स्त्रीपणाची वागणुक देउन तीला कमी समजलं जातं.म्हणुनच दिवसेंदिवस स्त्रीयांचंच प्रमाण कमी होत आहे.स्त्रीभ्रूणहत्या होत आहेत.अन्याय,अत्याचार,छळ हीत आहेत.स्त्री प्रगती करत असेल तर तीला अडथळे आणले जातात.तीचं खच्चीकरण करण्याचा प्रयत्न केला जातो.तीनं केवळ चुल आणि मुल सांभाळावं अशीच रचना समाजात केलेली आहे.स्त्री सक्षमीकरण हा केवळ दिखावा आहे.स्त्रीयांना जागोजागी क्षणोक्षणी छळल्या जात आहे. रोज अशा घटनांमध्ये वाढ होत आहे.

- आर्थिक विवंचना

स्त्रीयांना सजल्या नटल्याची आवड असते.त्यांना दागदागिने,अलंकार,भरजरी साडया आणि सौंदर्यप्रसाधने हवी असतात.यासाठी पैशाची आवश्यकता असते.जी स्त्री कमावती नसेल,केवळ गृहिणी असेल तीला प्रत्येकवेळी दुसऱ्याकडे हात पसरावा लागतो.आरोग्य बिघडले तर दवाखाण्यात नेण्यासाठी पैसे लागतात म्हणुन बऱ्याचवेळेस दवाखाना टाळला जातो.अनेक वेळा आजारी असल्याचे सांगत नाहीत.त्यांना दुसऱ्याच्या उपकाराखाली रहावे लागते म्हणुन आजार सहन केला जातो.आजाराची तीव्रता वाढुन मृत्यु ओढवला जातो.

- करीअर करणे

आज मुली मुलांच्या तुलनेत बुद्धीवान असुन प्रत्येक क्षेत्रात अग्रेसर आहेत.शिक्षण घेतांना तब्येतीकडे दुर्लक्ष होउन आजारी पडतात.शिक्षणामुळे लग्नाचे वय वाढते.विवाहाच्या समस्या वाढतात.मुल जन्माला घालण्यासाठी वैद्यकिय विलाज करावा लागतो.औषधोपचाराची गरज पडते.उशिरा विवाहाचे परिणाम म्हणजे पौढ वयात जन्माला येणारी मुलं शारीरीक विकलांग, मंदबुद्धी, गतीमंद,मतीमंद,जनमतात.स्त्रीयांना विविध व्याधी जडतात.आणि करिअर मुळे आरोग्य बाधित ठेवणे अवघड होते.

- बाळंतपण

मुल जन्माला घालने म्हणजे स्त्रीचा पुर्नजन्म होय.गभधारणेपासुन ते बाळंतहोईपर्यंत आरोग्य जपावे लागते.शरीरातील अन्नघटक ,पोषणद्रव्य यांचे संतुलन ठेवावे लागते.बाळंतपणात अतिरक्तस्राव,असह्य वेदना सहन कराव्या लागतात.काही वेळा शस्त्रक्रिया केली जाते.स्त्री कमजोर होते.मुल अडल्यामुळे किंवा अतिरक्तस्रावामुळे माता मृत्यु होतात.बाळंतपणानंतर योग्य काळजी घेतली नाही तर बाळंतरोग,क्षयरोग,दुध कमी होणे,भुक कमी होणे,निराशा येणे,एकटं वाटनं,अस्वस्थ वाटनं,भिती वाटणे,काहीतरी वाईट घडणार असे वाटने,आपले कुणी ऐकत नाही ,आपली कुणाला गरज नाही अशी कल्पना करणे,चीडचीड करणे,बाळावर व घरातील माणसांवर राग काढणे,ही स्थिती टोकाची झाली तर काही स्त्रिया बाळाला किंवा स्वतःला संपवतात. निराशेमुळे असे पाउल उचलतात.संवेदनशिल स्वभाव बनतो.

- कुटुंबाची जबाबदारी

घरातील महिला कुटुंबातील सर्वांची सेवा करणारी हक्काची व्यक्ती असते.स्वयंपाक करणे,कपडे धुणे,भांडी ,दळण करणे, मुलांचं संगोपण, घरातील आजारी व्यक्तींची सुश्रुषा,इत्यादी कामाची अपेक्षा महिलांकडून केली जाते.तीच्या तब्येतीची कोणी काळजी घेत नाही.कोणाला काही वेळेवर मिळाले नाही तर सर्व घर डोक्यावर घेतात. स्त्रीया मुलांचा अभ्यास, पतीचा डबा, मुलांचा डबा, लहान बाळ असेल तर त्याला सांभाळुन सर्व कामं करावी लागतात.कमसवती असेल तर बाळाला सहा महिन्याचं सोडुन घरातील सर्व जबाबदारी सांभाळुन ऑफिसची कामे वेळेत पुर्ण करते. लहान बाळ सोडुन जातांना भावनाविवश होते. स्वतःला बाळाची अपराधी समजते. ती या गोष्टीचा ताण घेते.घरच्या आणि ऑफिसच्या कामाचे बर्डन येउन

आजारी पडते.दिवसभर नोकरीच्या ठिकाणी काम करून घरी थकून येते.परंतु पुन्हा घरची कामे करणं भाग पडतं. कोणी तीला थकली का असं साधं विचारत नाही. तेव्हा तीला खुप वाईट वाटतं.तीची तारेवरची कसरत रोजची असते. सुट्टी ऑफिसला असते. पण घरच्या कामाचा भार असतोच. जरी ती लाखो रुपये कमावत असेल तरी ती घरातील कामे टाळू शकत नाही. कामाच्या ठिकाणी महिला म्हणून काही सुट नाही. उलट कधी अडचण आली तर वरिष्ठ म्हणतात महिला म्हणून पगार कमी घेता का? मग कशाला महिला सक्षमीकरणाचा दिखावा करावा? कोणत्याही स्त्रीला कामाचा ताण येत नाही पण तीला दीली जाणारी वागणुक,अपमानास्पद बोलणे,कमी लेखने आणि एचदे करून कुणी कदर करत नाही याचा ताण येतो. अनेक उच्चनदावर काम करणाऱ्या स्त्रियांची सांसारिक घडी विस्कटलेली आहे. बऱ्याच स्त्रिया समजून न घेतल्यामुळे विभक्त राहत आहेत.परंतु गृहिणी असणाऱ्या मुकाट सहन करतात. ताण घेतात. नशिबाला दोष देउन मोकळ्या होतात.

- सौंदर्य टिकविण्याचा प्रयत्न

सुंदर दिसणं हा प्रत्येक व्यक्तीचा गुणधर्म आहे. त्यात स्त्रींना तर सौंदर्याची अधिकच आवड असते.विविध सौंदर्यप्रसाधनं वापरून,ब्युटीपार्लरला जाणे,शरीर बेढब होऊ नये म्हणून डायट करणे,बाळंतपणानंतर बाळाला अंगावर जास्त दिवस न पाजणं इत्यादी प्रकारच्या सौंदर्य टिकविण्याच्या प्रयत्नात स्त्रीया वेगवेगळे प्रयोग करून शरीरावर घातक परिणाम करून घेतात. बाळाला कमी दिवस दुध पाजवण्याचा परिणाम स्तनांचा कर्करोग होतो. जगात ८० टक्के स्त्रीयांना हा आजार आढळून येतो. प्रत्येक दहा स्त्रियामागे दोन स्त्रिया या आजाराने मृत्यु होतात.वजन कमी करण्याच्या प्रयत्नात विविधकंपन्यांनी तयार केलेल्या औषधांचा वापर केल्यामुळे अनेक स्त्रियांना शारीरिक विकलांगता आल्याचे आढळले. रासायनिक किम पावडर, लोशन, काजळ, लिपस्टिक, स्प्रे,शाम्पू,या सौंदर्यप्रसाधनामुळे त्वचा रोग, विविध अवयवयांना इन्फेक्शन, चेहरा विद्रुप होणे,डोळ्यांना इजा होणे,चक्कर येणे, मळमळ करणे, डोकं दुखणे असे आजार होण्याची अधिक शक्यता असल्याचे निदर्शनास आले आहे.कंपनीच्या भडक जाहीराती बघून ही प्रसाधने वापरली जातात. याचा आरोग्यावर हानिकारक परिणाम होतो.

- व्यसनाधिनता

आज आधुनिक युग म्हणून आपल्याकडे पाश्चिमात्यांचे अनुकरण मोठया प्रमाणात केले जाते. कपडे,अन्न, आहार,राहणीमान बदलले आहे. पती दारूडया, व्यसनी असेल अशा स्त्रियांना शारीरिक,मानसिक, आर्थिक त्रास सहन करावा लागतो.पतीच्या माराला घाबरून स्त्रियांचे मानसिक संतुलन बिघडते. शरीराचे अवयव मोडतोड होते.पुरुषी अहंकार म्हणून बहूतांश नवरे बायकांना मारतात,धाकात ठेवतात. अशा त्रासामुळे स्त्रिया सतत दडपणात राहतात.काही तर आत्महत्या करतात. काही वेडया होतात. काही जीव वाचवून घर सोडून जातात.बहूतांश सर्व लेकरांसाठी सहन करतात. काही स्त्रिया यातुन मार्ग म्हणून स्वतः व्यसनी बनतात. वाम मार्गाला जातात. काही फॅशनच्या नावाखाली स्वतःला मॉडर्न म्हणून व्यसन करतात.अनेक स्त्रिया तंबाखू,गुटखा बिडया,सिगारेट,दारू पितात. अशा स्त्रियांना तोंडाचा कर्करोग, दमा, फुफ्फुसाचे आजार, मुत्राशयाचे विकार, आतडयांचे आजार, पोटाचे आजार होतात.

- मुलींची आई म्हणून छळ

भारतीय संस्कृतीत पुरुष म्हणजे श्रेष्ठ आणि स्त्री ही केवळ भोगवस्तु असे समजले जाते. वंशाचा दिवा म्हणजे मुलगा ,आपले नाव अजरामर करणारा मुलगा , म्हणून एखादया स्त्रिला जर मुलीच होत असतील तर तीचा अतोनात छळ केला जातो.तीला हाकलून देतात. मारून टाकतात. दुसरी बायको करतात.यामुळे स्त्रिया स्वतःला त्यागतात. ताण घेतात. समाजात त्यांना हीन समजले जाते. कुटुंबातही काहीच किंमत नसते. त्यांच्यावर अन्याय अत्याचार केला जातो. ताण तणावाच्या परिस्थितीमुळे आजारी पडतात. विविध रोग होतात. योग्य आरोग्याची सुविधा मिळाली नसल्यामुळे अजार बळकावतो आणि मृत्यु

होतो.खरं तर विज्ञानाने सिद्ध झाले आहे कि,मुलगा किंवा मुलगी होण्यास पुरुष संपूर्ण जबाबदार असतो.पण मान्य करेल तो पुरुष कसा? सर्व दोषांचं खापर स्त्रीयांच्या माथी मारून मोकळे.

- मुल होत नाही म्हणुन छळ

जेव्हा स्त्री पुर्ण निरोगी असते तेव्हा तीच्यात मुल होण्याच्या कोणत्याच समस्या येत नाहीत.परंतु तीला सतत कोणतातरी ताण, दडपण, भिती, व्याधी, किंवा इतर कारणे असतात आणि मुल होत नसेल तर तीचा सासरी छळ होतो.समाजात मुल नसलेल्या स्त्रीला वांझ म्हणुन हिनवले जाते.मुल न होण्यास पती किंवा पत्नी पैकी कोण जबाबदार आहे हे डॉक्टरांकडे न तपासताच पत्नीला दोष देवुन छळले जाते.तीला मानसिक, शारीरिक त्रास दिला जातो. तीला सोडून देवून दुसरा विवाह केला जातो.अशा स्त्रिया स्वतःला कमी समजतात. निराश होतात,आरोग्याकडे दूरर्क्ष करतात,आजारी पडतात. मधूमेह, रक्तदाब, क्षयरोग, अनेकिया या सारख्या अनेक आजारांना बळी पडतात.

- पुरुषांच्या वाइट नजरेचा,स्पर्शाचा,लैंगिक छळाचा त्रास

स्त्रीकडे बघण्याचा दृष्टिकोण पुरुषांचा कसा आहे हे प्रत्येक स्त्रीला कळतो. आपल्याकडे बघणारांची नजर ,त्या नजरेतील प्रेम,वात्सल्य,व्देश,सहानुभुती किंवा वाइट नजर समजते. कुटुंबातील पतीच्या व्यतिरिक्त इतर पुरुषांची वाइट नजर स्त्रीला कळते.कामाच्या ठिकाणी सहकारी, अधिकारी,बॉस, किंवा इतर पुरुष कर्मचारी कशा नजरेने बघतात, मुददाम स्पर्श करतात, बोलतांना अंगविक्षेप करतात, कधि कधि डोळा मारतात, टाळी देतात. अशा कृत्यामुळे कामाच्या ठिकाणी स्त्रिया अस्वस्थ राहतात. त्यांची मानसिकता बिघडते. आरोग्यावर परिणाम होतो. अनेक ठिकाणी लैंगिक छळ होतो. अशावेळी नोकरी जाण्याच्या भीतीने सर्व सहन केले जाते. सतत या वातावरणात राहुन आरोग्यावर घातक परिणाम होतात. अशा प्रकारे स्त्रियांच्या ताण तणावाचा परिणाम आरोग्यावर होतो.

- निष्कर्ष:

- महिलांना,मुलींना कुटुंबात व समाजात सन्मानाने वागविले पाहिजे.
- शिक्षण देवुन साक्षर व सक्षमकेले पाहिजे.
- स्त्री पुरुष भेदभाव न करता समानतेने वागविले पाहिजे.
- आरोग्य तपासनी करून निरोगी ठेवण्याचा प्रयत्न केला पाहिजे.
- तीच्या कामात सहकार्य केले पाहिजे.
- तीच्या यशसाठी तीला प्रोत्साहन दिले पाहिजे.
- कुटुंबाची जबाबदारी सर्वांनी मिळुन पेलली पाहिजे.
- तीच्या अडचणीच्या काळात कामाची सुट दिली पाहिजे.
- कामाच्या ठिकाणी सर्व सोयीसुविधा असल्या पाहिजे.
- तीच्याकडे बघण्याचा हेतु सहानुभुतीचा असला पाहिजे.

- संदर्भ ग्रंथ:

१. स्त्रियांचे मानसिक आरोग्य— डॉ.रश्मी फडणवीस
२. स्त्रियांचे आरोग्य—डॉ. शालीन दुबे
३. स्त्री आरोग्य गरज समुपदेशनाची व व्यायामाची— डॉ. वृषाली किन्हाळकर
४. स्त्रियांचे मानसिक आरोग्य—वर्णिका काकडे
५. www.womenhealth.com
६. www.healthywomen.org.

महाविद्यालयातील विद्यार्थ्यांचे शारीरिक क्षमता व त्यांच्या आहाराचे महत्त्व

मंजुषा ज. देशमुख

सहा.प्रा.शा.शि पदव्युत्तर शिक्षण संस्था,
डॉ. पंजाबराव देशमुख कृषि विद्यापीठ, अकोला

प्रस्तावना :

सर्वांगीण विकासासाठी स्वास्थ चांगले अत्यावश्यक आहे. बदलत्या, आधुनिक जीवनशैलीमुळे सर्वांचेच शारीरिक कष्ट कमी झाले आहेत. आजच्या माहिती व तंत्रज्ञानाच्या युगामध्ये शारीरिक व मानसिकदृष्ट्या सक्षम नागरिक तयार करणे हे आज आपल्यापुढे आव्हान आहे. तंत्रज्ञानाला तर पर्याय नाही. याच तंत्रज्ञानाच्या व बुद्धीच्या जोरावर माणूस आजूबाजूचे परिस्थिती बदलतो आहे. मात्र बदललेल्या जीवशैलीमुळे माणूस शारीरिक कष्ट आणि मोकळी व शुद्ध हवा यांपासून दूर गेला आहे. आज सर्वच वयोगटातील व्यक्तीवर निनिराळे ताण-तणाव दिवसेंदिवस वाढत आहेत. परिणामी शारीरिक, मानसिक व भावनिक असंतुलन वाढते आहे. वास्तविक पाहता आपले शरीर ही आपली मौलिक संपत्ती आहे म्हणून तिची ओळख करून घेणे व नियमित व्यायात करून तिचे संवर्धन करण्याची सवय अंगी बाळगणे गरजेचे आहे.

नियमितपणे समुहात व्यायाम करणारी अथवा खेळ खेळणारी व्यक्ती शारीरिकदृष्ट्या तंदुरुस्त असतेच पण मानसिकदृष्ट्या सक्षम असते. तसेच व्यायामामुळे शरीर यष्टीदेखील योग्य राहते. बालवयापासूनच नियमितपणे खेळ खेळण्याची गोडी लागल्यास, त्यातूनच उत्कृष्ट क्रीडापटू तयार होऊ शकतात. इतकेच नव्हे तर त्यामळे आयुष्याकडे पाहण्याची निरोगी व सकारात्मक दृष्टीही मिळते. मनाला विरंगुळा व शरीराला व्यायाम देणारा खेळ उभ्या आयुष्याला संजीवनी देतो. जिंकण्यासाठी सर्वोच्च कोटीचे प्रयत्न केल्यावर जिंकले असता हा विजय नम्रतेने स्वाकारता येतो अथवा पराजय झाला तरीही तो पचवण्याची ताकद मनात असते. हे खिलाडूवृत्तीचे पायाभूत तत्त्वज्ञान जीवनात प्रत्येक क्षेत्रांत उपयोगी पडते. नियमितपणे दीर्घकाळ खेळल्याने येणारी शारीरिक मानसिक कणखरता ही आयुष्याच्या प्रत्येक वळणावर व्यक्तीची हक्काची संपत्ती असते. या दृष्टीकोनातून विचार करता शालेय शिक्षणाच्या प्राथमिक टप्प्यावर शारीरिक शिक्षण दररोज असणे ही विद्यमान व भविष्यकाळाची गरज आहे.

भारतामध्ये शारीरिक शिक्षणाच्या क्षेत्रात भारतीय व्यायामालाच प्रमुख स्थान आहे. ही विश्वातील सर्वात मोठी जुनी प्रणाली आहे. त्यावेळी युनान, स्पाटो आणि रोममध्ये शारीरिक शिक्षणाची सुरवात होत होती. परंतु भारतामध्ये शारीरिक शिक्षणाचा आराखडा तयार झालेला होता आणि त्या आराखड्यानुसार व्यायामाला महत्त्व देऊन उपयोगात आणणे सुरू आहे.

भारतीय व्यायामामध्ये व्यायामाची सर्वात मोठी वैशिष्ट्यता ही आहे की, व्यायामामुळे ध्यान, एकाग्रचिन्तता, मनाला शांती आणि स्मरणशक्तीत वाढ होऊन सर्वांगीण विकास होतो.

वर्तमान संपूर्ण जगात शारीरिक शिक्षणाला अती व महत्त्व दिल्या जाते. शाळांमध्ये देखील शारीरिक शिक्षणाला अत्यधिक बळ दिल्या जाते. शारीरिक शिक्षणामुळे विद्यार्थ्यांचे सर्वांगीण विकास होण्यास मदत मिळते. खेळ देखील शारीरिक शिक्षणाचा एक महत्त्वपुर्ण घटक आहे.

शारीरिक शिक्षणाची सर्वसामान्य उद्दिष्टे

१. शारीरिक सुदृढतेची जाणीव निर्माण करणे.
२. व्यायामाची आवड निर्माण करणे व जोपासणे.
३. शारीरिक हालचालीतून मनोरंजन, आनंद मिळवणे.
४. आंतरिक उर्जेस वाव देणे.
५. आरोग्यविषयक सवयी व योग्य आहारविषयक सवयी अंगी बाळगणे.
६. ताण — ताणाव दूर करून एकाग्रता व मानसिक शांतता मिळवणे.

सशोधनाची उद्दीष्टे—

१. अध्ययनातील विद्यार्थ्यांची स्टॅंडिंग बॉड जॅम्प क्षमता तपासणे.
२. अध्ययनातील विद्यार्थ्यांची पुल अप्स क्षमता तपासणे.

सशोधन पध्दती

- प्रस्तुत अध्ययन हे विदर्भातील ११ जिल्ह्यातील २२ तालुक्या मधील प्रत्येकी २ शाळा प्रमाणे २० शाळामधील
- प्रस्तुत अध्ययन हे विदर्भातील ११ जिल्ह्या पैकी ६ जिल्ह्यावर आधारित असुन १२ तालुक्यातून २४ शाळाची निवड करण्यात आली असुन १० मुले व १० मुली निवडुन ४८० नमुना निवड केली आहे. माहीतीचे संकलन प्रश्नावलीच्या माध्यमातुन करण्यात आले आहे.

परिणाम चर्चा

दैनंदिन जीवनास शारिरीक शिक्षणाला खूप महत्व आहे. आजच्या या धकाधकीच्या व्यस्त जिवात लोकांना आपले काम व्यवस्थितरित्या करणे आणि आपले आरोग्य स्वास्थ्य ठेवण्यासाठी शारिरीक शिक्षणाचे ज्ञान असणेही अती आवश्यक आहे.

सारणी क्र. १.स्टॅडींग ब्राड जम्प से.मी. मध्ये

अ.क्र	जम्प	वारवारीता	टक्केवारी
१	१४०-१६०	१५६	३२.५०
२	१६०-१८०	१८४	३७.७०
३	१८०-२००	८९	१४.७०
४	२००-२२०	२३	४.७९
५	२२०-२४०	३१	६.४५
६	२४०-२६०	१२	३.७७
		४८०	१००

सारणीत खालील निष्कर्ष काढण्यात येते की, अध्ययनातील ३७.७० टक्कै विद्यार्थ्यांनी १६० ते १८० स्टॅडींग ब्राड जम्प घेतली असुन, सर्वात कमी अंतर १४० ते १६० से.मी. असणारे ३२.५० टक्कै आहेत. १४.७० टक्कै १८० ते २०० से.मी., २०० ते २२० ४.७९ से.मी. तर सर्वाधिक २४० ते २६० से.मी. स्टॅडींग ब्राड जम्प घेणारे विद्यार्थ्यांमध्ये प्रमाण ३.७७ आहे.

८५ टक्कै विद्यार्थ्यांनी १४० ते २०० से.मी. स्टॅडींग ब्राड जम्प घेतली असुन १५ टक्कै विद्यार्थी २०० ते २६० से.मी. स्टॅडींग ब्राड जम्प घेणार आहेत. हे प्रमाण तुलनेने अल्प असल्याचे दिसुन येते.

खालील सारणीत स्नायुची सक्षमता वृदीगत करण्यासाठी काढण्यात आलेले पुल अप्स नोंदविण्यात आले आहे. पुल अप्स मध्ये शरीराचा संपूर्ण भाग हातावर उचलल्या जात असुन हनुवटी बारच्या वर टेकवायची आहे या प्रमाणे अध्ययनातील विद्यार्थ्यांनी सारणीत प्राप्त पुल अप्स काढल्याचे दिसुन येते.

सारणी क्र. २ पुल अप्स काढणा-या विद्यार्थ्यांचे प्रमाण

अ.क्र	जम्प	वारवारीता	टक्केवारी
१	१	२८९	६०.२२
२	२	१२८	२६.६६
३	३	६३	१३.१२
		४८०	१००

सारणीच्या अवलोकनावरून असे निर्देशनास येते की, सर्वात कमी १ पुल अप्स काढणा-या विद्यार्थ्यांचे प्रमाण ६०.२२ टक्कै असुन २६.६६ टक्कै विद्यार्थ्यांनी २ पुल अप्स काढलेले आहे. तर सर्वाधिक ३ पुल अप्स काढणा-या विद्यार्थ्यांचे प्रमाण १३.१२ टक्कै आहे. अध्ययनातील ८७ टक्कै विद्यार्थ्यांनह १ ते २ पुल अप्स काढल्याचे दिसुन येते.

शारिरीक क्षमतेत व्यैयक्तीक कामगिरीमध्ये १०० मी. धावणे, १ मीनीट सीट अप्स, ३० मी. शटल रन, ५० दोरी वरील उडया, व्हर्टीकल जम्प, स्टॅडींग ब्राड जम्प व पुल अप्स या व्यैयक्तीक कामगिरीत अध्ययनातील विद्यार्थ्यांचा स्तर निम्न ते मध्यम असल्याचे दिसुन येते.

निष्कर्ष —

- १) ८५ टक्कै विद्यार्थ्यानी १४० ते २०० से.मी. स्टॅडींग ब्राड जम्प घेतली असुन १५ टक्कै विद्यार्थी २०० ते २६० से.मी. स्टॅडींग ब्राड जम्प घेणार आहेत.
- २) ८७ टक्कै विद्यार्थ्यानिह १ ते २ पुल अप्स काढल्याचे दिसुन येते.

संदर्भ ग्रंथ संची

१. भगवानी ए.बी.उडुपा,क, मदनमोहन अँड रविंद्र, पी (२०११) ए. कम्पॅरेटीव्ह स्टडी ऑफ स्लॉ अँड सुर्यनमस्कार ऑन फिजीयोलॉजीकल फॅन्शन स्टडी ऑफ स्लो एन्ड फास्ट सुर्यनमस्कार फिजीयोलॉजीकलफक्श आयएनटी जे योगा ३ (२)
२. हालमॅन . एम.जी. रिलेशनशीप बिटवीन वरकींग इनव्हॉरनैन्ट सेल्फ क्वार्टली फॉल एक्ससरासाईज स्पोर्ट्स, ५२ ३, ३११-३२३ १९९८
३. आयगर बी. के. एस. प्राणायम दिपीका, प्रकाशन , आरीएंट लॉगमल, १९९६
४. धार यु एट :जॉब सॅटीसफेक्शन जॉब इनव्हॉल्वमेन्ट अँड सम डेमोग्राफीक्सक, इंडियन जनरल ऑफ फिजीअलॉजी ६७ (१.२) ५१०, १९९२
- ५ कुमार, संतोश आणि प्रभाकरण, जॉन्टी (२०११) इंटरनॅशनल जनरल P.P.-1

जगतीकीकरणाचा आदिवासी संस्कृतिवर पडलेला प्रभाव

सहा. प्रा. आनंद गो. मनवर

समाजशास्त्र विभाग

युवाशक्ती कला व विज्ञान महाविद्यालय, अमरावती

प्रस्तावना :

जागतीकीकरण हि एक बहुआयामी प्रक्रीया आहे जि २० व्या शतकाच्या अखेरच्या कालखंडात विकसीत झाली आणि जागतीक अर्थव्यवस्था निर्माण करण्यासाठी जगातील सर्व देशांनी आपल्या देशाच्या भौगोलिक सिमांचा विचार न करता जागतीक पातळीवर सर्व आर्थिक व्यवहार करून सर्व देशांची एकत्र बाजारपेठ म्हणजे जागतीक बाजारपेठ निर्माण करणे याला जागतीकीकरण म्हणतात.

सि.टी. कुरीन यांच्या मते “विविधता असलेल्या अर्थव्यवस्थेचा समुह म्हणजे जागतीक अर्थव्यवस्था होय”.

जागतीकीकरण वस्तु व सेवा भांडवल मानवी संसाधने यांच्या गतीशीलतेवर कोणतेही भौगोलिक बंधने अथवा नियंत्रणे नसतात. संगनक क्रांतीमुळे जग हे अधिकच जवळ आले आहे. जागतीकीकरणाचा प्रभाव शहरी, ग्रामीन व आदिवासी समाजामध्ये जागतीकीकरणाचा प्रभाव सकारात्मक आणि नकारात्मक पडलेला दिसून येतो. जागतीकीकरणाच्या प्रक्रीयेमध्ये कोणतेही व्यक्ती स्वतंत्र अथवा विभक्त समुदायाचा भाग नसतो. संपूर्ण समाजच जागतीक व्यवहाराशी जोडला गेलेला असतो. या संपूर्ण प्रक्रीयेतून सामाजीकरणाचा सांस्कृतीक आणि सामाजीक जिवनावर परिणाम झालेला दिसतो. कुटुंब व्यवस्था, विवाह, स्त्री पुरुष संबंध, जाती, जनजाती, भाषा इत्यादी सामाजीक घटकावर मोठा प्रभाव पडत आहे. लहान मुले, तरुन वर्ग आणि वृद्धांच्या जिवनमात्र प्रभावित झालेले आहे. माहिती तंत्रज्ञानाच्या क्रांतीमुळे लोकांच्या जिवनाचा सांस्कृतीक आकृतीबंध बदलला आहे. त्यामध्ये खानपान, पेहराव, भाषा, संगीत, एकुनच जिवनपध्दतीत बदल दिसून येत आहे. याचाच अर्थ त्या ठिकाणी असलेल्या त्यांच्या सांस्कृतीक जिवनात बदल घडून येत आहे. ओघाच्या दृष्टीने ते करणे कमप्राप्त ठरते मग तो समुदाय विकसीत असो की अविकसीत असो त्याचा परिणाम अनुकूल असो की प्रतिकूल असा त्या ठिकाणी अस्तीत्वात असलेल्या व्यवस्थेच्या माध्यमातून कराराच्या रुपाने त्या समुदायात रुजविण्याचा प्रयत्न केला जातो. गेल्या तिस वर्षांच्या कालखंडात जागतीकीकरणाचा आदिवासी संस्कृतीवर अनुकूल व प्रतिकूल प्रभाव पडला आहे. त्यांच्या अध्ययना करिता विषयाची निवड करण्यात आली.

जागतीकीकरणाची संकल्पना :

जागतीकीकरण म्हणजे जागतीक अर्थव्यवस्था अस्तीत्वात आणल्या जाणारी सर्व राष्ट्रांची एकच बाजारपेठ निर्माण करणे होय. आंतरराष्ट्रीय नाने निधीच्या व्याख्येनुसार “ जागतीकीकरण म्हणजे वस्तु सेवा आंतरराष्ट्रीय भांडवल, प्रवाह, अती जलद व प्रसरण पावणारे तंत्रज्ञान याचे वाढते प्रमाण तसेच विविधता यांच्या सहायाने जागतीक देशाचे सतत वाढत जाणारे परस्परवावलंबीत्व होय”.

संस्कृती संकल्पना :

संस्कृती हि व्यापक स्वरूपाचा अर्थ असणारी संज्ञा आहे. म्हणून संस्कृतीची निश्चीत शब्दात व्याख्या करणे अवघड काम आहे. सर्वसाधारण शब्दात “मानवी जीवन जगण्याची पध्दती म्हणजे संस्कृती होय” अशी व्याख्या विचारवंतानी केली आहे. मनुष्य जिवन जगत असतांना त्या ठिकाणच्या

वातावरणानुसार आपली जिवन पध्दती विकसीत करीत असतो. जंगलाचा किंवा डोंगर दऱ्यात राहणाऱ्या आदिवासी जमातीचे उद्दीष्ट साध्य करण्यासाठी त्यांनी विविध पध्दती निर्माण केल्या. त्याला संस्कृती असे म्हणतात. हायकर यांच्या मते “समाजाचा घटक म्हणून व्यक्ती जे ज्ञान , श्रद्धा, कला, नितीतत्वे, कायदे, रूढी, आणि इतर बाबी प्राप्त करून घेते त्या सर्वांच्या समीश्र एकीकरणास संस्कृती असे म्हणतात”.

उद्दीष्ट :

१. जगतीकीकरणाच्या प्रक्रीयेचा अभ्यास करणे.
२. जगतीकीकरणाचा आदिवासी संस्कृतीवरील प्रभावाचे अध्ययन करणे.

अध्ययन पध्दती :

जागतीकीकरणाचा आदिवासी संस्कृतीवर पडलेल्या प्रभावाचे अध्ययन करण्या करिता ऐतिहासिक संशोधन पध्दतीचा अवलंब करण्यात आला असून त्या करिता वृत्तपत्रे, मासिके, संदर्भ ग्रंथ इत्यादी साधनांचा वापर करण्यात आला आहे.

आदिवासी संस्कृतीवर जागतीकीकरणाचा पडलेला प्रभाव:

जागतीकीकरण ही बहुआयामी संकल्पना असून त्याचा प्रभाव जगातील प्रत्येक देशामधील नागरी, ग्रामीण व आदिवासी संस्कृतीवर पडलेला दिसतो जागतीकीकरणाचे काही अनुकूल तर काही प्रतिकूल परिणाम संस्कृतीवर पडलेले आपणास दिसतील.

१. प्रथा, परंपरा व मुल्य :

आदिवासी संस्कृतीमध्ये प्रथा परंपरा व धार्मीक मुल्यता अनन्य साधारण महत्त्व होते. जिवन जगत असतांना धार्मीक मुल्य जोपासली जात असून पुजा अर्चा उपास, नवस, या धार्मीक क्रियांच्या माध्यमातून आपली कामे साध्य करण्याचा प्रयत्न करित होते, परंतु जागतीकीकरणामुळे प्रथापरंपरा व धार्मीक मुल्यांचे प्राबल्य कमी होतांना दिसत आहे.

२. लोककला :

जंगलात किंवा डोंगर दऱ्यात राहणाऱ्या आदिवासी समुहाचा उद्देश सामुहीक जिवन जगणे हा आहे. लाकूट, लोककलेच्या माध्यमातून समुहातील सर्व एकत्र येवून उत्सव साजरा करतात त्यामुळे त्यांच्यात सामुदायीक भावना वृद्धीगत होते. परंतु आजच्या काळामध्ये टि.व्ही, सिनेमा, मोबाईल वापरामुळे वंश परंपरागत असलेल्या कला न्हास पावत आहे.

३. कुटुंब पध्दती :

डोंगराळ व घनदाट जंगलात राहणाऱ्या आदिवासी लोकांचा बाहय जगाशी संपर्क नव्हता त्यांची विशीष्ट प्रकारची बोलली भाषा व पोषाख पध्दती होती. त्यांच्या गरज सुद्धा जंगलामधुन उत्पादीत होणाऱ्या नैसर्गीक साधन संपत्तीवर भागवील्या जात होत्या. आदिवासी जंगलाचे राजे संबोधल्या जात असत. जंगलावर त्यांचा मालकी हक्क होता परंतु जागतीकीकरणामुळे बाहयजगाशी संपर्क आला. ख्रिश्चन मिशनरी, सरकारी नौकर, कारखानदार, शासनाचे नवीन धोरण यामुळे त्यांच्या जगण्यावर मर्यादा येत आहे. धर्म परिवर्तन, वेशभुषा, केशभुषा, जीवनजगण्याची पध्दतीवर प्रभाव पडल्यामुळे ते आपल्या मुळे समुदायातील लोकांपासून तुटल्या गेले. पारंपारीक व आधुनिक असा संघर्ष त्यांच्यात निर्माण होताना दिसत आहे.

४. विवाह पध्दती :

आदिवासी समाजामध्ये विवाहाचे अनेक प्रकार सांगितले आहे व त्या नुसार विवाह जुळविला जात असे. किंवा युवागृहाच्या माध्यमातून गावातील तरुन तरुनी काही दिवस एकत्र राहून दोघांचे

विचार व समाजाची मान्यता असल्यास विवाह लावून दिल्या जात असे परंतु जागतीकीकरनामुळे विवाह संस्थेत मोठ्या प्रमाणात परिवर्तन झालेले आहे. प्रेमविवाहाचे प्रमाण आज वाढत आहे. मुले मुली पळून जावून लग्न करतात त्यामुळे घटस्फोटाचे प्रमाण वाढतांना दिसते, विवाहाचे वय, हुंडा पध्दती, भेट वस्तु घेण्याचे प्रमाण वाढत आहे एकंदरीत विवाह संस्थेवर जागतीकीकरनाचा प्रभाव दिसून येतो.

निष्कर्ष :

१. जागतीकीकरनामुळे व तंत्रज्ञानामुळे जग जवळ आले आहे.
२. जागतीकीकरनामुळे आदिवासी संस्कृतीचा न्हास होत आहे.
३. जागतीकीकरनामुळे सामाजीक संस्थेमध्ये परिवर्तन झाले.
४. जागतीकीकरनामुळे सकारात्मकतेपेक्षा नकारात्मक प्रभाव जास्त पडलेला दिसतो.

संदर्भ सुची लेखक, पुस्तक प्रकाशन

१. डॉ. ढमढेरे एम. डी, डॉ. तुपे संजय, भारतीय आणि जागतीक आर्थिक विकास. डायमंड पब्लीकेशन, पुणे.
२. खंड सि.प. आर्थिक सुधारनाचे नववर्ष, दिपराज प्रकाशन, पुणे.
३. भागवत अँडमीरल विष्णु, जागतीकीकरण नवीन गुलाम गीरी समता प्रकाशन नागपुर
४. भोगाडे विलास, जागतीकीकरण आणि जाती निर्मुलन, अशोक प्रकाशन, नागपुर
५. कांबळे उत्तम, जागतीकीकरनात मराठी कविता, परचुरे प्रकाशन, मुंबई
६. लोटे. रा. ज. / डॉ. चौहान ए.डी सामाजीक मानवशास्त्र पिंपळापुरे अँड पब्लिशर्स, नागपुर
७. लोटे रा.ज. / डॉ. चौहान ए.डी समाजशास्त्र परिचय / पिंपळापुरे अँड पब्लिशर्स, नागपुर
८. डॉ. बोबडे/लोटे, सामाजीक मानवशास्त्र पिंपळापुरे अँड पब्लिशर्स, नागपुर
९. प्रा. कराडे जागतीकीकरण भारतासमोरील आव्हाने, डायमंड प्रकाशन, पुणे

बालकाच्या विकासात मातेची भूमिका

प्रा. डॉ. सौ. मेधा देशपांडे

असो.प्रोफेसर,

श्रीमती सु.रा.मो महिला महाविद्यालय,खामगांव

प्रस्तावना

भारतात अतिशय प्राचीन काळापासून बालविकासाचा अभ्यास होत आला आहे. इ.स.पूर्व चारशे वर्षांपूर्वी 'गृहसूत्र' नावाच्या ग्रंथात बालकांवर कोणकोणते संस्कार करावेत याचा उल्लेख आढळतो. रामायण, महाभारत, मनुस्मृती व काही पुराणांमध्ये बालसंस्कार, बालकाची जन्मपूर्व अवस्था इ.बाबत माहिती मिळते. जैन व बौद्ध धर्माच्या काही ग्रंथांमधून बालसंगोपनाबाबत मार्गदर्शन मिळते.

इ.स.पूर्व चारशे वर्षांपूर्वी 'प्लूटो' नामक शास्त्रज्ञाने बालविकासाचा अभ्यास केला. जॉन कॉमेनिअस, रुसो इ.नी बालकाचा शिक्षण पद्धतीच्या अनुषंगाने अभ्यास केला. बालमनोविकास शास्त्रात अल्फ्रेड बिने,ब्रेनर,फ्राईड या मनोवैज्ञानिकांनी भर घातली. बालविकासाच्या क्षेत्रात गेसेल,पिआजे, स्किनर, एरीक्सन, मोन्टेसरी, फ्रोबेल यांचे योगदान मोलाचे आहे.

एलिझाबेथ हरलॉक यांच्या मते " बालविकासामध्ये मुख्यतः बालकाचे रूप, वर्तणूक, आवड आणि उद्दिष्ट्ये यामधील बदलांचे अध्ययन केले जाते. ज्यामुळे बालक एकातून दुसऱ्या वैकासिक अवस्थेत प्रवेश करतो ".

बालक एकातून दुसऱ्या वैकासिक अवस्थेत प्रवेश करतांना मातेची भूमिका कशा प्रकारची असते व असावी या जिज्ञासेपोटी सदर अभ्यास करण्यात आला.

उद्दिष्ट्ये –

- बालकाच्या विकासात आईची भूमिका अभ्यासणे.
- बालकाचे संगोपन करतांना आईने सांभाळावयाची भक्कम बाजू अभ्यासणे.

मातृत्व—

निसर्गाने स्त्री ला ' मातृत्व ' ही फार मोठी शक्ती बहाल केली आहे. कारण निसर्गतःच स्त्री मध्ये प्रेम वात्सल्य , आपुलकी , सहन शक्ती या गुणांचे भांडार असते. बहुतांशी प्रत्येक स्त्री चे 'आई' होणे हे स्वप्न असते. आई होण्यासाठी ९ महिने ९ दिवस तिला आपल्या उदरात गर्भाला बाढवावे लागते, अर्थातच या वाढणाऱ्या गर्भाबरोबर तिच्या स्वजबाबदाऱ्यांतही वाढ होते. जसे :- तिला गर्भाची वाढ व विकास निकोप होण्याच्या दृष्टीने स्वतःच्या आहाराविहाराकडे लक्ष द्यावे लागते. याचा अर्थ गर्भधारणे पासूनच बालकाच्या विकासात आईची महत्वपूर्ण भूमिका सुरु होते.

वास्तविक गर्भावस्था ही नैसर्गिक अवस्था आहे. परंतु काही स्त्रिया ह्याला आजारपण किंवा काही विशेष अवस्था मानून दररोजचे हलके काम देखील करण्याचे टाळतात. व नऊ महिने अंथरुणात आडचवी अवस्था घेण्यात धन्यता मानतात, परंतु याचा त्रास प्रसुतीच्या वेळी त्या स्त्री लाच होतो.

बालकाची वाढ व विकास योग्य सुदृढ, निकोप होणे तसेच प्रस्तुती सामान्यरीत्या व्हावी म्हणून गर्भवती स्त्रीने समतोल व परीपूर्ण आहार घ्यावा. दैनंदिन हलकी कामे करणे तसेच मोकळ्या शुध्द हवेत नियमीतपणे फिरायला जाणे आवश्यक ठरते.

बालक जन्मला आल्यानंतर तर मातेची बालकाप्रती असलेली जबाबदारी आणखीणच वाढते.

बालकाच्या विकासात मातेची भूमिका—

बालकाचा जन्म झाल्यानंतर ते पूर्णपणे मातेवर अवलंबून असते. आईच्या उदरातून बाहेर आल्यावर बालकाला देखील बाह्य वातावरणाशी समायोजन साधवे लागते. बालकाची भुकेची गरज आईवर अवलंबून असल्याने आई व बालकाचे भावनिक संबंध फार दृढ स्वरूपाचे असतात. आईने जर थोडेही दुर्लक्ष केले तर बालक रडून आपली गरज पूर्ण करित असते. आईच्या कुशीत बालकाला भावनिक दृष्ट्या सुरक्षित वाटते. Atkinson studied that at six months the babies emotionally attached with their mothers. बालकाला स्तनपान करणे, 'शी' 'सु' आंघोळ इ. गोष्टी आई करित असते. बाळाने 'सू' केल्यावर आई त्याचे ओले कपडे, चादर, दुपटे बदलवून कोरडे कपडे घालते व इथुनच बालकाला स्वच्छ व कोरडे राहण्याची सवय अंगीकारता येते.

आई ज्या पध्दतीने आपले विचार व्यक्त करित असते जसे. हळु आवाजात मधुरपणे, कर्कशपणे, खेकसून इ. त्याप्रमाणे बालकही ते अंगीकारते आई शुद्ध की अशुद्ध भाषा बोलेल ती भाषा बालक ग्रहण करायला लागतो.

आई ज्या पध्दतीने आपल्या भावना प्रकट करित असेल. उदा. ती जर विजेच्या कडकडाटाला घाबरत असेल किंवा फटाक्याच्या आवाजाला घाबरून कानावर हात ठेवीत असेल तर बालकही तसेच वर्तन करतो.

आई घरातील वडीलधाऱ्यांसमोर अदबीने मानमरातब ठेवून वागत असेल तर नैसर्गिक रित्या बालकालाही मोठ्यांचा मान ठेवून वागायचे असते हे कळेल.

आई जर शेजारून एखादी गोष्ट आणत असेल व त्यांना पुन्हा परत करित नसेल तर बालकही हेच शिकेल.

कारण बालक उत्तम निरीक्षण कर्ता व अनुकरणप्रिय असते. ते जास्तीत जास्त आईच्या सहवासात असल्यामुळे तिच्या आचार विचारांचा पगडा बालकावर पडत असल्याने बालकाच्या विकासात मातेची भूमिका अनन्यसाधारण ठरते.

बालकाच्या शारीरिक, कारक, बौद्धिक मानसिक, भावनिक भाषिक, सामाजिक विकासात म्हणजे कोणत्याही एकांगी स्वरूपाच्या विकासात नव्हे तर सर्वांगीण विकासातच आईची भूमिका अत्यंत मोलाची ठरते आणि म्हणुनच असे म्हटले जाते की,

‘स्वामी तिन्ही जगाचा

आईविणा भिकारी’

बालक आईकडून प्रेम, मानवता, माणुसकी, दयाळूपणा, समानता, आपपरभाव न करणे, भावभावनांचा आदर करणे , नैतिकमूल्ये, प्राणिमात्रांच्या विषयी भुतदया, आध्यात्मिक मूल्ये ह्या बाबी शिकत असते. बालकाचा पहिला गुरू 'आईच' असते.

प्रत्येक मातेलाच हे माहित असणे गरजेचे असते की, सुरुवातीला परावलंबी असलेल्या बालकाला केव्हापासून स्वावलंबी बनवायला हवे. जसे — शी,सू,आहारविषयक सवयी लावणे, बालकाने स्वतःच्या हाताने खाणे, इ.

आईशी बाळाचे जोडलेले घट्ट नाते हे त्याच्या शारीरिक व मानसिक दृष्ट्या अत्यंत महत्वपूर्ण असते.

Dr. Leslie Atkinson Says “ Attachment is the Child’s first Strategy to deal with stress. As such, it plays a major role in our mental health as adults.”

थोर व्यक्तींचे आईविषयीचे मत

भारत हा संस्कृतीची घट्ट नाते असलेला देश मानला जातो. इथे मातेला अनन्यसाधारण महत्व दिले जाते. जसे :- मा. जिजाऊने शिवाजी महाराजांना जन्म देवून त्यांना अशा रीतीने घडवले की ते इतिहासात अजरामर झाले. माजी राष्ट्रपती अ.पी.जे अब्दुल कलाम मातेचा उल्लेख करित असत. आपले विद्यमान पंतप्रधान नरेंद्र मोदीजी स्वतःच्या जीवनातील 'आईचे' महत्वपूर्ण स्थान प्रत्येकवेळी दर्शवितात.

केवळ आपल्या देशातच नाही तर परदेशातील थोर नेते देखील खालील प्रकारे आपल्या घडण्याचे संपूर्ण श्रेय मातेला देवून तिची महती वर्णतात.

- George Washington, the first president of the united states said, “ I attribute all my success in life to the moral, intellectual and physical education , I received from my mother.”
- Abraham Lincoln the eminent lawyer and America’s president said, “ All that I am or ever hope to be, I owe to my angel mother.”
- Charlie chaplin everyone’s favorite comedian, has to say about his mother, “ It seems to me that my mother was the most splendid woman I ever knew I have met a lot of people knocking around the world since, but I have never met a more thoroughly refined woman than my mother. If I have amounted to anything, it will be due to her”.

बालकाचे संगोपन करतांना आईने सांभाळावयाची भक्कम बाजू

- **अतीलाड** — आईने अगदी बालवयापासूनच बालकाचे अतीलाड करणे टाळावे जसे.— बालकाने एखादी वस्तू तोंडातून मागण्याची देर की ती वस्तू त्याच्यासाठी हजर करणे या सवयीमुळे त्याला ‘नाही’ हा शब्द ऐकण्याची सवयच राहत नाही व याचे दुष्परीणाम मुले मोठी झाल्यावर बघायला मिळतात. उदा. एकतर्फी प्रेमातून घेतलेले बळी इ.

बालक अशक्त असेल, वारंवार आजारी पडत असेल तर त्याचे अतीलाड करण्यापेक्षा त्याच्या आहाराकडे लक्ष देणे व वैद्यकीय सल्ला घेवून त्यानुसार उपाययोजना करणे गरजेचे ठरते म्हणजे बालकहट्टीपणा करणार नाही.

- **अतिकडक शिस्त** — आपल्या बालकाला आईने हम करे सो कायदा अशा कडकशिस्तीत वाढवू नये..... कारण जोपर्यंत बाळाला शिस्तीची भीती वाटते तो पर्यंत ठीक परंतु दमन झालेल्या भावनांचा उद्रेक सुप्त ज्वालामुखी सारखा केव्हा तरी होतो व तेव्हा वेळ हातातून निघून गेली असते.
- **अतिसंरक्षण** — बाळाचे संगोपन अति संरक्षण देवून करू नये. जसे — अधारात जाऊ नकोसभीती वाटेल, पोहणे शिकायचे नाही..... कारण पाण्यात बुडालास तर, जीव गुदमरेल, सायकल शिकलास तर हातपाय मोडतील इ. इतका टोकाचा विचार करून बाळाचे संरक्षण केल्यास तो घाबरत होईल त्याच्यातील आत्मविश्वास कमी होईल व न्युनगंड निर्माण होईल अर्थातच त्याच्या व्यक्तिमत्त्वावर दुष्परीणाम होईल.
- **नकारात्मकता** — आईने गर्भधारणा जर मनापासून व आनंदाने स्विकारली असेल तरच आईचे निखळ प्रेम बाळाला मिळेल व त्याच्यामध्ये कुठल्याही प्रकारच्या वर्तनसमस्या निर्माण होणार नाही.

तसेच बालकाला साध्याही गोष्टींमध्ये सतत नकार देवू नये उदा. :- ८ – १० वर्षांच्या बालकांवर मित्रांचा प्रभाव खूप जास्त असतो त्याला मित्रांसोबत मुलांनी बघावा अशा चित्रपटाला जायचे असेल किंवा बाहेर खायचे असेल तर आईने सतत नकार घंटा वाजवू नये — उलटपक्षी आईनेच जर आपणहून ‘कार्टून’ फिल्म आली आहे तुम्ही मित्र जा किंवा आपण जाऊयात असे म्हटल्यास तसेच आईने जर घरीच बालकाच्या आवडीचे पदार्थ केल्यास बालक बाहेर खायला जाणे टाळेल व सुखावून जाईल. त्याला खोटे बोलणे, चोरी करणे या वर्तन समस्यांचा आधार घ्यावा लागणार नाही.

- **बालकाकडे दुर्लक्ष** — आईने बालकाकडे पूर्णपणे लक्ष द्यायला हवे. तो जर आईला काही सांगू इच्छित असेल तर आईने कोणत्याही सबबी न सांगता त्याचे म्हणणे ऐकून त्यावरील उपाय सुचवायला हवा , म्हणजे बालकाच्या मनात आईविषयी विश्वास निर्माण होतो त्यामुळे बालक कोणतीही गोष्ट आईपासून लपविणार नाही.

तसेच कधी कधी काही आया घरी पाहुणे आले असता त्यांच्यासमोर आपली फजिती नको म्हणून बालकाकडे लक्ष देतात व त्याचा हट्ट पुरवितात. आईची हिच मानसिकता जाणून घेवून बालक घरी पाहुणे आल्यावर हट्टीपणा करून लक्ष वेधून घेतात.

- **समान वागणूक** — आईने आपल्याच अपत्यांमध्ये बुद्धिमत्ता, रूप म्हणजे सुंदर / कुरूप या गुणांवर भेदाभेद करू नये अन्यथा बालकाच्या मनात आईविषयी रागाची भावना व भावंडाविषयी द्वेष भावनेची निर्मिती होवू शकते. हे टाळण्यासाठी मातेने अपत्यांना समान वागणूक द्यावी.
- **सकारात्मकता** — आई स्वतः आशावादी व सकारात्मक वृत्तीची असावी तरच ती बालकामध्ये सकारात्मकता निर्माण करू शकेल. बालक अनुकरणप्रिय असल्याने आई जर निराशावादी असेल तर ती बालकाला आशावादी बनविण्यास अक्षम ठरेल.
- **लहान भावंडाविषयी जिवाळा** — आईला दुसऱ्यांदा अपत्यप्राप्ती होत असल्यास तिने मोठ्या अपत्याला त्याची कल्पना देवून 'तु आता मोठा तारी / दादा होणार आहेस. तुला लहान बाळाची कामे पण करावी लागतील असे सांगितल्यास बालकाला स्वतः मोठे झाल्याची जाणीव निर्माण होईल पण त्याचबरोबर लहान भावंडाविषयी द्वेषन वाटता जिवाळा निर्माण होईल तसेच आई लहान भावंड आले तरी आपल्याकडे दुर्लक्ष करणार नाही ही खात्री देखील वाटे.
- **अवास्तव अपेक्षा** — आईला आपल्या अपत्याच्या शारीरिक व बौद्धिक क्षमतांची पूर्ण कल्पना असायला हवी. त्यानुसारच तिने आपल्या अपत्याकडून कोणत्याही बाबतीत अपेक्षा ठेवायला हवी. म्हणजे अपेक्षाभंगाचे दुःख बालकाच्या वाट्याला येणार नाही व त्याच्यामध्ये न्युनगंडाची भावना निर्माण होणार नाही.
- **व्यक्तिमत्त्वाचा सन्मान** — बालक लहान असला तरी त्याचे स्वतंत्र व्यक्तिमत्व आहे याची जाणीव आईने ठेवावी. बालकाच्या भावना, मत, विचार यांना योग्य स्थान मातेने द्यावे. बालकाला योग्य सवंगड्यांमध्ये खेळण्याची व मिसळण्याची संधी तसेच योग्य सवंगड्याची निवड करण्यास आईने सहकार्य व मार्गदर्शन करावे. बालकाचे सामाजिक समायोजन योग्य होण्याच्या दृष्टिने आईने प्रयत्न करावेत.
- **बालकाचे दोष** — बालकाच्या एखाद्या दोषाचा किंवा वाईट वर्तनाची चर्चा बालकाच्या किंवा स्वतःच्या मित्रमैत्रिणी समोर करू नये. उदा :. अंथरुण ओले करणे. तसेच बालकाने सांगितलेल्या गोष्टीवर अविश्वास न दाखवता शाहनिशा करावी त्यामुळे बालक विश्वासाने आपल्या मनातील गोष्टी आईला सांगेल.
- **आईवडील मतैक्य** — बालकाचे संगोपन करीत असता एखाद्या बाबीवर आई-वडीलांची एक वाक्यता असावी कारण बालकाच्या जर लक्षात आले की या दोघांमध्ये भिन्नता किंवा विसंवाद आहे तर बालक सोई नुसार आपला हट्ट दोघांकडूनही पूर्ण करून घेतो.
- **घरातील मंडळी विषयी आस्था** — आईने बालकाच्या मनात बालपणापासून आपल्या केवळ माहेरच्या मंडळीबद्दल खूप चांगले व सासरच्या मंडळीबद्दल वाईट गोष्टी किंवा त्यांचे दोषच भरवू नयेत. उलटपक्षी माहेर व सासरचा योग्य समन्वय साधून मोठ्या व्यक्तीबद्दल मग ती आईची आवडती असो व नसो बालकाला आदरच , आस्था , प्रेम वाटायला हवे. असे संस्कार आईने केल्यास बालक मोठे झाल्यावर त्याला आईबद्दल प्रेम, आदर वाढीसच लागेल.आईने कोणत्याही व्यक्तिविषयी बालकाचा पूर्वग्रह करून देवू नये.
- **संघर्ष टाळणे** :— बालकाचे व्यक्तिमत्व चांगले घडवायचे असल्यास आई वडिलांनी स्वतःचे इगो, अहंम बाजुला ठेवावेत. घरात सतत संघर्ष, तू तू मै मै बालकासमोर टाळायलाच हवे. त्यामुळे बालकाला घरी सुरक्षित वाटेल व कोणत्याही ताणाखाली तो असणार नाही.

- **प्रदर्शन नको** — आई वडिलांनी बालकासमोर जसे :—सतत भांडणे, संघर्ष करू नयेत तर घरातील वातावरण आनंदी, प्रसन्न राहील याची काळजी घ्यायला हवी, त्याचप्रमाणे आपल्या प्रेमाचे प्रदर्शनही आई वडिलांनी बालकासमोर करू नये. बालक ४ वर्षांचे झाल्यावर त्याला वेगळे झोपवावे. बालक आई वडिलांजवळ झोपत असल्यास आई वडिलांनी योग्य दक्षता घ्यावी. बालकाच्या मनात त्यांच्याविषयी राग, असूया वाढू नये याची काळजी घ्यावी.

निष्कर्ष

विद्वानांनी मातापित्यांना उद्देशून एक सुवचन सांगितले की,

“स्नेहेनैव हि पालनं अति परं कुर्वन्तु ना लालनम् ।

युक्तं ना बहु ताडनं खलु सदा कालेऽस्तु रे दण्डनम् ।

सुत्रार्थैव सु-दर्शनं तव शिशौ सत्यं हि वाक्यं मम ॥”

अर्थात स्नेहाने पालन कर, पण अति लाड करू नकोस, अधिक मार देखील योग्य नाही, पण योग्यवेळी दंड (शिक्षा) ही आवश्यक आहे. ही सूत्रे जर तुझ्या बालसंगोपनामध्ये असतील तर संस्काराचे योग्य दर्शन तुझ्या बालकामध्ये दिसेल हे माझे वाक्य सत्य होय.

- सिम्पसन यांनी केलेल्या अध्ययनामध्ये असे आढळले की पाच ते सात वर्षे वयोगटातील मुलांना वडिलांपेक्षा आईचा आवडते कारण आईचा सहवास त्यांना अधिक काळपर्यंत मिळतो.
- आई केवळ तोंडी सूचना न देता स्वतःच्या कृतीतून, आचरणातून बालकावर चांगले संस्कार करू शकते.
- आईच्या उक्ती व कृतीमध्ये फरक असता कामा नये.
- आईच्या व्यक्तिमत्त्वाचा बालकावर सर्वात जास्त प्रभाव पडत असल्याने बालकाच्या विकासात तिची भूमिका अनन्य साधारण असते. तिने उत्तम संस्कार बालकावर केल्यास राष्ट्राला उत्तम संस्कारी नागरिक मिळेल हे निर्विवाद सत्य!

संदर्भ सूचि

- ◆ मानव विकास — प्रा.डॉ. लिना कांडलकर, विद्या प्रकाशन, नागपूर
- ◆ मानवी विकास — डॉ. सुजाता सबाने / प्रिया कांबळे / डॉ. सीमा भुईभार साईज्योती प्रकाशन, नागपूर
- ◆ <https://healthunits.com>

महाकवी : वामनदादा कर्डक यांच्या गीतांतील सर्वस्पर्शी सामाजिक-स्त्री जाणिवा

संशोधक विद्यार्थी

प्रा. नरेंद्रकुमार शिवाजीराव कदम

कला, वाणिज्य व विज्ञान महा. मारेगाव,

जि. यवतमाळ — ४४५३०३

narendrakadam358@gmail.com

मार्गदर्शक

डॉ. केशव सखाराम देशमुख,

(मराठी विभागप्रमुख)

भाषा साहित्य व संस्कृती संकुल,

स्वा. रा. ति. म. वि. नांदेड.

प्रास्ताविक :

बुद्ध, फुले, शाहू अन् आंबेडकरी विचार तत्वप्रणालीची समाज मनात पेरणी करणारी महाकवी वामनदादा कर्डक यांची गीत/गाणी सर्वश्रुत आहेत. समग्र आंबेडकरी चळवळीचा व्यापक आलेख आपल्या अखंड भ्रमंतीतून, सुक्ष्मनिरीक्षण परिक्षणातून, ध्यास वेड्या सखोल चिंतनातून चिरंतन स्वरूपात अक्षय लेणी सारखा कोरून ठेवला. तह्यात बेकार राहून अर्थ पोटी वणवण फिरून फाटक्या परिस्थितीत आंबेडकरी युगाचा सर्वात प्रभावी व लोकविलक्षण प्रतिभेचा श्रीमंत धनी. अशी लोकोत्तर मुद्रा उमटवली.

प्रस्तुत लेखात त्यांच्या आंबेडकरी चळवळी व्यतिरिक्त इतर अन्य गीतांचा भावस्पर्शी जाणिवांचा धावता आढावा घेण्याचा अल्पसा प्रयत्न केला आहे.

लोककवी ही बिरूदावली सर्वसामान्य लोकांनीच वामनदादा कर्डक यांना आत्मसन्मानाने बहाल केली. हेही इथल्या सांस्कृतिक इतिहासाचं वास्तव आहे. कुठल्याही सृजनकर्त्याच्या त्यांच्या रचना ह्या जेव्हा मी, माझी जात, माझा धर्म ह्या सिमित अहंतेच्या सिमारेषा ओलांडून अधिक मानवी समाज समुदायाच्या होतात, तेव्हाच तो लोकसमुहाच्या भावभावना अभिव्यक्तीचा एक सर्व समावेशक उद्गार होत असतो.

महाकवी वामनदादा कर्डक यांची रचना यांची साक्षकृत आहे. याचा प्रत्यत आपणास येतो. पुढील काव्यलेणी पहा.

“नदीच्या पल्याड बाई
झाडी लई दाट
इथूनच जाते माझ्या
माहेराची वाट.” (वाटचाल, पृ. ३९).

आता या गेय काव्यात एका सासुरवासिनीच्या अंतःकरणातील माहेरा विषयीची ओढ पहा. किती आत्मलक्ष्मी अन् तरलतेनं शब्दांकित झाली. आपला भारत देश असंख्य जाती, पोटजाती, नानाविधपंथ, धर्म अन् विविध परंपरांनी व्यापलेला आहे. लेकबाळ, आई जात ही सर्वथा सर्वच जाती पंथात अनिवार्य घटक म्हणून अस्तित्वात आहे. प्रत्येक विवाहतेला माहेर आहेत, अशा सर्वच स्त्रियांच्या माहेराच्या ओढीची आर्तता वामनदादा कर्डक यांनी काळजाच्या वलयाने शब्दांकित केली आहे.

‘माहेर’ हा काळजाच्या देठातील स्त्रीयांसाठीचा महान ठेवा! ज्या घरात आपण जन्मलो.... रांगलो... बागडलो. लहानाचे मोठे झालो. त्या आपल्या आई—बाप—भाऊ—बहिणी सख्या नातलगांना सोडून ‘सासरी’ जाणाऱ्या कोवळ्या काळजाची माहेरच्या भेटीची कासाविसता वामनदादानी टिपली.....

“पंख पाखरा देरे मला

माहेराला जाया

पल्ला शंभर कोसांचा दूरं

जीव आईला भेटाया झूरं
दादाही येईना न्याया
पंख पाखरा देरे मला
माहेराला जाया...!!” (पृ. ११९).

अशीच माहेराची तीव्र ओढ अन् सासरच्या कष्टकरी लोकजीवनाची वस्तुस्थिती पुढील गेय काव्यात अप्रमिरित्या ह्या अविट आत्मधुनी अभिव्यक्त झालीय.

“चल गं हरणे तुरूतुरू
चिमण्या उडती भुरू भुरू
भर भर भर पाय उचल चल
रान मळ्याच वाट धरू ॥
मोटकरी या पाटकरी
घ्या हो विसावा थोडातरी
राव जरासे या चिलीमीचे
झुरके मारा झुरू झुरू ॥
या गावातील सुहासिनी
पाटांवरती धुता धुनी
आला म्हणती माझा मुन्हाळी
दिसता कोणी वाटसरू....!!
बसलाय वामन बांधावरी
हुरड्यासंगं न्याहरी करी
एकटाच खात न्हाय, मला काय देत न्हाय
तोंड काय चाललं चुरू चुरू॥”

भारतीय त्यातल्यात्यात मराठमोळ्या महाराष्ट्रीय लोकजीवनाची त्राडी वामनदादांना गवसली आहे. एवढेच नाही तर, त्यांच्या दारिद्र्यमय आयुष्यानचं त्यांना अनुभूतीला दिली होती. सच्चा कलावंत आगी होरपळूनही शंभर नंबरी सोन्यासारखी अधिकचं तेजोमय निखरत जातो. त्याचा ज्वलंत दाखला म्हणजे महाकवी वामनदादा कर्डक यांची सृजनदृष्टी होय.

त्या दृष्टीनं ही पुढील रचना पहा...

“या भुई भुई भुई धारा
हा शिवार भिजवा सारा
उगवा मोत्याचा चारा
गं साजणी॥
मग येई बाई दिवाळी
आनंदे लेकी बाळी
माहेरी नेत मुन्हाळी
गं साजणी ॥
तो वामन होई वारा
घामाच्या सुखवी धारा

लई बंधु माझा प्यारा
गं साजणी ॥” (मोहळ, पृ. ३८).

सासरी शेतीत कष्टणाच्या लेकीबाळींचा घाम सुखविण्यासाठी वाऱ्याची मंद बुकूल होणाऱ्या ह्या कवीचं सुहृदयच त्याला ‘महाकवी’ या सर्वोच्च पदावर आपसुक आरूढ करतं.

“नवं हे नव्हाळीचं, शेत हे गव्हाळीचं
शेजारी पीक डोले साळीचं
देणं हे माय माझ्या काळीचं”

अशा गीतामधूनही काळी मायच्या देणगीची अन् घाम गाळणाऱ्या शेत मजुरांच्या कष्टाची ‘सनद’ हा महाकवी राबणाऱ्या जीवांना बहाल करतांना दिसतो. सासरी नांदाया जाणारी नववधु म्हणजे माय बापाच्या काळजाचा घडं, जीला आजवर तळहाताच्या फोडावाणी जपून न्हातं धुतं केलं. तिच्या शिलाची तिजोरी शाबुत ठेवून गरतीचा संसार, प्रपंच कठोरतेनं कसा नेटका करावा यासाठी मायचं काळीज पाझरत. त्या पाझराची पाखर महाकवी वामनदादा कर्डक अशी योजवितात

“मुली जाशील आता दिल्या घरी
बोल आईचे ठेवून अंतरी
जरा जपून वागावं सासरी.” (मोहळ पृ. ३९).

समस्त नारी विश्वाच्या जीवन हिंदोळाचा हेलकावा कसा सांभाळला पाहिजे याचं सुखसुतच दिशादर्शक ठरावं असं चिरंतन सत्य हा महाकवी अधोरेखित करतो.

अशीच काळजाच्या मुशीतून ओसंडून प्रवाहित होणारी मातृहृदयाची थोरवी पुढील गीतात ध्वनीत झाली.

“निज निज माझ्या बाळा,
काळजाच्या देठा.
तुझ्या पाळण्यात माझ्या
माहेराच्या पेठा.

तूच माझा आळा बाळा
तूच गळसरी

कशाला रे जावू आता
सोनाराच्या दारी.”

सराफा—सोनारांच्या हिरेरत्न जडीत सुवर्ण अलंकाराहूनही एका मातेसाठी आपलं छकुलं अनमोल असतं. गरीबीचा शिलाचा संसार करणाऱ्या या भूमीतील कोट्यावधी माय माऊल्यांच्या भावनिर्मितीचा शिलालेख म्हणजे महाकवी वामनदादा कर्डकांची गाणी होत.

भारतीय सैन्यात नोकरीला असणाऱ्या आपल्या भावाला एक गरीब—दुबळी बहीण काय मागते? आणि कशासाठी मागते? याची काळजाला गदगडून सोडणारी ही अक्षय रचना पहा —

“बंदू रं शिपाया, तू दे रं दे रूपया
होळीच्या सणाला रं चोळीच्या खणाला
चवलीचा चुडा मी ह्या मनगटी भरीन
चवलीच्या बाळ्या बिंदल्या बाळाला करीन.
ऱ्हातं रं तान्हं माझं उन्हात उघडं
झाकाया पुरंना रं आरधं लुगडं

काचेचं मणी म्हणजे पोतीत वोवीन
नारीचं लेणं आलं बाजारी नवीनं
धन्याचं नाव हाती गोदावं म्हणते
बंदूच्या नावासाठी नांदावं म्हणते.” (मोहळ, पृ. ४०).

गरिबीतही सुखाचा संसार करणाऱ्या शीलवंतीची अशी काव्यगाथा मराठी साहित्यान शोधूनही सापडणार नाही? माहेरच्या संस्काराची कष्ट उपसण्याची शिंदोरी पाठीशी बांधणारी नवविवाहिता मायेच्या उर्जेनं राबते. त्याचा दिव्य सन्मान महाकवी वामनदादा कर्डकांची लेखणी किती सूचकतेनं करते.

“घर घरलं जातं, माझं सरलं गं दळण
घरीच दळते दळणं, माझ्या आईचं वळण...”

जात्यावरील ओवी सदृश्य गाण्यातून सुरावटीसह आपल्याही अंतरा निनादल्याशिवाय राहत नाही. शिक्षणाचं वारं स्वतंत्र्य भारतातील दऱ्या खोऱ्यात, खेड्यापाड्यात वाहू लागलं अन् अडाणी असणाऱ्या कष्टकऱ्यांची लेकर शाळेत जाऊ लागली. काबाडकष्ट उपसून लेकरांना शिक्षण देणाऱ्या माय-माऊल्यांना उमेदीचा नवा दिलासा देणारी गाणीही वामनदादांनी लिहिली. —

“बाई जाईल तुझं दुःख सारं
बाळ होईल तुझं फौजदार ” (मोहळ, पृ. ५६).

बहुजनांची लेकरं प्रशासकीय सेवेत रुजू होऊन मोठ मोठी पद भूषवित आहेत. अशी भवितव्याची ग्वाही महाकवीच्या गीतांत पाहावयास मिळते.

“नदीच्या वाटं, चुन चुन काटं
चुन चुन करती पायी
पोर चालत राही.” (मोहळ, पृ. ५४).

सारख्या रचनांमधूनही सासुरवाशिनांच्या कष्टप्रद जीवन संघर्षाची बोलकी अन् तितकीच वास्तव कहाणी या महाकवीनं चित्रांकित केली आहे.

मानवी स्वभावाचं विश्लेषण करणं तस कठीणचं कारण तो चित्रविचित्र भावभावनांच्या गुंत्यात गुरफटलेला तरीही त्या त्या स्वभाव विशेषांच्या खोल तळात शिरून त्याचे बारकावे आपल्या सृजनात टिपणं हाही हातखंडा महाकवी वामनदादा कर्डकांनी सिध्द करून दाखविला आहे.—

“हयो हयो हे पाव्हण, सखुचं मेव्हणं
हिच्याकडं पाहून हसतं गं
काही तरी घोटाळा दिसतयं गं
गुळाला मुंगळा चिकटून कसं
काहीतरी मेथकुट दिसतयं तसं
वामनाचा चेला, कसा बघा मेला
मोठं मोठं डोळं करून बघतयं गं.”

तारूण्यसुलभ युवा-युवतींच्या मनातील परस्पर आकर्षण नैसर्गिक प्रवृत्ती व तिला रिती-रूढीने घातलेली नैतिकतेची आडकाठी इतक्या सहजतेने हा महाकवी नाट्यमय रूपाने प्रकटतो आहे.

प्रगत काळात मुंबई सारख्या महानगरातील तारूणांच्या छछोर धुंडाळाही मार्मिकतेनं हा महाकवी होतो.

“नजर विषारी असते गं या मेल्याची
वाटते गं किती या मुंबई वाल्यांची

वरूनी दसिती हे साधे भोळे
तरूणीवर यांचे डोळे
कावळे जणू हे काळे
नित करती चावट चाळे
मज नको नको ही भवती,
पिडा मावाल्यांची...”

भटक्या विमुक्तांची फरकट, कष्टकरी शेतकरी यांच्या भोळसरपणाचा फायदा इथली लुबाड, मगुरी प्रवृत्ती
कशी होते याचीही नोंद वामनदादांनी घेतली —

“भटक्या किती तरी जाती
सांग कुटं कुटं ज्हाती
घेवून तरटाचं तरटं
कसंतरी उभारती घरटं
सांगा कुटं काय खाती...”

किंवा

“शेतकरी राजा भोळा रं
त्याचा कुणीबी कापतोय गळा रं॥

आणि —

“पोटाच्या खळगीसाठी
बांधून बिऱ्हांडपाठी
तांडा चालला

तांडा चालला....” (मोहळ, पृ. ५५).

ऊसतोड कामगार असोत, शेतीत राबणारा शेतकरी, ह्या वंचितांना सदैव लुबाडणाऱ्या धन-दांडग्यांच्या
अमानूष छळ, पिळवणुकीचा व्याकुळ करणारा इतिवृत्तच या महाकवींनी अधोरेखित करत सांस्कृतिक ठेव्याचा वाटा
सुध्दा मागितला आहे. उमेदीचा काळा संपू लागला की, जीवनाचा खरा अर्थ जाणवू लागतो. तरूणाईत मात्र लाथ
मारेल तिथं पाणी काढण्याची ऊर्मी असते. परंतु, जेव्हा आपल्या कार्याचे मूल्यमापन होऊन लोक आपल्याला नाकारू
लागतात, तेव्हा आत्मपरिक्षणाची महती कळून आपणच आपल्या आयुष्याकडे तिऱ्हातपणे बघू लागतो. एक सेवक
म्हणून सेवा दिल्यानंतर आपणालाच आत्मपरिक्षण करण्यास भाग पाडते,

केस माझे हे जेव्हा गळू लागले
तेव्हा जीन मला हे कळू लागले ॥ धृ॥

गोडी होती मधाची मला जोवरी
लाख लटकून होते मोहोळा परी

संपता अर्क सारे पळू लागले...(मोहळ, पृ. ४१).

माणूस म्हटला की, त्याला सारे ऋतुचक्र मान्य करावे लागते. मनुष्यस्वभावाला निसर्ग निर्मित काही सामाजिक
बांधिलकी जपावी लागते अशा गीतांतून मानवी जीवनाच्या सर्व अंगांना स्पर्श करणारी वामनदादांची गीतं प्रवाहित होत
जातात.

निष्कर्ष

- १) वामनदादा कर्डक यांनी लोकतत्वीय स्त्री सामाजिक जाणिवेतून गीतांची रचना केली.
- २) स्त्री संवेदनेतून स्त्री रूपाची अनेक स्त्रीशिल्प स्त्री जाणिवेच्या गीतांतून साकारलेली आहेत.
- ३) मानवी स्वभावाचं दर्शन, भावभावनांची गुंतणूक, त्यातील सुक्ष्म बारकावे हेरण्याची सर्वस्पर्शी जाणीव ही वामनदादांच्या गीतांची वैशिष्ट्ये.
- ४) स्त्री, शेतकरी, कामगार या वंचितांच्या सामाजिक जाणिवेला गीतांतून साकारण्याची हातोटी ही महाकवीची सृजनदृष्टी होय.

संदर्भ ग्रंथ सूची :

- १) कर्डक, वामन : वाटचाल, प्रबोधन प्रकाशक, औरंगाबाद, १९७२.
- २) कर्डक, वामन : मोहळ, आनंद प्रकाशन, औरंगाबाद, नं. आ. २०१६.
- ३) काळबांडे, अनिल : आंबेडकरी प्रतिभावंत:महाकवी वामनदादा कर्डक, साक्ष प्रकाशन, नांदेड.
- ४) कर्डक, वामनदादा : लोककवी वामनदादा कर्डक गौरवग्रंथ (संपा.) भोळे, मधुकर व इतर.

मराठी साहित्य आणि समाज

डॉ. गजानन व्ही निचत
विरजी भिमजी महाविद्यालय दारव्हा,
जि. यवतमाळ

सारांश –

साहित्य आणि समाजाच्या संबंधाची सततची चर्चा होत असते. आणि साहित्य समाजापासून तुटत असल्याचे एक सूरही निघत असतो मराठी साहित्य काळाबरोबर धावत नाही किंवा नव्या काळाची आव्हाने पेलण्यास मराठी साहित्य असमर्थ ठरत असते. अशासारखी काही विधानेही काही मंडळी करित असते. अश्या विधानामागे काही कारणे असते. उदा. जुन्या साहित्याबद्दलचे प्रेम नव्या साहित्याबद्दलची अनास्था किंवा नव्याची वाचनाचे नसते. अश्या विधानामागे भावडेपणा अधिक असतो. आजच्या मराठी साहित्याचा विचार केला तर गेल्या काही दशकांच्या तुलनेत ते अधिक समाजाभिमुख असते. समाजामध्ये मराठी साहित्याचे योगदान कसे महत्वपूर्ण आहे आणि मराठी साहित्याची वैचारीक भूमिका पारंपारीक ग्रामीण समाजाच्या स्वरूपाला पुर्णपणे बदलून टाकणारी आहे. फुले, आबेडकर मार्क्स यांच्या व्यापक तत्वज्ञानाला आपल्या समीक्षेत स्थान देवून स्वतंत्र समीक्षालेखन करण्याचा प्रयत्न केला आहे. म्हणून त्यांच्या समीक्षेला वेगळे तात्विक मुल्य प्राप्त होतांना दिसते. मराठी साहित्य हे समाजाला तसेच समाजातील लोकांना प्रेरणा देण्याचे कार्य करते. समाज आहे म्हणून साहित्य आहे. भाषा आणि साहित्य यांच्यामध्ये मानवी मनांना एकत्र आणण्याची शक्ती फार विशेषत्वाने असते.

प्रस्तावना :

समाज आहे म्हणून साहित्य आहे. भाषा आणि साहित्य यांच्यामध्ये मानवी मनांना एकत्र आणण्याची शक्ती फार विशेषत्वाने असते. साहित्यातून व्यक्तिनिष्ठ आणि साहित्य जिवनचित्रण असले तरी अप्रत्यक्षपणे ते समाजजिवनाचे प्रतिबिंबच असताना दिसते. देवलांचे शारदा हे नाटक सामाजिक होते कारण त्यात बाला जरठ विवाहाचे चित्रण आढळते. राम गणेश गडकरी यांचे एकच प्याला हे नाटक दारूच्या दुष्परिणामाचे चित्रण करते तेव्हा सामाजिक नाटक ठरते. समाजातील जडणघडणीमध्ये मराठी साहित्याची भूमिका अत्यंत महत्वाची आहे. समाजाचा विकास घडवून आणायचा असेल किंवा देशाची प्रगती असेल, अधोगती असेल त्याचा सार साहित्यामधून स्पष्ट होतो. आजच्या स्पर्धेच्या, बाजारिकरणाच्या व अनिश्चिततेच्या वातावरणात स्वतःच्या मूल्यव्यवस्थेबाबत सजगपणे विचार करणे समष्टीशी स्वतःला जोडून घेणे व त्याआधारे विवकी व कृतिशिल समाजनिर्मिती करणे या व्यापक सामाजिक उद्दिष्टांच्या पूर्ततेत साहित्य अत्यंत महत्वाची भूमिका बजावत असते. सामाजिक अंगाने केलेला साहित्यविचार म्हणूनच अत्यंत महत्वाचा ठरतो. हे मुल्य आणि त्यामधून त्यांची आकराला आलेली समीक्षेची वैचारीक चौकट नेहमी कशी आहे व ती परिवर्तनाच्या चळवळीचे परिवर्तनवादी साहित्याच्या चळवळीचे ग्रामीण साहित्याच्या चळवळीचे नेमके कोणते तत्वज्ञान मांडते. मानवी मनाला एकत्र गुंफण्याचे कार्य साहित्यातून घडत असते. साहित्य या संकल्पने विषयी विविध अभ्यासकांनी त्यांची भूमिका मांडली आहे. यांचा सुक्ष्म शोध या प्रकरणातून घेतला आहे.

उद्दिष्टे :

१. मराठी साहित्य आणि समाज यांचा संबंधाचे विश्लेषण.
२. मराठी साहित्याची समाजातील गरजेचे विश्लेषण करणे.

अध्ययनाची पध्दती:

प्रस्तुत शोधनिबंधाच्या दुष्टीने तथ्य संकलनासाठी आशय विश्लेषण पध्दतीचा वापर करून वृत्तपत्रांमधिल लेख, संदर्भग्रंथ, संशोधनपर लेख, मासिके, इंटरनेट, इत्यादी उपयोग करून सैध्दांतिक दृष्टिकोनातून तथ्यांचे विश्लेषण केले आहे.

१. समाजाच्या जडणघडणीतील घटक :-

समाजातील जडणघडणीमध्ये मराठी साहित्याची भूमिका अत्यंत महत्वाची आहे. समाजाचा विकास घडवून आणायचा असेल किंवा देशाची प्रगती असेल, अधोगती असेल त्याचा सार साहित्यामधून स्पष्ट होतो. आजच्या स्पर्धेच्या ,बाजारिकरणाच्या व अनिश्चिततेच्या वातावरणात स्वतःच्या मूल्यव्यवस्थेबाबत सजगपणे विचार करणे समष्टीशी स्वतःला जोडून घेणे व त्याआधारे विवकी व कृतिशिल समाजनिर्मिती करणे या व्यापक सामाजिक उद्दिष्टांच्या पूर्ततेत साहित्य अत्यंत महत्वाची भूमिका बजावत असते. सामाजिक अंगाने केलेला साहित्यविचार म्हणूनच अत्यंत महत्वाचा ठरतो.

२. मराठी साहित्याद्वारे समाजाला प्रेरणा :-

मराठी साहित्य हे समाजाला तसेच समाजातील लोकांना प्रेरणा देण्याचे कार्य करते. समाज आहे म्हणुन साहित्य आहे. भाषा आणि साहित्य यांच्यामध्ये मानवी मनांना एकत्र आणण्याची शक्ती फार विशेषत्वाने असते. साहित्य ही माणसाच्या मानवी मनाला एकजुट होण्याची प्रेरणा देते आणि या प्रेरणेच्या आधारे समाजात वास्तव्य करणारा साहित्यीक साहित्यकृतीची निर्मिती करीत असतो.व समाजाच्या स्थितीवर साहित्याच्या आधारे आपले मत मांडत असतो.

३.साहित्य हे मानवाचा विकास घडवून आणण्यास सहकार्ये करते :-

मानवी मनाला एकत्र गुंफण्याचे कार्य भाषा व साहित्यातून घडत असते. साहित्य या संकल्पने विषयी विविध अभ्यासकांनी त्यांची भूमिका मांडली आहे. साहित्याचे स्वरूप प्रयोजने मांडली आहे.भाषा आणि साहित्य यांच्या ऋणुबंधातून मानवी समाज कसा घडत जातो, त्याची जीवनमुल्य कोणती आहेत , त्याची जाणवा त्याचे सुख दुख त्याची आशा अकांक्षा आणि जीवन जगण्याची अपार श्रद्धा त्यामागील अध्यात्मिक अधिष्ठान किती सकसपणे पोसले जाते त्याचेही चिंतन साहित्य करते.

४. साहित्याचा परिणाम समाजावर होते :-

मराठी साहित्यात परिवर्तन झाले की त्याचा परिणाम समाजावर पडतो आणि समाजात सुध्दा परिवर्तन घडवून येण्यास सुरुवात होते. कोणत्याही भाषेतील साहित्याला जशी भाषा आधारभुत असते तसेच समाज देखील पायाभुत असतो. त्यामुळे भाषा आणि साहित्याचा अतिप्राचीन काळापासून अनुबंध आहे.समाज जीवनामध्ये जसे परिवर्तन झाले तसे साहित्य क्षेत्रामध्ये परिवर्तन झाले. नवनविन भाषाविषयी संकल्पना, भाषासिंध्यात , साहित्याविषयीचा सिध्दांत स्पष्ट झाले आहेत. समीक्षात्मक लेखनपध्दती निर्माण झाली तसे साहित्यामध्ये विविध प्रवाह निर्माण झाले आहेत.म्हणून समाज व साहित्य यांच्यात संबंध प्रस्थापित होते.

५. वास्तव स्थितीचे आकलन :

साहित्यकृती ही प्रतिभेची निर्मिती असते आणि स्वतःची वैशिष्ट्ये पूर्णतः ती जपत असते. कविता, कादंबरी, साहित्य, इत्यादी द्वारे समाजातील वास्तव स्थितीचे दर्शन घडवून देण्याचे कार्य केल्या जाते. समाजात काय चालू आहे काय असायला पाहीजे याचे चित्रण रेखाटण्याचे कार्य मराठी साहित्य करीत असते.साहित्यात अनेक प्रवृत्ती आणि प्रकृतींची पात्रे आलेली असते. त्यांच्या कथेतुन येणार्या स्त्रियांना त्या प्रकारच्या दुःख सहन करणार्या , काही स्वार्थी तर काही शोशिक असतात. ग्रामिण कथेतील पुरुषपात्र परिस्थिती रेटयामुळे दबलेले , पिचलेले ,फसवले गेलेले तसेच उर्मट स्वभावाची पात्रे ही साहित्यातून प्रगट होतात.

६. कला व नितीचे पालन :-

कला आणि निती ही सामाजिक घटना असुन समाजाच्या सुव्यवस्थेसाठी समाजाकडून निर्माण केलेली ती एक मुल्यव्यवस्था असते. काव्याच्या किंवा साहित्याच्या बंधनरहीत स्वैर संचारामुळे समाजजीवनातही स्वैराचार निर्माण होईल. साहित्यने सामाजिक बंधने पाळली पाहिजेत असे नीतीवाद्यांचे म्हणणे आहे. कलाकृतीतून मानवी मनावर बरे वा वाईट परिणाम घडवता वेतात म्हणून कलावंताने सामाजिक जबाबदारीने अविष्कार करावा असे नैतिकवाद्यांचे म्हणणे आहे.

७. आत्मविष्काराचे कार्य :-

साहित्य वाचनाने होणाऱ्या जिज्ञासातृप्तीने आणि उद्बोधनाने वाचकाच्या ठिकाणी जी वृत्ती तयार होते तिलाच शुध्द आनंद म्हटल्या जाते. या आनंदच काव्यानंद असून ती स्थल-काल निरपेक्ष असतो. त्यासाठी रसिकसापेक्षा कल्पनाशक्तीची गरज मात्र असते.

८. साहित्य व समाज यांच्यात परस्पर संबंध :

साहित्य व समाज यांच्यात परस्पर संबंधाचा विचार ही गेल्या दीड शतकात विकसित झालेली ज्ञानशाखा आहे. हा अभ्यास एका अर्थाने सांस्कृतिक अभ्यासाचाच स्वतंत्र विभाग आहे. किंबहुना साहित्यकृतीचा समाजाशी व अंतिमता कल्पनाप्रणालीशी संबंध असतो..

९. काव्य म्हणजे जीवनभाष्य :-

साहित्य म्हणजे जीवनमान्य होय. कवीच्या मनातील आदर्श काव्यसृष्टी प्रस्थापित जीवनावर भाष्य करते. उदा. तुकोबांचे प्रबोधनावर अभंग तत्कालीन धर्म, समाज व्यवस्थेवरील भाष्य होते किंवा मर्ढेकरांचे काव्य तत्कालीन यंत्रयुगातील भाष्य होते. म्हणुन असे जीवनभाष्य करणे हे देखील काव्य प्रयोजन असु शकते.

१०. कल्पनानिर्मित प्रतिमासृष्टी हेच साहित्याचे कार्य :-

साहित्यामध्ये जीवनाचे चित्रणसा करून समाज जीवनाला गती देणे हे साहित्याचे प्रयोजन असुन मराठीतील जीवनवादी लेखक या विचारधारेचे आहेत कलावत समाजाचाच भाग आहे समाजाच अंतरंगातील संघर्ष चित्रीत करणे हे त्यांचे आदय कर्तव्य आहे. तसे वाङ्मयच पुरोगामी ठरते. असे ही विचारधारा मानले कलावादी लेखक यालाच बोधवादी किंवा प्रचारकी साहित्य मानतात. या भूमिकेतून हिरीरीने लिहीणे हे एक साहित्य प्रयोजन होय. साहित्याची निर्मीती ही तात्कालीक राजकीय व सामाजिक गरजा भागविण्यासाठी होत नाही. हे साहित्याचे साक्षात कार्य आहे. कल्पनानिर्मित प्रतिमासृष्टी हेच साहित्याचे कार्य असुन ते प्रचारकी साहित्याशी सुसंगत नाही.

निष्कर्ष :-

भारतासारख्या देशात समाजजीवनात अनेक प्रकारच्या अपूर्णता असलेल्या दिसून येतात. त्यास पूर्णत्व देण्याचे काम, त्या समस्यांना वाचा फोडण्याचे काम साहित्यातून झालेले आहे. मराठी कादंबरीच्या सुरुवातीपासूनच आपण तिचा सामाजिक जीवनाशी संबंध जोडून पाहू शकतो. मामा वरेरकरांची नाटके कामगारांच्या संपावर आधारित आहेत. तीही सामाजिक आहेत. कवितेतून येणाऱ्या सामाजिक जिवनातील उणिवांचे चित्रणही सामाजिक ठरते.

साहित्यातून व्यक्तिनिष्ठ आणि साहित्य जिवनचित्रण असले तरी अप्रत्यक्षपणे ते समाजजिवनाचे प्रतिबिंबच असताना दिसते. देवलांचे शारदा हे नाटक सामाजिक होते कारण त्यात बाला जरठ विवाहाचे चित्रण आढळते. राम गणेश गडकरी यांचे एकच प्याला हे नाटक दारूच्या दुष्परिणामाचे चित्रण करते तेव्हा सामाजिक नाटक ठरते.

संदर्भ ग्रंथ :-

- १) साहित्य आणि समाज एक आकलन — प्रा. गोकुळ शिखरे, डॉ. प्राजक्ता शिन्ने, शब्दालय प्रकाशन.
- २) मराठी साहित्य आणि संस्कृती —आनंद यादव .
- ३) साहित्य भाषा आणि समाज —मिलिंद बोकिल महुजा प्रकाशन गृह.
- ४) www.shodhganga.com
- ५) www.lokksatta.com.

लोकशाही आणि नक्षलवाद

प्रा. नीता पाठक

गुलाम नबी आझाद महाविद्यालय,
बारिशटाकळी जि. अकोला

भारत हा विविधतेने नटलेला वैशिष्ट्यपूर्ण देश म्हणून ओळखला जातो. धर्म, भाषा, रूढी, परंपरा, संस्कृती, चालीरिती अशा अनेक बाबतीत येथे विविधता आढळून येते. भारताला १५ ऑगस्ट १९४७ ला स्वातंत्र्य मिळाले. घटनाकारांनी भारतातील समाजिक परिस्थितीचा विचार करून संसदीय लोकशाही शासन प्रणालीचा स्विकार केला. डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांनी शोषणरहित समाज निर्माण व्हावा या उद्देशाने भारतीय संविधानाची निर्मिती केली. स्वातंत्र्य, समता, बंधुता, न्याय या मूल्यांना घटनेत स्थान देण्यात आले. “लोकशाही म्हणजे लोकांनी लोकांसाठी चालविलेले सुशासन होय. भारतीय लोकशाही ही तळागाळातील लोकांना न्याय देणारी पाहिजे असे अभिप्रेत होते. भारतीय राज्यघटनेच्या ३४२ व्या कलमात अधिसूचित केलेल्या जमातीची संख्या ६०० हुन अधिक आहे. सन २००१ च्या जनगणनेनुसार भारतातील आदिवासी जमातीच्या लोकांची एकूण लोकसंख्या ८ कोटी ४३ लक्ष आहे. आदिवासी लोकसंख्येच्या बाबतीत महाराष्ट्राचा चौथा क्रमांक लागतो. महाराष्ट्रातील आदिवासी जनतेमध्ये भिल्ल, गोंड गावित, महादेव कोळी, वारली, कोकणा ठाकर, कोला, कोरकु माडिया: गोंड, हळबा, परधान, कातकरी, पारधी, कोया इ. जमातीचा समावेश होतो. राज्यघटनेत त्यांचा उल्लेख अनुसूचित जमाती असा होतो परंतु त्यामुळे आदिवासी जनसमुहाची सामाजिक ओळख स्पष्ट होत नाही. आता देशभराच्या आदिवासी जनतेत नवे आत्मभान आल्याने व स्वताच्या अस्तीत्वाची जाणीव झाल्याने अनुसूचित जमाती ऐवजी आदिवासी या शब्दाचा वापर व्हावा व त्याला घटनात्मक संरक्षण देण्यात यावे असे आदिवासी जनतेला वाटू लागले आहे.

नक्षलवाद म्हणजे काय? :-

नक्षलवाद म्हणजे शस्त्राच्या बळावर हिंसक मार्गाचा अवलंब करून समाजात भीतीचे वातावरण निर्माण करून आपले ध्येय साध्य करणारी संघटना होय. “सत्ता बंदूकीच्या धाकावर निर्माण करता येते” या तत्वावर त्यांचा विश्वास आहे जॉन केटमच्या मते, “राजकीय उद्दिष्टे प्राप्त करण्यासाठी अवैधानिक मार्ग अवलंबणारी आणि हिंसात्मक कार्य करणारी संघटना म्हणजे नक्षलवाद होय.”

नक्षलवाद ही एक विचारसरणी आहे. नक्षलवाद या नावाला तात्वीक अर्थ आहे. हेगेलच्या डाव्या विचारसरणीनुसार कार्लमार्क्स समाजातील शोषित व उपेक्षित कामगारांना समान स्थान प्राप्त करून देणारा आद्य क्रांतीकारक आहे. त्यांचे विचार रशियामध्ये लेनिनने १९१७ ची बोलशेविक क्रांती करून अंमलात आणले. त्यानंतर चीनमध्ये १९४९ मध्ये माओत्सेतुंग यांनी मार्क्सचा सिध्दांत स्विकारला व चीनमध्ये सांस्कृतिक क्रांती घडवून आणली. हाच माओवादी साम्यवादी विचार नक्षलवाद म्हणून नक्षलवादी या गावातून प्रत्यक्षात उदयाला आला.

नक्षलवादाची पार्श्वभूमी :-

भारताच्या राजकीय, सामाजिक क्षेत्रात ‘नक्षलवाद’ हा शब्द इ.स. १९६७ पासून प्रचलित झाला. अल्प कालावधीत या नक्षलवादी आंदोलनाने व्यापक भागोलिक प्रदेशात आपले वर्चस्व निर्माण केले. माओवादी क्रांतीच्या या लढ्याची सुरुवात पश्चिम बंगालच्या दार्जिलिंग जिल्ह्यातील नक्षलवादी या गावात झाली. चारू मुझूमदार यांनी जमीनदाराविरुद्ध या माओवादी विचारप्रणीत किसान आंदोलन सुरू

केले हाते. त्यामुळे गावाच्या नावावरून त्याला नक्षलवादी आंदोलन असे संबोधण्यात येऊ लागले. प्रारंभी जनतेच्या शस्त्रास्त्राने लढ्याची सुरुवात करण्यात आली. कोयता, कुन्हाड, धनुष्यबाण अशी ती हत्यारे होती. इ.स. १९८० च्या दशकात ही चळवळ अधिक व्यापक, आक्रमक व गतिमान झाली. ईशान्य – पुर्वेकडील राज्य ओरिसा, बिहार, छत्तीसगड, झारखंड, मध्यप्रदेश, आंध्रप्रदेश, महाराष्ट्र या राज्यातील बहुतांशी दूर्गम प्रदेशात व काही जिल्ह्यात या चळवळीचा प्रभाव दिसून येतो.

आदिवासी जमातीचा समावेश दूर्बल घटकात केला जातो. बहुतांश जमाती सामाजिक, आर्थिक, शैक्षणिक दृष्ट्या मागासलेल्या आहेत. आदिवासींच्या जीवनात जरी आता बदल झाला असला तरी अजूनही त्यांची दारिद्र्यापासून सुटका झालेली नाही. त्यांची सर्वात महत्वाची व गंभीर समस्या म्हणजे त्यांचे कमालीचे दारिद्र्य, उपासमार, कुपोषण, बालमृत्यु यागोष्टींचे मोठे प्रमाण, निर्वाहप्रधानता, स्थलांतरीत शेती, वेठविगारी, कर्जबाजारीपणा, आर्थिक शोषण, जंगलचे कायदे, अनिष्ट प्रथांचा शिरकाव, स्त्रियांचे शोषण, व्यसनाधिनता, शिक्षणाचा अभाव, भाषेची अडचण अशा अनेक समस्यांचा त्यांना सामना करवा लागतो. शिक्षणा अभावी आदिवासी तरूणांना नोकऱ्यांची संधी उपलब्ध होत नाही. परिणामी बेकारीच्या प्रश्नाला सामोरे जावे लागते. अशी परिस्थिती आहे.

वरील समस्यांचा विचार करता आदिवासींच्या विकासाकडे विशेष लक्ष देण्याची गरज सरकारला वाटली. समाज सुधारकांनी गांधीजींच्या प्रेरणेने आदिवासी मध्ये सुधारणा घडवून आणण्यासाठी बरेच प्रयत्न केलेत. जसे, १९२२ मध्ये भिल्लसेवा भारताच्या घटनेत आदिवासी जमातींना अनुसूचित जमाती असे संबोधण्यात येते. घटनेत केलेल्या महत्वपूर्ण तरतूदी अशा आहेत. समतेचा हक्क (कलम १४ ते १८), स्वातंत्र्याचा हक्क (कलम १९ ते २२), शोषणाविरुद्ध हक्क (कलम २३) तसेच मार्गदर्शक तत्वातील शैक्षणिक, आर्थिक विकासाची तरतूद (कलम ४६) कलम ३३० व ३३२ नुसार संसद विधीमंडळे तसेच स्थानिक स्वराज्य संस्थामध्ये लोकसंख्येच्या प्रमाणात प्रतिनिधीचा अधिकार, सार्वजनिक नोकऱ्यातील प्रतिनिधीत्वाचा दावा (कलम ३३५), राष्ट्रीय आयोग (कलम ३३८ अ) केंद्रसरकारचा एकात्मिक विकास प्रकल्प, केंद्राची आदिवासी महिला सशक्तीकरण योजना २००२-०३, मुलींसाठी वसतिगृहे, आश्रमशाळा, व्यावसायिक शिक्षण, राजीव गांधी राष्ट्रीय फेलोशिप, जंगलातील खेडी विकास कार्यक्रम, जंगल हक्कांना मान्यता अशा अनेक योजना केंद्रातर्फे राबविल्या जातात. महाराष्ट्र सुध्दा आदिवासींच्या विकासाच्या बाबतीत अग्रेसर आहे. महाराष्ट्रात १५ जानेवारी १९९२ पासून आदिवासी विकास विभागाची पुनर्रचना करण्यात आली. आदिवासींच्या विकासासाठी स्वयंसेवी संघटनांचे योगदानही लाभले आहे. परंतु या योजनांची अंमलबजावणी अतिशय प्रभावीपणे व काटेकोरपणे होणे गरजेचे आहे.

नक्षलवादी चळवळीने देखील आदिवासींना न्याय मिळवून देण्यासाठी संघर्ष सुरू केला. परंतु त्या चळवळीने सशस्त्र लढ्याचा पुरस्कार केला आहे. संधाल शेतकऱ्यांनी जमीनदाराविरुद्ध उठाव करून आपल्या जमीनी हस्तगत केल्या (मे १९६७) त्यांच्या विरुद्ध कृती करण्यास पोलीस गेले तर पोलीसांचाही सशस्त्र प्रतिकार केला. ह्या चळवळीत उघडपणे हिंसाचाराच्या वापराला प्रतिष्ठा दिली जाते. ग्रामीण भागातील गरीबी, विषमतेचा प्रश्न नक्षलवादी लोकांनीच पुढे आणला. गावाला शोषण व दडपशाहीपासून मुक्त करण्यासाठी लोकांचा सर्वात मोठा वर्गशत्रू हुडकुन काढून त्याला ठार मारण्यात येऊ लागले. नक्षलवाद हा अमानुष दमन व्यवस्थेशी निकराची झुंज देणारा मनस्वी तरूण रक्ताने शोधलेला एक मार्ग आहे. नक्षलवादी आदिवासींवर झालेल्या अन्यायाची त्वरीत दखल घेऊन न्याय मिळवून देतात. त्यामुळे आदिवासी नक्षलवाद्यांना हितचिंतक, रक्षक, मायबाप आहेत असे समजतात. अर्थात हा मार्ग विधीसंमत नसला तरी त्यांना दिलासा देणारा नक्कीच आहे.

परंतू नक्षलवादाचे आव्हान आज देशाच्या अंतर्गत सुरक्षेला आहे आणि देशाच्या विकासाच्या मार्गातील एक प्रमुख अडथळाही आहे. पण वास्तविक पाहता ते आव्हान देशातील लोकशाहीला आहे. शोषणरहित व समताधिष्ठीत समाजाची म्हणजेच आर्दश राज्याची निर्मिती हेच जर नक्षलवादाचे उद्दिष्ट असेल तर आपल्या संविधानाचे अंतीम उद्दिष्ट त्याहुनही व्यापक व उदात्त आहे. फरक आहे तो अंतीम उद्दिष्ट साध्य करण्याच्या मार्गाचा आणि हा फरक संसदीय लोकशाही समोर अडथळा ठरू पाहत आहे. ही चळवळ सुरुवातीला जशी होती तशी आज राहिली नाही. आदिवासींना लुबाडणे, घरे लुटणे अशी कामे यामध्ये होत असल्यामुळे आता या लोकांचाही या चळवळीला विरोध आहे. खरे तर नक्षलवादी बनण्याची यांची मुळीच इच्छा नाही. आपल्या प्राचिन गणपद्धतीच्या परंपरेतून आदिवासीही लोकशाहीची मुल्ये जतन करीत आला आहे. नक्षलवादी चळवळीचा विपरीत प्रभाव आदिवासींच्या जीवनावर पडतो. नक्षल बंदोबस्ताच्या नावाखाली आदिवासींचा आत्यंतीक छळ, पोलीस कोठडीतील बेदरकार हत्या, विनाचौकशी दिर्घकाळ तुरुंगवास, चौकशीसाठी आदिवासी स्त्री-पुरुषांचा छळ, संशयाच्या नावाखाली तुरुंगात डांबले जाणे, असे प्रकार घडतात. नक्षल समर्थक म्हणून तुरुंगाची हवा खावी लागते. शेकडो आरोपी आजही तुरुंगात आहेत त्यांच्या वरील केसेस संपतासंपत नाही. चंद्रपुर जिल्ह्यातील काही विद्यार्थ्यांना नक्षल समर्थक म्हणून अटक करण्यात आली. लोकशाही व्यवस्थेत या सशस्त्र लढ्याच्या मार्गाला स्थान नाही. खरे तर नक्षलवादाचा प्रभाव असलेल्या क्षेत्रातील जनतेपर्यंत विकासाच्या योजना पोहचल्या नसल्यामुळे स्थानिक आदिवासी लोकांचे त्यांना समर्थन मिळत गेले. जमीनदार, सावकार यांच्या प्रभावापासून नक्षलवादने आदिवासी लोकांना शोषणमुक्त करण्यासाठी पाऊले उचलली. त्यांची आर्थिक, राजकीय व्यवस्था ही भारतीय लोकशाहीपेक्षा चांगली आहे ही जाणीव त्यांच्यात निर्माण केली गेली. उदात्त स्वरूप असलेल्या भारतीय लोकशाहीची पाळेमुळे या भागात राज्यकर्त्यांनी योग्य प्रकारे रूजविल्यामुळे हा विरोधाभास तेथील जनतेमध्ये वाढीत गेलेला दिसतो. जमीनदार, सावकार, उद्योगपती यांच्याकडून खंडणी वसूल करणे, त्यातून नवीन शस्त्र खरेदी करणे, आपली दहशत वाढविणे असे त्याचे स्वरूप दिसून येते. स्थानिक गरीब लोकांना त्रास न देता शासन स्तरावरील यंत्रणा विस्कळीत करणे हा त्यांचा उद्देश दिसून येतो. सुरक्षाबले, पोलीसयंत्रणा, शाळा, रस्ते, पुल, राजकीय नेते हे त्यांचे लक्ष असते. अशावेळी स्थानिक जनतेचा सहभाग निश्चीतच धोकादायक असतो. म्हणून असे म्हणावेसे वाटते की, लोकशाहीचे खऱ्या अर्थाने सत्तेचे विकेंद्रीकरण या भागात झालेले नाही. स्वातंत्र्यानंतर इतक्या वर्षांमध्येही तेथे अन्नपाणी, आरोग्य, शिक्षण, रोजगार या प्राथमिक गरजा भागविल्या जात नाही. याचा दोष राज्यकर्त्यांची असंवेदनशिलता, चुकीचे धोरण, अयोग्य नेतृत्वाकडेच जातो. या दुर्गम भौगोलिक प्रदेशात नक्षलवादी पोहचू शकतात तर शासन का नाही? या भागातील युवकांना नक्षलवादकडे प्रवृत्त करण्यास विद्रोही संघटना यशस्वी ठरल्या आहेत. हे आव्हान मोडून काढण्यासाठी शासनाने लोकहित प्रश्नांना प्राथमिकता द्यायला पाहिजे याचा अर्थ नाही की, शासनाने आतापर्यंत काहीच केले नाही पण शासन कुठेतरी कमी पडले.

उपाययोजना :-

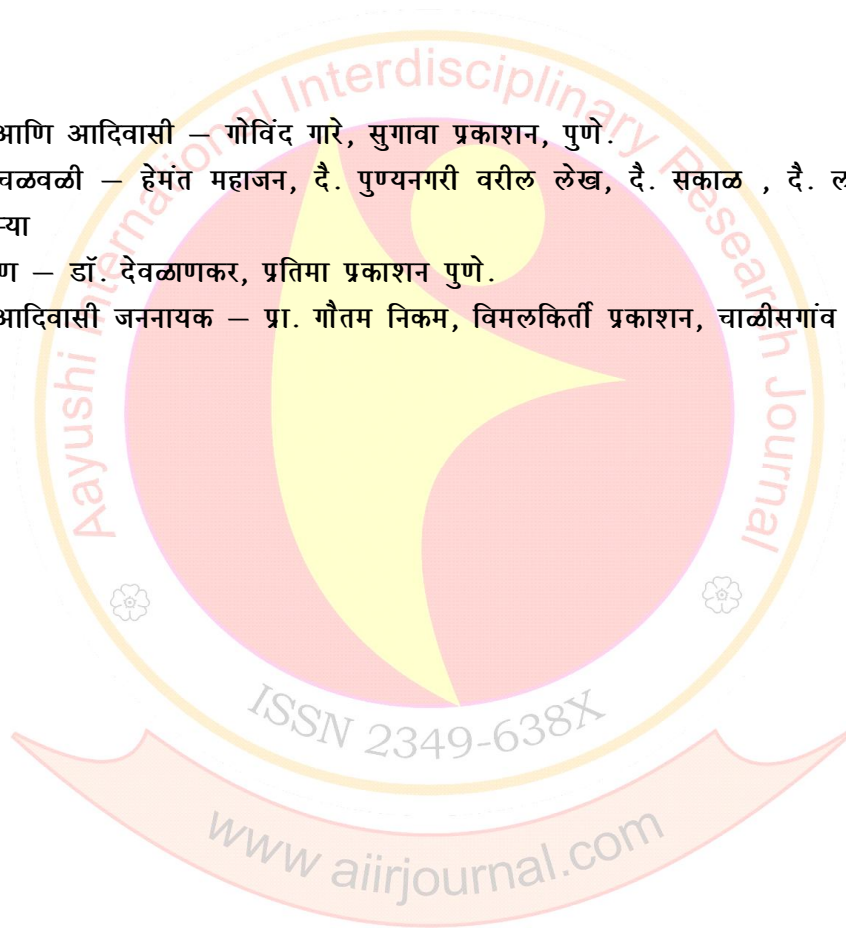
- १) शासनाच्या वेगवेगळ्या योजनांद्वारे स्थानिक लोकांशी संवाद साधणे जसे, परिवर्तन सभा, प्रशासन तूमच्या दारी २) आरोग्य शिबीरे, शिक्षणाद्वारे लोकांना जागृत करणे, त्यांच्यात विश्वास निर्माण करणे, पोलीस व जनतेमध्ये सलोखा निर्माण करणे, आदिवासी लोकांसाठी असणाऱ्या शासकीय योजना गावपातळीपर्यंत राबविल्या जाव्यात जसे, लघुउद्योग, कर्जवाटप, घरकुल योजना इ.

निष्कर्ष :-

सरकारची उदासिनता, समाजाचा निष्काळजीपणा, संरक्षणशून्य दारिद्र्य, नक्षलवाद्यांच्या कारवाया अशा अडचणीत या भागातील आदिवासी अडकलेला दिसतो. त्यामुळे लोकशाही इथे रूजली नाही. नक्षलवादाचा प्रभाव कमी करण्यासाठी दळण-वळणाची साधने, आरोग्य, शिक्षण, रस्ते, वीज, पाणी या पायाभूत सुविधा येथे पुरवाव्या लागतील. स्वच्छ व कार्यक्षम अधिकारी या क्षेत्रात असावेत. नक्षलवादा विरुद्ध सशस्त्र लढा देण्यासाठी योग्य प्रकारचे प्रशिक्षण व शस्त्रास्त्रे असणे तितकेच गरजेचे आहे. ज्या दिवशी नक्षलवादी व्यवस्थेचा प्रभाव कमी होईल त्या दिवशी खऱ्या अर्थाने लोकशाही स्वातंत्र्य मिळेल व इतर प्रश्नही मार्गी लागतील.

संदर्भ :-

१. नक्षलवादी आणि आदिवासी — गोविंद गारे, सुगावा प्रकाशन, पुणे.
२. नक्षलवादी चळवळी — हेमंत महाजन, दै. पुण्यनगरी वरील लेख, दै. सकाळ , दै. लाकमत, दै. लोकसत्ता मधील बातम्या
३. परराष्ट्र धोरण — डॉ. देवळाणकर, प्रतिमा प्रकाशन पुणे.
४. कांतीकारी आदिवासी जननायक — प्रा. गौतम निकम, विमलकिर्ती प्रकाशन, चाळीसगांव

मानवाधिकार आणि महिलांवर होणारा कौटूंबिक हिंसाचार

डॉ. महेंद्र अजाबराव पखाले
गुलाम नबी आझाद समाजकार्य महाविद्यालय, पुसद
जि. यवतमाळ (महाराष्ट्र राज्य)

प्रत्येक व्यक्ती हा निसर्गतः स्वातंत्र्य आणि समान आहे. निसर्गातच त्याला मुलभूत हक्क दिले आहे. त्याचे हनन कोणीही करू शकत नाही. लॉस्कीच्या मते, “अधिकार हे समाज जीवनाच्या अशा अटी आहेत की, त्या पूर्ण केल्याशिवाय व्यक्ती आपला सर्वांगीण विकास करू शकत नाही. यावरून मुलभूत हक्क हे मानवाला मिळालेली अमूल्य देणगी आहे असे म्हणावे लागते. त्याची कुणीही पायमल्ली करू शकत नाही. राजकीय विचारवंत रुसो ने म्हटले आहे की, प्रत्येक मनुष्य जन्मतःच स्वतंत्र आहे. परंतु तो असंख्य श्रृंखलांनी जखडलेला आहे.

इंग्लंडमध्ये १९१५ ‘मॅगनाकार्य’ ही मानवी हक्काची सनद सर्वप्रथम प्रकाशित करण्यात आली. त्यानुसार “कोणत्याही व्यक्तीचा गुन्हा सिद्ध होईपर्यंत त्याला गुन्हेगार ठरवून तुरुंगात टाकता येणार नाही. मानव अधिकाराच्या संदर्भात जागतिक स्तरावर प्रयत्न करण्यात येत आहे. १९७६ साली अमेरिकन स्वातंत्र्याचा जाहिरनामा प्रकाशित करण्यात आला. १७८९ साली फ्रेंच राज्यक्रांती झाली या क्रांतीने जगाला स्वातंत्र्य, समता, बंधुता ही लोकशाहीची आधारभूत तत्वे मानली. २६ ऑक्टोबर १९४५ साली जागतिक शांतता व सुव्यवस्था प्रस्थापित करण्यासाठी स्थापन झालेली संयुक्त राष्ट्रसंघाच्या सनदमध्ये मानवी हक्कांची घोषणा केली व १० डिसेंबर हा जागतिक मानवी हक्क दिन म्हणून साजरा केल्या जातो.

मनुष्य हा समाजशिल प्राणी आहे तो समाजाशिवाय राहू शकत नाही. मानवाच्या अनेक गरजा आहेत पण अन्न, वस्त्र, निवारा, आरोग्य ह्या गरजा महत्वाच्या आहेत. ह्या गरजा सोबतच इतरही गरजांची पूर्ती करण्यासाठी व त्यांच्या व्यक्तीमत्त्वाच्या जडणघडणीसाठी त्यांचे सामाजातील वास्तव्य मोलाचे आहे. पण ह्या गडतांच्या पूर्तीला नैतिकतेची, मानवतेची, कर्तव्याची, वर्तनाची नियमांची व सामाजिक जाणीवेची किनार म्हणजेच मानसाचे हक्क, अधिकार आणि कर्तव्य होय. ह्यालाच मानवाधिकार संबोधतात ते बाल, महिला, अपंग, तरुण, वृद्ध ह्या सर्वांशिच जुळलेले आहे. स्त्री व पुरुष यांना समान अधिकार आहे याची जाणीव होणे महत्वाचे आहे. जात, लिंग, धर्म असा भेदभाव संविधानात नाही, कायदयाबाबत स्त्रियांच्या मनातील अनादर दूर करून कायदा हे न्यायाने न्याय मिळवून देणारे साधन आहे हा विश्वास निर्माण करणे महत्वाचे आहे.

दुसऱ्या महायुद्धानंतर महला मानवाधिकारावर चर्चा सुरू झाली. जगाच्या पाठीवर सर्वात जास्त अत्याचार महिलांवर होतात म्हणून त्यांना विशेष अधिकार दिला तर त्या सन्मानपूर्वक जीवन व्यतीत करू शकतील हा त्यामागील उद्देश होता कारण हक्क अधिकार आणि कर्तव्यातून विकास होत असतो. बालक, महिला व युवक ह्या तिन्ही घटकांचे प्रश्न जिवाळ्याचे विषय आहेत. त्यात महिला विकासाला विशेष महत्त्व आहे. खर पाहता स्त्री आणि पुरुष हे परस्परांना पुरक असलेले घटक आहेत. एकमेकांच्या सहकार्याशिवाय, मदतीशिवाय ते अपूरे आहेत. ते एकमेकांवर अवलंबून आहेत म्हणूनच माताधिकारात स्त्रियांचे स्थान हे तेवढेच महत्वाचे आहे. स्वातंत्र्यानंतरच्या काळात स्त्रियांच्या परिस्थितीत सामाजिक, शैक्षणिक, सांस्कृतिक, आर्थिक, राजकीय ह्या सुधारणा होण्यास सुरुवात झाली, सार्वत्रिक शिक्षणाचा प्रसार, हिंदूविवाह कायदा, द्विभार्या प्रतिबंधक कायदा, वारसा हक्क कायदा, अज्ञान पालकत्वाचा कायदा, पोरगी, दत्तक विधान, गर्भपात कुटूंब नियोजन हुंडा विरोधी, बलात्कार विरोधी कायदा, देवदासी आणि बाठविवाह प्रथेला बंदी असे अनेक कायदे स्त्रियांसाठी निर्माण झाले पण त्या कायद्याचा तिला किती फायदा झाला ह्याचा विचार झाला पाहिजे. मलिांवर होणारे अत्याचार शोषण हे फार पूर्वीपासून चालत आले. भारतीय समाज व्यवस्था पूर्वापार चालत येणाऱ्या पुरुषप्रधान संस्कृतीच्या धुरावर उभारल्या गेली असल्यामुळे महिलांवर अत्याचार होण्यास कारणीभूत असलेल्या अनेक अनिष्ट रुढी

परंपरा, अंधश्रद्धा या समाज माणसाच्या मनपटलावर बिंबविल्या गेलेल्या आहेत. या सर्व अनिष्ट रूढी परंपरांना धरुन हुंडाबळी, कौटूंबिक अत्याचार, शारीरिक, मानसिक अत्याचार, बालविवाह लैंगिक अत्याचार व्यसनाधिनता, स्त्रिभ्रूणहत्या यासारख्या ज्वलंत गंभीर समस्यांना स्त्रियांना सामोरे जावे लागत आहे किंबहुना या सर्व त्याचाराला स्त्रिया बळी पडत आहेत.

महिलांच्या संदर्भातील कायदे व तरतुदी

सद्यस्थितीत महिलांच्या अत्याचारासंबंधी अनेक कायदे करूनही त्यामध्ये फारसा बदल झालेला दिसून येत नाही. महिलांवरील घरगुती व कौटूंबिक हिंसाचार, शारीरिक व मानसिक अत्याचार हा वाढतच चालला आहे. हुंडा प्रतिबंधक कायदा, अनैतिक व्यापार प्रतिबंधक कायदा १९५६ कौटूंबिक हिंसेपासून संरक्षण कायदा २००५ असे कायदे महिलांच्या संरक्षण व विकासासाठी करण्यात आलेले आहे. त्यात महत्वाची बाब म्हणजे १९९० मध्ये राष्ट्रीय महिला आयोग नेमला गेला. या राष्ट्रीय महिला अयोगाला महिलांच्या मानव अधिकाराच्या उल्लंघनासाठी कारवाई करण्याचा अधिकार आहे. महिलांचे समाजात होणारे शोषण थांबविणे, महिलांचा सर्वत्र होणारा अत्याचार व छळ थांबविणे आणि महिलांवर होणाऱ्या अत्याचाराला लगाम लावणे. महिलांच्या सक्षमीकरणासाठी सकारात्मक योगदान देण्याचे महत्वाचे कार्य या आयोगाचे आहे.

स्त्रियांची वास्तविक स्थिती

प्राचीन काळापासून महिलांच्या स्थितीमध्ये अनेक स्थित्यंतरे बदल झालेला दिसून येतो. प्राचीन काळी महिलांना सन्मानाची वागणूक मिळत असे. स्वातंत्र्यानंतर महिलांकडे समाजाचा पाहण्याचा दृष्टीकोन सकारात्मक दिसून येत नाही. महिलांनी शिक्षण या क्षेत्रात भरारी घेतलेली असूनही त्यांना पाहिजे त्या प्रमाणात त्यांना मानव अधिकाराच्या विषयाची भावना जागृत ठेवता आलेली नाही. स्त्रियांवर होत असलेला अत्याचार म्हणजे तिच्यावर केला जाणारा कौटूंबिक अत्याचार होय. याचा अर्थ कुटुंबातील लोकांकडून वेगवेगळ्या प्रकारे होणारा छळ होय. आज वर्तमानपत्र वाचले असता देशात, राज्यात, गावात, शहरात कोठे ना कोठे एक बातमी महिलांच्या छळाच्या संदर्भात दिसून येते. दहा वर्षांच्या कालावधीत पाहिला तर महिलांचा कौटूंबिक हिंसाचार महिलांचे हुंडाबळी महिलांचा घरगुती हिंसाचारामध्ये ४०.६० टक्क्याने वाढ झालेली दिसून येते.

शैक्षणिक दृष्ट्या विचार केला तर अजूनही मुलींच्या शिक्षणासाठी खर्च केल्या जात नाही. त्याचे मोठ्या प्रमाणात हनन होत आहे. जर मुलींना उच्च शिक्षण घेतले तर त्या सुशिक्षित होऊन अन्यायाविरुद्ध लढा हेतील या कारणाने सुद्धा त्यांना शिक्षणापासून वंचित ठेवल्या जाते. आज स्त्रि ही पुरुषांच्या मार्गातील अडसर आहे अशी समाजाची वृत्ती झालेली आहे. भारतीय समाजातील स्त्रियांची स्थिती पाहता असे दिसून येते की, अजूनही भारतातील बहुसंख्य समाजामध्ये स्त्रिला तिच्या मानवी हक्कांपासून वंचित ठेवले आहे. जवळपास अधिक लोकसंख्या असलेल्या स्त्रियांची स्थिती आजही चांगली नाही. ग्रीक विचारवंत प्लेटो म्हणतात की, “स्त्रियांना संधी न देणे म्हणजे देशाची अर्धी शक्ती वाया घालणे आहे” समाज जीवनाचा मुलाधार मानलेल्या स्त्रिला प्राचीन काळापासूनच भारतीय समाजात बरोबरीचा दर्जा दिला गेला नाही. आजही भारतीय समाजव्यवस्था पुरुष प्रधान आहे. समाजात आजही स्त्रिला दुय्यमस्थानी समजतात. परंतु स्त्री देखील स्वतःला हिन दुर्बल समजते. आजही स्त्रियांना सुरक्षितता लाभलेली नाही. हे संपूर्ण भारतभर घडणाऱ्या विविध घटकावरून दिसून येते. समाजात स्त्रियांकडे पाहण्याचा दृष्टिकोन निकोप नसल्याने स्त्रियांच्या संदर्भात मानवी हक्काच्या संरक्षणाची फार मोठी जबाबदारी निर्माण झालेली आहे. त्यासाठी केवळ स्त्री संरक्षण विषयक कायदे, नियम करून चालणार नाही तर त्याची अंमलबजावणी होणे आवश्यक आहे.

वरिल सर्व बाबी लक्षात संपूर्ण जगभरात मानवी अधिकार प्रस्थापित करून मानवतावादी दृष्टीकोनाच्या माध्यमातून ‘समता, स्वातंत्र्य प्रस्थापित करण्याचा प्रयत्न होत आहे. भारतीय संविधान अनुच्छेद १२ ते ३५

पर्यंत मुलभूत हक्काची चर्चा करण्यात आली आहे. धर्म, जात, लिंग, वंश, वर्ण आणि भाषा या आधारावर कोणाचाही भेदभाव केला जाणार नाही. सर्वांना राजकिय, सामाजिक, आर्थिक, धार्मिक अधिकार प्रदान करण्यात आले आहे.

उपाययोजना

- १) महिलांच्या दृष्टीने मानवी अधिकार प्राप्त होण्यासाठी करण्यात आलेल्या कायद्याची अंमलबजावणी होणे आवश्यक आहे. त्यासाठी सामान्य नागरिकांची भूमिका योग्य व सकारात्मक असावी जेणे करुन महिलांना संरक्षण प्राप्त होईल.
- २) स्त्रियांवरील विविध अत्याचारांना प्रतिबंध करण्यासाठी स्त्रियांना सक्षम बनविणे व स्त्रियांना कायद्याची जाण करुन देणे व आर्थिक दृष्ट्या स्वावलंबी होणे गरजेचे आहे.
- ३) नोकरी करणाऱ्या स्त्रियांना नेहमी तणावग्रस्त वातावरणात राहावे लागते. त्याच बरोबर कौटुंबिक जबाबदारीही असते. त्यामुळे तिला सहकार्याच्या भावनेतून हात होऊन तिच्या भावना समजाव्या.
- ४) महिलांच्या सर्वच क्षेत्रात होणारे हनन रोखण्यासाठी समाजातील लोकांचा दृष्टीकोन सकारात्मक असावा. समाजातील सर्वच नागरिकांनी महिलांचा मान – सन्मान ठेवावा जेणे करुन महिलांवरील होणारा अन्याय कमी होईल.
- ५) स्त्री-पुरुष समानतेच्या तत्वाला चालना देणे स्त्रियांच्या प्रश्नांकडे सर्वांचे लक्ष वेधने जेणे करुन महिलांना योग्य संधी मिळेल.
- ६) महिलांच्या संदर्भात न्यायालयाची भूमिका सकारात्मकतेची असावी महिलांचे खटले चालविण्यासाठी विशेष न्यायालय असावीत, न्यायदानाचे काम कमी खर्चात व्हावे व न्याय मिळवून द्यावा.

सारांश

देशातील स्त्रियांच्या स्थितीचा संपूर्ण आढावा घेतला तर समाजाने स्त्री-पुरुष समानतेचे तत्व आजही मनापासून स्विकारलेले दिसून येत नाही. आज एकविसाव्या शतकात आपण गाजावाजा करतो की, सर्वांना समान हक्क दिले आहे. महिलांना ३३ टक्क्यांवरून ५० टक्के आरक्षण दिले आहे. तरी सुध्दा महिलांची जी प्रगती व्हावी ती प्रगती होऊ शकली नाही आजही गंभीर समस्या आहे. म्हणूनच महिलांना मानव अधिकाराची जाणीव होणे आवश्यक आहे तेव्हाच तिचा विकास संभव आहे.

शासन पातळीवर स्त्री सक्षमीकरणासाठी अनेक प्रयत्न होत असले तरी मात्र स्त्रियांच्या प्रश्नांविषयी समस्या सोडविण्यासाठी स्त्रियांनीच अधिक जागरूक राहणे काळाची गरज आहे. जोपर्यंत स्त्रिया आपल्या मुलभूत अधिकाराविषयी सजग होणार नाही. तोपर्यंत त्यांच्यावर होणाऱ्या घटना घडतच राहतील. त्यासाठी सरकारने कडक कायदे नियम करावे व ती धोरणे स्त्रियांच्या विकासाच्या दृष्टीने सकारात्मक असावे. स्त्रियांचे समाजातील महत्व आणि आवश्यकता विविध कार्यक्रमातून चर्चित जावे जेणे करुन तिच्याकडे मानविय दृष्टीकोन ठेवून व प्रतिष्ठेचा भाग म्हणून पाहिल्या जाईल व तिचा विकास होण्यास कोणताही अडथळा येणार नाही. याची काळजी घेणे गरजेचे आहे यासाठी सर्व समाजातून प्रयत्न होणे गरजेचे आहे.

संदर्भ सुची

१. दिक्षित प्रविण : मानवी हक्काचे संरक्षण व संवर्धन
२. मेहेत्रे स्मीता : भारतिय स्त्रि आणि मानवाधिकार – साईनाथ प्रकाशन, नागपूर.
३. परमार सरोज : महिलांऐ और मानवाधिकार

४. सरोदे रमा : कौटूंबिक हिंसाचार प्रतिबंधक कायदयाची विशेषता
५. हिंह संजय : संविधान व मानवाधिकार
६. सिंह योगेंद्र : मानवाधिकार एवं स्त्रिया, हयुमन राईट्स अँड पिस २९ सप्टेंबर, २००१
७. उपाध्याय जयराम : मानव अधिकार
८. वळसंगकर के. एन. : विसावे शतक आणि मुलभूत मानवी हक्क

मराठी भाषा व संत साहित्याचसामाजिक योगदान

प्रा. डॉ. अपर्णा पाटील

बा.बु. कला, ना.भ.वाणिज्य

बा.पा. विज्ञान, महा.दिग्रस

जि. यवतमाळ

सारांश :-

तेरावे शतक हा मराठी वाडमयाच्या सुरुवातीचा काळ आहे. निसर्गातील कोणत्याही निर्मातीचे काही टप्पे असतात. प्रथम ती जन्मते, नंतर ती रांगते, पुढे ती किशोरी होऊन तारुण्यात येते, नंतर प्रौढ इत्यादी, तीचा क्रम असतो परंतु मराठी वाडमयाच्या निर्मातीविषयी मात्र हा खोटा ठरला आहे. मराठी वाडमय जन्माला आले तेच मुळी प्रौढ होऊन 'लिळाचरीत्र' 'श्री.गोविंदप्रभु चरीत्र' ही मराठीतील आदय निर्माती परिपक्व आहे. यादवकालीन मराठी भाषेचे अस्सल स्वरूप शोधायचे असले तर ते महानुभवांनी लिहिलेल्या चरित्र ग्रंथामध्येच ! हे सर्वच ग्रंथ मराठी शारदेची सेवा करण्यासाठी जणु अवतरले आहेत असे वाटते.

महाराष्ट्रामध्ये विविध धर्मसंप्रदाय अस्तीत्वात होते आणि आहेत, नाथपंथ, दत्तपंथ, अवधुतपंथ आणि संतानी समृद्ध केलेला वारकरीपंथ मराठी भाषेला अभीजात वाडमयाचा दर्जामिळाला म्हणुन सुरू असलेल्या प्रयत्नांमध्ये वारकरी पंथातील संतसाहित्याचे भरीव योगदार आहे.

प्रस्तावना :-

संतसाहित्य हे मराठी भाषेतील वैशिष्ट्यपूर्ण साहित्य आहे. या साहित्यामध्ये तत्कालीन सामाजिक आणि संस्कृतीक इतिहासाचे संदर्भ समजतात. त्या काळातील धर्म, परंपरा, कला, राजकीय परिस्थिती या सर्वांचे आकलन आपल्याला होते. अनेक वर्षे ती भाषा लोक बोलत असतात त्या भाषेच्या साहित्याला एक परंपरा असते. 'संतसाहित्य' म्हणजे महाराष्ट्रातील भागवत संप्रदायाच्या संतांनी निर्माण केलेले साहित्य तेराव्या शतकात ज्ञानेश्वरांनी 'ज्ञानेश्वरी' लिहिली. तेव्हापासून थेट तुकाराम आणि नंतर सोळाव्या शतकातील रामदासांच्या दासबोधाची संतांनी जे साहित्य निर्माण केले त्या साहित्याला 'संतसाहित्य' म्हणुन संबोधले जाते.

तेराव्या शतकाच्या अखेरीस म्हणजे इ.स. १२९० मध्ये ज्ञानेश्वरीची रचना झाली. त्या पूर्वी ग्रंथरचना संस्कृत मध्ये होत होत्या सर्वसामान्य माणसांना समजेल अशा सुबोध मराठी भाषेतील स्त्री शुद्रांसह गिता टिका होती. ज्ञानेश्वरांनी या ग्रंथाद्वारे दाखवून दिले की साहित्य हे सर्वांसाठी आहे. साहित्याचा आस्वाद घेणे आणि साहित्य रचना करणे हे फक्त विद्वानांचे पंडीतांचे क्षेत्र आहे असे नाही अशी जाणीव या ग्रंथाद्वारे निर्माण झाली.

विवेचन :-

ज्ञानदेवांनी महाराष्ट्रात भागवतधर्माचा पाया घातला, अनेक अर्थानी वेगळा असलेल्या या संप्रदायाचे दैवत म्हणजे पंढरीचा विठ्ठल! या दैवतामध्ये हरी आणि हर यांचे ऐक्य साधलेले आहे. यामध्ये जातीभेद मान्य नाही. समाजवादी तत्वज्ञान या संप्रदायांनी स्थापित केले म्हणुन हा संप्रदाय सर्व समावेशक, स्थापित केले संप्रदायात सातत्याने निर्माण होत राहिले ज्ञानेश्वरांभोवती समाजाच्या सर्व थरांमधुन सर्व जातीपातीची साधीसुधी माणसे गोळा झाली. त्यांना देव भक्तीबाबत समान अधिकार मिळाले. आपल्या भावनांना ओवी अभंगासारख्या पारंपारीक छंदामध्ये व्यक्त करण्याला त्यांना वाव मिळाला. ज्ञानदेवांचा संतमेळा पाहता-पाहता वाढत गेला त्यांची भावडे नामदेव-शिंपी, चोखा-मेळा, सेना-न्हावी, सावंता-माळी, विसोवा-खेचर, गोरा -कुभार अशी संत मंडळी त्यात होती जनाबाई, सोयराबाई, निर्मळा यासारख्या स्त्रीया त्यात होत्या.

नामदेव हे या मंडळातले प्रमुख संत त्यांच्या नंतर एकनाथ, तुकाराम, आणि रामदासांचा परिवार यांच्या प्रभावाने महाराष्ट्रात भक्ती गाजत होती. रामदासांनी, महाराष्ट्र हे स्वतंत्र राष्ट्र व्हावे म्हणून शिवाजीराजांच्या प्रयत्नांना पांठीबा दिला. त्यानंतर ही भक्ती परंपरा अखंड राहिली. पण तीचे तेज मात्र क्षीण होत गेले. म्हणून तेराव्या शतकापासून म्हणजे ज्ञानेश्वरांपर्यंतचा कालखंड हा संत साहित्याने प्रभावित असा आहे.

या सर्व विवेचनावरून आपल्या हे लक्षात येते की या काळामध्ये समाजजीवनावर परमार्थाचा मोठा प्रभाव होता. जीवन मौजमजेमध्ये जगावे अशी समाजाची प्रवृत्ती नव्हती. व्रतवैकल्ये, तिर्थयात्रा, नवस, श्राद्धविधी, दानधर्म यामध्ये समाज गुरफटून गेला होता. मंत्र, तंत्र, भुतेत्र खेते, या कल्पनांचा पगडा सर्वसामान्य माणसाच्या मनावर होता. शकुन, जादुटोणा, शुभ-अशुभ कालखंड यावर त्यांचा विश्वास होता. सकंठ टाळण्यासाठी यज्ञ, जप, तप, अनुष्ठाने सतत चालत असत.

गावोगावाची देवळे ही मोठी संस्कृतीक केंद्रे होती. तेथे पुराण, प्रवचन, कीर्तन अखंड चालत पण फक्त विद्वान, पंडीतांचेच, श्रद्धा युक्त मनाने धर्मा आचरण करणे हेच सर्व सामान्याचे जिवन होते.

मराठी भाषेत खरे पाहता उत्तम प्रतीची वाङ्मय निर्मिती संत साहित्यापासूनच होत आली आहे. यामागे कोणतीही महत्वाकांक्षा नव्हती. ज्ञानेश्वरांनी ज्या भागवत धर्माचा पाया घातला त्या संप्रदायात सामाजाच्या सर्व थरातील भक्त सहभागी झाले. आजवर ज्यांना माणुस म्हणून प्रतीष्ठा मिळाली नव्हती असे स्त्री-शुद्रही या संप्रदायात भक्त म्हणून दाखल झाले. या संतांनी आपल्या दैवतांशी भक्त म्हणून संवाद केला आपली सुख-दुःखे त्याला सांगितली. संतमेळात जो आनंद मिळाला तो त्याला सागांवासा वाटला त्यातून बहुतेक संतांची अभंग रचना झाली आहे.

संतांनी गरज वाटली ती धर्माचे खरे स्वरूप स्पष्ट करण्याची धर्म, रूढी, प्रथा किंवा कर्मठ आचारणामध्ये नाही. परमेश्वर एकच आहे आणि तो सर्व प्राणीमात्रामध्ये भरलेला आहे. म्हणून सर्व माणसे समान आहेत. उत्तम चारित्र्य, शुद्ध मन आणि माणसाविषयीचे प्रेम यांच्या बळावर व्यक्तीची उन्नती होऊ शकते त्यासाठी पुरोहीतांची यज्ञ यागांची पशुहिंसेची जरूरी नाही.

संतांनी आपले हे विचार समाजापर्यंत पोहचविण्याचा प्रयत्न केला. त्यांनी कीर्तन-प्रवचने दिली आणि भाष्य ग्रंथ लिहिले तसेच अभंगही रचले म्हणून संतांच्या साहित्यामागे समानतेची, करुणेची भावना समाजापर्यंत पोहचविण्याची उत्कट प्रेरणा होती असे दिसते.

ज्ञानेश्वरांनी-ज्ञानेश्वरी, अमृतानुभव, चांगदेव-पासष्टी असे ग्रंथ आणि अनेक स्पुट अभंग रचले मराठी भाषेवर त्यांचे प्रेम होते. त्यांचा ग्रंथांनी मराठी भाषा समृद्ध झाली

‘ माझा मराठाची बोलु कवतीके
परि अमृतातेंही पैजा जिंके
ऐसी अक्षरे रसिके, मेळवीन ।’

अमृताशी पैजा जिंकणारा मराठीचा शब्द मी बोलीन आणि तशी रसाळ अक्षरे लिहून दाखवीन असे उद्गार काढले आणि यांचे सौंदर्य, ओवी रचनेतला सहजपणा, प्रसन्नपणा यामधून ज्ञानेश्वरांनी अपूर्व असा अनुभव वाचकांना, श्रोत्यांना दिला आहे.

सर्वात महत्वाचे म्हणजे अवघड तत्व विचार मराठी भाषा पेलू शकते हे त्यांनी दाखवून दिले. भक्त म्हणून स्वतःच्या मनाची अवस्था वर्णन करणारे उत्तम अभंगही त्यांनी लिहिले अनेक संतांनी आपल्या अभंगांमधून मराठी कवितेची परंपरा पुढे नेली. मराठी भाषेला अभीजात दर्जा आहे. हे ज्ञानेश्वरांनी तेराव्या शतकातच सिद्ध होते. हे त्यांचे सर्वात महत्वाचे कार्य आहे.

संत नामदेव :- संत नामदेवांच्या नावे कोणतीही प्रदीर्घ ग्रंथ रचना नाही. कोणताही तत्वज्ञानाचा ग्रंथ नाही त्यांची रचना अभंगांच्या स्वरूपाची आहे. नामस्मरण आणि कीर्तन ही दोन माध्यमे संत विचारांच्या प्रसारासाठी नामदेवांनी वापरली

आणि अतिशय लोकप्रिय केली. लोकांमध्ये रूजलेली त्यांना जवळची वाटणारी ही रचना होती. नामदेवानी कीर्तनाची गोडी वाढवणारे अभंग मोठ्या प्रमाणावर रचले. ते अतिशय सोप्या आणि रसाळ मराठी मध्ये होते. पाहता पाहता ते लोकांच्या मुखात धुळु लागले. हिंदी पदरचना सुद्धा नामदेवांच्या नावावर आहे.

देव दगडामध्ये नाही तो माणसाच्या मनामध्ये आहे असा नामदेवांचा अनुभव आहे. त्यासाठी निर्मळ मन शुद्ध भाव पुरेशा आहे. नामदेवांची शैली अगदी साधी—सोपी आहे. सुबोध गोड शब्द ओघवती रचना आणि भक्तीचा गोडवा त्यामुळे हे अभंग सर्वांना सहज समजतात

उदा :-

तिर्थ विठ्ठल क्षेत्र विठ्ठल ।
देव विठ्ठल देव पुजा विठ्ठल ॥
माता विठ्ठल पिता विठ्ठल ।
बंधु विठ्ठल गोत्र विठ्ठल ॥

सर्व संत कवीमध्ये नामदेवाचे अभंग अधिक उत्कृष्ट, भक्तीच्या अनेक छटा व्यक्त करणारे, सोपे आणि गोड आहेत. शिखांचा धर्मग्रंथ साहिब या मध्येही म्हणून नामदेवांच्या काही पदांचा समावेश आहे. ही पदे मुखबानी म्हणून प्रसिद्ध आहेत. महाराष्ट्रात नामदेवांची अभंगवाणी महाराष्ट्रात प्रसिद्ध आहे. आणि नामदेवांची हिंदी भाषेतील पदावली लोकप्रिय आहे. आणि म्हणूनच ‘ नाचु कीर्तनाची रंगी ज्ञान दीप लावु जगी’ असे संत नामदेव म्हणता. भागवत कीर्तन लोकप्रिय झाले ते नामदेवांमुळेच.

नामदेवांचे आणखी एक महत्वाचे कार्य जे मराठी भाषेच्या दृष्टीने महत्वाचे आहे ते म्हणजे त्यांनी मराठी मुलखात निर्माण केले भक्तीचे तत्वज्ञान सर्व उत्तर भारतात प्रसारित केले. नानक, कबीर, नरसी, मेहता, मिराबाई, इत्यादी उत्तर भारतीय संतांनी नामदेवांचा गौरव केला. नामदेवांच्या या यशाचे श्रेय जाते ते मराठी भाषेतील अभिजात सौंदर्याला !

संत जनाबाई :- आणि संत चोखा मेळा

संत नामदेवांभोवती जो संत परिवार गोळा झाला त्यामध्ये जनाबाई या ‘स्त्री’ चे स्थान फार महत्वाचे आहे स्त्री आणि शुद्र यांचे सामाजिक स्थान त्या काळात अतिशय गौण होते. त्यांना सामाजिक प्रतिष्ठा नव्हती. कष्ट आणि अन्याय यांमुळे अत्यंत दबलेला अज्ञानी असा हा वर्ग होता

जनाबाई संत नामदेवांच्या घरी वाढलेली एक कष्टकरी स्त्री त्यांच्या घराण्याचे संस्कार जनाबाईंवर झाले आणि त्यांनीही रसाळ, गोड, अशा रचना केल्या ‘स्त्री जन्म म्हणुनी न व्हावे अदास’ असे अत्यंत धिटपणे आणि आत्मविश्वासाने सांगणाऱ्या जनाबाईंचे विठ्ठलाशी खुप दृढ असे नाते होते. विठ्ठल त्यांचा गुरू होता, देव होता, मुलगा होता तसेच सखाही होता. अतिशय परखंड अभंग रचना करणाऱ्या जनाबाईंला आपले विचार व्यक्त करताना “ मराठी भाषा पुरून उरली”

संत चोखामेळा मुळचे मंगळवेढे गावचे त्यांनी नामदेवांकडून विठ्ठलाचा नाममंत्र घेतला त्यांची पत्नी सोयराबाई, मुलगा कर्मा, मेहुणा, बंका, निर्मळा हे सर्वच जण अभंग रचना करीत असत हिन जातीमुळे कसे दुःख सहन करावे लागते किती अपमान सोसावे लागतो यांचे वर्ण आणि संत मंडळीत कुठलाही जातीभेद नाही याचा आनंद जेव्हा चोखोबा व्यक्त करताता तेव्हा मराठी भाषेचे अभिजात सौंदर्य मनात नक्कीच ठरते ।

उदा :-

१) ‘जोहार मायबाप जोहर ।
तुमच्या महाराचा मी महार ।
२) ‘ असे डोंगापरी रस नोहे डोंगा ।
काय भुललासी भरलीया रंगा ।’

हे चोखामेळांचे अभंगा फार प्रसिद्ध आहेत.

चोखामेळा व जनाबाई प्रमाणेच सांवतामाळी सेनान्हावी, गोरकुंभार, कान्होपात्रा इ. संताच्या रचनेतून मराठीचे अभीजात लावण्या लक्षात येते .

संत एकनाथ :-

मराठीला अभीजात वाडमयाच्या दर्जा देण्याचा या अभियानात मराठीची थोरवी लक्षात आणून देतांना संत एकनाथांची विविध प्रकारची सुबोध-सुरस अभंग रचना फार मौल्यवान ठरते जसे —भागवताच्या एकादश स्कंधावरील टीका, भावर्थ रामायण रूख्मिणी स्वयंवर असे अनेक लहान मोठे आध्यात्मिक प्रकरणे, भाष्ये, भारूडे, गवळणी, अभंग आरत्या बसें अनेक प्रकारचे वाडमय एकनाथांनी निमार्ण केले.

एकनाथांच्या वाडमयांचे एक प्रमुख वैशिष्ट्ये म्हणजे प्रपंच आणि परमार्थ यांचा सुरेख मेळ त्यांनी त्यात साधला आहे. एकनाथ स्वतः एक कुटुंब वात्सल गृहस्थ होते. प्रपंचातल्या माणसाला झेपेल आपलेसे वाटेल अशा प्रकारे त्यांनी आध्यात्माचा विचार मांडला.

एकनाथांच्या काळात सादवांची राजवट संपुन मुसलमानी अमल चालू झाला होता. फारसी भाषेचा शिरकाव राजकारणात व व्यवहारात होऊ लागला होता संस्कृतचे अभीमानी पंडीत पुन्हा संस्कृत भाषेचा शिरकाव राजकारणात व व्यवहारात होऊ लागला होता. संस्कृतचे अभीमानी पंडीत पुन्हा संस्कृत भाषेचे वर्चस्व प्रस्थापीत करीत होते.

अशा काळात एकनाथांनी पुन्हा एकदा मराठी भाषेचा आग्रह धरला आणि समाजातील प्रतिष्ठीत लोकांना मराठीकडे वळवले. हे त्यांचे फार मोलाचे कार्य आहे. मराठी भाषेला एकनाथांनी प्रोढपणा दिला. यादव काळातील मराठी ही उत्कृष्टता, कोमलता, गोडपणा यांनी ओतप्रोत भरलेली होती. एकनाथांनी भाषेमध्ये गांभीर्य, डौल, प्रौढपणा, विपुलता आणली एकनाथांनी विररस, करुणरस अशा अनेक रसांचा अनुभवही वाचकांना दिला.

आजच्या दृष्टीने एकनाथांचे भरीव कार्य म्हणजे त्यांनी पैठण सारख्या सनातनी विचारांच्या नगरीत राहुन उदार अशा भक्तीचा प्रसार केला. स्त्री शुद्रांचा कैवार घेतला आणि मुख्य म्हणजे देशी भाषेचा पुरस्कार केला

संत तुकाराम :-

तुकाराम हे एकनाथांच्या नंतरचे भागवत संप्रदायातले श्रेष्ठ असे संतकवी तुकाराम रूढ अर्थाने शिकलेले नव्हते. मात्र संत परंपरेतील साहित्य त्यांच्या दृष्ट परिचयाचे होते. तुकारामांचे व्यक्तीमत्व एकीकडे दृष्ट प्रवृत्तीवर हल्ला करण्याइतके कणखर आणि दुसरीकडे भक्तीने भरलेले अतिशय मृदु असे होते.

‘मऊ मेणाहुनी आम्ही विष्णुदास ।

कठीण वज्रासि मेदु ऐसे ।

असे तुकारामांनी स्वतःचे वर्णन केलेले आहे. तुकारामांच्या अभंगातून त्यांचे मन प्रकट होते. समाजातील सर्व अनिष्ट प्रथांचा, घातक रूढींचा ते निषेध करतात. जातिभेद ज्यांना मान्य नव्हता. सर्व माणसे सारखी आहेत. असे ते पुन्हा — पुन्हा सांगत. केवळ जन्म उच्च कुळातील म्हणुन दुसऱ्यावर अन्याय करणारी माणसे, समाजात पोकळ डौल मिरविणारी माणसे तसेच लबाड आणि ढोंगी साधु यांच्यावर तुकाराम कडाडून हल्ला चढवितात अमंगल, अनिष्ट अशा सर्व गोष्टीवर आघात करणे आणि शुद्ध, मंगल, कल्याणकारी अशा भक्तीचा मार्ग दाखविणे असे दुहेरी कार्य तुकारामांच्या अभंगाले केले. तुकारामांचा देव हा देवळांमध्ये नाही तर समाजातील दिन दुबळ्यांची सेवा करणाऱ्या सेवा करणाऱ्या त्यांना आपले म्हणणाऱ्या संत सज्जनांमध्ये आहे.

‘जे का रंजले गांजले। त्यासी म्हणरे जो आपले।

तोचि साधु ओळखावा । देव तेथेची जाणावा ।।”

असे त्यांनी आपल्या अभंगात म्हटले आहे.

निष्कर्ष :-

समाजात कणखर राहावे, निर्मळ भक्तीचा अधिकार त्यांना मिळावा आणि बहुजन समाजाच्या अध्यात्याचा मार्ग खुला व्हावा यासाठी तुकारामांनी आपले आयुष्य वेचले. तुकारामांची अभंगावाणी महाराष्ट्रात इतकी लोकप्रिय आहे की आजही इथल्या सर्व सामान्य माणसाच्या मुखी तुकारामांचे अभंग खेळत असतात

“ लहानपण देगा देवा । मुंगीसाखरेचा खा ॥

भले तरी देऊ कासेची लंगोटी

नाठाळाचे माथी हाणु काठी ॥ ”

“वृक्षवल्ली आम्हा सोयरी वनचरे ।

पक्षीही सुरचटे आळविती ॥”

“ आम्हा घरी धन शब्दांचीच रत्ने

शब्दांचीच शस्त्रे यत्न करू ॥

इतकी अप्रतीम अभीजात सौंदर्याने नटलेली मराठी भाषा मराठी माणसांचे संस्कृतीचे भान जागे ठेवते

मराठी संतांच्या नामावलीत मुसल्याना संत देखील दिसतात शेख मंहम्मद हे त्यापैकीव एक संत ते लिहितात

‘शेख मंहम्मद अविध । त्यांचे हृदयी गोविंद ॥’

जाती धर्म आणि संप्रदायाचे भेद संतानी मानले नाहीत. समाजाच्या सर्वच थरांमधल्या माणसांनी भक्तीच्या व्यासपीठावर एकत्र आणले त्यातुनच लोकांच्या जिवांशी संबंधीत अशा अनुभवांचे उत्स्फूर्त वाङ्मय जन्माला आले.

मराठी भाषेचे सामर्थ्य सौंदर्य आणि अनुभवांची संपन्नता यांचे दर्शन संत वाङ्मयांनी घडविले म्हणूनच आपण सार्थ अभीमानाने मराठी भाषेला ‘अभीजात भाषेचा दर्जा देतांना म्हणु शकतो

“ संतकृपा झाली । दमारत फळा आली ॥

ज्ञानदेवे रचीला पाया । अभारीले देवालय ॥

नामा तयाचा किंकर । तेणे रचिले ते आवार ॥

जनार्दन एकनाथ । खांब दिधला भागवत ॥

तुका झालेसे कळस । भजन करा सावकाश ॥

बहिणा म्हणे फडकती ध्वज । निरूपण केले वोजा ॥ ”

संदर्भग्रंथ सुची

1. संत वाङ्मयांची सामाजिक फलश्रुत गं.बा. सरदार
2. सौंदर्यनुभव :- प्रभाकर पाध्ये
3. साहित्याचे संदर्भ :- हरिश्चंद्र थोरात
4. प्राचीन मराठी वाङ्मयाचा इतिहास ल. रा. नासिराबादकर.

मानवाधिकार व स्त्रियांवरील कौटुंबिक हिंसाचार

प्रा. अशोक सवाईराम राठोड

गुलाम नबी आझाद

समाजकार्य महाविद्यालय

पुसद जि. यवतमाळ

स्त्रियांना समाजात मिळणारी दुय्यम दर्जाची वागणूक ही भारताचीच समस्या आहे असे नाही, तर ती सर्वच देशांची समस्या आहे. सर्वच समाजात स्त्रियांना दुय्यम स्थान दिल्या गेल्याचे लक्षात येते. अमेरिकेची राष्ट्राध्यक्ष म्हणून तेथील एकही महिला आजपर्यंत या पदावर आलेली नाही हे अमेरिकेसारख्या प्रगत राष्ट्रांतील स्त्रियांच्या दर्जाच्या संदर्भात विचार करण्यास लावणारे उदाहरण होय.

वेदकालीन भारतीय समाजापासून तर स्वातंत्र्यपूर्व कालीन भारतीय समाजाचा विचार केल्यास भारतीय स्त्रियांवर येथील समाजव्यवस्थेने अनेक बंधने लादून तिला हिन दर्जा दिल्याचे दिसून येते. मैत्रेयी, गार्गी, दुर्गाबाई, मीराबाई, जिजामाता, सावित्रीबाई फुले, सरोजीनी नायडू, कॅप्टन लक्ष्मीबाई ही त्या काळातील कर्तृत्ववान स्त्रियांची अपवादात्मक उदाहरणे होय. परंतु सामान्य स्त्रियांचे शारीरिक, मानसिक, आर्थिक व सामाजिक शोषण होत होते. स्वातंत्र्योत्तर काळात सुद्धा स्व. इंदिरा गांधी, सुषमा स्वराज, वसुंधरा राजे, प्रतिभाताई पाटील, मायावती, किरण बेदी यासारख्या प्रभावशाली स्त्रिया दिसून येतात. परंतु आजही सर्वसामान्य स्त्रिया भारतीय समाजातील दर्जा कनिष्ठ प्रतीचा असून अनेक स्त्रिया कौटुंबिक हिंसाचाराच्या बळी ठरत आहेत.

संशोधन पेपरचा उद्देश:-

भारतीय स्त्रियांवरील कौटुंबिक हिंसाचाराचे स्वरूप व त्याच्या कारणामागील सामाजिकता लक्षात घेणे हा या संशोधन पेपर चा उद्देश होय.

स्त्रियांवर होणारे अत्याचार ही एक जागतिक पातळीवरची समस्या असून प्रगत-अप्रगत अशा सर्वच प्रकारच्या देशात स्त्रियांना कमी-अधिक प्रमाणात दुय्यम स्वरूपाची वागणूक दिली जात असल्याचे दिसते. जागतीक स्वास्थ्य संघटनेच्या महानिर्देशक डॉ. मागरिट चान यांच्या मते महिलांविरुद्ध होणाऱ्या अत्याचाराच्या महामारीने जागतीक स्वरूप धारण केले आहे. W.H.O. ने केलेल्या एका अध्ययनावरून १५ वर्षांवरील मुली व स्त्रिया पैकी ३७: मुली व स्त्रियांना आपल्या जीवनात कोणतातरी शारीरिक किंवा लैंगिक अत्याचार सहन करावा लागतो. त्यापैकी ३०: मुली व स्त्रियांवर असे अत्याचार पती, प्रेमी, किंवा तिच्या कौटुंबिक नातेवाईकाकडून होतात. तसेच अशा ३७ : स्त्रियांपैकी ज्यांची हत्या होते अशा ३०: हत्या त्यांच्या पती किंवा प्रेमी कडून झाली आहे.

जगात सर्वच देशांतील स्त्रियांवर कौटुंबिक हिंसाचार होतात. परंतु आफ्रिका व आशिया खंडात हे प्रमाण जास्त आहे. त्यात भारताचा वरचा नंबर दिसून येतो. त्यामुळे भारतीय महिलांच्या संदर्भात असे म्हणावे लागते की, भारतीय स्त्री ही बाहेरही सुरक्षित नाही व घरातही नाही.

घटनात्मक तरतूदी, कायदे व भारतीय महिलांवरील कौटुंबिक हिंसाचाराचे स्वरूप:-

स्वातंत्र्य, समता, व बंधुता यावर आधारित भारतीय राज्यघटनेने भारतीय स्त्रिचे हक्क, अधिकार, प्रतिष्ठा जपण्यासाठी व आर्थिक, शारीरिक, सामाजिक शोषणापासून तिचे संरक्षण होण्यासाठी अनेक तरतुदी केल्या आहेत. त्यापैकी घटनेतील १५ (१) या कलमानुसार वंश, जात, धर्म, लिंग, या आधारावर कोणताही भेदभाव करता येणार नाही असे स्पष्ट केले आहे. तसेच दुर्बल घटकांना संरक्षण या दृष्टिने १५(३) कलमानुसार स्त्रियांना विशेष संरक्षण देण्याची तरतूद केली आहे. तर कलम ३९(बी) नुसार स्त्रि-पुरुष असा भेदभाव न करता समान कामासाठी समानवेतनाची तरतूद केली आहे.

वरील काही घटनात्मक तरतुदीशिवाय भारत सरकारने स्त्रियांना संरक्षण मिळावे व त्यांची प्रतिष्ठा जपली जावी या करिता मानवीय दृष्टिकोनातून अनेक कायदे पास केले आहे. त्यात १) अनैतिक व्यापार प्रतिबंध कायदा १९५६ २) हुंडाबळी कायदा १९६१— दुरुस्ती १९८६ ३) स्त्रियाविरुद्ध असभ्य वर्तन (प्रतिबंध) कायदा १९८६ ४) राष्ट्रीय महिला आयोग कायदा १९५० ५) कौटुंबिक हिंसेपासून स्त्रियांचे संरक्षण कायदा २००५ इत्यादी कायद्यांचा समावेश होतो.

भारत सरकारने वरील पास केलेली कायदे व घटनात्मक तरतुदी यामुळे भारतीय स्त्रियांना पुरुषांप्रमाणे समान हक्क व अधिकार प्राप्त होतील. तसेच त्यांना संरक्षण मिळून त्यांची प्रतिष्ठा जपली जाईल असा उद्देश त्यामागे होता; परंतु त्याचा पाहिजे तसा उपयोग भारतीय स्त्रियांना झालेला दिसत नाही. शिव्या, मारझोड, अपमान, भेदभाव व मानसिक त्रास हे भारतीय स्त्रियांवर होणाऱ्या कौटुंबिक अत्याचाराचे प्राथमिक रूप असून बलात्कार व हत्या हे त्याचे भयानक स्वरूप आहे. अशा अत्याचाराचा काही आढावा पुढील प्रमाणे घेता येईल.

एका अध्ययनानुसार भारतातील १५ ते ४९ या वयोगटातील १/३ महिलांना त्यांच्या जोडीदाराच्या किंवा कुटुंबातील जवळचा नातेवाईकांच्या मारझोड, अपमान, मानसिक त्रास यासारख्या अत्याचाराला बळी पडावे लागते. ३७: विवाहीत स्त्रियांचा त्यांच्या जोडीदाराकडून शारीरिक व लैंगिक छळ केला जातो. तर १६: १५ वर्षांपर्यंतच्या मुलींना त्यांच्या कुटुंबाकडून शारीरिक त्रास दिला जातो. या अध्ययनात असेही स्पष्ट केले आहे की, ५४: स्त्रियांना व ५१: पुरुषांना विशिष्ट कारणासाठी स्त्रियांना मारणे योग्य आहे असे वाटते. तसेच कौटुंबिक अत्याचार पीडीत महिलांपैकी फक्त २: महिला पोलीसांची मदत घेतात असे हा अहवाल सांगतो.

दुसऱ्या एका अध्ययनानुसार ७०: भारतीय महिलांना आपल्या जीवनात एकदा तरी शारीरिक, मानसिक, लैंगिक, यासारख्या कोणत्यातरी अत्याचाराचा सामना करावा लागतो. नॅशनल क्राईम रेकॉर्ड ब्युरो च्या मते, भारतात कोणतीतरी १ स्त्री प्रत्येक ३ मिनिटांनी कोणत्यातरी कौटुंबिक अत्याचाराला बळी पडते. २९ मिनिटांनी १ बलात्कार, ७७ मिनिटांनी एक हुंडा बळी, तर ९ व्या मिनिटांत एका स्त्रीचा तिच्या नवऱ्याकडून किंवा कुटुंबाकडून छळ होतो.

काश्मिर विश्वविद्यालयाने समाजशास्त्राचे प्राध्यापक बशीर अहमद डबला यांच्या मतानुसार ६०: भारतीय स्त्रियांना माहेरी मारझोड, शिव्या, टाकून बोलणे या सारख्या कौटुंबिक अत्याचाराला तोंड द्यावे लागते. तसेच ३०: महिलांचे वेतन त्यांचे पती किंवा कुटुंबाकडून हिसकावून घेतला जाते. तर १६: भारतीय स्त्रियांना त्यांच्या पतीकडून घटस्फोटाची धमकी दिली जाते.

भारतीय स्त्रियांवर होणाऱ्या कौटुंबिक हिंसाचाराची सामाजिकता:—

भारतीय स्त्रियांना मिळणारा दुय्यम दर्जा व त्यांच्यावर होणाऱ्या कौटुंबिक हिंसाचाराची कारणे ही भारतीय समाजाच्या सामाजिक परिस्थितीतच शोधावी लागतात. पुरुषसत्ताक मानसिकता, धार्मिक अपप्रवाह, स्त्रियांचे आर्थिक परावलंबीत्व, जात, धर्म—कुटुंबाच्या खोट्या प्रतिष्ठा, न्यायालयीन गुंतागुतीची प्रक्रिया ही त्याची महत्त्वपूर्ण कारणे आहेत.

धार्मिक रूढीवादयाने येथील स्त्रियांना अबला बनविले आहे. “ढोर, गवार, शुद्र, पशू और नारी यह ताडन के अधिकारी” असे रामचरित मानस सारखे धर्मग्रंथातील व इतर धर्मग्रंथातील धार्मिक अपप्रवाह भारतीय स्त्रियांना अबला बनविण्यास कारणीभूत ठरले. तर मनुस्मृती सारख्या धर्मग्रंथांनी स्त्रियांचा दर्जा हिन बनविण्यास मदत केली. दुसऱ्या बाजूला भारतीय स्त्री ला देवी ची उपमा देवून तिच्या मध्ये मानसीक अत्याचार सहन करण्याच्या मानसीकता निर्माण केली.

भारतात जात—धर्म कुटुंबाच्या खोट्या प्रतिष्ठा निर्माण झाल्यामुळे भारतीय स्त्रियांच्या कौटुंबिक अत्याचारामध्ये वाढझाली आहे. त्यामधून आरूषी हत्याकांडांप्रमाणे अनेक आरूषी Honour Killing ला बळी पडत आहेत. भारतीय स्त्रियांचे आर्थिक परावलंबीत्व हे त्यांच्यावरील कौटुंबिक अत्याचाराचे एक कारण होय. कारण कमावत्या स्त्रियांपेक्षा

घरात राहणाऱ्या स्त्रियांवर होणाऱ्या अत्याचाराचे प्रमाण जास्त आहे. आजही २०१२ पर्यंत शासकीय रोजगारामध्ये स्त्रियांचे प्रमाण ११.५% आहे. तसेच न्यायालयीन गुंतागुंतीच्या प्रक्रिया भारतीय स्त्रियांवरील वाढत्या अत्याचाराचे एक कारण ठरत आहे. २०१२ पर्यंत स्त्रियांवरील अत्याचाराचे ८ लाख खटले प्रलंबित आहे असे एक अहवाल सांगतो.

निष्कर्ष:-

पुरातन काळापासून तर स्वातंत्र्यपूर्वकाळापर्यंत भारतीय समाज व्यवस्थेमध्ये स्त्रियांना अत्यंत हिनतेची वागणूक दिलेली दिसून येते. परशुरामाने आपल्या वडीलांच्या आज्ञेने आपल्या जन्मदात्या आईची केलेली हत्या हे येथील पुरुषसत्ताक मानसिकतेचे व स्त्रियांवर होणाऱ्या कौटुंबिक हिंसाचाराचे अत्यंत हिन उदाहरण होय. ब्रिटिश काळात राजाराममोहन रॉय, म. जोतिबा फुले, म. गांधी, सावित्रीबाई फुले, महर्षी शिंदे यांनी भारतीय स्त्रियांच्या संदर्भात अनेक सुधारात्मक कार्य केले. स्वातंत्र्यानंतर आपल्या राज्यघटनेने स्त्रियांची प्रतिष्ठा, हक्क, व अधिकार जपावे म्हणून अनेक तरतुदी केल्यात. तसेच स्त्रियांचे संरक्षण व्हावे या दृष्टीकोनातून अनेक कायदे करण्यात आले आहेत. परंतु भारतीय स्त्रियांवरील कौटुंबिक हिंसाचाराचे स्वरूप लक्षात घेता आजही घराबाहेर निर्भया सुरक्षित नाही तर घरात आरुपी सुरक्षित नाही, असे म्हणावे लागते.

भारतीय स्त्रियांवर होणाऱ्या कौटुंबिक हिंसाचाराच्या अनेक कारणांपैकी येथील सामाजिकता महत्वाचे कारण आहे. त्याकरीता सामाजिक उपाययोजना आखणे, महत्वाचे ठरते. त्यात भारतीय समाजातील पुरुषसत्ताक मानसिकतेमध्ये परिवर्तन घडवून आणणे हा महत्वाचा उपाय ठरू शकतो. सामाजिक जागृतीच्या माध्यमातून येथील सामाजिकतेमध्ये होणारा बदल व शारीरिक, सामाजिक, व आर्थिक दृष्ट्या सक्षम भारतीय स्त्रि हा कौटुंबिक हिंसाचार रोखण्याचा एक प्रभावी मार्ग ठरू शकतो.

संदर्भ :-

- १) <http://www.questia.com/domesticviolence> against wom.
- २) <http://www.ideasforindia.in/violence> against married women in India.
- ३) Global Human Rights Issues & Initiatives : Satya P. Kanan Wisdom Press, Delhi.
- ४) Introduction to Human Rights : R. K. Tiwari
- ५) मानवी हक्क : प्रा. व्हि. बी. पाटील, के. सागर पब्लिकेशन्स, पुणे.

मानवाधिकार आणि कौटुंबिक हिंसाचार

प्रा. मजितखॉन अमिनखॉन पठाण

गुलाम नबी आझाद

समाजकार्य महाविद्यालय

पुसद जि. यवतमाळ

निसर्गाने मानवामध्ये कधीच भेद केला नाही. प्रत्येकाला निसर्गाने निर्मिती केलेल्या वस्तुचा उपभोग घेण्याचा समान अधिकार दिला आहे. सगळ्यांना सारखाच आणि समान अधिकार हा समानतेचा स्त्रोत आहे. प्रत्येकाला आपल्या इच्छेप्रमाणे जिवन जगण्याचा अधिकार आहे. मानवी हक्क हे व्यक्तीच्या सर्वांगीण विकासासाठी मूलतः आवश्यक आणि अनिवार्य आहेत. मानवाने इतिहास काळापासून मुलभूत हक्कांच्या प्राप्तीसाठी संघर्ष केलेला आहे. मुलभूत हक्क म्हणजे मानवाच्या सर्वांगीण विकासाच्या आवश्यक अशा शर्ती होय. याची तरतुद भारतीय घटनेत कलम १२ ते ३५ मध्ये करण्यात आली आहे. निरंकुश राजसत्तेच्या जोखडातून मुक्त करण्यासाठी अनेक बुद्धीवंतानी प्रयत्न केले आहे. जॉन लॉकने नैसर्गिक हक्कांचा सिध्दांत सांगून शासन हे जनसंमतीचेच असले पाहिजे व शासनाने मानवी हक्कांचे रक्षण केले पाहिजे.

व्याख्या:-

“हक्क म्हणजे सामाजिक जीवनांची अशी परिस्थिती होय की, ज्याशिवाय व्यक्तीला सामान्यतः स्वतःचा सर्वांगीण विकास करून घेणे शक्य होत नाही.” – प्रा.एच.जे.लास्की

“आपण ज्या समाजाचे घटक असतो त्या समाजाच्या सर्वोच्च कल्याणाच्या दिशेने आपल्या जीवनाचा विकास घडवून आणण्यासाठी आवश्यक असणारी साधने म्हणजे हक्क होय.” – प्रा. बोझांके

वरील व्याख्यांवरून असा निष्कर्ष निघतो की, व्यक्ती हा समाजाचा घटक असून सामाजिक मर्यादेच्या अंतर्गत राहून प्रत्येक व्यक्तीला जगण्याकरिता व व्यक्तीविकासाकरिता ज्या अधिकारांची गरज असते. ते सर्व अधिकार म्हणजे मानवाधिकार.

महिला आणि मानवाधिकार :-

महिला विकासाकरिता फक्त भारतातच नव्हे तर जागतिक स्तरावर धोरणात्मक कार्यक्रमाचे नियोजन करून स्त्रि-पुरुष समानता प्रस्थापित करण्याचा सदैव प्रयत्न केला जात आहे. देशाचा विकास साधण्यासाठी महिलांनाही बरोबरीचा दर्जा दिला पाहिजे. स्त्रिया-पुरुषांच्या बरोबरीने सुशिक्षित व कार्यरत आहेत. परंतु आकडेवारी किती? स्त्रि-पुरुष समानतेची बिजे रोवली गेलीत. परंतु किती पुरुष महिलांना बरोबरीचे स्थान देतात. ही सुध्दा शोचनीय बाब आहे. आजही स्त्रि सुरक्षित नाही. भारतीय स्त्रियांना अनेक प्रकारच्या गंभीर समस्यांना तोंड द्यावे लागते. स्त्रियांवर होणारे पाशवी बलात्कार, अत्याचार, लैंगिक छळ, विनयभंग इत्यादी प्रकार दिवसेंदिवस वाढतच आहेत. लहान मुलींपासून तर वयोवृद्ध स्त्रियासुध्दा सुरक्षित नाही. स्त्रियांवर अन्याय-अत्याचार विनयभंग, बलात्कार इत्यादी शोषण झाले की, स्त्रि खचून जाते. समाजाचे पाठबळ नसते. समाजाच्या भीतीपोटी कायदेशीर तक्रार करण्याचे धाडस करीत नाहीत. कुटुंबात सुध्दा स्त्री सुरक्षित नाही. कुटुंबाच्या अंतर्गत होणाऱ्या हिंसाचाराचे प्रमाण दिवसेंदिवस वाढतच आहे. हा एक गंभीर प्रश्न आहे. संयुक्त राष्ट्रसंघाच्या अहवालानुसार दर एक तासाला एक स्त्रीवर बलात्कार होतो आणि दररोज स्त्रिया त्यांच्या पतीकडून जीवानीशी मारल्या जातात.

स्त्रियांवरील हिंसाचार:-

आपल्या समाजात स्त्रियांविषयी समानतेविषयी कितीही कायदे अमलात आणण्याचे प्रयत्न केले असले तरी स्त्रियांना नेहमीच पुरुषांकडून दुय्यम प्रकारची वागणूक दिली जाते. ऐवढेच नव्हे तर त्यांच्यावर अनेक प्रकारे हिंसाचार, अत्याचार, बंधने लादली जातात. अशाप्रकारच्या अत्याचाराची व्याप्ती फार मोठी आहे. पुरातन काळापासून तर आजपर्यंत स्त्रियांवर होणाऱ्या अत्याचाराच्या प्रकारात बदल झाला. परंतु ते थांबले नाही. तर त्यात वाढच होत आहे. मग ते शारीरिक, मानसिक, सामाजिक कौटुंबिक स्वरूपाचे असोत. स्त्रियांवरील अत्याचाराच्या प्रकाराची गणती करणे कठीण बाब आहे. स्त्रियांच्या विकासाविषयी कितीही कायदे केले तरी त्यांच्यावरील अत्याचार कमी न होता त्यात सतत वाढ होत आहे ही एक शोकांतिका आहे.

स्त्रियांवरील हिंसाचाराचे काही प्रकार:-

स्त्रियांवरील येणक्रेण प्रकारे सतत हिंसाचार होत असतात. यात प्रामुख्याने पतीकडून पत्नीला होणारी मारपीट, पत्नीचा मानसिक छळ, नवविवाहीत युवतीचा हुंडयासाठी होणारा शारीरिक मानसिक छळ, त्यातून होणाऱ्या हत्या, स्त्रियांचे अपहरण बलात्कार, विनयभंग लैंगिक छळ, बळजबरीने अनैतिक कार्य करण्यास स्त्रियांना भाग पाडणे, नोकरीच्या ठिकाणी स्त्रियांचे होणारे लैंगिक शोषण इत्यादीप्रकारे हिंसाचाराची काही मुख्य प्रकार सांगता येतील.

सर्वच स्तरावरील स्त्रियांना अत्याचार सहन करावा लागतो. गरीब कुटुंबातील स्त्रिया असो की श्रीमंत स्तरावरील स्त्री ही केवळ स्त्री असते. सर्वात अधिक होणारा छळ हा हुंडयासाठी होतो. हुंडयासाठी नवविवाहीत युवतीला आपला जीव गमवावा लागतो. सुखी संसाराची स्वप्ने मनात रंगवून बोहल्यावर चढते परंतु सासरी आल्यावर तिच्या सर्व स्वप्नाची राखरांगोली होते. असहनीय अत्याचार सुरू होतो. पर्यायी जीवनीशी जाव लागते. कौटुंबिक अत्याचार म्हणजे कुटुंबातील विविध व्यक्तिकडून होणारा छळ यात स्त्रीला तोंड दाबून बुक्क्यांचा मार सहन करावा लागतो मग तो व्यसनी नवऱ्याकडून असो किंवा सासू, सासरे दिर नणंद यांच्याकडून असो. कुटुंबातील अत्याचाराची वांच्यता बाहेर करताही येत नाही. कारण बाहेर कुणाला कळले तर कुटुंबाची बदनामी होईल. या भितीने केवळ मुकाट्याने तिला सहन करण्याशिवाय पर्याय राहत नाही. कौटुंबिक अत्याचारामध्ये शारीरिक मारहाण, उपासमार, मानसिक त्रास, कोंडमारा, अधिक श्रम करण्यास भाग पाडणे, वाटेल त्या मार्गाने छळ करणे इत्यादी प्रकार आहेत. नवविवाहीत स्त्रियासून तर मुलांच्या माता असणाऱ्या स्त्रियांवर अत्याचार होतांना आढळतात.

स्त्रियांवर कौटुंबिक अत्याचार होण्याची कारणे :-

स्त्रियांवर कौटुंबिक अत्याचार होण्याची विविध कारणे पुढील प्रमाणे आहेत.

१) पतीकडून होणारी मारहाण-

कौटुंबिक अत्याचारामध्ये इतरांचा सहभाग असला तरी, अतिशय महत्वाची भूमिका तिच्या पतीची असते. त्यातल्या त्यात पतीकडून पत्नीला होणारी मारहाण हा कौटुंबिक अत्याचाराचा सर्वत्र आढळून येणारा प्रकार असतो. पतीकडून पत्नीला सरास मारहाण हा पुरुषप्रधान संस्कृतीचा अविभाज्य अंग आहेत. भारतीय समाजातील पतीने पत्नीला मारहाण करणे गैर नाही. ही तर एक नैसर्गिक बाब मानली जाते. नवरा-बायकोचे भांडण ही खाजगी बाब आहे. इतरांनी त्यात हस्तक्षेप करणे चुकीचे आहे. अशी धारणा आपल्या समाजातील लोकांची असते.

२) पुरुषप्रधान समाजव्यवस्था:-

भारतीय समाजव्यवस्था पुरुषप्रधान आहे. समाजात पुरुषाला श्रेष्ठतम स्थान दिल्या गेले असून स्त्रीला पुरुषाच्या तुलनेत अगदीच कनिष्ठ दर्जा देण्यात आला आहे. म्हणून पत्नीला मारहाण करणे, तिच्यावर अन्याय-अत्याचार करणे, तिला तुच्छ लेखणे. पायातील जुती समजणे अशी समाजाची मानसिकता झाली आहे.

३) धार्मिक संस्कार:-

पत्नीवर होणाऱ्या अत्याचाराला धार्मिक संस्कारांचाही एक महत्वाचा वाटा आहे. भारतीय समाजात स्त्रीला बहुदा सर्वच धर्मांनी पुरुषापेक्षा कनिष्ठ मानले आहे. कोणत्याही धार्मिक विधी व कर्मकांडांत स्त्रीला सहभागी होण्यास मज्जाव आहे. हिंदू धर्मात पतीला परमेश्वर मानून त्याची सेवा करणे, त्यांची मर्जी राखणे पतीने कितीही अत्याचार केले तरीही निमूटपणे सहन करणे. एक हिंदी म्हण आहे. “जहाँ से डोली गई, वही से अर्थी उठनी चाहिए”. या प्रमाणे सर्व पतीचे अत्याचार सहन करणे परंतु एखाद्या स्त्रीबंड करून उठली तर तिला समाजात कुलीन स्त्री म्हणून मान्यता मिळते.

४) पुरुषाची कुटुंबातील भूमिका:-

कुटुंबात पुरुषाला वरील स्थान असते. तो कुटुंबप्रमुख असतो. कुटुंबाची सर्वसत्ता त्याच्या हाती असते. त्याला असे वाटेल तसे वागण्याचा अधिकार मिळाल्यामुळे बायकोला मारणे, तिच्यावर सत्ता गाजविणे हा आपला जन्मसिद्ध अधिकार होय असे पुरुषाला वाटू लागते.

५) पतीची व्यसनाधिनता:-

पतीची व्यसनाधिनता ही सुध्दा पत्नीला मारहाण करण्यासाठी एक प्रमुख कारण आहे. व्यसनाच्या आहारी गेलेला माणूस पत्नीला मारण्यात आपला पुरुषार्थ समजतो. दारू पिऊन पत्नीला मारतो. अशा व्यसनाधिन पुरुषांची संख्या फार मोठ्या प्रमाणात आहेत.

६) गरीबी:-

गरीबी हे देखील पत्नीला मारहाण करण्याचे कारण आहे. पतीवर संपूर्ण कुटुंबाचा भार असतो. आर्थिक परिस्थिती बेताची असल्यामुळे त्याची आर्थिक कोंडी होते. अशा परिस्थितीत त्याचे मानसिक संतुलन ढासळते. त्याचा संपूर्ण राग बायको व मुलांवर निघतो.

७) स्त्रीचे आर्थिक परावलंबित्व:-

पुरुषप्रधान अर्थव्यवस्थेत कुटुंबाची सर्व आर्थिक सत्ता पुरुषाकडे असते. कुटुंबाची आर्थिक मालमत्ता पुरुषाच्या नावावर असते. सर्व संपत्तीचा मालक पुरुष असतो. निश्चितच स्त्री आर्थिक दृष्ट्या कमकुवत असते. पतीला विरोध केल्यास तिच्या अनेक प्रकारे अत्याचार होऊन घरातून हकलून देणार अशी भिती वाटते. त्यामुळे पत्नी पतीकडून होणारी मारहाण मुकाटपणे सहन करते.

अशाप्रकारे पुरुषप्रधान समाजव्यवस्थेमध्ये पुरुष नाकर्ता असेल, बाहेरच्याली असेल चारित्र्यहीन असेल तरीही तो बायकोवर सत्ता गाजवितो. बायको ही मनोरंजन करण्याचे खेळणं आहे. किंवा गुलाम आहे अशी आवीभावात जगत असतो. मानवाधिकार आयोग स्थापन होऊन महिलांना प्रत्येक ठिकाणी आरक्षण मिळूनही महिलांवर होणारे अत्याचार कमी झाले किंवा थांबले असे नाही. खेड्यातील स्त्रिया असो की शहरातील महिला असो कमी अधिक प्रमाणात सारखेच अत्याचार सहन केल्या शिवाय पर्याय उरत नाही.

निष्कर्ष -

भारतीय स्त्रियांना घटनेतील तरतुदीनुसार जे मानवाधिकार प्राप्त झाले. त्यामुळे त्यांचा शैक्षणिक, आर्थिक, सामाजिक, राजकीय, परिस्थितीत बदल घडून आला. स्त्री ही पुरुषाच्या बरोबरी कार्य करू लागली. परंतु तिच्यावरील होणारे कौटुंबिक अत्याचार कमी झाले असे फारसे आढळून येत नाही. समाजाचा स्त्रीकडे पाहण्याचा दृष्टीकोणही बदलला असे चुकूनही आढळून येत नाही. स्त्री ही सुशिक्षित असो की अशिक्षित, नोकरी करणारी असो की गृहकाम करणारी, तिला पतीकडून होणारी मारहाण निमुटपणे सहन करावी लागते. पुरुष आपली सत्ता कुटुंबात गाजवित असतो. महिलांना राजकीय बाबतीत आरक्षण असते. अनेक मतदारसंघ महिलांसाठी आरक्षित असतात. पती तिथून पत्नीचा उमेदवारी फार्म भरतो. तिला निवडून आणण्यासाठी प्रयत्न करतो. बाई कुठपुतलीसारखी पदावर असते व माणूस तिचे सर्व अधिकार वापरून कार्य करतो. अशा आरक्षणाचा काय फायदा? आजही पती-पत्नीला 'तुला अक्कलच नाही', 'तु चुल आणि मुल सांभाळ' अशाप्रकारे पत्नीला तुच्छ लेखतो; म्हणून कितीही कायदे महिलांसाठी केले तरीही, जोपर्यंत पुरुषांची मानसिकता बदलणार नाही. तोपर्यंत पत्नीला अत्याचार सहन करावेच लागेल. तसेच महिला जोपर्यंत अन्यायाचा प्रतिकार करून बंड करणार नाहीत. तोपर्यंत महिलांच्या परिस्थितीत बदल होणार नाही. म्हणून स्त्री-पुरुष दोघांचीही मानसिकता बदलणे अपरिहार्य आहे.

संदर्भ ग्रंथ सूची:-

- १) मानवी हक्क : प्रा. व्ही.बी. पाटील
- २) मानवी हक्क : प्रा. देवळणकर
- ३) मानव अधिकार : मधु मंजरी दुबे
- ४) भारतीय स्त्री आणि मानवाधिकार : डॉ. स्मिता मेहेरे

मराठी साहित्याचे सामाजिक योगदान व आजच्या साहित्याचे दायित्व

प्रा. प्रतिभा कृष्णराव आवंडकर

श्रीमती राधाबाई सारडा

महाविद्यालय अंजनगाव सुर्जी

वर्तमानकाळातील समाजजीवन लक्षात घेऊन जीवनात येणारी संवेदनाशून्यता व मूल्यहीनता घालवण्यासाठी परिवर्तनवादी पुरोगामी विचारांची गरज लक्षात घेऊन मराठी साहित्यामध्ये ज्या ज्या लेखकाने असे लेखन केले. त्यांचे सामाजिक योगदानाची चर्चा वेळोवेळी झाली पाहिजे. स्वार्थ केंद्री विचार लाभलक्ष्यी विचार, आपमतलबी अशा भ्रष्ट – विचारांनी सर्वसामान्यांचे जगणेच नकोसे केले आहे. उपद्रवमूल्य हेच आदर्श मूल्य आहे अशी परिस्थिती निर्माण झाली आहे. आणि याचवेळी महाराष्ट्रामध्ये परिवर्तनवादी कृतिशील अनेक साहित्याला बल देणाऱ्या अनेक चळवळी क्षीण होतांना दिसत आहेत. भांडवलशाही व्यवस्थेचे चहुबाजूंनी आक्रमण होतांना जागतिकीकरणाच्या चक्रव्यूहात सापडलेल्या माणसाचे माणूसपण हिरावून घेतले जात आहे. अशा वेळी डोळ्यांवर कातडे ओढून घेणे, मौन बाळगणे कृतिशून्य होणे केवळ धोक्याच नाही तर ते सर्वनाशाचे ठरू शकते. उपद्रवी लोकांचा त्रास जेवढा घातक आहे. तेवढीच मुल्यात्मक जीवन जगणाऱ्या लोकांची निष्क्रियता, केवळ बघ्याची भूमिका हीही घातकच ठरू शकते अशा परिस्थितीमध्ये क्रियाशील, सकारात्मक व उपक्रमशील आचाराला गती देणारा नव्हे माणसानां पेटवून उठवणारा विचार आवश्यक ठरतो. यासाठी मुल्यात्मक चळवळी निर्माण होणे कार्यरत राहणे आवश्यक असते. मानवी जीवनाचा इतिहास पाहिला असता शोषकांनी सर्वसामान्यांचे कायम शोषणच केले आहे. काळानुसार साधने व मार्ग बदलले. पण शोषण मात्र सुरुच राहिले. याला वर्तमानकाळही अपवाद नाही. शोषण कायमचे थांबवण्यासाठी शोषणाची धार बोथट करण्यासाठी नव्या सर्जनासाठी पुरोगामी चळवळीची गरज असते. या चळवळी वा विचार ज्या ज्या काळात सक्रिय होतात, त्या त्या काळात वेदनेला फुकरं घातली गेली. अश्रूंचे पाट अडवून घामांच्या धाराना बळ दिले गेले, वंचितांची व्यथा, वेदना दुःख यांना अक्षरांचे बळ व आईची माया दिली गेली. वंचिताचा हंकार वेदना असते. अशा हुंकाराला अनेक वेळा दडपले जाते. महात्मा फुलेयांनी दुःखाचे मुळ अज्ञानात म्हणजेच 'विदयेविना मती गेली' असे सांगितले होते. लोकायत, बुध्द, चार्वाक, संत तुकाराम, महात्मा फुले, राजर्षी शाहू महाराज, डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर यांच्य विचारांनी मानवमुक्तीचा, नवा मार्ग दाखवला. या महामानवांच्या नावांचा वारंवार जप करताना कृती व आचरणात मात्र त्यापासून कोसो दूर गेलेला समाजच बहुतांश पाहावयास मिळतो. विचार व आचारात तफावत पडल्यामुळेकाय होऊ शकते. याचे जिवंत चित्र आज आपणास समाजात पाहावयास मिळते.

मराठी साहित्य व संतांचे योगदान:-

सर्व संत समाज सुधारकांनी जातीच्या विरोधी घेतलेल्या भूमिका, समाजामध्ये कबीर आणि तुकाराम यांनी सामाजिक समता आपण्याचा पयत्न केला, समाजाकडे 'बुडती हे जन देखोनी' येणारा कळवळा संतांच्या साहित्यामधून आपल्याला दिसतो. समाजामध्ये आजही अनेक सुभाषिते मराठी समाजाच्या जीभेवर येतात एवढेच नव्हे तर देशाचे पंतप्रधान माजी, अटलाबिहारी वाजपेयी यांनी 'निंदकाचे घर असावे शेजारी' असा अभंग मराठी साहित्याची उंची दाखविणारा आहे. संत चोखामेळा, संत कर्ममेळर अशा दलित संतांच्या अभंगामधून तेव्हाच्या सामाजिक परिस्थितीच्या विचारातून 'विद्राही साहित्याचा हुंकार' ऐकायला येतो. संतांच्या काळामध्ये सर्व शोषित वर्ग जसा एकत्र आला आणि भागवत धर्माची स्थापना झाली व अध्यात्मिक समता स्थापन झाली. मराठी समाजाच्या मनाचे उन्नयन मराठी संत साहित्याने केले त्यामुळेच आक्रमक असणाऱ्या मुसलमानी आक्रमकासमोर मराठी समाज आजपावेतो टिकून आहे. हेच संतांचे मराठी साहित्यामध्ये सामाजिक योगदान आजही मराठी समाज विसरला नाही. मूल्याशिक्षणाची गरज संतांच्या साहित्यामधून पूर्ण होऊ शकते. संतानी 'नाचू किर्तनाचे रंगी, ज्ञानदीय लावू जगी' हेच संतांच्या साहित्याने केले, मराठी समाजालाच नाही देशाला जगाला मराठी संताबद्दल विचार करायला लावला आपण सामाजिक समता, बंधूता सांगत असतांना फ्रेचं राज्यक्रांतीचा दाखला देतो पण ही मूल्य संतानी रुजविण्याचा प्रयत्न आधिच केला होता.

मराठी साहित्य व महानुभाव साहित्याचे योगदान:-

बाराव्या शतकालीन यादवकाळातील धार्मिक कर्मकांडामध्ये मरगळलेल्या समाज जीवनात महानुभाव लिंगायत व वारकरी या पंथांनी आपापल्या वैशिष्ट्यांचा प्रभाव पडायला सुरुवात केली होती. या पार्श्वभूमीवर श्री चक्रधरांनी महानुभाव पंथाची स्थापना केली. आणि गद्य व पद्य सुरुवात केली होती. या दोन्ही प्रकारात मराठीतून संस्कृतशी समांतर अशी विपुल वाङ्मयानिर्मिती केली. 'महाराष्ट्रभीय असावे' या आग्रहाने नागदेवाचार्य, म्हाइंभट्ट केशिराज व्यास, भास्करभट्ट बोरीकर आणि दामोदर पंडित अशा महानुभावांनी चरित्रग्रंथ आणि धर्मग्रंथ केवळ मराठीतून निर्माण केले. 'लीळाचारित्र', 'स्मृतिस्थळ', 'ज्योत्सनापाठ', 'धवळे अशा लिखाणमधून तेराव्या शतकामधील महाराष्ट्रभामधील सामाजिक, राजाकिय, धार्मिक सांस्कृतिक, परिस्थिती याची आपल्याला माहिती होते. तसेच तेराव्या शतकातील मराठीचे निखळ रुपही आपल्यासमोर येते. फारशी किंवा कोणत्याही परकीय भाषेचा या मराठीला अद्याप स्पर्शझालेला नाही. इतकी निखळ वाङ्मय निर्मिती आपल्याला दिसते.

मराठी वाङ्मयाच्या प्रारंभ काळी अकराव्या — बाराव्या शतकामध्ये कर्मकांडात्मक धर्माचे, चातुर्वर्ण्याचे प्राबल्य वाढले होते. यांच्या विरोधातून जी सामाजिक चळवळ उभी राहिली. महानुभाव पंथ व वारकरीपंथ या दोन संप्रदायांच्या वाङ्मय प्रवाहातून. या दोन संप्रदायांना सामाजिक भान होते. अकराव्या शतकामधील सामाजिक, राजकीय, आर्थिक आणि सांस्कृतिक स्पंदन साहित्यामधून जिरून, मुरून हे प्रवाह उभे राहिले आहेत. एकाच काळात दोन भिन्न तत्वज्ञान निर्माण झाले असले तरी त्यांचे सामाजिक योगदानासाठी सामाजिक परिस्थिती एकच होती. ज्या काळात जातीभेद तीव्र होता त्याकाळात मध्ये मातंगाच्या हातचा लाडू ब्राम्हणांना प्रसाद म्हणून वाटणे. आणि चंद्रभागेच्या वाळवंटात जाती धर्म विसरून संतानी एकत्र येणे ह्या दोन्ही गोष्टी एकाच काळातल्या आहेत. समाजाला त्या काळामधील वंचित असणाऱ्यांना स्नेहांची फुंकर घालण्याचे सामाजिक भान संताना आणि महानुभाव पंथाना आले हे सामाजिक योगदान होय. आजही संतसाहित्य आणि महानुभाव साहित्याच्या बरोबरीचे तत्वज्ञानाची, विचारांची गरज आहे. सभोवतीच्या परिस्थितीकडे पाहिले म्हणजे लक्षात येते. अशा चळवळीची आजही गरज आहे माहिती व तंत्रज्ञानामुळे तत्कालीन स्वरूपाची जीवनशैली निर्माण झाली. परस्परांवरील विश्वास नाहीसा झाला, नितीमत्ता, ढासळून राहिलेल्या समाजामध्ये नविनता, निर्माण करणारे साहित्याच्या निर्मितीची गरज आहे. आणि त्या जप्टीने मराठी साहित्याने सुरुवात करायला पाहिजे.

मराठी वाङ्मय व मूल्यशिक्षण व संस्कृती

श्री.म. माटे यांचे भाषण संयुक्त महाराष्ट्रभाची चळवळ उभी राहतांना होते. या प्रसंगी कुसुमाग्रज हे अध्यक्ष होते. महाराष्ट्रभाच्या गौरवपर मोठे प्रभावी भाषण केले. नंतर कुसुमाग्रज यांनी अध्यक्ष म्हणून त्यांनी एक प्रश्न विचारला 'महाराष्ट्रभाच्या संस्कृतीची व्यवच्छेदक लक्षणे कोणती की, ज्यांच्या बळावर आपण स्वतंत्र महाराष्ट्रभाची मागणी करित आहेत.' या प्रश्नाचे उत्तर मिळाले नाही. पण या संदर्भात या कवी श्रेष्ठाच्याच 'मराठीपण' या छोट्या कवितेतून व्यक्त होते.

'माझ मराठी पण / मी शोधल सहयाद्रीच्या डोंगरात / संतांच्या शब्दांत / इतिहासाच्या पानांत / तेव्हा सारीजण हसून म्हणाली / आम्ही शोधलं / आमच मराठीपण या भूमीवरच्या माणसांच्या मनात / त्यांच्या जखमात, त्यांच्या रक्तात / ज्यातून उसासतात सूर्याचे किरण / मराठीपण ओलांडून साऱ्या आकाशाला / गवसणी घालणारे (छंदोमयी — १९८२ मराठी पण पृ.८)

निष्कर्ष

यावरून मराठी साहित्याचे सामाजिक योगदान, व खरे मराठीपण हे मराठीपण ओलांडून साऱ्या आकाशाला गवसणी घालणारे. म्हणजेच संस्कृती निरपेक्ष मानव्याचे माणुसकीचे, सार्वत्रिक मानवधर्माचे असते, म्हणून विश्वात्मक देवाला पसायदान मागून विश्वकल्याणकारी योगदान मराठी साहित्याचे आहे. पण आज मात्र आपल्याला मराठी साहित्यात सर्वकष परिवर्तनवादाचे प्रतिबिंब फारसे पडलेले नाही. याची आपल्याला कल्पना आहेच आपण आजही केशवसुत ते कुसुमाग्रज यांना जोडणाऱ्या रेषेवर परिवर्तनवादाची दंविंदूत भिजलेली काही प्रकाश किरणे पडलेली आपल्याला दिसतात. अनेक शतकांच्या

ग्रीष्म — लाटेने तापलेल्या जमिनीला त्यांचे अस्तित्व जाणवणे कठीणच म्हणूच यशवंत मनोहराना आक्रोश करून सांगावे लागते:

‘कालचा पाऊस आमच्या गावात आलाच नाही/ सदरहू पीक आम्ही आसवांवर काढले आहे/ कालपर्यंत पावलांनी रस्त्यापाशी तक्रारी मांडल्या नाहीत/झाडे करपली. माथी हरपली./ नदीच्या काठाने सरण नेसून भिरभिरली/ कालचा पाऊस आमच्या गावात आलाच नाही.’

उद्याचा पाऊस मात्र सगळ्यांच्याच गावात आणि शिवारात आला पाहिजे. तो आलाच नाही, आणि म्हणून ‘सदरहू पीक आम्ही केवळ अश्रूंचे घामावर आणि रक्तावर काढले.’ असे म्हणण्याची पाळी कोणत्याही समाजघटकावर उद्या न आली पाहिजे. मराठी साहित्याचा आणि सारस्वताच्या मांडवाला सांस्कृतिक परिवर्तनाची वादळ वेल आकाशभर पसरावी हीच या युगाची उत्कट इच्छा आहे.

संदर्भ ग्रंथ :

- १) सक्षम समिक्षा — संपादक डॉ. शैलेश विश्वनाथ त्रिभुवन (शब्दाली प्रकाशन) जूलै/ऑ/स/ २०११)
- २) सांस्कृतिक मूल्यवेध — प्रा. रा. ग. जाधव (स्नेहवर्धन प्रकाशन)
- ३) साहित्यचिंतन— लेखक डॉ. जनार्दन वाघमारे
- ४) अक्षरगाथा — डॉ. आ. ह. साळुंखे विशेषांक संपादक — डॉ. मा. म. जाधव
- ५) मध्ययुगीत वाङ्मय प्रवाह — यशवंत चव्हाण महाराष्ट्र मुक्त विद्यापीठ

स्वच्छ भारत अभियानात माता बालकांची भूमिका

प्रा. डॉ. स्वप्ना एस. देशमुख

सहा. प्राध्यापक, गृहअर्थशास्त्र विभाग,
श्रीमती वत्सलाबाई नाईक महिला महाविद्यालय,
पुसद जि. यवतमाळ

सर्वांच्याच नित्याचा आणि जिवाळ्याचा तरीही एकीकडे किळस येईल असा हा मार्मिक प्रश्न आपल्या घरातील कचरा—आपण स्वतः किंवा माणुसबाई मार्फत कचराकुंडीत टाकण्याचा प्रयत्न करतो. पण त्यापुढे आपला त्याच्याशी संबंध नसतो. परंतु हा कचरा कमीतकमी कसा करू शकु याकडे लक्ष देणे जरूरी आहे. स्वच्छतेची निगडीत प्रश्न व त्यावरील उपाययोजना करण्याची गरज, ती राबवतांना समाजाच्या घटकापर्यंत पोहचतांना ते काम जिकरीचे, अफाट खर्चाचे होऊ लागले आहे. म्हणून सरकारचा पर्यायाने आपलाच पैसा कसा वाचेल हे लक्षात घेतले तर स्वच्छता आपल्यालाच पाळावी लागेल. पंतप्रधान नरेंद्र मोदी यांनी सर्व भारतवासियांना स्वच्छ भारत अभियानात सामिल होण्याचे आश्वासन दिले आहे. या त्यांच्या कार्याची पावती म्हणून जागतिक आरोग्य संघटनेने पंतप्रधान श्री. नरेंद्र मोदी यांना स्वच्छ भारत अभियान राबविल्यामुळे सन्मानित करण्याचा निर्णय घेतला. या स्वच्छता अभियानात आम्ही तरी मागे का? नाही तर आम्हाला लहानपणापासून हे संस्कार होणे गरजेचे आहे आणि हे संस्कार माता व कुटुंब सदस्यच करू शकते. 'संस्कार' हा संस्कृत भाषेतून आलेला शब्द मराठी, हिंदी भाषेत वापरला जातो. भारतीय संस्कृती कोषाप्रमाणे याचे अनेकविध अर्थ आहेत. शुद्ध करणे, सुंदर करणे, चांगले करणे, वस्तुतील वा व्यक्तितील वैगुण्य वा दोष दूर करून पूर्णत्वाकडे नेणे, कोणत्याही गोष्टीला नवीन आणि आकर्षक रूप देणे, एखाद्या गोष्टीचा व कृतीचा परिणाम, प्रभाव, ठसा, बदल इत्यादी थोडक्यात सांगायचे तर चांगल्याच्या दिशेने बदल होण्याची विकासाची, गुणसंवर्धनाची प्रक्रिया म्हणजेच संस्कार. मराठी भाषेतील 'वळण' या शब्दात 'संस्कार' या शब्दाचा बराचसा अर्थ येऊन जातो. इंग्रजी भाषेत Habit formation, character Development, Morality, Ethical standards, Inculcation of virtues असे शब्दसमुह आहे. सवय लागणे ही संस्काराच्या प्रक्रियेतील पहिली पायरी आहे. सवयीमध्ये यांत्रिकपणाचा भाग जास्त असतो. पण संस्कार हे खोलवर मनावर रुजतात. संस्कार प्रक्रियेतील सर्वात महत्वाचा घटक म्हणजे माता, आई, लहान बालक वयाच्या ५ वर्षांपर्यंत प्रामुख्याने आईच्या सहवासात वाढते. तिच्या व्यक्तिमत्त्वाचा प्रभाव त्याच्या सवयीची जडणघडण करतांना दिसून येते. सवयीचा संस्कार बालकाच्या मनात रुजला तर ती वर्तमान प्रगट होते. बालपणात चांगल्या सवयी लावणे अपरिहार्य ठरते. जसे— आहार संबंधीच्या सवयी, शौचासंबंधीची सवय, झोपण्याच्या सवयी, स्वच्छतेच्या सवयी इत्यादी. म्हणून कचरा व्यवस्थापनाकरीता, स्वच्छतेचे संस्कार मातेने मुलाला देणे आवश्यक आहे. 'Charity begins at home' या म्हणीनुसार स्वतःपासून सुरुवात करायची आहे.

अस्वच्छतेची कारणे :-

१. भारतदेशाची लोकसंख्या वाढत आहे. जितकी लोकसंख्या वाढेल तितकी अस्वच्छता. मानवच कचरा निर्मितीचे व अस्वच्छतेचे उगम स्थान आहे.
२. आपले घर व परिसर स्वच्छ ठेवणे हे प्रत्येकाचे नैतिक व सामाजिक कर्तव्य आहे. बहुसंख्य लोक त्यात कुचराई करतात.
३. नवीन वेष्टन पद्धतीमुळे (Tetra, Stretch, Shrink, Sachets) प्लॅस्टीकचा अपरिहार्य वापर, तयार खाद्यपदार्थांचा वाढलेला संचार, कारखान्यातून टाकला जाणारा रासायनिक व विघटन न होणारा कचरा, वाढती बेजबाबदार प्रवृत्ती या सर्वांचा एकत्रित परिणाम म्हणजे घरात, सभोवती, सार्वजनिक ठिकाणी दिसणारी अस्वच्छता.
४. शासन, अंमलबजावणी यंत्रणा आणि समाज या त्रिशंकु व्यवस्थेत समस्या सोडवतांना एकमेकांवर आरोपांची चिखलफेक होत राहते. प्रत्येकजण आपली जबाबदारी टाळत असतो. या रस्सीखेचेत समस्या मात्र तशीच राहते व कालावधीनंतर उग्र स्वरूप धारण करते.

५. नदी, नाले यात आपण निर्माल्यापासून ते राडरोडयापर्यंत सर्वच कचरा त्यात टाकतो. त्यामुळे पाणी स्वच्छ तर होते पण नद्या, नाले तुंबुन पावसाळयात पुर परिस्थिती निर्माण होते. नदीच्या पुढे असलेल्या गावांना अशुद्ध पाणी मिळते.
६. सोसायट्यांमध्ये अनेक सुशिक्षित लोकही कित्येक गोष्टी घराच्या खिडकीतून आवारात किंवा रस्त्यावर फेकतात. अगदी न्याहारीपासून जेवणापर्यंत भाज्यांची देठे, खाद्यपदार्थ, साबणाचे रॅप्स, चप्पल बुट, खराबझाडु गुंतळ अशा अनेक गोष्टी आपल्या घराबाहेर टाकतात.
७. मोबाईल, रेडिओ, संगणक, टि.व्ही. विविध वॅटच्या अशा अनेक वस्तुच्या कचऱ्याची विल्हेवाट न लावल्यामुळे.
८. प्लास्टीकला बंदी असूनही दुकानदाराकडे प्लास्टीक पिशवी मागणारे बेजबाबदार ग्राहक.
९. जेथे घाण, लघवी करू नका, थुंकू नका अशा पाट्या लावल्या असतात नेमके त्या पाटीच्या खालीच घाण करतात.
१०. शासनाची तयार करून दिलेली शौचालये देखील स्वच्छ नाहीत.

कचऱ्यांचे व्यवस्थापन करण्याकरीता निसर्गाकडून निसर्गाकडे या तत्वाच पालन करायच. अस्वच्छतेला कारणीभूत ठरणारा कचरा कमी कसा होईल ते लक्षात घ्यायचे आहे.

उपाययोजना :-

१. पुनर्वापर करता येण्यासारख्या वस्तुच वापराव्यात.
२. कागद, पुढे, काचेची क्रोकरी वापरावी.
३. खूप गरम पाण्याऐवजी कोमट व कमी गरम पाणी वापरावे.
४. प्लास्टीकऐवजी कापडी पिशव्या वापराव्यात. कागदी पिशव्या व पाऊचचा वापर वाढवावा.
५. पाणी काटकसरीने वापरा.
६. इकोफ्रेंडली फर्निचर वापरा.
७. महागडी सौंदर्यप्रसाधने टाळा.
८. ओल्या कचऱ्यापासून जागच्या जागीच खत निर्मिती करा.
९. प्लास्टीक, काचेच्या लोखंडाच्या वस्तु, रद्दी भंगार वाल्याला द्या.
१०. बागेत मुलांना खाऊ घेऊन देतो. खाल्यानंतर कचरा साफ करायला सांगा.
११. घरी, दुकानात, मोटार ट्रेनमध्ये कचऱ्याच्या पेठ्या त्यात ठेऊन मुलांना त्यात कचरा टाकायची सवय लावा.
१२. भोजनाच्या वेळी स्वच्छता असावी. जेवणापूर्वी बालकाला हात धुवून नंतरच जेवणाला बसण्याची सवय लावावी, हात धुवून जेवायला बसल्यास मुलांचे कौतुक करावे.
१३. बालकाच्या संगोपनात मलमुत्र विसर्जनाच्या सवयीला विशेष स्थान आहे. योग्यवेळी ही सवय बालकाला न लावल्यास अनेक गैरसोयींना सामोरे जावे लागते.

खरतर 'स्वच्छ भारत स्वच्छ देश' हा संदेश हजारो वर्षांपासून भारतीय संस्कृतीतील धर्मांनी, धर्मगुरूंनी, आयुर्वेदाचार्यांनी आपल्याला दिला आहे. जैन धर्माच प्रमुख तत्व म्हणजे अपरिग्रह अर्थातच परीग्रह टाळणे, हव्यास टाळणे. ह्या एका तत्वाचा पालन प्रत्येकांनी केल्यास अस्वच्छता या समस्याला आळा घालता येईल. आपल्याला आवश्यक असणाऱ्या, गरज असणाऱ्या वस्तुंचा संग्रह केल्यास ही समस्याच निर्माण होणार नाही.

आपल्या देशात परमेश्वराचे आस्तित्व जळी, स्थळी, काष्टी, पाषाणी सर्वत्र सदाकाळ आहे असं समजल जातं तर स्वच्छता का राखली जात नाही. अजुन देव म्हणजे काय हेच अनेकांना कळले नाही. संत गाडगेबाबा, सेनापती बापट, महात्मा गांधी यांनी स्वच्छतेसाठी प्रयत्न केलेले मुलांना, विद्यार्थ्यांना सांगणे गरजेचे आहे. त्याकरीता शाळा, महाविद्यालय स्तरावर,

स्वच्छेबाबत जागरूकता या विषयावर, पोस्टर्स स्पर्धा, चित्रकला स्पर्धा, निबंध स्पर्धा, रैलीचे आयोजन, भूमिका पालन या माध्यमातून जागृती होणे गरजेचे आहे.

अशा या भारतीय संस्कृतीचं जतन करण्याची जबाबदारी मातेवर आहे हे संस्कार तिने बालकात रुजवायचे आहे. तरच स्वच्छ भारत अभियान हे स्वप्न पूर्णत्वाकडे जाणार आहे.

“निसर्गा सारखा नाही रे सोयरा
गुरू, सखा, बंधु, माय, बाप,
त्यांच्या कुशीमध्ये सारे व्यापताप
मिटती क्षणात आपोआप”

संदर्भसूची :-

- १) जैन तत्वबोध — मुनी समता सागर जी
- २) शालेय सांस्कृतिक — डॉ. ललिता गुप्ते, उन्मेष प्रकाशन.
- ३) कथाकथनातून बालविकास — डॉ. अनिल गोडबोले, उन्मेष प्रकाशन
- ४) वंशवेल — डॉ. मालती कारवारकर, मेनका प्रकाशन
- ५) मानव विकास — त्रिवेणी फरकाडे, सुलभा गोंगे, पिंपळापुरे अँड कं. पब्लिशर्स नागपूर
- ६) मातृकला बालविकास व बालशिक्षण — प्रा. प्रियंवदा लाठकर, विद्या बुक्स पब्लिशर्स औरंगाबाद

प्राचीन भारतावरील कुषाण आक्रमणाचा धार्मिक प्रभाव

प्रा. प्रितम वसंतराव गावंडे

सहाय्यक प्राध्यापक, इतिहास विभाग,

बा.बु. कला, ना.भ. वाणिज्य व

बा.पा. विज्ञान महाविद्यालय, दिग्रस

जि. यवतमाळ, ४४५२०३

कुषाण वंश —

भारतावर आक्रमण करून पुढल्या काही शतकातच भारतात स्थायिक होऊन संपूर्णपणे भारतीय परिवेषात स्वतःस ढाळणा-या कुषाणांचा उदयाविषयी सखोल अन्वेषण झालेले आहे. 'पार्थियाइयों' के बाद कुषाण आए, जो यूची और तोखारी भी कहलाते हैं। यूची कबिला पाँच कुलो मे बँट गया था। कुषाण उन्हीं मे एक कुल के थे वे उत्तरी मध्य एशिया के हरित मैदानों के खानाबदोश लोग थे और चीन के पडोस में रहते थे^(१)। 'डॉ. बी. एन. पुरी का मत है कि कुषाण बैक्ट्रिया या उसके दक्षिणी भाग मे रहते थे और पुरानी शक जाती से संबद्ध थे। उन्हे तुखारी या तुखार कहते थे। कुषाण शासको ने कबिले के उपाधि का प्रयोग नहीं किया, तथापि भारतीय स्रोतो मे उन्हे तुषार नाम दिया गया।^(२) यूची खानाबदोश थे और आधुनिक चीन के सीमान्त प्रदेशो मे रहते थे। द्वितीय शताब्दी ई. पू. के मध्य मे वे एक पडोसी बर्बर जाती हयूंग-नू के साथ संघर्ष मे फंस गए।^(३) 'फान-ये' ध्वंस् लम्ब ने यूची का यह विवरण दिया है: "पुराने समय मे यू-ची ने हयूंग-नू को परास्त किया। फिर वे ता-हिया चले गए और उन्होंने राज्य को पाँच सी-हियु या याबगू मे बाँट लिया: स्यूमी, शुआंगी, कुई-शुआंग, सीतनु और तूमी। उसके सौ से भी अधिक वर्ष बाद सी-हऊ या कुई-शुआंग (कुषाण) के याबु (याबुग) क्यु-व्हियु-क्यो ने शेष चार सी-हऊ को नष्ट कर दिया और स्वयं राजा या स्वामी (वॉग) बन गया।^(४) यावरून कुषाणांच्या कुळाविषयी व त्यांच्या मूलस्थानाविषयी माहिती मिळते. काही इतिहासकार त्यांचा संबंधात राष्ट्रीयत्वाची दूसरी भूमिकासुद्धा मांडतांना दिसतात. ए.एल. बाशम लिहतात की, "इन लोगो के जातीय रक्त के सम्बन्ध का ज्ञान अनिश्चित है, शारिरिक रूप से वे तुर्कों के आकार-प्रकार के थे, परन्तु सम्भवतः शकों की भाँती वे एक ईराणी भाषा बोलते थे।"^(५) तसेच 'एक दृष्टीकोण है की कुषाण तुर्क थे यह दृष्टिकोण इस तथ्य पर आधारित है कि दोनों के सिक्के समान है। तुर्क-उद्गम की थ्योरी का आधार जाति-सम्बन्धी गुण है कुछ पदों या उपाधियों के प्रयोग के कारण कुषाण तुर्क मालुम होते है। किन्तु अभिनव स्रोतों के अनुसार कुषाणों को तुर्क कहना निर्णायक नहीं है।^(६) कुषाणांची यू-ची टोळीतील संलग्नता, चीन व बॅक्ट्रीया प्रदेशातील उपस्थिती मात्र सर्व इतिहासकार मान्य करतांना दिसतात. असे हे कुषाण लोक भारतात कसे आले याची माहिती घेणे आवश्यक ठरते, कारण एच.जी. रॉल्लिन्सन यांच्या मते, "कुषाण युग भारतीय संस्कृति के इतिहास मे महत्वशाली युग है।"^(७)

भारतात आगमन —

मौर्योत्तर काळ प्राचिन भारताच्या राजकीय आस्थापनेत अस्थिरतेचा कालखंड समजला जातो. या काळात शुंग, काण्व या भारतीय राजवटीने आपले छोटेखानी अस्तित्व दर्शविले तर दक्षिणेत सातवाहनांचा उदय झाला. मात्र या सुमारासच मध्य आशिया व चिन प्रदेशातील घडामोडींमुळे भारतावर परकियांनी घुसखोरी करावयास सुरवात केली. यात प्रथम शकांनी (सिथियन) भारतावर चाल केली. त्यानंतर पहलव (पर्थियन) आणि अखेर कुषाण टोळी भारतावर आक्रमण करती झाली. मौर्यांच्या अस्तानंतर ते थेट कुषाण राजपदावर येण्याचा काळ भारतीय इतिहासात अस्थैर्याचा काळ समजला जातो. त्यामुळे कुषाणांनी भारतावर आक्रमण केल्यानंतर जी राजवट देऊ केली, ती भारतासाठी कुषाण

परकीय असले तरी भरभराटीची ठरली. त्यामुळे कुषाणांचे भारतामध्ये येण्यामागील कारणांचा मागोवा घेणे अगत्याचे ठरते.

कुषाणांची भारतीय क्षेत्राकडील वाटचाल चीन देशातील घडामोडींच्या पार्श्वभूमीवर घडते. ए.एल. बाशम यांच्यानुसार, “जलवायु सम्बन्धी तथा राजनीतिक परिस्थितीयो की जटिल श्रृंखला ने मध्य एशिया के कबीलों को नवीन गतिविधी की ओर अग्रसर किया। महान सम्राट चिन शिह हुआंग टी (२४७.२१ ई.पू.) के राजत्व—काल मे चीन साम्राज्य के एकीकरण ने तथा सम्भवतः उनके चरागाहों की ओर, चीन की सीमाओं के बाहर कैस्पियन के पूर्वी क्षेत्र की ओर जाने को विवष किया।”^(८) यामध्ये ज्या कबिलांच्या कडे निर्देश केला आहे त्यात शियुगू—नू, वू—सुन, यु—ची यांचा समावेश होतो. या टोळ्यांनी चीन आसपासच्या प्रदेशात बरीच सक्रियता दर्शविली होती. कुरणांची उपलब्धता व व्यापारीय गतिविधीवर त्यांचे भटके जीवन पोषिले जात होते. परंतु कालांतराने या परिस्थितीत बदल झाला कारण, ‘धीरे—धीरे जब उनके चरागाह चुकने लगे तो बीच—बीच में वे चीनी प्रदेशों पर भी हमले करने लगे, जिसका उद्देश्य केवल नए चरागाह हासिल करना ही नहीं, बल्की स्थिर चीनी आबादी के धन पर भी हाथ साफ करना होता था। बाद में इन कबिलों के पश्चिम की ओर खिसकने का कारण चीनी सम्राट शी हुआंग ती की कारवाइयो को माना जा सकता है, जिसने तीसरी सदी ई.पू. के उत्तरार्ध में खानाबदोश शियुगू—नू / जिओगू, वू—सुन और यू—ची लोगों से चीन की सीमाओं की रक्षा करने के लिए महाप्राचीर का निर्माण कराया। शियुगू—नू लोगों को पहली सदी ई.पू. में अकाल की मार सहनी पड़ी। इसका कारण अत्यधिक बर्फवारी और पडोसियों के हमले थे। इसके फलस्वरूप उन्होंने देशांतरण किया और यू—ची लोगों को अपने प्रदेश से धकेल दिया। उससे मध्य एशिया में आबादी के देशांतरण का एक सिलसिला चल पड़ा, जिसका प्रभाव उत्तरी भारत पर पड़ा।’^(९) ‘जो लोग इस प्रकार पश्चिम की ओर गए उनकी संख्या छः से दस लाख की थी। जब वेचल रहे थे तो एक अन्य छोटी जाति वू—सुन (Wa-sun) के साथ उनका संघर्ष हुआ जो इलि नदी और इसकी सहायक नदियों के किनारे पर रहते थे। वू—सुन यू—ची के मुकाबले में कुछ भी नहीं थे, वे परास्त हुए और उनका राजा मारा गया। इसी समय यू—ची दो भागों में बँट गए। जो भाग तिब्बत की सीमा पर रहने लगा वह लघु यू—ची कहलाया और दूसरा भाग, जो पश्चिम की ओर चलता रहा, महान यू—ची कहलाया। इसके पश्चात यू—ची का सामना शकों से हुआ जो वू—सुन के पश्चिम की ओर तथा जैक्सार्टज (R. Jaxartes) के उत्तर की ओर रहते थे। शको ने अपनी रक्षा करने की चष्टा की किन्तु वे परास्त हुए। उन्हें अपनी चरागाहे खाली करनी पड़ी और उन पर यू—ची ने अधिकार कर लिया।’^(१०) ‘शक लोग बैक्ट्रिया और पार्थिया में जा धमके। पार्थिया शकों को बहुत अधिक समय रोक नहीं पाया और उस पर शकों ने अधिकार कर लिया।’^(११)

शकांच्या भूमीवर शांततापूर्ण जीवन जगत असतानाच कुषाणांवर नविन संकट उभे राहिले. त्यांच्यावर वू—सुन टोळीने हयूंग—नू टोळीच्या मदतीने आक्रमण करून यू—चींना शकांची भूमी सोडावी लागली. पुन्हा भटक्या अवस्थेस पोहचलेल्या यू—चींनी पार्थियावर आक्रमण केले व शकांना तेथुन हुसकावून लावले. शक टोळ्या सिंधु ओलांडून पश्चिम भारतात घुसल्या तर कुषाणांनी ‘पहले बैक्ट्रिया और उत्तरी अफगानिस्तान पर कब्जा किया और वहाँ से शकों को भगाया। धीरे धीरे वे काबुल घाटी की ओर बढ़े और हिंदूकुश पार करके गंधार पर कब्जा किया, और वहाँ यूनानियों और पार्थियाइयों को अपदस्थ कर सत्ता जमाई। अंततः उन्होंने निचली सिंधु घाटी पर तथा गंगा के मैदान के अधिकतर हिस्से पर भी अधिकार कर लिया।’^(१२) अशाप्रकारे कुषाण भारतात प्रवेशकर्ते झाले. चीनच्या सिमांत प्रदेशातून ते भारतीय भूमीत स्थायी होईपर्यंतचा हा इतिहास कुषाणांचे भारतीय इतिहासातील स्थान वैशिष्ट्यपूर्ण करतो.

कुषाण साम्राज्य —

भारतात आक्रमण करणा—या कुषाणांनी आंतरराष्ट्रीय साम्राज्य स्थापन केलेले होते. त्यांची राजकीय स्थिती बघता त्यांचे साम्राज्य ‘अमुदरिया से गंगा तक, मध्य एशिया के खुरासान से उत्तर प्रदेश के वाराणसी तक फैल गया। कुषाणों ने पूर्व सोवियत गणराज्य में शामिल मध्य एशिया का अच्छा—खासा भाग, ईरान का हिस्सा, अफगानिस्तान

का कुछ अंश, लगभग पूरा पाकिस्तान और लगभग समूचा उत्तर भारत इन सारे भू-भागों को अपने शासन के साथे मे कर दिया। इससे नाना प्रकार के लोगों और संस्कृतियों के आपस में घुल-मिल जाने का विलक्षण अवसर आया और इस सम्मिलन की प्रक्रिया ने ऐसी संस्कृति को जन्म दिया जो आज के नौ देशों में फैली हुई है।^(१३) एवढे मोठे बृहद साम्राज्य स्थापन करणारे कूषाण राजे दोन राजवंशातून येतात.

प्रथम राजवंशाची स्थापना कैंडफाइसिस नावाच्या घराण्याने केली. या घराण्याचे शासन ई.स. ५० ते ७८ पर्यंत चालले. यामध्ये दोन राज्यानी शासन केले.

१) कैंडफाइसिस प्रथम (इ.स. १५ ते ६५) कैंडफाइसिस प्रथम वा कुजुला कैंडफाइसिस हा प्रथम कूषाण राजा होता. याच राजाने कूषाण कुळाचे वचैसव इतर कुळांवर स्थापन करून यु-ची कूळाचे एक राष्ट्र केले. त्याने आपले राज्य काबुल, बॅक्ट्रिया, ईरानच्या सिमेपासून ते सिंधु नगी पर्यंत वाढविले. इण्डो-युनानी आणि इण्डो-पार्थियन शासकांना पराभूत करून त्याने हे आपले राज्य स्थापन केले.^(१४)

२) कैंडफाइसिस प्रथम त्यांचा मुलगा विम कैंडफाइसिस राजा बनला ज्यास कैंडफाइसिस द्वितीय असे सुद्धा म्हणतात. त्याने पंजाब व गंगा नदीच्या खो-यापर्यंत आपले साम्राज्य वाढविले, अश्याप्रकारे त्याने आपल्या वडिलांद्वारे सुरू केलेले विजय अभियान उत्तर भारतावर वर्चस्व गाजवून पूर्ण केले. रोम राज्याच्या सिमेपर्यंतसुद्धा विजय अभियान राबवून त्याने आपले साम्राज्य उभारले.^(१५) कैंडफाइसिस घराण्यानंतर कनिष्क समूहाच्या राजांनी राज्य केले.

कनिष्क प्रथम—

कूषाणांचा महानतम सम्राट म्हणून कनिष्काचे नाव घेतले जाते. कनिष्काने कूषाण सत्तेचा पाया अधिक सुदृढ केला. त्याच्या राज्याभिषेकाचा काळखंड इ.स. ७८ आणि इ.स. १४४ दरम्यान निश्चित करण्यात येतो.त्याने इ.स. ७८ मध्ये एक संवत सुरू केले ज्यास शक संवत म्हटल्या जाते.^(१६) हे शक संवत आधुनिक भारतीय कालगणनेचा आधार आहे. कनिष्क जेव्हा राजपदावर आला तेव्हा त्याच्या साम्राज्यात अफगानिस्तान, सिंध प्रांत, पार्थिया, बॅक्ट्रिया व पंजाब प्रदेशांचा समावेश होता. त्याने आपले राज्य कालांतराने कश्मिर, मगध, रांची, उज्जैन, काशगर, यारकन्द, खोतान इतक्या अवाढव्या प्रदेशात विस्तारित केले. त्याच्या साम्राज्याची राजधानी 'पुरुषपुर' (पेशावर) होती. कनिष्काची कारकीर्द भारताच्या राजकीय, धार्मिक, आर्थिक सांस्कृतिक घटकांमध्ये सुवर्ण युगकारी होती. त्याचे राज्य एक आंतरराष्ट्रीय दर्ज्याचे राज्य होते, 'वह एकमात्र इण्डो-एशियाई शासक था जिसका साम्राज्य पामीर के पार भी था'^(१७) अश्याप्रकारे कनिष्क हा कूषाणांचा राजवंशातील मेरूमणी ठरलेला सम्राट होता.

कनिष्कानंतर त्याच्या तुल्यबळ असे उत्तराधिकारी कूषाण वंशास लाभले नाही. कनिष्काचा उत्तराधिकारी वासिष्क मर्यादित क्षेत्रात राज्य करत असल्याचे भासते. वासिष्का नंतरचा महत्वपूर्ण राजा म्हणून हुविष्काचे नाव घेतले जाते. त्याने कूषाणांची राजवट पुन्हा समृद्धशाली करून आपले राज्य पूर्व अफगानिस्तान, भारताचा उत्तर-पश्चिम सिमांत प्रदेश व मथुरा प्रदेशांपर्यंत अशुण्ण राखले. त्याने स्वतःस 'महाराजाधिराज' हीपदवी या पार्श्वभूमीवरच घेतल्याचे दिसून येते.हुविष्का नंतरचा समकालीन कनिष्क द्वितीय राजा, वासुदेव प्रथम, कनिष्क तृतीय, वासुदेव द्वितीय यांच्या कालखंडात कूषाण सत्तेय उतरती कळा लागली व इ.स. २३० च्या आसपास हे राज्य नष्ट झाले. अश्याप्रकारे हा महान वंश नष्ट झाला.

कूषाण वंश भारतात आक्रमणकारी म्हणून प्रवेश कर्ता झाला असला तरी भारतीय भूमीत स्थाईक झाल्यावर भारताच्या सर्वस्तरीय घटकांवरत्याने आपली छाप पाडली.

१) क्षत्रिय वर्णात स्थान —

कूषाणांनी भारतात प्रवेश केला तो विजेते म्हणूनच त्यामुळे तत्कालिन समाज व्यवस्थेने त्यांना आक्रमक परकीय म्हणूनच बघितले. कूषाण सर्वार्थाने दुस-या प्रदेश व संस्कृतीतील लोक असल्याने भारतातील बहुधर्मीय,

बहुपंथीय देशात त्यांचे वर्चस्व सहज निर्माण होणे अशक्य होते. परंतु, तत्कालीन काळातील, समाजातील वैदिक संस्कृतीचा पुर्नउदय व बौद्ध धर्माच्या महायान पंथीयात आस्था असणा—या देशात त्यांनी स्वतःची स्विकृती करण्यासाठी स्वतःमध्ये परिवर्तन केले. वैदिक धर्म वर्णव्यवस्थेचे अनुपालन करणारा असल्याने त्यानुसार जीवनव्यापन करणा—या समाजातील ब्राम्हण वर्णास कुषाणांनी आकृष्ट केले असावे. ब्राम्हण वर्णव्यवस्थेमध्ये अग्रणी असणारा वर्ण होता. बौद्ध धर्माच्या प्रसारामुळे काहीसा दुय्यम स्थानावर ढकलल्या गेलेल्या वैदिक धर्मास स्वतःचा पुर्नउदय करण्यासाठी मौर्योत्तर कालखंडातील राजकीय अस्थिरता सोयिची ठरली. या पार्श्वभूमीवर कुषाणांचे भारतीय भूमीवरील आगमन आक्रमक योद्धे व विजयी लोक म्हणून बघितल्या गेले. तेव्हा क्षत्रिय वर्णाची लक्षणे त्यांच्यामध्ये बघितल्या गेली. नवांतुक समाजास नवप्रदेशात राज्यकारभार करण्याची ईच्छा असल्याने ऐतद्देशीय समाजाबरोबर संबंध स्थापन करणे त्यांना आवश्यकच होते.यासाठीचा उत्तम सेतु म्हणून 'वर्णव्यवस्था' अतिशय सहज व सर्वमान्य होऊ शकणारा कारक घटक होता. वैदिक धर्माची, ब्राम्हण वर्णाची श्रेष्ठता पुर्नप्रस्थापित करण्याची महत्वाकांक्षा आणि दूसरीकडे कुषाणांची भारतीय प्रदेशावरील राजवटीस मान्यता मिळविण्याच्या महत्वाकांक्षेतून या दोन्ही घटकांचा मिलाफ झाला असावा. उत्तम शस्त्रअश्वधारी कुषाण 'क्षत्रिय' वर्णात परिवर्तित झाले व वैदिक (ब्राम्हण) धर्माचे अनुयायी बनून वैदिक धर्मास राजमान्यता मिळाल्याने या धर्माचा पुर्नउदय झाला. तत्कालीन समाजात बाहेरून आलेल्या कुषाणांना नवक्षत्रिय म्हणून स्थान देण्यात आले. या नवक्षत्रियांनी इतर वर्णाबरोबर आपले शरिर संबंध निश्चितच स्थापन केल्याने कुषाण पूर्ण भारतीय होण्यात साहाय्य झाले. कुषाणांच्या पहिल्या फळीतील राजांनी स्वतः शिवउपासक म्हणून नाण्यांवर अंकीत केलेले आहे.

२) वैदिक धर्माची पुर्नस्थापना व प्रसार —

कुषाण सम्राटांनी भारतीय धर्माचा जो स्विकार केला तो त्यांच्या साम्राज्यामध्येसुध्दा आपसूकच प्रसारीत होण्यास मदत झाली. कुषाणांच्या राजसत्तेचा सर्वाधिक फायदा वैदिक धर्मास झाला. वैदिक धर्माने आपले पुर्नजीवन कुषाणांच्या काळातच केले. कित्येक शतके प्राचीन भारतीय मनावर अधिराज्य गाजविणा—या बुद्ध धर्मास आता उतरती कळा प्राप्त झाली होती. बुद्ध धर्मातील काळानुरूप आलेली शिथिलता वैदिक धर्माच्या उत्थानासाठी पोषक भूमी ठरली होती. या काळातील वैदिकांनी वैदिक धर्मातील कर्मकांडीय पक्षास बाजूला सारून बौद्ध धर्मातील 'सम्यक' तत्व गोपनियतेने स्विकारले व स्वतःला नव्या परिवेशात ढाळून समाजासमोर तो गेला. त्यामुळेच या नव्या धर्मात परकियांनासुध्दा (कुषाणांना) क्षत्रिय वर्णात स्थान सुकर झाले. राजसत्ताप्राप्त कुषाणांनीसुध्दा यानंतरच वैदिक धर्मास राजमान्यता देऊ केली व आपल्या सत्तेच्या प्रतिकांवर त्यांना विशेष स्थान देऊ केले. सत्तेची अधिकृत संमती प्राप्त होताच नव्या वैदिक धर्माने समाजामध्ये आत्मविश्वासाने आपला प्रचार व प्रसार केला. बौद्ध धर्मांमध्ये शिरलेल्या नकारात्मक बाबींमुळे निराश झालेल्या तत्कालीन भारतीयांना हा नवा वैदिक धर्म पुन्हा आकर्षित करून गेला व त्यामुळे पुन्हा एकदा वैदिक धर्मात त्यांनी प्रवेश घेण्यास प्रारंभ केला. त्यामुळे या काळात वैदिक धर्माची वाढ जोमाने झाली व त्यात उत्तरोत्तर प्रगती होत गेली. यानंतर आलेल्या गुप्त काळात वैदिक धर्म प्रमुख धर्म बनण्यामागे कुषाणकाळाची पार्श्वभूमी होती.

३) महायान बौद्ध धर्माचा विस्तार —

कुषाण सत्ता स्थापित होण्या इतवर भारतात प्रामुख्याने दोन धर्मांची दखल घेणे क्रमप्राप्त होते. एक बौद्ध धर्म तर दुसरा वैदिक धर्म होय. बुद्ध काळ ते मौर्य काळ बुद्ध धर्माचा उत्कर्षाचा काळ होता. या काळातील समाजाचा मेरूमणी म्हणून बुद्धाचा धर्म ओळखला जाई. मौर्योत्तर काळात मात्र बुद्धाच्या मूळ मार्गात त्यांच्या अनुयायांमध्ये झालेल्या वैचारिक मतभेदांमुळे (अर्थात हितयान व महायान) फूट पडली जी बुद्ध धर्मासाठी निश्चितच हानीकारक होती. या वैचारिक मतभेदांमुळे बुद्ध धर्मात जुन्या—नव्या विचारांची घुसळण अवस्था निर्माण झाली. हिनयान पारंपारिक बौद्ध धर्माचे पालन कर्ते तर महायान पंथीय प्रागतिक विचारांचे नेतृत्व करणारी भिखु मंडळी. यामध्ये महायान पंथीय

अनुयायांनी बुद्धाच्या विचारास वैश्विक बनविण्यासाठी मूर्तीपूजा, दान स्विकृती, राजमान्यतेचे आवश्यक औचित्य इत्यादी घटकांना महत्वपूर्ण स्थान देऊ केले. यामुळे जरी बौद्ध धर्माचा झपाट्याने विस्तार होण्यास मदत झाली तरी दुस-या बाजूने वामाचाराचा सुद्धा शिरकाव होत गेला. कुषाणकाळाचा उदय झाल्यावर तर बुद्धाचा मूळ उपदेश त्याच्या मूळ प्रदेशातून हद्दपार होऊन प्रामुख्याने वायव्य व दक्षिण भारत आणि भारताबाहेर प्रसारित व परिवर्तित झाला. हिनयान पंथीयाचे उच्चाटन महायान पंथीयांमुळे झाले. शुद्ध स्वरूपातील बुद्धाचे विचार अनुष्ठानिक मार्गानेच प्रदर्शित करण्याच्या भावनेने या काळात कळस गाठला. त्याचा गंभीर परिणाम बुद्ध धर्माच्या आगामी वाटचालीवर पडून काळानुरूप सम्यक परिवर्तनाऐवजी प्रवाहिनता त्यात लक्षित होत गेली. महायान पंथाची वाटचाल या तांत्रिक घटकांवर अवलंबून होती. आधीच्या कुषाण राजांनी वैदिक धर्मास आपलेसे केले परंतु, सहिष्णुवृत्तीच्या अंगाने बौद्ध धर्माचा सुद्धा आदर केला. कालांतराने कनिष्का सारख्या कुषाण सम्राटात महायान पंथीय बौद्ध विचारांमध्ये आस्था निर्माण झाल्याने त्याला आश्रय देऊ केला. यामुळे महायान धर्म कुषाणांच्या आंतरराष्ट्रीय साम्राज्याचा अंग बनून आंतरराष्ट्रीय मार्गांद्वारे आशियायी खंडात व त्या बाहेर प्रसारीत झाला.

वरील प्रमाणे प्रामुख्याने धार्मिक क्षेत्रात कुषाणांच्या येण्याने काही परिवर्तने निर्माण झाली. कुषाणांनी आपल्या उपस्थितीने धार्मिक क्षेत्रावर टाकलेला हा प्रभाव पुढील इतिहासाच्या वाटचालीस कारणीभूत ठरलेल्या घटकांपैकी एक ठरतो.

संदर्भ

- १) शर्मा, रामशरण — 'प्रारंभिक भारत का परिचय,' ओरियंट ब्लॅकस्वॉन प्राइवेट लिमिटेड, न्यू दिल्ली, पुनर्मुद्रित संस्करण २०१०, पृ. १९३
- २) महाजन, वी.डी.— 'प्राचीन भारत का इतिहास,' एस. चन्द एण्ड कंपनी लि., नई दिल्ली, पुनर्मुद्रित संस्करण २०११, पृ. ४०४
- ३) उपरोक्त पृ. ४०५
- ४) उपरोक्त पृ. ४०५
- ५) बाशम, ए.एल. पाण्डेय, वेंकटेशचन्द्र (अनु.) — 'अद्भुत भारत', शिवलाल अग्रवाल एण्ड कम्पनी, आगरा, संशोधित हिन्दी संस्करण, पृ. ४३
- ६) महाजन, वी.डी.— 'प्राचीन भारत का इतिहास,' एस. चन्द एण्ड कंपनी लि., नई दिल्ली, पुनर्मुद्रित संस्करण २०११, पृ. ४०४
- ७) उपरोक्त पृ. ४०३
- ८) बाशम, ए.एल. पाण्डेय, वेंकटेशचन्द्र (अनु.) — 'अद्भुत भारत', शिवलाल अग्रवाल एण्ड कम्पनी, आगरा, संशोधित हिन्दी संस्करण, पृ. ४१
- ९) थापर, रोमिला; सिंह, आदित्य नारायण (अनु.)— 'पुर्वकालिन भारत (प्रारम्भ से १३०० ई. तक), हिंदी माध्यम कार्यान्वय निदेशालय, दिल्ली विश्वविद्यालय, दिल्ली, ७ वॉ पुर्नमुद्रण : अप्रैल २०१५, पृ. २७१
- १०) महाजन, वी.डी.— 'प्राचीन भारत का इतिहास,' एस. चन्द एण्ड कंपनी लि., नई दिल्ली, पुनर्मुद्रित संस्करण २०११, पृ. ४०५
- ११) थापर, रोमिला; सिंह, आदित्य नारायण (अनु.)— 'पुर्वकालिन भारत (प्रारम्भ से १३०० ई. तक), हिंदी माध्यम कार्यान्वय निदेशालय, दिल्ली विश्वविद्यालय, दिल्ली, ७ वॉ पुर्नमुद्रण : अप्रैल २०१५, पृ. २७१
- १२) शर्मा, रामशरण — 'प्रारंभिक भारत का परिचय,' ओरियंट ब्लॅकस्वॉन प्राइवेट लिमिटेड, न्यू दिल्ली, पुनर्मुद्रित संस्करण २०१०, पृ. १९३-१९५
- १३) उपरोक्त पृ. १९५
- १४) महाजन, वी.डी.— 'प्राचीन भारत का इतिहास,' एस. चन्द एण्ड कंपनी लि., नई दिल्ली, पुनर्मुद्रित संस्करण २०११, पृ. ४०७, ४०८

- १५) थापर, रोमिला; सिंह, आदित्य नारायण (अनु.)— 'पुर्वकालिन भारत (प्रारम्भ से १३०० ई. तक), हिंदी माध्यम कार्यान्वय निदेशालय, दिल्ली विश्वविद्यालय, दिल्ली, ७ वॉ पुर्नमुद्रण : अप्रैल २०१५, पृ. २७४
- १६) शर्मा, रामशरण — 'प्रारंभिक भारत का परिचय,' ओरियंट ब्लैकस्वॉन प्राइवेट लिमिटेड, न्यू दिल्ली, पुनर्मुद्रित संस्करण २०१०, पृ. १९५

मानवी हक्क आणि कौटुंबिक हिंसाचार

डॉ. राजेश जानराव काळे,

सहयोगी प्राध्यापक,

जि.एन.आझाद समाजकार्य महाविद्यालय, पुसद.

सारांश—

स्त्रीपुरुष समानता असे कितीही म्हंटल्या गेले आणि कायदयासमोर दोघे समान असले तरी देखिलपुर्वीपासुनच स्त्रीयांना उपभोग्य वस्तु समजुन निरनिराळ्या प्रकारे स्त्रीयांची छळवणुक होतांना दिसुन येते पुरुषी वर्चस्व असणाऱ्या समाजाने नेहमीच स्त्रीयांना दुय्यम दर्जा दिलेला आहे म्हणजे स्त्रीयांच्या अधिकाराचे हनन केलेलेआहे. 'न स्त्री स्वातंत्र्य मर्हन्ती' यावर जणु भारतीयांची अगाढ श्रध्दा आहे स्त्रीयांनी आज सर्वच श्रेत्रात भरारी घेतली आहे. चुल आणि मुल या संस्कृतीमधुन आज आपल्याला अनेक क्षेत्रामध्ये स्त्रीया दिसुन येत आहेत. शेतकरी, शेतमजुर, कारखानदार, डॉक्टर, इंजिनीअर, प्राध्यापक, कलेक्टर, अॅक्टर, कलावंत, व्यावसायिक अश्या अनेक क्षेत्रात आज स्त्रीया दिसुन येतात मात्र अनेकांना कौटुंबिक हिंसाचाराला तोंड दयावे लागते याचे अनेक उदाहरणे आपल्याला बातम्यांमधुन पहावयास मिळतात. नुकतिच हिंगणघाटमध्ये झालेली अत्यंत घृणात्पद घटना मन हेलाउन जात एका स्त्रीला जिवंत भररस्त्यावर पेटउन टाकल्या जाते. निर्भया प्रकरण माणुसकिला काळीमा फासणारी घटना, कालपरवा निर्भयाच्या आईनेतर कायदयामध्ये अनेक पळवाटा असल्याच बोललेले आहे कारणही तसेच आहे अद्यापही दोषींना फाशी झाली नाही. कुणावर अॅसीड, कुणाला पेटउन दिल्या जाते, कुणाचे जगणे असह्य केल्या जाते. ग्रामीण स्त्रीसुध्दा याला अपवाद नाही. गरीबी, अशिक्षीत, ज्ञान व माहितीचा अभाव, अकुशलता, अंधश्रध्दा, निकृष्ट राहणीमान, आरोग्यदृष्टीनेही कमकुवत ही सगळी परीस्थीती आणखीच स्त्रीयांच्या वाईट अवस्थेला बळकट बनविते. फॅशनसारख्या सीनेमातुन स्त्रीयांना कसा लैंगीक अत्याचार सहन करावा लागतो हयाचे चित्रण पहावयास मिळते तर सिंधुताई सपकाळ कशा कौटुंबिक हिंसाचाराच्या बळी ठरल्या हयाचेही उदाहरण सर्वपरीचीत आहे. कौटुंबिक हिंसाचार, कामाच्या ठिकाणी लैंगीक छळ, हुंडा विरोधी कायदा असे अनेक कायदे स्त्रीयांच्या बाजुने असले तरी कौटुंबिक हिंसाचार सर्व समाजातुन पहावयास मिळतात.

प्रस्तावना—

भारतीयांना अत्यंत प्राचीन व आदर्श संस्कृती लाभलेली आहे प्रारंभी समान दर्जा आणि बरोबरीचे अधिकार होते. मात्र नंतरच्या काळात स्त्रियांच्या अधिकाराचे हनन करण्याचाच प्रयत्न झाला. लिंगभेद विरहित समानतेने जगण्याचा अधिकार सर्वांना आहे. हे समजून न घेता स्त्रियांचा केवळ पुरुषी अहं भावनेतून छळ केला गेला. समानतेच्या अधिकारातून मिळालेले स्वातंत्र्यही स्त्रियां उपभोगू शकल्या नाही. यामुळे स्त्री-पुरुषातील आर्थिक, सामाजिक, वैचारिक, सांस्कृतिक दरी वाढतच गेली. यातूनच स्त्रियांच्या अधिकारांना नाकारल्या गेला. पाश्चात्यांनी तौलनिकदृष्ट्या विविध देशातील संस्कृतीचा अभ्यास करतानाही स्त्री-संयम, स्त्री त्याग, स्त्री भावना, संवेदनशील स्त्रिया अशा स्त्री गुणवैशिष्ट्यांच्या संस्कृती विकासात विशेष उल्लेख केला आहे. भारतातील समाजव्यवस्थेने स्त्रियांच्या अधिकारांना संकुचित करून तिच्यावर सामाजिक बंधने लावून स्त्रीचे स्थान दुय्यम केले आहे. पुरुषप्रधान समाजामध्ये स्त्रिला आपल्या वर्चस्वाखाली ठेवण्यासाठी हिंसेचा वापर सर्रासपणे करण्यात आला आहे. शिक्षणामुळे शहरी व ग्रामीण असा भेद केल्या जाऊ शकतो. शहरातील स्त्रीयांना शिक्षणाची संधी मिळाली पण ग्रामीण स्त्रीयांना मात्र तशी संधी कमीच वाटायला आली. समाजातील स्त्रियांचा दर्जा प्रामुख्याने सामाजिक रचना, संस्कृती आणि सर्व प्रकारची मुख्य व्यवस्था यावरून निश्चित होत असतो. ग्रामीण स्त्रीयांची परीस्थीती ही शहरी स्त्रीयांपेक्षा विदारक आहे. भारतीय समाजव्यवस्थेमध्ये चातुर्वर्ण व्यवस्था होती तेव्हापासुनच शुद्र स्त्रीपुरुषांना अत्यंत वाईट वागणुक मिळत होती. गरीब आणि दारीद्र्यात असलेल्या किंवा कमकुवत असलेल्या समाज घटकांना नेहमीच अन्याय अत्याचाराला सामोरे जावे लागले हा ईतिहास राहिलेला आहे. शिक्षण आणि रोजगाराच्या शोधात शहरी भागात स्थलांतर करून अनेकांनी आर्थिक व शैक्षणिक प्रगती केली आहे. शहरी समाजातील स्त्रीयांच्या मानाने ग्रामीणांची स्थीती वाईट आहे.

आजच्या आधुनिक युगात या अधिकारांचा मोठ्या प्रमाणात विकास झालेला दिसून येतो. स्त्रियांच्या अधिकारात प्रत्येक दिवसाला वाढ करण्याचेच प्रयत्न सुरू आहेत व यात काही प्रमाणात यशही येत आहे. मात्र, सार्वत्रिक अधिकारांची जाण अजूनही पुरेशा प्रमाणात झालेली दिसून येत नाही. म्हणूनच कायदा व सामाजिक जागृती याचे माध्यमातून हा विकास साधण्याची गरज असलेली दिसून येते. राष्ट्रसंत तुकडोजी महाराजांसारखे संत स्त्रियांचा सन्मान करतात. जगप्रसिद्ध ग्रामगीता या ग्रंथामध्ये त्यांनी महिलोन्नती नावाने एक अध्याय लिहिला आहे. स्त्रियांनी आत्मरक्षा करण्याकरिता महिला दले, सेवादल, उभारावे, लाठीकाठीचे शिक्षण घ्यावे असेही ते सूचवतात. आतापर्यंत समाजात स्त्रीला विवाहापर्यंत वडिलांचे हाताखाली, नंतर पतीचे हाताखाली मग मुलांचे हाताखाली वावरावे लागत असते. समाजात तिला वारसा हक्क मिळत नव्हता. पण आता कायद्याने स्त्रीलादेखील यात सामिल करून घेतले गेले आहे. स्त्रियांना वारसा हक्क मिळाल्यामुळे मानाने जीवन जगणे शक्य झाले असून अधिकाराची जाणीव निर्माण झाली आहे. दि. ८ मार्चच्या लोकसत्ता वृत्तपत्रामध्ये अजून लढाई बाकी आहे या लेखामध्ये सर्वोच्च न्यायालयाने दिलेल्या निर्णयाने महिलांना भुदलामध्ये स्थाई नियुक्ती आणि नेतृत्वाच्या पदांवर नियुक्तीचा मार्ग मोकळा झाला मात्र या सकारात्मक निर्णयानंतरही समान संधीसाठीचा लढा संपलेला नाही असे अॅड. श्रिया गुणे यांनी मांडलेले आहे. घरातल्या महिलेने कुटुंबाला आणि पुरुषाला करीअरला प्राधान्य छयावे हे आपण ठरवूनच टाकले आहे.

स्त्रियांचे विषय पुरुषांकडून मांडले जातात हे स्तुत्यच आहे परंतु स्त्रियांचे विषय स्त्रियांच्या अंगाने स्त्रियांनी मांडायला हेवेत. गल्लीबाँय मधली रजिया आपल्या नवऱ्याला विचारते आज माझ्याबरोबर शारीरिक संबंध ठेवण्यातुन तुला आनंद मिळत नाही म्हणुन तु दुसरी बाई आणलीस मलाही मजा येत नव्हती मी दुसऱ्या पुरुषाला आणु का? लस्ट स्टोरीज मधल्या नायिका आपल्या लैंगिक गरजा भागविण्यासाठी पुरुषांवर अवलंबून राहत नाहीत त्या ईतर पध्दतीने आपल्या गरजा पूर्ण करतात असं स्त्रीला करता येउ शकतं हे वास्तव आहे. स्त्रियांनाही स्वतःच्या काही गरजा असतात हे आम्हा पुरुषाला कळतच नाही. हे केवळ लैंगिकतेच्या बाबतीतच नाही तर विचार स्वातंत्र्यही स्त्रियांना आपण देत नाही हे वास्तव आहे.

कौटुंबिक हिंसाचारावर उपाययोजना

कायदे आहेत जनजागृतीही आहे तरीदेखिल आजही अनेक ठिकाणी स्त्रियांचे स्थान मानाचे नाहीच. स्त्रियांवरील अन्याय दूर करण्याकरिता व मानवी हक्क समजण्याकरिता स्त्रियांमध्ये जागृती होणे आवश्यक आहे. यामुळे त्यांचे मानसिक मनोबल उंचावेल. स्त्रियांना सन्मानाने जगता यावे याकरिता त्यांच्यावर होणारे अन्याय, अत्याचार, बलात्कार, खून इत्यादी घटना रोखण्यासाठी प्रयत्न केले पाहिजे. समाजात स्त्रियांना देवदासी, मुरळी सारख्या अन्याय प्रथांना सामोरे जावे लागत असे आजही रामरहिम, विरेंद्र देव, आसाराम, रामपाल, साई अशा बाबा किंवा महाराजांच्या आश्रमांमध्ये अनेक संदिग्ध बाबी दिसून आल्या स्त्रियांचे येथेही शोषण होत असल्याचे दिसून येते. घरातही आर्थिक व्यवहारात स्त्रियांचा सहभाग पूर्णतः घ्यावा जेणेकरून स्त्रियांना आपल्या अधिकारांची जाणीव होवून त्या आर्थिकदृष्ट्या सक्षम होतील. कामाच्या ठिकाणी स्वच्छतागृहे, पाळणाघर, हिरकणीकक्ष, अत्यावश्यकच केले पाहिजे. जेणेकरून स्त्रियांची परिस्थिती ही मानसिक कुचंबनेची होणार नाही. घरोघरी शौचालय व्हायला हवेत ज्यामुळे स्त्रियांचा आत्मसन्मान जोपासला जाईल. स्त्रियांना शिक्षणाच्या प्रवाहात आणून आज्ञान, अंधश्रद्धेच्या वाईट प्रथेपासून त्यांची सुरक्षा करणे आवश्यक आहे. स्त्रियांना सहभाग आर्थिक क्रीयाकलापांमध्ये वाढलयास त्याचे योग्य परीणामा दिसून येतिल.

संशोधन पध्दती :

जिज्ञासा ही शोधाची जननी आहे त्यानुसारच विविध वर्तमानपत्रे, प्रसारमाध्यमे यामधुन प्रकाशित बातम्यांच्या वाचनातुन प्रेरीत होउन याविषयी आणखीही ज्ञान मिळावे हया हेतुने प्रस्तुत संशोधन केल्या गेले आहे. दुय्यम तथ्य संकलन पध्दतीच्या माध्यमातुन प्रस्तुत संशोधन केलेले आहे तसेच काही निरीक्षणे, चर्चा इत्यादी तंत्राचा माध्यमातुनही तथ्यांना बळकटी देण्याचा प्रयत्न केला आहे.

अध्ययनाचे उद्देश

- ग्रामीण स्त्रियांच्या कौटुंबिक हिंसाचाराचा अभ्यास करणे.

स्वातंत्र्यपूर्वकाळातील महिलांची स्थिती :

प्राचीन भारतीय संस्कृतीमध्ये स्त्रियांचा पुरुषांसमान दर्जा असल्याचे दिसून येते. पुजाविधी, यज्ञ यासारख्या पवित्र कार्यांमध्ये स्त्रीयांना बरोबरीने स्थान होते मात्र नंतरच्या काळात बालविवाह, राज्याचा विस्तार, परकिय आक्रमणे, यासारख्या घटनांमुळे अनेक स्थित्यंतरे आलीत. स्त्रीयांना व्यभिचारी व दुराचारी संबोधून स्त्रीयांच्या अवहेलनेस प्रारंभ झाला. १२व्या शतकानंतर तिचे जीवन अधिकच निम्म दर्जाचे झाले. सतिप्रथा, बालविवाह, केशवपण, पडदा पद्धती, दासी प्रथा अशा रूढी प्रथांनी तिला अधिकच बंदिस्त केले. यातूनच स्त्रियांचा संपत्तीचा अधिकार नाकारणे शिक्षणापासून वंचित ठेवणे, राजकारणातील सहभाग नाकारणे अशा अनिष्ट बाबींचा चालना मिळाली. एकंदरीत स्वातंत्र्यपूर्वकाळात स्त्रियांना एक उपभोग्य वस्तू मानून सर्वंकश पातळीवरील सहभाग नाकारला.

स्वातंत्र्यानंतर स्त्रीयांची स्थिती :

भारताच्या राज्यघटनेने स्त्री व पुरुषांना सर्व क्षेत्रात समानता बहाल करण्याचे अभिवचन दिले आहे. १९८०च्या दशकानंतर तंत्रज्ञानाच्या विकासासोबत गर्भजल चाचणी व स्त्रीभ्रूण हत्येमुळे स्त्री चळवळीपुढे नवे आव्हान उभे राहिले आहे. प्रस्थापित समाज व्यवस्थेत मुलगा हा वंशाचा दिवा, कुटुंबास मुलगा देणे ही स्त्रीवर सक्ती लादण्यात आली व स्त्री सून, मुलगा पाहिजे यासाठी स्वतःची मानसिकता स्वीकारून समाजात जगणे शिकली. परिणामतः स्त्रीभ्रूणहत्या करण्यास तिच्याकडून पाहिजे तसा विरोध होणे कमी झाले. परंतु एखाद्या स्त्रीने स्वतःच्या अधिकाराची जाणीव ठेवून स्त्री सुरक्षित असते. या विधानाला तडे जावू लागले. कौटुंबिक हिंसाचार या संबंधात संयुक्त राष्ट्रांनी दिलेल्या व्याख्येनुसार लिंगपदभावावर आधारित अशी शारीरिक, मानसिक गैरवर्तणुकीवर ही कुटुंबातल्या व्यक्तीने कुटुंबातील स्त्रीविरुद्ध केली आहे. सध्या मारहाणीपासून गंभीर शारीरिक इजेपर्यंत, पळवून नेणे व धमक्या देणे, धाकात ठेवणे, बळजबरी करणे, पाठलाग, शाब्दिक शिवीगाळ किंवा अपमानास्पद भाषा, बळजबरीने बेकायदेशीररीत्या घरात घुसणे, आग लावणे, साधनसंपत्ती नष्ट करणे, लैंगिक हिंसाचार, बालविवाहांतर्गत बलात्कार, हुंडा व हुंडयाशी संबंधित छळ, स्त्रीच्या गुप्तांगाचे विदूषीकरण, वेश्याव्यवसाय लावून शोषण, घरकाम करणाऱ्या मोलकरणी विरुद्ध हिंसाचार यापैकी कोणत्याही प्रकारात मोडणारी आहे किंवा यापैकी कोणत्याही प्रकारची गैरवर्तणूक करण्याचा प्रयत्न केला आहे तर अशी कृती कौटुंबिक हिंसाचार मानण्यात यावी असे स्पष्ट करण्यात आले.

आजही बलात्कार, विनयभंग, एकतर्फी प्रेमातून बळी गेलेल्या मुली, नवऱ्याच्या जाचाला कंटाळून आत्महत्या करणाऱ्या स्त्रिया, पती किंवा पतीच्या नातेवाईकांकडून मारल्या जाणाऱ्या स्त्रिया, आदिवासी, ग्रामीण, नागरी स्त्रियांवर होणारे अन्याय, अत्याचार यांची संख्या दिवसेंदिवस वाढत चालली आहे. अधिकाराची जाणीव ठेवून स्त्रीभ्रूणहत्या करण्यास नकार दिल्यास कुटुंबातील सर्व व्यक्तीच्या रोषाला ती बळी पडताना दिसून येते.

हिंसाचाराचे प्रकार :

घरेलु हिंसा — शारीरिक दुर्व्यवहार म्हणजे शारीरिक पीडा अपमान किंवा जगण्यास तथा शरिरास किंवा आरोग्यास धोका किंवा लैंगिक अत्याचार म्हणजेच स्त्रीयांच्या अस्मीतेचे उल्लंघन. अपमान तथा तिरस्कार करणे किंवा भावनात्मक दुर्व्यवहार, उपहास, शिवीगाळ करणे, आर्थिक दुर्व्यवहार, मानसीकदृष्ट्या परेशान करणे या सर्वांना घरेलु हिंसा म्हणता येईल. यासंबंधाने कौटुंबिक हिंसाचार कायदा असून त्याअंतर्गत अनेक प्रकारचे हिंसा तसेच दुर्व्यवहार येतात ज्यामुळे स्त्रीयांचे आरोग्य, संरक्षण, जिवन किंवा कोणत्याही प्रकारचे शारीरिक नुकसान तसेच मानसीक नुकसान घरेलु हिंसा आहे

भारतीय दंड संहितेच्या अंतर्गत अपराध यात सहा प्रकारचे अपराध सम्मिलित आहे. १) बलात्कार २) अपहरण ३) हुंडाबळी ४) शारीरिक व मानसिक उत्पीडन अथवा पत्नीला मारणे ५) शारीरिक छेडछाड ६) चिडविणे. स्थानिय विशेष विधानांच्या अंतर्गत अपराध यात चार प्रकारचे अपराध सम्मिलित आहेत. १) अनैतिक व्यवहार २) हुंडा मागणे ३) सती जाण्यासाठी बाध्य करणे ४) महिलांचे अभद्र प्रदर्शन सर्वेक्षणातील शारीरिक छळात पुढील गोष्टी समाविष्ट केलेल्या आहेत. थोबाडीत मारणे, हात पिरगाळणे, केस ओढणे, ठोसा लावणे, लाथाबुक्यांनी मारझोड करणे, गळा आवळणे, जाळण्याचा प्रयत्न करणे व चाकू सुरी वा अन्य शस्त्राने हल्ला करणे वा मारण्याचा धाक दाखविणे.

मानसिक छळ पुढील गोष्टींनी ठरविला जातो. दुसऱ्यांच्या समोर अपमानित करणे, संबंधित स्त्रीला किंवा तिच्या नातलगंना इजा पोहोचविण्याची धमकी देणे आणि सतत कमी लेखणे, लैंगिक छळ पुढील बाबींवरून निर्धारित करण्यात

आला. एक शरीरसंबंधाची जबरदस्ती करणे आणि दुसरे लैंगिक चाळे करण्यास भाग पाडणे. लैंगिक अत्याचारासारख्या नाजूक विषयाबाबतचा प्रतिसाद विश्वासाहर्तेच्या कसोटीस शंभर टक्के न उतरण्याची शक्यता लक्षात घेवूनच विश्लेषण करायला हवे असे हिंसाचार भोगलेल्या स्त्रियांचे प्रमाण भारतात जवळजवळ ४० टक्के आहे असे सर्वेक्षांच्या लक्षात आले. स्त्री या विषयावर स्त्रिया बोलायला नुसत्या तयारच नसतात तर क्वचित प्रसंगी उत्सुकही असतात. आपल्या प्रश्नाबद्दल कोणीतरी विचारले आहे त्याचे त्यांना अप्रूप वाटत असावे.

कौटुंबिक हिंसाचार संरक्षण कायदा २००५

कौटुंबिक हिंसाचार ही समस्या भारतातच नव्हे तर संपूर्ण जगात सर्व महिलांसमोर ही समस्या आहे. २००५ साली महिलांचे कौटुंबिक हिंसाचारापासून संरक्षण कायद्याची निर्मिती करून भारतातील महिलांच्या हक्क व अधिकार या दृष्टीने अतिशय महत्वाचे पाउल होय. २००५च्या कायद्यापूर्वी कौटुंबिक हिंसाचाराची दखल कोणत्याही देशात घेतली नव्हती ही दखल ऑगस्ट २००५ साली संसदेने कौटुंबिक हिंसाचारापासून महिलांचे संरक्षण कायदा २००५-२००६ ची निर्मिती केली. हा कायदा २६ ऑक्टोबर २००६ पासून लागू करण्यात आला आहे.

महिलांविरुद्ध हिंसाचे वर्गीकरण खालील प्रकारे

- १) कौटुंबिक हिंसा : उदा. पतीने पत्नीला मारणे विधवांवर वृद्ध महिलांनी अत्याचार करणे.
- २) हुंडा हिंसाबळी अत्याचार : उदा. पत्नीदहन (जाळून टाकणे, आत्महत्येस प्रवृत्त करणे)
- ३) लैंगिक हिंसा : उदा. वेश्यावृत्ती, लैंगिक अत्याचार, शोषण, देह व्यापार
- ४) हिंसात्मक अपराध (गुन्हे) : अपहरण, हत्या, लूटमार करून मारणे.
- ५) सामाजिक हिंसा : उदा. भ्रूणहत्या, स्त्रियांसोबत छेडछाड इत्यादी.

पिडीत व्यक्तीचे अधिकार —

- हिंसावार पिडीत व्यक्ती संरक्षणाकरीता दाद मागू शकते.
- सेवा देणाऱ्या संस्थाकडून सेवा घेऊ शकते.
- पिडीत महिला संरक्षण अधिकाऱ्यांशी संपर्क करू शकते.
- पिडीत महिला कायदेशिर सहायता मागू शकते.
- पिडीत महिला भारतिय दंड संहितेनुसार क्रिमीनल याचिका दाखल करू शकते ज्याअंतर्गत गंभीर शोषण सीध्द झाल्यास तिन वर्षांपर्यंत तुरुंगवास होऊ शकते.

निष्कर्ष :

ग्रामीण कुटुंबातील स्त्रियांच्या स्थितीचे अध्ययन केल्यास असे लक्षात येते की, शारीरिक छळ तर होतातच परंतु मानसिक छळाचे प्रमाण अधिक आहे. मानसीक छळाची वाच्यता कुठेही होत नाही आणि त्याबाबत पुरावाही नसतो. ग्रामीण भागामध्ये स्त्रीयांना मारहाण झाल्यास सामान्य बाब म्हणून पाहण्यात येते. आजही भारतीय स्त्री परंपरेच्या फेऱ्यामध्ये अडकलेली आहे. पती हाच परमेश्वर ह्या संकल्पनेतून बाहेर निघालेली नाही. यामुळे ती मनाजोगे जीवन जगू शकत नाही. पुरुषांपेक्षा जास्त काम करूनही घरकामासाठी तिला टोकणे, माहेरहून पैसे आणावे म्हणून छळणे, तिच्यावर मानसिक दबाव आणणे अशा प्रकारे या अत्याचाराला सुरुवात होते पुढे याची परिणती शारीरिक छळ, मारझोड करणे यात होते. स्त्री सबलीकरणाची गरज भारतात ग्रामीण-शहरी भागात असमानता असल्याचे जाणवते. गर्भजल चाचणी आणि स्त्रीभ्रूणहत्येमुळे स्त्री चळवळीसमोर ने आवाहन उभे राहिले आहे. प्रस्थापित समाजव्यवस्थेत मुलगा हा वंशाचा दिवा, कुटुंबात मुलगा देणे ही स्त्रीवर सक्ती लादण्यात आली व स्त्री स्वतःची मानसिकता बदलून मुलगा यासाठी स्वतःची मानसिक स्वीकारून समाजात जगणे शिकली. परिणामतः स्त्रीभ्रूणहत्या करण्यास तिच्याकडून पाहिजे तसा विरोध घेणे कमी झाले. परंतु एखाद्या स्त्रीने स्वतःच्या

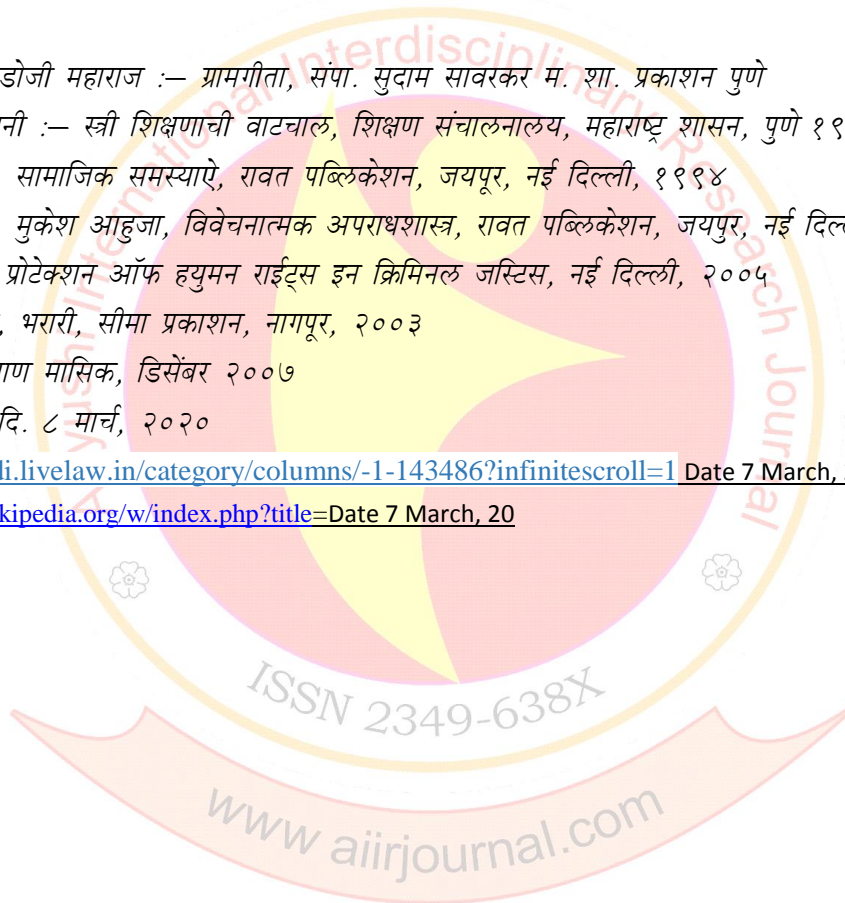
कौटुंबिक हिंसाचाराचा वाढता आलेख.स्त्रीकडून पैसाप्राप्ती व्हावी, तिच्या कुटुंबाने स्त्रीला मदत करावी अशी भावना दिसून येते. स्त्री ही उपभोगाचे साधन म्हणून पाहण्याच्या दृष्टिकोनातून स्त्रीवर अन्याय होत असल्याचे आढळून येते.

आज सुमारे सत्तर टक्के स्त्रिया कौटुंबिक छळ सहन करतात. सासरच्या मंडळीची मागणी पूर्ण न केल्यास घरातील सुनेचा छळ करणे. युनोच्या अहवालानुसार जगातील दर पाचवी स्त्री हिंसाचाराची बळी पडते. कुटुंबातर्गत हा शारीरिक अथवा मानसिक किंवा दोन्ही प्रकारचा असू शकतो. घरातील पती, सासरा, सासू, नणंद, मोठी जाउ, दीर असे अनेक घटक यास भागीदार असतात. या घटनांमध्ये देश, धर्म, भाषा, जात, पंथ, वर्ग, शैक्षणिक पात्रता असे कोणतेही निकष आढळत नाही.

कुटुंबातील हिंसाचार खासगी प्रश्न न राहता सार्वजनिक बनलेला आहे. छळामुळे स्त्री ही तिच्या मानवी हक्कापासून वंचित राहत नाही तर त्याचा दूरगामी परिणाम राज्याच्या अर्थव्यवस्थेवर होतो. स्त्री ही कामगार व ग्राहक म्हणून अर्थव्यवस्थेत महत्वाची भूमिका बजावते. कुटुंबाची ती व्यवस्थापक असते.

संदर्भ ग्रंथ

1. राष्ट्रसंत तुकडोजी महाराज :- ग्रामगीता, संपा. सुदाम सावरकर म. शा. प्रकाशन पुणे
2. बाबर सरोजिनी :- स्त्री शिक्षणाची वाटचाल, शिक्षण संचालनालय, महाराष्ट्र शासन, पुणे १९६८
3. आहुजा राम, सामाजिक समस्याए, रावत पब्लिकेशन, जयपूर, नई दिल्ली, १९९४
4. आहुजा राम, मुकेश आहुजा, विवेचनात्मक अपराधशास्त्र, रावत पब्लिकेशन, जयपूर, नई दिल्ली, २००३
5. बत्रा मंजुळ, प्रोटेक्शन ऑफ ह्युमन राईट्स इन क्रिमिनल जस्टिस, नई दिल्ली, २००५
6. साखरे सिमा, भरारी, सीमा प्रकाशन, नागपूर, २००३
7. समाज कल्याण मासिक, डिसेंबर २००७
8. लोकसत्ता दि. ८ मार्च, २०२०
9. <https://hindi.livelaw.in/category/columns/-1-143486?infinitemscroll=1> Date 7 March, 20
10. <https://hi.wikipedia.org/w/index.php?title=Date 7 March, 20>

जागतिकीकरणाचा भारतीय संस्कृतीवरील प्रभाव

डॉ. रमेश विष्णु मोरे

समाजशास्त्र विभाग प्रमुख

स्व. पुष्पादेवी पाटील कला व विज्ञान

महाविद्यालय, रिसोड जि. वाशिम.

सारांश :

आधुनिक युग हे जागतिकीकरणाच्या प्रभावाचे युग आहे. सध्या सर्वत्र चर्चेत असलेला शब्द म्हणजे 'जागतिकीकरण' जागतिकीकरण म्हणजे आपण आपला समाज, आपले कार्यक्षेत्र, आपली उत्पादने, शिक्षण, माहिती तंत्रज्ञान जगमय होणे.

आजचा काळ हा जागतिकीकरणाचा आहे. जागतिकीकरण हे आजच्या जीवनशैलीचे विभिन्न असे वास्तव झालेले आहे. ग्रामिण व्यवस्थेपासून महानगरीय संस्कृतीपर्यंत जागतिकीकरणाचा विळखा मानवी जिवनाला घट्टपणे बसलेला आहे. माणसाच्या विचारप्रक्रियेपासून त्याच्या जीवनप्रक्रियेपर्यंत जागतिकीकरणाचा प्रभाव दिसून येतो. मानवी मूल्यांशी संबंधित असलेल्या शिक्षण, समाजकारण, राजकारण, धर्मकारण, संस्कृती, साहित्य इत्यादी अंगावर जागतिकीकरणाचा प्रभाव जाणवतो. संपर्क साधनाच्या व दुरचित्रवाहिणीच्या प्रभावामुळे स्त्री-पुरुष, मूले-मुली यांच्या पारंपारिक पोशाखात बदल झाला आहे. शहरी जीवनाशी विविध कारणांमुळे संपर्क वाढल्यामुळे त्यांच्या बोलीभाषेमध्ये दैनंदिन जिवनाच्या गरजा भागविण्याच्या वस्तुंचा उपयोग घेण्यामध्ये प्रचंड बदल झाला आहे.

जागतिकीकरण प्रक्रिया जरी वरवर हिताची वाटत असली तरी या प्रक्रियेमुळे समाजातील संस्कृतीवर फार मोठ्या प्रमाणावर प्रभाव पडला आहे. त्याच्या अध्ययनासाठी हा विषय निवडला आहे.

प्रस्तावना :

जागतिकीकरण ही एक बहुआयामी प्रक्रिया आहे. जी २० व्या शतकाच्या अखेरच्या कालखंडात एक महत्वाची आणि गतिमान प्रक्रिया म्हणून ओळखली जाते. ही प्रक्रिया देशाची अर्थव्यवस्था जगाच्या अर्थव्यवस्थेशी एकात्म करण्याची प्रक्रिया म्हणूनही ओळखली जाते. जागतिकीकरणाने जगातील जवळपास सर्वच राष्ट्रांवर आपला प्रभाव पाडला आहे. भारत देशही जागतिकीकरणाने प्रभावित झाला आहे.

जून १९९१ मध्ये पंतप्रधान नरसिंहरावांच्या काळात डॉ. मनमोहनसिंग अर्थमंत्री असतांना नव्या आर्थिक धोरणात भारताने जागतिकीकरणाच्या धोरणाचा स्विकार केला आंतरराष्ट्रीय पातळीवर व्यापारविषयक अटींची चर्चा करण्यासाठी १९९५ मध्ये जागतिक संघटनेची स्थापना झाली. या जागतिक व्यापार संघटनेत भारतही सहभागी झाला आहे त्यामुळे भारतात जागतिक पातळीवर मुक्त व्यापारास किंवा जागतिकीकरणास सुरुवात झाली.

जागतिकीकरणातून आर्थिक व्यवहारात उत्तेजन देण्याचा व कार्यक्षमता वाढविण्याचा प्रयत्न करण्यात आला. दळणवळणातील सोयी माहिती तंत्रज्ञानाच्या प्रसाराचे जाळे त्यामुळे जगाच्या कोणत्याही कानाकोपऱ्यात कोणत्याही वस्तू किंवा सेवा उत्पादन करणे वा विक्री करणे शक्य आहे. त्यातून जागतिकीकरणाची संकल्पना विकसित झाली. जागतिकीकरणाचा परिणाम जगातील देशावर होत आहे. विदेशी कंपन्यांच्या शिरकाव देशात होत आहे. भारताने जागतिकीकरणाचा स्विकार केल्यानंतर जागतिकीकरणावर तळागाळापर्यंत समर्थन आणि विरोध दिसू लागला आहे. परंतु २१ व्या शतकात जागतिकीकरणाशिवाय पर्याय नसल्याने संकेत मिळत आहेत.

जागतिकीकरणाची संकल्पना :

जागतिकीकरण म्हणजे ' स्थानिक वस्तुची किंवा घडामोडीची जागतिक स्तरावर स्थानांतरणाची प्रक्रिया होय'. असे हर्शल मामले म्हणतात. तर मॅलकॉम एस. अंकशियह जागतिकीकरणाबाबत असे म्हणतात कि 'जागतिकीकरण म्हणजे जागतिक अर्थव्यवस्था निर्माण करण्यासाठी जागतिक दृष्टिकोन निर्माण करणारी प्रक्रिया होय.' तसेच जागतिकीकरणा बाबत प्रा. सी.टी. कुरीयन म्हणतात ' विविधता असलेल्या अर्थव्यवस्थेचे एकत्रीकरण म्हणजे जागतिक अर्थव्यवस्था होय. आपापला हेतू साध्य करण्याच्या प्रक्रियेतून परस्परातील व्यवहारातून काळांतराने एक अर्थव्यवस्था उत्पन्न होते त्यास जागतिक अर्थव्यवस्था असे म्हणतात.

उद्दिष्टे :

१. जागतिकीकरण प्रक्रियेचे अध्ययन करणे.
२. जागतिकीकरणाचा सामाजिक संस्कृतीवरील प्रभावाचे अध्ययन करणे.
३. जागतिकीकरणाच्या प्रतिकूल प्रभावाविषयाचा अभ्यास करणे.

आशय विश्लेषण :

जागतिकीकरण ह्या आर्थिक प्रक्रियेचा ग्रामीण समाजावरील प्रभावाचे अध्ययन करण्यासाठी ऐतिहासिक संशोधन पद्धतीचा अवलंब करण्यात आला आहे. यासाठी विविध मासिके, वर्तमानपत्रे, शासकिय अहवाल संदर्भ ग्रंथ, रिसर्च पेपर इत्यादी दुय्यम तथ्य संकलन साधनांचा वापर करण्यात आला आहे.

जागतिकीकरणाचा सामाजिक संस्कृतीवरील प्रभाव :

जागतिकीकरण ही आर्थिक तसेच सामाजिक व सांस्कृतिक प्रक्रिया असल्याने तिचा समाजावर अनुकूल आणि प्रतिकूल असा प्रभाव पडलेला दिसून येतो तो पुढील प्रमाणे अभ्यासला जातो.

जागतिकीकरणाचा सामाजिक संस्कृतीवरील अनुकूल परिणाम :

१. परंपरा मध्ये बदल: जागतिकीकरणाचा प्रभाव समाजातील लोकांच्या राहणीमानात सुध्दा पडलेला दिसतो. संपर्क साधनाच्या व दुरचित्रवाहिणीच्या प्रभावामुळे स्त्री-पुरुष, मूले-मुली यांच्या पारंपारिक पोशाखात बदल झाला आहे. शहरी जिवनाशी विविध कारणांमुळे संपर्क वाढल्यामुळे त्यांच्या बोलीभाषेमध्ये दैनंदिन जिवनाच्या गरजा भागविण्याच्या वस्तुंचा उपयोग घेण्यामध्ये प्रचंड बदल झाला आहे.
२. आधुनिक तंत्रज्ञानाचा समाजावर प्रभाव : जागतिकीकरणामुळे विज्ञान व तंत्रज्ञान क्षेत्रात मोठी उलाढाल घडून आली आहे. याबाबत तुकडोजी महाराज म्हणतात की, गावाला जगामध्ये काय चालले आहे. याची माहिती व्हावी आणि त्यासाठी तंत्रज्ञानाचा उपयोग करावा. आणि एकविसाव्या शतकात माहिती, तंत्रज्ञान आणि संवादाच्या क्षेत्रात अमुलाग्र क्रांती झाल्याने समाजावर अनुकूल प्रभाव दिसून येतो, तर प्रत्येक घरात प्रसार माध्यमे पाहवयास मिळतात त्यामुळे समाजावर या माध्यमाचा मोठा प्रभाव अनुकूल दिसतो.
३. समाजात कौशल्य व इतर सुधारणा : अर्थव्यवस्थेच्या जागतिकीकरणामुळे इतर देशातील व्यापारी तंत्रज्ञ, व्यवस्थापक यांचे देशामध्ये येण्याचे प्रमाण वाढत आहे. तसेच त्यांच्या उच्च जीवनमान व पारंपारिक समाजापेक्षा वेगळे राहणीमान याचा भारतीय समाज व्यवस्थेवर परिणाम होत आहे. त्याचा परिणाम म्हणून समाजातील जिवनमान उंचावलेले दिसून येते. समाजातील लोकांच्या कार्यक्षमता, उत्पादकता, आणि उत्पादन क्षमता वाढविण्याच्या दृष्टीने बदल घडून आला आहे.
४. सुप्रशासनाकडे वाटचाल : माहिती तंत्रज्ञानाच्या प्रसारामुळे शासनाच्या विभागाच्या संकेतस्थळे उपलब्ध असल्याने ग्रामस्थांना संबंधित कार्यालयांना थेटपणाने संपर्क साधण्याची सोय झालेली आहे. जेनेकरून शासन आणि नागरिक यांच्यातील दूरी कमी होत जावून सुप्रशासनाकडे वाटचाल होत आहे. शासनाचे महत्वाचे परिपत्रक, शासनाचे

अध्यादेश, नविन नोकरभरती, प्रक्रिया आदी संकेतस्थळावर घर बसल्या ग्रामस्थाना उपलब्ध होत आहे हे जागतिकीकरणाचा अनुकूल प्रभाव आहे.

५. **ग्रामीण उद्योगधंद्यास चालना** : जागतिकीकरणामुळे भारतीय व जगातील सर्व देशांना मुक्त व्यापाराला चालना मिळाली. जागतिकीकरणामुळे व्यवसायाच्या नविन संधी उपलब्ध झाल्या ज्यात संगणक, मोबाईल, टॅबलेट्स इत्यादी माहिती तंत्रज्ञानाची अत्याधुनिक साधने वापरून कामाचा वेग व श्रमाची बचत केली जात आहे. संगणकाच्या सहाय्याने विविध कामे करून गावातील बेरोजगारांना नवा उद्योग मिळू लागला. त्यातूनच गावामध्ये व्यवसायाच्या नविन संधी उपलब्ध झाल्या आहेत. माहिती तंत्रज्ञानामुळे ग्रामिण शासनव्यवस्था ई-प्रशासन झाली आहे. त्यामुळे आता नविन उद्योगाचे शिक्षण घेवून रोजगारांच्या नविन संधी उपलब्ध झाल्या आहेत.

जागतिकीकरणामुळे समाजातील संस्कृतीवरील प्रतिकूल परिणाम :

१. **संस्कृतीचा ऱ्हास** : मुळ भारतीय संस्कृतीचा ऱ्हास होवून ग्लोबल संस्कृती निर्माण होत आहे. पारंपारिक खानपान, वेशभूषा, संगीत, इत्यादी गोष्टींचा ऱ्हास होवून या सर्व गोष्टींसाठी पाश्चात्य देशांच्या संस्कृतीचे अनुकरण ग्रामिण भागातही होत आहे. पाश्चात्य जीवनमूल्य, जीवनपद्धती यांचा प्रभाव भारतीय ग्रामीण समाजव्यवस्थेवर जागतिकीकरणामुळे पडत आहे.
२. **कृषी क्षेत्रावरील परिणाम** : जागतिकीकरणामुळे शेतीचा विकास होवून शेती मध्ये नविन तंत्रज्ञानाचा उपयोग करण्यात येईल व शेतीमालास योग्य भाव मिळून शेतकऱ्यांच्या आर्थिक परिस्थितीत व्यापक बदल होईल. शेती क्षेत्रातून बारमाही रोजगार मिळेल. ग्रामिण भागातील उपलब्ध साधनाचा सुयोग्य वापर होवून इत्यादी विश्वास अर्थतज्ञ कृषीतज्ञ राज्यकर्ते, शेतकरी पुढारी यांना वाटत होता पण विश्वास खरा ठरू शकला नाही. यात्रिक शेतीचा वापर करण्यात आल्यामुळे पारंपारिक व्यवसाय बंद पडले.
३. **मक्तेदारी व्यवस्थेची निर्मिती** : जागतिकीकरणामुळे भारतासारख्या खेड्याच्या विकसनशील देशात औद्योगिक क्षेत्रात बहुराष्ट्रीय कंपन्यांची मक्तेदारी निर्माण झाली आहे. जागतिकीकरण, उदारीकरणामुळे अनेक परकीय कंपन्यांनी भारतात प्रवेश केला. आणि आपले भांडवल भारतातील काही उद्योगात व तंत्रज्ञानात गुंतविले आणि काळानंतर उद्योगाचा ताबा आपल्या हाती घेतला त्यामुळे काही विशिष्ट लोकांची मक्तेदारी निर्माण झाली आहे.
४. **आर्थिक असमानता** : जागतिकीकरणाच्या प्रक्रियेने भारतीय अर्थव्यवस्थेत आर्थिक असमानता निर्माण केली आहे. जागतिकीकरणाचा संबंध उदारीकरण आणि खाजगीकरण असल्यामुळे संपत्तीचा संचय आणि संपत्तीच्या विकासाला विशेष महत्व प्राप्त झाले आहे. त्यामुळे निम्न वर्गीय लोकांची जसे लहान शेतकरी, औद्योगिक व भूमिहीन शेतमजूर, अशिक्षित इत्यादी. तुलनेत उच्चवर्गीय लोकांच्या उदा. उद्योजक, मोठा व्यापारी, श्रीमंत व्यक्ती, उच्च शिक्षित व्यक्ती श्रीमंत शेतकरी इत्यादी अधिक फायदा झालेला आहे. त्यामुळे श्रीमंत अधिक श्रीमंत तर गरीब अधिक गरीब होत आहे. तसेच ग्रामिण समाजातही आर्थिक विषमता निर्माण होत आहे.
५. **नैतिक मूल्य ढासळले** : आधुनिकीकरणाने संचार माध्यमात वाढझाल्याने प्रत्येकाचे इतर शहरी भागाशी कोणत्या ना कोणत्या माध्यमातून संबंध प्रस्थापित झाल्याचे दिसते. संगणक, मोबाईल, वृत्तवाहीन्या यांच्या प्रभावामुळे अनैतिक संबंधामध्ये वाढझाली आहे. भोगविलास आणि चंगवाढामुळे सुखासाठी व पैशासाठी सर्व गोष्टींचा त्याग करण्यास लोक मागेपुढे पाहतांना दिसत नाही. याचा परिणाम ग्रामिण नितिमत्ता ढासळण्यात झाली आहे. आपुलकीच्या भावनेचा लोप झाला आहे. कौटुंबिक प्रभाव कमी होवून वरिष्ठांचा धाक कमी झाली आहे.

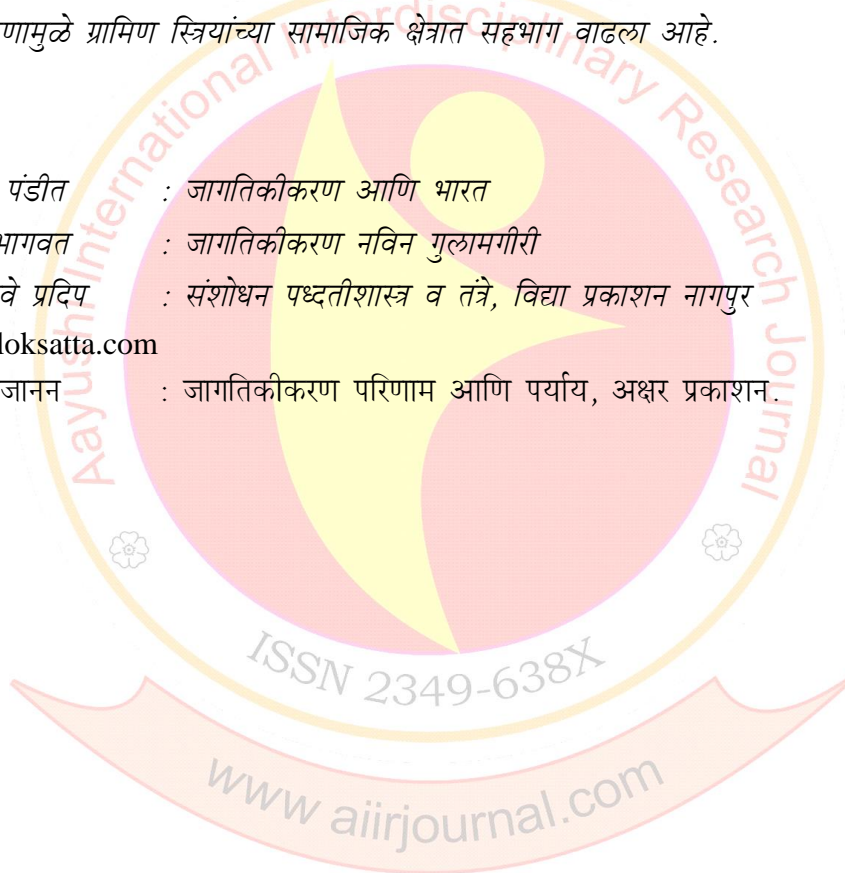
निष्कर्ष :

जागतिकिकरणाचा प्रभाव समाजातील लोकांच्या राहणीमानात सुद्धा पडलेला दिसतो. संपर्क साधनाच्या व दुरचित्रवाहिणीच्या प्रभावामुळे स्त्री-पुरुष, मूले-मुली यांच्या पारंपारिक पोशाखात बदल झाला आहे. शहरी जिवनाशी विविध कारणांमुळे संपर्क वाढल्यामुळे त्यांच्या बोलीभाषेमध्ये दैनंदिन जिवनाच्या गरजा भागविण्याच्या वस्तुंचा उपयोग घेण्यामध्ये प्रचंड बदल झाला आहे.

१. जागतिकिकरण व माहिती तंत्रज्ञान यामुळे जग एक गाव झाले आहे.
२. जागतिकिकरणामुळे ग्रामिण सामाजिक व सांस्कृतिक क्षेत्रामध्ये पाश्चात्य अनुकरणामुळे भारतीय मुळ संस्कृतीचा न्हास होवून एक नविन संस्कृती निर्माण होत आहे.
३. जागतिकिकरणामुळे वाढत्या औद्योगिकिकरणामुळे पर्यावरण प्रदुषण वाढत आहे.
४. ग्रामिण कृषीप्रधान समाजात नविन उद्योग व्यवसायास चालना मिळाली आहे.
५. जागतिकिकरणामुळे ग्रामिण स्त्रियांच्या सामाजिक क्षेत्रात सहभाग वाढला आहे.

संदर्भग्रंथ :

१. नलिनी पंडीत : जागतिकीकरण आणि भारत
२. विष्णू भागवत : जागतिकीकरण नविन गुलामगिरी
३. आगलावे प्रदिप : संशोधन पद्धतीशास्त्र व तंत्रे, विद्या प्रकाशन नागपुर
४. www.loksatta.com
५. खातु गजानन : जागतिकीकरण परिणाम आणि पर्याय, अक्षर प्रकाशन.

बाल विकासात स्त्रिची भुमिका

प्रा.रंजना अ.नक्षिणे

मा.सु.पा.कला, विज्ञान व कै.पां.ठा.

वाणिज्य महाविद्यालय मानोरा

प्रस्तावना :-

भारतीय पौराणिक ग्रंथातून बालसंगोपाना विषयीचे दाखले मिळतात. प्राचीन काळात बालकांच्या संस्कारांना अतिशय महत्व दिलेले आहे. हिंदु संस्कारात गर्भावस्थेपासून तर उपनयनापर्यंत बालकावर विविध संस्कार सुचविले आहे. रामायण, महाभारत या सारख्या महाकाव्यातून बालकाच्या संगोपनासंबंधी अनेक दाखले मिळतात.

पश्चिमात्य राष्ट्रात २० व्या शतकात बालविकासासंबंधी शास्त्रीय गती मिळाल्याचे दिसून येत असले तरी इ. स.पूर्व काळातही बालविकासाची शास्त्रीय माहिती उपलब्ध आहे. ४०० वर्षापूर्वी प्लेटो या ग्रीक तत्ववेत्त्याने 'बालविकास आणि प्रशिक्षण' या विषयी आपला सिध्दांत मांडला. १९ व्या शतकात मॉन्टेसरी आणि फ्रोबेल यांनी खेळाच्या माध्यमातून बालकाचा सर्वांगीण विकास साधल्या जातो हे आग्रही मत व्यक्त केले. बालकाच्या समुह खेळातून होणाऱ्या कारक विकासावर या पद्धतीत प्रामुख्याने भर दिला आहे. समाजात आपले स्थान मिळविण्याकरीता आत्मसाधन आणि आत्माभिव्यक्ती हे बालकाचे हक्क आहे. बालकाला हवे ते करण्याचे स्वातंत्र्य असले पाहिजे असे जॉन ड्युई यांचे मत आहे.

बालविकासाशास्त्राचा अर्थ :-

जन्मपूर्व अवस्थेपासून पौंगडावस्थेपर्यंत बालकाचा सर्वांगीण विकास कसा होतो हे शास्त्रीय पद्धतीने अभ्यासणारे शास्त्र म्हणजे बालविकास शास्त्र होय. बालविकास शास्त्राचे सैध्दातीक महत्व आहे. बालकाच्या आयुष्याची पहिली १२ वर्षे त्याच्या भावी आयुष्याच्या जडणघडणीच्या दृष्टीने विकासाच्या दृष्टीने महत्वपूर्ण असतात. बालविकास ही एक गुंतागुंतीची सातत्याने चालणारी प्रदीर्घ प्रक्रिया आहे. या प्रक्रिया शारीरिक वाढ, विकास, भावनिक, मानसिक, बौद्धिक सामाजिक विकासाशी निगडित आहेत. बालकाचा अभ्यास करतांना जन्मपूर्व अवस्थेपासून करावा लागतो.

जन्मोत्तर काळात बालकाला वातावरणाशी समायोजन करावे लागतेच सुरवातीचे एक वर्षापर्यंत बालक प्रामुख्याने मातेवरच अवलंबून असते. बालकाला मातेच्या रुपाने भावनिक सुरक्षितता प्राप्त होते. या जाणीवेच्या आधारे वाढ आणि विकास तत्वाचे विश्लेषण बालविकास शास्त्रात केले आहे.

व्याख्या :-

ई.बी.हरलॉक — बालविकासात बालकाचे रुपे, वर्तन, रुची, प्रवृत्ती यातील बदलाचा अभ्यास केल्या जातो. बालकाचे एका विकासात्मक अवस्थेतून दुसऱ्या अवस्थेत पदार्पण करणे म्हणजे बालविकास होय.

सराजनी साव्हरशियन — बालविकास गर्भधारणेपासून पौंगडावस्थेपर्यंत बालकाची वाढ आणि विकासाचा अभ्यास करणारी स्वतंत्र अशी शाखा आहे.

बालविकास शास्त्राच्या ज्ञानाचे महत्व आणि उपयोगिता आपल्या मुलाने मोठे झाल्यावर समाजात नाव लौकिक मिळवावा त्याचा सर्वांगीण विकास होवून त्याचे जिवन सर्व बाजुने समृद्ध व्हावे असे प्रत्येक मातेला वाटते.

२० व्या शतकापूर्वी बालकाच्या विकासासंबंधी आजच्या इतके शास्त्रीय दृष्टीकोनाचे प्रचलन नव्हते. त्यामुळे बालक वाढत्या वयानुसार येणाऱ्या अनुभवातून जीवनाला आवश्यक असणारी प्रत्येक योग्यता कौशल्य आत्मसात करीत असे याकरीता बराच कालावधी निघून जात असे. परंतु आज बालविकास शास्त्राने पूर्व स्थितीत अमुलाग्र बदल

घडवून आणाला बालकाच विकासाचा क्रम जरी सारखा असला तरी प्रत्येक बालक विकासाच्या गतीमध्ये एक दुसऱ्यापेक्षा भिन्न आहे हा मोलाचा संदेश बाल विकास शास्त्रातून प्राप्त झाला आहे.

आजचा बालक हा 'पालकाची सुरक्षीत ठेव' आहे. तर तो देशाचा भावी भाग्यविधाता आहे. याकरीता सर्वांगाने समृद्ध आणि समर्थ बालक घडविण्यात बालविकास शास्त्राचे महत्वपूर्ण स्थान आहे. बालकाला स्वतंत्र अस्तित्व आहे. तो प्रौढाची अल्पप्रतिमा नाही, हा दृष्टीकोन बालसंगोपनात महत्वपूर्ण ठरला. त्यामुळे बालकाकडे पाहण्याचा पालक, समाज, शाळा, शासन यांचा दृष्टीकोन बदलला. त्यामुळेच बालकाला योग्य सवयी लावणे, सुरक्षिततेची भावना निर्माण करणे या गोष्टी बालकाच्या विकासाच्या दृष्टीने महत्वपूर्ण ठरतात. बालकाच्या विकासाची कुटूंब हा आधारशील आहे. बालकाचे वय आणि त्यानुसार येणारी परिपक्वता विकास या संबंधीची जाणीव, जागरूकता बालविकास शास्त्रातून निर्माण होते. बालकाच्या उंची, वजनाबरोबरच शरीराचे आकारमान या संबंधीची माहिती आईला असल्यास ही दुसऱ्या मुलांशी तुलना करून चिंतीत होणार नाही. बालकाच्या विकासावर अनुवांशिकता, वातावरण, जन्मपूर्वस्थिती, जन्मोत्तर स्थिती, आंतरस्त्रावी ग्रंथी, पोषण, संस्कृती इ.चा बालकाचा विकासावर प्रभाव होतो. हे ज्ञान बालविकास शास्त्राच्या अभ्यासाने प्राप्त झाले आहे.

बालकांच्या विकासाकरीता विविध कार्यांचे महत्व :-

बालकांच्या विकासाकरीता उत्तेजनात्मक कार्यांचे अनन्य साधारण महत्व आहे. बालकांच्या सभोवती असे उत्तेजनात्मक वातावरण निर्माण करण्याकरीता पालकांनी कोणत्या बाबींची विशेष काळजी घ्यावयास हवी याविषयी सविस्तर माहिती मागील काही प्रकरणात दिलेलीच आहे. तेव्हा बालकांच्या विकासाकरीता विविध कार्ये जसे की, खेळ, गाणे, गोष्टी, सृजनात्मक कार्ये, पुस्तके हाताळणे अशा कार्यांचे महत्व काय आहे याविषयीची माहिती घेऊ या.

खेळ :-

बालके त्यांच्या सुरुवातीच्या जीवनात खेळाद्वारे बरेच काही शिकत असतात. परंतु काही पालकांना बालकांच्या विकासाकरीता खेळाचे महत्व काय आहे याबाबत कल्पना नसल्यामुळे बालकांच्या खेळामुळे मिळणाऱ्या अनेक अनुभवांना ते मुक्त असतात. बालकांना या वयातच खेळावयास न मिळाल्यामुळे भावी आयुष्यातही त्यांना खेळाची आवड निर्माण होत नाही. अशी बालके स्वतःचा आत्मविश्वास गमावून बसतात. पुढे मोठे झाल्यावर समाजात देखील त्यांना मिळावयास हवी तेवढी मान्यता मिळत नाही. यामुळे त्यांच्या व्यक्तिमत्त्व विकासातही अडथळा निर्माण होतो. तेव्हा अशा समस्या टाळण्यासाठी बालकांना योग्यप्रकारे खेळण्याची संधी देणे हे सर्व पालकांचे आद्य कर्तव्य बनते. कारण खेळामुळे बालकांच्या मनावरील दडपण आणि काळजी दूर होऊन ते आनंदी तर बनतातच, त्याचबरोबर त्यांचा सर्वांगीण विकास कसा साधला जातो या विषयी माहिती घेऊ या.

शारीरिक विकास :-

बालकांच्या शारीरिक विकासाकरीता खेळ महत्त्वाचे कार्य करतात. काही मैदानी खेळात उदा. धावणे, उंचावर चढणे, उतरणे, उड्या मारणे, लंगडी घालणे, चेंडू फेकणे, झेलणे आणि पायाने लोटणे, झोका, घसरगुंडी अशासारखे खेळ खेळल्यामुळे बालकांचे स्नायू बाळकट होतात तसेच शरीराचे संतुलन वाढते यामुळे बालकाचे व्यक्तीमत्त्व घडते.

खेळामुळे बालकांची एकाग्रता वाढते. मैदानावरील आल्हादायक वातावरणात शुद्ध आणि ताज्या हवेत खेळल्यामुळे बालकांचा उत्साह तर वाढतोच. तसेच संपूर्ण शरीरास व्यायाम मिळून भूकदेखील चांगली लागते. विविध खेळ खेळत असतांना उपयोगात आणलेल्या अधिक कार्यशक्तीची उणीव भरून काढण्याकरीता खेळून दमल्यामुळे त्यांना झोपदेखील शांत लागते. तसेच शरीराची सर्व कार्ये, जसे की रक्ताभिसरण, श्वसन इ. कार्यांना उत्तेजन मिळून ते सुरळीतपणे कार्य करतात.

मानसिक विकास :-

बालकांच्या मानसिक विकासाच्या दृष्टीने खेळास अत्यंत महत्त्व आहे. जेव्हा बालके विविध खेळणींसोबत खेळत असतात तेव्हा त्यांना निरनिराळे आकार, पोत, अंक इ. विषयी ज्ञान प्राप्त होते. सभोवतालच्या वातावरणात असणाऱ्या अनेक बाबी शोधणे, संचय करणे, प्रयोग करून पाहणे, वर्गीकरण करणे इ. कार्ये ही खेळाद्वारे सहज शिकत असतात. लहान-मोठे, खाली-वर, कमी-अधिक, उंच-सखल इ. बाबींची संकल्पना देखील त्यांना खेळामुळेच कळते, बालके जेव्हा निसर्गाच्या सानिध्यात खेळत असता, तेव्हा ते त्यांच्या सभोवतालच्या वातावरणाचे निरीक्षण करून बऱ्याच गोष्टी आत्मसात करतात. जसे की चिमुकली झाडे कशी वाढतात? कळीचे फुल कसे उमलते? विविध प्रकारचे कीटक/किडे कशी हालचाल करतात? पक्षी-फुलपाखरे कसे उडतात? इ. अनेक गोष्टींची जाणीवही त्यांना खेळत असतानाच होत असते.

भाषा विकास :-

बालके जेव्हा इतर बालकांसोबत खेळत असतात तेव्हा त्यांचा भाषा विकासही साधला जातो. सभोवतालच्या मित्र-मैत्रिणी काय म्हणतात ते जाणून घेणे, स्वतः इतरांना समजेल अशारितीने बोलणे तसेच स्वतःच्या भावना व्यक्त करण्याकरिता वाक्ये जुळवून इतरांसमवेत बोलण्यासाठी उत्तेजित होणे इ. बाबी खेळामुळे सहज शक्य होतात. बालकांचे भाषेवर जर प्रभुत्व असेल तर मित्रांमध्ये त्यांना मान्यता तर मिळतेच. त्याचबरोबर एक प्रकारचा विशिष्ट असा दर्जाही प्राप्त होतो.

नैतिक विकास :-

बालकांच्या नैतिक विकासाकरीता खेळ एक महत्त्वाचे माध्यम आहे. जेव्हा बालके इतर बालकांसमवेत खेळत असतात, तेव्हा स्वतःच्या वर्तनामुळे इतरांच्या अनुभवावयास मिळणाऱ्या प्रतिक्रियांवरून चांगले-वाईट, चूक-बरोबर इत्यादी वर्तनातील फरक जाणवतात. खेळतूनच समाजतील बऱ्याच अपेक्षित नियमांची त्यांना माहिती होते आणि अशी माहिती मिळाल्यामुळे समाजमान्य वर्तनूक अंगिकारण्यास ते प्रोत्साहित होतात.

वैद्यकीयदृष्ट्या देखील बालकांच्या खेळांना महत्त्व आहे. कारण खेळामुळे बालकांच्या मनावर असलेला भावनात्मक ताण कमी होतो आणि त्यांचे मनदेखील आनंदीत होते. तेव्हा पालकांनी बालकांचे खेळकर मन ओळखून त्यांच्या सर्वांगीण विकासाकरीता त्यांना खेळासाठी प्रोत्साहीत करणे आवश्यक असते.

बालकांकरिता सृजनात्मक कार्याचे महत्त्व व मानसिक विकास :-

चित्रकाम, रंगकाम, चिखलकाम, अशा अनेक निर्माणशील कृतीद्वारे बालकांच्या मानसिक विकासास चालना मिळते. रंगकांडी, पेन्सील अथवा पेनने मारलेल्या रेघोट्या म्हणजे तर त्यांच्या भावी लिखाणाची पूर्वतयारी असते. चित्रकाम, रंगकाम करता असतांना अनेक रंगाचे त्यांना प्रत्यक्ष ज्ञान होते. रंगाप्रमाणेच अनेक प्रकारचे आकार, पोत, अंक इत्यादी बाबींची बालकांना कल्पना येते.

क्रियात्मक विकास :-

चित्र काढणे, रंग देणे, चिखलकाम, घडीकाम इत्यादी कृती करत असतांना बालकांना आपल्या विविध स्नायूंचा उपयोग करावा लागतो. आणि याद्वारेच त्यांचा क्रियात्मक विकास होतो.

बालवय हे तर विविध कौशल्ये शिकण्याकरिता अतिशय योग्य असते. तेव्हा विविध प्रकारची सृजनात्मक कार्ये देवून बालकांचा क्रियात्मक विकास साधता येतो.

भावनात्मक विकास :-

बालकांच्या सृजनात्मक कृती म्हणजे तर त्यांच्या भावनांचे, कल्पनेचे प्रगटीकरण असते. तेव्हा मानसशास्त्रीयदृष्ट्या देखील बालकांच्या सृजनात्मक कृतींना महत्त्व आहे. काही घटनांचा बालकांच्या मनावर जो ताण

निर्माण होतो. तो कमी करण्यासाठी अशा कृती मदत करतात. या कृती केल्यामुळे बालकांचे मन तर उल्हासित होतेच तसेच एखाद्या कृतीत लक्ष केंद्रित करण्याची त्यांना सवय लागते.

संदर्भ :-

- १) बालकांची काळजी आणि — विशाला पटनम, जयाबंगाळे
- २) बालकाची मुलतत्वे — त्रिवेणी फरकाडे, सुलभा गोंगे

मानवाधिकार आणि कौटुंबिक हिंसाचार

प्रा.डॉ. संजय जे. भगत

महात्माज्योतिबा फुले महाविद्यालय, अमरावती.

भारतीय स्वातंत्र्यानंतरच्या काळामध्ये स्त्रियांना सबल करण्यासाठी नवीन कायदे अस्तित्वात आले. आज सर्वच क्षेत्रामध्ये स्त्रिया पुरुषांच्या खांद्याला खांदा लावून काम करीत आहे. आज प्रत्येक क्षेत्रामध्ये स्त्रिया अग्रेसर आहेत. तरीही कुटुंबात व समाजामध्ये स्त्रियांचे दुय्यम स्थान आहे. तिच्यावर अनेक अत्याचार होत आहे. हुडाबळी, बालविवाह, अंधश्रद्धा, लैंगिक अत्याचार यासारख्या सामाजिक समस्या, स्त्रियांचे आरोग्य, प्रत्येक भारतीय स्त्रियांच्या जीवनात येत आहेत. आज माणूस म्हणून असणाऱ्या आपल्या हक्काबाबत स्त्री ही जागृत झाली असून आत्मविकास आणि समाजविकास करण्यासाठी ती प्रयत्नशील आहे. स्त्रिया स्वाभीमानाने जीवन जगत आहे आणि प्रगती करीत आहेत.

जगतिक सर्वच देशामध्ये शांतता व सुव्यवस्था राहावी म्हणून २४ ऑक्टोबर १९४५ मध्ये संयुक्त राष्ट्रसंघाची स्थापना करण्यात आली. त्यानंतर वैश्विक मानवतेच्या विचारातून १० डिसेंबर १९४८ मध्ये मानवी हक्काचा जाहीरनामा मंजूर करण्यात आला. भारतामध्ये १९९३ मध्ये मानवी हक्काच्या संरक्षणासाठी मानवी अधिकार संरक्षण कायदा संसदेने पारित झाला. या कायद्यामुळे राष्ट्रीय व राज्य पातळीवर त्याची कार्यप्रणाली चालते.

१० डिसेंबर हा दिवस जागतिक मानवाधिकार दिन म्हणून साजरा करण्यात येतो. स्त्रियांचा विकास झाल्याशिवाय कुटुंबाचा, देशाचा विकास होणे शक्य नाही म्हणून संयुक्त राष्ट्रसंघाने वेगवेगळ्या कलमामध्ये स्त्रियांच्या अधिकाराविषयी विविध तरतुदी करण्यात आल्या आहे, त्या पुढीलप्रमाणे –

१. स्त्रियांना पुरुषांइतकेच समान अधिकार असूनही कोणत्याही कायद्यान्वये किंवा इतर कोणत्याही पद्धतीने त्यांना हक्क नाकारणे, त्यांचे अधिकार कमी करणे हे मुलतः अनैसर्गिक व अन्याय असून तो मानवतेच्या प्रतिष्ठेचा अवमान आहे.
२. स्त्रिया हा कायद्याच्या दृष्टिकोनातून समान समजल्या जाण्यात पुरुषांइतकेच त्यांना अधिकार व हक्क आणि सर्व प्रकारच्या निवडणूकीमध्ये त्यांच्या मतदानाचा हक्क मुलभूत समजल्या जातो.
३. स्त्रियांना संपत्ती घेण्याचा, ठेवण्याचा आपले स्वतंत्र अस्तित्व ठिकविण्याचा, विवाह करण्याचा अथवा न करण्याचा अधिकार आहे.
४. स्त्रियांना सामाजिक व आर्थिक क्षेत्रात वावरतांना समान अधिकार असले पाहिजे. त्यांच्या आवडीचा व्यवसाय किंवा नोकरी करण्याचा अधिकार त्यांना असावा.
५. स्त्रियांविषयी असणाऱ्या सर्व प्रकारच्या गैरसमजूती, तिच्याबाबत असणारी हिनपनाची भावना कमी करण्यासाठी जनमत जागृत करणे, स्त्रियांना कमकुवत समजल्या जाणाऱ्या सर्व कुप्रथा, अंधश्रद्धा व रूढी या नष्ट करण्यासाठी शासनाने व समाजसेवी संस्थांनी पुढाकार वाढत आहे ते फार महत्त्वाची आहे. स्त्रिया पुरुषांच्या बरोबरीने सर्व क्षेत्रात काम करीत असल्यामुळे प्रशासनातील महत्त्वाची पदे त्यांनी प्राप्त केली. त्याचप्रमाणे राजकारणात सुद्धा अनेक महत्त्वाची पदे त्यांनी भुषविली आहे.

हेसर्व मानवीय हक्काच्या माध्यमातून त्यांना कायद्याच्या बाबतीत मिळालेल्या ज्ञानामुळेच ते शक्य होवू शकले. तरी सुद्धा ग्रामीण भागात कायद्याविषयी तेवढ्या प्रमाणात त्याचा प्रचार झाला नाही. ग्रामीण भागात आजही रूढी, प्रथा आणि परंपरा चालू आहे. सती बंदी कायदा, बालविवाह, हुंडापद्धती या प्रथा कायद्याने बंद झाल्या. मात्र ग्रामीण भागात आज सुद्धा त्या सुरूच आहे. यावर एकच उपाय म्हणजे ह्या कायद्याचा प्रचार करणे ह्या कायद्याचा योग्य पद्धतीने प्रचार केला तरच भारतीय स्त्रियांच्या जीवनामध्ये सर्वांगीण प्रगती झाल्याशिवाय राहणार नाही.

मागील काही दशकापासून भारतीय समाजामध्ये स्त्रियांच्या समस्यांमध्ये फार मोठी वाढझालेली दिसून येते. अलीकडच्या काळात बलात्कार, खून, मुलीची फसवणूक करून त्यांना पळवून नेणे यासारख्या महिलांशी निगडित फौजदारी अपराधाची संख्या वाढली आहे. हुंड्याच्या रकमेसाठी सासरच्या लोकांकडून होणारी छळवणूक, पतीकडून होणारी मारझोड व

परिक्तेचे जीवन जगण्याची पाळी, वडीलापार्जित संपत्तीमधील हक्क सोडून देण्यास भाग पाडण्यासाठी होणारी मानसिक व शारीरिक छळवणूक यासारख्या कुटुंबांतर्गत होणाऱ्या हिंसाचाराला तोंड देण्याची पाळी अनेक महिलांवर आलेली आहे.

स्त्रियांविरुद्ध कुटुंबांतर्गत हिंसाचाराची समस्या भारतीय समाजात जरी नवीन नाही असे खात्रीने म्हणता येते. कारण भारतीय स्त्रिया प्रदीर्घ काळापासून अपमान अवहेलना, यातना व शोषण यांच्या बळी ठरल्या आहेत. स्वातंत्र्योत्तर काळात काही महत्त्वपूर्ण बदल झाले आहे. उदा. स्त्रियांच्या हिताचे संरक्षण करण्यासाठी नवीन कायद्याची निर्मिती झाली. स्त्री शिक्षणाचा प्रसार व प्रचार झाला. यशस्वी पुरुषांच्या जीवनात आणि प्रगतीशील कुटुंबात स्त्रीचे स्थान हे अत्यंत महत्त्वपूर्ण व प्रभावी असते हा विचार भारतीय समाजात हळूहळू रुजू लागला आहे. तरीही संपूर्ण भारतीय समाजात स्त्रियांविरुद्धच्या कुटुंबांतर्गत हिंसाचाराच्या प्रमाणात फारसी घट झाली नाही.

कुटुंब सदस्यांमधील मतभेद वाढत गेले तर कुटुंबामध्ये ताणतणावाची अवस्था निर्माण होते. कुटुंबातील अशी कोणतीही संघर्षमय परिस्थिती की, जी कुटुंबातील सदस्यामध्ये परस्पर विरोधी अभिवृत्ती निर्माण करते. जेव्हा कुटुंब सदस्यामध्ये मतभेद निर्माण करणाऱ्या घटना किंवा क्रिया, प्रतिक्रिया वारंवार घडतात तेव्हा कुटुंबामध्ये हिंसाचार वाढत जातो.

हिंसाचाराचा अर्थ

हिंसा ही शारीरिक व मानसिक अशी दोन्ही प्रकारची असू शकते. शारीरिक हिंसेप्रमाणेच मानसिक हिंसा देखील निंदनीय आहे. हिंसाचार या संज्ञेत अर्थामध्ये शारीरिक इजेसोबत मानसिक इजा किंवा मनावरील आघात देखील समाविष्ट आहे. राजरोस किंवा अप्रत्यक्ष मार्गाचा अवलंब करून सत्ता, संपत्ती, बळ यासारख्या सामर्थ्यांचे आधारे आपणास हवी असणारी गोष्ट दुसऱ्याची इच्छा नसतांना तिच्याकडून बळजबरीने हिसकावून घेण्यासाठी केलेले कृत्य म्हणजे हिंसा होय. या संज्ञेत बळजबरीने दुसऱ्या व्यक्तीला शारीरिक इजा होते किंवा मानसिक धक्का बसते किंवा शारीरिक इजा व मानसिक आघात दोन्हीही सहन करावे लागतात. या व्याख्येनुसार अपहरण, बलात्कार, हत्या, लैंगिक मारहाण, छेडखानी ही सर्व हिंसाचाराची कारणे ठरतात.

कुटुंबांतर्गत हिंसाचाराच्या समस्येवरील उपाय :

१. **अत्याचाराचा प्रतिकार :** या समस्येवरील प्रभावी उपाय म्हणजे लोकांच्या विचारसरणीची पध्दत बदलविणे होय. याकरीता सामाजिकरणाची पध्दतच बदलविणे आवश्यक आहे म्हणजे आईवडीलांनी मुला मुलींचे संगोपन करतांना दोषानाही समान स्वरूपाची संधी व सोई सुविधा उपलब्ध करून दिल्या पाहिजे तसेच लैंगिक बाबतीत सर्व गैरकृत्याना दूर करण्याचा समावेश शिक्षण पध्दती मध्ये केला पाहिजे. स्त्री चळवळीच्या दबावाद्वारे पुरुषांची मते बदलविणे आणि त्यांना स्वतःची मते बदलविण्यास उत्तेजन देणे हे या प्रश्नावरील एकमेव उपाय आहे.
२. **कायदेशीर उपाय :**—घरदार जमीन यावरील मालकी हक्कामध्ये पतीबरोबर पत्नीचाही हक्क असल्याची नोंद करण्याबाबत कायदे करणे, गर्भजल परिक्षणासंबंधीच्या नियमांची कायद्याची प्रभावी पध्दतीने अंमलबजावणी करणे, विभिन्न प्रकारच्या शोषणाचे शिकार झालेल्या स्त्रियांना अल्पकाळ व कमी खर्चात न्याय मिळवून देण्यासाठी औपचारिक न्यायालयाची स्थापना करणे यासारख्या कायदेशीर उपायामुळे स्त्रियांविरुद्धच्या कुटुंबांतर्गत हिंसाचाराच्या समस्येची तिब्रता कमी होण्यास मदत होवू शकते.
३. **जागृतीकरण :**—घरात आणि घराबाहेरील समर्थपणे प्रतिकार करण्यासाठी स्त्रियांना जागृत होणे आवश्यक आहे. स्त्री चळवळी व प्रसिध्दी माध्यमे ही स्त्रियांच्या सन्मानाबाबत सन्मानाबाबत व हक्काबाबत संपूर्ण समाजात प्रामुख्याने स्त्रियांमध्ये जाणीव जागृती निर्माण करण्याचे कार्य करीत आहे. लिंग समानतेबाबत सामाजिक जागरूकता निर्माण करण्यासाठी व वाढविण्यासाठी शासनाकडून सुत्रबद्ध पध्दतीने प्रयत्न आवश्यक आहे.
४. **आधार गट :**—कुटुंबांतर्गत हिंसाचाराचा प्रतिकार करण्याचे प्रयत्न सुरू केले की, काही वेळा विवाह झालेल्या संबंधित महिलेवर स्वतःच्या कुटुंबाला पारखे होण्याची पाळी येते. अनेकदा माहेरचे लोक देखील आश्रय देण्यास तयार

नसतात. अशा गरजू महिलांना सर्व प्रकारची मदत व साहाय्य करण्यासाठी स्त्री संघटनांनी अधिकाधिक संख्येने आधारगट निर्माण केले तर स्त्रियांना समाजाचे मानाचे जीवन जगण्यास पर्याय मिळू शकते.

५. **गुन्हेगारीविरुद्ध सामाजिक कारवाई:**—समाजाचा दबावगट हा गुन्हेगारी प्रवृत्तीचे खच्चीकरण करण्यासंबंधीचा प्रभावी उपाय आहे. स्त्री तयार झाली नाही तर हुंडाबळीला प्रतिबंध बसणे बऱ्याच प्रमाणात शक्य आहे. हुंडा घेवून लग्न करणाऱ्या लोकांच्या विवाह समारंभामध्ये सहभागी होण्यास नकार देणाऱ्यांची संख्या अधिक प्रमाणात वाढल्यास हुंडाप्रथेचा विमोड होण्यास मदत मिळू शकते. विवाह समारंभातील अनावश्यक खर्च कमी करणे व विवाह समारंभ साधेपणाने करणे याबाबत नातेवाईक व मित्रमंडळींचा आग्रह हुंडा प्रथेचे प्रस्थ कमी करण्याचा प्रभावी उपाय होय. तसेच तरूण सुशिक्षित मुलींनी नोकरी करणाऱ्या मुलींनी आपण हुंडा घेणाऱ्या मुलांशी लग्न करणार नाही अशी भूमिका घेतल्यास हुंडा प्रथेला आळा बसू शकतो.
६. **संस्कारक्षम शिक्षण :**—विशेषतः सुशिक्षित कुटुंबातून हुंड्यासाठी मुलींचा छळ केला जातो व शिक्षित मुलीही हा छळ मुकाट्याने सहन करतात त्यातूनच हुंडाबळीची घटना घडतात. त्यासाठी विचारांच्या कक्षा रुंदावतील आणि व्यक्ती विवेकशील बनेल. पण त्यासाठी संस्कारक्षम शिक्षणाची गरज आहे.
७. **वधुपित्याच्या मानसिकतेत बदल घडवून आणणे :**—मुलीच्या सुखासाठी वधुपिता काहीही करण्यास तयार असतो. हुंडा दिल्यामुळे आपल्या मुलीला चांगला पती मिळेल, तिचे जीवन सुखात जाईल, म्हणून तो हुंडा देण्यास तयार होतो. परंतु या मानसिकतेमुळेच मुलीचा बळी जातो. कारण हुंडा अथवा पैसा मिळतो म्हणूनच मुलीचा छळ करण्यात येतो. त्यासाठी हुंडा न घेणारा सुसंस्कारीत गरीब व विवेकशील मुलाशी मुलीचा विवाह लावून द्यावा त्यातून खऱ्या अर्थाने मुलीला सुख मिळेल. तसेच हुंड्याची प्रवृत्ती नाहीशी होण्यास मदत होईल. वरील सर्व उपाययोजना केल्यास कुटुंबातर्गत हिंसाचार कमी होण्यास मदत होवू शकते.

संदर्भ :

१. खडसे भा.कि., 'भारतातील सामाजिक समस्या'.
२. लोटे रा. ज., 'भारतीय सामाजिक संरचना आणि सामाजिक समस्या'.
३. डॉ. कच्हाडे बी.एम., 'भारतीय सामाजिक प्रश्न आणि समस्या'.
४. डॉ. पाण्डेय उग्रसेन, 'भारत में मानवाधिकार', शिवांक प्रकाशन, नई दिल्ली.
५. खन्ना संतोष, 'महिला सशक्तीकरण कानून', नई दिल्ली.
६. शर्मा रेशन, 'भारतीय महिलाएँ'.
७. दत्त नारायण, 'महिला अधिकार एवं सशक्तीकरण'.

स्त्रियांची स्थिती आणि मानवाधिकार

प्रा. संतोष लोभासिंग जाधव

गुलाम नबी आझाद समाजकार्य महा.

पुसद, जि. यवतामळ

सारांश

युवक हे देशाचे भविष्य आहेत. राष्ट्राच्या उभारणीत या युवक शक्तीचा विधायक सहभाग राहणे आपल्यासाठी आणि देशासाठी अत्यंत महत्वाचे आहे. दर्जेदार शिक्षणाची उपलब्धता, कौशल्य विकास, रोजगाराच्या संधी, स्वयंरोजगारासाठी भांडवल उपलब्धता या सर्वांची खात्री घ्यायची आहे. महाराष्ट्रातील युवक भविष्यातील आव्हाने पेलण्यासाठी सक्षम युवा प्रशिक्षण केंद्राची स्थापना करणे, जिल्हास्तरीय स्पर्धा परिक्षा मार्गदर्शन केंद्राची स्थापना करणे, युवकांना प्रोत्साहनपर पुरस्कार देणे, युवा वसतीगृहाची स्थापना करणे, युवा महोत्सवाचे आयोजन करणे, युवा दिन युवा सप्ताह साजरा करण्यासाठी अनुदान मर्यादित वाढ करणे, युवा विकासाचे कार्य करणे—या स्वयंसेवी संस्थांना अर्थसहाय्य मर्यादित वाढ करणे, युवा साहित्य संमेलनाचे आयोजन करणे, तालुका व जिल्हा स्तरावर युवा मित्रांची नियुक्ती करणे, युवा संकेतस्थळ विकसित करणे, दुरचित्रवाहीनीवर युवकांसाठीच्या कार्यक्रमांचे व्यवस्थापन करणे, राज्यांतर्गत युवा आदान—प्रदान कार्यक्रम घेणे, युवकांसाठी जीवन कौशल्य शिक्षण कार्यक्रम घेणे, युवकांसाठी सुविधा केंद्राची उभारणी करणे, युवकांसाठी कौशल्य विकास संस्था स्थापन करणे, तसेच युवा नेतृत्व विकास प्रशिक्षण व इतर युवक कल्याणकारी कार्यक्रम घेणे.

लोकसंख्येतील युवकांचे प्रमाण आणि त्यांचे महत्व लक्षात घेवून राज्यातील विविध युवक कल्याण विषयक उपक्रमांना मदत करण्यासाठी राज्य युवा विकास निधीची स्थापना करण्यात यावी. असे केले तरच युवकांमध्ये आत्मविश्वास निर्माण होवून युवा पिढीतील प्रतिभेचा शोध घेतांना त्यांच्या उज्वल भविष्यासाठी आवश्यक कार्यक्रमांच्या माध्यमानुन नक्कीच त्याचा विकास होईल.

स्त्री ही आई, बहीन, पत्नीची भूमिका पार पाडत कौटुंबिक जबाबदारी समर्थपणे पेलत असते. पुरुषप्रधान संस्कृतीतील स्त्रिया पुरुषांवर अवलंबून असल्याने त्यांना स्वतः निर्णय घेण्याचा फारसा हक्क नाही. त्यामुळे आजही त्यांचे स्थान नगण्यच असल्याने त्यांच्यावर अन्याय, अत्याचार होतांना दिसतो. आधुनिक काळात त्यांना राजकीय, प्रशासकीय व व्यवस्थापन क्षेत्रात पुरुषांच्या बरोबरीने संधी मिळाली पाहिजे, तरच त्यांचा आर्थिक दर्जा सुधारेल व राष्ट्राच्या प्रगतीत त्यांचे योगदान वाढेल. मानव हा समाजशिल प्राणि आहे. बुद्धीद्वारा मानवाने जैविकदृष्ट्या स्वतः विकास साधला आहे. अन्न, वस्त्र, निवारा, निरोगी आयुष्य, शिक्षणाची उपलब्धता, सर्वसाधारण जीवनमान जगण्याची क्षमता यासारख्या मानवी विकासाच्या मुलभूत विकासाची विचार सरणी मानवी उत्पत्तीपासून ते वर्तमानकाळापर्यंत मानवाने टप्प्याटप्प्याने विकासाची पाउलवाट प्रशस्त केली आहे. भुतलावावर विविध वर्ण, धर्म, जाती, प्रांत, भाषा असणारे समाज अस्थित्वात असून ते मात्र विषमतेच्या तत्वावर उभे आहेत. त्यांच्यात माणूसपण नाकारणारी विषमता रूजल्याचे दिसून येते त्यासाठी त्यांना मानव म्हणून सामाजिक दृष्ट्या सन्मानाने जगण्याचा, समान अधिकार, समान संधी, समान कर्तव्य प्राप्त व्हावी ही त्यांची अपेक्षा रास्त आहे. कारण माणूस म्हणून जगण्याचा मानवाचा नैसर्गिक व सामाजिक हक्क त्यांच्यापासून कोणीही हिरावून घेवू शकत नाही. हा हक्क प्राप्त होणे म्हणजेच मानवाधिकार होय.

प्रत्येक माणूस प्रवृत्तीनुसार व्यक्तिगत व सामाजिक विकासासाठी आपले जीवन, अभिव्यक्ती, व्यवसाय तसेच संस्कृतीच्या अधिकाराचा स्वाभाविकपणे उपयोग करीत असतो. लोकशाही समाजव्यवस्थेत तसेच स्वसुरक्षेसाठी हे अधिकार अत्यंत आवश्यक असतात. समाज स्त्रि व पुरुष दोघांनाही समान महत्व असून समाजाचा सर्वांगीण विकास तेव्हाच शक्य होईल जेव्हा समाजातील शेवटच्या घटकापर्यंत मानवाधिकाराचे पालन केले जाईल. भारतीय परंपरेत

मानवाधिकाराचा उल्लेख सर्वत्र आढळतो. मानवात प्रेम, राग, व्देश, मैत्र, स्नेह अशा अनेक भावना आढळून येतात. इतर वेळा सभ्यतेने वावरणारा मनुष्य स्वतःचा स्वार्थ साधण्यासाठी अतिशय अमानवी कुर वर्तन करू शकतो. या व्यक्तीगत स्वार्थ व प्रलोभामुळे समाजात अराजकता पसरवू शकतो. तेव्हा कायद्याची कडक अंमलबजावणी करून देण्यात आलेल्या कायद्याशी किंवा घटनेशी सुसंगत असा विशेषाधिकार म्हणजे मानवाधिकार होय. कायदा अधिकारांना मान्यता देता तसेच अधिकारांचे उल्लंघन करणा-यांवर नियंत्रण देखील प्रस्थापित करतो.

भारतामध्ये परंपरागतरित्या स्त्रियांचे प्रश्न उद्भवले व त्यात अधिकच भर पडत गेली. त्याचा परिणाम कित्येक शतके स्त्रियांचे प्रश्न उद्भवले व त्यात अधिकच भर पडत गेली. रूढी, परंपरेचे काटेकोरपणे पालन होत गेले. त्या मोडण्याचे धाडस कोणीही केलेले आढळून येत नाही. पितृसत्ताक कुटूंब पद्धतीमुळे स्त्रियांना अत्यंत वाईट वागविले जात असे. मुली नकोशा वाटू लागल्या व मुलेच पाहिजे हा आग्रह वाढला. स्त्रि ने पुरुषांच्या नियंत्रणात राहिले पाहीजे ही परंपरा होती, वटसावित्री अशी अनेक व्रते स्त्रियांनीच करावी असा दंडक पडला. समाजसुधारकांच्या प्रयत्नांमुळे स्वातंत्र्यपूर्व काळात स्त्रियांच्या प्रश्नांवर चर्चा झाली व त्यामुळे जणजागृती झाली. भारतीय राज्यघटनेत स्त्रि पुरुषांना समान संबोधण्यात आले. सर्वांना पुरुषांच्या बरोबरीने स्थान व दर्जा प्रदान करण्यात आला. स्त्रि पुरुष भेद नाकारण्यात आला. या सर्व प्रश्नानंतरही स्त्रियांच्या स्थितीत व्यापक सुधारणा होवू शकली नाही. लिंगभेद, अत्याचार, शारीरिक व मानसिक हिंसा यासारखे प्रश्न अद्यापही कायम आहे. मुली जन्माला येणे हे अत्यंत क्लेशदायक मानले जात होते. जन्मल्याबरोबर तीला तुच्छतेने दुर करीत. राजस्थानामधील एका वैशिट्यपूर्ण प्रथेचा उल्लेख काही अभ्यासकांनी केला आहे. एखादयाला मुलगी झाली असेल आणि कोणी काय झाले म्हणून विचारले तर काहीच झाले नाही, असे उत्तर देण्याची प्रथा आहे. मुलगी झाली म्हणजे काहीच झाली नाही असे मानण, याचा अर्थ मुलीचे अस्तित्व शुन्य वा व्यर्थ मानने असाच होतो. मुलगी मातृकुल, पितृकुल आणि प्रतिकुल अशा संशयात टाकत असल्यामुळे मुलगी जन्माला येणे क्लेशकारकच ठरले असे रामायणात आणि महाभारतातही म्हटले आहे. माणसाला मरणकाळी पाणि द्यावे लागते पण लोक मुलींना अश्रूंच्या रूपाने पाणि देतात असे बाणभट्टाने म्हटले आहे. यावरून असे स्पष्ट होते की, स्त्रियांचे स्थान कनिष्ठ प्रकारचे होते.

कौटुंबीक हिंसाचार ही जागतीक समस्या आहे. विकसीत वा अविकसीत देश अशा दोन्ही जगातील स्त्रिया या समस्येला बळी पडत असतांना दिसतात. आधुनिक काळात स्त्रियाविरुद्धच्या समस्येने ग्रस्त रूप धारण केलेले दिसते. या हिंसाचाराला आज ब-याच प्रमाणावर स्त्रिया बळी पडतांना दिसतात. स्वातंत्र्यानंतरच्या काळातही अल्पवयीन मुलींपासून ते अगदी वृद्ध स्त्रियांपर्यंत त्यांच्यावर अत्याचार केले जातात. भर रस्त्यात मुलींची छेड काढणे, तिचा विनयभंग करणे अशा प्रकारच्या लहान मोठ्या हिंसाचाराच्या घटना दिवसेंदिवस आपल्या वाचनात येतातव दुरदर्शनावरही त्या दाखविल्या जातात.

घरगुती हिंसेचे स्वरूप –

प्राचिन भारतीय संस्कृतीत स्त्रीला देवी, दुर्गा, शक्ती स्वरूपात आराध्य दैवत समजून पुजनिय असल्याचे पुरावे आढळतात. परंतु आधुनिक काळात मानवाच्या नीतीमुल्यांतील घसरणीमुळे आणि वाढत्या औद्योगिक विकासामुळे स्त्रीचे दयनिय रूपात परिवर्तन झालेले दिसते. हयाला पुरावा म्हणजे दररोज होणारे स्त्री अत्याचार हयाशिवाय ज्या कुटूंबात किंवा घरात ती स्वतंत्र सुरक्षित समजते त्या तिच्या घरात ती कौटुंबीक हिंसाचाराला बळी पडत आहे. कौटुंबीक हिंसा या विषयावर सर्वेक्षण अंहावाल सादर करणा-या एका प्रसिध्द लेखकाने असे म्हणणे आहे की, स्त्री काळोख रात्री सामसुम अनोळखी व्यक्तीसोबत एकदा सुरक्षित राहिल परंतु घराच्या चार भिंतीमध्ये आपल्याच घरच्या मंडळीमध्ये ती सुरक्षित असेलच असे नाही. कौटुंबीक हिंसाचाराचे दृश्य हे सर्वदूर पसरलेले आहे. हिंसामुक्त जीवन हा स्त्रिचा मानवी हक्क आहे. म्हणूनच कौटुंबीक हिंसाचार हा निःसशयपणे तिच्या मानवी अधिकाराचा विषय आहे तसेच तिच्या सर्वांगीण विकासाचा अडथळा निर्माण करणारा गंभीर दखलपात्र विषय आहे. स्त्रियांच्या बाजूने अनेक कायदे

बनविण्यात आलेले असले तरी हिंसाचाराला बळी पडलेल्या आढळतात. स्त्रीयांची छेडछाड काढणे, अपहरण, बलात्कार, खून, जिवंत जाळणे अशी हिंसाचाराची उदाहरणे घडत असतात. इच्छा नसतांना उधारीच्या बळाचा वापर करून शारीरिक, मानसिक, भावनिक हानी पोहचविणे म्हणजे हिंसा समजले जाते. हिंसाचार शारीरिक, भावनिक किंवा लैंगिक यापैकी कुठल्याही प्रकारचा असू शकतो. एकत्रीतपणे केलेल्या तीनही प्रकारच्या गैरवर्तनाला हिंसा म्हणता येईल. घरगुती हिंसेचे शिकार ही महिला, बालक आणि अन्य इतर सदस्य असू शकतात. घरगुती हिंसेमुळे पिढीत व्यक्तीमध्ये महिलांची संख्या अधिक आहे. याचाच अर्थ घरगुती हिंसाचार हा विशेषतः महिलांसोबत केला जातो म्हणून पितृसत्ताक कुटूंबव्यवस्था व परंपरावादी समाज यांच्याकडून स्त्रीयांवर नियंत्रण ठेवण्याचा सततच प्रयत्न होत असतो. त्यामुळे परधर्मी, परजाती, सन्मानाच्या, इज्जतीच्या नावाखाली स्त्रीची हत्या करणे, चेटकीस ठरवून छळ करणे, मारणे असे अमानुष अत्याचार स्त्रीयांवर होत असतात.

घरगुती हिंसाचाराची कारणे –

१. पितृसत्ताक कुटूंब पद्धती –

घरगुती हिंसाचाराचे प्रमुख कारण पितृसत्ताक कुटूंब पद्धती होय. आजही कुटूंबावर पित्याचेच वर्चस्व आहे. पुरुषप्रधान समाज व्यवस्थेत पुरुषांनी एक प्रकारची गुलामगीरीच लादली होती. यासाठी त्यांनी धर्मशास्त्राचा त्यांना सोयीचा वाटणारा आधार घेतला. यातून अनेक वाईट प्रश्नांचा उदय झाला. यातून बहुपत्नी विवाह प्रथा उदयास आली. पुरुषांनी आपल्या मर्जीप्रमाणे स्त्रीला वागण्यास बाध्य केले. त्याचा परिणाम पुरुषांनी स्त्रीयांवर अनेक निर्बंध लादले. पितृप्राधान्याच्या उदयानंतर स्त्रीचे आर्थिक स्वावलंबन लयास गेले. त्यातून अर्थसत्ता एकट्या पुरुषाच्या हातात असल्यामुळे कौटूंबिक सत्तेचा तोल ढळला आणि स्त्रीवर पुरुषांकडून अत्याचार, छळ होवू लागला. एकंदरीत पुरुषप्रधान कुटूंबव्यवस्थेमुळेच स्त्रीला दुय्यम स्थान प्राप्त झाले. परिणामी तिला हिंसेला बळी पडावे लागले.

२. स्त्रीयांचे आर्थिक परावलंबन –

स्वावलंबन हा माणसाचा अत्यंत नैसर्गिक अधिकार कारण तो त्याच्या जगण्याशी निगडित आहे. स्त्री घरात खूप कष्ट करीत असली तरी पैशाचा प्रश्न आला की, तिला घरातील पुरुषांची मनधरणी करावी लागते. त्यातून तिला अपमानाची वागणूक मिळते. पैशाला महत्त्व असल्यामुळे व कमावत्या स्त्रीच्या निर्णयाला वा मताला किंमत दिली जात नाही. अशा एकूण परिस्थितीच्या दबावाखाली स्त्रीवर अन्याय, अत्याचार वा छळ केला जात असे. ज्या घरातील स्त्री ही अन्यायग्रस्त आहे त्या घरातील तिची लहान मुलेही भयग्रस्त असतात.

३. धर्मशास्त्राचे प्राबल्य –

भारतीय समाजात जन्मापासून मृत्युपर्यंतच्या सर्व अवस्थांमध्ये स्त्रीयांना पुरुषांपेक्षा हीन लेखले जाते ही एक ऐतिहासिक सत्य आहे. ऋग्वेद काळाचा अपवाद सोडला तर भारतीय समाजात तिला गौण मानले गेले. मुलगी जन्माला येणे हे अत्यंत क्लेशकारक मानले जात होते. जन्मल्याबरोबर तिला तुच्छतेने दुर करीत असल्याचे तैत्तिरीय संहितेमध्ये आढळून येते. ऋग्वेद काळाचा अपवाद सोडला तर भारतीय समाजात तिला दुय्यम मानले गेले. उत्तरवैदिक काळात स्त्रीयांवरील बंधणे अधिक घट्ट झाली. तीच्यावर आर्थिक, धार्मिक, वैवाहीक बंधने लादून अप्रत्यक्षरित्या तिचे स्वातंत्र्य हिरावून घेतले. समाज प्रतिष्ठेच्या नावाखाली तीला घरात कोडून ठेवले. तिला मानसिक कमकूवत, दुर्बल बनवून गुलामगीरीच्या खाईत लोटून दिले. स्त्रीयांना आपली मालमत्ता मानून पती परमेश्वर ही कल्पना स्त्रियांच्या मनात खोलवर रुजविल.

अशा प्रकारे धर्म स्त्रीला समानतेपासून वंचित करतात. धर्म स्त्रीला हिन लेखतो, तिला पुरुषांच्या हातातले बाहूले बनवितो. या सर्व बाबींमुळे कौटूंबिक हिंसाचाराला प्रोत्साहन मिळाले.

४. हुंडा पध्दती –

घरगुती हिंसाचाराचे एक प्रमुख कारण म्हणजे हुंडा पध्दती होय. गेल्या १५ ते २० वर्षात हुंडाबळीच्या प्रमाणात वाढ झाली आहे. महाराष्ट्रात दर १८ तासाला एक बळी पडतो. तर उत्तरेतील काही राज्यात हे प्रमाण दर ९ ते २२ तासाला एक बळी होते. हुंडाबळी ही एक अत्यंत लांछनास्पद आणि घृणास्पद गोष्ट आहे. पैशाचा लोभ एवढा मोठा आहे की, असा माणूस पशू बनतो. हुंड्याला प्रतिष्ठा प्राप्त झाली तेव्हा हुंड्याची प्रतिष्ठा नष्ट झाली पाहिजे. आर्थिक दुरावस्थेमुळे पालक हुंड्याची पुर्ती करू शकत नाही त्यामुळे वधूला जाळून मारणे, तिला आत्महत्येस प्रवृत्त करणे अशा घटना नित्याच्या झालेल्या आहेत. म्हणून पैशाच्या लोभापायी नववधूस अनेक प्रकारे त्रास दिला जातो. म्हणून हुंडापध्दती घरगुती हिंसेचे एक महत्वाचे कारण आहे. याशिवाय सदोष सामाजिकरण, अयोग्य प्रथा, परंपरा, व्यसनाधिनता, मुल न होणे, कायद्याची कमकुवत अंमलबजावणी, नातेवाईकांचा हस्तक्षेप, कुरूप असणे इत्यादी कारणांमुळे घरगुती हिंसा घडून येतात.

कौटुंबिक हिंसाचार थांबविण्यासाठी उपाय योजना –

अ) शिक्षण व संस्कार –

विवाहानंतर विवेक बुद्धीने जिवन जगणे आवश्यक आहे. व ते शिक्षणाशिवाय अशक्य आहे. त्याच बरोबर मुलींवर संस्कार करण्याची गरज आहे. जीवनातील समस्या समर्थपणे सोडविण्यासाठी शिक्षण व संस्काराची फार आवश्यकता आहे. कारण हिंसाचाराचे धडे मुलांना बालपणापासूनच कुटुंबात मिळतात. याचा परिणाम मुले प्रौढ झाल्यानंतरच आईवडीलांसारखे वर्तन करतात. त्यामुळे कौटुंबिक हिंसाचार घडून येतो. हे टाळण्यासाठी लहानपणापासूनच योग्य संस्काराची व शिक्षणाची आवश्यकता आहे.

ब) मुलींनी धाडसी होणे गरजेचे आहे –

ज्या कुटुंबात वा घरात कौटुंबिक हिंसाचारासारख्या घटना घडतात अशावेळी मुलींनी समर्थपणे व धाडसीने आलेल्या प्रसंगाला तोंड दिला पाहिजे.

क) सासरच्या मानसिकतेत बदल करणे –

सासरच्या लोकांच्या भूमिकेत बदल झाला पाहिजे. माझ्या मुलीशी अशा प्रकारचा व्यवहार झाला तर काय करणार याचा सारासार विचार सासरच्या लोकांनी करायला पाहिजे तरच कौटुंबिक हिंसाचार कमी करता येईल.

ड) कायद्याची कठोर अंमलबजावणी –

आपल्या देशात कायद्याची कठोर अंमलबजावणी होत नाही. अंमलबजावणीमध्ये कमकुवतपणा असल्यामुळे गुन्हेगारीमध्ये वाढ झालेली आहे. तेव्हा कायद्याची कठोर अंमलबजावणी केल्यास घरगुती हिंसा करण्यास धजावणार नाही.

इ) समाजात जागृती करणे –

सरकारने घरगुती हिंसा थांबविण्यासाठी विविध कायदे केले आहेत. परंतु या कायद्याची लोकांना माहिती नाही. कायद्याची माहिती होण्यासाठी विविध पातळीवर तसेच विविध संघटनांच्या माध्यमातून समाजात जनजागृती करावी. घरगुती हिंसाचाराला बळी पडणा-या स्त्रीयांना आपल्या हक्कासाठी वा संरक्षणासाठी कायदा अस्थित्वात आला आहे हे माहित होणार नाही तोपर्यंत ह्या कायद्याचा फारसा फायदा आपल्याला पाहायला मिळणार नाही. म्हणून कायद्याविषयी समाजात जागृती करणे आवश्यक आहे. महाविद्यालय पातळीवर राष्ट्रीय सेवा योजना, महिला अध्ययन केंद्र व जागर जाणिवांचा अशा प्रकारे कार्यक्रम राबविल्यास या कार्यक्रमाच्या माध्यमातून विद्यार्थ्यांना व गावपातळीवर शिबीरांच्या माध्यमातून कायदेविषयक जनजागृती करावी त्यामुळे घरगुती हिंसेला आळा बसेल.

फ) महिलांचे सबळीकरण करणे –

बदलत्या परिस्थितीत स्त्रीयांच्या प्रश्नांची गुंतागुंत लक्षात घेवून त्यावर उपाय योजनांसाठी सेप्टी रिव्ह्यू घेण्यासाठी स्त्रीयांच्या प्रश्नासंदर्भात प्रतीबंधात्मक कामात पुढाकार घेण्यासाठी महिला आयोग सक्षम असणे आवश्यक

आहे. तसेच स्त्रीयांमधील उच्च शिक्षणाचे प्रमाण वाढविणे गरजेचे आहे. स्त्रीया स्वतःच्या पायावर उभ्या राहिल्या पाहिजेत. त्या आर्थिक दृष्ट्या स्वावलंबी होणे आवश्यक आहे. त्यामुळे स्त्रीयांची अत्याचार व शोषनापासून सुटका होवू शकेल. स्त्रीयांना पुरुषांच्या बरोबरीने विकास व प्रगतीच्या समान संधी उपलब्ध करून देणे हे खरे स्त्रीयांचे सबलीकरण होवू शकते.

अशा प्रकारे महीलांच सबलीकरण झाल्यास कौटुंबिक हिंसाचाराला आळा बसेल.

सारांश –

जगातील एकुण महीलांपैकी एक तृतीयांश महिला नियमितपणे मारहाण व लैंगिक अत्याचाराला बळी पडत असून त्यातील बहुतांश महिलांना ही मारहाण त्यांच्या नव-याकडून होते असे संयुक्त राष्ट्रांनी म्हटले आहे. शारीरिक मारहाण व लैंगिक अत्याचार ही महिलांच्या आरोग्याबाबत प्रमुख समस्या असून जगातील ३५ टक्के महिला अशा अत्याचाराला बळी पडतात. पतीकडून पत्नीला होणारी मारहाण हा सर्रास आढळणारा प्रकार आहे. महिला व मुलींच्या शारीरिक व मानसिक आरोग्यावर या मारहाणीचा अत्यंत वाईट परिणाम होतो. मारहाणीमुळे महिलांची हाडे मोडतात. गर्भवती असतील तर मारहाणीनंतर वेगळे प्रश्न उद्भवू शकतात. यावरून हे स्पष्ट होते की, घरगुती हिंसाचार एक सामाजिक प्रश्न आहे. हा प्रश्न सोडविण्यासाठी कठोर कायद्याची अंमलबजावणी करणे आवश्यक आहे. महिलांना घरातील अत्याचारापासून संरक्षण मिळण्यासाठी २००५ साली कायदा करण्यात आला. तरीही सामाजिक कार्यकर्ते आणि वकिलांच्या मतानुसार मुक्त विचारसरणीच्या महिला सुध्दा कायद्याच्या दृष्टीने शोषनाच्या व्याख्येबाबत अनभिज्ञ असलेल्या दिसतात. कायदा त्यांना मदत करू शकतो हे ही त्यांना महीत नसते. आज घरातील अत्याचाराची जेवढी प्रकरणे नोंदवली जातात. त्यापेक्षा अधिक पटीने अधिक प्रकरणे नोंदली जात नाही. महिलांच्या अधिकाराबाबत कार्य करणा-या स्वयं नावाच्या संस्थेच्या संचालिका अनुराधा ठाकूर यांच्या म्हणण्यानुसार, घरातील अत्याचाराच्या प्रकरणात दिवसेंदिवस भर पडत आहे. आणि ही बाब अत्यंत चिंताजनक आहे. आधुनिक जीवनाचे एक कटू सत्य आहे की, ती शिक्षित आणि कमावती असून सुध्दा ती घरगुती अत्याचाराला बळी पडते.

एकंदरीत भारतीय स्त्रीयांचे दुय्यम स्थान अजूनही कायम आहे. स्त्रियांना सन्मानाने जगण्यासाठी समाजाचा दृष्टीकोण बदलणे गरजेचे आहे. स्त्रिला अतिउच्च स्थान किंवा दासी न ठरविणे केवळ माणूस म्हणून स्थान देणे गरजेचे आहे. याकरीता महिला संरक्षण कायद्याची काटेकोर अंमलबजावणी करणे, महीला मेळावे आयोजित करणे, कार्यशाळा घेवून स्त्रियांना स्वतःच्या अस्मितेची जाणिव करून देणे, शिक्षण व व्यवसायाच्या माध्यमातून स्वावलंबी बनविणे, स्त्रियांना प्रत्येक क्षेत्रात समानतेने वागणूक देणे गरजेचे आहे.

संदर्भ ग्रंथ सुची –

१. महीला व बाल विकास योजना – जिल्हा महिला बाल विकास अधिकारी कार्यालय, बुलडाण
२. सक्षम महिला व प्रगत महाराष्ट्र, लोकराज्य मासिक
३. पाटे सुमन – भारतीय सामाजिक समस्या, विधा प्रकाशन, नागपूर
४. डॉ. सुभाष गवई – मानवाधिकार, टोपे नगर अमरावती
५. प्रा. युसुफ बेनूर – स्त्रियांचे संवैधानिक हक्क, कौशल्य प्रकाशन, औरंगाबाद
६. संजीव कुमार गुप्ता – महिला जागृती आणि सशक्तीकरण,
७. प्रा. नंदकुमार भारंबे – मानवी हक्क, निराली प्रकाशन पुणे

मराठी साहित्याचे सामाजिक योगदान

प्रा. मुकेश भाउराव सरदार
कला, विज्ञान व वाणिज्य
महाविद्यालय, चिखलदरा,
जि. अमरावती.

प्रस्तावना

मराठी भाषा— संस्कृतीचा विचार केल्यास अत्यंत व्यापक आणि व्यमिश्रित मोठा पट समोर येतो. मराठी साहित्य संस्कृतीला असलेली समृद्ध अशी दीर्घ परंपरा मराठी साहित्य संस्कृतीचे महात्म्य व सामर्थ्य अधोरेखित करणारी आहे. या पार्श्वभूमीवर समाजाच्या उन्नतीसाठी, सगळ्यांच्या आकलनाच्या क्षमता विचारात घेऊन मराठी साहित्य जगाबरोबर धावतांना दिसतो आहे. आज अनेक देशांमध्ये मराठी माणसे मराठी साहित्याच्या योगदानामुळे अभिमानाने राहत आहेत.

मराठी साहित्यामध्ये कविता या वाङ्मय प्रकाराला मोठी परंपरा आहे. मराठी कवितेला संत कवितेने आपल्या अभूतपूर्व सामर्थ्याने जागतिक काव्य पटलावर नेऊन पोहोचविले आहे. याच समृद्ध काव्य परंपरेचा पायावर उभ्या असलेल्या आधुनिक मराठी कवितेने मराठी कवितेला आपल्या आश्वासक अनुभूतीच्या बळावर अधिकच विस्तारत नेले. मराठी आधुनिक काव्याचा हा दिडशे वर्षांचा प्रवास ठळकपणे लक्षात येतो. आधुनिक मराठी कवितेचा समग्र व सलग असा पट डोळ्यासमोर उभा केल्यास काही ठळक संवेदन स्वभावाचे दर्शन घडते.

सामाजिक योगदान

मानवाचे त्याच्या जन्मापासून मनाचे भरण—पोषण मराठी साहित्याने केले. लिखित स्वरूपाचे साहित्य वाचून त्याचा बापल्या मनावर संस्कार होऊन जातो. मात्र त्याही आधी बालपणापासूनच आजूबाजूच्या वातावरणातून लोकजीवनातल्या असंख्य स्मृती कहाण्यातून पद्यरचनांचा परिचय ऐकण्यातूनच आपल्याला झालेला असतो. मराठी साहित्य परंपरेतल्या पद्यातल्या शब्दांचे, वाक्यांचे नाद बंध व बोलीरूपाच्या मंत्रमोहिनीबंधाने मानवी जीवनाला नेहमीच आकर्षित केलेले आहे. पद्यातील लय बद्धता व संगीतानुकूलतेचा परिचय मराठी साहित्याने समाजाला करून दिला आहे. मराठी साहित्याचा प्रसार हा शिक्षण व्यवस्थेतून झालेला आहे. शालेय अभ्यासक्रमातील अनेक कविता, कथा, ललित वैचारिक मधले संस्कार विद्यार्थ्यांच्या मनात घर करून असतात. मराठी साहित्याला प्राचीन परंपरा आहे. आद्यकवी मुकुंदराजापासून ते आजतागायत अनेक महत्त्वाच्या कवींनी मराठी काव्य परंपरेच्या माध्यमातून समाजाला मोठे योगदान दिले आहे. विचार, भावना कल्पना आणि संवेदनांचा आविष्कार समाजाला दिला. कारण साहित्यनिर्मितीचा समाज संस्कृतीशी फार निकटचा संबंध असतो.

मराठी साहित्याने दीडशे वर्षांपासून समाजाला आधुनिकतेचे डोळे वाटले आहे. एकोणिसाव्या शतकातील राजकीय सामाजिक स्थित्यंतराच्या संपूर्ण छटा मराठी साहित्यात उमटलेल्या आहे. त्यामुळेच मराठी माणूस इतर माणसात सौंदर्याने, सुगंधाने न्हाऊन निघालेला वाटतो. ब्रिटिशांच्या आगमनानंतर वसाहतिक धोरणातून सामाजिक जीवनाला नवे आयाम प्राप्त झाले. परंपरा आणि आधुनिकतेचा संघर्षाचे शतक हे होते. या शतकात मराठी साहित्याने ज्ञान—विज्ञान आणि विवेकवाद वाटण्याचे काम केले. जुन्या विचारांना फेकून द्यायला लावले आणि नव्या विचारांच्या अमृत पाजल.

प्रथममहात्मा फुल्यांनी समाजाला क्रांती शिकवली —

महात्मा फुले हे सामाजिक सुधारणेच्या बाबतीत कृतीशिल लेखक होते त्यांनी कोणताच धर्म मानला नाही पण ते मुळात धार्मिक होते. त्यांनी 'निर्मिक' ही ईश्वरासंबंधी संकल्पना वापरून मराठी माणसाच्या मेंदूत बुद्धिप्रामाण्यवादी विचारांचे बॉम्ब टाकले. मा. फुले यांनी मराठी साहित्याचा संसार अखंडादि रचनेतून केल्याचा जाणवतो. त्यांनी वासाहतिक काळातील इतिहास विषयीचे व राजकारण विषयाचे नवे भान प्रकट केले.

ख्रिस्त मोहंमद मांग ब्राह्मणासी॥

धरावे पोटाशी॥ बंधूपरी॥

अशी वैश्विक जाणीव महात्माफुल्यांनी एकोणिसाव्या शतकात केशवसुतांच्या आधी व्यक्त केली ही नवी युगजाणीव होती. ज्यांनी तुमचा अपमान केला त्याला दिन दारिद्र समजून क्षमा करा. त्याला मैत्रीबळाने जिंकून द्या. त्यालाही अधर्मापासून मुक्त करून धर्मवान बनवा. त्याच बरोबर शेतकरी-यांच्या दुःखाचे व शोषणाचे स्वरूप आपला साहित्यातून अधोरेखित करतात. सामाजिक समता आणि न्यायाचेवेगळे दर्शन घडवितात.स्त्रीच्या वास्तव दर्शनाबरोबरच कुळवाडी भूषण छत्रपती शिवाजी महाराजांचा 'पोवाडा'सारख्या रचनेतून नवी इतिहास दृष्टी समाजाला देतात.

केशवसुतांची तुतारी

एकोणिसाव्या शतकाच्या उत्तरार्धात महाराष्ट्राच्या सामाजिक जीवनात केशवसुतांनीनव्याप्रबोधनाची पहाट कोरली. त्या प्रबोधनाचाउजेड केशवसुतांच्या कवितेत थेट पाहायला मिळते. म्हणूनच त्यांना आधुनिक मराठी काव्याचे जनक म्हटले जाते. 'प्रेम भावना' 'निसर्ग प्रेम' गुढ गुंजन सामान्य गोष्टीतही सौंदर्य शोधण्याची वृत्ती, सामाजिक क्रांतीचे आवाहन त्यांच्या कवितेतून जाणवते. सामाजिक रूढी विरुद्ध बंडखोरी व स्वातंत्र्य, न्याय, समता, बंधुता इत्यादी मूल्यांचा पुरस्कार केशवसुतांनी केला. स्फुर्ती, तुतारी, नवा शिपाई इत्यादी आवेशपूर्ण व बंडखोर वृत्तीच्या निदर्शक आहेत.

‘एक तुतारी द्या मज आणुनी

फुंकित मी जी स्वप्राणाने
भेदुनि टाकिन सगळी गगने
दीर्घ जिच्या त्या किंकाळीने

अशी तुतारी द्या मजलागुनि’

या कवितेत सामाजिक आवडंबराबर प्रखरपणे प्रहार केल्याचे दिसते. तर 'नवा शिपाई' या कवितेत जात, धर्म, पंथ यावर निर्दयीपणे भाष्य करून समाजाला प्रबोधनाच्या मुख्य प्रवाहात आणण्याचा विचार मांडतात.

नव्या मनूतिल नव्या दमाचा शूर शिपाई आहे
कोण मला वठणीला आणू शकतो ते मी पाहे

ब्राह्मण नाही, हिंदू नाही, न मी एक पंथाचा

तोचपतित की, जे आखडीती प्रदेश साकल्याचा.

अशा क्रांतिकारी कवितेमुळे समाजाची झोप उडाली. समाजाला अंधश्रद्धेतून बाहेर येण्याची बुद्धी सुचली.धर्माची पताका फडफडायला लागली.

मान्यवर लेखक कवी यांचे योगदान

१. रमेश अच्युत तेंडुलकर (१९३०)
२. मधुकर दत्तात्रेय हतकणंगलेकर (१९२८)
३. आनंद रतन यादव (१९३५)
४. दशरथ तात्याबा भोसले (१९३६)
५. सुरेश रामकृष्ण चुनेकर(१९३६)
६. प्रमिला मधुकर गोखले (१९२८)
७. वसंत दिगंबर कुलकर्णी (१९२३)
८. महादेव विनायक गोखले (१९२९)
९. रघुनाथ बळवंत फणसळकर(१९२९)

या लेखकांनीमराठी साहित्यात काव्य, कथा, लघुनिबंध, प्रवास वर्णन आणि व्यक्तिचित्रे साहित्य विचार, वाङ्मयीन उपसंहार, विनोद, मराठीतील जप्त वाङ्मय कारागृहात निर्माण झालेले मराठी वाङ्मय इत्यादी प्रकाराला हाताळून मराठी समाजाला अभिरुची संपन्न केले. तर कवीवर्यकुसुमाग्रजांनी मराठी साहित्याच्या माध्यमातून समाजाला सत्य शिव आणि सौंदर्य आपल्या प्रतिमेच्या बळावर अधोरेखित करून दिले. .बा.सी. मढेंकर,प्रा. वि.दा. करंदीकर, प्रा. पू. शी. रेगे, सदानंद रेगे, रदचंद्र

मुक्ती बोध, ग. दि. माडगूळकर प्रा.शांता शेळके, नारायण सुर्वे, ना.धो.महानोर, प्रा. मंगेश पाडगावकर, दिलीप चित्रेप्रा. वसंत बापट, सुरेश भट, ग्रेस यांनी मराठी साहित्याला समृद्ध केले. केशवसुतांपासून कुसुमाग्रजापर्यंत संस्कृत शब्दांच्या सहाय्याने मराठी भाषेचे आविष्कार सामर्थ्य वाढविण्याचा प्रयत्न केल्याचे दिसून येते.पु.ल. देशपांडे, विजय तेंडुलकर, प्रा. वसंत कानेटकर, विद्याधर गोखले, बाळ कोल्हटकर, सतीश आळेकर प्राध्यापक महेश एलकुंची वार यांनी मराठी समाजाला नाट्य दृष्टी दिली. प्राध्यापक गंगाधर गाडगीळ पु. भा. भावे व्यंकटेश माडगूळकर प्राध्यापक जी ए कुलकर्णी प्राध्यापक कमल देसाई श्री. रा. पानवलकर शंकराव खरात शंकर पाटील बी. वा मोकाशी शांताराम बाबुराव बागुल प्राध्यापक द.मा. मिरासदार सरदार, सानिया, पु. काळे श्री.ना.सरदेसाई यांनी कथावाङ्मय तर कादंबरीला सौंदर्यवर्ती बनविण्यासाठी श्री. ना.म पेंडसे मधु मंगेश कार्तिक गो नी दांडेकर रणजित देसाई डॉक्टर सुमती क्षेत्रमाडे वसुंधरा पटवर्धन प्राध्यापक भालचंद्र नेमाडे भाऊ पाध्ये चित्रा खानोलकर जयवंती सावंत गौरी पांडे अथक परिश्रम घेतले. चरित्र—आत्मचरित्र त्यात धनंजय की बाबासाहेब पुरंदरे सदाशिव आठवले गोखले द.न. गोखले हंसा वाडकर विश्राम बेडेकर सोनू माधवराव पगडी दया पवार लक्ष्मण माने प्रबोधन कार ठाकरे शांताबाई कांबळे एस एम जोशी, बेबी कांबळे याचे मोठे योगदान आहे. तर ललित गद्य प्राध्यापक इरावती कर्वे दुर्गा भागवत महादेवशास्त्री जोशी प्राध्यापक आनंद यादव रमेश मंत्री यांनी लिलयाहाताळण्याची दिसते समीक्षेच्या प्रांतात वा. ल. कुलकर्णी प्रांतात मुळशी प्रभाकर ५०० प्राध्यापक भाषण ओके अध्यापक शोधा पेठ चे प्राध्यापक घुमू कुलकर्णी पाटणकर मराठी मी विचारायला प्रयत्न बद्रीनाथसरोजिनी बाबर फराळ प्राध्यापक राग जाधव पठाण अरविंद संशोधक

संदर्भ ग्रंथ

१. विसाव्या शतकातील महाराष्ट्र (खंड तिसरा) लेखक —य. दि.फडके प्रकाशक— रा. दी. कुलकर्णी श्री विद्या प्रकाशन शनिवार पेठ पुणे —३०
२. मराठी वाङ्मयाचा इतिहास खंड सहावा— भाग दुसरा संपादक गो. म. कुलकर्णी व. दि. कुलकर्णी
३. विवेक आणि न्याय आधुनिक महाराष्ट्रातील प्रबोधन पर्व
४. स्वातंत्र्योत्तर मराठी साहित्याचा मागोवा प्रदक्षिणा : खंड २ अनिरुद्ध अनंत कुलकर्णी प्रकाशक—कॉन्टिनेन्टल प्रकाशन विजयनगर पुणे ४११०३०
५. अर्वाचीन मराठी कविता संपादक —गजानन जाधव राघव पब्लिशर्स अँड डिस्ट्रीब्युटर्स नागपूर ३२

ISSN 2349-638X

www.aiirjournal.com

संत तुकाराम महाराजांच्या अभंगातील सामाजिक योगदान

डॉ. श्याम मु. जाधव

सहयोगी प्राध्यापक तथा मराठी विभाग प्रमुख

कला व वाणिज्य महाविद्यालय, जरुड

ता. वरुड, जि. अमरावती.

प्रस्तावना :

महाराष्ट्र ही संतांची आणि सुधारकांची भूमी आहे. वारकरी संप्रदायाचा पाया संत ज्ञानेश्वर यांनी घातला तर संत तुकाराम हे वारकरी संप्रदायाचे कळस झाले आहे. तुका झालासी कळसवारकरी संतांची भूमिका मुख्यत्वे ज्ञानेश्वर, एकनाथ, रामदास यांची धर्म सुधारकांची राहिली आहे. परंतु नामदेव, चोखामेळा, गोरकुंभार, सावता माळी, नरहरी सोनार आदींनी धर्मसुधारकासोबतच सामाजिक विषमतेचे विरुद्धची प्रतिक्रियाही व्यक्त केली आहे. केवळ प्रतिक्रियासुद्धा भविष्यातील क्रांतीची नांदी ठरत असते. तुकोबाच्या अभंगातून असा प्रत्यय आपणास येतो. तुकोबाची वाणी आणि बाणा इतका प्रखर आणि तेजस्वी होता की त्यांच्या तडाख्यात कोणतीही अधमता जिवंत सुटत नसे. तुकोबांनी शब्दांचे शस्त्र उपसले होते.

हाती बाण हरिनामाचे वीर गर्जती विठ्ठलाचे
आम्ही विठ्ठलाचे वीर । फोडू काळि काळाचे शीर
ध्या तिचे नाव भुतांचे पालन । आणिक निर्दालन कंटकाचे
वेदांचा तो अर्थ आम्हासिस ठावा । येरांनी वाहवा भार माथा ।
म्हणे विठ्ठल पाषाण । त्याच्या तोंडावरी वहाण
शालिग्रामासी म्हणे धोंडा । किडे पडो त्याच्या तोंडा
देव्याच्यावरी विंचु आला । देवपूजा नावेड प्याला
तेथे पैसारिचे काम । अधमासी तो अधम ॥

या सर्व अभंगातील शब्द वाचल्यावर कुणाच्याही अंगावर आजही शहारे यावेत. अभंगातून धर्म आणि समाज शुद्धीचे कार्य करणारा तुकाराम हा केवळ धर्म सुधारक ठरवून त्याच्यावर घोर अन्याय करणे आहे.

संत तुकारामाची भूमिका समाज सुधारकाची होती. यात संशय बाळगण्याचे कारण नाही. वैदिक धर्माभिमान्यांनी धर्माला आपल्यापुरते कुलूपबंद केल्यामुळे तत्कालीन बहुजनांनी संतांच्या झेंड्याखाली जमून आपली धर्मकल्पनेची भूक भागविण्याचा प्रामाणिक प्रयत्न केला. वास्तविक पाहता तत्कालीन धर्मकल्पनेला हा फार मोठा हादरा होता. तुकारामाच्या काळात ही प्रतिक्रिया अत्यंत तिब्रतेने समाजाला ढवळून काढत होती. दुसरीकडे धर्मभिमानीय धर्मांतर करायला लागले होते. धर्मच बुडवायला लागले होते. मुसलमान शासकाच्या नोकच्या काहीही शिल्लक राहण्याची स्थिती नव्हती. धर्मग्लानीची ही लाट प्रत्येक संतांच्या कालखंडात अनिवार्यपणे येत होती. परिणामतः धर्मग्लानीतून समाजाला मुक्त करून भक्तीच्या सांप्रदायता समाजाला आणून मनशुद्धी आणि आत्मशुद्धीची चळवळ राबवून समाजाला सदाचार आणि नीतीची शिकवण देण्याचा प्रयत्नच प्रत्येक संताने केला आहे. हा प्रयत्न धर्माचे पालन करणे पाखंड खंडन करणे आणि धर्म रक्षावयासाठी करणे आहे.

आम्हासी आणि “उजाळावया आलो वाटा खरा खोटा निवाडा” असे तुकारामासह सर्वच संतांनी आपल्या जगण्याचे प्रयोजन सांगितले. शं. दा. पेंडसे यांनी तुकोबाकालीन उच्चवर्णियांची स्थिती व्यक्त करताना म्हटले ‘स्वतः धर्माप्रमाणे वागून इतरांना धडा घालून देण्याचे ज्यांचे कर्तव्य ते समाजातील पुढारलेले ब्राम्हण क्षत्रीय हे वर्ग आहारी जाऊन धर्मच्युत झाले होते किंवा भलत्याच गोष्टींना धर्म मानू लागले होते. त्याची तुकोबांना फार खंत वाटली म्हणून समाजात माजलेल्या दंभाचे व ढोंगाचे निरसन करून त्याला स्वधर्म प्रवण करण्याचे कार्य त्यांनी केले. याचा अर्थ असा की, तुकोबांनी केवळ बहुजनांनाच धर्मप्रवण करण्याचे कार्य केले असून सर्वच वर्णाश्रमींना स्वधर्म आणि धर्म शिकवला होता. अर्थात त्याची वृत्ती कठोर होती.

हाती बाण घेऊन ते धर्मविरोधी विचारांना आणि आचारांना छाटून काढत होते. छेद देत होते. 'मंत्रगीता' आणि अभंग लिहून भक्ती संप्रदायाला जीवनदान दिले. भक्तीचा मार्ग सुकर केला. धर्मप्रेरक द्रव्ये समाजाच्या नसानसात अनाहूतपणे सोडले. हरीचे पोवाडे गाऊन वैष्णवाच्या साह्यांना कोरड्या पाषाणालाही पाझर फोडून आणि काळाला पाळती घालण्याची महत्वाकांक्षा त्यांनी भक्ती संप्रदायात निर्माण केली, धर्माचे शुद्धीकरण केले.

तुकोबाचे धर्मरक्षणचे कार्य दोन अंगाने पाहता येते एक निषेध स्वरूपाचे तर दुसरे विधिस्वरूपाचे. तुकोबांनी

“विष्णूमय जग वैष्णवाचा धर्म भेदाभेद भ्रम अमंगळ”

अशी धारणा प्रमाण मानल्यामुळे त्यांना हया धारणेच्या विरुद्ध जाऊन धर्माचा व्यापार करण्याचा विरोध करणे भाग पडले. अधर्माचरण करणाऱ्यांचे खंडन करणे आवश्यक झाले. विठ्ठलाला तत्कालीन वेदाभिमान्यांनी कनिष्ठ ठरविले होते. त्यामुळे विठ्ठलाला पाषाण ठरविणाऱ्यांच्या तोंडावर वहाण फेकण्याची हिंमत त्यांना बाणावी लागली. धर्मरक्षणासाठी त्यांना निषेधाचे शस्त्र उपसावे लागले. तर विधिस्वरूपात त्यांना बाह्याचार टाकून केवळ आत्मशुद्धीने सदाचाराची शिकवण देवून समाजातील प्रदूषण नष्ट करायचे होते. तुकोबा समाजाचा मार्ग शुद्ध करण्याला धर्मकार्यच संबोधतात.

नालगे सायास जावे वनांतरा । सुखे येता धरा नारायण ।

तसेच सुखे असो संसारी । मग जवळीच हरि असा साधा सोपा धर्मविधी तुकोबांनी सांगितला आहे. तुकोबांनी वैकुंठालाच भक्तिमार्गाच्या आधारे भूमीवर आणले आहे. तुकोबाचे धर्मकार्य पाहता त्यातूनच त्यांच्या सामाजिक कार्याचीही गंगोत्री वाहताना दिसते. कारण धर्म म्हणजे देवदेवता बाह्य आचारविधीचे पालन करणे नव्हे किंवा संन्यास घेऊन तपश्चर्या करणे नव्हे. समाजाच्या जीवनाला पोषक आणि सर्व समावेशक वळण लावण्याचा धर्म ही एक अनिवार्य अशी प्रक्रिया आहे. तेव्हा धर्म कार्य आणि समाजकार्याची विभागणी करण्याची आधुनिक काळातील संकुचित मनोवृत्ती इंग्रजाळलेल्या तथाकथित पुरोगामी विचारातून जन्माला आलेली भूलथाप आहे. या संदर्भात वि. भि. कोलते म्हणतात –

“धर्माचे केवळ आध्यात्मिक जीवन असा अर्थ करणे केवळ भ्रम आहे. धर्मात व्यक्ती आणि समाजाच्या नैतिक सामाजिक राष्ट्रीय इ. सर्व अंगांचा समावेश होतो या धर्माचे रक्षण करण्यासाठी आणि उन्नतीसाठी महाराष्ट्रीय संतांनी आपले जीवन वेचले काय हे त्याचे सामाजिक कार्य म्हटले जाऊ शकत नाही ? हया दृष्टीने विचार केल्यास प्रखर आणि ओजस्वी धर्मरक्षणामागील भूमिकेचा यथार्थ बोध होतो. तुकोबांना सामाजिक उन्नतीचे पूर्णपणे भान होते असे त्यांच्या अभंगगाथेवरून निदर्शनास येते. त्यांनी विठ्ठलाच्या भक्तीसोबतच मानसिक शक्तीच्या वाढीचे आणि शुद्धीकरणाचे केलेले कार्य अद्वितीय आहे. या कार्याचे यथार्थ मूल्यांकन करताना ल. रा. नसीराबारकर म्हणतात.

गं. बा. सरदारांनी संतांच्या सामाजिक कार्यापेक्षा त्यांच्या आध्यात्मिक कार्यालाच अधिक महत्व दिले. त्यांनी तर संतांना भक्तीच्या क्षेत्रात जातपात मान्य नव्हती, परंतु व्यवहारात मात्र त्यांना ती मान्य होती. अशा प्रकारची अनेक विधाने त्यांनी संत वाडःमयाची सामाजिक फलप्रती या ग्रंथात ठिकठिकाणी केली आहेत. तुकोबाचे सामाजिक कार्यही त्यांनी संशयानेच मान्य केले आहे. दु. का. संत तर अगदी अलीकडच्या एका लेखात संतांची हिंदुधर्मप्रणीत चातुर्वर्ण्यावर त्या व्यवस्थेवर त्यांचा विश्वास होता ती परमेश्वरप्रणित आहे अशी त्यांची श्रद्धा होती. समाजधारणेसाठी निरनिराळ्या अवस्थात असणारे समाजस्तर असणे स्वाभाविक आहे त्यात तक्रार करण्यासारखे काही नाही, अशी त्यांची भावना होती. अशा त्यांच्या भूमिकेमुळे अन्यायाच्या सामाजिक अंगाकडे त्यांचे लक्ष गेले नाही असेही आजच्या विसाव्या शतकात म्हणतात. अशी अनेक विसंगत विधाने त्यांच्या लेखात आहेत. वाचकांनी दिशाभूल करून संतांच्या सामाजिक अंगाकडे कटाक्षाने दुर्लक्ष करण्याची किंवा संभ्रम निर्माण करण्याची ही प्रवृत्तीच निषेधार्थ मानली पाहिजे.

तुकारामाच्या समाज सुधारणेची तडफदारी करताना श्री. शेणोलीकर तुकोबाच्या समाज सुधारक म्हणून भूमिकेचे वस्तुनिष्ठ मूल्यमापन करताना म्हणतात, हट्टाग्राही सनातनी अहंकारी पंडित दांभिक समाजकंटक यांची बिंगे बाहेर काढून त्यांना जरब बसविणारी मर्मभेदक टीका तुकारामांनी केली आहे. त्यांच्या अंगावरून लोकव्यवहाराचे बारीक निरीक्षण मनुष्य स्वभावाचे सूक्ष्म ज्ञान जबरदस्त आत्मविश्वास तडफदार वृत्ती हे निष्ठावंत समाजसुधारकाचे गुण विशेष तुकारामांच्या ठिकाणी होते याची खात्री पटते.

सारांश –

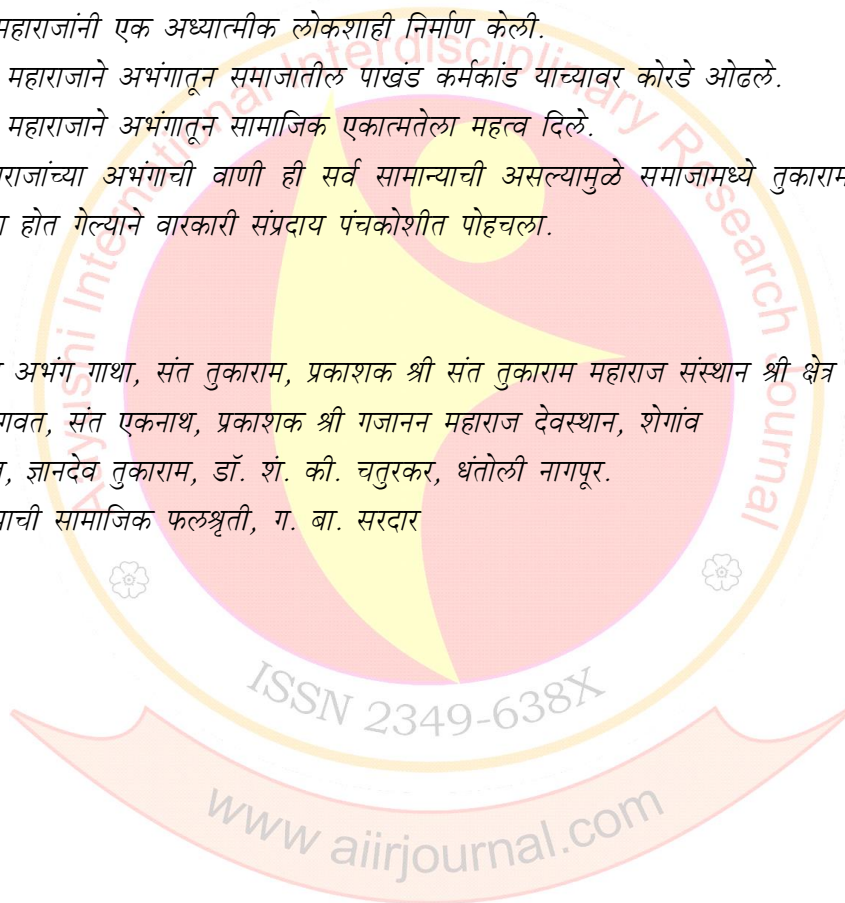
तात्पर्य, तुकोबाचे जीवन त्याचे आर्थिक आणि सामाजिक कार्य, त्यांची जीवननिष्ठा, समाजाकडे पाहण्याचा दृष्टीकोन, वाणीतील प्रखरता, धारदारपणा, प्रतिकार करण्याची जिद्द, भक्तीचा उमाळा, मानण्याप्रतीची कमालीची करुणा, आत्मशुद्धी आणि अद्वैतेचे नेमके विवरण, सदाचार आणि नितीची पाठराखण, संसार आणि परमार्थाची उत्तम सांगड, शिवाजीचे स्वराज्य स्वप्न पूर्ण व्हावे म्हणून शुराचे साहस वाढविण्यासाठी रचलेले पाईकांचे अभंग समाजात निर्माण झालेल्या परिवर्तनाचे तत्कालीन वातावरण आणि त्याचा भविष्य काळात उमटलेले पडसाद हे सर्व पाहू आता तुकारामाची भूमिका निश्चीतच धर्म सुधारक आणि धर्मसुधारकांची होती यात तिळमात्र शंका उरत नाही.

निष्कर्ष :

१. संत तुकाराम महाराजांची अभंगातील भूमीका समाज सुधारकाची आहे.
२. संत तुकाराम महाराजांनी एक अध्यात्मीक लोकशाही निर्माण केली.
३. संत तुकाराम महाराजाने अभंगातून समाजातील पाखंड कर्मकांड यांच्यावर कोरडे ओढले.
४. संत तुकाराम महाराजाने अभंगातून सामाजिक एकात्मतेला महत्व दिले.
५. तुकाराम महाराजांच्या अभंगाची वाणी ही सर्व सामान्याची असल्यामुळे समाजामध्ये तुकाराम महाराजांच्या अभंगाचा घरोघरी पढण होत गेल्याने वारकरी संप्रदाय पंचकोशीत पोहचला.

संदर्भ ग्रंथ :

१. संत तुकाराम अभंग गाथा, संत तुकाराम, प्रकाशक श्री संत तुकाराम महाराज संस्थान श्री क्षेत्र देहू, पुणे चवथी आवृत्ती.
२. एकनाथी भागवत, संत एकनाथ, प्रकाशक श्री गजानन महाराज देवस्थान, शेगांव
३. ब्रम्हमुर्ती संत, ज्ञानदेव तुकाराम, डॉ. शं. की. चतुरकर, धंतोली नागपूर.
४. संत वाडःमयाची सामाजिक फलश्रुती, ग. बा. सरदार

जागतिकीकरणाचे भारतीय अर्थव्यवस्थेवरील आर्थिक परिणाम

प्रा. डॉ. दिपक शृंगारे

(सहयोगी प्राध्यापक)

अर्थशास्त्र विभाग प्रमुख

आदर्श महाविद्यालय

धामणगाव रेल्वे, जि. अमरावती

“ जागतिकीकरण ” ही संकल्पना गेल्या काही वर्षांपासून सर्वसामान्य माणसाचा चर्चेचा विषय बनली आहे. २१ व्या शतकात जागतिकीकरणाचा सामाजिक, सांस्कृतिक, राजकीय, आर्थिक इत्यादी प्रभाव जाणवतो. जागतिकीकरणाचा प्रभाव प्रामुख्याने आर्थिक विकासावर झालेला दिसून येतो. १९६१ मध्ये भारत सरकारने नवीन आर्थिक धोरण स्वीकारले आणि अर्थव्यवस्थेला एक वेगळेच वळण लागले. जगातील अनेक राष्ट्रांमध्ये आर्थिक संबंधांचा विस्तार झाला. प्रत्येक राष्ट्र आपला आर्थिक विकास घडवून आणण्यासाठी प्रयत्नशील असतो. उदारीकरण, जागतिकीकरण व खाजगीकरण ही १९९१ च्या नवीन आर्थिक धोरणाची त्रिसूत्री आहेत. ज्यामध्ये सरकारी नियंत्रणे, परवाना पद्धत, राखीव क्षेत्रे संरक्षण, किंमत, भांडवल आगमन, गुंतवणूक, विदेशी व्यापार या सर्व बाबी जगासाठी खुल्या करायच्या जेणेकरून संपूर्ण जगाची अर्थव्यवस्था मुक्त होईल. काही अर्थशास्त्रज्ञांच्या मते जागतिकीकरणामुळे भारतासारख्या विकसनशील अर्थव्यवस्थेत तंत्रज्ञानाचे हस्तांतरण झाले औद्योगिकीकरणाचा वेग वाढून देश जलद गतीने विकासाच्या दिशेने वाटचाल करू लागला. प्रामुख्याने १९९१ पासून स्वीकारलेल्या नवीन आर्थिक धोरणाला आज जवळपास २९ वर्ष पूर्ण होत आहे. या काळात भारतीय अर्थव्यवस्थेतील विविध क्षेत्रावर जागतिकीकरणाचा झालेले परिणामाचा आढावा घेण्याचा प्रयत्न प्रस्तुत लेखामध्ये घेण्यात आला आहे.

जागतिकीकरणाचा अर्थ :

१९९१ नंतर भारताने आपल्या आर्थिक धोरणात उदारीकरण, जागतिकीकरण, खाजगीकरण या त्रिसूत्रीचा अंगीकार केला. सुरुवातीला जागतिकीकरण हे मूलतः उद्योग आणि सेवा क्षेत्राच्या संदर्भासह स्वीकारण्यात आले. नंतर १९९५ पासून खऱ्या अर्थाने इतर क्षेत्रांमध्ये त्याचा स्वीकार करण्यात आला. जग ही संयुक्त बाजारपेठ असणे जागतिकीकरणाचे ध्येय आहे. बाजारपेठेमुळे व्यापारासाठी शब्दांच्या सीमारेषा फिकट होतात. अर्थात त्या ठिकाणी स्वतः आणि रास्त कच्चा माल आणि इतर आदाने उपलब्ध असतील अशा जगातील कोणत्याही ठिकाणी उत्पादन घेणे होय. जागतिक बँकेच्या मते जागतिकीकरण म्हणजे जागतिक अर्थव्यवस्था निर्माण करण्याची प्रक्रिया होय.

जागतिकीकरण म्हणजे अशी एक प्रक्रिया आहे की ज्या प्रक्रियेत वस्तू, सेवा, भांडवल, तंत्रज्ञान आणि श्रम याची देवाण-घेवाण मुक्तपणे होण्याच्या अनुषंगाने राष्ट्रीय अर्थव्यवस्थेचे जागतिक अर्थव्यवस्थेबरोबर एकीकरण करणे होय. यामुळे निरनिराळ्या देशांच्या अर्थव्यवस्था मध्ये समन्वय, सामंजस्य व परस्परवलंबन दिसून येते. वसुधैव कुटुंबकम म्हणजे संपूर्ण पृथ्वी एका कुटुंबाप्रमाणे आहे. असा जागतिकीकरणाचा अर्थ अभिप्रेत आहे. या अनुषंगाने जो आर्थिक विकास होतो मानवाच्या दरडोई उत्पन्नात वाढ होते त्याचबरोबर मानवी जीवनाशी निगडित असलेल्या आर्थिक, सामाजिक व सांस्कृतिक घटकावर त्याचा परिणाम जाणवतो. त्या परिणामाचा आढावा घेण्याचा प्रयत्न सदर लेखामध्ये करण्यात आला आहे.

जागतिकीकरणाचे परिणाम :

- **कृषी क्षेत्र :** २४ एप्रिल १९९४ रोजी मोरक्को देशातील शहरात झालेल्या व्यापार करारात शेती क्षेत्राचा समावेश करण्यात आला. त्यानंतर शेतमालासाठी आंतरराष्ट्रीय व्यापार खुला करण्यात आला.

त्याअंतर्गत शेतकऱ्यांना खते, विज, कर्ज, व्याज, बी-बियाणे, शेती आदाणे इत्यादी वरील सबसिडी दिली जात होती. ती कमी करावी अशी शिफारस करण्यात आली. यामुळे शेती क्षेत्रावर याचे नकारात्मक परिणाम झाले. या कारणाने भारतातील कृषी मालाचा उत्पादन खर्च वाढत आहे. तसेच विकसित राष्ट्र छुप्या प्रकारे कृषी क्षेत्राला अनुदान देतात. म्हणून आंतरराष्ट्रीय बाजारपेठेत त्यांना कमी किमतीत माल विकणे फायदेशीर ठरते. या स्पर्धेतून सीमांत शेतकरी बाहेर फेकला जात आहे.

- **उद्योगक्षेत्र** : जागतिकीकरणामुळे बाजारपेठेत जीवघेणी स्पर्धा निर्माण झाली आहे. विकसित राष्ट्रांसाठी बाजारपेठ खुली केल्यामुळे त्याच्याकडे असलेले अद्यावत तंत्रज्ञान आधुनिक यंत्रे इत्यादीमुळे कमी खर्चात उच्च दर्जाचा माल तयार होतो. त्या मालाची भारतीय माल टिकाव धरू शकत नाही. त्यामुळे भारतातील काही उद्योग बंद पडले आहेत तर काही उद्योग आजारी पडले आहेत. या धोरणामुळे नवीन उद्योग सुरू होतील व जुन्या उद्योगाचा विकास होईल अशी अपेक्षा होती. परंतु विकसित राष्ट्रांचे कुशल व्यवस्थापन, कार्यक्षम तंत्र, आणि प्रामुख्याने लहान उद्योग क्षेत्रात घेतलेल्या प्रवेशामुळे त्यांनी पोटॅटो चिप्स, टोमॅटो सॉस, चॉकलेट, सौंदर्यप्रसाधने, औषधी निर्माण, इलेक्ट्रिकल्स वस्तू, मोबाईल, रोजच्या गरजेच्या वस्तू बाबत भारतीय बाजारपेठ काबीज केली आहे असे दिसून येते.
- **सेवाक्षेत्र** : वाहतूक, दळणवळण, पर्यटन, मनोरंजन, बांधकाम, अभियांत्रिकी, माहिती व तंत्रज्ञान, शिक्षण, आरोग्य, सुरक्षा इत्यादीचा समावेश सेवा क्षेत्रांमध्ये होतो. सद्यस्थितीत संरक्षण आणि रेल्वे सेवा वगळता सर्व क्षेत्र खाजगी क्षेत्रासाठी खुले करण्यात आले आहे. त्याच बरोबर कृषी, उद्योग, व्यापार, या सेवा क्षेत्राचे योगदान वाढत आहे. सद्यस्थितीत भारतीय अर्थव्यवस्था कृषिप्रधान अवस्थेतून सेवा प्रधान अर्थव्यवस्थेकडे वाटचाल करित असल्याचे चित्र दिसून येत आहे. हे प्रगत देशांचे वैशिष्ट्य मानले जाते. तसेच सेवाक्षेत्राचा राष्ट्रीय उत्पन्नातील वाटा वाढत असल्याचे दिसून येते. देशाच्या आर्थिक व सामाजिक विकासासोबत सेवाक्षेत्र ‘जीवनरेखा’ ठरले आहे. भारतात सेवा क्षेत्राचा वाटा १९५०-५१ मध्ये ३३.३ टक्के होता. २०१२-१३ मध्ये वाढून ५६.५ टक्के इतका झाला आहे. अमेरिकेत ७० टक्के, जपान जवळपास ६० टक्के लोकसेवा क्षेत्रात काम करतात. भारतीय अर्थव्यवस्थेत सेवा क्षेत्राचे महत्त्व झपाट्याने वाढत असल्याचे दिसून येते.
- **व्यापार क्षेत्र** : सामान्यपणे व्यापार क्षेत्राचा देशातील अंतर्गत आणि आंतरराष्ट्रीय व्यापाराचा अर्थात देशाच्या आयात-निर्यातीच्या संबंध येतो. जागतिकीकरणामुळे भारताला मुक्त व्यापार धोरण स्वीकारावे लागले, यामुळे बहुराष्ट्रीय कंपन्यांनी भारतात प्रवेश केला. त्यामुळे भारतीय उद्योगाने कात टाकली. ते विदेशी माला सोबत स्पर्धा करू लागले. एकंदर मालाचा दर्जा सुधारला. त्याच्या काही प्रमाणात भारताच्या निर्यातीला फायदा झाला जागतिकीकरणाची भारतीय विदेशी व्यापारावर काही प्रमाणात अनुकूल तसेच प्रतिकूल परिणाम झाले. परंतु देशी व्यापाराचा एकूण आढावा घेत जगातील एकूण आंतरराष्ट्रीय व्यापारात भारतीय निर्यातीचा वाटा फारसा वाढलेला दिसून येत नाही. कारण जागतिक व्यापार संघटनेचे धोरण भारतापेक्षा विकसित राष्ट्रांना जास्त फायद्याचं आहे असे म्हणता येईल.
- **बँकिंग क्षेत्र** : १९ जुलै १९६९ रोजी एक सूचना काढून १४ मोठ्या बँकांचे राष्ट्रीयीकरण करण्यात आले. आज या घटनेला पन्नास वर्षे पूर्ण झाली आहे. सद्यस्थितीत अनेक बड्या बँका डबघाईला आल्यामुळे त्याचे विलीनीकरण करण्याची प्रक्रिया वेगाने चालू आहे. जागतिकीकरणानंतर भारतीय बँकांचे स्वरूप बदलले व सामान्य माणूस आज बँकिंग व्यवहाराशी जोडला गेला आहे. तसेच ग्रामीण व निमशहरी भागात बँकांचा विकास झाला आहे. त्यामुळे काही बँकांची मक्तेदारी संपुष्टात आली आहे. ए.टी.एम, नेट बँकिंग, नवीन तंत्रज्ञानामुळे बँकिंग व्यवहार पारदर्शी झाला असे दिसते. असे असले तरी उदार आर्थिक धोरण परकीय बँकांचा भारतात प्रवेश हे एक बँकां समोर आव्हान ठरत आहे. भारतीय बँकांच्या निर्णय प्रक्रियेमुळे, बुडीत

- कर्ज, व्यवसायाच्या वाढता खर्च, बँक व्यवस्थापनातील त्रुटी इत्यादी कारणामुळे भारतीय बँक व्यवसाय अडचणीत आला असला तरी बँकिंग सेवेत अमुलाग्र बदल करून बँकिंग क्षेत्र प्रगतीपथावर नेण्यासाठी जागतिकीकरणाचा उपयोग करून घेता येईल.
- **रोजगार क्षेत्र** : भारतात विदेशी बहुराष्ट्रीय कंपन्यांनी प्रवेश केला. जागतिकीकरणानंतर भारतात नवीन तंत्रज्ञान व यंत्राच्या वापर मोठ्या प्रमाणात होऊ लागला. उत्पादन वाढीसाठी श्रमप्रधान तंत्र ऐवजी भांडवलप्रधान तंत्राला प्राधान्य देण्यात येऊ लागले. त्यामुळे भारतासारख्या श्रमप्रधान देशात बेरोजगारीचे संकट निर्माण झाले. उद्योग, सेवा, व्यापार सेवाक्षेत्रात यंत्र, तंत्रे, संगणकाच्या वापरामुळे उत्पादन वाढीचा वेग जरी वाढला असला तरी मनुष्याची गरज कमी झाली आहे तसेच बहुराष्ट्रीय कंपन्यांनी देशातील कंपन्यांना ओव्हरटेक केले आहे. त्याचाही परिणाम रोजगार घटीवर झाल्याचे दिसून येते. १९९१ पासून अनेक लघु, मध्यम तसेच कुटीर उद्योग बंद पडून त्यातील कामगार बेकार झाले आहेत. शेवटी श्रम वाचविण्यासाठी तंत्रज्ञान विकसित केले हे तंत्रज्ञान श्रमप्रधान अर्थव्यवस्थेत संकट म्हणून समोर आले आहे.
 - **पर्यटन क्षेत्र** : आजच्या जागतिकीकरणाच्या काळात पर्यटन हा एक प्रमुख व्यवसाय म्हणून मान्य झाला आहे. जगातील थायलंड, मलेशिया, सिंगापूर, स्वित्झर्लंड या अर्थव्यवस्था प्रामुख्याने पर्यटन प्रधान आहेत. या व्यवसायामुळे परकीय चलनाची प्राप्ती होते. भारतात नैसर्गिक, ऐतिहासिक, सांस्कृतिक घटकाच्या विविधतेमुळे भारताला पर्यटनाच नंदनवन म्हणतात. भारताने मुक्त अर्थव्यवस्थेचा स्वीकार केल्यापासून परदेशी पर्यटकांची संख्या दिवसेंदिवस वाढत आहे. डॉ. नरेंद्र जाधव यांच्या मते पर्यटन व्यवसायात रोजगार संधी अनेक आहेत. हॉटेल्स, अल्पोहार गृह, मार्गदर्शक, वाहतूक, वस्तू, भरतकाम, हस्तकला हे घटक पर्यटकांना आकर्षित करतात. यामधून पर्यटनाच्या ठिकाणी रेल्वे, हॉटेल्स, विमानतळ, वाहतूक व्यवस्था इत्यादी सुविधांमुळे अनेक लोकांना रोजगार मिळतो. व त्यामुळे त्या भागाचा विकास साधला जातो. तसेच देशाच्या अर्थव्यवस्थेत पर्यटनामुळे तांत्रिक ज्ञानाचे व संस्कृतीचे आदान-प्रदान होऊन विकासाला हातभार लागतो.
 - **गुंतवणूक क्षेत्र** : भारत सरकारने विकासाला चालना देण्यासाठी थेट परकीय गुंतवणुकीची परवानगी दिली. बड्या बहुराष्ट्रीय कंपन्यांना भारतात गुंतवणूक करण्यासाठी आमंत्रित करताना गुंतवणूक धोरणातील स्पष्टता, लघु व मध्यम उद्योगांना संरक्षण तसेच शेती आधारित उद्योगांना आर्थिक धोकादायक ठरणार नाही याची काळजी घेणे आवश्यक होते. कारण जगातील ब्राझील, थायलंड, इंडोनेशिया या देशात किरकोळ क्षेत्रात विदेशी गुंतवणुकीला परवानगी दिल्यामुळे स्वदेशी धंदे बंद करावे लागले. ही वेळ भारतावर येणार नाही. व्यापार क्षेत्र हे भारतीय अर्थव्यवस्थेतील अतिशय महत्त्वाचे क्षेत्र आहे. कोटयावधी भारतीयांच्या रोजगार प्राप्ती व उपजीविकेचे ते एक साधन आहे. तेव्हा जागतिकीकरणाच्या प्रवाहात परकीय कंपन्यांच्या स्पर्धेत या क्षेत्राचा बळी जाणार नाही म्हणून सरकारने गुंतवणूक धोरणाची काळजीपूर्वक अंमलबजावणी करणे आवश्यक आहे.
 - **ग्रामीण विकास** : भारतात ग्रामीण विकासावर जागतिकीकरणाचे साधक-बाधक परिणाम झालेले दिसून येतात. कृषी ग्रामीण अर्थव्यवस्थेचा आधार आहे. कृषीला मिळणारे अनुदान विकसित राष्ट्रात जास्त आहे. शेतीला लागणारी बियाणे, अवजारे, खते, औषधी, कीडनाशके याबाबतीत बहुराष्ट्रीय कंपन्यांनी ग्रामीण भागात प्रवेश केला आहे. याद्वारे शेतकऱ्यांना लुटण्याचा मार्गच निर्माण झाला आहे. विशेष आर्थिक क्षेत्राच्या नावावर शेती करण्यायोग्य जमीनी ही उद्योग व सेवा तसेच घरबांधणी क्षेत्राकडे वळविण्यात आल्या आहे. तसेच व्यापार शेती, करार शेती, सहकार शेती, गट शेती या नवीन संकल्पना ग्रामीण भागात येत आहेत. जागतिकीकरणामुळे ग्रामीण भागातील पायाभूत सुविधांच्या विकासाला गती निर्माण झाली असली तरी ग्रामीण भागातील स्वावलंबी अर्थव्यवस्था बहुराष्ट्रीय कंपन्यांच्या आगमन झाल्याने धोक्यात आल्याचे दिसते.

वरील विवेचनावरून असे लक्षात येते की भारतीय अर्थव्यवस्थेत एकाबाजूला लोकसंख्या नियंत्रणात आलेले अपयश आणि दुसऱ्या बाजूला जागतिकीकरणाचा स्वीकार केल्यामुळे बेरोजगारी वाढली आहे. या प्रक्रियेत आर्थिक विकासात सहभागी होण्यासाठी आर्थिक धोरण बदल करण्यात आले. त्या बदलाचा विविध क्षेत्रावर परिणाम झालेला दिसून येतो. या प्रक्रियेला जशीजशी गती प्राप्त होईल. तशी तशी जगातील अनेक राष्ट्रांतील व्यापारामध्ये वाढ होईल यामुळे अनेक देशातील लोकांचे सांस्कृतिक संबंध वृद्धिंगत होतील. अर्थात जागतिकीकरण तात्विकदृष्ट्या सर्वच राष्ट्रांना फायद्याचे ठरू शकते त्यासाठी निकोप समतोल पातळीवर स्पर्धा टिकवणे आवश्यक आहे.

जागतिक व्यापार संघटनेचा भारत सभासद झाल्यापासून भारतीय अर्थव्यवस्थेवर काही वाईट तर काही चांगले परिणाम झाले आहेत. उदा. विदेशी भांडवल गुंतवणुकीत वाढ, नवीन यंत्र, तंत्राचे आगमन, औद्योगिक व कृषी विकास, संस्कृतीची देवाण-घेवाण, उपभोगात वाढ, राहणीमानात बदल इत्यादी परिणाम सकारात्मक स्वरूपाचे आहेत. असा रीतीने जागतिकीकरण भारतासाठी एक आव्हान तर आहेच पण एक संधी आहे. भारत देशाला मजबूत आणि पुरातन संस्कृतीचा वारसा लाभला असल्यामुळे हा देश जागतिकीकरणाचे आव्हान स्वीकारेल यात शंका नाही. या आव्हानाला सामोर जाण्यासाठी, उत्पादन पद्धती सुधारणा करून उत्पादनात नावीन्य आणून नवीन संशोधन केले पाहिजे. त्याची जुनी कार्यपद्धती सोडून नवीन अद्यावत ज्ञान मिळवणे आवश्यक आहे.

संदर्भ :

१. डॉ. वि. वि. घाणेकर, जागतिकीकरण व भारतीय बँका, १९८७
२. डॉ. विजय कविमंडण, कृ. पी. अर्थशास्त्र.
३. डॉ. प्रदिप आगलावे—ग्रामीण व नागरी समाजशास्त्र.
४. अर्थसंवाद—जुलै, सप्टेंबर २००२, खंड ३७ अंक २२.
५. उदारीकरण नवे आर्थिक धोरण—डॉ. ना.थ.डोळे, विद्याप्रकाशन, नागपूर.
६. नलीनी पंडीत, “जागतिकीकरण आणि भारत (२००४)
७. <https://mp.m.wikipedia.org>

स्त्रियांचे मानवी हक्क व स्त्रियांवरील कौटुंबिक हिंसाचार

डॉ. विवेक जी. सिरस्कार,

सहयोगी प्राध्यापक, जी. एन. आझाद
समाजकार्य महा. पुसद, जि. यवतमाळ

प्रस्तावना :-

एखादे राज्य आपल्या नागरिकांना किती हक्क प्रदान करते यावर त्या राज्याचा दर्जा ओळखला जातो. संयुक्त राष्ट्र संघाने १९७५ हे 'आंतरराष्ट्रीय महिला वर्ष' घोषित केले. सर्व सभासद राष्ट्रांनी आपआपल्या देशात स्त्रियांच्या हक्कांबाबत आढावा घेवून ज्या उणिवा राहिल्या असतील त्या दूर कराव्यात असे आव्हान केल्या गेले. स्त्री आणि पुरुष यांचा सहभाग प्रत्येक क्षेत्रात असायला हवा तरच स्त्रियांचे सबलीकरण झाले असे म्हणता येईल.

२०११ च्या ह्युमन डेव्हलपमेंट रिपोर्टनुसार लिंगाच्या असमानतेच्या बाबतीत १८७ देशांपैकी भारताचा क्रमांक १३२ वा लागतो. ह्यामुळे जगाच्या पातळीवर स्त्रियांच्या दर्जाबाबत आपली स्थिती गंभीर असल्याचे दिसून येते. लोकशाही विचारसरणीच्या पार्श्वभूमीवर स्त्रियांचा विचार करताना स्त्री प्रश्नामुळे विकास खंडीत झालेला आहे. एकूण लोकसंख्येचा निम्मा भाग अविकसित, मागासलेला, प्रगतीपासून वंचित असेल तर संपूर्ण मानवाची प्रगतीच होणार नाही. अर्धी मानवी शक्ती अप्रगत असेल तर देशाच्या संपूर्ण विकास व प्रगतीचा विचार होऊच शकत नाही. तेव्हा ह्या अडगळीत पडलेल्या स्त्री शक्तीचा विचार जेव्हा होईल तेव्हाच तो देश प्रगतीची उंच भरावी घेतलेला दिसून येईल. आर्थिक, सामाजिक, राजकीय व शैक्षणिक इत्यादी क्षेत्रांमध्ये महिलांना विशेष संधी देऊन त्यांचा विकास करणे आणि जोपर्यंत या क्षेत्रांमध्ये महिलांची खरी भूमिका प्रस्थापित होत नाही तोपर्यंत विकास शक्य नाही, हा विचार कृतीत उतरविण्याची गरज आहे. प्रत्येक स्त्रियांचे हक्क मान्य करणे व त्या हक्कांचा लाभ घेण्यासाठी पोषक वातावरण निर्माण करून स्त्रियांच्या अंगी असलेल्या क्षमतांचा विकास करण्यासाठी जाणीवपूर्वक प्रयत्न करण्याची गरज आहे. उपलब्ध संधीचा लाभ घेण्याची पात्रता विकसित झाल्याशिवाय देऊ केलेली संधीची समानता ही अर्थपूर्ण होणार नाही, महिलांना विविध बंधनातून, समस्येतून मुक्त करणे ही काळाची गरज आहे. महिला ही राष्ट्राची संपत्ती व शक्ती आहे. तिचा योग्य वापर केल्यास निश्चितच तो देश प्रगतीपथावर जाईल. तेव्हा आज कोणत्याही देशाच्या प्रगतीचा विचार करताना स्त्रियांना वगळणे योग्य होणार नाही. राष्ट्रविकासासाठी स्त्री-पुरुषांचा समतोल विकास झाला पाहिजे. म्हणून स्त्री सबलीकरण ही प्रत्येकराष्ट्राची गरज आहे हे ओळखून यातून महिला सबलीकरणाचे कार्यक्रम पुढे आले. प्रत्येक क्षेत्रात महिलांना पुढे येण्यासाठी विविध योजना, कायदे असूनही आज त्यांचा दर्जा समान नाही. याचे मुख्य कारण आजही पुरुषप्रधान संस्कृतीवर आधारलेल्या या समाजात महिलांना समान लेखले जात नाही. जोपर्यंत समाजाची मानसिकता बदलत नाही तोपर्यंत स्त्रियांचे स्थान व दर्जामध्ये बदल होणार नाही.

अध्ययनाचे उद्देश :-

- १) महिलांचे मानवी हक्क अभ्यासणे
- २) कौटुंबिक हिंसाचाराची स्थिती अभ्यासणे

पद्धतीशास्त्र :-

प्रस्तुत शोधनिबंधासाठी तथ्य संकलनाकरिता दुय्यम तथ्यांचा उपयोग करण्यात आला असून पुस्तके, वर्तमानपत्रे, संकेतस्थळे इ. स्रोतांचा उपयोग करून तथ्य संकलित केल्या गेले आहेत.

मुलभूत हक्क आणि महिला :-

एखादे राज्य आपल्या नागरिकांना किती हक्क प्रदान करते यावरून त्या राज्याचा दर्जा ओळखला जातो. जे राज्य आपल्या नागरिकांसाठी हक्कांची योग्य व्यवस्था मान्य करीत नाही त्या राज्याची इमारत वाळूच्या पायावर बांधलेली असते. असे मत प्रो. लॅस्की यांनी व्यक्त केले आहे.

भारतीय राज्यघटनेच्या तिसऱ्या भागात मुलभूत हक्कांचा समावेश करण्यात आला आहे.

कलम १४ नुसार :-राज्य कोणत्याही व्यक्तीस भारताच्या राज्यक्षेत्रात कायदे विषयक समानता अथवा कायद्याचे समान संरक्षण नाकारणार नाही. या तरतुदीने सर्व व्यक्तींना ज्यात महिलांचाही अंतर्भाव आहे. कायद्यापुढे समानतेची ग्वाही दिलेली आहे.

कलम १५ (१) नुसार :-लिंगभेदाला प्रतिबंध घातलेला आहे. परंतु काही मुलभूत हक्कात महिलांच्या हक्कांचे संरक्षण करण्याकरिता काही विषिष्ट आणि निष्चित तरतुदी केलेल्या आहेत.

कलम १४ (३) नुसार :-अनुच्छेदातील कोणत्याही गोष्टीमुळे स्त्रिया बालके यांच्याकरिता कोणतीही विशेष तरतूद करण्यात राज्याला प्रतिबंध होणार नाही. याचाच अर्थ या तरतुदीनुसार राज्याला महिला विशयक विशेष तरतुदी करण्याचे अधिकार दिलेले. भारतीय घटनेच्या कलम १५ (३) ने मुलभूत हक्कातील कडकपणा घालून राज्याला महिलांकरिता सामाजिक, आर्थिक, राजकीय समानता देण्यासाठी विशेष तरतुदी करण्याकरिता राज्यांना परवानगी दिलेली आहे.

कलम १६ नुसार : राज्याच्या अख्यारीखालील सेवायोजन किंवा कोणत्याही पदावरील नियुक्ती या संबंधीच्या बाबींमध्ये सर्व नागरिकांस म्हणजेच महिलांना देखील समान संधी असेल व या तरतुदीला बळकटी आणण्याकरिता १६ (२) नुसार कोणत्याही कारणावरून राज्याच्या अख्यारीतील अपात्र असणार नाही अथवा त्यांच्या बाबतीत त्याला प्रतिकूल भेदभाव केला जाणार नाही. राज्याने नोकऱ्यांमध्ये आरक्षण दिल्यामुळे महिलांना सामाजिक व आर्थिक न्याय मिळण्यास आर्थिक मदत झालेली आहे. तसेच स्थानिक स्वराज्य निवडणुकीत महिलांकरिता जागा आरक्षित ठेवण्याची तरतूद करण्यात आली आहे.

कलम २३ नुसार :-शोषणाविरुद्ध हक्क प्रदान केला गेला आहे. कलम २३ नुसार मनुष्यांचा क्रय विक्रय करता येणार नाही. मोबदला न देता सक्तीने काम करून घेण्याच्या पद्धतीला (म्हणजेच वेठबिगारीची पद्धत) बंदी घातली आहे. कुणालाही गुलाम किंवा दास बनविता येणार नाही. आपल्या देशात माणसांच्या देहविक्रीच्या व्यापाराची पद्धत फार जुनी असून त्यामध्ये वेश्या व्यवसाय व माणसांचा क्रय विक्रय होत असे. परंतु घटनेच्या कलम २३ च्या आधारे संसदेने अनैतिक व्यापार प्रतिबंध कायदा १९५६ तयार केला. या कायद्याचा मुख्य उद्देश वेश्या व्यवसाय व मनुष्याच्या होणाऱ्या पद्धतीला प्रतिबंध घालण्याचा आहे. महाराष्ट्रात देवदासी प्रतिबंध कायद्यानुसार स्त्रियांना देवदासी मानून देवाला अर्पण करण्यास प्रतिबंध घालण्यात आला आहे.

कलम २९ (२) नुसार :-राज्याच्या खर्चाने चालणाऱ्या किंवा राज्याच्या पैशातून सहाय्यता मिळत असलेल्या कोणत्याही शैक्षणिक संस्थेत कोणत्याही नागरिकांस केवळ धर्म, वंश, जात, भाषा या किंवा कोणत्याही कारणावरून प्रवेश नाकारल्या जाणार नाही. या तरतुदीमुळे महिलांचा शैक्षणिक विकास होण्यास मदत होते.

राज्यघटनेची मार्गदर्शक तत्त्वे आणि महिला :-

नागरिकांचा सामाजिक, राजकीय व आर्थिक दर्जा वाढविण्यास काही मुलभूत गोष्टी राज्याने करावयास पाहिजेत. यादृष्टीने नीतिनिर्देशक तत्वांचा अंतर्भाव भारतीय राज्यघटनेत करण्यात आला आहे. महिलांचा दर्जा सुधारावा व त्यांना संरक्षण मिळावे याकरिता राज्याने केलेल्या अनेक सूचनांचा मार्गदर्शक तत्वात अंतर्भाव आहे.

कलम ३९ (अ) : उपजीविकेचा पर्याप्त साधन मिळण्याचा अधिकार स्त्री व पुरुषांना सारखाच असावा.

कलम ३९ (ड) : पुरुष व स्त्रिया या दोघांनाही समान कामाबद्दल समान वेतन मिळावे. राज्याने समान वेतन कायदा १९७६ पारित करून या नीतिनिर्देशक तत्वाला वस्तुनिष्ठ स्वरूप दिले.

कलम ३९ (इ) : स्त्री व पुरुष कामगारांचे आरोग्य व शक्ती आणि बालकांचे कोवळे वय यांचा दुरुपयोग करून घेण्यात येवू नये.

कलम ४२ नुसार : राज्य हे कामाबाबत न्याय व मानवोचित परिस्थिती उपलब्ध करण्यासाठी व प्रसुतीसहाय्यासाठी तरतूद करील.

राज्याने या नीतिनिर्देशक तत्वाची अंमलबजावणी करण्याकरिता प्रसुती सुविधा कायदा १९६९ पारित केला. घटनाकारांनी महिलांकरिता विषिष्ट तरतुदी करून तिचा एकप्रकारे आदर केला आहे. परंतु स्त्रियांना अजूनही असमानता व अन्यायाचा अनुभव घ्यावा लागत आहे.

हिंदू कोड बिल :-

जोपर्यंत स्त्रीला आर्थिक दर्जा प्राप्त होत नाही तोपर्यंत तिला मिळालेल्या घटनेतील समानाधिकाराचा किंवा सामाजिक कायद्याचा फारसा उपयोग होणार नाही, हे जाणून भारतीय राज्यघटनेचे शिल्पकार डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर यांनी भारतीय स्त्रियांसाठी एक कौटुंबिक कायदा संसदेत मांडण्याचा मनोदय व्यक्त केला. यामध्ये भाऊ-बहीण, पुत्र-कन्या यांना समान वारसा हक्क मिळवून देणे अशी तरतूद केली. याला खूप विरोध झाला. याचा परिणाम म्हणजे डॉ. आंबेडकरांना कायदा मंत्री पदाचा राजीनामा द्यावा लागला. अखिल भारतीय महिला परिषद व भारतीय महिला फेडरेशन आणि इतर महिला संघटनांनी हिंदू कोड बिल मंजूर व्हावे यासाठी देशव्यापी मोहीम उभारली. स्त्री संघटनांचा एवढा व्यापक पाठींबा या बिलाला मिळाला की, शेवटी संसदेने ते मान्य केले. आजवर केवळ पोटगीची अधिकारी असलेली विवाहित हिंदू स्त्री १९५६ सालापासून हिंदू वारसा कायद्याने पित्याच्या संपत्तीची समानाधिकारी बनली व अविवाहित कन्येला वारसाहक्क प्राप्त झाला. यामुळे क्रांतिकारक बदल घडवून आणले व या विजयामुळे स्त्री जागृतीच्या नव्या पर्वाला सुरुवात झाली.

कौटुंबिक हिंसाचार प्रतिबंधक कायदा २००५ :-

स्त्रियांच्या होणाऱ्या कौटुंबिक छळास प्रतिबंध करण्यासाठी केंद्र शासनाने कौटुंबिक हिंसाचारापासून महिलांचे संरक्षण अधिनियम, २००५ व नियम २००६ संपूर्ण भारतात २६ ऑक्टोबर २००६ पासून लागू केला या कायदयानुसार शारीरिक, लैंगिक, आर्थिक, तोंडी किंवा भावनिक अत्याचार असोत महिलांना त्या विरोधात न्याय मागता येतो. भारतीय संविधानाच्या कलम १४ नुसार भेदभावापासून मुक्ती, कलम १५ अन्वये स्त्री पुसष समानता आणि कलम २१ अन्वये जीवित व स्वातंत्र्याचे संरक्षण करण्याचा हक्क महिलांना दिला आहे तरीही महिला कौटुंबिक हिंसाचारास बळी पडतात.

स्त्रियांवरील हिंसाचाराची स्थिती :-

राज्य अन्वेषण विभागाच्या आकडेवारीनुसार स्त्रियांवरील अत्याचारांमधील एकूण गुन्ह्याच्या प्रमाणात सर्वाधिक ४२ टक्के गुन्हे हे विवाहितेच्या छळासंदर्भात, २२ टक्के विनयभंग, १० टक्के बलात्कार, २ टक्के हुंडाबळी, २ टक्के वेष्ट्याव्यवसायात भाग पाडणे, ३ टक्के हुंड्यासाठी खून, १ टक्के हुंड्यासाठी खुनाचा प्रयत्न २०११ पर्यंत ५९,६९० गुन्ह्याची प्रकरणे प्रलंबित आहेत. ७.९ टक्के महिलांवर कमी वयात मातृत्व लादल्या जाते देशात १५ ते १९ वर्षी वयोगटातील ७.९ टक्के महिला गरोदर किंवा आई बनल्या आहेत. ग्रामीण भागात हे प्रमाण ९.२ टक्के आणि शहरी भागात ५ टक्के आहे. कौटुंबिक हिंसाचारामध्ये मद्यपी पुरुषाकडून करून स्त्रियांना मारहाण व शिवीगाळ करण्याचे

प्रमाण हे सर्वाधिक आहे यातूनच स्त्रियांवर संशय घेवून त्यांच्या हत्या होण्याचे कितीतरी प्रकरणे आपणास दरोज ऐकण्यास मिळतात.

निष्कर्ष :-

- स्त्रियांना आजही दुय्यम स्थान दिल्या जाते जोपर्यंत पुरुषप्रधान संस्कृतीत वैचारीक बदल घडून येणार नाही तोपर्यंत स्त्री-पुरुष समानता निर्माण होऊ शकत नाही.
- कायद्याची कडक अंमलबजावणी होत नसल्यामुळे कौटुंबिक हिंसाचाराचे प्रमाण दिवसेंदिवस वाढत आहे.
- अशिक्षित स्त्रियांवर मोठ्या प्रमाणात कौटुंबिक हिंसाचार होत आहे त्यामुळे महिलांमध्ये शिक्षणाचे प्रमाण वाढणे आवश्यक आहे.
- आर्थिकदृष्ट्या आत्मनिर्भर नसलेल्या महिलांवर कौटुंबिक हिंसाचार मोठ्या प्रमाणात घडते त्यामुळे महिलांना आर्थिकदृष्ट्या आत्मनिर्भर बनविणे आवश्यक आहे.

सारांश :-

आमच्या पुरुषप्रधान संस्कृतीने स्त्रियांवर जन्मापासून अत्याचार केला आहे. मुलगा आणि मुलगी या फरकामुळे जन्मापासूनच तिच्यावर अन्यायाला सुरुवात होते. कुटुंबातील दारिद्र्याची झळ सर्वप्रथम स्त्रियांनाच बसते. कामधंद्यामुळे शिक्षण नाही. शिक्षण नसल्यामुळे निर्णयक्षमता नाही. रूढी-परंपरेनुसार जे चालत आलेले आहे त्यानुसार तिचे वर्तन ठरविले जाते. आयुष्यभर कष्ट करूनही तिला आनंदाने जीवन जगता येत नाही. परावलंबित्वामुळे स्त्रियांची अशी करून दशा झाली आहे. कलम २३ नुसारशोषणाविरुद्ध हक्क प्रदान केला गेला आहे तरी कायद्याची योग्य अंमलबजावणी होत नसल्यामुळे महिलांवरील अत्याचारात दिवसेंदिवस वाढ होत आहे. वारसा हक्काने मिळालेल्या मालमत्तेचा एक छोटा हिस्सा मुलींना मिळण्याची तरतूद कायद्याने झाली आहे. पण प्रत्यक्षात वेगवेगळ्या मार्गांनी संमतीपत्रके घेऊन हा हक्क नाकारला जातो.

हुंडापद्धती कायदा झाला तरी हुंडापद्धत थांबली नाही. स्त्रीधन म्हणून मुलींना मालमत्ता देण्याची मुख्य पद्धत म्हणून मानली जात आहे. शिक्षणाचा प्रसार झाला असला तरी सातवी किंवा दहावीपर्यंत शिक्षण घेऊनही खेडेगावात मुली संसाराला लागतात आणि शेतात निंदणी, खुरपणीच्या कामाला येतात. सामाजिक, आर्थिक, राजकीय समानता देण्यासाठी विशेष तरतुदी करण्याकरिता राज्यांना परवानगी दिलेली आहे. तरी सुध्दा राजकारणाच्या बाबतीत महिला व पुरुषांच्या बाबतीत मोठ्याप्रमाणात असमानता असल्याचे दिसून येते.

संदर्भ :-

१. निंबाळकर, संजीव के. (२००५). समाजकल्याण. चंद्रपूर : केशव प्रकाशन.
२. सदावर्ते, प्रार्थना. (७ मे २०१३). कौटुंबिक हिंसाचार कायद्याची स्थितीविदारक. सकाळ. पा.नं. ८
- ३- http://en.wikipedia.org/wiki/Gender_inequality-in-India

मानवाधिकार और घरेलू हिंसा

दिपाली प्रकाश तोटे.

शोध छात्रा

इस संसार में रहनेवाले प्रत्येक मनुष्य को अपना जीवन स्वतंत्रता से जीने का अधिकार है। इसलिए हर देश के कानून और संविधान में उस देश के हर व्यक्ति को कुछ अधिकार दिए गए हैं। जिसके कारण वह अपने इच्छानुसार अपना जीवन सुखमय तरीके से व्यतीत कर सकता है। परंतु जहाँ मनुष्य समाज है, वहाँ समस्याएँ भी उत्पन्न होती हैं और इन सारी समस्याओं की वजह से मनुष्य अपने जीवन को अपनी इच्छानुसार ठीक ढंग से नहीं जी पाता है।

प्रत्येक देश में ऐसा एक सशक्त व्यक्ति समाज होता है, जो अपने से निर्बल और छोटे व्यक्तियों पर अन्याय अत्याचार करता है। ऐसी स्थिति से बचने के लिए हर देश के संविधान में कुछ प्रावधान सम्मिलित किए गए हैं। जिसका उद्दिष्ट देश में समानता और शांति प्रस्थापित करना होता है।

मानवाधिकार

मानवाधिकार से तात्पर्य उन सभी अधिकारों से है जो व्यक्ति के जीवन, स्वतंत्रता, समानता एवं प्रतिष्ठा से जुड़े हुए हैं। मानव को मानव होने के नाते प्राप्त अधिकार मानवाधिकार कहलाते हैं, ये किसी देश की सीमा से बंधे नहीं होते। जबकि मूल अधिकार मानव को उस देश का नागरिक होने के नाते प्रदान किए जाते हैं।

१० दिसंबर, १९४८ को संयुक्त राष्ट्रसंघ द्वारा मानवाधिकारों का सार्वभौमिक घोषणा पत्र जारी किया गया। इसी दिन से मानवाधिकारों की कानूनी शुरुवात मानी जाती है। इसके अतिरिक्त यह ऐसे अधिकार हैं जो संयुक्त राष्ट्रसंघ की महासभा द्वारा स्वीकार किए गए हैं और देश के न्यायालयों द्वारा प्रवर्तनीय हैं। इन अधिकारों में प्रदुषण मुक्त वातावरण में जीने का अधिकार, आत्मरक्षा में यातनापूर्ण और अपमानजनक व्यवहार न होने देने का अधिकार और महिलाओं के साथ सद्व्यवहार का अधिकार शामिल हैं। मानव अधिकार मूलरूप से वे अधिकार हैं जो प्रत्येक व्यक्ति को मनुष्य होने के कारण मिलते हैं। यह अधिकार नगरपालिका से लेकर आंतरराष्ट्रीय कानून तक कानूनी अधिकार के रूप में संरक्षित हैं। मानवाधिकार सार्वभौमिक होने के कारण हर समय और हर जगह लागू होते हैं। मानवाधिकार मानदंडों का एक समूह मात्र है जो मानव व्यवहार के कुछ मानकों को चित्रित करने में सहायक सिद्ध होता है।

मानवाधिकार वह मानदंड है जो मानव व्यवहार के मानकों को स्पष्ट करता है। मनुष्य होने के नाते हर एक मनुष्य इन अधिकारों का हकदार है। सदियों से मानवाधिकार और स्वतंत्रता एक दुसरे से संबंधित हैं। हालांकि समय बदलने के साथ-साथ इनमें भी परिवर्तन आता गया। मानव अधिकारों में वह मूल अधिकार शामिल हैं जो हर जाति, धर्म, पंथ, लिंग या राष्ट्रियता कि परवाह किए बिना हर इंसान को दिए जाते हैं। मानव अधिकारों को दो व्यापक श्रेणियों में विभाजित किया गया है — नागरिक और राजनीतिक अधिकार। इसमें सामाजिक अधिकार भी हैं जिनमें आर्थिक और सांस्कृतिक अधिकार भी शामिल हैं। मानव अधिकारों का विचार मानव इतिहास से ही हो रहा है जो निर्विवाद सत्य है। हालांकि इस अवधारणा में पहले के समय में काफी भिन्नता थी। यहाँ हर व्यक्ति को बुनियादी तौर पर दिए गए मानवाधिकारों की विस्तृत जानकारी दी गई है।

•जीवन का अधिकार —

पृथ्वीपर रहनेवाले प्रत्येक मनुष्य को जीवित रहने का अधिकार है तथा प्रत्येक व्यक्ति को अपना जीवन स्वतंत्र रूप जीने का अधिकार है। हर इंसान को किसी अन्य व्यक्ति द्वारा नहीं मारे जाने का भी अधिकार है और यह अधिकार कानून द्वारा संरक्षित है। हालांकि इसमें मौत की सजा, आत्मरक्षा, गर्भपात, इच्छामृत्यु और युद्ध जैसे मुद्दे शामिल हैं।

•बोलने कि स्वतंत्रता—

हर मनुष्य को स्वतंत्र रूप से बोलने का और अपनी राय जनता के समक्ष रखने का अधिकार है। समाज में रहनेवाले प्रत्येक व्यक्ति को अपनी राय के साथ-साथ अपने उपर होनेवाले अन्याय-अत्याचार के खिलाफ आवाज उठाने का भी अधिकार है। हालांकि इस अधिकार में कुछ सीमायें भी हैं जैसे — अश्लीलता, गडबडी और दंगा भडकाना आदी।

•उचित परिक्षण का अधिकार—

इस अधिकार के तहत हर व्यक्ति को निष्पक्ष सुनवाई का अधिकार, उचित समय के भीतर सुनना, वकिल के अधिकार, जन सुनवाई के अधिकार और व्याख्या के अधिकार हैं।

•सोच, विवेक और धर्म की स्वतंत्रता—

प्रत्येक व्यक्ति को अपनी सोच और विवेक के आधार पर धर्म को चुनने की स्वतंत्रता है और अगर वह धर्म परिवर्तन करना चाहे तो वह इसके लिए भी स्वतंत्र है। प्रत्येक देश अपने नागरिकों को स्वतंत्र रूप से सोचने और उनपर अमल करने का स्वतंत्र अधिकार देता है। हर व्यक्ति को अपनी पसंद के अनुसार किसी भी धर्म का पालन करने और समय-समय पर अपनी इच्छा के अनुसार धर्म बदलने की स्वतंत्रता है।

•अत्याचार से स्वतंत्रता —

आंतरराष्ट्रीय कानून के अनुसार प्रत्येक व्यक्ति को अत्याचार से स्वतंत्रता का अधिकार है। २० वीं शताब्दि के मध्य से इसपर प्रतिबंध लगाया गया है। आंतरराष्ट्रीय कानून के तहत यातना देने पर प्रतिबंध लगाया गया है।

अन्य सार्वभौमिक मानव अधिकारों में स्वतंत्रता और व्यक्तिगत सुरक्षा, भाषण की स्वतंत्रता, सक्षम न्यायाधिकरण, भेदभाव से स्वतंत्रता, राष्ट्रियता का अधिकार और इसे बदलने के लिए स्वतंत्रता, विवाह और परिवार के अधिकार आंदोलन की स्वतंत्रता, दासता से स्वतंत्रता, संपत्ति का अधिकार, शिक्षा के अधिकार, शांतिपूर्ण विधानसभा और संघ के अधिकार, गोपनीयता, परिवार, घर और पत्राचार से हस्तक्षेप की स्वतंत्रता, सरकारमें और स्वतंत्र रूप से हस्तक्षेप की स्वतंत्रता, सरकार में और स्वतंत्र रूप से चुनाव में भाग लेने का अधिकार, राय और सुचना के अधिकार, पर्याप्त जीवन स्तर के अधिकार, सामाजिक सुरक्षा के अधिकार और सामाजिक आदेश का अधिकार जो इस दस्तावेज को अभिव्यक्त करता हो आदी शामिल हैं।

हालांकि कानून द्वारा संरक्षित इन अधिकारों में से कई का लोगों द्वारा, यहाँ तक कि सरकारों के द्वारा भी, उल्लंघन किया जाता है। हालांकि मानव अधिकारों के उल्लंघन पर नजर रखने हेतु कई संगठन बनाए गए हैं। यह संगठन इन अधिकारों की सुरक्षा के लिए कदम उठाते हैं।

घरेलू हिंसा

घरेलू हिंसा दुनिया के लगभग हर समाज में मौजूद है। इस शब्द को विभिन्न आधारों पर वर्गीकृत किया जा सकता है। पति या पत्नी, बच्चों या बुजुर्गों के खिलाफ हिंसा के सामान्य रूप से कुछ मामले सामने आए हैं। पीड़ित के खिलाफ हमलावर द्वारा अपनाई जानेवाली विभिन्न प्रकार की रणनीति है। शारीरिक शोषण, मनोवैज्ञानिक दुर्व्यवहार या वंचितता, आर्थिक अभाव एवं शोषणआदि सबसे आम प्रकार की गालियाँ हैं जो पीड़ितों द्वारा सामना की जाती हैं।

घरेलू हिंसा न केवल विकसनशील देशों की समस्या है। बल्कि विकसित देशों में भी बहुत प्रचलित है। घरेलू हिंसा हमारे 'सभ्य' समाज का एक प्रतिबिंब है। सभ्य समाज में हिंसा का कोई स्थान नहीं है, परंतु हर साल घरेलू हिंसा के जितने मामले सामने आते हैं, वह इस 'सभ्य' समाज का असली चेहरा दिखाते हैं। महिलाएं और बच्चे अक्सर सॉफ्ट टारगेट होते हैं। भारतीय समाज में वास्तविक स्थिति अत्यंत भीषण है। केवल घरेलू हिंसा के कारण स्वरूप बड़ी संख्या में मौतें हो रही हैं। घरेलू हिंसा का प्रमुख कारण दहेज है, जिसके परिणामस्वरूप नवविवाहित दुल्हनों के खिलाफ हिंसा होती है। महिलाओं पर शारीरिक हमला करना, भयावह टिप्पणी करना और उन्हें बुनियादी मानवीय अधिकारों से वंचित करना अक्सर देश के कई हिस्सों में देखा जा सकता है। उसीप्रकार बच्चों को भी इस अमानवीय व्यवहार का निशाना बनाया जाता है। आमतौर पर घरेलू हिंसा समाज के एक वर्ग

द्वारा दिखाए गए संचयी गैर जिम्मेदाराना व्यवहार का परिणाम है। न केवल दुर्व्यवहार करनेवाला मुख्य अपराधी है, बल्कि जो लोग मुकदशक की तरह इसे देखते रहते हैं और कोई मदद नहीं करते, वह भी अपराधी हैं।

हम लोग आए दिन समाचार पत्रों में घरेलू हिंसा की बहुत सी खबरें पढ़ते हैं। हमारे समाज में हिंसा फुट रही है जो लगभग हर जगह मौजूद है और कहीं न कहीं यह विस्फोट हमारे घर के दरवाजों के ठिक पीछे है। हमारे देशभर में बंद दरवाजों के पीछे लोगों को प्रताड़ित, मारा और पीटा जाता रहा है। प्राचीन काल से घरेलू हिंसा उस समाज का एक आंतरिक हिस्सा रही है जिसमें हम रह रहे हैं। घरेलू हिंसा का स्रोत परिवार के किसी अन्य सदस्य पर नियंत्रण पाने की इच्छा, व्यक्तिगत लाभ के लिए किसी का शोषण करने की इच्छा हो सकता है। घरेलू हिंसा का यह रूप सबसे आम है कि, महिलाएं पुरुषों की तुलना में शारीरिक और भावनात्मक रूप से कमजोर होती हैं। हालांकि आज महिलाओं ने हर क्षेत्र में खुदको साबित किया है कि वे पुरुषों की तुलना में कम काबिल नहीं हैं। किंतु उनके खिलाफ हिंसा की खबरें पुरुषों की तुलना में बहुत अधिक हैं।

युनाइटेड नेशन पॉपुलेशन फंड रिपोर्ट के अनुसार, लगभग दो-तिहाई विवाहित भारतीय महिलाएं घरेलू हिंसा की शिकार हैं और भारत में १५ से ४९ वर्ष उम्र की ७० प्रतिशत विवाहित महिलाएं पिटाई और बलात्कार जैसे अपराधों से पीड़ित हैं। भारत में ५५ प्रतिशत से अधिक महिलाएं घरेलू हिंसा से पीड़ित हैं। महिलाओं का पीछा करना और पिटाई करने के सबसे सामान्य कारणों में दहेज से असंतोष और इसके लिए महिलाओं का अधिक शोषण करना, साथी के साथ बहस करना, मानसिक यातना देना, पेट भर खाना न देना, ज्यादा शारीरिक श्रम करवाना, बच्चों की उपेक्षा करना, साथी को बतायें बीना घर से बाहर जापा, माता-पिता की देखभाल न करना आदी। कुछ मामलों में महिलाओं का बांझपन घरेलू हिंसा का कारण बताया जाता है।

इस बातपर कोई दो राय नहीं है कि, घरेलू हिंसा के मामले केवल पुरुषों के खिलाफ दर्ज किए जा रहे हैं, लेकिन पुरुषों के साथ भी घरेलू हिंसा धीरे-धीरे बढ़ती जा रही है। भारत में महिलाओं के खिलाफ हिंसा की तुलना में, पुरुषों के खिलाफ हिंसा कम होती है, लेकिन यह अबतक पश्चिमी देशों के कई हिस्सों में घातक रूप ले चुकी है जैसे कि, धक्का देना, थप्पड़ लगाना, गाली देना आदी। हाल ही में चंडिगढ़ और शिमला में सैकड़ों पति इकट्ठा हुए, जिन्होंने अपनी पत्नियों और परिवार के खिलाफ पुरुषों के अन्य सदस्यों द्वारा उनके खिलाफ एवं घरेलू हिंसा के खिलाफ उनके अधिकारों और सुरक्षा के लिए अपनी राय दी। यदि हम पुरुषों के खिलाफ हो रही घरेलू हिंसा के कारणों पर विचार करें तो, हमें कुछ संभावित कारण जैसे कि, पुरुषों की अपर्याप्त कमाई, पत्नियों के प्रति बेवफाई, घरेलू गतिविधियों में ध्यान न देना, बच्चों की उचित देखभाल न करना, पुरुषों का बांझपन, साथीपर शक करना आदी।

उसीप्रकार हमारे समाज में बच्चों और किशोरों को घरेलू हिंसा की बुराईयों से नहीं बकशा जाता है। शहरी और ग्रामीण क्षेत्रों के उच्च, मध्य और निम्न वर्ग के परिवारों में इस घटना के रूप में बहुत भिन्नता है। शहरी क्षेत्रों में यह अधिक निजी है और घरों की चार दिवारों के भीतर छुपा हुआ है। संभावित कारणों में माता-पिता के आदेशों की अवहेलना, शिक्षाविदों में खराब प्रदर्शन एवं पड़ोस के बच्चों के साथ तुलना, माता-पिता तथा परिवार के अन्य सदस्यों के साथ बहस, माता-पिता की उम्मीदों पर खरा न उतर पाना, माता-पिता को गाली देना, समय-समय पर घर न लौटना आदी हो सकते हैं। तथा ग्रामीण क्षेत्रों के कारणों में, बालश्रम, शारीरिक शोषण या पारिवारिक परंपराओं का पालन न करने के लिए उत्पीड़न, उन्हें घरपर रहने के लिए मजबूर करना और उन्हें पाठशाला जाने की अनुमति न देना आदी हो सकते हैं। लड़कियों के खिलाफ जन्म, शिक्षा, विवाह आदी मामलों में घरेलू हिंसा अधिक गंभीर है।

बुजुर्गों के खिलाफ घरेलू हिंसा से तात्पर्य उस हिंसा से है जो उनके अपने बच्चे और परिवार के अन्य सदस्यों के द्वारा उनपर किए जानेवाले अत्याचार और उत्पीड़न से है। इस उत्पीड़न के प्रमुख कारण हैं— बच्चे अपने बुढ़े माँ-बाप क खर्चों को झेलने में झिझकते हैं, उन्हें भावनात्मक रूपसे पीड़ित करते हैं, यहाँतक की उनसे छुटकारा पाने के लिए उनकी पिटाई की जाती है, विभिन्न अवसरों पर परिवार के सदस्यों की इच्छा के विरुद्ध कुछ करने के लिए मारा या पीटा जाता है तथा संपत्ती हथियाने के लिए भी उन्हें यातनाएँ दी जाती हैं। वित्तीय अभाव, परित्याग, मौखिक अपमान, भावनात्मक और मनोवैज्ञानिक पीड़ा का शिकार बनने की तुलना में अधिक जोखिम होती है।

घरेलू हिंसा के जितने भी मामले सामने आए हैं उनमें ज्यादातर मामलों में महिलाओं पर हो रहे अत्याचारों की बहूलता दिखाई देती है। दहेज, अधिकार अधिकार और अनेक कुरितियों के बीच विवाहित महिलायें अपना जीवन व्यतीत करती हैं। हमारे देश को आजादी प्राप्त होने के बाद भारतीय दंड संहिता में महिलाओं के प्रति अपराध एवं महिलाओं के शील के लिए तथा उन्हें समानता का हक देने के लिए कुछ विशेष धाराओं का वर्णन करते हुए अपराधों के लिए दंड देने का प्रावधान किया गया है। लोगों का मानना है कि, आज अशिक्षित ही नहीं बल्कि शिक्षित महिलाओं को भी अपने अधिकार तथा अपने प्रति हो रहे अत्याचारों का पूरा ज्ञान होना आवश्यक है।

अपने उपर हो रहे अत्याचार के खिलाफ आवाज उठाने के लिए भारतीय दंड संविधान ने प्रत्येक व्यक्ति को कुछ विशेष मानवाधिकार दिए हैं। जिसमें से एक है घरेलू हिंसा अधिनियम जिसका निर्माण २००५ में किया गया। इसका मकसद घरेलू रिश्ते में हिंसा झेल रही महिलाओं को घरेलू हिंसा से बचाना है। केवल भारत में ही लगभग ७० प्रतिशत महिलाएं किसी न कीसी रूप में इसकी शिकार हैं। नारी के प्रति निर्दयतापूर्ण व्यवहार एक सामान्य बात हो गयी है। यह नारी अस्मिता का विषय ही विषय है। सन् १९८३ में भारतीय दंड संहिता में एक नई धारा ४९८क जोड़कर इसे भी एक दंडनीय अपराध बना दिया गया है।

महिलाओं को घरेलू हिंसा के अपने मानवाधिकार के बारे में जानकारी होना अत्यंत आवश्यक है। महिला जिले में तैनात सुरक्षा अधिकारी के पास आईपीसी की धारा ४९८अ के तहत आपराधिक शिकायत दर्ज करा सकती है। घरेलू हिंसा के अनेक प्रकार हैं, परंतु उनसे बचने और उनके खिलाफ आवाज उठाने के लिए भारतीय दंड संहिता ने प्रत्येक नागरिक को समान मानवाधिकार दिए हैं जिसका उपयोग वह न्याय पाने के लिए और अपने उपर हो रहे अत्याचार को रोकने हेतु कर सकता है।

निष्कर्ष

कई बार ऐसा देखने को मिलता है कि जिन लोगों के उपर मानव अधिकारों की रक्षा की जिम्मेदारी होती है वही अपने शक्ति का दुरुपयोग कर लोगों के मानव अधिकारों का हनन करते हैं। इसलिए इस बात को सुनिश्चित किया जाना चाहिए की देश के सभी व्यक्तियों को उनके मानव अधिकारों की जानकारी हो।

उसीप्रकार घरेलू हिंसा रोकने के लिए कठोर कानून बनाकर उनपर अमल करना आवश्यक है। दिन प्रतिदिन देश के कोने-कोने से घरेलू हिंसा के मामले दर्ज होते हैं, उनपर प्रतिबंध लगाने की आवश्यकता है। जिसके कारण देश का अधःपतन और महिलाओं की स्थिति बदलने में सहायता मिले।

संदर्भ ग्रंथसूची

- १) द्विवेदी डॉ. शंभूनाथ—नये दौर की नारी: महिलाओं के प्रति होता अपराध —दिया प्रकाशन, कानपुर २०१६
- २) अंसारी एम.ए. — महिला और मानवाधिकार, ज्योति प्रकाशन, जयपुर २००७
- ३) पाटील प्रा. हि.बी. — मानवी हक्क — 'के' सागर प्रकाशन, पुणे २००९
- ४) <https://hindi.theindianwire.com>
- ५) <https://aajtak.indiatoday.in>
- ६) <https://hindi.sakshi.com>

स्त्री आरोग्य आणि तणाव व्यवस्थापन

डॉ.वंदना दामोदर आरक

(शा.शि.संचालक)

श्री.ज्ञानेश्वर महाविद्यालय नेवासा,

ता.नेवासा, जि.अहमदनगर.

Abstract :-

तणाव हा मानसिक विकार आहे. क्षमते पेक्षा अधिक शारीरिक आणि मानसिक कार्यामुळे मनाची आणि शरिराची होणारी स्थिती म्हणजे तणाव होय. जेव्हा कार्य मर्यादितपेक्षा अधिक होते तेव्हा शरीराकडून आणि मनाकडून त्याला नकारात्मक प्रतिसाद दिला जातो. या नकारात्मक प्रतिसादामुळे इच्छित कार्य योग्य प्रकारे होऊ शकत नाही म्हणूनच या तणावाचे योग्य व्यवस्थापन करावे लागते.

आजच्या या धावपळीच्या युगात दैनंदिन जीवनामध्ये तणाव हा सर्व स्तरावर वरील व्यक्ती तसेच महिलांच्या आरोग्यावर हा नकारात्मक पद्धतीने होत आहे. संशोधनाद्वारे अनेक संस्था ह्या तणाव व आरोग्य आणि जीवनातील यांच्यातील संबंधावर लक्ष ठेवून तरी मध्यम आयुष्यातील महिलांच्या तणावाचा अभ्यास काही संशोधन संस्था ह्या करतात. तणाव मोजण्यासाठी संशोधनात विविध पद्धतीचा वापर केला जातो. स्त्रीच्या आरोग्यावर तणावामुळे मोठा परिणाम हा होताना दिसून येतो.

Keyword :- तणाव, आरोग्य, व्यायाम

तणाव हा एक मानसिक विकार आहे. क्षमते पेक्षा अधिक शारीरिक आणि मानसिक कार्य करणे अपेक्षित असेल किंवा करावे लागले तर मन आणि शरीराकडून नकारात्मक प्रतिसाद दिला जातो. अगोदरच करावयाचे कार्य अधिक आणि त्यातही नकारात्मक प्रतिसाद त्यामुळे ठरवलेले कार्य करण्यात अपयश येण्याचीच शक्यता अधिक असते शिवाय यामुळे भविष्यातील कार्य करण्याच्या नावड तयार होते. शिवाय असे प्रसंग जर कायम घडले तर शरीर आणि मनाची न संपणारी हानी होते म्हणूनच तणावाचे योग्य व्यवस्थापन करणे गरजेचे असते.

सध्याच्या काळात 'तणाव' ही गोष्ट सर्वांच्या जीवनाचा अपरिहार्य भाग बनली आहे. स्त्री पुरुष काय परंतु लहान मुलेही या तणावापासून दूर राहू शकत नाहीत. मात्र तरीही सखोल विचार केला तर पुरुष व लहान मुलांपेक्षा स्त्रियांना तणावाचा अधिक सामना करावा लागतो असे म्हणले तर अयोग्य ठरणार नाही. आधुनिक काळात सर्वच क्षेत्रात अमुलाग्र बदल झाला आहे. वाढती लोकसंख्या आणि मर्यादीत सामुग्री यांच्या संघर्षात मानवाला आपली क्रयशक्ती वाढविणे भाग पडले आहे. बदलत्या काळनुरूप चूल आणि मूल ही चौकट सोडून स्त्री बाहेर पडली आहे. अनेक क्षेत्रातील प्रगतीची शिखर तिने पदाक्रांत केली आहेत. मात्र तिची घराप्रती असणारी कर्तव्यही तशीच आहेत. म्हणूनच घर आणि नोकरी व्यवसायाच्या ठिकाणी कामाचे नियोजन करतांना तिच्यावर तणाव येतो आहे. यामुळे स्त्रीचे शारीरिक आणि मानसिक आरोग्य धोक्यात आले आहे. विशेषतः आपल्याच लोकांकडून होणाऱ्या अमानवीय छळामुळे स्त्रियांच्या आरोग्याची खूप मोठी हानी होत आहे. जागतिक आरोग्य संघटनेने केलेल्या सर्वेक्षणानुसार हिंदुस्थानात ५ पैकी १ महिला आणि बारा पैकी एक पुरुष मानसिक विकारांनी त्रस्त आहे. याचा अर्थ पुरुषांपेक्षा मानसिक विकारांनी त्रस्त महिलांची संख्या आडीचपट अधिक आहे. याचे मुख्य कारण 'तणाव' हे आहे हे नाकारता येणार नाही.

तणावाची कारणे :-

ग्रामीण भाग आणि शहरी भागात स्त्रियांच्या तणावाची कारणे वेगवेगळी आहेत. ग्रामीण भागात अजूनही मुलींपेक्षा मुलांना अधिक महत्त्व दिले जाते. मुलगा हा वंशाचा दिवा तर मुलगी म्हणजे हुंड्याचे ओझे. सहाजिकच तिचे

शिक्षण आरोग्य याकडे म्हणावे तेवढे लक्ष दिले जात नाही. पुस्तकी, व्यवसाय कौशल्याचा अभाव असणारे आणि कमी पैशात मिळणारे शिक्षणच मुलीला दिले जाते. परिणामी नोकरी किंवा व्यवसाय करून स्वतःच्या पायावर उभे राहणे स्त्रीसाठी अवघड ठरते. पर्यायाने आर्थिक स्वावलंबित्व तिला मिळत नाही. परिणामी निर्णयाचे स्वातंत्र्यही तिला नसते. घरात ती दुर्लक्षिली जाते.

ग्रामीण भागात वैद्यकीय सुविधांचा म्हणावा तेवढा प्रचार आजही झालेला नाही. परिणामी स्त्री आजारी पडली तर दुखणे अंगावरच काढण्याकडे तिचा कल असतो. फारच आजार वाढला तर ती गावातील डॉक्टरांकडे जुजबी औषधे घेते. या दवाखान्यात वेगवेगळ्या आधुनिक तपासण्या करण्यासाठी योग्य ती यंत्र सामुग्री उपलब्ध नसते आणि शहरातील हॉस्पिटलमध्ये जाऊन तिची आरोग्य तपासणी करण्याएवढा वेळ घरच्यांकडे नसतो परिणामी स्त्रीला झालेले साधे साधे आजारही भिषण रुप धारण करतात किंवा बऱ्याचदा शेवटच्या टप्प्यांपर्यंत या आजारांचे निदानच होत नाही. शारीरिक परिस्थिती बिघडली असेल तर त्याचा प्रभाव अपरिहार्यपणे मनावर पडतो. वैद्यकीय उपचार न मिळाल्यामुळे स्त्री पिर फकीर, बाबा, मात्रिक, ज्योतिशी यांच्या आहारी जाते. गंडे दोरे, अंगारे, धुपारे करीत राहते. परिणामी तिच्या समस्या कमी होण्याऐवजी त्यात भरच पडते.

शहरी भागात मुलींना शिकण्याची संधी उपलब्ध होते. आपल्या कुवतीनुसार नवे व्यवसायिक शिक्षणही त्या घेतात आणि नोकरी व्यवसायात स्थिरही होतात परंतु येथेच त्यांच्या आयुष्यात तणावाला सुरुवात होते. स्त्रीला शिक्षण देण्याएवढे किंवा नोकरी करून देण्याएवढे शहरातील लोकांचे मन प्रगल्भ झाले असले तरी शहरातही अजून गृह कृत्य ही स्त्रियांचीच जबाबदारी मानली जाते. परिणामी ऑफिसमधील कामांबरोबरच घरातील कामे पाहुणे, सण-वार, विवाह आणि इतर समारंभ सांभाळता सांभाळता स्त्रीची दमछाक होते. आणि नोकरी आणि घर यांच्यातील जबाबदाऱ्यात संघर्ष होऊन जीवनात तणाव निर्माण होतो. याचा परिणाम तिच्या शारीरिक आणि मानसिक स्वास्थावर होऊन विविध मानसिक विकार निर्माण होतात.

तणावावर उपचार :-

१) व्यायाम :-

साधे सोपे सहजा सहजी शक्य होणारे व्यायाम केल्यामुळे तणावावर नियंत्रण मिळविणे शक्य होते. उदा. धावणे, चालणे, पोहणे, सायकल चालविणे यापैकी कोणतेही व्यायाम नियमित अर्धा तास केल्यास शरीराचे रक्ताभिसरण वाढते, शरीरातील श्वासोच्छ्वासाची गती वाढून प्राणवायुचा शरीराला होणार पुरवठा वाढतो. यामुळे शरीर निरोगी बनते मन प्रसन्न होते.

२) योग :-

मनाच्या संतुलनासाठी योगासारखा दुसरा उत्तम पर्याय नाही. योगातील विविध आसने, प्राणायाम यामुळे श्वासाची गती तर नियमित होतेच शिवाय मनाचे संतुलनही साधले जाते.

३) आराम :-

क्षमते पेक्षा अधिक काम हेच तणावाचे कारण असते. यामुळे शरीर व मनाला थकवा येतो. त्यावर आराम करण्यानेही फायदा मिळतो. पुरेशा आरामामुळे शरीराची झालेली झिज भरून निघते आणि शरीर पुन्हा कार्य करण्यासाठी सज्ज होते.

४) झोप :-

झोपेमुळे शरीराबरोबरच मेंदूही शांत होतो. शरीराच्या पुनरभणाची क्रिया झोपेतच होते. म्हणूनच तणावपूर्ण परिस्थितीत घेतलेली शांत झोपही तणावर प्रभावी औषध ठरू शकते.

५) विविध समारंभात सहभागी होणे :-

विविध समारंभात (उदा. लग्न) सहभागी झाल्यामुळे अनेक लोकांशी संवाद साधला जातो. मनातील तणावग्रस्त विचार बोलल्यामुळे तणाव हलका होतो. मोठ्या कौटुंबिक समारंभात आपल्या जिवाळ्याच्या व्यक्ती भेटल्यामुळे त्यांच्याशी बोलून आपल्या आयुष्यातील प्रश्नांवर मार्ग काढता येतो आणि तणाव कमी होतो.

६) तडजोड :-

मानवी आकांक्षा अफाट आहेत. आपल्या आयुष्यात आपल्याला अनेक गोष्टी हव्या असतात. मात्र त्या सगळ्याच मिळतील असे नाही. आपल्याला न मिळणाऱ्या गोष्टींबद्दल नकारात्मक भावना किंवा हव्यास बाळगल्यामुळे भावनिक तणाव निर्माण होतो. तडजोडीची भावना असेल तर हा तणाव टाळता येतो.

७) सकारात्मक दृष्टिकोन :-

आयुष्यात जगतांना अनेक नकोशा गोष्टींना सामोरे जावे लागते. या गोष्टी टाळता येत नाही. परंतु अनिच्छा बाळगून जर अशा गोष्टी केल्या तर त्यात यशही मिळत नाही. म्हणूनच अशा घटना, प्रसंग याकडे सकारात्मक दृष्टीकोनातून पाहिले तर यातून अधिक चांगले निष्पन्न होऊ शकते. लक्ष कार्यात यश मिळण्याची शक्यता वाढते.

थोडक्यात सांगायचे तर तणाव ही एक मानसिक अवस्था असून जीवनात वारंवार तणावाला सामोरे जावे लागत असेल तर त्याचे मानसिक व्याधित रुपांतर होते. त्यामुळे दैनंदिन जीवन जगणेही कठीण बनते. शिवाय तणावातून नैशाश्य, ऑटिझम, डायमॅशिया या सारख्या व्याधी निर्माण होतात. म्हणूनच तणावाचे योग्य व्यवस्थापन करणे आवश्यक ठरते. स्त्री हा कुटुंबाचा कणा आहे. म्हणूनच स्त्रीचे मानसिक आरोग्य यशस्वी कुटुंबासाठी महत्वाचे असते.

निकष :-

स्त्री आरोग्य उत्तम राहण्यासाठी त्यांच्यात विविध कारणामुळे तो तणाव निर्माण होतो. त्यासाठी त्याचे तणावा विषयी सभाषण आरोग्यामुळे व्यवस्थित राहण्याकरीता महीलांनी आवडणारी कामे करणे, योगा, व्यायाम, संगित, डान्स, गायन छंद जोपासले पाहिजे.

संदर्भ :-

- १) योग एक कल्पतरु — लेखक डी.के.एस. अथंगार
- २) [www.http://www.wikipedia.org](http://www.wikipedia.org)
- ३) वाघचौरै माधुरी ही २००६ विविध पुरक खेळ पुणे डायमंड पब्लिकेशन्स.
- ४) Pravin, I.A. 1996 The Science of personality, New York, John wiley 2 Sons.
- ५) <http://www.symptomfind.com/diseases-conditions/stress>
- ६) <http://stress.about.com/od/tensiontamers/p/profileyoga.htm>
- ७) http://en.wikipedia.org/wiki/stress_Management.

बालकांच्या विकासात आईची भूमिका

प्रा. वनिता किसनराव बोदडे

संशोधक विद्यार्थीनी

(श्रीमती. सु. रा. मोहता महिला महाविद्यालय खामगांव,
ता. खामगांव, जि. बुलडाणा)

प्रास्ताविक :-

मानवाचा विकास ही एक अतिशय गुंतागुंतीची प्रक्रिया आहे. यामध्ये मानवाचा शारीरिक, मानसिक, भाषाविकास ह्या सर्व प्रक्रियांचा समावेश विकासात असतो. मानवाचा विकास हा टप्प्या टप्प्याने होत असतो. ह्या टप्प्यानांच शिशू अवस्था, बाल्यावस्था, कुमारवस्था, किशोरावस्था, प्रौढावस्था, वृद्धावस्था अशी नावे दिलेली असतात. 'गर्भधारणेपासून या विकासाला सुरुवात होत असली तरी विकासाची ही प्रक्रिया प्रौढावस्थेपर्यंत निरंतर चालू असते', 'परिपक्वता व अनुभव ह्यांच्या परिणामातून घडून येणाऱ्या परिवर्तनांच्या प्रगतीसुचक मालिकेला विकास असे म्हणतात.'

'व्यक्तीमध्ये विकासाची प्रक्रिया ही जन्मापासून सुरु होते व व्यक्तीच्या मृत्युपर्यंत चालू असते. विकासाच्या ह्या प्रदिर्घ प्रवासात व्यक्ती विकासात काही ठळक अवस्था दिसून येतात'

'बालविकास ही सतत चालणारी गतिमान प्रक्रिया आहे' उदा.भाषा कौशल्य, वर्तन बदल तर व्यक्तीच्या संख्यात्मक बदलांना वाढ म्हणता येईल. उदा. व्यक्तीची उंची, वजन, अवयवांची वाढ होणे, म्हणजे शरीरात होणाऱ्या बदलांस वाढ म्हणता येईल. विकास होतांना व्यक्तीमध्ये होणारे बदल जसे भावभावनांमध्ये होणारे बदल, आकलन शक्तीमध्ये होणारे बदल, भाषेत दिसणारी प्रगती होय.

मानवविकासाचे महत्त्व :-

प्रत्येक स्त्रीला स्वतःचे अपत्य प्रिय असते. मुलाचा सर्वांगीण विकास व्हावा यासाठी तिचे सतत प्रयत्न चालू असतात.

"बालकांचा सर्वांगीण विकास साधून त्यांचे समाजात उमटणारे पहिले आणि प्रत्येक पाऊल हे मानवतेचेच राहिल ते माणूस म्हणून जगू शकतील असे स्वास्थपूर्ण जीवनाचा ठसा त्यांच्या व्यक्तीमत्वात उमटविणे आणि परस्परांमध्ये कौटूंबिक संबंध राखणे गृहअर्थशास्त्राचे क्षेत्र ठरते."

'मुलांच्या हितासाठी सतत झटणाऱ्या 'पालक शिक्षक संघ'ह्या संस्थेने विद्यार्थी मार्गदर्शन ही योजना १९६५ सालापासून पूर्णयातील शाळांमध्ये सुरु केली'. कर्वे समाज सेवा संस्थेच्या त्या वेळच्या संचालिका श्रीमती तारा शास्त्री यांच्या प्रेरणेने ह्या उपक्रमाला सुरुवात झाली.

आईची भूमिका :- 'नवजात बालक हे मातीच्या गोळ्याप्रमाणे असते.' ही म्हण प्रचलित आहे. मातीच्या गोळ्याला आकार देण्याकरिता मडके घडवणारा (कुंभार) जसा खुप प्रयत्न करतो त्याचप्रमाणे नवजात बालकाला चांगले संस्कारित बनविण्यासाठी आईला खुप प्रयत्न करावे लागतात. त्यादृष्टीने आईला बालकाच्या वाढीचे टप्पे, दिशा, बालकाच्या आवश्यकता याची माहिती असणे आवश्यक असते. ह्या गोष्टींची माहिती असल्यास मुलाला घडवितांना ह्या माहितीचा उपयोग करून आई बालकाला योग्य संस्कार घडविण्यास आणि त्याचा विकास करण्यास मार्गदर्शक ठरू शकते.

बालकाची चांगल्या रितीने संगोपन करण्याची भुमिका स्त्री वठवू शकते. कारण स्त्री ही समंजस, सदाचारी, भावनाशिल, निरागस, धाडसी, धैर्यवान हे गुण तिच्या अंगी असतात. बालकाच्या जन्माच्या पूर्वीपासून तिला बालकाची कशी काळजी घ्यावी याचे बाळकडू घरातील थोर स्त्रीयांकडून पाजले जातात. सभोवतालची परिस्थिती, घरातील

वातावरण, अनुवंशीकता, आर्थिक परिस्थिती, सामाजिक व्यवस्था, कुटुंबातील व्यक्ती, शाळा, शिक्षक खेळ, मित्रसमूह, भाषा वैयक्तिक अनुभव ह्या सर्व गोष्टींचा प्रभाव बालकांवर पडतो.

प्रत्येक अवस्थेत स्त्रीला जन्मपूर्व किंवा जन्मानंतर सर्व वाढ आणि विकासाच्या टप्प्यांमध्ये स्त्रीला काळजीपूर्वक लक्ष देणे आणि स्वतःची तसेच बालकांची काळजी घेणे महत्वाचे ठरते. सर्वच दृष्टीकोनातून स्त्रीला बालकांसाठी कार्य करावे लागते. बालकाची योग्य काळजी घेतली नाही तर बालक, अविचारी, दुराग्रही, गुन्हेगारी प्रवृत्तीचे निर्माण होईल. त्यामुळे बालक चांगले निरोगी, संस्कारित, समाजप्रिय, तयार करायचे असेल तर तिला सर्वच दृष्टीकोनातून भूमिका स्विकारावी लागते.

‘अशक्त मुलांना लवकर आजार होऊ शकतो म्हणून सर्वच प्रतिबंधक लसी त्यांना योग्य वेळी देण्यात आल्या पाहिजेत. जेणेकरून त्यांना आजार होण्याचे प्रमाण कमी होऊ शकेल. असे असतांना देखील मुलगा अशक्त असेल थोडा (सशक्त) जाड व वयाने मोठा झाल्यावर पाहु असे विचार बरेच लोक करतात हे चुक आहे.’

त्यामुळे बालक कुपोषित होऊ शकते म्हणून आईने पुढाकार घेऊन बालकाला दवाखान्यात दाखविणे गरजेचे आहे. कारण योग्यवेळी आजारावर नियंत्रण ठेवले तर बालक निरोगी राहील. बालकाचे आरोग्य चांगले राहावे यासाठी आईला योग्य भूमिका स्विकारून त्याला निरोगी राहण्यास मदत केली पाहिजे.

‘विद्यार्थीनींना गृहअर्थशास्त्राचे शिक्षण वैज्ञानिक, व्यावहारिक, आर्थिक, सामाजिक, दृष्टीकोनातून दिल्यास वेळ आणि ऊर्जा यांची बचत होवून ‘सुजान नागरिक’ कार्यक्षम गृहिणी म्हणून त्या विकास कार्यात योगदान देऊ शकतात. ’

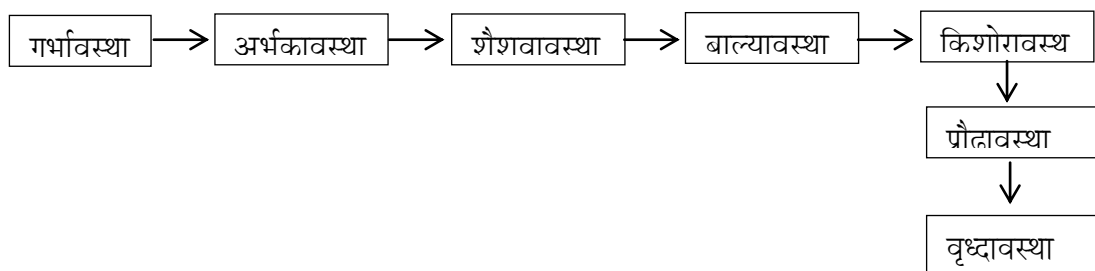
जन्मपूर्व विकास :-

आईला मुलाला जन्म देण्यापूर्वीपासूनच स्वतःची आणि गर्भात असलेल्या अर्भकाची अत्यंत काळजी घ्यावी लागते अपत्य प्राप्तीचा आनंद अत्याधिक असला तरीपण त्याचबरोबर येणाऱ्या जबाबदाऱ्या स्विकारण्याची आईची तयारी असावी लागते. नविन बाळाविषयी प्रेम, सहानुभूती, त्याच्याकरिता स्वतःच्या सुखाचा त्याग करण्याची तयारी आईला करावी लागते. क्रोध, भीती, मत्सर या दुःखदायक भावनांवर नियंत्रण ठेवून बालकाला योग्य मार्गदर्शन करणे, त्याचा सर्वांगीण विकास होईल त्यादृष्टीने स्त्रीमध्ये भावनिक परिपक्वता येणे जरूरीचे असते. गर्भावस्थेत स्त्रीला स्वतःची तसेच गर्भात असलेल्या अर्भकाची चांगली काळजी करावी लागते. चांगला जीवनसत्त्व युक्त आहार घेणे, लोह, प्रोटीन्सची कमतरता पडू न देणे तसेच चांगले आरोग्य ठेवणे, सतत आनंदी राहणे, सकारात्मक दृष्टीकोन ठेवणे, आवश्यक असते.

‘‘भावी मातांना पुष्कळदा अपचनाचा त्रास होतो ही तक्रार ताबडतोब दूर करणे आवश्यक असते. कारण प्रसूतीपूर्व काळात नियमित पचन होणे आवश्यक असते. खुप हिरव्या भाज्या आणि फळे खाणे, द्रव पदार्थ पिणे फायद्याचे असते.’’

मातेच्या उदरात असतांनाच बालकाचा विकास होत असतो. हा विकास चालू असतांना अनेक अवस्थामधून बालकाला जावे लागते. प्रत्येक अवस्थेचे गुणधर्म वेगवेगळे असतात. व्यक्तीपरत्वे विकासाची गती भिन्न असली तरी विकास हा विशिष्ट क्रमाने होत असतो.

भारतीय आयुर्मर्यादेचा विचार करून विकासाच्या प्रमुख अवस्था पुढीलप्रमाणे आहेत.

गर्भावस्था :-

“गर्भाशयात फलित अंडपेशी तयार होणे म्हणजे तो मुलाचा जन्म काळ होय. त्यालाच गर्भवस्था म्हणतात.” हा काळ २८० दिवसांचा किंवा नऊ महिन्यांचा काळ असतो. गर्भवस्थेमध्ये भ्रूणाचा विकास अतिशय द्रुतगतीने होतो. ९ महिन्याच्या कालावधीत एका सुक्ष्म पेशीची वाढ होऊन त्याचे रूपांतर एका विशिष्ट आकाराच्या शरीरामध्ये होते. “गरोदर काळात मातेचे वजन १६ ते २२ पौंडाचे दरम्यान वाढते. गरोदरपणात चौथ्या महिन्यापासून दर आठवड्यात सुमारे १ पौंड वजन वाढायला पाहिजे. “गरोदर स्त्रीचा आहार भरपूर, योग्य आणि समतोल असला पाहिजे म्हणजे तिची प्रकृती उत्तम राहून आरोग्य संपन्न बालक जन्माला येते.”

अर्भकावस्था :-

हा कालावधी जन्मापासून तर दोन आठवड्यांपर्यंत असतो. या काळात बालकाला ‘नवजात शिशु’ असे म्हणतात. ह्या अवस्थेत नवजात शिशुला वातावरणाशी समायोजन साधण्यास बरीच शक्ती व वेळ खर्च करावा लागतो. त्यामुळे या काळात विकासाची गती कमी असते. त्याचा परिणाम शिशूच्या वजनावर होतो.

“भावी मातांची सामाजिक आणि आर्थिक परिस्थितीत होत असलेला आहार ह्याचाही प्रभाव नवजात शिशूच्या वजनावर पडतो.”

शैशवावस्था :-

दोन आठवडे ते दोन वर्षांपर्यंतचा काळ म्हणजे ‘शैशवावस्था’ होय. ह्या अवस्थेत बालक एक वर्षांपर्यंत बालक आईवर अवलंबून असतो. दुसऱ्या वर्षात बालक खाणे, पिणे, चालणे, बोलणे यांसारख्या क्रिया आत्मसात करते. तीन महिन्याचे मुल आवाज ओळखते. आवाजाच्या दिशेने मान वळवून पाहते. आई दिसली की चेहऱ्यावर ओळखीचे हसू कुरते, त्याच्या हाताच्या हालचालींची त्यालाच गंमत वाटते.’

बाल्यावस्था :-

‘बाल्यावस्थेमध्ये २ वर्षांपासून ते लैंगिक परिपक्वता येण्यापर्यंतचा काळ होय.’ विकासाच्या दृष्टीकोनातून ह्या अवस्थेचे दोन भागात विभाजन केले जाते. पूर्वबाल्यावस्था व उत्तरबाल्यावस्था

पूर्वबाल्यावस्था :-

‘बालकाच्या जन्मानंतरची सहा वर्षे ही अतिशय संस्कारक्षम असतात. ह्या वयात त्यांच्यावर जे संस्कार केले जातात. जे वळण लावले जाते, जी कौशल्ये शिकविली जातात ती जन्मभर त्याच्या उपयोगी पडतात.’

उत्तरबाल्यावस्था :-

ह्या अवस्थेत ६ ते १२ वर्षांपर्यंतचा काळाचा समावेश होतो. ह्या अवस्थेत बालकाची शारीरिक, मानसिक वाढ अधिक प्रमाणात होते. ‘ह्या वयात मुलांच्या वजनाच्या कक्षा रुंदावतात’ त्यांच्या शारीरिक व बौद्धिक विकासाला घर हे क्षेत्र संकुचित होते निसर्गाच्या प्रेरणेने ही मुले घरापासून दूर जाऊ लागतात मुल स्वतंत्र होत असतात.’

“कुमारावस्था ही व्यक्तीच्या जीवनात अतिशय नाजूक अवस्था असते. बालकाला योग्य वेळी वळण दिले गेले तर सामाजिक विकास चांगल्या प्रकारे होण्यास मदत होते.” अशा वेळी आईने मुलांना समजुन घेणे आवश्यक असते.

किशोरावस्था :-

ह्या अवस्थेत १२ ते २१ वर्षांपर्यंतच्या काळाचा समावेश होतो. लैंगिक परिपक्वता व त्यानंतरचा काळ लक्षात घेवून ह्या अवस्थेचे उपविभाग पडतात.

अ) पौगंडावस्था ब) पूर्व किशोरावस्था क) उत्तर किशोरावस्था

पौगंडावस्था :-

‘१२ ते १४ वर्षापासून १३ ते १५ वर्षापर्यंतचा काळ म्हणजे पौगंडावस्था होय. यालाच यौवनावस्था किंवा कुमारवस्था असे म्हणतात.’ या वयात लैंगिक परिपक्वता येते मुले—मुली याच्या वयात शारीरिक बदल होतात. ‘कुमारवयात होणाऱ्या मानसिक व शारीरिक बदलांची माहिती मुलामुलींना देणे आवश्यक असते. मुलींना शरीरातील बदल व मासिक पाळी तसेच मुलांना स्वप्नावस्था व लिंगोत्पादन याची माहिती अनुक्रमे आई व वडीलांनी देणे आवश्यक असते.’

पुर्व किशोरावस्था :-

हा काळ १५ ते १७ वर्षापर्यंतचा काळ असतो.

उत्तर किशोरावस्था :-

“१७ ते १९ वर्षापर्यंतचा काळ म्हणजे उत्तर किशोरावस्था होय.”

शारीरिक विकास :-

बालकांचा सर्वांगीण विकास योग्य होण्यासाठी शारीरिक विकास चांगला होणे आवश्यक असते. शारीरिक विकास बालकांच्या व्यक्तिमत्त्वाला प्रत्यक्ष व अप्रत्यक्षरितेने प्रभावित करीत असतो. “ इन्द्रिय विकास उत्तम व्हावा म्हणून मुलांना तऱ्हेतऱ्हेचे खेळ खेळायला आणि हालचाली करायला सांगितले जाते. मोठ्या स्नायूंची हालचाल होईल अशी कला म्हणजे उड्या मारणे, चढणे, तोल सांभाळणे ह्या क्रिया महत्वाच्या ठरतात.” तितक्याच सुक्ष्म स्नायूंची पण हालचाल होणे महत्वाचे असते.

“पुर्वीच्या काळी अपंग मुले लहानपणापासूनच झिडकारली जात असत. परंतु आता पालक मुलांच्या बाबतीत जागरूक झाले आहेत. समाजात पण अपंग मुलांना स्थान मिळावे म्हणून त्यांच्यासाठी स्वतंत्र शाळा काढण्यात आल्या आहेत.”

“विकास हा मेंदूपासून पायाकडे होत असतो शारीरिक विकास ह्याच दिशेने होत असतो. शरीराचे डोके प्रथम विकसित होते व नंतर शरीराचा मध्यभाग विकसित होतो. सहा वर्षाच्या मुलांचा शरीर मध्य जन्मतः असलेल्या प्रमाणाच्या दुप्पट होतो. तर कुमारवस्थेत तिप्पट होतो.”

कारक विकास :-

कारक विकासाचा आणि शारीरिक विकासाचा परस्पर संबंध आहे. ‘हातांनी खेळणे किंवा वस्तु बनविणे, तोडणे हे नेहमीच लहानपणाचा आणि मोठे होण्याचा एक भाग आहे’. ‘इन्द्रियामध्ये परिपक्वता आली म्हणजे कमी स्नायूंचा उपयोग करणाऱ्या कृती करता येतात केवळ शारीरिक परिपक्वता येऊन चालत नाही तर कृतीला अध्ययनाची गरज असते. जोपर्यंत कृती शिकविल्या जात नाही तोपर्यंत मुलांना ह्या कृती अवगत होत नाही.’

यासाठी आईला बालकाला शिकविणे फार गरजेचे असते. आईच बालकाची गुरु असते.

सामाजिक विकास :-

बालकाचा शारीरिक व मानसिक विकासाबरोबरच त्याचा सामाजिक विकास होत असतो. बालकाचा सामाजिक विकास घडून येण्याकरिता प्रथम कुटूंब हीच एक सामाजिक संस्था असते. कुटूंबात अनेक सदस्य असतात. त्यांच्यासोबत बालक कशाप्रकारे वर्तणूक करतो यातून त्याचा सामाजिक विकास घडून येतो. आई बालकांना सर्वांचा आदर करणे, मान राखणे, खोट बोलू नये, खरे बोलावे हे शिकवित असते. यातून बालकाची चांगले वर्तन होण्यास मदत होते. ह्यातूनच चांगला नागरिक घडण्यास मदत होते.

बालकाचा सर्वांगीण विकास व्हावा यासाठी आई प्रत्येक वेळी बालकाला मदत करते. चांगले संस्कार देण्याचा प्रयत्न करते.

‘बालक स्वतंत्र जीव म्हणून जन्माला कधीच येत नाही जन्माला आल्यापासून निरनिराळ्या सामाजिक, सांस्कृतिक परिस्थितीचा बालकांवर परिणाम होत असतो.’

भावनिक विकास :-

बालकाच्या वर्तुणुकीतून त्याचा भावनिक विकास दिसून येतो. भावना विकासामुळे बालकाला वैयक्तिक व सामाजिक समायोजन साधता येते.

‘घरातील अस्थिर वातावरण आईवडिलांचे भांडणे, यामुळे मुले घरात ऐकेनासे होतात म्हणून घरात पालकांची सुसंगत वागणूक, आपसात एकमत, मुलांशी प्रेमळपणे वागणूक ह्या गोष्टी मुलांच्या भावनिक वाढीला पोषक ठरतात.’

‘बालकांच्या शारीरिक विकास चांगला झाला असेल तर त्यांचा भावनात्मक विकास देखील योग्य प्रकारे होतो. शारीरिकदृष्ट्या सुदृढ, निरोगी मुले त्यांच्या भावनांवर नियंत्रण ठेवू शकतात. जी मुले सतत आजारी अशक्त असतात त्यांच्यामध्ये सतत उग्रस्वरूपाच्या भावना जास्त प्रमाणात दिसतात.’

भाषा विकास :-

‘लहान मुलांच्या बोलण्याकडे आई-वडिलांनी विशेष लक्ष दिले पाहिजे एकदा सदोष बोलण्याची सवय लागली की ती जाता जात नाही.’

बौद्धिक विकास :-

समाजामध्ये बुद्धिमान व्यक्तीला स्थान असतो. त्यामुळे प्रत्येक आईला असे वाटते की तिचे मुल बुद्धिमान असावे अशी तिची इच्छा असते. बुद्धिवान बालकाला जीवनात त्रास होत नाही असे आईला वाटते. शारीरिक, भावनिक विकासाबरोबरच बौद्धिक विकास होणे आवश्यक असते. ‘बुद्धी म्हणजे समस्या सोडविण्याची आणि उद्दिष्ट प्राप्त करण्याची क्षमता होय.’

‘मानसिक वय -8- जन्म वय X १०० या संख्येस इंटेलिजंट कोशंट (I.Q.) असे म्हणतात. जन्म वयाला Chronological Age असे म्हणतात.’

नैतिक विकास :-

‘मुलांमध्ये नैतिक विकास होत असतांना चांगले-वाईट ह्यातील फरक करायला हवा. ह्या फरक कळला म्हणजे नैतिक विकासाला सुरुवात झाली त्यासाठी मुलांना घराबाहेरील वातावरणात मनमोकळेपणाने वावरण्याची संधी उपलब्ध करून द्यावी.’

अशीसंधी दिल्यास मुलांना चांगले काय आणि वाईट काय याचे ज्ञान मिळते.

‘मुलांमध्ये लहान वयातच शास्त्रीय विचारसरणी बाणविण्यासाठी आणि चौकस बुद्धीच्या विचारांना खतपाणी घालण्याचे आव्हान उपराष्ट्रपती श्री. वैक्य्या नायडू यांनी केले.’

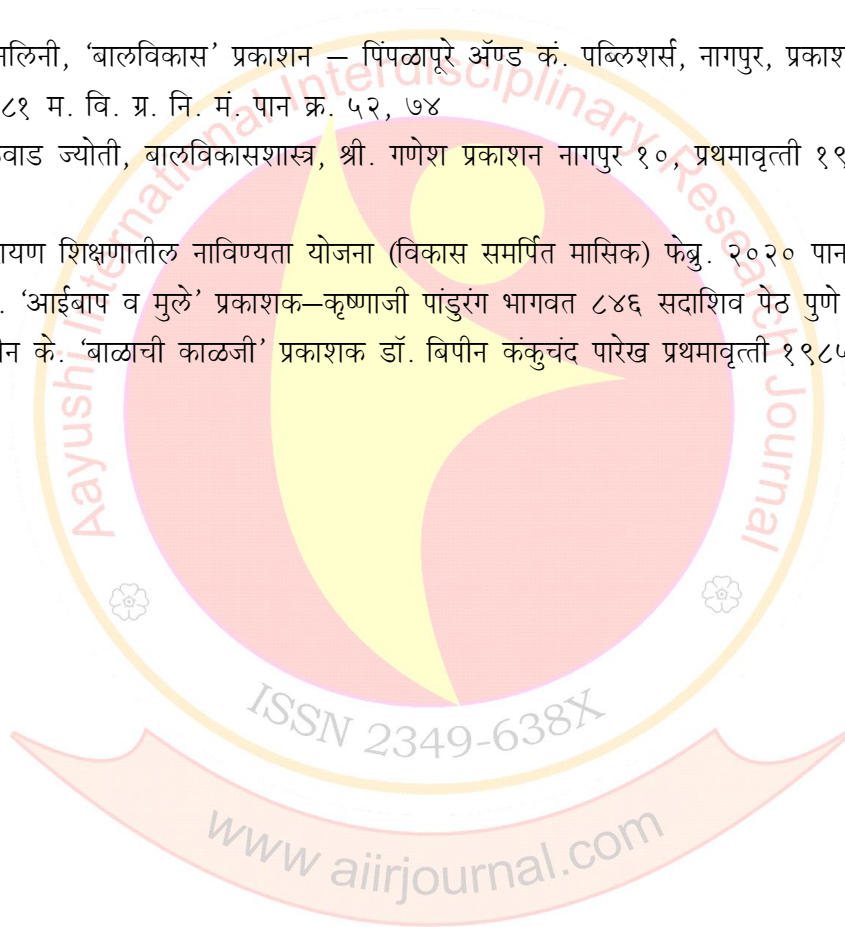
‘स्त्रीला तिच्या कुटूंबाकरिता आहारशास्त्रज्ञ स्वयंपाकी, मोलकरीण, मालकीण, शिक्षणशास्त्रज्ञ, मानसशास्त्रज्ञ, परिचारिक, धोबी, अर्थशास्त्रज्ञ, माता आणि पत्नीची मातेची भुमिका वठवाव्या लागतात.’

निष्कर्ष :-

बालकाच्या वाढ आणि विकासाच्या सर्वच टप्पे आणि अवस्थामध्ये आईची महत्वाची भुमिका आहे. आजच्या आधुनिक काळात स्त्रियांना उच्च शिक्षण प्राप्त झाल्यामुळे स्त्रिया बालकांना घडविण्यासाठी अधिक प्रयत्न करू शकतात आणि सुज्ञान नागरिक तयार करू शकतात.

संदर्भ :-

- १) सौ. कांडलकर लीना, मानवविकास विद्या प्रकाशन, नागपुर, प्रथमावृत्ती (गुरुपौर्णिमा १६.०७.२०००) पान क्र १,२
- २) डॉ. बोरुडे रा. र. व इतर, वैकासिक मानसशास्त्र प्रकाशन पुणे विद्यार्थी गृह १७८६, सदाशिव पेठ, पुणे ४११०३०, प्रकाशक :- प. भ. कुलकर्णी , प्रथमावृत्ती २७ डिसें. १९९० पान क्र. २,१५८.
- ३) चितळे रोहिणी, मुलांचे प्रश्न आणि मार्गदर्शक, उन्मेश प्रकाशन, २६ पर्वती, पुणे ४११००९, प्रकाशक — मेधा राजहंस प्रथमावृत्ती जुन १९८८ पान क्र. ७, २८, ६४, ८८, ९३
- ४) खेर, निर्मला व इतर 'बालविकास परिचय' अनुवाद — शरदचंद्र गोखले साधना — प्रकाशन, प्रकाशक — प्रभाकर सिध्द प्रथमावृत्ती १५ ऑगस्ट १९६५, पान क्र. १०, २०, ३१, ४८, ७९
- ५) काळे प्रेमला 'बालमानसशास्त्र' प्रकाशन श्री. विद्या प्रकाशन शनिवार पेठ, पुणे ३०, प्रथमावृत्ती ऑगस्ट १९७७ पान. क्र. ३३, ६९
- ६) डॉ. वराडपांडे नलिनी, 'बालविकास' प्रकाशन — पिंपळापुरे अँड कं. पब्लिशर्स, नागपुर, प्रकाशक — मनोहर पिंपळापुरे प्रथमावृत्ती १९८१ म. वि. ग्र. नि. मं. पान क्र. ५२, ७४
- ७) डॉ. सौ. गायकवाड ज्योती, बालविकासशास्त्र, श्री. गणेश प्रकाशन नागपुर १०, प्रथमावृत्ती १९९६, पान क्र. ८, १०, १७४, २१३
- ८) शेषाद्री सत्यनारायण शिक्षणातील नाविण्यता योजना (विकास समर्पित मासिक) फेब्रु. २०२० पान क्र. ५, १५
- ९) भागवत के. पी. 'आईबाप व मुले' प्रकाशक—कृष्णाजी पांडुरंग भागवत ८४६ सदाशिव पेठ पुणे २, पान क्र. १९
- १०) डॉ. पारेख बिपीन के. 'बाळाची काळजी' प्रकाशक डॉ. बिपीन कंकुचंद पारेख प्रथमावृत्ती १९८५ पान क्र. ६६

नक्षलवाद — भारतीय लोकशाही, संसदीय शासन प्रणाली आणि विकास ला मारक एक अभ्यास

प्रा.डॉ. एन.आर. वर्मा

इतिहास विभाग प्रमुख

श्रीमती व.ना.महिला महा., पुसद

भारत दि. १५ ऑगस्ट १९४७ रोजी स्वतंत्र झाला. २६ जानेवारी १९५० रोजी भारतीय राज्यघटना ची भारतात अंमल बजावणी सुरू झाली. आज भारताला स्वतंत्र होऊन ७३ वर्ष झाले. परंतु आजही भारताच्या काही भागातच्या अंतर्गत—अशांततासमस्या सुरू आहेत. त्या अंतर्गत समस्या कधी सोडवील्या जातील हा खरा प्रश्न आहे. वास्तविक पाहता राज्यघटने नुसार व भारताचा लोकशाही तत्वानुसार भारताचा राज्यकारभार चालत आहे. भारतीय नागरीकांना राज्यघटनेत कलम ५ ते ११ आणि १४ ते १८ मध्ये नागरीकत्वाचे अधिकार दिले आहेत. स्वतंत्र, समता, बंधूता, समानता ही सर्व तत्वे असून सुद्धा एकसमानता, एकोपा, सहकार्य आहे का? हा प्रश्न अनेक भारतीयांच्या मनात पडलेला प्रश्न आहे. कारण या ७३ वर्षांच्या काळात चूकले कोण? हा खरा प्रश्न आहे. शोषण, पिळवणूक, अन्याय कोणावर झाला हे आजही भारतीय समाजाला पूर्णपणे माहित नाही. जातीय, वर्णीय, भाषीक, धार्मिक, वांशिक, शोषित, विषमता च्या आधारे आज भारतात "नक्षलवाद" फोफावत आहे. नक्षलवादी चळवळ आपल्या हक्क, अधिकार प्राप्तीसाठी संघर्षकरीत आहे. याचे स्वरूप सर्व भारतीयांना आज माहित आहे. त्यामध्येच अर्बन नक्षलवाद हा शब्द सुद्धा जोडला जात आहे. पण का? कशासाठी? हे कोणालाच खरे स्वरूपमाहित नाही.

इ.स. १९८० नंतर भारतात सर्वप्रथम आसाम राज्यात नक्षलवाद उदयास आला असा प्रचार झाला. आसामच्या मूळ निवासी, भूमिपूत्रांनी घुसखोर लोकांना भारतातून हद्द पार करण्यासाठी संघर्ष केलेला आपण पाहत आहोत. त्यामधून "बोडो आंदोलन" सुरू झाले. स्वतंत्र बोडोलॅंड असावे ही त्यांची मूळ मागणी होती. त्या प्रमाणे पंजाब राज्यात "खालीस्थान" निर्मितीचा आग्रह सुरू झाला. या मागणीला १९८४ मध्ये पूर्ण विराम मिळाला. त्यानंतर कधी—कधी "खालीस्थान" हा शब्द ऐकण्यास मिळत आहे. त्यानंतर नागालॅंड, मणिपूर, त्रिपूरा राज्यात फूटीरवादी गट चा प्रभाव वाढू लागला. त्यांनी ईशान्य भारत संघर्षमय करून ठेवलेला आहे. आजही महाराष्ट्र, छत्तीसगड, आंध्रप्रदेशात नक्षलवादी कार्यवाही चालू आहे. नक्षलवाद चळवळी मूळे अराजकता, अशांतता, अस्थिरता असून भारताचे लचके तोडण्याचे कार्य जे फूटीरवादी आज करत आहे त्याला एक प्रकारे समर्थन, बळ मिळतांना आज दिसत आहे. बंदूकचे उत्तर बंदूक नसून चर्चा, पाठपूरावा, विकास, सामाजिक व राष्ट्रीय प्रवाहत येणे हा आहे. सर्वांना समानता नुसार न्याय मिळणे आज गरजेचे वाटते. कारण अन्याय, विषमता, शोषण, अस्मिता यामधूनच नक्षलवाद समस्या उभी राहते हे विसरता येत नाही. प्रत्येक सरकारने याकडे लक्ष देणे काळाची गरज आहे. सरकारने प्रत्येकांना संधी द्यावी. कारण, आजच्या काळात नक्षलवाद का वाढला आहे हे पाहणे आवश्यक ठरते.

१) उत्पादनाची साधने व वितरण व्यवस्था —

उत्पादित साधनावर वितरण व्यवस्थेवर सरकार, समाज चे नियंत्रण असावे. न्याय पद्धतीनुसार वर्ग, वर्ण, जात, भाषा, प्रांत याला महत्व न देता समानता, बंधूभाव नुसार सर्वांना साधने पूरवली पाहिजे. सर्व स्तरावर व्यवस्थेनुसार वितरण पद्धत असावी. पण हे सर्व होत नाही. मागचे मागचे राहतात. त्यांची पिळवणूक होते. त्यांना मूळ प्रवाहात आनलेच जात नाही. दुरावा वाढतो त्यामधून नक्षलवाद वाढतो.

२) भांडवलदार, श्रीमंत वर्गाचे स्वरूप —

आज भारतात प्रचंड लोकसंख्या आहे. त्यानुसार सरकारचे, भांडवलदारांचे, श्रीमंत वर्गाचे धोरण सर्वांना समावून घेणे हे असावे. प्रत्येकाच्या परिस्थितीचा, प्रवाहाचा विचार करून सर्वांना एकत्र घेऊन चालणे आवश्यक आहे. प्रत्येक ठिकाणी पात्रता, गुणवत्ता भिन्न—भिन्न असते. हे सर्व प्रथम लक्षात घ्यावे. परंतु प्रत्यक्ष अंमलबजावणी होत नाही. अन्याय, अत्याचार, शोषण वाढत आहे. त्यामधून विरोधाभास, दृष्टप्रचार या कारणास्तव नक्षलवाद वाढत आहे. संपत्तीचे समान वाटप व्हावे, न्याय

सर्वाना मिळावा पण हे काहीच होत नाही. गरिब दिवसेन दिवस गरिबच आहे. ७३ वर्षात अन्न, वस्त्र, निवारा, विज, पाणी, रस्ते, शिक्षण, आरोग्य च्या सुविधा मिळाल्याच नाही. गरिबाची गरिबी हटली नाही.

३)सरकारचे धोरण —

भारत सरकार, अनेक राज्य सरकारे यांनी मुख्य प्रवाहत लोक यावीत, न्याय मिळावा, समान वाटप व्हावे, शिक्षण, विज, पाणी, रस्ते, आरोग्य धोरण ठरवितांना प्रत्येक प्रांतानुसार, विभागानुसार कार्य करावे. गरिबी, बेरोजगारी, मागासभाग, विषमता का? याचा शोध घेऊनच कार्यक्रम राबवावे. परंतु तसे होत नाही. भेदभाव वाढत आहेत. जात, धर्म ची व्याप्ती वाढली आहे. याला उत्तर म्हणजे नक्षलवाद वाढत आहे. म्हणूनच डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर यांनी स्पष्ट म्हटले होते की, "आर्थिक लोकशाही" निर्माण केल्याशिवाय "संसदीय लोकशाही" यशस्वी होऊ शकणार नाही. भारतीय जाती व्यवस्था संसदीय लोकशाहीला अडथळा आहे. तो दूर करणे आवश्यक आहे.

पण आजच्या काळात भारतीय लोकशाही खरी लोकशाहीचे स्वरूप आहे का? असे प्रश्न अनेकांना पडत आहे. बहुमता व्दारे सरकार सत्तारूढ झाले म्हणजे लोकशाही नव्हे. लोकशाहीत सर्वाना समान हक्क अधिकार असतात. जात, धर्म, वर्ग, प्रांत, भाषा, संस्कृती ला महत्व नसते. पक्षात लोकशाही आहे का? आणि भारतीय लोकांना लोकशाही चे धडे दिले जातात. यातून नक्षलवाद निर्माण होणार नाही का? नक्षलवाद ला आळा घालण्यासाठी सरकारे, त्याचे स्वरूप, धोरणे, कार्यक्रम समसमान पाहिजे तरच नक्षलवाद समाप्त होईल असे वाटते.

नक्षलवाद रोखण्याचे विधायक मार्ग —

- १) ग्राम राज्य, ग्रामसभा, जनसभा व्दारे लोक प्रशासन निर्माण करणे. ग्रामच्या समस्या ग्राम मध्येच समाप्त करणे, समान तत्वाचा अंगीकार करून कार्यक्रम राबवीणे. सर्वाना सहभागी करावे.
- २) शोषित, प्रवाहत नसलेली, अडाणी, निरक्षर लोकांसाठी विशेष परिस्थिती नुसार नियम असावे. नियमांचा काटेकोरपणा नसावा कारण काही भागात ७३ वर्षात भारतीय जनतेला पाणी, विज, रस्ते, अरोग्य, शिक्षण मिळाले नाही. आता तरी नियमाला अनुसरून हेच असावे हे धोरण नसावे. लवचीकता ठेवावी, समाज, लोकांना कृतिशिल प्राधान्य द्यावे.
- ३) अन्न, वस्त्र निवारा, श्रम, रोजगार, दळणवळण, शिक्षण, आरोग्य हे सर्व घटक जनतेपर्यंत गेले पाहिजे. कागदावर बजेट नसावे. शेतकऱ्यांचे प्रश्न शेताच्या धू-यावरून सोडवीणे आवश्यक आहे. प्रत्यक्ष पाहणी करून निर्णय घेतले जावे. ऐकून, दुरून निर्णय होऊ नये.
- ४) प्रशासन गतिमान असावे. शब्दाचा किस पाडू नये, नियमांना दुसरे सोपे नियम ठेवावे. सहभागातून चर्चा व्दारे मत अजमावून कार्य केले जावे. सर्वाना समान संधी द्यावी. कायदयानुसार सर्वांचे ऐकून घ्यावे. प्रत्येकाला वाटावे की मला सूद्धा मान आहे.
- ५) जबाबदारीचे तत्व सर्वाना असावे. ग्राम ते सचीवालय सर्वाना जबाबदार धरले जावे. कल्याणकारी योजनांची योग्य रितीने अंमलजावणी जबाबदारी तत्वानुसार झाली पाहिजे. गिळंकृत करणे ही भाषा नसावी. लाभ धारक गरिब असो की निरक्षर त्याला माहिती देऊन समजावून सांगून लाभ द्यावा. भ्रष्टाचाराला आळा बसला पाहिजे. प्रत्येक घटक आपलाच आहे या कार्यक्रमानुसार समानतत्व वाटप व्हावे.

आज २१ व्या शतकात भारतात अनेक राज्यात नक्षलवाद समस्या आहे. त्यामूळे अनेक राज्य अशांत, अस्थिर आहेत. १३५ कोटी लोकसंख्या असलेला लोकशाही वादी देश आज अनेक समस्यांनी घेरलेला आहे. भारताचे विकासाचे स्वप्न कधी पूर्ण होणार हा खरा प्रश्न आहे.

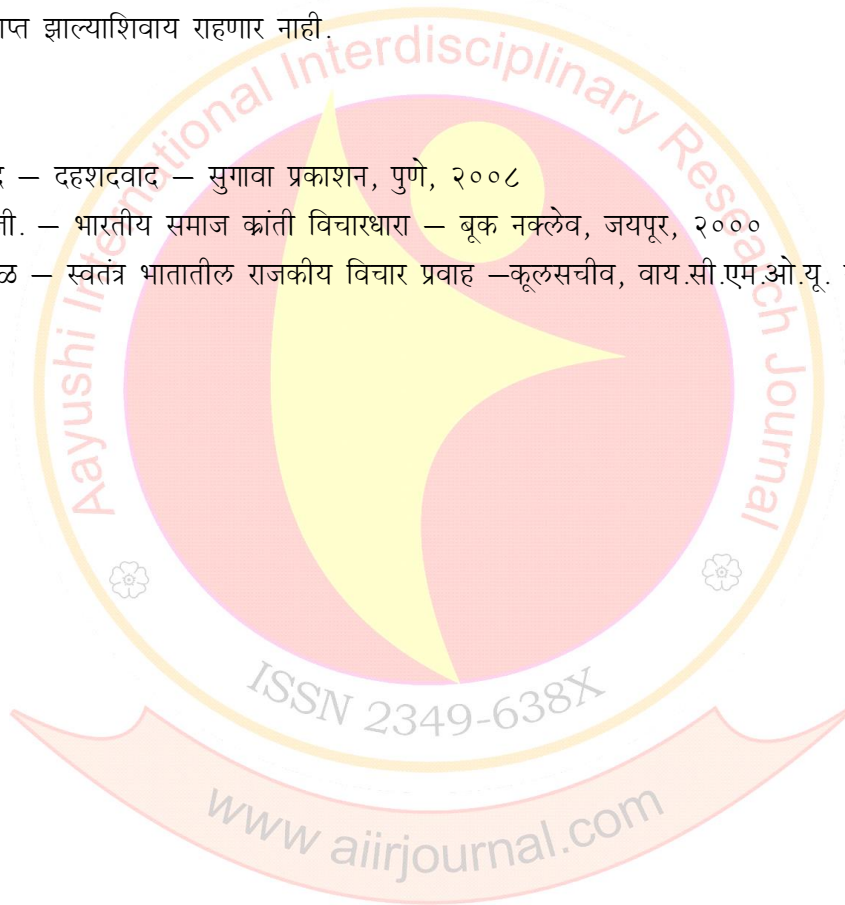
विकास करण्यासाठी शांतता, स्थैर्य असणे काळाची गरज आहे. लोकशाही टिकवीणे सर्वांचे कर्तव्य आहे. भारताच्या अंतर्गत सुरक्षेला नक्षलवादने ज्वलंत आव्हान निर्माण केले आहे. कोणत्याही राष्ट्राच्या सुरक्षेचे मापदंड केवळ सीमे वरील सुरक्षिततेने मोजले जात नाही. त्या राष्ट्राची अंतर्गत सुरक्षितता फार महत्वाची ठरते. राष्ट्र जर अंतर्गत स्वरूपात मजबूत नसेल तर मूलभूत संरचना कमजोर पडत असते. त्यातून राष्ट्र विकासाच्या मार्गातून प्रक्येतून मागे पडत जातो.

इतिहास ज्वलंत साक्षी आहे की, समस्या प्रत्येक राष्ट्रात आहे. म्हणून भारतात लोकशाही मार्गानेच त्या समस्यांचे निराकरण झाले पाहिजे. तरच लोकशाही टिकेल. पूर्ण व्यवस्था वाईट आहे, अकार्यक्षम आहे असे म्हणता येणारच नाही. पण काही शक्ती, राष्ट्रविरोधी कार्य करणारी तत्वे, भारताचे अहित पाहणारे अदृश्य घटक, निरक्षर, दारिद्री जिवन जगणारे लोक यांना भडकावून भारताच्या संयमी, सहनशील मूल्यतत्वावर घाव घालून वाईट करत आहे. वाईट भासून अंतर्गत सुरक्षितता धोक्यात आनत आहेत. त्यातून देश, समाज पोखरला जात आहे. विकासाला बाधा, मर्यादा येत आहेत. हेच खरे स्वरूप आज दिसत आहे. असे घडू नये यासाठी सर्वांनी एकत्र येवून खंबीरपणे नक्षलवाद हा शब्द, ती चळवळ समाप्त कशी होईल हे कृतीशील पाहणे आवश्यक आहे. कृतीशील योगदानातून हे कार्य घडू शकते याबद्दल शंका नाही.

आज भारतीय लोकशाही जीवंत ठेवणे प्रत्येक भारतीय जनतेचे कृतीशील कर्तव्य व जबाबदारी आहे. विकासाला 'मारक तत्व' शोधून नष्ट करणे, मारक तत्वांना उघडकीस आणून त्यांना मार्गदर्शनाद्वारे, वैचारीक बदला द्वारे भारताच्या मूळ प्रवाहात आणणे आणि सर्वांना समान संधी आहे हे त्यांना पटवून देणे हे आज सर्वांचे कर्तव्य आहे. हे ज्या दिवसी घडेल त्या दिवशी नक्षलवाद समाप्त झाल्याशिवाय राहणार नाही.

संदर्भ ग्रंथ सूची –

- १) किर्ती मिलींद – दहशदवाद – सुगावा प्रकाशन, पुणे, २००८
- २) पवार एन. जी. – भारतीय समाज क्रांती विचारधारा – बूक नक्लेव, जयपूर, २०००
- ३) संपादक मंडळ – स्वतंत्र भारतातील राजकीय विचार प्रवाह –कूलसचीव, वाय.सी.एम.ओ.यू. नाशिक, २००२

ताणाचा महिलांच्या आरोग्यावर होणारा परिणाम

डॉ.विद्या भैसाहे

सहाय्यक प्राध्यापक

अनिकेत समाजकार्य महाविद्यालय, वर्धा.

प्रस्तावना:

आजच्या धकाधकीच्या काळातताण किंवा तणाव ही समाजातील व्यक्तींना सतत भेडसावणारी एक प्रमुख समस्या बनली आहे.आधुनिक जीवनप्रणालीमुळे तणाव निर्माण होतो असे म्हटले जाते.लहान थोर,पुरुष,महिला या सर्वांनाच कमी जास्त प्रमाणात हा ताण असतोच. आपल्याला आलेला ताण आपल्या शारीरिक व मानसीक आरोग्यावर परिणाम करतोच. तसेच हा येणारा ताण व्यक्तीला संश्रगतीने मृत्यूकडे नेणारी अशी एक व्याधीच आहे. व्यक्तीमध्ये ताण हा कोणत्याही क्षुल्लक किंवा मोठ्या प्रसंगामुळे निर्माण होवू शकतो. ताण ही व्यक्तीच्या जीवनातील गतीशील अवस्था असून जी समायोजनाच्या गरजा पूर्ण न झाल्यास उदभवते. त्यामुळे प्रत्येक जीवनामान व्यक्ती सातत्याने कमी अधिक प्रमाणात तणावग्रस्त असतो. आपल्या अपेक्षा आणि वास्तवता यांच्यामध्ये जुळवणी न झाल्यास ताणाची निर्मिती होते.तणावपूर्ण प्रसंग झाल्यावर व्यक्तीच्या वागणूकीत बदल होतात. काही व्यक्ती तणावातून बाहेरच येत नाही. सतत तोच विचार करतात. तीव्र मानसीक ताण निर्माण झाला असता व्यक्तीची कार्यशक्ती आणि कौशल्य कमी होते.व ताणाचा आरोग्यावर परिणाम होतो.

ताण किंवा तणाव:

झिंबार्डोच्या मते, 'शारीरिक समतोल बिघडविणा—या आणि समायोजन होण्यासाठीची क्षमता वाढविणा—या उद्दीपक घटकांना जीवाकडून विशिष्ट किंवा अविशिष्ट पद्धतीने त्या प्रतिक्रिया दिल्या जातात त्यास ताण असे म्हणतात'.

लॅझर्स आणि फोकमनच्या मते, 'ज्यांच्यामुळे शारीरिक व मानसीक कार्यक्षमतेत विघटन घडून येते, किंवा घडून येण्याचा धोका संभवतो, अशा घटनांद्वारा उदभवणारी प्रक्रिया म्हणजेच ताण होय'.

तणाव म्हणजे कोणताही प्रसंग अथवा प्रासंगिक बदलाला आपण दिलेला नकारात्मक, शारीरिक व भावनीक प्रतीसाद होय.

एखाद्या परिस्थितीतील मागण्या व उपलब्ध साधनसामुग्री यामध्ये असमतोल निर्माण झाल्याने शरीराची जी अवस्था होते तिला तणाव असे म्हणतात.

ताणापासून निर्माण होणारी लक्षणे:

ताणाची लक्षणे पुढीलप्रमाणे आहेत.

१. भावनीक अडथळे जसे राग येणे, नैराश्य आणि भिती वाटणे.
२. पोटाचे विकार ज्यात आम्ल वाढणे, बुद्धकाष्ठता होणे, अपचन, छातीमध्ये जळजळ होणे, वायुचे विकार होणे. + स्नायुच्या समस्या जसे पाठदुखी, डोकेदुखी आणि जबड्यातील वेदना होणे, स्नायुतील ताणामुळे स्नायु किंवा अस्थिबंधातील समस्या.
३. उत्तेजीत होण्याची लक्षणे ज्यात चक्कर येणे, खुप घाम येणे, हातापायाचे गारठणे.
४. श्वसनातील समस्या रक्तदाब वाढणे, डोकेदुखी आणि हातापायाला घाम येणे.
५. थकव्याची भावना, सुस्त वाटणे, उच्च रक्तदाब, छातीचे दुखणे, मायग्रेन आणि हृदयाच्या समस्या, हृदयाचे आजार, हृदयरोगांचे झटके.
६. झोप लागण्यास कठीण जाणे, लवकर झोपेतून जाणे होणे.
७. अपयशाची भिती वाढणे, स्मरण प्रक्रिया कमी होणे, निर्णयक्षमता खालावणे.

ताणाचे परिणाम:

ताणाचे मुख्य परिणाम खालीलप्रमाणे आहेत.

- १.ताण व शारीरिक आजार यातहृदयविकार,अतितान,कर्करोग,ताण व सुरक्षात्मक प्रतिकार यंत्रणा.
- २.ताण आणि कार्यनिष्पादन.
- ३.ताणामुळे खचून जाणे.
- ४.ताणाच्या प्रतिकारात दिसून येणारी वैयक्तीक भिन्नता.
- ५.ताणाव हा निद्रानाशाला कारणेभूत ठरतो. लक्ष लागत नाही व कार्यक्षमता कमी होवून त्याचा आरोग्यावर परिणाम होतो.
- ६.ताणामुळे चिंतेचे प्रमाण वाढते. त्याचा मेंदूवर अतिरिक्त ताण येवून मनाचा थकवा वाढू लागतो.
- ७.ताणामुळे पित्त, उच्चरक्तदाब,मधुमेह व डोकेदुखी निर्माण होते. शारीरिक व्याधी निर्माण होतात.
- ८.ताण उदभवला असता घडणा-या प्रतिक्रिया यात शारीरिक प्रतिक्रिया,मानसीक प्रतिक्रिया,बोधात्मक प्रतिक्रिया, भावनात्मक प्रतिक्रिया, व वर्तनात्मक प्रतिक्रिया.

ताण हा व्यक्तीपरत्वे बदलतो. शारीरिक ताण, मानसीक ताण, व्यावसायीक ताण, बौद्धिक ताण, पदानुसार ताण,व्यक्तीमत्वाशी संबंधीत ताण हे विविध भूमिकामधून निर्माण होतात.ताणाची समस्या ही समाजातील सर्वच वर्गातील व्यक्तींना भेडसावणारी आहे. नोकरी करणा-या महिलांना कौटूंबिक,आर्थिक सामाजीक जबाबदारी पार पाडून घराबाहेर नोकरीसाठी जावे लागते. तिच्यासाठी ही तारेवरची कसरतच असते.त्यामुळे तिला विविध प्रकारच्या ताणास बळी पडावे लागते. त्याचा तिच्या शारीरिक व मानसीक आरोग्यावर परिणाम होतो.हे जाणून घेण्याच्या दृष्टिने अध्ययनकरण्यात आले.

अध्ययनाचे उद्देश:

- १.ताणाविषयी नोकरी करणा-या महिलांचे मत घेणे.
- २.नोकरी करणा-या महिलांवर ताण निर्माण होण्याची कारणे जाणून घेणे.
- ३.ताणाचा नोकरी करणा-या महिलांच्या आरोग्यावर होणारा परिणामाविषयीची माहिती घेणे.

गृहितकृत्य:

- १.नोकरी करणा-या महिलांना ताणामुळे विविध समस्या निर्माण होतात.
- २.ताणामुळे नोकरी करणा-या महिलांच्या शारीरिक व मानसीक आरोग्यावर परिणाम होत आहे.

प्रस्तूत अध्ययनात वर्धा शहरातील नोकरी करणा-या महिलांचे तणावाबाबत मत घेण्यात आले.ताणामुळे नोकरी करणा-या महिलांना निर्माण होणा-या समस्या,त्याची कारणे,व निर्माण होणारे आरोग्यविषयक परिणामहे जाणून घेण्यासाठी,नमुना निवड,तथ्य संकलन, त्याचे विश्लेषण व त्याआधारावर निष्कर्ष इत्यादि मुद्याचा समावेश करण्यात आला.

अध्ययन क्षेत्र:प्रस्तूत अध्ययनाचे क्षेत्र वर्धा शहर आहे.

अध्ययन विश्व: प्रस्तूत अध्ययनाचे विश्व हे वर्धा शहरातील नोकरी करणा-या महिला आहेत.

नमुना निवड: प्रस्तूत अध्ययनासाठी वर्धा शहरातील नोकरी करणा-या ५० महिलांची गैरसंभाव्यता नमुना पद्धतीतील सोयास्कर नमुना पद्धतीने निवड करण्यात आली.

तथ्य संकलन: प्रस्तूत अध्ययनासाठी वर्धा शहरातील नोकरी करणा-या महिलांकडून माहिती संकलीत करण्यासाठी मुलाखत,प्रश्नावली व प्रत्यक्ष निरीक्षणाचा उपयोग करण्यात आला तसेच पुस्तके, मासीके अहवाल व विविध लेखातून माहिती घेण्यात आली.

तथ्य विश्लेषण : प्राप्त माहितीचे सांख्यिकीय स्वरूपात विश्लेषण करून त्यावरून निष्कर्ष काढण्यात आले आहेत.

सारणी क्रमांक ०१
वयोगट दर्शविणारी सारणी

कुटूंबाच्या वाढत्या गरजा लक्षात घेवून महिला आज विविध क्षेत्रात नोकरी करीत आहेत.या नोकरी करणा-या महिला कोणत्या वयोगटातील आहेत ते खालील सारणीत दर्शविले आहे.

अ.क्र.	विवरण	वारंवारिता	टक्केवारी
०१	२० ते ३० वर्ष	०७	१४ टक्के
०२	३१ ते ४० वर्ष	२४	४८ टक्के
०३	४१ ते ५० वर्ष	१५	३० टक्के
०४	५१ वर्षाच्या वर	०४	०८ टक्के
	एकूण	५०	१०० टक्के

वरील सारणीवरून असे दिसून येते की, दर्शविले आहे. नोकरी करणा-या महिला २० ते ३० वर्ष वयोगटातील ०७(१४)टक्के आहेत. ३१ ते ४० वर्ष वयोगटातील २४(४८)टक्के आहेत. ४१ ते ५० वर्षवर्ष वयोगटातील १५(३०)टक्के आहेत.व ५१ वर्षाच्या वर ०४(०८)टक्के आहेत.

यावरून असा निष्कर्ष निघतो की, जास्तीत जास्त नोकरी करणा-या महिला या ३१ ते ४० वर्ष वयोगटातील आहेत.

सारणी क्रमांक ०२
ताणाची कारणे दर्शविणारी सारणी

नोकरी करणा-या महिलांना घरातील कौटुंबिक जबाबदारी सांभळून नोकरीसाठी घराबाहेर जावे लागते. घर आणि नोकरी ही तिच्यासाठी तारेवरची कसरतच असते. तिला ताण निर्माण होतो.त्याची कारणे ही खालील सारणीतून दिसून येतात.

अ.क्र.	विवरण	वारंवारिता	टक्केवारी
०१	आर्थिक स्थिती	०८	१६ टक्के
०२	घरातील वातावरण	१२	२४ टक्के
०३	कामाच्या ठिकाणचे वातावरण	१२	२४ टक्के
०४	कामाचा वाढता व्याप	११	२२ टक्के
०५	प्रकृती अस्वास्थ्य	०७	१४ टक्के
	एकूण	५०	१०० टक्के

वरील सारणीवरून असे दिसून येते की, नोकरी करणा-या महिलांच्या मते, ताणाची कारणे आर्थिक स्थिती ०८(१६)टक्के आहेत.घरातील वातावरण १२(२४)टक्के आहे.कामाच्या ठिकाणचे वातावरण १२(२४)टक्के आहे.कामाचा वाढता व्याप ११(२२)टक्के आहे.व प्रकृती अस्वास्थ्य ०७(१४)टक्के आहे.

यावरून असा निष्कर्ष निघतो की, जास्तीत जास्त नोकरी करणा-या महिलांच्या मते, ताणाची कारणे घरातील वातावरण,कामाच्या ठिकाणचे वातावरण व कामाचा वाढता व्याप हे आहे.

सारणी क्रमांक ०३

ताणाचे परिणाम दर्शविणारी सारणी

नोकरी करणा—या महिलांना भिन्नभिन्न परिस्थितीला सामोरे जावे लागते. कार्य करीत असतांना अनेक अडचणी व ताण निर्माण होत असतो.त्यामुळे ताणाचे त्यांच्या आरोग्यावर विविध परिणाम होतात.आरोग्यावर परिणाम दर्शक सारणी खालील प्रमाणे आहे.

अ.क्र.	विवरण	वारंवारता	टक्केवारी
०१	शारीरिक आजार	१५	३० टक्के
०२	मानसीक आजार	१३	२६ टक्के
०३	भावनीक परिणाम	०६	१२ टक्के
०४	प्रजनन संस्थेवर परिणाम	०४	०८ टक्के
०५	कार्यक्षमता कमी होणे	१२	२४ टक्के
	एकूण	५०	१०० टक्के

प्रस्तूत सारणीवरून असे दिसून येते की, नोकरी करणा—या महिलांच्या मते ताणाचे परिणाम शारीरिक आजार १५(३०)टक्के आहे.मानसीक आजार १३(२६)टक्के आहे.भावनीक परिणाम ०६(१२)टक्के आहे.प्रजनन संस्थेवर परिणाम ०४(०८)टक्के आहे. तरकार्यक्षमता कमी होणे १२(२४)टक्के आहे.

यावरून असा निष्कर्ष निघतो की, जास्तीत जास्त नोकरी करणा—या महिलांच्या मते,शारीरिक आजार,मानसीक आजार,वकार्यक्षमता कमी होणे असे आरोग्यविषयीचे परिणाम दिसून येतात.

निष्कर्ष:

- १.जास्तीत जास्त नोकरी करणा—या महिला या ३१ ते ४० वर्ष वयोगटातील आहेत.
- २.घर आणि नोकरी अशी दुहेरी भुमिका नोकरी करणारी महिला बजावित असल्यामुळे त्या महिला सतत कोणत्यातरी ताणात असतात.
- ३.नोकरी करणा—या महिला ह्या कोणत्याही क्षेत्रातील असल्यातरी त्यांच्यावर ताणाचा परिणाम होत असतो.
- ४.नोकरी करणा—या महिलांना त्यांच्यावर ताण येण्याचे कारण घरातील स्थिती,कामावरील वातावरण,कामाचा व्याप असल्यामुळे आरोग्यावर त्याचा परिणाम होतो.
- ५.नोकरी करणा—या महिलांमध्ये ताणामुळे शारीरिक आजार,मानसीक आजार व त्यांच्या कार्यक्षमतेवर परिणाम होतो.
- ६.नोकरी करणा—या महिलांना ताणामुळे विविध अडचणी,समस्या,व संकट येतात.मनस्वास्थ्य बिघडते.

ताण कमी करण्याचे उपाय:

१. मेडिटेशन (ध्यान):ताण कमीत कमी निर्माण व्हावा यासाठीमेडिटेशन (ध्यान) ची मदत होते.
२. योगाभ्यास: योगासने खास श्वसनक्रिया करून मेंदूला भरपूर प्रमाणात प्राणवायू मिळून डोके शांत होते. ही शांतता हा ताण नष्ट करण्यास त्वरीत मदत करते. आपल्यातील उर्जेचे यपांतर चांगल्या विचारात होते. ताण घलविसाठी कपालभारती,उज्जेयी,प्रणायाम ह्या श्वसनक्रिया उच्च मानल्या आहेत.
३. सात्विक आहार: शरीराला पोषक,सकस,हलके व सात्विक आहाराची गरज असते. जड आहार घेवू नये.व्यायाम करावा व आवश्यक झोप घ्यावी.त्यामुळे ताण कमी करण्यास मदत होते.
४. दूर चालायला जाणे: बाहेरच्या वातावरणात अलिप्त ठिकाणी विहार केल्याने आपल्या डोक्यातील विचार व विचाराची गती कमी होत जाते.त्यामुळे ताणाचा भार कमी होते.

५. विपाशयना: ही एक रोगमुक्ती व तणावमुक्ती करणारी उपचार पध्दती आहे.शारीरिक व मानसीक आजारावर ही पध्दती प्रभावीपणे कार्य करते.ताण –तणाव,चिंता कमी होतेव शारीरिक व्याधीवर नियंत्रणठेवता येते.
६. पर्याप्तझोप घेणे व चिंता मुक्त राहणे त्यामुळे ताणावर मात करता येते.

संदर्भ:

१. अलोनी व बोधनकर –सामाजिक संशोधन पध्दती ,साईनाथ प्रकाशन ,नागपूर
२. बर्वे बा.एन.,ताण आणि आरोग्यविषयक मानसशास्त्र,विद्या प्रकाशन,नागपूर,२०१०.
३. पंडित,कुळकर्णी व गोरे.,सामान्य मानसशास्त्र,पिंपळपुरे अँड कं.पब्लिशर्स,नागपूर,२००४.
४. स्फूर्ती कतरणी.,मानसशास्त्र विचारविषय आणि उपयोजन, साईनाथ प्रकाशन,नागपूर,२०००.
५. सुरेश मेश्राम.,प्रत्याक्षिक सामाजिक संशोधन, यश प्रकाशन,नागपूर,२००८.

मराठी साहित्य आणि आंबेडकरी सहित्य सामाजिक, सांस्कृतिक चळवळ

प्रा. विक्रान्त कृष्णराव मेश्राम,

श्रीमती वत्सलाबाई नाईक महिला महाविद्यालय,
पुसद जि. यवतमाळ (महाराष्ट्र)

प्रस्तावना : सामाजिक — सांस्कृतिक — राजकीय संदर्भात विचार मांडत असतांना या संदर्भात काही विचारवंतांचे मत देखील मांडणार आहे.

सामाजिक आणि सांस्कृतिक क्रांतीशिवाय राजकीय क्रांती अशक्य आहे. हया विषयाला हात घालण्यापूर्वी हया विषयाची किंवा हया संदर्भात चिंतन करण्याची आवश्यकता आज का भासत आहे. याचाही विचार आजच्या प्रसंगी होणे आवश्यक आहे. राजकीय क्रांती करण्यास आपण असमर्थ ठरलो हे सांगण्याची आवश्यकता नाही किंवा हे सांगण्यासाठी कोणत्याही पुराव्याची गरज नाही.

चेहऱ्यावरून चारित्र्याची, कपड्यावरून प्रतिष्ठेची, शितावरून भाताची, लाथ मारून पाणी काढण्याचे सर्वच संदर्भ हळूहळू काळाबरोबर कालबाह्य झाले आहे. हे ज्या पद्धतीने कालबाह्य झाले त्याच पद्धतीने आंबेडकरी राजकीय क्रांती कालबाह्य होणार की काय याची भीती आज वाआयला लागत आहे.

सामाजिक आणि सांस्कृतिक क्रांतीच्या संदर्भात आपण जेव्हा विचार करतो तेव्हा तथागतानी निर्माण केलेली समतावादी सामाजिक व सांस्कृतिक लोकशाहीचा विचार होणे ही गरजेचे आहे. कारण सामाजिक आणि सांस्कृतिक क्रांतीचे बीज तेव्हाच पेरण्यात आले होते.

वैदिक धर्माने चातुर्वर्ण्य विषयतावादी समाजरचनेची निर्मिती निर्माण केली. स्वतःच्या सामाजिक-सांस्कृतिक — धर्मासाठी माणसा माणसांचे, समाजा, समाजाचे, जाती-पातीचे तुकडे केले होते. शोषित, उपेक्षित वर्गाला सामाजिक-सांस्कृतिक, धार्मिक-शारीरिक व माणसिक गुलाम केले होते. हया सर्व उपेक्षित समुदायाला हया सर्व गुलामितून मुक्त करून नविन सामाजिक-सांस्कृतिक, धर्मविषयक चेहरा बहाल केला. हा झालेला बदल इथल्या सनातनी धर्माभिनायांनी व विषमतावादी समाजस्थाना निर्माण करणाऱ्या वैदिक धर्ममार्तंडांना सहन झाला नाही व तथागतानी निर्माण केलेली सत्तेवर आधारित साऱ्या व्यवस्था उध्वस्त होईल याचे षडयंत्र स्वण्यास सुरवात केली व त्यात त्यांना अधिक प्रमाणात महायुद्धे झालीत. याच दहाकतेत परकीय आक्रमणे झालीत सामाजिक-सांस्कृतिक उर्जास्त्रोत निर्माण करणारे तक्षशिला, नालंदा विद्यापीठ उध्वस्त करण्यात आले. बौद्ध भिक्षूची हत्या करण्यात आली आणि हया सामाजिक-सांस्कृतिक-धर्मविषयक क्रांती करणारे सम्राट अशोकाचे सर्वात शेवटचे वारस बृहद्ध हयाचे वैदिक धर्माभिमानांनी निच पूष्यमित्रसुंगाने त्यांची हत्या केली (इ.स. पूर्व १८६) व तथागतानी निर्माण केलेल्या सामाजिक-सांस्कृतिक क्रांतीचा अंत झाला व विषमतावादी समाजावर विजय झाला. तेव्हापासून तर आजपर्यंत त्यांनी आपली आंदोलने दडपण्याचा सहाय्यपणे प्रयत्न केला.

१२ व्या शतकाच्या उत्तरार्धात व १३ व्या शतकाच्या पूर्वार्धात महाराष्ट्रात संतांची द्वैत-अद्वैतवादी तत्वावर आधारित समाजरचनेची, वर्णव्यवस्थेची, मंत्राची रचना केली व सामाजिक व सांस्कृतिक क्रांती बहूजन समाजासाठी निर्माण करण्या एवेजी त्यांनी विषमतावादी धर्माची, चातुर्वर्ण्यव्यवस्थेची पाळेमुळे अधिक खोलवर रूजवून अध्यात्मिक समाज रचनेची निर्मिती केली. पुन्हा या समाजातल्या माणसाला जोडण्याएवेजी तोडण्याचे काम त्यांनी टाळ-मृदूगाच्या गजरात पूर्णत्वास नेऊन परमेश्वराला केंद्रबिंदू माणून माणसांचे माणसपण नाकारून सामाजिक-सांस्कृतिक धर्मात अध्यात्मिकात व सामाजिक व्यवहारात चातुर्वर्ण्य व्यवस्था काटेकोरपणे पाळले.

याच दहाकता अनेक, धर्म, पंथ, संप्रदाय उदयाला आले. महानुभाव पंथाचे संस्थापक चक्रधरानी चातुर्वर्ण्य व्यवस्था अमान्य केली पण चातुर्वर्ण्य व्यवस्था संपूष्ठात यावी यासाठी काही केले नाही. चोखामेळा हयाला आपण आपला मानतो त्यानेही विदुलाची गुलामगिरी स्वीकारण्या पलीकडे काही केले नाही. या चातुर्वर्ण्य व्यवस्थेला नाकारून क्रांतीबा महात्मा जोतिबा फुले, सावित्रीबाई फुले — छत्रपती शाहू महाराज यांनी पुन्हा नव्याने या देशातील उपेक्षित व दोषितांसाठी सामाजिक-सांस्कृतिक-शैक्षणिक क्रांती घडवून आणली.

डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांनी, महाराचा सत्याग्रह, काळाराम मंदिराचा सत्याग्रह, मनुस्मृती दहन, अमरावती येथील आंबादेवी मंदिराचा सत्याग्रह, संविधान — बोध धर्माची दिशा देऊन एक सामाजिक व सांस्कृतिक क्रांती घडवून आणली, वैदिक संस्कृतीने नाकारलेल्या उपेक्षित वर्गाला या आंदोलनाच्या माध्यमातून एक नवा चेहरा बहाल केला. आपण ही माणस आहोत व आपल्याला ही इतर माणसांन प्रमाणे जगण्याचा अधिकार आहे व तो अधिकार आंदोलन—संघर्ष करून मिळणार असा विचार उपेक्षित वर्गाला बहाल केला. याच दरम्यान सामाजिक क्रांती करून एक नवा चेहरा — विचार तत्वज्ञान त्यांनी या मातीत रुजविला.

राजकीय क्रांतीच्या सदंर्भात स्वतंत्र मजूर पक्षाची स्थापना, शेडुलकास्ट फेडरेशनची स्थापना करण्यापूर्वी या पक्षाचा जाहिरनामा तयार केला. पण या पक्षाची स्थापना त्यांच्या हयातीत नव्हे तर महापरिनिर्वाणानंतर करण्यात आली. हळूहळू आपल्या लहानशा गरजेपोटी आंबेडकरी राजकीय क्रांतीने प्रेरित झालेली माणसे स्वतःला विकण्याच्या पलीकडे काहीच करू शकले नाही व आपल्या बरोबर आंबेडकरी समाजाला विकण्याचे षडयंत्र त्यांनी रचले तेही अशा लोकांचे हाल काय झाले ते आपण जाणतोच आहे.

१९६० च्या दशकात आंबेडकरी प्रेरणेने प्रेरित होऊन दलित साहित्याची निर्मिती झाली. विविध वाङ्मयीन कलाकृतींच्या माध्यमातून अन्याय, अत्याचार, शोषण करणाऱ्या विषमतावादी समाज रचनेला, धर्म रचने व सांस्कृतिक रचनेत नावावर करण्यात येऊन व माणसाला केंद्रबिंदू मानून साहित्याची निर्मिती करण्यात आली. याच आंबेडकरी साहित्यातून सामाजिक सांस्कृतिक क्रांती करण्यात आली. समाजिक आणि सांस्कृतिक क्रांती काही एकएक, क्षणा—क्षणात, निर्माण होत नाही. त्यासाठी हातकेची शतके उलटून जातात तेव्हा सामाजिक व सांस्कृतिक घडून येते मात्र ती आपण कीतपत सांभाळून ठेवतो ते आपल्यावर अवलंबून आहे.

१९७२ ला दलित पॅथर या सामाजिक — सांस्कृतिक — वैचारिक चळवळीचा उदय झाला. कालांतराने ती कोलमडून पडली हा सर्व इतिहास आपल्याला माहित आहे. नव्याने सांगायची आज मला आवश्यकता वाटत नाही. नुकताच कोलंबिया विद्यापीठाने सर्वेक्षण केलेल्या जगातील १०० विद्वानाची त्यांनी यादी तयार केली व त्यात डॉ. आंबेडकरांचे नाव प्रथम क्रमांकावर आहे. त्यांचा पुतळा ओबामा यांच्या हस्ते अनावर करण्यात आला.

संदर्भ ग्रंथ

- १ डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर, शुध्द पुर्वी कोण होते.
- २ डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर, बुध्द आणि त्यांचा धम्म.
- ३ डॉ. आ. अ. साळुंखे, चार्वाक
- ४ उत्तम कांबळे — जागतिकीकरण आणि दलितांचे प्रश्न उर्जा श्रमिक मुखपत्र स्मरणिका, २००७.
- ५ उत्तम कांबळे — आंबेडकरी साहित्य — आंबेडकरी ३ जाने. २००८, साहित्य व संस्कृती संवर्धन मंच, बडनेरा, अमरावती.
- ६ सतेश्वर मोरे — अध्यक्षीय भाषण — तिसरे आंबेडकरी युवा साहित्य संमेलन, वर्धा दि. २ जाने २०११.
- ७ सतेश्वर मोरे — सरसंधान कवितासंग्रह, प्रस्तावना.
- ८ बळी खैरे— अध्यक्षीय भाषण — दुसरे आंबेडकरी युवा साहित्य संमेलन, १ फेब्रुवारी २००९, पुलगाव जिल्हा वर्धा.
- ९ महेंद्र भवरे — चौदावे अ.भा.आंबेडकरी साहित्य संमेलन, यवतमाळ. दि.२३/२४/२५ नोव्हेंबर २०१९.
- १० सतिष चहांदे/के.व्ही. बरासे — दलित कवितेतील नवे प्रवाह, शोधनिबंध पुस्तिका २२ फेब्रु. २०१३.
- ११ सतिष चहांदे/के.व्ही. निलसंग्रह काव्य
- १२ राजा ढाले — साहित्य विषयक अध्यक्षीय भाषण २९ एप्रिल २०१२, नांदेड, ११ जानेवारी २०१३ भंडारा.

मानवी हक्क आणि घरगुती हिंसा

कु.प्रजा बाळकृष्ण पंडित

प्रा.डॉ.दिपक आनंदराव चौरपगार

गुलाम नबी आझाद कला व विज्ञान महाविद्यालय

बारशीटाकळी जि.अकोला

प्रस्तावना :-

मानवी हक्काचा मुद्दा म्हणून घरगुती हिंसाचार याकडे पहिल्या जातो. महिलांवरील हिंसाचार हे पुरुष आणि स्त्रियांमधील ऐतिहासिक दृष्ट्या असमान शक्ती संबंधाचे प्रकटीकरण आहे. त्यामुळे स्त्री- पुरुष भेदभाव वाढला आहे. व स्त्रियांच्या पूर्ण प्रगतीस रोखले गेले आहे.

केवळ हिंसाचारातून नव्हे तर हिंसाचाराच्या धमकीपासून देखील स्वातंत्र्य हि महिलांचे अस्तित्व आणि सबलीकरणाच्या क्षमतेत वाढ होण्याचे पहिले सुचक आहे. दक्षिण आशियातील महिलांवरील हिंसाचार बहुतेक वेळेस जन्मापूर्वीच सुरु होते असा अंदाज आहे कि भारतात ५ कोटी महिला गहाळ आहेत.....

द.भारतातील आशियातील महिलांवरील हिंसाचार बऱ्याचदा जन्माआधीच सुरु होतात, असा अंदाज आहे की भारतात लैंगिक, निवडक गर्भपात, स्त्री भ्रूणहत्या किंवा महिला दुर्लक्ष यामुळे ५० कोटी महिला हरविल्या आहे.

❖ मानवी हक्काचा मुद्दा म्हणून घरगुती हिंसाचार समजण्यास समस्या :-

- हुंडा बळी :- कलम ११३-अ भारतीय पुरावा अधिनियम म्हणते, “जिथे विवाहित स्त्रीने आपल्या विवाहित जिवनाच्या वर्षाच्या आत आत्महत्या केली असेल आणि तिचा पती व नातेवाईक तिच्याशी क्रूरतेने वागले असेल असे न्यायालय गृहीत धरेल व विवाहितेला आत्महतेस प्रवृत्त केले,अश्या हत्येस ‘हुंडा बळी’ असे संबोधले जाईल”.
- व्यापक हिंसा आणि गैर – अभियोगाचा एक नमुना :- घरगुती हिंसाचार सामान्यतः “खाजगी” समजला जातो. ज्यामध्ये सरकारने हस्तक्षेप करू नये. या विरोधात आंतरराष्ट्रीय स्तरावर महिलांवरील भेदभाव रोखण्यासाठी कमिशन व सलग्न स्वयंसेवी संस्थानी विविध अधिवेशने तयार केली. महासभेवर १९६० ते १९७० च्या दशकात Program For Women साठी दबाव आणला. नंतर जसजशी दशकात उलगडत गेले, तसतसे महिलांचे सर्व हक्क, अधिकार कार्यकर्त्यांनी,महिलांनी १९८५ मध्ये केनिया मधील नैरोबी येथील परिषदेतील सहभागींनी महिलांवरील हिंसाचारा बाबत एकमत केले.
- घरगुती हिंसाचार व्यापक व लिंग – विशिष्ट म्हणून उघडकिस आला :- १९८४- National Criminals Department सर्वेक्षणात निदर्शनात आले कि, पुरुषाच्या तुलनेत तीनवेळा महिला कौटुंबिक हिंसाचारास बळी ठरल्या आहे. १९८२- बोगोटा च्या Forensic Institute मध्ये आढळून आले कि,१९१७ महिला पैकी २०% महिलांवर अत्याचार झालेले आहे. तसेच भारतात सर्वात जास्त विवाहित महिलांना मारहाण केल्या जाते. १९८५-८७ मध्ये भारतात हुंडा विवादात व इतर कारणास्तव मारल्या गेलेल्या स्त्रियांची संख्या ४०% च्या वर होती.
- भारतीय परिदृश्य - घरगुती हिंसा व मानवी हक्काचे समान संरक्षण :- जिनेवा येथील मानवाधिकार संस्था जे मजबुत संरक्षणात्मक यंत्रणा असलेल्या उपकरणाची देखरेख करतात.

सरकार व निमसरकार / संस्था एकत्रित येऊन लैंगिक भेदभावावर तीव्र भर दिलेला आहे. Human Rights Watch And Nenshi International या दोन मोठ्या गटांसह International Non – Government मानवी हक्क संघटना अलीकडेच ही प्रवृत्ती प्रतीबिंबित करत राहिल.

❖ महिला कल्याणासाठीचे कायदे :-

- हुंडा प्रतिबंधक कायदा : १९६१'च्या या कायद्यान्वये हुंडा मागणे आणि हुंडा देणे गुन्हे आहेत. हा कायदा अधिक प्रभावी होण्यासाठी भारतीय दंड संहितेमध्ये ३०४ (ख) आणि ४९८ (क) ही नवीन कलमे अंतर्भूत आहेत.
- महिला संरक्षण कायदा : कौटुंबिक छळ (महिला संरक्षण) प्रतिबंधक कायदा स्त्रीला कौटुंबिक, सामाजिक, आर्थिक व शारीरिक संरक्षण देतो. हा कायदा फक्त पुरुषांविरुद्धच लागू होतो. यात अंतरिम आदेश देणे, नुकसान भरपाई देणे, संरक्षण अधिकाऱ्याची नियुक्ती करणे, भागीदारीच्या घरात राहण्याचा अधिकार, कायदेशीर व वैद्यकीय मदत देण्याची तरतूदही आहे. टेलीग्राम चॅनल व्हीजेएस ईस्टडी.
- अश्लीलताविरोधी कायदा : भारतीय दंड संहितेच्या कलम २९२ ते २९४ मध्ये महिलांशी अश्लील वर्तन करणाऱ्यांना शिक्षा देण्याची तरतूद आहे. त्याचप्रमाणे जाहिराती, पुस्तकं, चित्र आदी माध्यमांतून महिलांची विटंबना करणाऱ्या चित्र किंवा लेखनातून 'अश्लीलता सादर करणाऱ्याविरोधी कायदा १९८७'नुसार वॉरंटशिवाय अटक करण्याचा अधिकारही आहे.
- बालविवाह प्रतिबंधक कायदा : बालविवाहाची प्रथा बंद करण्यासाठी 'बालविवाह प्रतिबंधक अधिनियम (शारदा अॅक्ट)' १९८७ मध्ये सुधारणा झाल्या आहेत. लग्नाच्या वेळी मुलीचे वय किमान १८ आणि मुलाचे वय २१ वर्षाहून कमी असल्यास शिक्षेची तरतूद आहे. टेलीग्राम चॅनल व्हीजेएस ईस्टडी. हा कायदा सर्व जातिधर्माच्या लोकांना सारखाच लागू आहे.
- कौटुंबिक न्यायालय कायदा : दाम्पत्य व कौटुंबिक कलहाची प्रकरणे एकाच ठिकाणी सोडवण्यासाठी कौटुंबिक अधिनियम १९८४ लागू करण्यात आला आहे. कुटुंब न्यायालय नसल्यास तिथल्या जिल्हा कोर्टांना कुटुंब न्यायालयाचा दर्जा देण्यात आला आहे.
- छेडछाड करणे गुन्हा : स्त्रीची अब्रू लुटणे, हात धरणे, तिच्या वस्त्रांना हात घालणे अशा प्रकारे विनयभंग करणाऱ्यांना भारतीय दंड संहिता ३५४ खाली शिक्षेची तरतूद आहे. तसेच, छेडछाड केल्याबद्दल भारतीय दंड संहिता कलम ५०९ अंतर्गत पोलिसांत तक्रार दाखल करता येते.
- मुलावर हक्क : एखाद्या स्त्रीचा घटस्फोट झाल्यास तिच्या पाच वर्षांपर्यंतच्या मुलांना ती स्वतःजवळ ठेवू शकते. मात्र पाच वर्षाहून अधिक वयाच्या मुलांच्या बाबतीत कोर्टाचा निर्णयच बांधील असतो.
- समान वेतन कायदा : समान वेतन कायद्यानुसार एकाच कामासाठी स्त्री व पुरुष दोघांना समान वेतन मिळाले पाहिजे. विशिष्ट कार्यक्षेत्रातील नोकऱ्या सोडता अन्य ठिकाणी स्त्रियांना रात्र पाळीला कामाला बोलावता येत नाही.

- लैंगिक गुन्हे : लैंगिक गुन्ह्यासंबंधात भारतीय दंडसंहिता कलम ३७५ व ३७३ अनुसार कडक शिक्षा देण्यात येतात. लैंगिक प्रकरणाची सुनावणी कोर्टाच्या बंद खोलीत होते. टेलीग्राम चॅनल व्हीजेएस ईस्टडी.
- हिंदू उत्तराधिकार : १९५६मध्ये निर्माण झालेल्या हिंदू उत्तराधिकारी कायद्यानुसार महिलांना संपत्तीमध्ये व्यापक अधिकार देण्यात आले असून स्त्रीधनाचा उपभोग घेण्याचा आणि ते धन खर्च करण्याचा अनिर्बंध अधिकार स्त्रीला मिळाला आहे. हिंदू स्त्रीला एकत्र कुटुंबाच्या संपत्तीतसुद्धा वाटणी मागता येते. स्त्री धन मिळावे म्हणून स्त्री कोर्टात खटला दाखल करू शकते. स्त्रीला मुलाप्रमाणेच वडिलोपार्जित संपत्तीमध्येही समान हक्क दिला गेलाय.
- हिंदू विवाह कायदा : भारतीय दंड संहिता कलम १२५ अनुसार स्त्रीला पोटगीची मागणी करण्याचा हक्क आहे. हिंदू विवाह कायदा १९५५ कलम २५ नुसार अर्ज दाखल केल्यानंतर कोर्ट पोटगीची रक्कम देण्याचे आदेश देते. पती-पत्नीच्या वादामध्ये निकाल लागेपर्यंतच्या मधल्या काळातसुद्धा पत्नीच्या उदरनिर्वाहासाठी अंतरिम पोटगी रक्कम देण्याची तरतूद कायद्यात आहे.
- प्रसूती सुविधा कायदा : नोकरीपेशातील स्त्रियांसाठी बाळंतपणाची आणि नवजात बाळाची देखभाल करण्यासाठी रजेची तरतूद असून त्या काळात स्त्रीला विशिष्ट दिवसाची भर पगारी रजा मिळते. मात्र कायद्यानुसार ती रजा व इतर फायदे फक्त दोन बाळंतपणासाठी असतात. गर्भपात झाल्यावरही स्त्रीला भर पगारी रजा मिळण्याची तरतूद कायद्यात आहे.
- विशेष विवाह अधिनियम : विशेष विवाह अधिनियम १९५४च्या तरतुदीनुसार मानसिकदृष्ट्या सक्षम आणि १८ वर्षे पूर्ण झालेली स्त्री प्रेमविवाह किंवा आंतरजातीय विवाह स्वतःच्या इच्छेनुसार करू शकते. या विवाहाची नोंदणी करणे आवश्यक असून पुरुषाचे वय २१ वर्षांपेक्षा अधिक असावे.
- गर्भलिंग चाचणी : स्त्री भ्रूण हत्या रोखणे व गर्भाचे लिंग जाणून घेण्याच्या तंत्राचा दुरुपयोग करणे यावर अंकुश ठेवण्यासाठी प्रसूतीपूर्व निदान आणि तंत्रज्ञान विनिमय व दुरुपयोग निवारण अधिनियम १९९४ आहे.

अश्याप्रकारे निरनिराळ्या कायद्यांतर्गत स्त्रियांना मिळणारे हक्क किंवा संरक्षण आणखी प्रभावीपणे लागू होण्यासाठी हा “नवीन कौटुंबिक हिंसाचारापासून स्त्रियांचे संरक्षण कायदा २००५” निर्माण झाला. हा कायदा २६/१०/२००६ पासून लागू झाला.

❖ निष्कर्ष :-

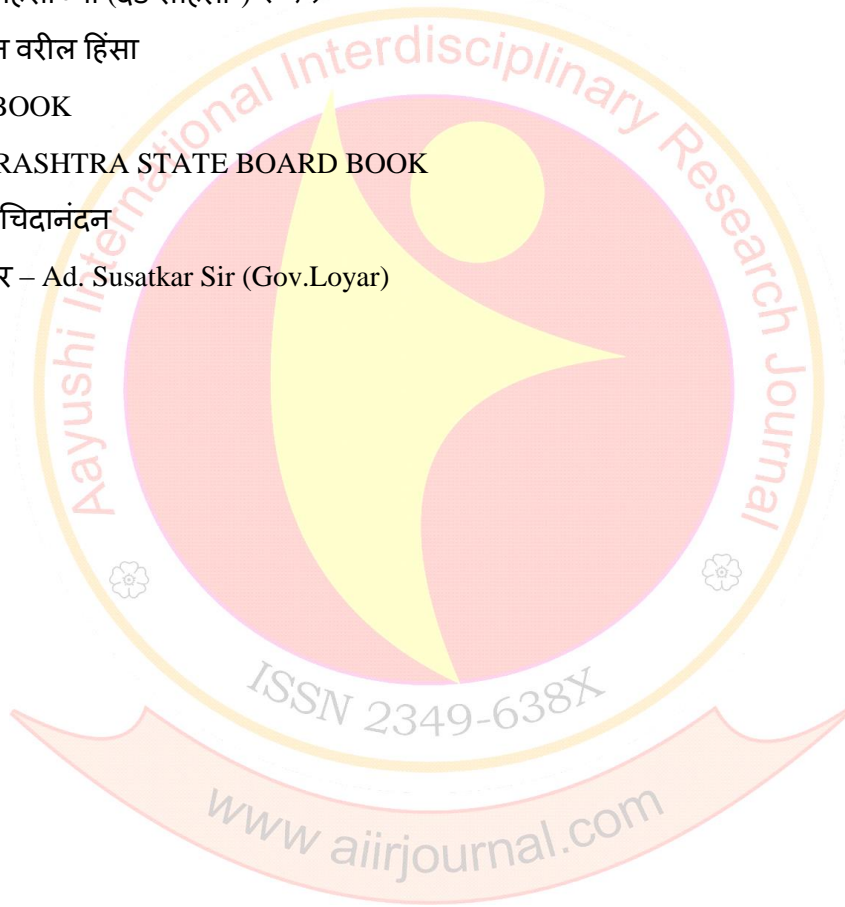
विशीष्ट देशानमध्ये मानवी हक्कांचे उल्लंघन नोंदविण्याची एक सामान्य पद्धत म्हणजे पीडित व साक्षीदारांच्या मुलाखती द्वारे मानवी हक्कांच्या उल्लंघनाच्या वैयक्तिक प्रकरणाची चौकशी करणे ज्यात घरगुती हिंसाचाराचे धोके टाळले जातील. परंतु सरकार कायद्याच्या समान संरक्षणाची हमी देण्यास सरकार अपयशी ठरल्या मुळे खटला भरणे कठीण होते, असे अभ्यासावरून दिसून येते. तसेच घरगुती हिंसाचारात १/३ महिलांनी पळून जाण्याचा विचार केला परंतु त्यांना लहान मुल सोडून जाण्याची भीती आहे, त्या कारणास्तव त्या अत्याचारास बळी ठरतात.

एका प्रसिद्ध लेखकाचे असे म्हणणे आहे की,स्त्री ही काळोख्या रात्री सामसुम रस्त्यावर अनोळखी इसमासोबत एकदा सुरक्षित राहिल परंतु घराच्या चार भिंतीमध्ये आपल्याच घराच्या मंडळीमध्ये ती सुरक्षित असेलच असे नाही. वाढत्या घरगुती हिंसाचाराचे हे एक अत्यंत ज्वलंत उदाहरण आहे.

हिंसामुक्त जीवन हा स्त्री चा मानवी हक्क आहे. म्हणूनच कौटुंबिक हिंसाचार हा निःसंशयपणे तिच्या मानवी अधिकाराचा विषय आहे. तसेच तिच्या सर्वांगीण विकासाला अडथळा निर्माण करणारा गंभीर दखलपात्र विषय आहे. या टिप्पणीस व्हिएतनाम समझौता १९९४ आणि बिर्जिंग अधिघोषणाकृती समितीचे व्यासपीठ १९९५ यांनी मान्यता दिली आहे.

❖ ग्रंथसूची :-

- १] घरगुती हिंसाच्या (दंड संहिता) २०१५
- २] महिलांन वरील हिंसा
- ३] NCRT BOOK
- ४] MAHARASHTRA STATE BOARD BOOK
- ५] लेख – सचिदानंदन
- ६] सल्लागार – Ad. Susatkar Sir (Gov.Loyar)

महाविद्यालयीन विद्यार्थ्यांच्या शारीरिक विकासामध्ये आहाराचे महत्व

सहा. प्रा. कु. प्रतिभा सुभाषराव काटकर

गृहअर्थशास्त्र विभाग प्रमुख,

यशवंत महाविद्यालय वर्धा

मानवी आरोग्य आणि अन्नाचा जवळचा संबंध आहे. अन्न ही मानवाची अतिशय आवश्यक अशी प्राथमिक गरज आहे. अन्न हे केवळ जीवन जगण्यासाठीच आवश्यक आहे असे नाही तर माणूस कशाप्रकारे जीवन जगणार आहे. हे अन्नावरच अवलंबून असते. आहारावरच माणसाचा स्वभाव, आचार विचार अवलंबून असतात. पोषण व आरोग्य म्हणजे एकाच नाण्याच्या दोन बाजू होय. उत्तम आहाराशिवाय शारीरिक विकास योग्यरितीने होवू शकत नाही.

शोधनिबंधाची उद्दिष्टे :-

१. विकासाच्या विविध अवस्था आणि कालखंड अभ्यासणे.
२. विकासाची विविध अंगे अभ्यासणे.
३. महाविद्यालयीन विद्यार्थ्यांच्या शारीरिक विकासामध्ये आहाराचे महत्व जाणून घेणे.

संशोधन पद्धती:-

प्रस्तूत शोधनिबंधातील माहिती द्वितीय तथ्य संकलनाच्या माहितीवर आधारित आहे. त्याकरीता विविध संकेतस्थळे, संदर्भग्रंथ, क्रमिक पुस्तके, मासिके, वर्तमानपत्रे व शोधपत्रिकांमधील शोधनिबंध इ. चा उपयोग केला आहे.

पोषण म्हणजे काय?

“शरीरातील विभिन्न रासायनिक प्रक्रियांकरीता अन्नातील पोषक घटकांची आवश्यकता असते. अन्नग्रहण करणे त्याचे पचन व अभिशोषण झाल्यावर सजिव प्राणी या पोषक घटकांचा उपयोग करतो. ज्याद्वारे शारीरिक वाढ व पेशींची पूर्णनिर्मिती तसेच उर्जा प्राप्त होते. व विविध क्रिया प्रक्रियांचे नियंत्रण होते यालाच पोषण असे म्हणतात.”

आहार:-

“अन्नपदार्थाची गुणवत्ता, त्याचे प्रमाण व त्यामुळे होणारे शरीराचे पोषण यादृष्टीने अन्नपदार्थाचा विचार केल्यास त्याला आहार असे म्हणतात.”

आहाराचे महत्व :-

आहार हा केवळ पोटाची खळगी भरून ठेकर देण्यासाठी नाहीतर पुढील गोष्टींसाठी आहाराची आवश्यकता आहे.

१. दैनंदिन उर्जा निर्माण करणे.
२. शारीरिक विकास.
३. नविन पेशींची निर्मिती
४. रोग प्रतिबंधक शक्तीची निर्मिती व संवर्धन करणे.
५. उत्सर्जन क्रिया सुलभ करणे.
६. आपल्या जिवनाची उद्दिष्ट परिपूर्ण करण्यास मदत करणे.

विकास:-

मानवाचे आयुष्य प्रामुख्याने चार अवस्थांमध्ये विभागलेली आहे. बालपण, तारुण्य, प्रौढावस्था आणि वृद्धावस्था. या चारही अवस्था अतिशय महत्वाच्या आहे.

विकास म्हणजे काळानुसार कुठल्याही गोष्टीत होणारी गुणात्मक, प्रकारात्मक किंवा दर्जात्मक आधिक्य होय.

विकासाच्या विविध अवस्था आणि कालखंड:-

जन्मपूर्व अवस्थांपासून ते किशोरावस्थेपर्यंत पोहचण्याकरीता बालकाला विविध अवस्थांमधून संक्रमण करावे लागते. एलिझाबेथ हरलॉक यांच्यामते विकासाच्या अवस्था व कालखंड खालिलप्रमाणे आहे.

अवस्था	कालखंड
जन्मपूर्व अवस्था	गर्भधारणा ते जन्मापर्यंत (९ महिने ते ९ दिवस)
शैशवावस्था	जन्म ते १४ दिवसांपर्यंत
बाल्यावस्था	२ आठवडे ते १४ वर्षापर्यंत १. पूर्व बाल्यवस्था— २ ते ६ वर्षापर्यंत २. उत्तर बाल्यवस्था— ६ ते १४ वर्षापर्यंत
पौगंडावस्था	११ ते १६ वर्षापर्यंत
किशोरावस्था	१६ ते २१ वर्षापर्यंत
तारुण्यवस्था	२१ ते ४० वर्षापर्यंत
प्रौढावस्था	४० ते ६० वर्षापर्यंत
वृद्धावस्था	६० ते ८० किंवा मरणापर्यंत

विकासाची विविध अंगे :

१. शारीरिक विकास
२. कारक विकास
३. बोधात्मक विकास
४. भाषा विकास
५. मानसिक विकास
६. सामाजिक विकास
७. नैतिक विकास
८. भावनिक विकास

किशोरावस्था :-

किशोरावस्था ही बाल्यावस्था व प्रौढावस्था या दोन्हीमधील दुवा आहे. या अवस्थेची सुरवात पुर्वकिशोरावस्थेने होते आणि बालकाला लैंगिक परिपक्वतेकडे नेते. या अवस्थेत 'स्व' चा शोध घेण्यात सुरुवात होते. विचार अधिक तर्कशुद्ध आणि अमूर्त असतात. समवयस्कांचा प्रभाव खुप असतो. या अवस्थेमध्ये स्वतःच्या कामाचे आणि कारकिर्दीचे क्षेत्र ठरविले जाते.

साधारणपणे महाविद्यालयीन विद्यार्थी किशोरावस्थेतील असतात.

महाविद्यालयीन विद्यार्थी आणि शारीरिक विकास:-

मुला-मुलींची शारीरिक वाढ या वयात झपाट्याने होते. मुले उंच दिसू लागतात वजन वाढत नाही. मुलींचे चहरे मांसल बनतात. उलट मुलांचे चहरे कठोर दिसतात. ईत्यादी अनेक शारीरिक बदल या वयात होतात. या वयातील शारीरिक वाढीचे परिणाम मुला-मुलींच्या वर्तनावर झालेले दिसून येते.

किशोरावस्थे मध्ये होणारे शारीरिक बदल:-

साधारणपणे या अवस्थेत खालिल शारीरिक बदल होतांना दिसून येतात.

अ. बाह्य बदल

१. डंची
२. वजन
३. शरीराची प्रमाणबद्धता
४. लैंगिक इंद्रिये
५. दुय्यम लैंगिक लक्षणे

ब. अंतर्गत बदल

१. पचनसंस्था
२. अभिसरण यंत्रणा
३. श्वसन यंत्रणा
४. ग्रंथी यंत्रणा
५. शरीरपेशी

महाविद्यालयीन विद्यार्थ्यांच्या शारीरिक विकास आणि आहाराचे महत्व:-

महाविद्यालयीन विद्यार्थी हे किशोरावस्थेतील असतात. किशोरावस्था ही परिवर्तनाची अवस्था समजली जाते. या अवस्थेतील विद्यार्थी परिपक्वतेच्या दिशेने वाढत असतात. या अवस्थेला वाढीची अवस्था असेही म्हणतात. या कालावधीत विद्यार्थ्यांचे वजन जवळजवळ दुप्पट होते. या वयात उंची पूर्ण वाढलेली असते. त्यांच्या आवडीनिवडीपण बदलेल्या असतात. बाहेरची पदार्थ खाण्यावर अधिक कल असतो. या वयातील मुलामुलींचे आपण मोठे झालो आहो अशी समज तयार होते. त्यामुळे आहारघेतांना त्यांना स्वातंत्र्य हवे असते.

महाविद्यालयीन विद्यार्थ्यांच्या आहारविषयक समस्या:-

१. या वयात तीव्र गतीने निर्माण होणाऱ्या हार्मोन्समुळे काही समस्या उद्भवतात. उदा. चेहऱ्यावर मुरूम येणे ई.
२. लठ्ठपणा वाढू नये म्हणून चुकीचा आहार घेणे.
३. तिखट तळलेले पदार्थ खाण्याकडे विद्यार्थ्यांचा अधिक कल असतो.
४. या वयात फास्ट फुड, जंक फुड खाण्याकडे जास्त कल असतो म्हणून वजन वाढीची समस्या निर्माण होत असते.
५. चुकीच्या आहारामुळे रक्तक्षयाचे अधिकप्रमाण दिसून येते.

आहारातील आवश्यक पोषक घटक:-

या अवस्थेत शारीरिक विकास जलद गतीने होतो त्यामुळे त्यांच्या पोषणाकडे लक्ष देणे आवश्यक आहे.

१. प्रथिने :- या वयात होणारी शारीरिक वाढ, मासपेशींची वाढ यामुळे त्यांना जास्त प्रथिनांची आवश्यकता असते.
 २. खनिजद्रव्य :- लोह व कॅल्शियम या दोन खनिजद्रव्यांची गरज वाढलेली असते.
 ३. कॅलरी:- या वयात शारीरिक क्रिया वाढलेल्या असतात. त्यामुळे जास्त कॅलरीज ची आवश्यकता असते.
 ४. जिवनसत्त्वे:- या वयात प्रजनन क्षमता विकसीत होत असते. याकरीता जिवनसत्त्व 'ई' ची आवश्यकता असते.
- वरील सर्व पोषक घटकांचा समावेश महाविद्यालयीन विद्यार्थ्यांच्या आहारात योग्यप्रमाणात होणे आवश्यक आहे.

उपाययोजना :-

१. या वयातील विद्यार्थ्यांच्या आहारात दुध, दुधाचे पदार्थ, कडधान्य, मिश्रधान्य आणि मिश्रभाज्यांचा समावेश करावा.
२. कोणते पदार्थ शरीराला उपयुक्त आहे याविषयी विद्यार्थ्यांना माहिती दयावी.
३. पोषक घटकयुक्त व सहज पचनिय आहार दयावा.
४. जंकफुड, फास्टफुड, चॉकलेट ई. चा जास्त उपयोग करू नये.
५. विद्यार्थ्यांना विविधतापूर्ण आहार दयावा. पाणी भरपूर पिण्यास सांगावे.
६. तळलेले व मसालेदार पदार्थ आहारात अधिकप्रमाणात नसावे.
७. पालकांनी मुलांच्या आहाराबाबत जागरूक असावे.

थोडक्यात असे म्हणता येईल की महाविद्यालयीन विद्यार्थ्यांचा शारीरिक विकास योग्य होण्यासाठी आहार महत्वाची भूमिका पार पाडते व यासाठी विद्यार्थी पालक यांनी जागरूक असणे आवश्यक आहे.

संदर्भ ग्रंथ :-

१. डॉ. अनूराधा मिसळ (२०१३) पोषण आणि आहारशास्त्र, जी.सी. पब्लिशर्स, नागपूर
२. डॉ. निलिमा सिन्हा (२०१३) बालविकास जी. सी. पब्लिशर्स, नागपूर
३. डॉ. संदिपा सुरजूसे (२०१३) पोषण आणि आरोग्य, विश्व पब्लिशर्स, नागपूर
४. डॉ. मिनाक्षी तारणेकर (१९९९) पोषण आणि स्वास्थ्य, विश्व पब्लिशर्स, नागपूर
५. Neha Gupta, Kurukshetra, Vol. 67, June 2019.
६. Dr. Archana Varma, International Journal of Home Science, Vol. 4, Dec. 2018.
७. www.wikipedia.com
८. www.arogyapatrika.com
९. www.marathivishwakosh.com

मानवी अधिकार आणि कौटुंबिक हिंसाचार

प्रा. सुधीर मा. गोटे
(सहयोगी प्राध्यापक)

गुलाम नबी आझाद समाजकार्य महा.पुसद, जि. यवतमाळ

संयुक्त राष्ट्रसंघाच्या सनदेमध्ये मानवी हक्क आणि मुलभूत स्वातंत्र्य यांचा आग्रह धरण्यात आला असून त्याच्या स्थापनेसाठी प्रयत्नशील राहण्याचा निर्धार व्यक्त केला आहे. त्यामुळे मानवी हक्कांचे महत्त्व अधोरेखित होण्यास खूप मदत झाली आहे. मानवी हक्क किंवा अधिकार हे मानवाच्या जीवनाचे अविभाज्य भाग आहेत. प्रत्येक व्यक्तीला मनुष्यप्राणी या नात्याचे हे हक्क नैसर्गिकरीत्या प्राप्त झाले आहेत. म्हणून मानवी हक्क नैसर्गिकरीत्या प्राप्त झाले आहेत. म्हणून मानवी हक्काशिवाय कोणत्याही व्यक्तीला आपल्या व्यक्तिमत्त्वाचा विकास करून घेणे शक्य होणार नाही इतकेच नव्हे तर हक्काशिवाय व्यक्तीला चांगल्या प्रकारचे जीवन जगणेही शक्य होणार नाही. अशा सर्व गोष्टींचा विचार करून संयुक्त राष्ट्रसंघटनेच्या आमसभेने १० डिसेंबर १९४८ ला मानवी अधिकाराचा जाहीरनामा घोषित केला आहे.

प्रत्येक माणसाला जीवन जगण्याचा सामाजिक प्रतिष्ठेचा आणि सुरक्षिततेचा अधिकार आहे. मानवाच्या स्वाभाविक प्रतिष्ठेचा आणि गुणवत्तेचा आदर करणे हा मानवी अधिकाराचा आधार आहे. ते एक मूल्य आहे. भारतीय राज्यघटनेने ही हा एक मुलभूत अधिकार आहे. ही संकल्पना मांडलेली आहे. मुलभूत अधिकाराच्या कलमामध्ये कुठल्याही जाती, धर्म, लिंग इत्यादीबाबत भेद केलेला नाही. आंतरराष्ट्रीय मानवाधिकाराच्या सनदेमध्ये कलम ३ व ४ नुसार देखील जीवन जगण्याचा, स्वातंत्र्याचा व सुरक्षिततेच्या अधिकाराला पाठिंबा देतात तसेच ५व्या कलमामध्ये कुण्याही व्यक्तीला यातना, अमानुष क्रूरता किंवा मानहानीची वागणूक भोगता कामा नये असे म्हटले आहे. अनेक लेखकांनी मानवाधिकाराच्या व्याख्या केलेल्या आहेत त्याचा सार खालीलप्रमाणे सांगता येईल.

- १) मानवाधिकार हे नैसर्गिक अधिकाराचे आधुनिक आणि धर्मनिरपेक्ष आहे.
- २) मानवी अधिकार हा असा अधिकार आहे जो व्यक्तीला जन्मापासूनच प्राप्त झालेला आहे.
- ३) व्यक्तीच्या सन्मानपूर्वक जगण्याला आणि त्याच्या व्यक्तिमत्त्व विकासाकरिता अपरिहार्य आहे.
- ४) मानवाधिकाराच्या उपभोगाकरिता विशिष्ट परिस्थितीच्या निर्मितीची आवश्यकता आहे.
- ५) मानवी अधिकाराचा संबंध व्यक्तीच्या मुलभूत गरजांच्या पूर्ततेशी असल्यामुळे त्यांचा समावेश राज्यांनी आपल्या राज्यघटनांमध्ये करणे अपेक्षित आहे.
- ६) जात, धर्म, पंथ, वंश, लिंग या आधारावर कुठल्याही राज्यपाल हे अधिकार हिरावून घेण्याचा अधिकार नाही.
- ७) मानवाधिकार हे व्यक्तीला इतर व्यक्तीपासून तसेच राज्याच्या सत्तेपासून हिंसाचारापासून संरक्षणाचे कवच आहे.

इत्यादी बाबींचा समावेश मानवाधिकारामध्ये करण्यात आला आहे. यादृष्टीने विचार करत महिलांच्या मानवी हक्कांची व मानवी प्रतिष्ठेची जपणूक करण्यासाठी त्यांना स्वातंत्र्य आणि समानता पुरुषांच्या बरोबरीने मिळणे गरजेचे आहे आणि हे जर साध्य करावयाचे असेल तर महिलांचा सामाजिक, आर्थिक, शैक्षणिक विकास अशी धोरणे आखली पाहिजेत. ही धोरणेही अशी असावीत की ज्या योगे महिलांना त्यांच्या सुप्तशक्तीची जाणीव होईल आणि सर्व क्षेत्रात समानता, स्वातंत्र्य अनुभवण्यासारखी परिस्थिती निर्माण होवू शकेल. अनेक वर्षांपासून समाजशास्त्रज्ञ आणि स्त्रीसुधारक स्त्रीसमस्यांचा व गुणात्मक बदलांचा अभ्यास करीत आहे. समाजात असलेल्या रूढी, प्रथा, परंपरा, अभिवृत्ती आणि यातून स्त्रियांना सहन करावी लागणारी असमानता याचा विचार करतात. तर काही विवाह वारसा हक्क यासंदर्भात महिलांना मिळालेले अधिकार व कायदा आणि त्यांचा सार्वजनिक क्षेत्रातील सहभाग याचा विचार करतात. या सर्व शास्त्रज्ञ आणि अभ्यासक यांच्या अभ्यासातून भारतीय महिलांच्या संदर्भात विविध प्रकारचे कायदे आणि अधिकार असताना सुध्दा जे वास्तव समोर आले आहे ते या शोधनिबंधाच्या माध्यमातून मांडण्याचा प्रयत्न करीत आहे.

भारतीय महिलांच्या संदर्भात असलेली वास्तविकता

महिलांच्या बाबतीत असलेले मानवाधिकार मूल्ये रसातळाला जात आहे. या ठिकाणी स्त्रियांच्या संदर्भात विचार केल्यास असे लक्षात येते की, प्रदीर्घकाळ शोषित, वंचित व आपल्या हक्कांपासून हजारो मैल दूर असणाऱ्या स्त्रीच्या विकासाला बाधा येत आहे. पारतंत्र्यात स्त्री गुलाम होती. आपल्या हक्कांपासून वंचित होती. स्वातंत्र्यातही ती गुलाम आहे. हक्कांपासून वंचित आहे. आज स्त्रियांवरील अत्याचाराचे प्रमाण वाढले आहे. स्त्री-भूणहत्या, हुंडाबळी, बलात्कार, कौटुंबिक हिंसाचार, सामूहिक अत्याचार या आणि अशा कितीतरी घटना आपणास सांगता येतात. मानवी हक्कांपासून स्त्रियांना वंचित ठेवणारा समाजातील पुरुषप्रधान वर्ग हाच जबाबदार आहे असे दिसून येते. राष्ट्रीय महिला आयोगाच्या अहवालानुसार मानवी अधिकारांचे उल्लंघन महिलांच्या जन्मापूर्वी पासूनच सुरुवात होते. जन्मापूर्वीच महिलांच्या संदर्भात जबरदस्तीने गर्भधारणा गर्भपात तसेच गर्भावस्थेच्या दरम्यान होणारे विविध प्रकारचे अत्याचार, स्त्रीभूण हत्या इत्यादी माध्यमातून महिलांचे शोषण सुरूच असते. बाल्यावस्थेतही आईवडिलांकडून खान्यापिण्यामध्ये भेदभाव, मारपीट तसेच व्यक्तीविकासाकडे लक्ष न देणे या बाबी नित्याच्याच असतात. जेव्हा मुली किशोरावस्थेमध्ये येतात लग्नाची घाई, बलात्कार, वेश्यावृत्ती, लैंगिक शोषण इत्यादी प्रकरणे समोर येतात. मानवाधिकाराचे उल्लंघन हा प्रकार विवाहाच्या नंतरही निरंतर चालूच राहते. उदा. हुंड्याकरिता मानसिक छळ, शारीरिक छळ, हत्या तथा आत्महत्या मानसिक व शारीरिक शोषण आणि पारिवारिक हिंसा या माध्यमातून महिलांच्या अधिकाराचे उल्लंघन त्यांच्या जन्मापासून तर वयाच्या ६०-६५ किंवा त्यानंतरही सुरूच राहते. भारतामध्ये महिलांच्या अधिकारांचे होत असलेले उल्लंघन यांचा अभ्यास केल्यास असे दिसून येते की, दिवसेंदिवस अत्याचाराच्या प्रमाणामध्ये वाढच होत आहे. बलात्कार, हुंडाबळी, अपहरण, अत्याचार, छेडछाड, लैंगिक शोषण, अनैतिक व्यापार, अभद्र वागणूक, हुंड्याकरिता अत्याचार इत्यादींची आकडेवारी पाहिली असता त्यात दिवसेंदिवस वाढ होतानाच दिसते. जसे २००० मध्ये महिलांची शोषणाची आकडेवारी १४१३७२ होती तर २०१० मध्ये या आकडेवात वाढ होवून ही संख्या २१३५४९ इतकी झालेली दिसते तर २०२० मध्ये नक्कीच यामध्ये वाढ झालेली आहे. म्हणजेच भारतामध्ये या अत्याचाराच्या घटना म्हणजे फार मोठे आव्हान आहे. कारण एकूण लोकसंख्येच्या ५० टक्के किंवा त्यापेक्षा जास्त असणाऱ्या महिलांवर अत्याचार म्हणजे फार शोचनीय बाब आहे.

विभिन्न राज्यांच्या अत्याचारांच्या आकडेवारीवरून असे लक्षात येते की, विविध राज्यामध्ये महिलांवर होणाऱ्या अत्याचाराचे प्रमाण वेगवेगळे आहे जसे मध्य प्रदेश, पश्चिम बंगाल, आसाम, महाराष्ट्र, राजस्थान या राज्यात सर्वात जास्त आहे. तर अपहरणाचे प्रमाण उत्तर प्रदेश, आसाम, पश्चिम बंगाल या राज्यात अधिक आहे. कौटुंबिक हिंसाचार पश्चिम बंगाल, आंध्र प्रदेश, राजस्थान, उत्तर प्रदेश, महाराष्ट्र राज्यात अधिक प्रमाणात दिसून येते. महिला उत्थानाकरिता संविधानामध्ये तरतूद आहे. त्यांच्याकरिता कायदे सक्षमपणे मांडलेले आहे. महिला आयोग व इतर महिलांच्या संघटना भारतभर सक्रिय असताना सुद्धा महिलांच्या अत्याचारामध्ये वाढच होत आहे. त्यामुळे सामाजिक जाणीवा तशा प्रकारच्या निर्माण करणे, लैंगिक शिक्षणावर भर देणे, सामाजिक जागृती घडवून आणणे यासारखे प्रयत्न केल्यास स्त्री अत्याचाराच्या घटना कमी होवू शकतात.

निष्कर्ष :-

मानवी अधिकारामध्ये जसे कुठल्याही आधारावर व्यक्ती-व्यक्तीमध्ये फरक करता येत नाही. म्हणजेच सर्वांना सारखा अधिकार दिलेला आहे. त्याप्रमाणेच भारतीय राज्य घटनेमध्ये मुलभूत अधिकाराच्या माध्यमातून समान अधिकाराची निर्मिती केलेली आहे. त्यामुळे कायदे जरी सक्षम असले तरी ती राबविणारी व्यवस्था सक्षम होणे गरजेचे आहे. यासोबतच सामाजिक जाणीवा शिक्षण, रोजगार, इत्यादी बाबतीत पुरुषी मानसिकतेत बदल करणे आवश्यक आहे. यामुळे महिलांवरील अत्याचाराच्या घटनांत घट होताना दिसेल व आपला देश महिला सक्षमीकरणात पुढे राहील.

संदर्भ ग्रंथ सूची

- १) शर्मा डॉ. कृष्णकुमार : मानवाधिकार एवं कर्तव्य, अर्जून पब्लिशिंग हाउस
- २) मेहेत्रे डॉ. स्मीता : भारतीय स्त्री आणि मानवाधिकार, साईनाथ प्रकाशन
- ३) कौशीक आशा : मानवाधिकार और राज्य, आविष्कार पब्लिशर्स डिस्ट्रीब्यूटर्स, जयपूर

भारताचा सामाजिक प्रगती निर्देशांक : एक दृष्टीक्षेप

प्रा. डॉ. रावसाहेब पिराजी इंगळे
अर्थशास्त्र विभागप्रमुख,
कर्मयोगी तुळशीराम पवार महाविद्यालय, हडोळती. जि. लातूर.

प्रस्तावना:

मनुष्य हा सामाजिक प्राणी आहे. असे अँरिस्टॉटलने म्हटले आहे. तो समाजाचा अविभाज्य घटक होय. अर्थात मनुष्य समाजाशिवाय जगूच शकत नाही. काळाच्या ओघात मानवी उत्क्रांती होत गेली. त्यानुषंगाने समाजात विभिन्न परिवर्तन होत असल्याचे दिसून येत आहे. १६५० ते १८०० हा कालावधी ज्ञानोदय युग म्हणून संबोधले जाते. या काळात ज्ञानाच्या क्षेत्रात क्रांती झाली. जग झपाट्याने बदलले जात होते. त्यानंतर मार्क्सवादी युग, आधुनिकवादी विचार आणि उत्तराधुनिकवादी विचार असे टप्पे दिसून येतात. विभिन्न काळात सामाजिक प्रगती होत असते. जेव्हा सामाजिक विकासात समस्या निर्माण होतात त्या सोडविण्यासाठी निरंतर उपाययोजना शोधल्या जातात. किंबहुना सामाजिक समस्या आणि त्यावर उपाय ही चक्राकार शृंखला होय. कालपरत्वे समस्या व समस्येचे स्वरूप बदलत असते. अगदी त्याचप्रमाणे मानवी समाजाची समस्यातून कधीही मुक्ती झालेली नाही. आणि ती होणार पण नाही. परंतु हे निश्चित आहे की, आधुनिक काळात विद्यमान प्रसारमाध्यमातील क्रांती आणि शिक्षण यामुळे सामाजिक समस्यांबाबत मानवी समाज जागरूक झालेला दिसतो आहे. समाज जागरूक होण्यास टेलिव्हिजन, वर्तमानपत्रे आणि रेडिओ यासारख्या प्रसारमाध्यमांची महत्वपूर्ण भूमिका आहे. समाजाची गतिशिलता आणि परिवर्तनशिलता ही सामाजिक समस्येची तीव्रता कमी करते.

शोध निबंधाचे उद्देश:

१. सामाजिक प्रगतीची संकल्पना स्पष्ट करणे.
२. भारतातील सामाजिक प्रगतीचा आढावा घेणे.
३. भारतीय सामाजिक समस्यांचा आढावा घेणे.
४. भारतातील सामाजिक समस्यावर उपाय सुचविणे.

संशोधन पद्धती:

प्रस्तुत शोधनिबंधासाठी दुय्यम स्रोतांचा अवलंब करण्यात आला आहे. यामध्ये संदर्भासाठी पुस्तके, मासिके, वृत्तपत्रे, इंटरनेट इत्यादींच्या आधारे माहितीचे संकलन करण्यात आले आहे.

अध्ययन विषयाचे स्पष्टीकरण:

अलिकडे देशांचा आर्थिक विकास किती झाला याऐवजी लोकांचा विकास व प्रगती किती झाली हा दृष्टीकोन पुढे आलेला आपणास पहायला मिळतो आहे. राष्ट्रांचा विकास मोजण्यासाठी सायमन कुझनेट यांनी १९३४ मध्ये जी.डी.पी. ही संकल्पना अमेरिकन सरकारपुढे मांडली. अलिकडे अनेक सरकार ह्या संकल्पनेचा उपयोग करत असले तरी त्याही पलीकडे जाऊन गिनी सहगुणक, मानव विकास निर्देशांक आणि स्थूल देशांतर्गत कल्याण यासारख्या निर्देशांकांचा वापर करण्यात आला. अशा अनेक निर्देशांकांचा कालोघात वापर करण्यात आला असला तरी अलिकडे नवीनच समस्या निर्माण झाल्यामुळे या समस्यांचे निरसन करण्यासाठी संपत्तीचे समान वाटप, पायाभूत सुविधांचा विकास, वैयक्तिक हक्क, पिण्याचे स्वच्छ व पुरेसे पाणी, कचरा व सांडपाण्याची व्यवस्था, जवळपास शाळेची व्यवस्था, शिक्षण गुणवत्ता, स्वस्त आरोग्य सेवा, स्त्रियांचे कौटुंबिक व सामाजिक स्वातंत्र्य, खेळ व करमणूकीची साधने, निरोगी परिसर व पर्यावरण, बचत व

आर्थिक सुरक्षितता, सामाजिक सलोखा, भयमुक्त समाज, स्वच्छ व पारदर्शी प्रशासन यासारख्या घटकांचा विचार केला जात आहे. वरील सर्व निर्देशकांच्या आधारे परिपूर्ण आर्थिक विकासाचे मोजमाप करता येत नसल्यामुळे २०१३ पासून जागतिक पातळीवर सामाजिक प्रगतीचा निर्देशांक ही संकल्पना वापरण्यात येऊ लागली आहे.

सामाजिक प्रगतीचा निर्देशांक:

सामाजिक प्रगती निर्देशांक ही संकल्पना नोबेल पारितोषिक विजेते डॉ. अमर्त्य सेन, डग्लस नॉर्थ आणि जोसेफ स्टिग्लिझ यांच्या सामाजिक विकासातील योगदानावरील लिखानातून प्रेरणा घेऊन अमेरिका स्थित एका स्वयंसेवी संस्थेने मांडली. या निर्देशांकाचे प्राथमिक मानवी गरजा, कल्याण/पाया स्त्रोत आणि संधी हे मुख्य तीन घटक असून त्यात उपनिर्देशक घटक आहेत. जे लोकांच्या मुलभूत गरजा, कल्याण आणि त्यांना उपलब्ध होणाऱ्या संधीशी संबंधित आहे. हे घटक व उपघटक पुढीलप्रमाणे स्पष्ट करता येतात.

अ) प्राथमिक मानवी गरजा:

- १) पोषण व प्राथमिक आरोग्य: या घटकामध्ये कुपोषण, अन्नाची कमतरता, मातृत्व काळातील मृत्यू दर, बालमृत्यू व संसर्गजन्य रोगांमुळे होणारे मृत्यू इत्यादींचा विचार केला जातो.
- २) पाणी आणि स्वच्छता: यात नळाद्वारे होणारा पाणीपुरवठा, ग्रामीण भागात सुधारलेले जलस्त्रोत व स्वच्छतेबाबत सुधारलेल्या सुविधांचा विचार केला जातो.
- ३) निवारा: यामध्ये सर्वसामान्यांना परवडणाऱ्या घरांची उपलब्धता व विजेची उपलब्धता इत्यादी घटकांचा समावेश होतो.
- ४) वैयक्तिक सुरक्षा: यामध्ये नर हत्यांचा दर, गुन्ह्यांची संख्या, राजकीय दहशत, अपघाती मृत्यू व गुन्हेगारीचे प्रमाण इत्यादी घटकांचा समावेश होतो.

ब) कल्याण पाया/स्त्रोत:

- १) प्राथमिक ज्ञानाची उपलब्धता: यात प्रौढ साक्षरता दर, प्राथमिक शाळा नोंदणी, माध्यमिक व उच्च माध्यमिक शाळा नोंदणी व शाळेतील लिंग समानता इत्यादी घटकांचा समावेश होतो.
- २) माहिती व दळणवळणाची उपलब्धता: यामध्ये मोबाईल फोन धारकांची संख्या तसेच इंटरनेट वापरणाऱ्यांची संख्या या घटकांचा समावेश होतो.
- ३) आरोग्य आणि कल्याण: यात आयुर्मान, आकस्मिक मृत्यू दर व आत्महत्या इत्यादी घटकांचा समावेश होतो.
- ४) पर्यावरणाची गुणवत्ता: यात हवा प्रदूषण व त्यामुळे होणारे मृत्यू, सांडपाणी व्यवस्थापन व हरितवायू उत्सर्जन इत्यादी घटक समाविष्ट होतात.

क) संधी:

- १) व्यक्तिगत हक्क: यात राजकीय हक्क, खाजगी मालमत्ता हक्क, बोलण्याचे स्वातंत्र्य, चळवळीचे स्वातंत्र्य इ. घटकांचा समावेश होतो.
- २) व्यक्तिगत स्वातंत्र्य आणि निवड: यात जीवन जगण्याची निवड, धर्माचे स्वातंत्र्य, विवाह व भ्रष्टाचार इ. घटकांचा समावेश होतो.
- ३) सहिष्णुता व समावेशन: यात परकीय नागरिक व समलैंगिकता याबाबतची सहिष्णुता, अल्पसंख्यांकविरोधी असणारा भेद, धार्मिक सहिष्णुता व सामाजिक सुरक्षा इ. घटकांचा समावेश होतो.
- ४) प्रगत शिक्षणाची उपलब्धता: यात प्रादेशिक शिक्षणातील काळ, शिक्षणातील असमानता, जागतिक कमवारीतील विद्यापीठ व प्रादेशिक विद्यार्थ्यांचे जागतिक शिक्षण संस्थांमधील गुणोत्तर इ. घटकांचा समावेश होतो.

वरील घटक व उपघटक यांचा समावेश करून सामाजिक प्रगती निर्देशांक काढला जातो. २०१६ च्या सामाजिक प्रगती निर्देशांकात १३३ देशांमध्ये भारताचा ९८ वा क्रमांक व ५३.९२ इतका सामाजिक प्रगती निर्देशांक होता तर फिनलँडचा प्रथम क्रमांक व ९०.०९ सामाजिक प्रगती निर्देशांक होता. २०१८ च्या सामाजिक प्रगती निर्देशांकात १४६ देशांमध्ये भारताचा १०० वा क्रमांक व ५६.२६ इतका सामाजिक प्रगती निर्देशांक होता तर नार्वेचा प्रथम स्तरात प्रथम क्रमांक व ९०.२६ सामाजिक प्रगती निर्देशांक होता. २०१९ च्या सामाजिक प्रगती निर्देशांकात १४९ देशांमध्ये भारताचा १०२ वा क्रमांक व ५९.१० इतका सामाजिक प्रगती निर्देशांक होता तर नार्वेचा प्रथम स्तरात प्रथम क्रमांक व ९०.९५ सामाजिक प्रगती निर्देशांक होता.

निष्कर्ष:

वरील विश्लेषनावरून असे दिसून येते की, इतर देशांच्या तुलनेत भारताचा सामाजिक प्रगती निर्देशांक निम्न असून प्रगती खूप मंद गतीने होत असल्याचे स्पष्टपणे दिसून येत आहे. याचा दुसरा अर्थ असा की, भारताच्या सर्वसमावेशक विकासासाठी खूप मोठ्या प्रमाणावर वरील घटक व उपघटकांत संख्यात्मक व गुणात्मक प्रयत्नांची गरज आहे.

संदर्भ:

१. आर्थिक सर्वेक्षण २०१८-१९.
- २- <https://www.deloitte.com>
- ३- <https://socialprogress.in>
- ४- <https://en.m.wikipedia.org>
- ५- <https://countryeconomy.com>

बालकाच्या विकासातील आहाराचे महत्व

प्रा. डॉ. सौ सिमा बा. अढाऊ
इंदिराबाई मेघे महिला महाविद्यालय, अमरावती.

सारांश : —

स्त्रियांची जीवनातील भुमिका तपासून बघता तिच्या जबाबदारीत उत्तरोत्तर वाढ होत असल्याचे प्रत्ययास येणे आधुनिकता स्विकारताना नितीमुल्य जोपासून स्वतःचे व्यक्तीमत्व विकसीत करण्याकडेही त्यांनी लक्ष वेधलेले दिसून येते. मुल वाढविणे एक नाजुक कर्तव्य स्त्रिया जीवनातील असते. बालकाच्या जीवनातील पहीले ५ वर्षांचा काळ अतिशय महत्वाचा असतो कारण बालकाचा शारीरीक, मानसीक, नव्हे तर सर्वांगीण विकास हा आहार व त्याच्या पालनपोषणावर मुख्यता अवलंबून असते. ही अवस्था बालक विकासाची असते या अवस्थेतून मुलाची उंची व वजन वाढत असते. बालक हा पुर्णपणे स्त्री वर अवलंबून असतो त्यामुळे बालकाचा शारीरीक, मानसिक, बौद्धिक विकास स्त्रीयांच्या जागृकतेवर अवलंबून असल्यामुळे संबंधीत विषयाची निवड केली. अभ्यासाकरीता करून ५० शिक्षण क्षेत्रात काम करणा—या परंतु त्यांचे मुल १ ते ५ वर्षांच्या आत आहे. अशाची अभ्यासाकरीता निवड करून १ जानेवारी ते ३० जुन २०१९ हा कालावधीत अभ्यास करण्यात आला. उद्देशानुरूप अभ्यासाअंती असा निष्कर्ष निघाला की बालकाच्या आहार व पोषणावर बालकाचा शारीरीक, मानसिक, सर्वांगीण विकास अवलंबून असतो असा निष्कर्ष निघाला.

उद्देश —

१. बालकाच्या आरोग्यावर आहाराचा होणा—या परिणामांचा अभ्यास करणे.
२. आहार विषयक समस्या दूर करण्यासाठी उपाययोजना करणे.
३. बालकांसाठी आदर्श आहार सुची तयार करणे.

गहीतक

आहार व पोषणाचा बालकांच्या शारीरीक मानसिक, बौद्धिक विकासावर परिणाम होतो.

संशोधन पद्धती — सर्वे मेथड / मुलाखत पद्धती

अभ्यास कालावधी — १ जानेवारी २०१९ ते ३० जुन २०१९

न्यादर्श — शिक्षण क्षेत्रात काम करणा—या ५० स्त्रिया व त्यांची बालके.

महिती.

आहार ही बाल विकासाची जननी होय. आहार व त्याचे पोषण मुल्याशी स्त्रियांचा अत्यंत निकटचा संबंध आहे. कारण आहार कसा असावा, कशा पद्धतीने बनवावा व आहारातील विभीन्न घटक कसे कायम राहतील. किंवा बनविण्याच्या कन्नती मुळे अन्नातील विभीन्न घटकात कशी वाढ होईल जेणे करून ज्यांच्या करीता आहार तयार करण्यात येतो ते कोणत्या गटातील आहेत. आहार देण्याची व घेण्याची पद्धती कशी असावी या सर्व बाबीची माहिती कमी अधिक प्रमाणात स्त्रियांनाच असते आजचा बालक भविष्याचा नागरिक असल्यामुळे देशाच्या विकासात नैसर्गीक साधन संपत्ती सोबतच मानवी संपत्तीचा अत्यंत महत्वाचा वाटा असल्यामुळे भविष्यातील तरुण घडविण्याकरीता बालकांना देण्यात येणा—या आहारावरच त्याचा बौद्धिक, शारीरीक, मानसीक व त्याची सक्षमता अवलंबून असते म्हणूनच अभ्यासीकेने 'बालकाच्या विकासातील आहाराचे महत्व' या विषयाची अभ्यासाकरीता निवड करून सामान्यपणे बालकाच्या जीवनातील ५ ते १५ वर्षा वयोगटातील बालकांची व बालकांच्या मातांचा अभ्यास करण्याकरीता ५० स्त्रियांची मुलाखतीकरीता निवड केली. बालकांचा अभ्यासकरण्याकरीता सर्वे पद्धतीचा वापर करून बालक स्वतःचा शारीरीक, मानसिक, बौद्धिक विकास होण्याकरीता आहार व त्याच्या पोषण मुल्या संबंधात जागरूक असतो काय या करीता सर्वे

मेथड वापरून याचा अभ्यास केला. आई म्हणून स्त्रियांची मुलाखत घेण्याकरीता जी प्रश्नावली तयार केलीत्याची माहिती सारणी क्र. १ मध्ये दिली आहे.

सारणी क्र.१

आई म्हणून प्रत्येक माता बालकांना कशा पद्धतीचा आहार द्यावा यासंबंधात जागन्नकता दर्शविणारी सारणी.

अ.क्र.	तपशिल	होय	टक्के	नाही	टक्के
१	बालकाच्या शारीरिक वाढीवर आहाराचा परिणाम होतो काय?	४५	९०	५	१०
२	आहार आणि पोषण मुल्याचा संबंध आहे काय?	४५	९०	५	१०
३	योग्य प्रतीचा आहार नसल्यास बौद्धिक विकासावर परिणाम होतो काय?	४०	८०	१०	२६
४	मनसिक विकासाचा आहाराशी संबंध आहे काय	४०	८०	१०	२०
५	क्षमता निर्मीती आहारावर अवलंबून आहे काय	४५	९०	०५	१०

बालकाचा आहार व घरातील परिस्थिती, सवयी अन्न बनविणे, व अन्न घेणे या सर्व बाबीचा सर्व करून खालील प्रकारे माहिती प्राप्त झाली.

१. प्रत्येक कुटुंबातील कौटुंबिक वातावरणाचा आहार व त्याचे पोषण मुल्यावर परिणाम होतो. तसेच त्याचा बाल विकासाशी निकटचा संबंध असतो.
 २. अन्नातून शरीरवाढी करिता जे पोषण मुल्य आवश्यक असते. या संबंधात कुटुंबातील स्त्रियांना माहिती नाही.
 ३. अन्नाचे सेवन करित असतानी कोणत्या वयात किती अन्न द्यावे कशा पद्धतीने द्यावे त्याच्या वेळा कोणत्या असाव्यात दिवसभराच्या कालावधी अन्न घेण्याच्या वेळामध्ये किती अंतर असावे याची माहिती नसल्याचे आढळून आले.
 ४. अन्न बनविण्याच्या पद्धतीमध्ये पोषण मुल्याची वाढ कशी होईल या गोष्टीकडे विशेष लक्ष नसते तर फक्त ते अन्न चविष्ट कशा पद्धतीने बनणार या गोष्टीकडे अधिक भर असतो.
 ५. जे अन्न बनविण्यात येते त्यामध्ये विशेषतः घरातील वरीष्ठ व्यक्तींच्या आवडी निवडी लक्षात घेवून बनविण्यात येते तेच अन्न मुलांना उपलब्ध करून देण्याचा प्रयत्न करण्यात येते.
 ६. बरेचदा घरातील आर्थिक परिस्थिती कशी आहे यावर सुध्दा घरातील आहार अवलंबून असतो त्यामुळे सुध्दा बालकाच्या आहार विषयक समस्या निर्माण होत असतात.
- सर्वे पद्धतीचा वापर करित असतांनी ५० कुटुंबातील ५ ते १५ वर्ष वयोगटातील बालक व बालकांच्या सवयी, आहार घेण्याच्या पद्धती यावर प्रामुख्याने अधिक लक्ष केंद्रित करण्यात आले.

निष्कर्ष –

मुलाखत पद्धतीतून प्राप्त.

१. बालकाच्या शारीरिक, बौद्धिक, मानसिक तसेच क्षमता वैचारीकता ही बालकाची उत्कृष्ट पद्धतीने निर्माण होण्याकरीता आहाराचे व आहारातील पोषण मुल्य, आहार घेण्याच्या पद्धती, वेळा याचे महत्व आहे. असे मत सरासरी ९० टक्के स्त्रियांनी मांडले तर १० टक्के स्त्रियांनी यासंबंधात कोणतेही मत मांडले नाही

सर्वे पद्धतीतून प्राप्त निष्कर्ष—

१. आहाराचा व त्यातील पोषण मुल्याचा बालकाच्या विकासावर परिणाम होत असला तरी अन्न बनविण्याच्या पद्धती योग्य नसल्यामुळे अन्नातील पोषण मुल्याचा व बालकाच्या विकासाचा मेळ बसत नाही.

२. कुटुंबाच्या आर्थिक परिस्थितीचा अन्नाच्या गुणात्मकतेवर परिणाम होतो.
३. जेष्ठ मंडळीच्या आवडी निवडीचा परीणाम अन्न बनविण्यावर होत असतो.

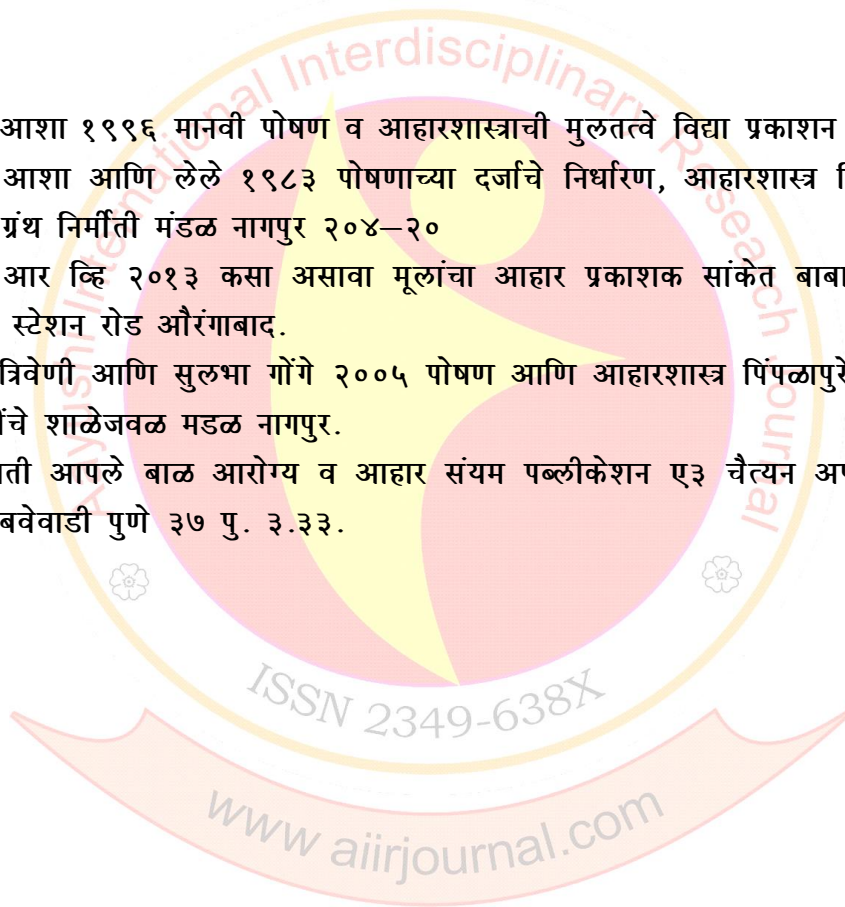
यावरून बालकाच्या विकासात अन्न आणि त्याचे पोषण मुल्य सेवन करण्याच्या सवयी यांचा निकटचा संबंध असलातरी बालकाचा शास्त्रीय दृष्ट्या बौद्धिक, शारीरिक, मानसिक, क्षमता धिष्ठित विकास होण्याकरीता पोषण युक्त अन्न उपलब्ध होत नाही. परिणाम बालकाच्या विकासावर होतो.

शिफारसी —

प्रत्येक कुटुंबातील स्त्रियांना सार्वजनिकरीत्या या बाबत शासन स्तरावरून प्रशिक्षणाची सुविधा उपलब्ध व्हावयास पाहिजे.

संदर्भ ग्रंथ —

१. देउसकर आशा १९९६ मानवी पोषण व आहारशास्त्राची मुलतत्वे विद्या प्रकाशन नागपुर.
२. देउसकर आशा आणि लेले १९८३ पोषणाच्या दर्जाचे निर्धारण, आहारशास्त्र विविध दृष्टीकोनातून महाराष्ट्र ग्रंथ निर्माती मंडळ नागपुर २०४-२०
३. देशमुख आर व्ही २०१३ कसा असावा मूलांचा आहार प्रकाशक सांकेत बाबा भांड ११५ महात्मा गांधीनगर स्टेशन रोड औरंगाबाद.
४. फरकाडे त्रिवेणी आणि सुलभा गोंगे २००५ पोषण आणि आहारशास्त्र पिंपळापुरे अँड सन्स प्रकाश, हिंद मुलींचे शाळेजवळ मंडळ नागपुर.
५. गाणु स्वाती आपले बाळ आरोग्य व आहार संयम पब्लीकेशन ए३ चैत्यन अपार्टमेंट चिंतामणीनगर समोर बिबवेवाडी पुणे ३७ पु. ३.३३.

मराठी साहित्याचे सामाजिक योगदान

डॉ. उज्ज्वला वंजारी,
प्राध्यापक, जे.एम.पटेल कॉलेज, भंडारा

साहित्य आणि समाजाच्या संबंधाची मराठी समीक्षासृष्टीत सतत चर्चा होत आलेली आहे. सामाजिक भान व्यक्त करणाऱ्या साहित्याची श्रेष्ठता मानणारे अनेक समीक्षक आहेत, त्याचबरोबर कलात्मक साहित्याचा पुरस्कार करणारेही साहित्याचे अनेक अभ्यासक आहेत. मराठी साहित्याने नेहमीच सामाजिक समस्यांची आव्हाने पेलली आहेत. संत साहित्यापासून आरंभ झालेल्या मराठी साहित्याच्या विविध प्रवाहांचा अभ्यास केल्यानंतर आपणाला लक्षात येते की समाजनिष्ठ साहित्य आणि कलात्मक अंगांना महत्व देणारे साहित्य या दोन्ही दृष्टिकोणातून मराठी भाषेत साहित्याचे लेखन झालेले आहे.

मराठी साहित्याचे सामाजिक योगदान या विषयावर विवेचन करताना प्रामुख्याने दोन गोष्टी लक्षात घेऊन हा शोधनिबंधाचे मी लिहिणार आहे

- १) सामाजिक घडामोडीमधील साहित्यिकांचा प्रत्यक्ष सहभाग
- २) साहित्यात येणारे समाजाचे चित्रण. या दोन मुद्द्यांच्या अनुषंगाने प्रस्तुत शोधनिबंधात विश्लेषण केलेले आहे.

सामाजिक घडामोडींशी साहित्यिकांचे नाते फार दृढ आहे. जगामध्ये जेवढ्या सामाजिक, राजकीय, सांस्कृतिक क्रांत्या झाल्या त्यामध्ये साहित्यिकांची फार महत्वाची भूमिका राहिलेली आहे. महाराष्ट्रातील सामाजिक प्रबोधनाच्या चळवळीत वैचारिक आणि ललित साहित्याचे फार मोठे योगदान आहे. 'दर्पण' कार बाळशास्त्री जांभेकर, 'शतपत्रां' चे लेखन करणारे लोकहितवादी, 'दीनबंधु' चालविणारे महात्मा जोतीबा फुले, 'स्त्रीपुरुष तुलना' लिहिणाऱ्या ताराबाई शिंदे, 'केसरी', 'सुधारक' वृत्तपत्राचे संपादक गोपाळ गणेश आगरकर, 'मुक्तायक', 'बहिष्कृत भारत', 'जनता', 'प्रबुद्ध भारत' यासारख्या मासिकांचे संपादक डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर या सर्व विचारवंतांनी महाराष्ट्राच्या वैचारिक जडणघडणीत मौलिक योगदान दिलेले आहे.

महात्मा जोतीबा फुले यांच्या लेखणीने एकोणिसाव्या शतकातील समस्या जेवढ्या समर्थपणे पेलल्या तेवढ्याच समर्थपणे सामाजिक परिवर्तनाचा लढा उभारला. तत्कालीन सामाजिक परंपरेला आक्रमकपणे लेखनाच्या व प्रत्यक्ष लढ्याच्या मार्गाने त्यांनी आव्हाने दिले. 'गुलामगिरी', 'शेतकऱ्यांचा आसूड', 'सार्वजनिक सत्यधर्म' या सारख्या वैचारिक पुस्तकातून जातीव्यवस्था, धर्मव्यवस्था, स्त्रियांची गुलामगिरी, शेतकऱ्यांची दुरावस्था त्यांनी मांडली. 'तृतीय रत्न' या नाटकातून पुरोहितशाहीवर घणाघाती प्रवाह केला. महात्मा फुले यांचे योगदान केवळ लेखनापुरते मर्यादित नाही, त्यांनी स्त्रीशिक्षणासाठी केलेले कार्य, बालहत्या प्रतिबंधगृहाची निर्मिती इत्यादी सर्वच बाबी नव्या महाराष्ट्राच्या उभारणीसाठी मौलिक ठरल्या आहे.

महात्मा फुले यांच्या शिष्या ताराबाई शिंदे यांनी लिहिलेल्या 'स्त्रीपुरुष तुलना' हा ग्रंथ स्त्रीस्वातंत्र्याच्या चळवळीचा आधारस्तंभ ठरलेला आहे. विलास खोले या पुस्तकाच्या संपादनात लिहितात, "आधुनिक क्रांतदर्शी विचार इतक्या तर्कशुद्ध पद्धतीने एका स्त्रीने मांडलेले, मराठी गद्याने पहिल्यांदाच अनुभवले. लोकहितवादी गोपाळ हरी देशमुख आणि महात्मा जोतीराव फुले यांच्या लेखणीने ही करामत यापूर्वी केली असली, तरी एका स्त्रीने हे धैर्य दाखविल्याचा हा पहिलाच प्रसंग म्हणावा लागेल."^१ हे अगदी सार्थ आहे. ताराबाई शिंदे यांच्या मर्मग्राही विचारांनी मराठीतील स्त्रीवादी साहित्याचा आरंभ झाला.

मराठी साहित्यात विवेकवादाची, बुद्धिप्रामाण्यवादाची पायाभरणी घातल्या गेली ती आगरकरांच्या निबंध लेखनाने, आगरकरांच्या साहित्यातील विचारसरणीने महाराष्ट्रातील सामाजिक परिवर्तनाच्या चळवळीला फार मोठे बळ पुरविले. 'सुधारक काढण्याचा हेतू' या निबंधात आगरकर म्हणतात, "ज्या तत्त्वांचे अवलंबन केल्यामुळे इतर राष्ट्रे

अधिकाधिक सुधारत चालली आहेत, त्या तत्वांचा स्वीकार करण्यास आम्ही आनंदाने तयार झाले पाहिजे. ती तत्वे हा सुधारक महाराष्ट्र लोकांपुढे वारंवार आणील.”^२ ही आगरकरांची भूमिका सामाजिक परिवर्तनाच्या लढ्यांमध्ये महत्वाची ठरली आहे.

भारतीय संविधानाचे शिल्पकार डॉ.बाबासाहेब आंबेडकर यांच्या लेखनाचे योगदान सामाजिक लक्ष्याच्या दृष्टीने अत्यंत महत्वाचे ठरते, डॉ. आंबेडकरांनी ‘मुक्तायक’, ‘बहिष्कृत भारत’ यासारख्या त्यांच्या वृत्तपत्रांमध्ये लिहिलेल्या अग्रलेखातील विचार नव्या समाजाला दिशा देणारे ठरतात.

वैचारिक साहित्यासोबतच मराठी ललित साहित्याचे सामाजिक परिवर्तनाच्या चळवळीतील योगदान तेवढेच महत्वाचे आहे. आधुनिक काव्याचे जनक केशवसुत यांच्या काव्यातून अभिव्यक्त होणारी बंडखोरीना दिशादर्शक ठरणारी आहे.

पद्यपंक्तीची तरफ अमुच्या करी विधीने दिली असे,
टेकुनि ती जनताशीर्षावरि जग उलथुनिया देऊ कसे!
बंडाचा तो झेंडा उभवुनि धामधूम जिकडे तिकडे
उडवुनि देऊनि जुलुमाचे या करू पहा तुकडे तुकडे!

केशवसुतांची ‘स्फूर्ति’ या कवितेत मांडलेली काव्यविषयक भूमिका अत्यंत मर्मगद्राही आहे.

कादंबरीक्षेत्रात हरिभाऊ आपटे, वामन मल्हार जोशी, श्रीधर व्यंकटेश केतकर या कादंबरीकारांनी लिहिलेल्या कादंबऱ्यांमधून सामाजिक परिवर्तनाच्या चळवळीला फार मोठे योगदान प्राप्त झालेले आहे. ‘पण लक्षात घेतो’ या कादंबरीत तत्कालीन कालखंडातील केशवपनाची समस्या मांडलेली आहे, तर ‘ब्राह्मणकन्या’ या केतकरांच्या कादंबरीतून भारतीय विवाहसंस्थेवर प्रश्नचिन्ह उपस्थित केलेले आहे. ‘सुशिलेचा देव’ ही वामन मल्हार ची कादंबरी ईश्वराच्या अस्तित्वाचे विश्लेषण करते. सामाजिक परिवर्तनाच्या दृष्टीने पाहता या कादंबरीकारांनी मांडलेल्या समस्या स्त्रीमुक्तीच्या चळवळीचा पाया घालणाऱ्या आहेत. यमु, कालिंदी, सुशिला या कादंबरीतून आलेल्या नायिका तत्कालिन समाजव्यवस्थेच्या प्रतिनिधित्व करणाऱ्या असल्या तरी विद्रोहाचे स्फुलिंग चेतवणाऱ्या आहे.

बदलत्या काळप्रवाहाबरोबर व्यक्तिला त्याच्या पारंपारिक मूल्ये जाणिवेत बदल करणे अपरिहार्य असते. पारंपारिक मूल्ये जाणिवेत बदल केला नाही तर गतीमान काळाशी मोठा संघर्ष उभा ठाकू शकतो आणि एकूणच मानवी जीवन अंधोगतीच्या अंधारात भटकू शकते. अंधारात भटकणाऱ्या समाजाला तिमिराच्या गर्तेतून बाहेर काढण्यासाठी आधुनिक मूल्यांची उर्जा घेऊन मराठी कादंबरीकारांनी कादंबरी लेखन केलेले आहे.

डॉ. श्रीधर व्यंकटेश केतकर यांच्या कादंबऱ्यातून आलेले समाजवर्णन अतिशय वास्तववादी आहे. सौंदर्य दर्शनाच्या उद्देशांनी केतकर कादंबरी लेखनाकडे वळले नाही ‘मी व माझे टीकाकार’ या लेखात ते म्हणतात, “आपण समाजाचे जितके व्यापक स्वरूप दाखविता येईल तितके दाखवावे, जितक्या विविध प्रकृति लोकांपुढे आणता येईल तितक्या आणाव्यात, ही मनिषा चिन्तांत वागत असल्यामुळे कादंबरीतील विविध प्रकार वर्णिले गेले.”^३ (पृ.१८६) केतकरांच्या कादंबऱ्यातील अंतरंग पाहिले तर त्यांच्या उद्दिष्टांना साध्य करणारेच समाजवास्तव त्यांच्या कादंबऱ्यातून अभिव्यक्त झालेले आहे.

सामाजिक भान हे मराठी साहित्याचे बलस्थान आहे.

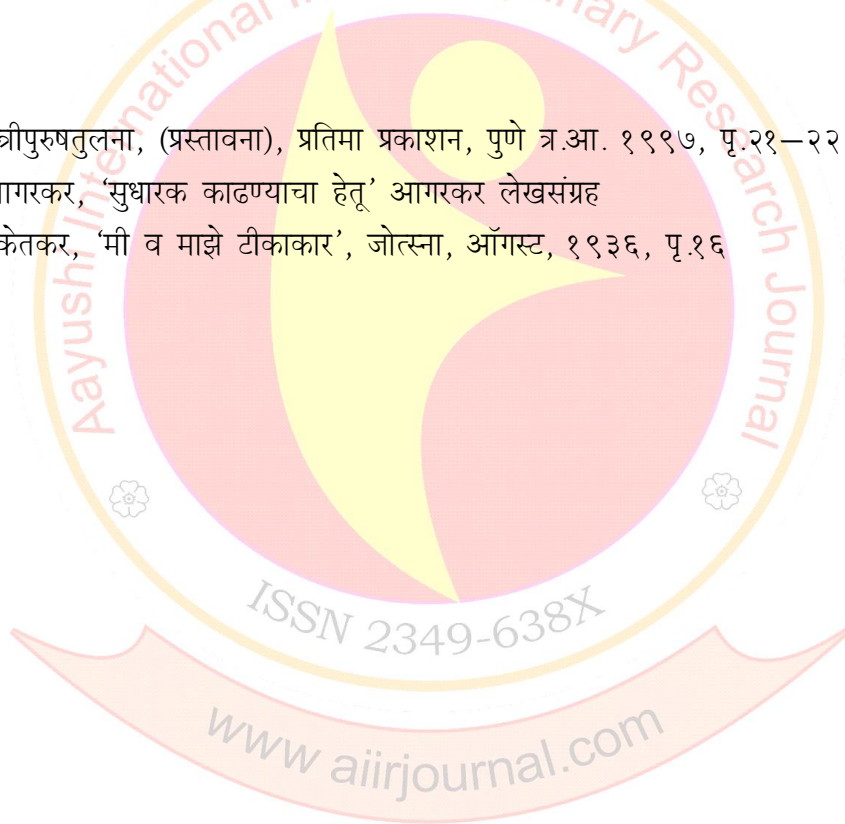
आज एकविसाव्या शतकात समाजाभिमुखता असलेल्या कादंबरीकार, कथाकार, कवी यांची संख्या वाढू लागली आहे. संख्यात्मकतेबरोबरच गुणात्मकदृष्ट्या मराठी साहित्याचा विकास होत आहे. आंबेडकरवादी, ग्रामीण, प्रादेशिक असे कितीतरी प्रवाह मराठी साहित्यात अस्तित्वात आले आहेत. मराठी साहित्यातील या सगळ्या प्रवाहांने स्वतंत्र अस्तित्व आणि गुणवत्ता सिद्ध केलेली आहे. काळ बदलला, खेड्यातील—शहरातील लेखक साहित्याची निर्मिती

करीत आहेत. आसाराम लोमटे, महेंद्र कदम, कैलास दौड, सीताराम सावंत, भारत काळे, आनंद विंगकर, प्रविण बांदेकर, यासारख्या लेखक-कवींची मराठी साहित्य सक्षम केलेले आहे. जागतिकीकरणामुळे साहित्याची परिभाषाही बदलली. अरूण काळे या कवीने 'नंतर आलेले लोक' या कवितासंग्रहातील कवितेतून जागतिकीकरणाचे नेमके आकलन मांडले आहे. आजच्या कवितेत कल्पना दुधाळ, ऐश्वर्य पाटेकर, वीरा राठोड, सुनिता झाडे, सारिका उबाळे-परळकर, रवी कोरडे, विनायक येवले, केशव खटिंग, इन्द्रजित भालेराव, प्रकाश होळकर, संतोष पवार, आदि कवींनी कवितेला समृद्ध केले त्याचबरोबर साहित्याची नाळ समाजाशी घट्ट केली.

बडोदा साहित्य संमेलनाध्यक्ष लक्ष्मीकांत देशमुख यांनी आपल्या अध्यक्षीय भाषणात म्हटले होते, 'साहित्य हे मानवसापेक्ष असून, मानव हा समाजसापेक्ष तर समाज संस्कृतीसापेक्ष असल्याने साहित्याच्या माध्यमातून जीवनाचा खरा अर्थ उलगडण्याचे सामाजिक प्रयोजन साध्य होते. त्यामुळे साहित्य हा समाजाचा आरसा आहे, या विधानाला कमालीची अर्थगर्भता आहे. साहित्य ही एक अर्थपूर्ण सामाजिक कृती असून साहित्यातील कोणतीही वैयक्तिक अभिव्यक्ती ही व्यापक अर्थाने सामाजिक ठरते.' मराठी साहित्याच्या संदर्भात हे विवेचन अत्यंत महत्वाचे ठरते.

संदर्भ

- १) विलास खोले, स्त्रीपुरुषतुलना, (प्रस्तावना), प्रतिमा प्रकाशन, पुणे त्र.आ. १९९७, पृ.२१-२२
- २) गोपाळ गणेश आगरकर, 'सुधारक काढण्याचा हेतू' आगरकर लेखसंग्रह
- ३) श्रीधर व्यंकटेश केतकर, 'मी व माझे टीकाकार', जोत्सना, ऑगस्ट, १९३६, पृ.१६

सामाजिक विकास आणि आव्हाने

डॉ.दामोदर चंद्रभान दुधे

सहा.प्राध्यापक

श्रीमती. सविताबाई उत्तमराव देशमुख महाविद्यालय,

दिग्रस जि.यवतमाळ

सारांश :

आपल्या भारत देशाला आज स्वातंत्र्य मिळून ७३ वर्षांपेक्षा जास्त वर्षे झाले आहे.त्या दिशेने भारतीय समाजासमोर कोणती आव्हाने आहेत याचा मागोवा घेणे याप्रसंगी आवश्यक आहे व प्रस्तुत लिखनात ते घेण्याचा प्रयत्न केला आहे. सामाजिक विकास ही सामाजिक परिवर्तन घडवून आणण्यासाठी एक प्रक्रिया आहे. या प्रक्रियेत समाजातील लोकांच्या सामाजिक संबंधात व सामाजिक संस्थामध्ये परिवर्तन घडवून आणले जाते. साध्या समाजाचे प्रगत समाजात रूपांतरण घडून येते.तसेच सामाजिक विकास ही समाजास सुधारून परिवर्तन घडवून आणणारी प्रक्रिया आहे. सामाजिक विकासाच्या प्रक्रियांच्या समाजातील विविध समस्यांची व प्रश्नांची उदा. बेकारी, कुपोषण, अनारोग्य, अज्ञान, निरक्षरता, अंधश्रद्धा, दैववादी वृत्ती, रूढीप्रियता, शोषण, दमन, अन्याय, अत्याचार इत्यादी सोडवणूक करून लोकांच्या जीवनमानाचा दर्जा सुधारण्याचा वा उंचावण्याचा प्रयत्न केला जातो.

भारतामध्ये स्वातंत्र्यपूर्वी जी भारतीय समाजाची स्थिती आणि गती होती त्यामध्ये निश्चितच बदल झाला आहे. पूर्वीपेक्षा भारतीय समाज हा गतीशील झाला आहे असे असले तरी भारतीय समुदायासमोर जी अनेक आव्हाने समोर आली आहे, की त्यामुळे भारतीय समाजाच्या विकासाला अडथळे म्हणून समोर आली आहे. या पेपरच्या माध्यमातून सामाजिक विकास होतांना कोणत्या आव्हानांना सामोरे जावे लागते ते मांडण्याचा प्रयत्न केला आहे.

प्रस्तावना :

सामाजिक विकास ही संकल्पना आर्थिक विकास या संकल्पनेहून अधिक व्यापक आहे. आर्थिक विकास या संकल्पनेत राष्ट्राच्या वास्तविक उत्पनात वाढ होणे अपेक्षित आहे. याउलट सामाजिक विकास या संकल्पनेत समाजातील सर्व लोकांच्या जीवन जगण्याच्या परिस्थितीत सुधारणा घडून येणे अपेक्षित आहे. समाजातील समस्या व प्रश्न यांची सोडवणूक करून समाजातील सर्वच घटकांच्या जीवनाची गुणवत्ता उंचावण्याची प्रक्रिया म्हणजे सामाजिक विकास होय.

डॉ. ए.पी. जे. अब्दुल कलाम यांच्या मते 'नागरिकांच्या विचारांवरच राष्ट्राची प्रगती अवलंबून असते. कारण विचारांचे कृतीत रूपांतर होत असते. म्हणून या देशातील तरूणांची मने भरभराटीच्या विचारांनी बहुरू द्या. आपल्या सामाजिक जीवनातील आणखी एक चिंताजनक प्रवाह म्हणजे लोकांचे शासनावरील वाढते अवलंबन व शासनानेच सर्वकाही करावे हि विकसित होत असलेली प्रवृत्ती कुठल्याही समाजाचा विकास हा त्या समाजातील लोकांच्या प्रयत्नशीलतेवर अवलंबून असतो. भारताला जगातील एक समर्थ व प्रभावी राष्ट्र बनवायचे असेल तर लोकांच्या वर्तनात तसे अनुकूल बदल झाले पाहिजे. परिवर्तनाच्या दृष्टीने परिवर्तनासाठी केलेले जाणिव पुर्वक प्रयत्न व त्या समाजाच्या भोवतालच्या पर्यावरणाचा प्रभाव हे घटक महत्वाचे ठरतात. कुठल्याही समाजाच्या सामाजिक विकासाचा अर्थ समजण्यासाठी विविध विचारवंतांनी त्याच्या दिलेल्या व्याख्या विचारात घेवू या.

सामाजिक विकासाच्या व्याख्या :

१. संयुक्त राष्ट्र सामाजिक विकास संशोधन संस्था : 'सामाजिक विकासाचा संबंध हा परिवर्तनाच्या अशा प्रक्रियांशी आहे कि ज्या मानवी कल्याण, सामाजिक संबंध आणि सामाजिक संस्थामध्ये सुधारणा घडवून आणतात आणि त्या लोकशाही कारभार व सामाजिक न्याय यांच्या तत्वांशी न्याय आधारभूत व सुसंगत असतात.'

२. डॉ. राम अहुजा : 'एका बाजूने मानवी गरजा व आकांक्षा आणि दुसऱ्या बाजूने सामाजिक धोरणे व कार्यक्रम यांच्यात अधिक चांगली तडजोड घडवून आणणारी नियमबद्ध संस्थात्मक परिवर्तनाची प्रक्रिया म्हणजे सामाजिक विकास होय.'
३. डब्ल्यू डब्ल्यू रोस्टो : 'सामाजिक विकास हे सामाजिक संबंधात होणार्या परिवर्तनाचे दुसरे नाव आहे. ज्याची अभिव्यक्ती ही आर्थिक विकासाद्वारे होत असते.'

वरील सर्व व्याख्यांवरून सामाजिक विकास ही सामाजिक परिवर्तन घडवून आणणारी एक प्रक्रिया आहे. या प्रक्रियेत समाजातील लोकांच्या सामाजिक संबंधात व सामाजिक संस्थामध्ये परिवर्तन घडवून आणले जाते. साध्या समाजाचे प्रगत समाजात रूपांतरण घडून येते. तसेच सामाजिक विकास ही समाजास सुधारून परिवर्तन घडवून आणणारी प्रक्रिया आहे. सामाजिक विकासाच्या प्रक्रियांच्या समाजातील विविध समस्यांची व प्रश्नांची उदा. बेकारी, कुपोषण, अनारोग्य, अज्ञान, निरक्षरता, अंधश्रद्धा, दैववादी वृत्ती, रूढीप्रियता, शोषण, अन्याय, अत्याचार इत्यादी सोडवणूक करून लोकांच्या जीवनमानाचा दर्जा सुधारण्याचा वा उंचावण्याचा प्रयत्न केला जातो.

सामाजिक विकासातील आव्हाने :

१. दारिद्र्य
२. बेकारी
३. लोकसंख्येचा ताण
४. कमी कार्यक्षमता
५. मागासलेपणा
६. कमी कौशल्य
७. विदेशी व्यापारमूलक अर्थव्यवस्था
८. भांडवलाची कमतरता
९. कमी गतिशिलता

१. बेकारी :

भारतातील सगळ्यात मोठं संकट म्हणजे बेकारी हा महत्वपूर्ण घटक आहे. दरवर्षी भारतातील विकास दरात वाढ होत नसल्यामुळे आर्थिक संकट उद्भवत आहे. त्यामुळे भारतीय नागरिकांना तसेच तरूणांना रोजगार मिळत नसल्यामुळे बेकारीचा सामना करावा लागत आहे. शिक्षण घेवून सुध्दा सरकारकडून नोकरीची हमी तरूणांना मिळत नसल्यामुळे समाजात दिवसेंदिवस बेकारी वाढत चालली आहे. बेकारी वाढत असल्यामुळे तरूण वर्ग खाली बसला आहे. तसेच तो चनइह एचसंल तनउउलए १.५ हइ डेटा संपवायच्या मागे आपला संपूर्ण वेळ घालवत आहे त्यामुळे भारतात सामाजिक विकास घडून येण्यास अडथळे निर्माण होत आहे. जोपर्यंत समाजातून बेकारी नष्ट होणार नाही तोपर्यंत सामाजिक विकास घडून येणार नाही.

२. दारिद्र्य :

बेकारी वाढत असल्यामुळे समाजात दारिद्र्यात वाढ होते. एका सर्वेक्षणात असे आढळून आले की चिन हा देश भारताच्या तुलनेत सैन्य, युद्ध नौका, विकास दर, दरडोई उत्पन्न, लोकसंख्या यासारख्या अनेक बाबतीत भारतापेक्षा आघाडीवर आहे, तर भारत हा चिनपेक्षा दारिद्र्याच्या दृष्टीने आघाडीवर आहे. तसेच भारतीय समाजात दारिद्र्याचे प्रमाण जास्त असल्यामुळे सामाजिक विकासास अडथळा निर्माण होतो. दारिद्र्यामुळे जसा विकास व्हायला पाहिजे तसा विकास होवू शकला नाही. दारिद्र्याची समस्या जोपर्यंत दूर होणार नाही तोपर्यंत सामाजिक विकास घडवून आणणे शक्य नाही.

३. लोकसंख्येचा ताण :

भारतात दिवसेंदिवस लोकसंख्या वाढत चाललेली आहे. भारतात दर २ सेकंदाला १ बालक जन्माला येते. ऑस्ट्रेलिया देशाची जेवढी लोकसंख्या आहे तेवढी लोकसंख्येची वाढ दरवर्षी भारतात होते. लोकसंख्या वाढीमुळे बेकारी वाढली, दारिद्र्य वाढले, गुन्हेगारी वाढली, भ्रष्टाचाराचे प्रमाण वाढले. देशातील तसेच राज्या राज्यातील शासनाला जनतेला सुख सुविधा पुरविणे कठीण होत आहे. त्या सुविधा अभावी विकासाला गती मिळणे कठीण होत आहे. शासनाकडून लोकसंख्या वाढीवर नियंत्रण प्रस्थापित करण्यासाठी वेगवेगळे प्रयत्न केल्या जात आहे.

४. कमी कार्यक्षमता :

तरूण मुलांमध्ये कमावून खाण्याची वृत्ती नसून ऐतखावू प्रवृत्ती निर्माण झाली आहे. हात पाय न हालवत वडीलोपार्जीत मालमत्तेवर आपली उपजिविका करतांना काही तरूण मुले तसेच लोक आढळतात. तसेच ग्रामिण भागात पती दिवसभर घरी असतो आणि आपल्या पत्नीला कामाला शेतात पाठवतो. कमावणारे हात दोन आणि खाणारे अनेक असतात. अश्या कुटुंबाचा विकास होत नाही. याचाच परिणाम देशाच्या विकासदरावर होतो.

५. मागासलेपणा :

दारिद्र्य, बेकारी, अज्ञान, अशिक्षितपणा, अंधश्रद्धा, अनिष्ट चालीरिती रूढी, प्रथा, परंपरा, हजारो वर्षांपासून चालत आलेली उच्च निच्वतेची भावना इत्यादी अनेक कारणांमुळे भारतात मागासलेपणा निर्माण झाला आहे. आजही ग्रामिण भागातील तरूण कामाला न जाता दिवसभर इकडे तिकडे फिरत असतांना मोबाईल फोनवर आपला वेळ घालवतांना दिसतात. तसेच अनुसूचित जाती आणि अनुसूचित जमाती या प्रवर्गातील काही विशिष्ट वर्ग सोडला तर इतरांमध्ये अनेक बाबतीत मागासलेपणा दिसून येते.

६. कमी कौशल्य :

कौशल्य हा विकासाचा केंद्र बिंदू आहे. कोणत्याही क्षेत्राला भरभराटीस न्यायचे म्हटले तर कौशल्य आवश्यक आहे. तरूण पिढीत सध्या स्थितीत कौशल्याचा अभाव दिसून येतो. त्यामुळे त्याचा विकास होत नाही.

७. विदेशी व्यापारमुलक अर्थव्यवस्था :

आपल्या देशाची अर्थव्यवस्था इतर देशांच्या व्यापारावर अवलंबून आहे. भारताने मुक्त अर्थव्यवस्थेचा स्विकार केल्यामुळे अनेक देशातील कंपन्या भारतात येवून व्यापार करत आहे. आणि त्यापासून मिळणारा नफा आपल्या देशात घेवून जातात. त्यामुळे भारतीय अर्थव्यवस्थेला फटका बसत आहे. तसेच या विविध कंपन्यामुळे ग्रामिण भागातील लघु उद्योग, कुटिर उद्योग, तसेच इतर व्यवसाय बंद पडले. भारत देशात आयातीच्या तुलनेत निर्यातीचे प्रमाण कमी असल्यामुळे विदेशी चलन भारताला मिळत नाही. परिणाम विकासदराला गती मिळून राहिली नाही.

८. भांडवलाची कमतरता :

भारत देश हा विकसनशिल देश आहे. तसेच अतिरिक्त लोकसंख्या असलेला देश आहे. लोकसंख्येच्या तुलनेत साधन सामुग्री तसेच भांडवलाची कमतरता आहे. शैक्षणिक पात्रता तसेच काम करण्याची इच्छा असतांना सुध्दा युवकांना रोजगार मिळत नाही. कारण आपल्या देशाजवळ भांडवलाची कमतरता आहे त्यामुळे वाढत्या लोकसंख्येच्या तुलनेत जी नवनविन उद्योग उभारल्या गेले पाहिजे ते उभारल्या जात नाही. त्यामुळे विकासदराला भारतामध्ये चालना मिळत नाही.

निष्कर्ष :

वरील सर्व मुद्दे लक्षात घेता भारताचा अपेक्षित विकास दर न होण्यामागची वरील अनेक आव्हाने आहेत ज्यामध्ये दारिद्र्य, बेकारी, लोकसंख्येचा ताण, कमी कार्यक्षमता, मागासलेपणा, कमी कौशल्य, विदेशी व्यापारमुलक अर्थव्यवस्था, भांडवलाची कमतरता, कमी गतिशिलता या आणि इतर अनेक आव्हाने भारतीय समाजव्यवस्थेसमोर असल्यामुळे भारत हा देश विकसित देश होवू शकला नाही.

आपल्या सामाजिक जीवनातील आणखी एक चिंताजनक प्रवाह म्हणजे लोकांचे शासनावरील वाढते अवलंबन व शासनानेच सर्वकाही करावे हि विकसित होत असलेली प्रवृत्ती कुठल्याही समाजाचा विकास हा त्या समाजातील लोकांच्या प्रयत्नशीलतेवर अवलंबून असतो. भारताला जगातील एक समर्थ व प्रभावी राष्ट्र बनवायचे असेल तर लोकांच्या वर्तनात तसे अनुकूल बदल झाले पाहिजे. तेव्हाच भारताचा विकास घडून येईल.

संदर्भ ग्रंथ :

१. भारतीय समाजशास्त्र समस्या आणि आव्हाने : एल. थारा भाई, जेकब जॉन कट्टकायम.
२. वैश्वीकरण : नरेश भारगव
- 3- Globalization Democracy and Corruption : Pranab Bardhan.
४. भारतीय विकास आणि आव्हाने : रा.ज. लोटे.
- 5- www.loksatta.com

संगीत ललित कला पर वैश्वीकरण का प्रभाव

प्रा.डॉ. चंद्रकिरण घाटे

असोसिएट प्रोफेसर और संगीत विभागाध्यक्ष
श्रीमती वत्सलाबाई नाईक महिला महाविद्यालय, पुसद
जि. यवतमाळ (महाराष्ट्र)

प्रस्तावना :

व्यक्ति के जीवन में संगीत का स्थान महत्वपूर्ण व अनिवार्य है। अपने ऋचिनुसार प्रत्येक व्यक्ति संगीत का श्रवण करता है एवं आनंद लेने का प्रयास करता है। प्रत्येक व्यक्ति को मनोरंजन की आवश्यकता होती है। मनोरंजन हेतु 'संगीत' एक प्रभावी ललित कला एवं माध्यम है।

'स्वर और ताल' पर संगीत का भवन स्थित है। स्वर संगीत का आत्मा है, स्वर से मन के भाव प्रकट होते हैं। सारा विश्व स्वर की भाषा को भली-भाँति समझता है। स्वर एवं ताल के माध्यम से मानवी मन को आकर्षित करनेवाली ललित कला 'संगीत' है। 'संगीत' ललित कला यह मानवी मन को आकर्षित कर आंतरिक प्रक्रिया करती है। इसलिए 'संगीत' को स्वर की भाषा एवं विश्व की भाषा कहा गया है। सारा विश्व इस भाषा को भली-भाँति जानता है।

संगीत एवं वैज्ञानिक तंत्र :-

प्राचीन काल से ही भारतीय संगीत एक कला के रूप में उभरा है। हमारी भारतीय संस्कृति में '६४' कलाओं में 'संगीत' इस कला को अग्रस्थान के रूप में माना गया है, जिसमें स्वर और ताल के माध्यम से नादब्रम्ह की अनुभूति की जा सकती है। 'कला' पक्ष के साथ कुछ समय बाद 'शास्त्र' पक्ष भी उभरने लगा और आज संगीत के साथ विज्ञान, इलेक्ट्रॉनिक्स और कंप्यूटर इनका दृढ़ रिश्ता बना हुआ अनुभव किया जा सकता है। नाद-श्रुति-स्वर-ताल-राग का संस्कारित रूप ही हमारा शास्त्रीय 'संगीत' है। अभिजात संगीत है।

विज्ञान, पदार्थ विज्ञान (Physic), परमाणु विज्ञान (इलेक्ट्रॉनिक्स) एवं संगणक (कॉम्प्यूटर) यह सभी वैज्ञानिक विषय संगीत की भाँती ध्वनी (Sound) एवं 'ध्वनी' के अलग-अलग पहलुओं का सखोल अध्ययन वैज्ञानिक दृष्टि से करते हैं। वैज्ञानिकों द्वारा नवनवीन शोध-प्रशोधन करके ध्वनी एवं आंदोलन के माध्यम से नवनवीन तंत्री का उपयोग करके आज संगीत में नवनवीन वाद्यों-यंत्रों का निर्माण कॉम्प्यूटर एवं इलेक्ट्रॉनिक्स के माध्यम से हुआ है। इसके फलस्वरूप न की केवल मानवी मनोरंजन होता है, बल्कि संगीत के अध्ययन एवं अध्यापन में भी इन संसाधनों एवं उपकरणों द्वारा संगीत को सिखाया जा सकता है। आज के डिजिटल युग में संगीत के अध्ययन-अध्यापन प्रक्रिया में इलेक्ट्रॉनिक्स एवं कॉम्प्यूटर का महत्व अनन्यसाधारण है जैसे-रेडियो, टि.वी.। ऑडियो, वीडियो आदि, इसलिए एक अध्यापन पद्धति के रूप में (Teching Method) ICT का प्रयोग हम भली-भाँती कर सकते हैं। यह भी वैश्वीकरण का एक अंग है। विज्ञान के शोध है, एवं सामग्री का प्रभाव है और उपयोगिता है।

वैश्वीकरण अथवा वैश्वीकरण अर्थ व परिभाषा :-

वैश्वीकरण का प्रथम उल्लेख १९६१ में 'बेबस्टर के डिक्शनरी' में मिलता है — "The growing significance of the world wide connectedness of social event and relationships."

मार्टिन अल्ब्रो — "This is the process where by the population of the world is increasingly bonded into a single society."

रोनाल्ड रॉर्टसन — "वैश्वीकरण यह केवल पश्चिम में जन्मी प्रक्रिया नहीं अपितु विश्व के सभी संस्कृतियों का इसमें अंश है।"

वैश्वीकरण :-

मानवता एवं संस्कृति के साथ-साथ ललित कलाओं का भी उद्गम एवं विकास हुआ। प्रत्येक ललित कला अपने चरम स्वरूप में संगीत कला को प्राप्त होती है। 'संगीत' कला मात्र 'स्वर व लय' के द्वारा ही सौंदर्य की सृष्टि करती है। वैश्वीकरण के आज के दौर में सामान्य जन को शास्त्रीय संगीत से दूर भागता पाते हैं। इसका कारण है आज का संगीतकार अपने संगीत को सुक्ष्म विशेषताओं और उनकी वैज्ञानिकता से वंचित हो चुका है और रसों की सृष्टि करने में असमर्थ है, जो 'प्राचीन भारतीय संगीत' में थी। पाश्चात्य संगीत का प्रभाव व संगीत में प्रयोज्य प्रचलीत स्वर संज्ञाएँ परिवर्तित हो गई हैं। जहाँ भारतीय संगीत में विश्व में अपना वरचम लहराया है वही दुसरी ओर अपनी सांस्कृतिक परम्पराओं को छुपी क्षति को भी अविष्कृत नहीं किया जा सकता इस प्रकार भारतीय संस्कृति पर वैश्वीकरण के सकारात्मक एवं नकारात्मक दोनों ही प्रभाव पड़े हैं। हमारा भारतीय संगीत ही हमारे देा की आत्मा है। भारतीय संगीत में वह विशेषताएँ एवं वैज्ञानिकता निहित है। जिसे खोकर हम अपने प्राचीन शास्त्रीय संगीत से भ्रमित हो गए हैं। आज आवश्यकता है कि हमारा आज का शास्त्रीय संगीत फिर से रसमय हो सके और सौंदर्य की उन प्राचीन गौरवमयी उंचाईयों को छु सके जो आज मात्र किवदंतियाँ प्रतीत होती हैं। आज वैश्वीकरण व पाश्चात्य संगीत के प्रभाव से ब्रम्हानंद का सहोदर माना जाने वाला भारतीय संगीत विलासानंद का प्रेरक मात्र बनकर रह गया है।

भारत देश अपनी 'सांस्कृतिक-भिन्नताओं' के लिए सम्पूर्ण विश्व में प्रसिद्ध है। हमारे पूर्वज कितने दूर द्रष्टा थे, यह इस बात का द्योतक है कि, जिस वैश्वीकरण (Globalization) के महत्व को भोश विश्व के लोग आज समझ पाएँ हैं। उसे हमारे मनीषियों ने बहुत पहले ही निर्धारित कर दिया था। वर्तमान में यह बिल्कुल स्पष्ट एवं निश्चित हो चुका है कि, खंडित विश्व के स्वरूप से मानव का कल्याण संभव नहीं है। वर्तमान समय में सम्पूर्ण विश्व में हुए तकनीकी एवं संचार क्रान्ति के कारण ही 'समस्त विश्व ही एक ग्राम' के समान है। विश्वव्यापीकरण की प्रक्रिया में तेजी आई है। वैश्वीकरण का अर्थ केवल आर्थिक वैश्वीकरण नहीं होता बल्कि पश्चिमी संस्कृति तथा प्रतिमानों का दुसरे देशों में प्रसार भी होता है।

वैश्वीकरण समाज व्यवस्था एवं अर्थव्यवस्था एवं सांस्कृतिकीकरण के कारण कुछ दशकों से वैश्वीकरण इस प्रक्रिया का आरंभ हुवा। वैश्वीकरण यह प्रक्रिया होकर भी एक संकल्पना के रूप में उभरकर सामने आ रही है। सभी सामाजिक शास्त्रों द्वारा इस प्रक्रिया एवं संकल्पना को विकसित करने के पुक्ता प्रयास किए जा रहे हैं। ठीक इसी प्रकार सांस्कृतिक एवं सांगीतिक प्रक्रिया और संकल्पना के नाते हमें भी इसका स्वीकार करना अनिवार्य हो जाता है।

'जानकारी एवं तंत्रज्ञान' का बढ़ता स्रोत एवं विस्तार इस कारण विश्व में देशों-विदेशों में भौगोलिक अंतर कम हुआ है। "Internet का प्रचार-प्रसार बहुत तेज गति से संपूर्ण विश्व में हुआ है। विश्व में "World Wide Web के जंजाल में फँसा नजर आ रहा है। जानकारी एवं तंत्रज्ञान (Information Technology) में हो रहे क्रांतिकारी परिवर्तन से हो रहा है। दूरध्वनी, भ्रमणध्वनी, ई-मेल, फेसबुक, व्हाट्स अप इत्यादी वैज्ञानिक उपकरणों का विकास, प्रवास यात्रा हेतु विमानों की उपलब्धी ई-जर्नल्स, ई-बुक्स, इलेक्ट्रॉनिक सांगीतिक उपकरण एवं वाद्य आदि वैज्ञानिक प्रगत साधनों-संसाधनों द्वारा सामाजिक, सांस्कृतिक एवं सांगीतिक संक्रमण हो रहा है और संपूर्ण विश्व एकात्म हो रहा है।

१९८० के उपरान्त जानकारी तंत्रज्ञान में आएँ क्रांतिकारी परिवर्तन से विश्वग्राम का स्वरूप एवं मानव समुह को प्राप्त हुआ। इस कारण वैश्वीकरण यह प्रक्रिया को संकल्पना की संज्ञा प्राप्त हुई वैश्वीकरण यह निरंतर विकसित होनेवाली प्रक्रिया है। जानकारी-तंत्रज्ञान के क्षेत्र में हुए अधिकाधिक शोधों से वैश्वीकरण इस प्रक्रिया को अधिकतर गति प्राप्त हुई है।

वैश्वीकरण एवं संगीत –

वैश्वीकरण एवं संगीत इस विषय पर शायद ही कभी चर्चा हुई हो। मेरे विचार से—'जब संगीत इस कला का निर्माण एवं प्रचार-प्रसार हुवा, उस समय यह एक जागतिक कला एवं वैश्विक कला के स्तर पर ही उभरी है।' संगीत भारतीय (Indian) हो या पाश्चात्य (Western) हो या पौरात्य (Oriental) हो, इस सभी संगीत में CDEFG इस प्रकार केवल नामों में अंतर है। चीनी संगीत में '५' स्वर है। इसे 'पेंटोनि' कहा जाता है। इस स्वरसप्तक में कुंग, भोंग,

चिआओ, चिट, एवं यु इसप्रकार स्वरो के नाम है। हिन्दुस्थानी संगीत में '१२' स्वर, कर्नाटक संगीत में '१६' स्वर एवं चिनी संगीत में यंग (पुरुष) एवयिन (स्त्री) स्वरो के सिध्दांत को माना जाता है। चीन व जापान में एक ही परम्परा है।

इराणी संगीत, पर्शियन संगीत, अरबी संगीत, एवं भारतीय संगीत में प्रचुर मात्रा में समानता दिखाई पड़ती है। इतिहास की और एक दृष्टि डालने पर बहुतसे प्रमाण प्राप्त होते हैं—

सर सुरेंद्रमोहन ठाकुरजी के मतानुसार — "सातवे शतक के उपरान्त में इराण व भारत में कलाकारों में आदान-प्रदान शुरू हुआ, इसका दोनों ही संगीत कलाओं पर परस्पर परिणाम होने लगा। इसी को हम सांस्कृतिकता कह सकते हैं, यह जागतिकता के स्तर पर हुई है। आज की भाषा में कहा जाय तो यह एक रिमिक्स है। यह वैश्वीकरण का उदाहरण है।"

पायथागोरस के स्वरसप्तक के निर्मिती यह संगीत जगत के वैश्वीकरण का प्रथम प्रमाण माना जाय तो अतिशयोक्ति नहीं होगी। संगीत के प्रथम सप्तक का आविष्कार पायथागोरस ने किया भारतीय संगीत का स्वरसप्तक जिसे 'हम बिलाबल-थाट' का स्वरसप्तक कहते हैं। यह स्वरसप्तक और पायथागोरस का स्वरसप्तक यह दोनों स्वरसप्तक निकटवर्तीय हैं। संगीत के एकीकरण की प्रक्रिया इसी समय शुरू हुई थी यह हम कह सकते हैं।

पर्शियन, इराणी, अरबी एवं भारतीय संगीत यह अपने-आप में मेल खाते हैं। बहुतसी बातों में समानता दिखाई पड़ती है, यह वैश्वीकरण का प्रमाण है।

आज के '२१' वी सदी में भारतीय संगीत सम्पूर्ण विश्व में लोकप्रिय हो रहा है। यूरोप में यूरोपियन भारतीय संगीत को सीखना चाहते हैं। पं. रविशंकर जिन्हें हम 'सांस्कृतिक-राजदुत' कहते हैं। पाश्चात्य देशों में भारतीय संगीत लोकप्रिय करने का श्रेय पं. रविशंकरजी को ही जाता है। भारतीय एवं पाश्चात्य संगीत पद्धति का मिलाप करने का सर्वाधिक श्रेय पंडितजी को ही जाता है। पंडितजीने 'यहुदी-मेन्यूहिन' के संगीत से भारतीय संगीत का संयोग करके 'Fusion' यह एक उपशाखा की निर्मिती की है। जो आज पुरे विश्व में प्रचुर मात्रा में प्रचलित एवं लोकप्रिय हो रही है।

वैश्वीकरण के कारण संगीत में परिवर्तन —

आज के वैश्वीकरण में वैज्ञानिक प्रगति के साथ-साथ मानव की जीवनशैली में परिवर्तन आ रहा है। इस बदलते जीवनशैली में संगीत के साथ-साथ मिलनेवाला संगीत, परम्परा, श्रद्धा, विश्वास इन्हें छेद देनेवाला संगीत, स्वर से ताल को (न्हिदम को), गायन से वादन को महत्व देनेवाला, एवं गायन-वादन से नृत्य को महत्व देनेवाला संगीत, इसे हम 'आधुनिक संगीत' कह सकते हैं। आज के संगीत में 'सुफी संगीत' का प्रभाव बड़ी मात्रा में है। रिमिक्स एवं प्युजन से युक्त संगीत को आधुनिक संगीत कह सकते हैं। शास्त्रीय संगीत में शहनाई व सरोद इनका मिश्रण उ. विसमिल्ला खॉ एवं उ. अमजद अली खॉ ने करके एक प्युजन बनाया। हिन्दुस्थानी एवं कर्नाटक संगीत का मिश्रण करके पं. भिमसेन जोशी एवं प. वालमुरलीकृष्णन व किशोरी आमोनकरजी का अलगसा मिश्रण, पं. रतनमोहन शर्माजी व पं. शंकर महादेवन का प्युजन इन्हे हम शास्त्रीय संगीत की आधुनिकता कह सकते हैं।

दो भिन्न कलाओं को एकसाथ पेश करना यह भी एक आधुनिकता हमारे सम्मुख आई है। इससे दो कलाओं का एकसाथ आनंद रसिकजन लेते हैं। जैसे चित्रकला व गायन, शिल्पकला व गायन, आदि.

सुगम-संगीत में 'श्री. अवधूत गुप्तेजी' **Combo Music** इस प्रकार में 'जय जय महाराष्ट्र माझा' एवं 'बाई-बाई मन मेराचा कसा पिसारा फुलला' इन दो प्रसिद्ध मराठी गानों को गाया है। यह आधुनिक संगीत ही कहलाएगा।

शास्त्रीय संगीत में प्रतिभासंपन्न कलाकार पं. रविशंकरजी (सितार), पं. झाकीर हुसेन (तबला), उ. तौफीक कुरेशी एवं पं. हरिहरन इन्होंने 'आंतरराष्ट्रीय प्युजन' में सहभाग लेकर भारत देश का नाम सम्पूर्ण विश्व में प्रसिद्ध किया। इसे हम आधुनिक संगीत से 'वैश्वीकरण' कह सकते हैं।

निष्कर्ष —

"भारतीय संगीत यह सर्व संगीत का मूलस्थान है"। "इजिप्शियन संगीत का आधार भारतीय संगीत है"। जिस समय संगीत की निर्मिती हुई उसी समय से वह एक वैश्विक कला है, 'संगीत' कला मात्र 'स्वर व लय' के द्वारा ही सौंदर्य

की सृष्टी करती है। विश्व में सभी संगीत में स्वर समान है केवल उनके नाम में अंतर है एवं उन्हें प्रकट करने की पद्धति अलग-अलग है केवल उनके शैलीयों में अन्तर है। दो अलग-अलग प्रवाह का मिलन वैश्वीकरण कह सकते हैं। रिमिक्स, फ्यूजन, पाश्चिमात्य वाद्यों का भारतीय संगीत पर हो रहा प्रभाव यह उदाहरण वैश्विक प्रभाव के प्रभावशाली उदाहरण दिये गये हैं।

संदर्भ ग्रंथ सूची :-

ग्रंथ नाम	लेखक	प्रकाशक
१) आधुनिक राजकीय विचार प्रणाली	प्रा.डॉ.पी.डी. देवरे	प्र.भां. पब्लिकेशन, जळगांव
२) आधुनिक जग	डॉ.डी.एस. निकुंभ	साईनाथ प्रकाशन, नागपूर
३) संगीत कला विहार २००६	डॉ. धनंजय आचार्य	अ भा गा म मुंबई
४) मानवी हक्क	डॉ. भोभा गुर्जर	के सागर पब्लिकेशन
५) भारतीय संगीत कलाकार	प्रा. व्हि.बी. पाटील	पब्लिकेशन, जयपूर
६) संगीत दर्शन	डॉ. निझी माथूर विजय लक्ष्मी जैन	राजस्थानी ग्रंथागार, जोधपूर

Evils of Patriarchy in Chinua Achebe's Things Fall Apart

Dr. Rajesh G. Maske

Head Dept. of English,
Rajasthan Aryan College, Washim

Abstract-

Patriarchy is the male hegemony perpetuated and propagated in national, political, social, economic, religious and individual domains. Women are treated merely as an appendage to the male social representation and identity. They are given a marginalized presence in the male central affairs. To maintain their hegemonic ideologies men often use women as a tool. Male dominance is a result of the women's submissiveness and subordinate position in the male's world. The feminist critics have been persistently driving the attention of the world to the women's issues in this male dominant world. They are striving continuously to break the strong citadel of patriarchal society and accomplish their goal of equal rights for women. The present paper attempts to throw light on the subjugation of women in Achebe's Things Fall Apart and their insignificant and marginalized place in the patriarchal Igbo society.

Key Words: Patriarchy, Hegemony, Marginalized, Feminist, Igbo, Evil.

Introduction:

Okonkwo in Things Fall Apart is the male perpetuator of supremacy over the Igbo compound and particularly women. He epitomizes the grand patriarch who knows how to hold power and domination over his wives and children. Igbo society is overtly patriarchal in form and it is clearly evident in Achebe's allotting minimal space to women in his novels. The Igbo culture was male dominant and the Igbo families were ruled heavily by the head of the families. Control of women folk and children was given more importance in the Igbo society. Their belief in manhood was closely ascribed with the governing of the family and wives in a strict manner, **"No matter how prosperous a man was, if he was unable to rule his women and his children (and especially his women) he was not really a man. He was like the man in the song who had ten and one wives and not enough soup for his foo-foo."** (TFA-48) This male chauvinistic attitude often proved very harmful and dominating to the Igbo women. It forcefully undermined their importance in domestic, social and political decisions.

Like a typical patriarchal society, a woman in Igbo culture has to play many roles in the house. Achebe's women are mostly seen in the market place or their compound among children or doing household works. Except for Clara in No Longer at Ease and Beatrice in Anthills of the Savannah all other women characters in Achebe's other novels are marginalized. They are given a somewhat subservient role in the Igbo clan. The women of the compound have to perform various minor roles and certain duties like cooking, fostering children, farming, maintaining homestead, looking after livestock like goats and hens etc. They also have to educate their daughters and sons with the traditions, manners, household duties, rites, rituals, and ways of Igbo life. They are depicted very gentle and docile.

The Igbo women, as portrayed by Achebe, seem to be perpetually afraid of being subjected to violence. Okonkwo rules his household with a heavy hand. His wives, especially the youngest, live in perpetual fear of his fiery reaction. Even minor provocation or argument would lead to sound beating. They are expected to be obedient. When one of Okonkwo's wives cuts a few branches from a banana tree from the compound he becomes so angry that he starts beating his second wife mercilessly, **"Without further argument Okonkwo gave her a sound beating and left her and her only daughter weeping. Neither of the other wives dared to interfere beyond an occasional and tentative, "it is enough, Okonkwo," pleaded from a reasonable distance."** (TFA-35) And when she again provokes Okonkwo, he fires a gunshot at her but fortunately she misses it. This shows that the Igbo woman has to tolerate constantly the wills and whims of her husband.

Achebe depicts how the female resistance becomes invisible and almost impossible before the male authority. The women are not spared from domination as they are both silent and silenced under patriarchy. Women are duly respected during the Week of Peace in which no woman is beaten or ill treated for whatever reason may be. It is a kind of respite for the Igbo women from the scolding and beating which she receives intermittently throughout the year. But Okonkwo beats his wife Ojiugo during this period for failing to cook

afternoon meal and nobody dares to stop him because of his fear. This is an offence against the goddess of earth, Ani and hence he is ordered by the priest of Ani to make offerings to pacify her wrath not only on his family but on the whole clan. Okonkwo has to follow and offer all the things mentioned by the Priest to Goddess Ani. This shows that though there is a system, a mechanism to protect and foster women in Igbo culture, they become the victims of dominant and fearless attitude of men like Okonkwo.

Polygamy is a kind of curse for the Igbo women. It reduces the place and respect for women in the family. It not only destroys their autonomy but also dehumanizes them in numerous ways. In the past, the head of Igbo family used to possess the normal ambition of keeping and adding many wives throughout his life. But it cannot be justified on any ground. In Igbo society men are permitted to take more than one wife because to have many wives is a symbol of status and manliness. But contrary to this women are not allowed to marry more than one man at a time though deuterogamy was in practice. Even their opinions and wishes are not taken into consideration while deciding their marriage. There is no restriction for the Igbo titled men on marrying any number of women. Okonkwo has three wives and eight children, Nwakibie has five wives and thirty children and Ezeulu has two wives and many children. Though each wife has her own hut in the compound of her husband, there are quarrels among the wives over small matters. Injustice is done as each wife is not given equal treatment and facility by the man of the family. The problems of fostering children, their health, education, and providing other facilities arise in the family. There are many references to polygamy which focus on the seamy side of Igbo culture. This practice of polygamy is not only found in traditional heathen Igbo societies but also in the modern African societies. Achebe has rightly criticized this problem of polygamy and its negative effects in the novel.

In Igbo societies the girls are married without their consent as soon as they come of age. Probably because of immature physique, many times still-born children and Ogbanje or diseased children are born to such women. But late-marriages are also criticized by the Igbos. This is the social problem of the Igbo clan. She is placed there completely alienated from the ground realities and practical decisions of home and world affairs. Such was the condition of the women in the past days, and there is not much difference in the present world also. As in the past, they are still the biggest and the most oppressed section of the society at present.

Achebe has tried to point out the dual status accorded to women in Igbo society. On some religious and social activities they are given some importance. But on many occasions they are more dominated than honoured in the society. Igbo culture, traditions and customs also play a vital role in the subjugation of women in the male-dominated Igbo world e.g. the festival of pumpkin leaves is specially meant for women. Even crops like yam and pumpkin represents masculinity and femininity respectively. But even then the male-female spiritual duality exists in the Igbo life which cannot be overlooked in the Igbo society.

Conclusion:

Western feminist severely criticize patriarchy and evils of polygamy represented in Achebe's novels. But among the Igbos, polygamy is adopted for economic, social, sexual, and other reasons. But it does not mean that he wants to uphold and justify patriarchy and polygamy by any means. It seems that the critics failed to understand Achebe's real intention. He simply wants to present truthfully the bright and seamy sides of African Igbo culture not only to propagate his glorious culture, but also to make his people aware of the abuses of it so that they by cutting it can impart justice and honour to the African women. G. D. Killam's comment focuses on the true intention of Achebe, **"While continuing emphasis on male activities acquisition of wealth and wives, the production of children, courage and resourcefulness in sport and war-informs the surface interest of the novel, all activity in Things Fall Apart is judged by what is or is not acceptable to 'Ani, the Earth Goddess.....' In other words a powerful 'female principle' pervades the whole society of Umuofia."**³

Works Cited:

1. Achebe, Chinua. *Things Fall Apart*. 1966 ed. London: Heinemann, 1958. P. 48
2. Achebe, Chinua. *Things Fall Apart*. 1966 ed. London: Heinemann, 1958. P.35
3. Killam, G.D. *The Novels of Chinua Achebe*. London: Heinemann, 1969. pp. 19-20.

Child Growth and Development Stages

Dr. Sarita Dinkarrao Deshmukh

Loknaya Bapuji Aney Mahila Mahavidyalaya,
Yavatmal

Introduction

There are three broad stages of development: early childhood, middle childhood, and adolescence. The definitions of these stages are organized around the primary tasks of development in each stage, though the boundaries of these stages are malleable.

Brief

Definitions of stages of growth in childhood come from many sources. Theorists such as Jean Piaget, Lev Vygotsky, Lawrence Kohlberg, and Erik Erikson have provided ways to understand development, and recent research has provided important information regarding the nature of development. In addition, stages of childhood are defined culturally by the social institutions, customs, and laws that make up a society. For example, while researchers and professionals usually define the period of early childhood as birth to eight years of age, others in the United States might consider age five a better end point because it coincides with entry into the cultural practice of formal schooling.

Why should you know about your child's growth and development?

You want the very best for your child — every parent does. But raising a child can be overwhelming. There are health concerns, safety issues, nutrition, self-esteem, education, and socialization. And that's just on a good day! And many parents even worry whether their child is growing and developing the way they should be.

Don't worry. Every parent has the same issues and worries. But sometimes you just need a little help. That's why we're committed to making things easier for parents of any age and experience. We offer a wide variety of programs, services, resources, and professionals who can help you build a healthy and happy family.

Every child grows and develops differently, doing things at their own pace. Children generally reach certain milestones in their life at roughly the same time, so we've got several pages that describe each of the major age milestones, and what usually happens at that time. Understanding these gives you the chance to help your child develop new skills and reach their full potential.

Early Childhood (Birth to Eight Years)

Early childhood is a time of tremendous growth across all areas of development. The dependent newborn grows into a young person who can take care of his or her own body and interact effectively with others. For these reasons, the primary developmental task of this stage is skill development.

Physically, between birth and age three a child typically doubles in height and quadruples in weight. Bodily proportions also shift, so that the infant, whose head accounts for almost one-fourth of total body length, becomes a toddler with a more balanced, adult-like appearance. Despite these rapid physical changes, the typical three-year-old has mastered many skills, including sitting, walking, toilet training, using a spoon, scribbling, and sufficient hand-eye coordination to catch and throw a ball.

Between three and five years of age, children continue to grow rapidly and begin to develop fine-motor skills. By age five most children demonstrate fairly good control of pencils, crayons, and scissors. Gross motor accomplishments may include the ability to skip and balance on one foot. Physical growth slows down between five and eight years of age, while body proportions and motor skills become more refined.

Physical changes in early childhood are accompanied by rapid changes in the child's cognitive and language development. From the moment they are born, children use all their senses to attend to their environment, and they begin to develop a sense of cause and effect from their actions and the responses of caregivers.

Over the first three years of life, children develop a spoken vocabulary of between 300 and 1,000 words, and they are able to use language to learn about and describe the world around them. By age five, a child's vocabulary will grow to approximately 1,500 words. Five-year-olds are also able to produce five-to seven-word sentences, learn to use the past tense, and tell familiar stories using pictures as cues.

Language is a powerful tool to enhance cognitive development. Using language allows the child to communicate with others and solve problems. By age eight, children are able to demonstrate some basic understanding of less concrete concepts, including time and money. However, the eight-yearold still reasons in concrete ways and has difficulty understanding abstract ideas.

A key moment in early childhood socioemotional development occurs around one year of age. This is the time when attachment formation becomes critical. Attachment theory suggests that individual differences in later life functioning and personality are shaped by a child's early experiences with their caregivers. The quality of emotional attachment, or lack of attachment, formed early in life may serve as a model for later relationships.

From ages three to five, growth in socioemotional skills includes the formation of peer relationships, gender identification, and the development of a sense of right and wrong. Taking the perspective of another individual is difficult for young children, and events are often interpreted in all-or-nothing terms, with the impact on the child being the fore-most concern. For example, at age five a child may expect others to share their possessions freely but still be extremely possessive of a favorite toy. This creates no conflict of conscience, because fairness is determined relative to the child's own interests. Between ages five and eight, children enter into a broader peer context and develop enduring friendships. Social comparison is heightened at this time, and taking other people's perspective begins to play a role in how children relate to people, including peers.

Implications for in-school learning. The time from birth to eight years is a critical period in the development of many foundational skills in all areas of development. Increased awareness of, and ability to detect, developmental delays in very young children has led to the creation of early intervention services that can reduce the need for special education placements when children reach school age. For example, earlier detection of hearing deficits sometimes leads to correction of problems before serious language impairments occur. Also, developmental delays caused by premature birth can be addressed through appropriate therapies to help children function at the level of their typically developing peers before they begin school.

An increased emphasis on early learning has also created pressure to prepare young children to enter school with as many prerequisite skills as possible. In 1994 federal legislation was passed in the United States creating Goals 2000, the first of which states that "All children will enter school ready to learn" (U.S. Department of Education, 1998). While the validity of this goal has been debated, the consequences have already been felt. One consequence is the use of standardized readiness assessments to determine class placement or retention in kindergarten. Another is the creation of transition classes (an extra year of schooling before either kindergarten or first grade). Finally, the increased attention on early childhood has led to renewed interest in preschool programs as a means to narrow the readiness gap between children whose families can provide quality early learning environments for them and those whose families cannot.

Middle Childhood (Eight to Twelve Years)

Historically, middle childhood has not been considered an important stage in human development. Sigmund Freud's psychoanalytic theory labeled this period of life the latency stage, a time when sexual and aggressive urges are repressed. Freud suggested that no significant contributions to personality development were made during this period. However, more recent theorists have recognized the importance of middle childhood for the development of cognitive skills, personality, motivation, and inter-personal relationships. During middle childhood children learn the values of their societies. Thus, the primary developmental task of middle childhood could be called integration, both in terms of development within the individual and of the individual within the social context.

Perhaps supporting the image of middle childhood as a latency stage, physical development during middle childhood is less dramatic than in early childhood or adolescence. Growth is slow and steady until the onset of puberty, when individuals begin to develop at a much quicker pace. The age at which individuals enter puberty varies, but there is evidence of a secular trend—the age at which puberty begins has been decreasing

over time. In some individuals, puberty may start as early as age eight or nine. Onset of puberty differs across gender and begins earlier in females.

As with physical development, the cognitive development of middle childhood is slow and steady. Children in this stage are building upon skills gained in early childhood and preparing for the next phase of their cognitive development. Children's reasoning is very rule based. Children are learning skills such as classification and forming hypotheses. While they are cognitively more mature now than a few years ago, children in this stage still require concrete, hands-on learning activities. Middle childhood is a time when children can gain enthusiasm for learning and work, for achievement can become a motivating factor as children work toward building competence and self-esteem.

Middle childhood is also a time when children develop competence in interpersonal and social relationships. Children have a growing peer orientation, yet they are strongly influenced by their family. The social skills learned through peer and family relationships, and children's increasing ability to participate in meaningful interpersonal communication, provide a necessary foundation for the challenges of adolescence. Best friends are important at this age, and the skills gained in these relationships may provide the building blocks for healthy adult relationships.

Implications for in-school learning. For many children, middle childhood is a joyful time of increased independence, broader friendships, and developing interests, such as sports, art, or music. However, a widely recognized shift in school performance begins for many children in third or fourth grade (age eight or nine). The skills required for academic success become more complex. Those students who successfully meet the academic challenges during this period go on to do well, while those who fail to build the necessary skills may fall further behind in later grades.

Recent social trends, including the increased prevalence of school violence, eating disorders, drug use, and depression, affect many upper elementary school students. Thus, there is more pressure on schools to recognize problems in eight-to eleven-year-olds, and to teach children the social and life skills that will help them continue to develop into healthy adolescents.

Adolescence (Twelve to Eighteen Years)

Adolescence can be defined in a variety of ways: physiologically, culturally, cognitively; each way suggests a slightly different definition. For the purpose of this discussion adolescence is defined as a culturally constructed period that generally begins as individuals reach sexual maturity and ends when the individual has established an identity as an adult within his or her social context. In many cultures adolescence may not exist, or may be very short, because the attainment of sexual maturity coincides with entry into the adult world. In the current culture of the United States, however, adolescence may last well into the early twenties. The primary developmental task of adolescence is identity formation.

The adolescent years are another period of accelerated growth. Individuals can grow up to four inches and gain eight to ten pounds per year. This growth spurt is most often characterized by two years of fast growth, followed by three or more years of slow, steady growth. By the end of adolescence, individuals may gain a total of seven to nine inches in height and as much as forty or fifty pounds in weight. The timing of this growth spurt is not highly predictable; it varies across both individuals and gender. In general, females begin to develop earlier than do males.

Sexual maturation is one of the most significant developments during this time. Like physical development, there is significant variability in the age at which individuals attain sexual maturity. Females tend to mature at about age thirteen, and males at about fifteen. Development during this period is governed by the pituitary gland through the release of the hormones testosterone (males) and estrogen (females). There has been increasing evidence of a trend toward earlier sexual development in developed countries—the average age at which females reach menarche dropped three to four months every ten years between 1900 and 2000.

Adolescence is an important period for cognitive development as well, as it marks a transition in the way in which individuals think and reason about problems and ideas. In early adolescence, individuals can classify and order objects, reverse processes, think logically about concrete objects, and consider more than one perspective at a time. However, at this level of development, adolescents benefit more from direct experiences

than from abstract ideas and principles. As adolescents develop more complex cognitive skills, they gain the ability to solve more abstract and hypothetical problems. Elements of this type of thinking may include an increased ability to think in hypothetical ways about abstract ideas, the ability to generate and test hypotheses systematically, the ability to think and plan about the future, and meta-cognition (the ability to reflect on one's thoughts).

As individuals enter adolescence, they are confronted by a diverse number of changes all at one time. Not only are they undergoing significant physical and cognitive growth, but they are also encountering new situations, responsibilities, and people.

Entry into middle school and high school thrusts students into environments with many new people, responsibilities, and expectations. While this transition can be frightening, it also represents an exciting step toward independence. Adolescents are trying on new roles, new ways of thinking and behaving, and they are exploring different ideas and values. Erikson addresses the search for identity and independence in his framework of life-span development. Adolescence is characterized by a conflict between identity and role confusion. During this period, individuals evolve their own self-concepts within the peer context. In their attempts to become more independent adolescents often rely on their peer group for direction regarding what is normal and accepted. They begin to pull away from reliance on their family as a source of identity and may encounter conflicts between their family and their growing peer-group affiliation.

With so many intense experiences, adolescence is also an important time in emotional development. Mood swings are a characteristic of adolescence. While often attributed to hormones, mood swings can also be understood as a logical reaction to the social, physical, and cognitive changes facing adolescents, and there is often a struggle with issues of self-esteem. As individuals search for identity, they confront the challenge of matching who they want to become with what is socially desirable. In this context, adolescents often exhibit bizarre and/or contradictory behaviors. The search for identity, the concern adolescents have about whether they are normal, and variable moods and low self-esteem all work together to produce wildly fluctuating behavior.

The impact of the media and societal expectations on adolescent development has been farreaching. Young people are bombarded by images of violence, sex, and unattainable standards of beauty. This exposure, combined with the social, emotional, and physical changes facing adolescents, has contributed to an increase in school violence, teen sexuality, and eating disorders. The onset of many psychological disorders, such as depression, other mood disorders, and schizophrenia, is also common at this time of life.

Implications for in-school learning. The implications of development during this period for education are numerous. Teachers must be aware of the shifts in cognitive development that are occurring and provide appropriate learning opportunities to support individual students and facilitate growth. Teachers must also be aware of the challenges facing their students in order to identify and help to correct problems if they arise. Teachers often play an important role in identifying behaviors that could become problematic, and they can be mentors to students in need.

Conclusion

The definitions of the three stages of development are based on both research and cultural influences. Implications for schooling are drawn from what is known about how children develop, but it should be emphasized that growth is influenced by context, and schooling is a primary context of childhood. Just as educators and others should be aware of the ways in which a five-year-old's reasoning is different from a fifteen-year-old's, it is also important to be aware that the structure and expectations of schooling influence the ways in which children grow and learn.

Reference :-

1. educationstateuniversity.com
2. www.ccrcca.com
3. Wikipedia
4. riseservicessinc.com